

JURAJ FURDÍK

**ŽIVOT SO SLOVOTVORBOU
A LEXIKOLÓGIU**

Výber štúdií pri príležitosti nedožitých sedemdesiatin

Editori

Martin Ološtiak – Lucia Gianitsová-Ološtiaková

Košice 2005

Vydavateľstvo LG

JURAJ FURDÍK

**ŽIVOT SO SLOVOTVORBOU
A LEXIKOLÓGIU**

Výber štúdií pri príležitosti nedožitých sedemdesiatin

Prvé vydanie

Vydavateľstvo LG

Obálka: Mgr. Viera Grohoľová, Ing. Karol Furdík, PhD.

Technická redakcia: Ing. Karol Furdík, PhD., Mgr. Martin Ološtiak

Tlač: STEEVEPRESS, Š. Harčár

© Prof. PhDr. Juraj Furdík, CSc., dedičia, 2005

© Editori Mgr. Martin Ološtiak a Mgr. Lucia Gianitsová-Ološtiaková, 2005

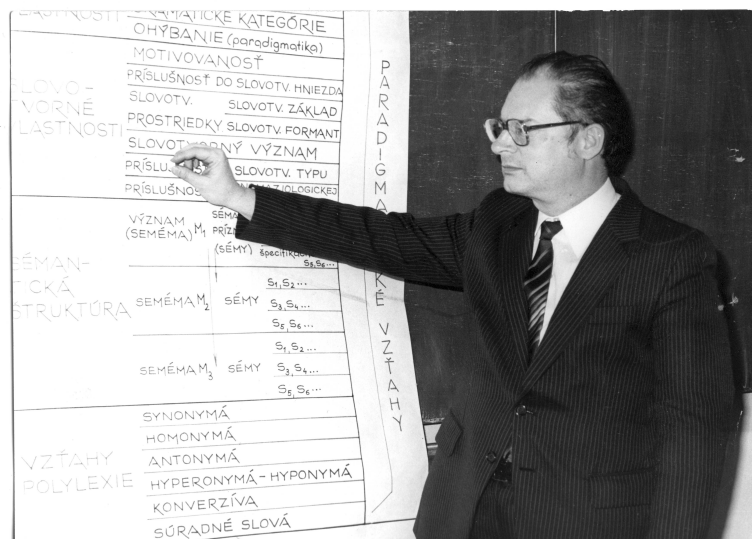
© Úvod Mgr. Martin Ološtiak, 2005

Recenzentka:

Doc. PaedDr. Ľudmila Liptáková, CSc.

ISBN 80-969447-5-4

Prof. PhDr. Juraj Furdík, CSc.
17. 8. 1935 – 7. 8. 2002

OBSAH

PREDHOVOR	7
JURAJ FURDÍK – HOMO LINGUISTICUS ET PAEDAGOGICUS.....	11
I. SLOVOTVORBA.....	37
1. SLOVOTVORNÝ VÝVOJ.....	39
1.1 Zo slovotvorného vývoja slovenčiny	39
Úvod	41
I. O súčasných smeroch slovotvorného výskumu	43
II. O niektorých metodologických východiskách pri výskume novšieho slovotvorného vývoja.....	58
III. Cieľ a postup práce	71
IV. Tvorenie dejových substantív v štúrovskom období	85
V. Matičné obdobie	107
VI. Obdobie na rozhraní 19. a 20. storočia	126
VII. O niektorých tendenciách v slovotvornom vývoji slovenčiny po roku 1918	170
Literatúra	174
1.2 Štúdie o slovotvornom vývoji slovenčiny	187
Slovotvorný vývin slovenčiny v rokoch 1780 – 1918	189
Slovotvorné procesy v súčasnej spisovnej slovenčine	207
2. MEDZI SLOVOTVORBOU A MORFOLÓGIU	227
O vide a väzbe pri slovesných podstatných menách	229
O slovotvorných príponách s gramatickou funkciou	241
O vzájomnom vzťahu slovotvorného a skloňovacieho systému (na príklade skloňovacích typov <i>dlaň</i> a <i>kost</i>).....	245
Pojem produktivity v slovotvorbe a v morfológii	253
3. JEDNOTLIVÉ A VŠEOBECNÉ V SLOVOTVORBE.....	261
Jazykový status slovotvorne motivovaného slova	263
Motivačná intencia slova	273
K onomaziologickej štruktúre slovotvorne motivovaného slova	283
Synergická povaha slovotvornej motivácie	295
Slovenská slovotvorba z hľadiska všeobecnej jazykovedy.....	307

4. POČÍTAČOVÉ A LEXIKOGRAFICKÉ SPRACOVANIE SLOVOTVORBY	315
Pokus o komplexný kvantitatívny výskum slovotvorného systému pomocou počítača (Metodologické východiská a prvé výsledky) .	317
Konceptia slovotvorného slovníka slovenčiny [Fragment]	325
Metodologické problémy tvorby slovotvorného slovníka slovenčiny.....	331
Slovotvorný slovník slovenčiny – softvérové riešenie	335
II. LEXIKOLÓGIA A „MOTIVATOLÓGIA“	349
„Zákonitosť jednotlivého“ v slovanskej lexike	351
Onomaziologické symetrie a asymetrie v lexike slovanských jazykov	357
Medzijazykové onomaziologické symetrie a asymetrie	367
Integračné procesy pri lexikálnych prevzatiach	373
Princíp motivácie vo frazeológii a v derivatológii	383
Slovotvorná motivácia medzi ostatnými typmi lexikálnej motivácie	391
III. O ŠTYROCH OSOBNOSTIACH SLOVENSKEJ JAZYKOVEDY	397
Tvorenie slov v diele Martina Hattalu.....	399
Oporný pilier slovenskej jazykovedy (O nedožitej osemdesiatke prof. Eugena Paulinyho)	409
O ternaristickej koncepcii Ľudovíta Nováka.....	413
O vývine názorov Jána Horeckého na slovotvorbu	429
IV. Z RUKOPISNÝCH FRAGMENTOV	437
Medzi výrazom a obsahom – k štatútu slovotvorných alternácií	439
Slovotvorba v náboženskej komunikácii.....	441
Slovotvorné procesy v slovenčine v druhej polovici 20. storočia	445
Jeden z možných celkových pohľadov na lexikálnu zásobu	447
Typy lexikálnej motivácie v epištolárnom texte	449
BIBLIOGRAFICKÉ POZNÁMKY	451
BIBLIOGRAFIA PRÁC JURAJA FURDÍKA ZA ROKY 1957 – 2004	457

PREDHOVOR

Čitateľskej verejnosti predkladáme súbor štúdií profesora Juraja Furdíka (17. 8. 1935 – 7. 8. 2002), nazvaný *Život so slovotvorbou a lexikológiou*. Túto publikáciu sme sa rozhodli zostaviť a vydať z viacerých dôvodov.

1. Juraj Furdík bol vedcom, ktorého dielo je skôr vertikálne, ponorné, než horizontálne, idúce do šírky, kvantitatívne rozsiahle. Avšak o to väčšiu hodnotu má tá vyše stovka štúdií, ktoré napísal. Mnohé z nich však boli publikované v nie veľmi dostupných zborníkoch napríklad v rámci prešovskej série Acta Facultatis či novšie v zborníkoch zo zasadnutí Komisie pre výskum slovotvorby slovanských jazykov pri Medzinárodnom komitáte slavistov, ktorej bol J. Furdík členom. Primárnym cieľom je teda pri príležitosti nedožitých sedemdesiatych narodenín J. Furdíka sprístupniť dielo tohto významného jazykovedného bádateľa priblížením tých prác, ktoré sú slovenskému (aj odbornému) čitateľovi takmer neznáme.

2. Dielo Juraja Furdíka má, možno povedať, dve tematické dominanty – tvorenie slov a lexikológiu. Tento fakt sa odráža aj v predkladanom výbere, ktorým chceme uvedené tematické piliere predstaviť pokiaľ možno reprezentatívnymi štúdiami. Rešpektujeme pritom zásadu, aby sa práce, už predtým publikované v monografii *Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie* (1993), neopakovali. Výnimkou je len štúdia o vzájomnom vzťahu skloňovacieho a slovotvorného systému (1981/1993), pretože na ňu bezprostredne nadväzuje jedna z posledných prác J. Furdíka s názvom *Pojem produktivity v slovotvorbe a v morfológii* (2002).

3. Faktom zostane, že dielo J. Furdíka – až na niekoľko výnimiek – zostalo roztratené v podobe samostatne publikovaných článkov a syntézu syntéz si autor odniesol do hrobu. Tento výber nechce a ani nemôže takúto syntézu nahradiť. Môže však priniesť viaceré nové poznatky do jazykovedného bádania napr. aj tým, že sme doň zaradili niekoľko doteraz nepublikovaných rukopisných materiálov.

Obsahová náplň publikácie je takáto:

Do úvodu bola zaradená štúdia jedného z editorov, v ktorej sa hodnotí prínos J. Furdíka do slovenskej jazykovedy.

Významnú súčasť odbornej Furdíkovej profilácie predstavuje súbor štúdií o slovotvornom vývine slovenčiny publikovaný na konci šesťdesiatych a začiatkom sedemdesiatych rokov. V roku 1970 dopisuje kandidátsku dizertačnú prácu na tému *Zo slovotvorného vývoja slovenčiny* (Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave 1970. 272 s.). O rok neskôr vychádza monografia s rovnakým názvom. Žiaľ, z priestorových a možno aj z iných dôvodov,

ktoré nám nie sú známe, sa do nej nedostali všetky kapitoly dizertačnej práce. Preto takáto „oklieštená“ knižná podoba nereprezentuje Furdíkov výskum v úplnosti. Aj napriek tomuto faktu monografia *Zo slovotvorného vývoja slovenčiny* sa dodnes považuje za veľmi významnú a metodologicky priebojnú prácu, neeklekticky spájajúcu výdobytky viacerých derivatologických škôl. Domnievame sa, že by bolo užitočné mať tematicky spätý blok štúdií o slovotvornom vývoji slovenčiny pohromade. Preto sme sa rozhodli do tohto súboru zaradiť pôvodný koncept tejto Furdíkovej práce, ako sa nachádza v spomínanej kandidátskej dizertácii. Čitateľovi sa takto po prvýkrát dostáva do rúk celá monografia *Zo slovotvorného vývoja slovenčiny*, Furdíkova prvá výskumná syntéza.

Na prvý pohľad by sa mohlo zdať zbytočným luxusom znovu vydávať vyše tridsaťročnú prácu. Nazdávame sa však, že kniha *Zo slovotvorného vývoja slovenčiny* stále ponúka mnohé výskumné inšpirácie, jej pevná metodologická báza s bohato dokumentovaným dokladovým materiálom ešte aj dnes reprezentuje modernú náuku o tvorení slov.

„Vývinová“ sekcia sa končí dvoma novšími štúdiami, ktoré mapujú slovotvorný vývin slovenčiny od bernolákovských čias až dodnes.

Do ďalších derivatologických častí sme zaradili práce reflektujúce úzku spätosť tvorenia slov s morfológiou (2. časť), novšie štúdie, ktoré sa zaoberajú rozličnými aspektmi slovotvorby (3. časť), a práce, v ktorých J. Furdík naznačuje možnosti lexikografického spracovania tvorenia slov (4. časť).

V druhom bloku sa nachádzajú lexikologické práce publikované v rozmedzí rokov 1994 – 2002 a tretí blok obsahuje štúdie o štyroch významných osobnostiach slovenskej jazykovedy: Martinovi Hattalovi, Eugenovi Paulíny, Ľudovítovi Novákovi a Jánovi Horeckom.

Dielo J. Furdíka zostalo vo viacerých ohľadoch nedokončené, hoci autor plánoval svoje bohaté bádateľské a pedagogické skúsenosti zúročiť do podoby niekoľkých syntetických diel. Tieto vlastnosti, nedokončenosť a fragmentárnosť, do istej miery reflektuje aj predkladaná kniha. Do posledného bloku sme totiž zaradili päť rukopisných fragmentov, pôvodne prednesených na vedeckých konferenciách; navyše, v časti Lexikografické a počítačové spracovanie slovotvorby sa nachádza fragment o koncepcii slovotvorného slovníka slovenčiny.

Výber uzatvára kompletná bibliografia prác J. Furdíka, zostavená na základe súpisov L. Dvonča a materiálov z pozostalosti.

Do textov sme zasahovali minimálne. Vynechali sme len cudzojazyčné resumé, zjednotili sme formu bibliografických údajov a zoznamov literatúry (išlo najmä o staršie štúdie, v ktorých sa všetky citácie uvádzali v poznámkach pod čiarou) a opravili sme vecné a tlačové chyby. Za každou štúdiou sa nachádzajú bibliografické údaje o pôvodných publikovaných i nepublikovaných verziách. Tie pre väčšiu prehľadnosť uvádzame súhrnne aj v Bibliografickej poznámke na konci knihy. V prípadoch, keď sme mali k dispozícii viaceré podoby textu, do úvahy sme brali najaktuálnejšiu verziu.

Predkladaná publikácia je určená všetkým záujemcom o problematiku tvorenia slov a lexikológie – študentom, slovákistom, slavistom, ale aj inolingvistom, ktorým môže pri uvažovaní o jazyku poskytnúť nejednu zaujímavú inšpiráciu.

Je nám ct'ou a zároveň milou povinnosťou vysloviť vďaku tým, ktorí prispeli k výslednej podobe tohto výberu. Predovšetkým ďakujeme pani Valérii Furdíkovej za všestrannú ústretovosť, Ing. Karolovi Furdíkovi, PhD., za nenahraditeľnú pomoc pri realizácii projektu, recenzentke doc. PaedDr. Ľudmile Liptákovej, CSc., za starostlivé posúdenie rukopisu, Mgr. Viere Grohoľovej za návrh obálky, Rudolfovi Hladíkovi za pomoc pri vytváraní elektronických verzií starších štúdií, ako aj všetkým ostatným, ktorí nám pri príprave publikácie nejakým spôsobom podali pomocnú ruku. Osobitne, hoci, žiaľ, in memoriam, by sme sa chceli poďakovať doc. Gustávovi Moškovi z vydavateľstva Náuka, ktorý plánoval túto knihu vydať.

Zároveň ďakujeme redakciám odborných časopisov a editorom zborníkov za súhlas k reedícii.

Editori

JURAJ FURDÍK – HOMO LINGUISTICUS ET PAEDAGOGICUS

Martin Ološtiak

Profesor Furdík predstavuje skutočne mimoriadne významnú osobnosť slovenskej lexikológie, a to z rozličných dôvodov. V stručnosti by som spomenula aspoň tri dôvody. Po prvé, veľmi si ho vážim – nielen ja, ale aj ostatní moji kolegovia – za to, že sa suverénne pohybuje aj v diachróonii, aj v synchrónii jazyka. To znamená, že veľmi veľa vie o dejinách, o vývinových tendenciách slovenčiny aj o synchrónnom stave jazyka. Druhá vec, ktorú treba zdôrazniť, je to, že aj vďaka dobrej, intímnej znalosti typologicky rozdielnych jazykov sa ako bilingvista vie na jazyk dívať z nadhľadu a zároveň opatrnejšie robí isté zovšeobecnenia. Lebo dobre vie, že to, čo sa zdá v slovenčine ako jedinečné, zvláštne, môže mať isté analógie v iných jazykoch. A napokon, mimoriadne postavenie v slovenskej jazykovede má profesor Furdík v tom, aký je učiteľ, vynikajúci didaktik, a koľko ďalších lingvistov vychoval. A to je pre vednú disciplínu to najdôležitejšie.

(K. Buzássyová pre Slovenský rozhlas, 2001)

Poprednej slovenskej lingvistke K. Buzássyovej z Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV sa v tejto krátkej výpovedi podarilo vystihnúť najzákladnejšie vlastnosti vedecko-pedagogickej osobnosti Juraja Furdíka. V tejto štúdii sa pokúsime jej charakteristiku rozvinúť. Autor týchto riadkov mal šťastie, že profesora Furdíka zažil ako učiteľa i ako vedca, a zároveň nešťastie, že bol nútený spoznávať ho aj ex post prostredníctvom rukopisných materiálov z pozostalosti. Mal teda možnosť nielen nahliadnuť do lingvistickej dielne majstra Furdíka, ale ako učen byť jej súčasťou.

J. Furdík za základné princípy fungovania lexiky pokladal antropomorfizáciu a motiváciu. Pod antropomorfizáciou rozumel pripodobnenie lexikálnej jednotky k človeku-individuu a celej lexikálnej zásoby k ľudskej spoločnosti a motiváciu chápal ako zdôvodnenosť existencie lexikálnej jednotky. Dovoľme si tvrdiť, že princíp motivácie platí rovnako v lexike aj v ľudskej spoločnosti. Lexikálna jednotka je spätá sieťami rozličných vzťahov s inými lexémami, ktoré spoluvytvárajú jej existenciu. Podobne aj človek vstupuje do sociálnej interakcie s inými ľudskými individuami. Človek aj lexéma, neopakovateľné individuá, si pritom zachovávajú svoju jedinečnosť, vzťahy ich úplne nepohlcajú. Ľudský život teda môžeme chápať ako permanentnú motiváciu a vedecké bádanie a didaktickú transformáciu odborných poznatkov za tie oblasti ľudskej aktivity, v ktorých sa motivačné princípy

prejavujú azda viditeľnejšie než inde (za explicitný ukazovateľ motivovanosti možno vo vede pokladať napríklad citovanie).

Téza o živote ako permanentnej motivácii, domnievame sa, platí o to viac u vedca, ktorý výskumu jazykovej motivácie zasvätil prakticky celý svoj život. Aké miesto v motivačnej reťazi poznania možno vo všeobecnosti pripísať J. Furdíkovi?

Každý vedec má svojich predchodcov, učiteľov, na ktorých nadväzuje a ktorých mnohokrát svojimi výsledkami prekonáva. Na druhej strane, veľkí bádatelia a učitelia sami bývajú zdrojom poznania a inšpirácie pre svojich žiakov, nasledovníkov. Veľké osobnosti sú teda aj motivátmi, aj motivantmi, patria do typu motivačnej intencie, ktorý sa schematicky znázorňuje $\rightarrow L \rightarrow$, resp. $\rightarrow \check{C} \rightarrow$ (L = lexéma, $\check{C}$ = človek). Do tejto skupiny možno nepochybne zaradiť aj profesora Furdíka, ktorému v oblasti slovakistickej a slavistickej jazykovedy prináleží nezastupiteľné miesto. Sám, ako motivát, bol inšpirovaný viacerými bádateľmi z rôznych lingvistických škôl. V oblasti náuky o tvorení slov (derivatológie), Furdíkovej výskumnej domény, treba spomenúť nadväznosť predovšetkým na domácu lingvistickú tradíciu reprezentovanú dielami M. Dokulila, J. Horeckého, z mladších K. Buzássyovej a i. Zo zahraničných derivatológií badáme najmä vplyv poľskej (W. Doroszewski, J. Rozwadowski, M. Honowska, R. Grzegorzcykowa, J. Puzynina a i.) a ruskej (sovietskej) školy (V. V. Vinogradov, A. N. Tichonov, I. S. Uluchanov, J. S. Kubriakova a i.); viaceré podnety však čerpal aj z neslovanských lingvistík (najmä maďarskej, nemeckej, francúzskej, v menšej miere anglosaskej a i.). Vedecká osobnosť i individuálna tvorivá metóda J. Furdíka sa kreovala v tvorivom nadväzovaní a v nejednom ohľade aj v prekonávaní rozličných, často voči sebe protikladných teórií (ich predstaviteľov sme nutne uviedli len výberovo).

J. Furdík zohral významnú úlohu aj ako motivant. Jeho motivačný potenciál sa realizoval viacrozmerné: dalo by sa uvažovať o vplyve jeho vedeckej, školiteľskej i posudzovateľskej činnosti. Priamo alebo nepriamo ovplyvnil množstvo bádateľov a ako pedagóg vychoval veľký počet lingvistických učňov. Furdíkovo dielo našlo odozvu aj za hranicami Slovenska, uznaním jeho nesporných vedeckých kvalít boli rôzne pozvania na medzinárodné vedecké podujatia a členstvo vo vedeckých orgánoch (na sklonku života sa mu dostalo uznania byť členom Komisie pre výskum slovotvorby slovanských jazykov pri Medzinárodnom komitáte slavistov). Veľkosť „motivačného hniezda“ s východiskovým motivantom „Juraj Furdík“ nemožno presne kvantifikovať; je však oprávnené konštatovanie, ktoré je vlastne parafrázou mienky K. Buzássyovej, že pokiaľ ide o motivačnú potenciu, teda

schopnosť byť motivantom, motivovať ďalších bádateľov a žiakov, J. Furdíkovi patrí v slovenskej jazykovede výnimočné postavenie. Pisateľ týchto riadkov nie náhodou na viacerých miestach zdôrazňuje podnetnosť Furdíkových prác pre ďalší jazykovedný výskum.

* * *

Juraj Furdík sa narodil 17. augusta 1935 v Bratislave. Až do roku 1945 však žil v Želiezovciach (okres Levice), kde pracoval jeho otec Karol Furdík ako úradník v Oroske (dnes Pohronský Ruskov). V Želiezovciach začal r. 1941 chodiť do ľudovej školy s vyučovacím jazykom maďarským, pretože na území dočasne okupovanom horthyovským Maďarskom slovenských škôl nebolo. Tam absolvoval tri triedy (1941 – 1944), štvrtú pre vojnové udalosti vynechal. Jeho otec zahynul na sklonku 2. svetovej vojny. Po oslobodení sa s matkou a sestrou presťahovali do Banskej Bystrice, kde bývali až do r. 1951. Tu vychodil najprv 4. triedu národnej školy (s vyučovacím jazykom slovenským), potom postúpil do 1. triedy Gymnázia Andreja Sládkoviča (1946); po školskej reforme r. 1948 pokračoval v štúdiu na Strednej škole koedukačnej v Banskej Bystrici. R. 1951 sa rodina presťahovala do Bratislavy; tam J. Furdík ďalej študoval na III. gymnáziu, ktoré absolvoval r. 1953. Po maturite začal študovať na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského kombináciu slovenčina – maďarčina. V školskom roku 1955/56 bol ako štipendista na jednoročnom študijnom pobyte na Filozofickej fakulte Karlovej univerzity v Prahe. Štúdium na vysokej škole ukončil s vyznamenaním r. 1958. Od 1. augusta začal pracovať na Katedre slovenského jazyka a literatúry bývalej Filologickej fakulty Vysokej školy pedagogickej v Prešove. Po návrate zo základnej vojenskej služby r. 1960 nastupuje na novovzniknutú prešovskú Filozofickú fakultu Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach (FF je od r. 1997 súčasťou Prešovskej univerzity v Prešove).

V rokoch 1962 – 1967 absolvoval externú ašpirantúru v odbore slovenský jazyk v Bratislave (školiteľ prof. Eugen Paulíny). R. 1968 po vykonaní rigorózných skúšok na FF UPJŠ v Prešove získal akademický titul doktora filozofie (PhDr., dizertačná práca: *Štúdium z tvorenia slov a morfológie spisovnej slovenčiny*). V školskom roku 1970/1971 absolvoval študijný pobyt v Besançon (Francúzsko). V roku 1973 na FiF UK v Bratislave úspešne obhájil kandidátsku dizertačnú prácu *Zo slovotvorného vývinu slovenčiny* a získal vedeckú hodnosť kandidáta filologických vied (CSc.). V r. 1976 obhájil habilitačnú prácu *Z teórie tvorenia slov a konfrontačnej gramatiky* na získanie vedecko-pedagogickej hodnosti docenta v odbore slovenský jazyk.

Po úspešnom inauguračnom konaní bol roku 1996 menovaný za profesora slovenského jazyka.

Prejavom jeho zapojenosti do vedeckého života boli aj organizačné aktivity: napr. členstvo vo vedeckých radách Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity (predtým Univerzity P. J. Šafárika) a Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra; funkcia prodekana pre vedu a výskum na FF UPJŠ v Prešove; členstvo v komisiách pre udeľovanie vedeckých a vedecko-pedagogických hodností; predsedníctvo i členstvo vo výbore pobočky Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV v Prešove; členstvo v domácich i zahraničných vedeckých spoločnostiach a komisiách: napr. Societas Linguistica Europaea, Komisia pre výskum slovotvorby slovanských jazykov pri Medzinárodnom komitáte slavistov.

V roku 1969 sa oženil s Valériou Grohoľovou, s ktorou mali dvoch synov – Karola a Petra. Rodinné prostredie nespomíname náhodou, pretože jeho manželka i synovia mu po celý čas boli veľkou oporou i zdrojom jazykovedných inšpirácií. Aj každodenná interakcia s rodinnými príslušníkmi J. Furdíka presvedčovala, že práve v bežnej komunikácii sa potvrdzuje téza o jazyku ako živom, pulzujúcom organizme. Veď aj „kultový“ príklad, okazionalizmus *odkabátovať* (porov. Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny, 1989, s. 33), vyslovila práve jeho pani manželka.

Profesor Juraj Furdík po dlhej a ťažkej chorobe skonal 7. 8. 2002 vo veku nedožitých šesťdesiatich siedmich rokov. Pochovaný je v Prešove.

* * *

Vedecká kariéra J. Furdíka sa rozbiehala pozvoľne, systematickou prácou sa však postupne prepracoval na úroveň jednej z najoriginálnejších osobností slovenskej jazykovedy s presahom do širšej slavistickej komunity. Pracoval v oblasti výskumu lexikálnej zásoby, predovšetkým tvorenia slov, konfrontácie typologicky príbuzných i nepríbuzných jazykov, morfológie, všeobecnej jazykovedy, čiastočne jazykovej kultúry a literárnej vedy.

Furdíkovu osobnosť možno považovať za „bilaterálnu“: na jednej strane stojí čelný predstaviteľ slovenskej lingvistiky, profesionálny vedec, pracujúci vo sfére, ktorá je ex definitione charakteristická presnosťou, objektivnosťou; na druhej strane vidíme vášnivého milovníka umenia, veľkého znalca vážnej hudby a nevšedne sčítaného človeka poznajúceho množstvo diel svetovej i slovenskej literatúry. Obe tieto stránky (tá, ktorá si vyžaduje predovšetkým exaktnosť, i tá, pri ktorej na prvom mieste stojí cítiaci subjekt) sa u J. Furdíka vzájomne dopĺňajú, „nezavadzajú si“, práve naopak. „Cit“ pre jazykovednú

analýzu sa u J. Furdíka cibril aj prostredníctvom dôverného poznania slovesného umenia a umenia vôbec.

Aj keď sa J. Furdík sám vyjadril, že bol od začiatku vysokoškolských štúdií jednoznačne jazykovo, resp. jazykovedne zameraný, formulácia v takejto vyhranenej podobe neobstojí. Svedčí o tom fakt, že začiatky jeho publikačných aktivít z istej časti vyplňajú zasvätené recenzie literárnych diel, práce mapujúce literárne dianie (najmä vo východoslovenskom regióne), doslovy či iné články z oblasti kultúry a umenia. V 90. rokoch sa k interpretácii literárnych diel – využívajúc kombinované literárnovedné i jazykovedné metódy – vracia publikovaním niekoľkých štúdií (v spoluautorstve s V. Žemberovou).

Furdíkovou vedeckou doménou sa však rýchlo stala jazykoveda a predovšetkým derivatológia. Ako poznamenáva, o túto lingvistickú disciplínu sa začal zaujímať už počas vysokoškolského štúdia. Pod vedením vtedy ešte docenta Vincenta Blanára vypracoval diplomovú prácu *Vývin niektorých slovotvorných postupov v štúrovskej slovenčine* (1958). Téma o diachrónnom vývine slovotvorby J. Furdíka zaujala natoľko, že sa jej neprestal venovať ani po vysokoškolskom štúdiu a v rámci externej aspirantúry u prof. Eugena Paulinyho vypracoval kandidátsku dizertáciu *Zo slovotvorného vývinu slovenčiny* (1970, obhájená 1973). Medzitým publikoval dve čiastkové štúdie *O tvorení názvov deja a výsledku deja v štúrovskom období* (1968) a *O tvorení niektorých deverbatív v matičnom období* (1969). Završením tejto prvej etapy Furdíkovoho výskumu je monografia *Zo slovotvorného vývoja slovenčiny* (1971). Aké sú základné črty jeho prvej syntézy?

- v práci sa skúma vnútorný, imanentný vývin slovotvorného systému v relatívne dlhom rozmedzí rokov 1843 – 1918, ktoré člení na štúrovské (1843 – 1860), matičné (1860 – 1880) a martinské obdobie (1880 – 1918);
- primárnym metodologickým postupom je rešpektovanie vzájomnej spätosti diachronie a synchronie; J. Furdík vo výskume uplatňuje metódu radu synchronických prierezov;
- keďže slovotvorný systém ako mnohorozmernú entitu nemožno paušálne uchopiť ako celok, pozornosť sústreďí na výskum vzájomnej konkurencie 11 slovotvorných typov v rámci onomaziologickej kategórie spredmetnenia deja; dejové substantíva sa ukázali ako vhodný materiál vzhľadom na ich vysokú frekvenciu a centrálnu postavenie v rámci deverbatívneho odvodzovania;
- zistenia sú podopreté bohatými štatistickými údajmi, ktoré sú závažnými ukazovateľmi vnútorných proporcií slovotvorného systému;
- do úvahy sa berie aj fakt, že na slovotvorný vývin pôsobia vnútorné i vonkajšie faktory: „Produktivita je výsledkom súhry pomenovacích potrieb spoločnosti a pomenovacích možností jazykového systému“ (1971, s. 15).

Žiaľ, z priestorových a možno aj z iných dôvodov z monografie „vypadli“ uvedené štúdie o štúrovskom a matičnom období, ktoré v prepracovanej podobe tvoria integrálnu súčasť kandidátskej dizertácie. Prvá výskumná syntéza J. Furdíka, výsledok jeho vyše desaťročného bádania, teda ako celok, na škodu veci, publikovaná nebola (prvýkrát sa tak deje po tridsiatich štyroch rokoch v tomto výbere). Aj napriek tomuto hendikepu ide o metodologicky prieborné dielo, ktoré nadväzuje na modernú derivatologickú líniu na úrovni vtedajšieho stavu výskumu. Zároveň však treba pripomenúť slová K. Buzássyovej, že tento smer derivatologického výskumu v slovenčine pokračovateľov dodnes ne-
našiel.¹

J. Furdík napísal ešte dve rozsiahlejšie práce, v ktorých si všima slovo-
tvorný vývin takmer v celom časovom rozpätí fungovania spisovnej sloven-
činy, teda od Bernoláka až po súčasnosť. Hoci v nich neuplatňuje jednotný
teoreticko-metodologický prístup (preto tieto štúdie možno pokladať „len“ za
čiastkový obraz o diachronickom fungovaní slovo-
tvorného systému), v sloven-
skej jazykovede ide o unikátny pokus podať pomerne plastický obraz o vývoji
spisovnej slovenčiny na jednej z jazykových rovín. V prvej práci (*Zur Ent-
wicklung der slowakischen Wortbildung in den Jahren 1780 – 1914*, 1999;
v upravenej podobe po slovensky vychádza prvý raz v tomto výbere), ktorá má
všeobecnejší ráz, charakterizuje jednotlivé vývinové obdobia (berňolákovské,
štúrovské, matičné a martinské) na základe vzťahu systém – norma – úzus.
Druhá práca bola publikovaná ako kapitola v kolektívnej monografii *Naj-
nowsze dzieje języków słowiańskich. Slovenský jazyk* (red. J. Bosák, Opole
1998) pod názvom *Zmeny v jazykových podsystemoch (čiastkových normách).
Slovo-
tvorné zmeny*. V nej komplexným spôsobom hodnotí slovo-
tvorný vývoj
súčasnej spisovnej slovenčiny (s časovým východiskom na začiatku 40. rokov
20. storočia). Komplexnosť Furdíkovho prístupu spočíva v tom, že podáva
charakteristiku všetkých súčastí slovo-
tvorného systému: slovo-
tvorných pro-
striedkov, postupov i útvarov.

Už výskum vývinových dimenzií slovo-
tvorby si vyžiadaval venovať pozor-
nosť viacerým závažným, ba fundamentálnym otázkam derivatologickej teórie
s presahom do celej lingvistickej metodológie (napr. synchronia – diachronia,
dominanta – subdominanta, forma – obsah, asymetrický dualizmus, kvali-
tatívnosť – kvantitatívnosť, konkrétnosť – kategoriálnosť, funkčná diferen-
ciácia jazykových jednotiek a i.). V ďalšom období (od začiatku 70. rokov
prakticky až do konca života) si J. Furdík postupne budoval svoju derivatolo-
gickú koncepciu, z nových, dovtedy málo povšimnutých či nepovšimnutých

¹ Buzássyová, K.: *Završené dielo významného jazykovedca. (Za Jurajom Furdíkom
17. 8. 1935 – 7. 8. 2002.)* Slovenská reč, 2002, roč. 67, č. 6, s. 367.

zorných uhlov odhaľoval viaceré aspekty slovotvorby ako dôležitého jazykového činiteľa.

Derivatologická koncepcia J. Furdíka vychádza z centrálneho pojmu **slovotvorná motivácia**, ktorá sa pokladá za jánusovsky mnohotvárnny a mnohorozmerný, najdôležitejší princíp štruktúracie a dynamizácie jazykového systému (porov. viaceré kapitoly v jeho monografii *Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie*, 1993). Slovotvornú motiváciu chápe ako trojjedinú entitu (proces, vzťah a vlastnosť), ktorá sa realizuje komplexne na úrovni formy aj obsahu a ktorá v dôsledku medzirovinosti nadobúda v jazykovom systéme centrálnu postavu:

„Ak je slovo nie iba lexikálnou, ale centrálnou jazykovou jednotkou, potom aj motivácia ako jeho atribút má takéto centrálnu postavu. Ťažisko jej problematiky je síce lexikologické (presnejšie onomaziologické ...), ale „vyžaruje“ aj do zvukovej, morfematickej i syntaktickej roviny. Ba čo viac, uplatňuje sa v slove ako komponente textu a má aj svoj štylistický dosah. Takto funguje v rozličných formách a útvaroch jazyka: v spisovnej forme, v dialektoch, sociolektoch a idiolektoch. Je dôležitým činiteľom podmieňujúcim dynamiku slovných zásob. A napokon – no nie v poslednom rade – prejavuje sa v rozličných jazykoch rôznou mierou a v nerovnakých proporciách“ (1993, s. 14).

V štúdiu *Jazykový status slovotvorne motivovaného slova* (1996), ktorá je Furdíkovou inauguračnou prednáškou, chápe pojem slovotvornej motivácie (SM) lexikologicky a jej základné vlastnosti zhŕňa takto: 1. pojem SM, hoci vznikol v úvahách o jazykovom znaku, vo svojej podstate nie je pojmom semiológickým, ale onomaziologickým, pretože súvisí s pomenúvaním ako procesom a s pomenovaním ako výsledkom tohto procesu; 2. SM sa chápe ako zdôvodnenosť jazykového vyjadrenia pomenovaného javu; 3. SM je komplexný, formálno-obsahový jav (stáva sa tak najuniverzálnejším typom lexikálnej motivácie, porov. ďalej); 4. SM stotožňuje s existenciou vnútornej formy pomenovania: „Motivované je pomenovanie, na ktorom možno preukázať existenciu vnútornej formy“ (1996, s. 50).

Z hľadiska utvorenosti slovnú zásobu tvoria slovotvorne nemotivované a slovotvorne motivované jednotky (*Slovenská slovotvorba*, 2004, s. 23). Vzťah medzi nemotivovanou a motivovanou časťou lexiky chápe ako obojstranne dynamický; zamieňa tézu, že slovná zásoba priamočiaro smeruje od motivovanosti k nemotivovanosti. Pomer slovotvorne motivovaných a nemotivovaných slov v lexike je podľa J. Furdíka v zásade konštantný (v slovenských jazykoch ide približne o pomer 1:2 v prospech slovotvorne motivovaných jednotiek). Jednotlivé slová síce podliehajú demotivácii, avšak zároveň vzrastá ich motivačná potencia (schopnosť byť motivantom) a tvoria

sa od nich ďalšie, slovotvorne motivované slová. J. Furdík tento proces nazýva demotivačný cyklus. Analýzou tohto javu dochádza k zisteniu, že „celková motivovanosť slovnéj zásoby slovenčiny (a predpokladáme, že aj iných slovanských jazykov) sa oslabením motivovanosti jej niektorých jednotiek nielen neznižuje, ale naopak zvyšuje“ (1976/1993, s. 42 – 43).

Navyše, v jeho výklade sa zdôrazňuje procesuálna stránka demotivácie, teda postupnosť, graduálnosť tohto javu. Motivovanosť a nemotivovanosť sú totiž dva krajné póly, medzi ktorými je rad medzistupňov. Môže teda nastať aj situácia, že pri porovnávaní dvoch lexikálnych jednotiek skonštatujeme „X je motivovanejšie než Y“ a „Y je motivovanejšie než Z“. J. Furdík si veľmi dobre uvedomuje, že oslabovanie motivovanosti neprebíha jednoliato. Nebolo by preto namieste paušálne tvrdenie, že každé slovo podlieha demotivačnému cyklu rovnako. Skôr sa totiž demotivujú slová patriace do mutačného typu onomaziologických kategórií, kde sa prejavuje najväčšia tendencia k „rozchodu“ medzi slovotvorným a lexikálnym významom. Na druhej strane transpozičné a modifikačné deriváty, ktoré sú príznačné väčšou ekvivalenciou slovotvorného a lexikálneho významu, sa demotivujú pomalšie. Aj pri objasňovaní tohto javu sa prejavuje Furdíkova vzácna schopnosť minucióznej, viacstupňovej, diferencovanej analýzy.

Vo Furdíkovej koncepcii sa ako dôležitá ukázala potreba „skúmať, do akej miery je slovotvorná motivovanosť lexikálnych jednotiek aktívnym činiteľom jednak v rámci lexikálneho systému, jednak v procese komunikácie“ (1976/1993, s. 37). Autor objasňuje funkciu slovotvornej motivácie pri konštituovaní lexikálneho významu slova a v komunikačnom procese. Vypomáhajúc si terminológiou Á. Kráľa tvrdí, že slovotvorná motivácia zohráva v komunikácii úlohu „nosnej informácie“, ktorá sprostredkúva „hlavnú informáciu“, teda naznačuje lexikálny význam. Dôkladnou argumentáciou dospieva k poznatku o vzťahu medzi frekvenciou a slovotvornou motivovanosťou; tento vzťah by sa dal vyjadriť jednoduchou úmerou: podiel slovotvorne motivovaných slov stúpa s klesajúcou frekvenciou. Slová s vysokou frekvenciou sú v prevažnej miere slovotvorne nemotivované; pri nich totiž nie je potrebné lexikálny význam naznačovať slovotvornou štruktúrou. A naopak, pri slovách s nízkou frekvenciou je „pomoc“ slovotvornej motivácie vítaná. Takýmto spôsobom slovotvorná motivácia napomáha používateľom jazyka osvojiť si význam mnohých lexikálnych jednotiek a zároveň sa u komunikantov upevňuje vedomie o hierarchickej usporiadanosti lexikálneho systému.

Slovotvorne motivované slová sa na základe istých vlastností zaraďujú do slovotvorných útvarov (rovnakokoreňových i rôznokoreňových). Miesto v slovotvornom rade a v slovotvornom hniezde J. Furdík charakterizuje prostred-

níctvom pojmu/termínu motivačná intencia (*Motivačná intencia slova*, 1998). Motivačnú intenciu definuje ako schopnosť slova zapojiť sa do motivačných vzťahov. Inovačne využíva tézy intenčnej teórie slovenského slovesa a vymedzuje štyri typy motivačnej intencie podľa postavenia slova v slovotvornom rade: slovo môže byť motivantom, motivantom aj motivátom zároveň, len motivátom, resp. do motivačných vzťahov sa nemusí zapájať. So zmyslom pre detail analyzuje spoločné i odlišné vlastnosti slovesnej a motivačnej intencie.

Súčinnosť paradigmatickej (vertikálnej) a syntagmatickej (horizontálnej) dimenzie slovotvorne motivovaného slova originálnym spôsobom osvetľuje v štúdiu *Slovotvorná analógia a analogická slovotvorba* (1970/1993). Všíma si prípady derivátov typu *nádrž*, *úmera*, *servírka*, v ktorých „sa neuplatňuje analógia založená na vzťahu fundujúceho a fundovaného slova, ale analógia založená na rovnakej morfológicko-slovotvornej štruktúre derivátov patriacich k jednému slovotvornému typu“ (1970/1993, s. 55). Analogickú slovotvorbu považuje za špecifický typ derivácie, ktorý síce v slovotvornom systéme nezohráva centrálnu úlohu, zároveň však nejde ani o úplne okrajový jav. Uplatnením vzájomnej spätosti slovotvornej analógie a analogickej slovotvorby sa J. Furdíkovi podarilo vysvetliť prípady, ktoré iní autori (medzi nimi napr. J. Horecký) pokladajú za neústrojne utvorené.

V česko-slovenskej derivatologickej tradícii sa ustálilo chápanie slovotvorby ako súčasti lexikológie. Faktom však zostáva, že imanentnou vlastnosťou slovotvorného systému je jeho medzirovinné postavenie, ktoré náuka o tvorení slov musí brať do úvahy. Viacero styčných bodov existuje medzi derivatológiou a morfológiou, ba dokonca najmä v lingvistikách germánskych jazykov slovotvorba sa takmer bez diskusie pokladá za súčasť morfológie. Ale napr. aj M. Dokulil (1958/1962, s. 15) sa vo svojom výklade akoby „nevedel rozhodnúť“, kam so slovotvorbou, a tvorenie jednoslovných pomenovaní pokladá za „morfológiu pomenovania“. Toto chápanie J. Furdík odmieta; slovotvorbu pokladá za súčasť lexikológie (podobne ako J. Horecký), avšak uvedomuje si, že medzi týmito subsystémami existujú „intímne vzťahy“. Niektoré prejavy vzájomnej spätosti morfológie a slovotvorby si všíma aj J. Furdík: napr. status slovesných podstatných mien, ktoré na rozdiel od akademickej Morfológie slovenského jazyka (1966) pokladá za samostatné lexikálne jednotky (*O vide a väzbe pri slovesných podstatných menách*, 1967), či funkciu prípon, prostredníctvom ktorých sa prevzaté a skratkové slová zaraďujú do skloňovacieho systému slovenčiny (*O slovotvorných príponách s gramatickou funkciou*, 1967).

Vážne slovo prehovoril J. Furdík aj do otázky vzťahu medzi slovotvornou a tvaroslovnou produktivitou. Najprv v štúdiu *O vzájomnom vzťahu slovo-*

tvorného a skloňovacieho systému (na príklade skloňovacích typov *dlaň* a *kosť*) (1981/1993) obhajuje stanovisko, že „tvaroslovná produktivita nie je mechanicky závislá od slovotvornej produktivity, ale je s ňou dialekticky spätá“ (1981/1993, s. 67). Nesúhlasí tak s názorom L. Dvonča, podľa ktorého treba rozlišovať produktivnosť slovotvorného typu a neproduktivnosť deklináčného typu. O dve desaťročia neskôr, prakticky na sklonku svojho života sa J. Furdík k tomuto problému vracia. V jednej zo svojich posledných prác *Pojem produktivity v slovotvorbe a v morfológii* (2002) prijíma uvedenú mienku L. Dvonča a navrhuje rozlišovať produktivitu slovotvorného typu a receptivitu typu flexie. Takýmto spôsobom sa J. Furdíkovi podarilo vysvetliť zdanlivý paradox medzi „produktivnosťou“ skloňovacieho typu *dlaň* a „neproduktivnosťou“ typu *kosť*.

Derivatologické hľadisko uplatnil J. Furdík aj v ním vypracovaných kapitolách vysokoškolskej učebnice *Súčasný slovenský spisovný jazyk – morfológia* (Oravec – Bajzíkova – Furdík, 1984, 1988) a tento prístup sa ukázal plodným: za základné klasifikačné kritérium pri triedení adjektív (podobne pri adverbiách) si zvolil kombinované sémanticko-slovotvorné kritérium.

Rozličné, v mnohých prípadoch protirečivé mienky sa vyslovili aj o vzťahu slovotvorby a syntaxe. J. Furdík naznačuje riešenie niektorých slovotvorno-syntaktických otázok v štúdiu *Syntax slovotvorne motivovaných slov* (1982/1993): napr. vonkajšia a vnútorná syntax slovotvorne motivovaných slov, vzťah syntagma – motivované slovo, valenčný paralelizmus medzi motivantom a motivátom a pod.

Ďalším neuspokojivo riešeným problémom v oblasti derivatologického bádania je otázka explikácie slovotvorného významu pomocou syntaktických konštrukcií. V štúdiu *K syntakticko-sémantickej interpretácii slovotvorných štruktúr* (1978/1993) zaujal pozíciu „zmieriteľa“ poľskej derivatologickej školy, ktorá vychádza zo syntaktického výkladu slovotvorby, a česko-slovenskej školy, ktorá tento prístup pomerne rázne odmieta a svoje teoretické východiská stavia na sémantickej (J. Horecký), resp. onomaziologickej klasifikácii (M. Dokulil). J. Furdík stavia na pozitívach oboch týchto prístupov; pri explikácii slovotvorného významu využíva súbor substitúcií v podobe syntaktických štruktúr. Syntaktické štruktúry však nepokladá za východisko pre štruktúry slovotvorné, ale za paralelné s nimi. Odmieta tak mienku, že syntaktická štruktúra je hlbkovou štruktúrou pre slovotvorné štruktúry. Citujúc mienku K. Buzássyovej,² metódu substitúcií pokladá za výskumnú procedúru, súčasť

² Buzássyová, K.: *K triedeniu koreňových morfém transformačnou metódou*. Jazykovedný časopis, 1969, roč. 20, č. 1, s. 33 – 49.

metajazyka: „priame stotožňovanie zložiek motivovaného slova s vetnými členmi na základe substitúcie nie je adekvátne skúmanému javu“ (1978/1993, s. 81). J. Furdík teda vo svojom prístupe spojil zásady onomaziologického triedenia M. Dokulila s uvedenou substitučnou metódou. Typ substitúcie priradzuje k typu onomaziologickej kategórie; transpozičným a mutačným derivátom pripisuje substitúcie v podobe vety a modifikačným slovám substitúcie v podobe syntagmy. Navyše, v tejto štúdii J. Furdík predstavuje prvý ucelený opis slovotvorného významu substantívnych derivátov, vrátane dovedy prakticky nepovšimnutého problému desubstantívnych substantív. Tento prístup sa osvedčil aj vo vyučovacej praxi, preto sme ho v upravenej podobe zaradili aj do učebnice *Slovenská slovotvorba* (2004, s. 88 – 98).

Jednou z najdiskutovanejších slovotvorných tém je derivačná sémantika. Ide o náročnú a z mnohých strán pertraktovanú otázku slovotvorného významu, jeho vzťahu ku gramatickému, ale najmä k lexikálnemu významu, ako aj o otázku štruktúrie slovotvorného významu. Dvere do tejto trinástej komnaty slovotvorného výskumu sa J. Furdík pokúša – a nazdávame sa, že úspešne – pootvoriť v štúdii *K onomaziologickej štruktúre slovotvorne motivovaného slova* (2002). Nadväzujúc na poznatky M. Dokulila o onomaziologickom spoji, E. Kubriakovovej o vnútornej syntaxi motivovaných slov a na ternárnu koncepciu L. Nováka o začiatku, strede a konci, J. Furdík postuluje tézu o trojčlenosti onomaziologickej štruktúry slovotvorne motivovaných slov (onomaziologická báza, onomaziologický spoj, onomaziologický príznak). Ternárnosť onomaziologickej štruktúry pripisuje nielen mutačným, ale aj transpozičným a modifikačným derivátom, ako aj kompozitám, teda všetkým slovotvorne motivovaným lexémam. Onomaziologický spoj má horizontálno-vertikálny charakter: v horizontálnom smere spája onomaziologickú bázu s onomaziologickým príznakom, vo vertikálnom smere premoštuje slovotvorný význam s lexikálnym významom. Onomaziologický spoj je teda súčasťou slovotvorného významu, zároveň ho však prekračuje. Nazdávame sa, že prostredníctvom tejto koncepcie sa J. Furdíkovi podarilo bližšie charakterizovať dynamiku vzťahu slovotvorného a lexikálneho významu, s čím súvisí postupné „rozplývanie sa“ slovotvorného významu v lexikálnom význame, teda slovotvorná demotivácia. „Prvopočiatok“ demotivácie sa teda skrýva v onomaziologickom spoji a cezeň v samom postavení slovotvornej motivácie, ktorú J. Furdík chápe ako redundantný jav, pretože na porozumenie a efektívne používanie jednoslovných lexém nie je potrebné, aby boli slovotvorne motivované (2004, s. 24). V štúdii z r. 2002 J. Furdík v ucelenej podobe vyjadruje to, čo už viackrát predtým, porov. napr. formuláciu: „Formálna slovotvorná štruktúra je iba rámcom, v ktorom často (ba pri mutačnom odvo-

dzovaní temer zákonite) dochádza k významovej absorpcii a vytvára sa tzv. sémantický dodatok, bezprostredne nevyjadrený v slovotvornej forme (1982/1993, s. 72).

Vo Furdíkovej derivatologickej koncepcii má pevné miesto aj vymedzenie súboru funkcií slovotvornej motivácie. Túto problematiku si všíma vo viacerých prácach (*Slovotvorba – hybná sila lexikálnej dynamiky*, 1984/1993, s. 109 – 114; v kolektívnej monografii *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*, 1989, s. 28 – 38). Tieto poznatky v kondenzovanej podobe formuluje takto:

„Slovotvorba vo svojom komplexe splňa teda vo vzťahu k slovnej zásobe ako celku funkciu systemizátora, vo vzťahu k novoutvoreným slovám funkciu integrátora, vo vzťahu lexikálnych jednotiek k viacсловným pomenovaniám a k výpovediam funkciu sémantického kondenzátora a vo vzťahu k prevzatým slovám funkciu adaptátora“ (1984/1993, s. 114).

Takéto vymedzenie funkcií slovotvorby J. Furdíkovi umožňuje vysloviť „smelú“, ale skúmanému javu adekvátnu tézu o zásadnej úlohe slovotvornej motivácie nielen v štrukturácii lexikálnej zásoby, ale prostredníctvom slova v celom jazykovom systéme. Navyše, využívajúc terminológiu synergetiky, princíp slovotvornej motivácie pokladá za jeden z rozhodujúcich kooperačných faktorov, ktorý udržiava rovnovážny stav v jazykovom systéme (*Synergická povaha slovotvornej motivácie*, 1999). Je zároveň paradoxné, ako sa zmieňuje v štúdií *Slovenská slovotvorba z hľadiska všeobecnej jazykovedy* (2000), že takéto stredové postavenie slovotvorby jej nezaručuje adekvátnu pozornosť zo strany všeobecnej jazykovedy. Práve naopak, „slovotvorba sa mlčky pokladá za ‚necentrálnu‘ oblasť lingvistiky“ (2000, s. 7). J. Furdík však na viacerých príkladoch presvedčivo dokazuje, že slovotvorba všeobecnej jazykovede má čo ponúknuť: „Princíp slovotvornej motivácie sa stáva svojho druhu archimedovským ‚pevným bodom‘, z ktorého možno odhaliť nové, z iných hľadísk nezistiteľné alebo nie dost' výrazne vymedziteľné javy v celom komplexe jazyka a jeho fungovania“ (1999, s. 80).

Jedným z mála nasledovníkov veľkolepého komparatívneho projektu M. Dokulil³ sa stal práve J. Furdík, ktorému ako slovensko-maďarskému bilingvistovi a polyglotovi bol porovnávací výskum akoby „vložený do vienka“. Sústavný opis lexikálnej roviny je náročnou, ťažko zvládnuteľnou úlohou, nehovoriac o konfrontácii lexiky dvoch nepríbuzných jazykov. J. Furdík aj napriek tomuto faktu dokázal nájsť pevné východiskové body takéhoto, nutne čiastkovo,

³ Dokulil, M.: *Ke koncepci porovnávací charakteristiky slovanských jazyků v oblasti „tvoření slov“*. Slovo a slovesnost, 1963, roč. 25, s. 85 – 105.

nanajvyš pars pro toto zameraného výskumu. Do centra jeho pozornosti sa niekoľkokrát dostáva konfrontačný výskum slovotvornej motivovanosti slovenčiny na jednej a maďarčiny a nemčiny na druhej strane. Sústredenosť na porovnávací výskum slovotvorne motivovanej časti lexiky u J. Furdíka nemá len externé zdôvodnenie v podobe autorovho výskumného zamerania, ale J. Furdík nachádza aj dôležitejšie, interné dôvody. V lexike slovenčiny, nemčiny a maďarčiny sú v prevahe slovotvorne motivované jednotky a do motivačných vzťahov sa zapája takmer celá lexika (motivovaná aj nemotivovaná). V porovnávacom výskume má svoje opodstatnenie zamerať sa práve na motivované slová: „Možno teda predpokladať, že aj porovnávanie lexikálnej roviny dvoch jazykov bude relatívne najplodnejšie vtedy, ak sa začne konfrontáciou jej motivovanej časti, teda celkovým alebo čiastkovým porovnaním dvoch slovotvorných systémov“ (1993, s. 140).

V štúdiu *Ku konfrontácii slovotvorných systémov v slovanských a neslovanských jazykoch (na materiáli nemčiny a slovenčiny)* (po nemecky 1986, slovenská verzia 1993) vymedzuje základnú tézu konfrontačného prístupu v slovotvorbe, podľa ktorej sa v prvom pláne nenachádza porovnávanie jednotlivých sémanticky ekvivalentných lexém, ale „porovnanie formálno-sémantických princípov organizácie slovnej zásoby v týchto jazykoch“ (1993, s. 116). Tento prístup umožňuje vyhnúť sa nástrahám pozitivisticky zameraného a v konečnom dôsledku roztriešteného pohľadu na lexiku porovnávaných jazykov. J. Furdík na materiáli slovenčiny a nemčiny ukazuje, že slovotvorne motivovanú časť lexiky možno efektívne skúmať pomocou kombinácie typologického, štatistického a štruktúrneho hľadiska. Podobnou metódou realizuje výskum slovotvorných systémov slovenčiny a maďarčiny (*Slovenské ekvivalenty niektorých typov kompozít v maďarčine*, 1975/1993) a dochádza k všeobecnejšie platnému záveru, že „i v jazykoch typologicky i geneticky tak odlišných existujú paralely v pomenovacích postupoch“ (1993, s. 161).

Konfrontačné výskumy J. Furdíka sú úzko späté s uplatnením onomaziologického prístupu. V štúdiu *Onomaziologické symetrie a asymetrie v lexike slovanských jazykov* (1995) oproti desiatim spoločným vlastnostiam slovanskej slovotvorby, ktoré vymedzili V. V. Lopatin a I. S. Uluchanov, charakterizuje desať typov onomaziologickej asymetrie v sémanticky ekvivalentných jednotkách. Rozličné druhy asymetrie sa pritom netýkajú len slovotvornej motivácie, ale lexikálnej nominácie ako takej. Podobným spôsobom stručne naznačuje možnosti zisťovania symetrií a asymetrií v nepríbuzných jazykoch (*Medzijazykové onomaziologické symetrie a asymetrie*, rukopis).

V porovnávacom výskume slovotvorby možno využiť nielen systémovo-štruktúrne, ale aj parolové hľadisko. J. Furdík to dokazuje v práci *Motivačná*

nasýtenosť textu v slovenčine a v nemčine (1991/1993), kde vyvracia názory, podľa ktorých sa slovotvorba považuje za par excellence linguovú, systematickú disciplínu. Zisťovaním textovo-konštitutívnej funkcie slovotvorne motivovaných slov sa na jednu úroveň dostáva slovotvorba a lingvistika textu a prostredníctvom termínu motivačná nasýtenosť textu sa pripravuje pôda na výskum lexikálneho zloženia textov v porovnávaných jazykoch a na analýzu zastúpenia motivovanej lexiky v jednotlivých funkčných štýloch.

Typologickým a kontaktologickým otázkam sa J. Furdík venoval aj v primárne „neslovotvorných“ prácach. Stav konfrontačného výskumu dvoch susediacich nepríbuzných jazykov zhrnul v prehľadovej štúdii *O porovnávaní výskume slovenčiny a maďarčiny* (1976). Závažnou je rozsahom monografická štúdia *Gramatický rod a zhoda v slovenčine a maďarčine* (1977), kde na základe podrobného rozboru dvoch morfológických javov, ktoré sa v porovnávaných jazykoch realizujú značne odlišne, navrhuje možné východiská efektívneho spôsobu osvojovania si týchto gramatických kategórií pri vyučovaní slovenčiny ako cudzieho jazyka.

Juraj Furdík bol typom vedca, ktorý formuloval svoje tézy na základe dôkladného poznania materiálnej základne. Navyiac, v jeho prácach od začiatku nachádzame teóriu podopretú štatistickými ukazovateľmi; vzťah kvantitatívnych a kvalitatívnych prvkov vystupuje vo vzácnnej harmónii; porov. napr. analýzy percentuálneho vyčíslenia produktivity slovotvorných postupov, vzájomného pomeru nemotivovaných a motivovaných slov, závislosti frekvencie a motivovanosti slova, stupňa motivačnej nasýtenosti textov rôznej štýlovej príslušnosti, percentuálneho vyjadrenia produktivity jednotlivých slovných druhov alebo porovnávania stupňa motivovanosti slovnej zásoby slovenčiny a iných jazykov. J. Furdík sa však neuspokojil s kvantitatívnymi údajmi získanými z parciálnych textov, stále naliehavejšie sa v jeho plánoch hlásila o slovo potreba komplexného štruktúrneho, štatistického a lexikografického spracovania slovenskej slovotvorby. Konkrétnu podobu tento projekt nadobudol na konci 80., resp. začiatkom 90. rokov. Stimulov na realizáciu takéhoto výskumu bolo niekoľko; spomeňme aspoň najdôležitejšie:

- rozvoj počítačovej techniky v tomto období;
- slovníkové spracovania slovotvorných systémov slovanských jazykov (najmä Tichonovov Slovoobrazovateľnyj slovar russkogo jazyka, 1985);
- vydanie Krátkeho slovníka slovenského jazyka (1. vyd., 1987) s relatívne uceleným súborom lexikálnych jednotiek, ktorý poslúžil ako korpusová základňa pre štatistické spracovanie slovotvorného systému.

Tento výskumný plán sa čiastočne podarilo realizovať pomocou počítačovej techniky; porov. štúdiu *Pokus o komplexný kvantitatívny výskum*

slovotvorného systému pomocou počítača (1990). Čiastočne preto, lebo jeho celkové výsledky neboli zhrnuté do podoby ucelenej štúdie alebo monografie. Integrálnou súčasťou takéhoto výskumu malo byť aj komplexné lexikografické spracovanie slovotvorného systému. Reálne kontúry takto vymedzeného výskumného cieľa J. Furdík predstavil v tézach *Metodologické problémy tvorby slovotvorného slovníka slovenčiny* (1994). Ide o predstavu nového typu slovotvorného slovníka, ktorého ambíciou je slovotvorný systém vo svojej inventárnej a štruktúrnej zložke zachytiť v relatívnej celosti, a tak prekonať nedostatky hniezdového a deskriptívneho prístupu. Pomocou metódy slovotvornej parametrizácie J. Furdík vypracoval „šablónu“ štrnástich parametrov (s viacerými subparametrami), tvoriacich heslovú stať. Ide o parametre, ktoré podávajú komplexný obraz o mieste lexikálnej jednotky v slovotvornom systéme.

Napriek svojim nesporným výhodám, medzi ktoré patrí predovšetkým komplexnosť a systematickosť, takýto „vyčerpávajúci“ prístup má aj svoje obmedzenia. Publikovanie Slovotvorného slovníka slovenčiny s rozsahom Krátkeho slovníka slovenského jazyka (vyše 60 000 jednotiek) by bolo v klasickej knižnej podobe možné len v nepraktickej niekoľkozväzkovej podobe (ukážky hesiel a celkovú koncepciu porov. v učebnici Slovenská slovotvorba, 2004, s. 126 – 137). Priestorová náročnosť takéhoto projektu preto otvára dvere počítačovému spracovaniu a publikovaniu v podobe CD, ktoré by umožnilo aj spoľahlivé zistenie relevantných štatistických údajov. Návrh na počítačové spracovanie slovotvorného systému vypracoval K. Furdík (porov. spoločnú otcovsko-synovskú štúdiu *Slovotvorný slovník slovenčiny – softvérové riešenie*, 2002).

Slovotvorný slovník slovenčiny možno pokladať za ďalší originálny vklad J. Furdíka do jazykovednej teórie i praxe, tentoraz v oblasti derivatologickej lexikografie. Žiaľ, slovníkové spracovanie slovotvorby – tak ako viaceré iné projekty – J. Furdík dokončiť nestihol.⁴ Je však potešujúce, že bádanie v tejto oblasti sa naďalej úspešne rozvíja; v slovotvorno-lexikografických šľapajach J. Furdíka totiž v súčasnosti kráčajú kolegyne z Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity Ľ. Liptáková a K. Vužňáková-Dziaková v spolupráci s K. Furdíkom.⁵ Tento kolektív v súčasnosti pracuje na kratšej verzii slovotvorného

⁴ Pod jeho školiteľskou kuratelou bolo na tému Slovotvorný slovník slovenčiny napísaných sedem diplomových prác, v ktorých sa spracovalo približne 2500 hesiel. Sám na kartotečných lístkoch vypracoval 500 hesiel.

⁵ Porov. napr. Dziaková, K.: *O príprave slovotvorného slovníka slovenčiny*. In: Slovo o slove, roč. 7, Prešov, Náuka 2001, s. 29 – 32. K. Vužňáková-Dziaková, bývalá diplomantka a doktorandka J. Furdíka, nedávno dokončila dizertačnú prácu Problémy lexikografického zachytenia slovotvorného systému slovenčiny (2005).

slovníka (s obmedzeným počtom parametrov) s názvom *Malý slovotvorný slovník slovenčiny*, ktorý by mal v blízkej dobe vyjsť v knižnej podobe.

J. Furdík v 90. rokoch napísal aj niekoľko závažných lexikologických prác. V štúdiu „*Zákonitost' jednotlivého*“ v *slovanskej lexike* (1995)⁶ zaujíma sčasti kritický postoj „k hľadaniu a neraz i dosť umelému vytváraniu rôznych typov lexikálnych paradigiem za každú cenu“ (1995, s. 123). Mikovská „zákonitost' jednotlivého“ podľa J. Furdíka v lexike perfektne funguje. Lexikálnu jednotku chápe ako jedinečné individuum, ktoré môže byť simultánne členom viacerých čiastkových štruktúr. Zdôraznenie jedinečnosti lexikálnej jednotky však neznamená absolutizáciu tejto zákonitosti; J. Furdík poukazuje na vzájomnú prepojenosť, podmienenosť paradigmaticko-typizačného a individualizačného prístupu k lexikálnej zásobe: „Typizácia referenčných, paradigmatických, syntagmatických i pragmatických vzťahov lexikálnych jednotiek je síce *conditio sine qua non* lexikologického uvažovania, ale zároveň treba brať do úvahy, že konfigurácia týchto vzťahov v každej konkrétnej lexikálnej jednotke je osobitá a vo svojej celosti neopakovateľná“ (In: Témy referátov k spomínanej konferencii; pozri pozn. 6).

Kombináciu týchto dvoch prístupov uplatňuje aj v práci *Integračné procesy pri lexikálnych prevzatíach* (1994), kde na príklade lexikálnych prevzatí z maďarčiny vo východoslovenských nárečiach osvetľuje integračné a adaptačné mechanizmy v lexikálnej zásobe. J. Furdík v slovakistike po prvýkrát využíva termíny chorvátskeho kontaktológa R. Filipovića transfonemizácia a transmorfemizácia. Navyše, analogicky tvorí ďalšie termíny: transmorfologizácia, transsémantizácia, transderivácia, transkolokácia, transortografizácia, prostredníctvom ktorých možno adekvátnejšie charakterizovať čiastkové adaptačné procesy na jednotlivých jazykových úrovniach.

Problematika motivácie Jurajovi Furdíkovi, možno tak povedať, „nedala pokoj“ celý život. A preto azda ani neprekvapilo, že po dlhoročnom „rozpitvovaní“ slovotvornej motivácie sa jeho pozornosť začala sústreďovať aj na iné motivačné typy. Slovotvorná motivácia mu pritom poslúžila ako východisko uvažovania o iných typoch lexikálnej motivácie. V štúdiu *Princíp motivácie vo frazeológii a v derivatológii* (1994) navrhuje viesť do lingvistiky pojem a termín frazeologická motivácia. Frazémy pokladá za motivované jednotky a vo frazeológii hľadá paralelu k princípu motivácie v derivatológii. Slovotvornú motiváciu chápe ako dvojdimenzionálny (vzťah k motivantu a vzťah

⁶ Táto práca pôvodne odznela ako referát na medzinárodnej vedeckej konferencii *Slavistické dni UP 1992 – Aktuální otázky slovanské lexikologie*. Univerzita Palackého, Olomouc 8. – 9. 10. 1992.

k denotátu) a frazeologickú motiváciu ako trojdimenzionálny jav (vzťah k denotátu, k lexikálnym komponentom a pragmaticko-konotatívna zložka).

J. Furdík sa postupne prepracoval k systematike viacerých typov motivácií, ktoré v lexikálnej zásobe plnia isté funkcie. Výsledky svojho uvažovania publikoval len v dvoch krátkych článkoch: v prednáškových tézach *Typy lexikálnej motivácie* (1998/1999) a v štúdiu *Motywacja słowotwórcza między innymi typami motywacji leksykalnej* (2000). Pravda, v týchto dvoch rozsahovo nevelkých a obsahovo takmer totožných prácach veľmi stručne predstavil len nevyhnutné fundamenty svojho „motivatologického“ prístupu. Systematicky svoju teóriu prezentoval v rokoch 1996 – 2002 „iba“ na prednáškach a seminároch z lexikológie na Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity. (Do tlače pripravujeme publikáciu J. Furdíka, ktorá sa bude špeciálne zaoberať práve problematikou lexikálnej motivácie.)

Aspoň stručne charakterizujme základné teorémy Furdíkovej koncepcie lexikálnej motivácie, ktorá je výsledkom snahy o celostný pohľad na lexikálnu zásobu, hľadania „všeobsiahleho“ princípu, prostredníctvom ktorého by bolo možné neprotirečivo charakterizovať lexiku ako vnútorné diferencovaný, dynamický súbor jednoslovných i viacslovných pomenovaní.

Tradične sa vymedzujú tri typy motivácie: zvuková, sémantická, slovo- tvorná. J. Furdík sa s touto motivačnou triádou neuspokojuje a vo svojom uvažovaní nadväzuje na tézy J. Dolníka (1985/1990) o paradigmatickej motivácii a J. Kuchařa o syntaktickej motivácii (1963). Motivačnú typológiu však rozširuje aj o ďalšie typy: o spomínanú frazeologickú motiváciu, ďalej o morfológickú (tú však nestotožňuje so slovo- tvornou motiváciou!), onymickú, expresívnu, štylisticko-stratifikačnú, sociolektickú, teritoriálnu, temporálnu, individualizačnú, kontaktnú a abreviačnú motiváciu (pozri vyššie spomínané štúdie). Túto typológiu na prednáškach ďalej precizoval nie v zmysle kvantitatívneho rozširovania o nové motivačné typy, ale v zmysle prehĺbeného výkladu o jednotlivých typoch.

Pravda, pri takomto novátorskom prístupe k lexikálnej zásobe sa vynára množstvo nedoriešených teoreticko-metodologických i praktických problémov. Domnievame sa však, že základná línia uvažovania J. Furdíka má svoje opodstatnenie a že ide o plodné tézy i hypotézy, ktoré možno efektívne – v modifikovanej či nemodifikovanej podobe – využiť aj v ďalšom výskume v tejto oblasti.

Hoci J. Furdík sa bezprostrednej práci v oblasti jazykovej kultúry venoval okrajovo (v 70. rokoch napísal niekoľko článkov do Prešovských novín), jeho teoreticko-metodologické štúdie majú vplyv aj na jazykovú prax; porov. sériu

prác o slovoтворnej motivácii či spomínanú štúdiu o gramatickom rode a zhode v slovenčine a maďarčine (1977). J. Furdík však seizmograficky citlivo vnímal recepciu jazykovedy v širšej kultúrnej spoločnosti, konkrétne jej negatívne stránky: podceňovanie jazykovednej práce. Ako príklad uvedieme pasáž z rukopisného článku *Ja som jazykovedec – kto je menej?*, napísaného ako reakcia na polemiku, v ktorej sa niekoľko súdov vyrieklo aj o postavení slovenskej jazykovedy. Ide o súčasť známej diskusie o transkripcii antických mien do slovenčiny, ktorá sa na konci 80. rokov viedla najprv na stránkach Romboidu a ktorú do novovzniknuteľného Literárneho týždenníka (1989, 2. roč.) preniesol jeho vtedajší šéfredaktor Vojtech Mihálik. Na jeho článok *Vajatali hory* (LT, 1989, č. 1, s. 13) zareagovali postupne J. Kačala (č. 5), L. Rybár (č. 6), J. Horecký (č. 7) a nakoniec znovu V. Mihálik (č. 10). J. Furdík vo svojom rukopise o. i. píše:

Vzduch. Dýchame ho, bez neho by sme nežili, ale si ho neuvedomujeme. „Pre mňa neexistuješ, si pre mňa vzduch,“ hovoríme svojmu hnevníkovi. Začíname si ho uvedomovať, až keď sa nám ho nedostáva: dusíme sa pred infarktom, lapáme po dychu po ťažkej telesnej námahe, omdliavame vo vydýchanom priestore preplnenej miestnosti. Naopak, dostávame sa do eufórie pri vdychovaní čistého lesného, morského či horského povetria. Dráždi nás však ovzdušie preplnené cigaretovým dymom, výfukovými plynmi áut, splodinami továrenských komínov. Vietor, búrka, hmľa, vlhkosťou preplnený alebo naopak až boľavo suchý, neznesiteľne horúci alebo rezavo mrazivý vzduch, vysoký či nízky tlak, to všetko priamo i sprostredkovane, nakrátko i dlhodobo ovplyvňuje náš fyzický i psychický stav. Ak v dobrom, pokladáme to za samozrejmé. Ak v zlom, začíname sa sťažovať. Ale na koho? Na meteorológov?

Jazyk je naším humánnym vzduchom a jazykovedci jeho meteorológmi. Banálne prirovnávanie, násilná analógia? Nezakladám si na jej originalite ani na totožnosti porovnávaných javov; budem ju však brániť. Bez vzduchu prestávam žiť, bez jazyka prestávam byť človekom („Hovorím, teda dýcham,“ hovorí Bohumil Hrabal), bez národného jazyka fakticky prestávam byť členom národa, hocijako by som sa k nemu deklaratívne hlásil. Ale nám sa stala samozrejmosť jazyka zámenkou na to, aby sme o ňom vôbec prestali uvažovať. A tí, ktorí o ňom uvažujú a ktorým sa toto uvažovanie stalo celoživotným poslaním, sa v očiach nášho spoločenstva stali v lepšom prípade ťažko pochopiteľnými čudákmi, v tom horšom darmožráčmi, ktorí sa za peniaze spoločnosti zaoberajú zbytočnosťami, ba prisvojujú si právo nanucovať ľuďom, ako majú správne písať a hovoriť. Keď sa začala táto neslávna polemika, staval som sa, že súdruh národný umelec použije vo svojej replike ten ním samým s pôžitkom preložený

Tuwimov aforizmus;⁷ stávkou som vyhral. Ale aj Tuwimov vtip je, zdá sa, na vyjadrenie slovenského postoja k jazykovede slabý. V ktorej slovenskej tlačovine som totiž pred pár rokmi čítal duchaplnú definíciu jazykovedy ako „onanie duševných impotentov“ (autora tohto výroku som si nezapamätal; dúfam, že ním nebol Julian Tuwim ani jeho slovenský prekladateľ). A to sa publikuje v národe Bernoláka a Štúra...

Na konci tohto rukopisného fragmentu čítame ironické vety, v ktorých sa zračí zatrpknutosť autora nad postavením jazykovedy v spoločnosti a ktoré dodnes nestratili nič na svojej aktuálnosti:

Zdá sa, že medzi nami žijú vedeckí dinosauri. Zvyšky akýchsi spoločenských prahôr či prvohôr, ľudia nehodiaci sa do dynamiky modernej spoločnosti a vôbec už nie do modernej vedy. Pre technikov a prírodovedcov sú príliš „spoločenskovední“, pre spoločenskovedných predstaviteľov, literátov a umelcov príliš „technologickí“. Skúmajú niečo, čo je zdanlivo nehodné skúmania, veď to ovláda už trojročné dieťa – jazyk. Robia teda čosi samoúčelné, hodné nanajvýš ak za súkromného konička – ale horrible dictu, oni to robia za štátne peniaze, teda sú vlastne jedným z mnohých okien, ktorými sa tieto vzácne spoločenské prostriedky vyhadzujú. Spoločnosť teda chová darmožráčov, šarlatánov, tváriacich sa učene, ale baviacich sa ničotnosťami. Nepotrebuje ich. Naopak, sú jej na ťarchu. Nedovolí ľudom hovoriť, ako im zobák narástol, a písať, ako počujú.

J. Furdík v pravom zmysle syntetickú derivatologickú prácu vlastne nikdy nepublikoval. Ako sme spomínali, v knihe *Zo slovotvorného vývinu slovenčiny* (1971) chýbajú dve zásadné kapitoly. Takisto monografiu *Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie* (1993) za takúto syntézu možno považovať len sčasti. Táto publikácia je totiž súborom predtým publikovaných štúdií, ktoré síce sú premyslene usporiadané do relatívne uzavretého celku, avšak stále je v nich prítomná istá „nedopovedanosť“, náznakovosť. Uvedomuje si to aj sám autor, keď v úvode píše: „Predkladanú monografiu teda nechápeme ako uzavretie, či syntézu, ale skôr ako nastolenie radu problémov a impulz na ich ďalšie rozpracúvanie. Sme si preto vedomí určitej torzovitosti jednotlivých kapitol, ako aj toho, že monografia ani zďaleka nevyčerpáva všetky možné prístupy ku skúmaniu úlohy slovotvornej motivácie v jazyku a rečovej komu-

⁷ Ide o reakciu na úvodnú pasáž článku V. Mihálíka *Spôsoby a nespôsoby alebo od Horáca po Horeckého* (LT, 1989, č. 2, s. 10), kde sa píše: „Poľský básnik a satirik Julian Tuwim uvádza medzi svojimi aforizmami: – V jazykovednom časopise som kdesi čítal takto zakončený článok: ‚Nie, národ ešte dostatočne nepozná príčastie trpné. A nad tým sa treba vážne zamyslieť, kým nie je neskoro...‘ Z redakcie mu iste oznámili, že je to pravda, a preto ľud nevie dobre po poľsky.“ Pozn. M. O.

nikácii“ (1993, s. 15). Citovaná monografia aj napriek tomu nadobudla veľkú poznávaciu hodnotu, pretože obsahuje kapitoly (štúdie), v ktorých sa predstavujú všetky uholné kamene Furdíkom dovtedy rozvinutej teórie slovotvornej motivácie.

A napokon, ani tretia knižná publikácia, učebnica *Slovenská slovotvorba* (2004), nie je sensu stricto ucelenou knihou, keďže ide o posmrtné vydané dielo s viacerými otvorenými miestami a editorskými doplneniami.

Nedokončenosť, fragmentárnosť časti Furdíkovho diela má podľa nášho názoru dve hlavné príčiny. Externá príčina tkvie v predčasnom úmrtí autora. Za internú príčinu považujeme fakt, že J. Furdík bol ako tvorca a pisateľ veľkým perfekcionistom. Až úzkostlivé hľadanie čo najadekvátnejšieho tvaru, neschopnosť vypustiť do publikačného éteru „polotovary“ mnohokrát spôsobili meškanie s odovzdávaním rukopisov do tlače. Zúfalí redaktori boli odsúdení na „večné“ čakanie, ktoré vo viacerých prípadoch vyústilo do nedočkania sa. A tak sa stalo, že po J. Furdíkovi zostalo niekoľko fragmentárnych náčrtov. Niektoré z nich sme sa rozhodli publikovať aj napriek ich torzovitosti

Tieto zväčša jednostránkové textíky podľa nášho názoru majú nielen dokumentačnú hodnotu, ale môžu poslúžiť ako inšpiračné stimuly rovnako dobre ako dokončené štúdie. Navyše, pri ich čítaní máme možnosť vidieť prvopočiatky niekoľkých príspevkov, ktoré v improvizovanej podobe odznali ako referáty na vedeckých konferenciách, avšak do finálnej podoby ich autor nedotiahol.

Aj napriek spomínanej fragmentárnosti za skutočnosť hodnú osobitného zreteľa pokladáme to, že Juraj Furdík prakticky v každej svojej práci naznačuje smer ďalšieho možného výskumu. U vnímavého a tvorivého človeka platí, že čím podrobnejšie problém analyzuje, tým viac námetov na ďalšie bádanie sa vnucuje do pozornosti. Len na realizácii niektorých z možností ďalšieho bádania, ktoré J. Furdík vo svojich štúdiách spomína, by sa dala vybudovať solídna vedecká kariéra. V schopnosti presne pomenovať tieto perspektívy by bolo možné profesora Furdíka prirovnať k šachistovi, ktorý rozmyšľá niekoľko ťahov dopredu. Žiaľ, v mnohých prípadoch sa autor k realizácii týchto „ťahov“ nedopracoval a svoju „šachovú partiu“ do víťazného konca nedohral.

* * *

Jednou z najcharakteristickejších črt Furdíkovho diela je vzácna vyváženosť vedeckých a pedagogických aktivít. Už viacerí poukázali na nemožnosť viesť presnú hranicu medzi týmito dvomi stránkami jeho osobnosti. Takáto ostrá hranica jednoducho neexistovala. Napriek tomu sa nám zdá, že rola

vysokoškolského učiteľa uňho niekedy prevládla; často meškával s odovzdávaním rukopisov práve pre školské povinnosti, jeho „rozdávanie sa“ študentom zapríčiňovalo, že po príchode domov už jednoducho nemal energiu sadnúť si za písací stôl a rozpracovanú štúdiu dokončiť.

Pedagogická činnosť profesora Furdíka bola viacrozmerná. Okrem celoživotného pôsobenia na Katedre slovenského jazyka a literatúry Prešovskej univerzity (predtým Univerzity P. J. Šafárika), kde vyučoval lexikológiu, morfológiu, všeobecnú jazykovedu, porovnávaciu gramatiku slovanských jazykov a iné predmety (na katedre histórie zabezpečoval napr. výučbu maďarčiny), ako prednášajúci sa viackrát zúčastnil na letnej škole slovenského jazyka *Studia Academica Slovaca* a na Letnej škole slovanských štúdií v Prahe.

Študenti už po prvých vetách rozpoznali, že im prednáša človek, ktorý je nielen majstrom svojho remesla, ale svoj predmet aj „prežíva“, precit’uje.⁸ Jeho nadšenie dokázalo vzbudiť záujem študentov; rozbor každého slova, každého javu sa na hodinách stával udalosťou a nahliadnutie do tajov jazyka a jazykovedy intelektuálnym dobrodružstvom. J. Furdík sa v schopnosti zaujať študentov podobal na spisovateľa, ktorý vie čítajúcich vniesť do víru pútavého, ale aj umelecky hodnotne stvárneného príbehu.

Za krátku zmienku stojí spôsob, akým profesor Furdík prednášal. Hoci vychádzal z dôkladnej prípravy (v pozostalosti sme našli o tom nespočetné množstvo dokladov), jeho prednášky boli aj ukážkou improvizáčného majstrovstva. Pozorujúc prednáškové „vytrženie“ v svojskom furdíkovskom štýle študenti mali možnosť zaznamenať si jeho myšlienky in statu nascendi. Zároveň učebnicovo jasným výkladom sprostredkúval v mnohých ohľadoch zložitú, „prešpekulovanú“ teóriu.

J. Furdík svojím pedagogickým prístupom akoby medzi riadkami naznačoval: „Študenti, som tu pre vás.“ Výučbe venoval nadštandardné množstvo energie, čo bolo viditeľné všade, kde s ním študent prichádzal do kontaktu, a to nielen na prednáškach, seminároch, konzultáciách, skúškach. Didaktická dôslednosť sa uňho prejavovala aj na takých „maličkostiach“, ako napr. precízne vypracovanie sylabov. V jeho sylaboch pritom boli vždy jasne definované ciele predmetu (vzdelávacie i výskumné); aj tu sa prejavovala jeho schopnosť efektívne spojiť výskumný a vyučovací proces.

Nazdáваме sa, že didaktická excelentnosť profesora Furdíka spočívala v tom, že vedel so študentmi komunikovať: získať si ich dôveru, inšpirovať, iniciovať tvorivý a konštruktívny dialóg. Od prvotného zaujatia na vyučova-

---

⁸ J. Furdík bol rodený pedagóg; výstižné je označenie jeho priateľa a kolegu J. Petroviča, ktorý Furdíka charakterizoval takto: „Učím, teda som.“

cích hodinách potom viedlo „pár“ krokov k hlbšiemu štúdiu v podobe vypracovania seminárnej či diplomovej práce.

Medzi dôležité aspekty výskumno-pedagogickej činnosti J. Furdíka nepochybne patrilo školiteľstvo. Bol vnímavým, ale kritickým školiteľom. Témy prác zadával premyslene a koncepčne; možno spomenúť sériu diplomových prác o slovotvornom slovníku slovenčiny alebo sériu prác o tvorení jednotlivých typov slovotvorne motivovaných pomenovaní. Systematická a zapálená práca so študentmi prinášala svoje ovocie; školenci J. Furdíka pravidelne obsadzovali popredné miesta v celoštátnych kolách Študentskej vedeckej a odbornej činnosti (ŠVOČ). (Škoda, že dnes sa mladé lingvistické talenty nepodporujú takou systematicky organizovanou činnosťou, akou bola ŠVOČ pred rokom 1989.) Viacero jeho diplomantov publikovalo výsledky svojich výskumov časopisecky (T. Jakabčinová, D. Lovás, S. Bartoš, D. Žabková, J. Trnková, M. Molčanová a i.). S rovnakým zanietením sa venoval aj doktorandom a aspirantom, preto nie div, že učiteľský majster profesor Furdík vo svojej dielni vchoval viacerých úspešných adeptov lingvistického remesla.

Ocenením Furdíkových pedagogických aktivít bolo aj pozvanie spolupracovať na príprave dvoch vysokoškolských učebníc *Súčasný slovenský spisovný jazyk – lexikológia* (Ondrus – Horecký – Furdík, 1980) a *Súčasný slovenský spisovný jazyk – morfológia* (Oravec – Bajžíková – Furdík, 1984/1988). Po smrti J. Oravca sa mu dostalo cti viesť autorský kolektív Horecký – Dolník – Furdík, ktorý mal za úlohu pripraviť novú vysokoškolskú učebnicu lexikológie. Veľká škoda, že jej vydanie sa najmä vinou nedochvilnosti J. Furdíka nakoniec nezrealizovalo.

Mnohoročné skúsenosti J. Furdíka v oblasti vyučovania derivatológie na vysokej škole predsa len vyústili do knižného spracovania v podobe posmrtno vydanéj učebnice *Slovenská slovotvorba (teória, opis, cvičenia)* (2004; o okolnostiach jej vzniku porov. Predhovor editora, s. 11 – 19). Po súhrnnom opise slovotvorného systému slovenčiny z pera J. Horeckého (1959; v modifikáciách aj 1971, 1980) je to prvé komplexné a moderné spracovanie slovenskej derivatológie. Napriek tomu, že ide o dielo zostavené z viacerých zdrojových materiálov a jeho výslednú podobu autor nemohol ovplyvniť, predmet záujmu – slovotvorný systém – sa tu predstavuje v podobe relatívne uceleného výkladu a viaceré poznatky sa v slovistiky publikačne prezentujú prvýkrát. Za hlavné prínosy knihy *Slovenská slovotvorba* možno podľa našej mienky pokladať tieto skutočnosti:

- definuje sa derivatológia ako náuka o slovotvornej motivácii a charakterizujú sa vzťahy derivatológie k iným lingvistickým disciplínam;
- predstavujú sa pravidlá na určovanie smeru motivácie;

- vymedzuje sa derivatéma ako základná jednotka slovotvorného systému;
- podrobne sa osvetľuje formálna i obsahová štruktúra derivatémy;
- explikuje sa vzťah medzi slovotvorným a lexikálnym významom;
- plasticky sa zachytávajú všetky zložky slovotvorného systému: slovotvorné prostriedky, slovotvorné spôsoby a postupy, slovotvorné útvary;
- súhrnne sa podáva prehľad onomaziologických kategórií odvodených a zložených slov;
- uvádzajú sa ukážky hesiel z pripravovaného Slovotvorného slovníka slovenčiny;
- v popredí stojí didaktický charakter publikácie: teoretické poznatky sa osvetľujú množstvom príkladov, v osobitnej kapitole sa nachádzajú ukážky slovotvorného rozboru s cvičeniami a osvojovanie poznatkov by mal napomôcť aj zoznam a definície derivatologických termínov.

* * *

Pre recipienta čítajúceho vedeckú monografiu, štúdiu či kvalifikačnú prácu ostáva dialogická línia medzi autorom a posudzovateľom neodhalená. Na prvý pohľad by sa teda mohlo zdať, a skúsenosti s recenzentskou prácou niektorých vedcov to viac-menej potvrdzujú, že posudzovateľská činnosť pre niekoho predstavuje len povinné penzum práce, „nutné zlo“, vyžadované právnymi predpismi. Avšak každý, kto mal možnosť čo i len na okamih vedecky seriózne pracovať, musí priznať, že posudzovateľská činnosť je dôležitou súčasťou odbornej komunikácie.

K posudzovateľským aktivitám sa postupom času dostal aj J. Furdík. V tejto súvislosti si dovoľme poznamenať, že posudky a interné recenzie, tieto „skryté“ texty predstavujú významnú súčasť Furdíkovho diela. Ak totiž konštatujeme, že „oficiálne“ publikované dielo J. Furdíka sa nevyznačuje veľkým rozsahom, o to bohatšia je jeho „neoficiálna“ posudzovateľská bibliografia. Disproporciu medzi nepublikovanými a publikovanými textami možno pozorovať aj v jeho čiastkovej recenznej činnosti: J. Furdík uverejnil presne poltucet jazykovedných recenzií, na druhej strane však napísal stovky posudkov monografií, učebníc, časopiseckých a zborníkových štúdií či všetkých druhov kvalifikačných prác.

Možno konštatovať, že písanie tohto žánra náučného štýlu mal J. Furdík v krvi; jeho posudky sú príznačne dôslednosťou, prísnosťou, ale spravodlivosťou: vedel trafiť klinec po hlavičke, autorovi posudzovaného textu – obrazne povedané – neodpustil ani jednu nesprávne napísanú čiarku, avšak na

každej práci sa snažil vyzdvihnúť najmä pozitíva. Prácu hodnotil komplexne, od načrtnutia širšieho kontextu jej vzniku cez vlastnú analýzu až po zhrnutie.

Za pozoruhodnosť považujeme, že J. Furdíkovi sa štýl posudku viackrát podarilo „zladať“ s témou posudzovanej práce, čím vznikli veľmi hodnotné pasáže s charakteristickým nadhľadom, okorenené excelentným individuálnym štýlom, ktoré v niektorých pasážach prechádzajú do kráľovského žánru eseje. V týchto momentoch sa u J. Furdíka evidentne prejavuje radosť z tvorby. Na ilustráciu sa oplatí odcitovať úvodný odsek z posudku diplomovej práce *Neokreativizmy v básnickej tvorbe Štefana Moravčíka* (2002):

V čom je „tajomstvo“ tvorby poézie (a vôbec slovesného umenia)? Nebásmnik, „suchý“ vedec by ho napriek všetkému úsiliu akoby nemal šance rozlúštiť. Stojí v nemom úžase pred dverami trinástej komnaty a nie je schopný vykriknúť to spásnosné „Sezam, otvor sa!“ Básmnik, ten mág, šaman, guru a čarodejník, je nad ním v nebotyčných výškach a svoje tajomstvo nikomu nevydá – prečo by aj, keď práve ono ho robí iným, osobitným, ba možno „väčším“ než ostatná misera plebs contribuens? Ale je to tak naozaj? Básmnikovým „výrobným nástrojom“ je jazyk. A vari ten, kto sa zahľbuje do skúmania tohto vzácneho nástroja poľudštenia človeka, nemá právo ani schopnosti do tej trinástej komnaty nazrieť? Naozaj tým znesväcuje básmnikovo tajomstvo, pácha nad ním svätokrádež? Zaujímavo sa o tom vyjadril veľký maďarský básmnik János Arany: „Páni jazykovedci to lepšie vedia, my básmnici to lepšie cítime.“ Nuž ten „citový náskok“ básmnikov je azda istým handicapom jazykovedcov; ale vedenie je ich ťažko spočítateľnou zbraňou. Pomáha im tie dvere z trinástej komnaty ak aj nie úplne otvoriť, aspoň medzi ne vložiť jednu nohu, aby sa znovu nemohli úplne zavrieť.

Medzi posudkami, ktoré sme mali možnosť prečítať si (a nebolo ich málo), sa nenašiel ani jeden, v ktorom by bol autor svoju prácu vyslovene „odflákol“. Furdíkove posudky vedú sofistický dialóg s posudzovanými prácami, ale žijú aj svojím vlastným životom. Vyznačujú sa totiž okrem iného jednou dôležitou vlastnosťou: mnohé z nich obsahujú jazykovedné náhľady, ktoré nenájdeme v žiadnom jeho publikovanom texte. V tomto zmysle ich možno označiť za miništúdie, ktorých poznanie pomáha dotvoriť obraz J. Furdíka ako jazykovedca.

* * *

J. Furdík bol známy svojou schopnosťou hlbkej analýzy, tvorivý potenciál manifestoval prakticky v každej svojej práci. Jeho dielo je charakteristické skôr vertikálnou (hlbkou) než horizontálnou (počtom publikovaných titulov). V tejto súvislosti hádam ani nemožno nespomenúť Pliniov výrok: *Non multa,*

sed multum. O to prínosnejšie a inšpiratívnejšie sú výsledky Furdíkových výskumov.

Texty J. Furdíka sú charakteristické stylistickou vybrúsenosťou, pri ich tvorbe autor starostlivo zvažoval každé slovo, každú vetnú konštrukciu, jeho myšlienky dostávali náležitý tvar po mnohých korekciách. J. Furdík presvedčivo objasnil viaceré, na prvý pohľad protirečivé, inkompatibilné vlastnosti a funkcie jazykových javov v *langue* i v *parole*. Teóriu a metodológiu slovakistiky a lingvistiky vôbec obohatil o mnohé zásadné zistenia. V lapidárnej skratke dokázal pomenovať jadro skúmaného problému, jasne formulovať východiská i závery svojho prístupu. Čítanie jeho prác je intelektuálnym zážitkom, v tom sa zhodujeme s K. Buzássyovou, ktorá napísala: „... jeho štúdie sú priam sviatočným čítaním a patria k tomu najlepšiemu, čím sa naša slovakistika môže pochváliť.“⁹

Profesorovi Jurajovi Furdíkovi patrí výnimočné, nezastupiteľné miesto v motivačnom reťazci vedeckého poznania a jeho didaktickej transformácie; v plnej miere sa naňho vzťahuje latinské: *Non omnis moriar*. J. Furdík ďalej žije nielen vo svojich inšpiratívnych prácach, ale duch jeho myslenia sa „reinkaroval“ aj do viacerých jeho žiakov.

---

⁹ Buzássyová, K.: *Na päťdesiatku Juraja Furdíka*. In: Slovenská reč, 1985, roč. 50, č. 4, s. 234.

I. SLOVOTVORBA

1. SLOVOTVORNÝ VÝVOJ

1.1 ZO SLOVOTVORNÉHO VÝVOJA SLOVENČINY

Motto:

Reč má svoje víbehy a zábehi
(L. Štúr, Nauka reči slovenskej)

Úvod

Predkladaná práca je prejavom a čiastkovým výsledkom môjho dlhoročného záujmu o problémy tvorenia slov. Tento záujem sa datuje už od čias mojich vysokoškolských štúdií (1953 – 1958); jeho prvým vyjdrením bola moja diplomová práca *Vývin niektorých slovotvorných postupov v štúrovskej slovenčine*, vypracovaná r. 1958 pod vedením doc. PhDr. Vincenta Blanára, DrSc. Hoci táto diplomová práca mala ešte začiatočnickú úroveň, stala sa mi východiskom pre skúmanie tematiky obsiahnutej v predkladanej práci: jednu jej kapitolu totiž tvoril práve pokus o analýzu tvorenia dejových substantív v štúrovskom období. Pri ďalších úvahách o tomto probléme sa však ukázalo nevyhnutným preskúmať danú otázku v oveľa širších dimenziách, ako aj na podstatne bohatšom materiáli. Medzičasom vyšlo v slovenskej, českej i svetovej jazykovednej literatúre viacero zásadných prác o tvorení slov. Tie na jednej strane dávajú dnes slovotvornému výskumu oveľa pevnejšiu oporu ako v čase, keď vznikla spomínaná diplomová práca, na druhej strane zvyšujú nároky na každú ďalšiu prácu, ktorá z nich vychádza a na ne nadväzuje.

Každá aktívna výskumná práca môže priniesť pozitívne výsledky len vtedy, keď sa k nej pristupuje na pevných a vyhranených metodologických základoch. Tým viac to platí v oblasti tvorenia slov; metodologické východiská pre moderne chápanú náuku o tvorení slov sa vypracúvajú iba postupne na základe rôznorodých, často navzájom protichodných názorov. Pokusom o prehľad a konfrontáciu mienok, východísk, postupov a výsledkov viacerých škôl a bádateľov v oblasti slovotvorby je prvá kapitola predkladanej práce. Z týchto poznatkov vychádza úsilie nájsť metodologický prístup, ktorý by bol najadekvátnejší pri skúmaní zvolenej problematiky; v ďalších dvoch kapitolách sa formuluje tento prístup jednak vo všeobecných črtách (II. kapitola), jednak pri konkrétnom uplatnení v predkladanej práci (III. kapitola). Jadrom práce je vlastná analýza vymedzeného predmetu (vývin tvorenia dejových substantív v slovenčine v rokoch 1843 – 1918, IV. – VI. kapitola); ako záver sa k nej pripája krátky náčrt hlavných vývinových tendencií v slovotvornom vývoji slovenčiny v rokoch tesne po vzniku prvej Československej republiky (VII. kapitola).

Väčšina z týchto kapitol sa v predkladanej práci v podstate zhoduje s ich publikovanými verziami. Závažnejšie zmeny sú iba v kapitolách o štúrovskom a matičnom období. Kapitola o štúrovskom období je v porovnaní s publikovanou podobou (Furdík, 1968) podstatne prepracovaná, rozšírená, obohatená o ďalší materiál aj o všestrannejšiu štatistickú charakteristiku (v pôvodnej

verzii sa uvádza iba výskyt a percentuálny podiel jednotlivých slovotvorných typov). Textová časť kapitoly o matičnom období je oproti publikovanému textu (Furdík, 1969a) pozmenená iba v malej miere (vynechal som niektoré pasáže o prameňoch materiálu, uvedené tu v III. kapitole), ale opäť je v ňom bohatšia štatistická charakteristika, založená na širšom materiáli než v pôvodnej verzii. Okrem toho som v práci na viacerých miestach upravil vnútorné odkazy na jednotlivé kapitoly, ktoré sa pri ich samostatnom publikovaní museli štylizovať ináč.

Prichodí sa mi úprimne poďakovať všetkým, ktorí mi v tomto výskume akýmkoľvek spôsobom pomohli. Rád si pripomínam (ako som už uviedol na začiatku), že na prácu v oblasti novšieho slovotvorného vývoja v slovenčine ma orientovali ešte na vysokej škole doc. dr. V. Blanár, DrSc. Moja vďačná spomienka patrí predovšetkým bývalému vedúcemu Katedry slovenského jazyka a literatúry FF UPJŠ, nebohému prof. dr. Š. Tóvikovi, CSc., za všestrannú podporu a povzbudenie v práci; ďakujem i doc. dr. P. Petrusovi, CSc., vedúcemu KSJL, za organizačnú pomoc pri jej dokončení. Za starostlivosť ďakujem svojmu školiteľovi prof. dr. E. Paulinymu, DrSc., členovi korešpondentovi SAV; úprimnú vďaku vyslovujem najmä prof. dr. J. Horeckému, DrSc., za sústavnú nezištnú pomoc, podporu a usmerňovanie mojej práce. Veľmi mi pri práci pomohli prof. dr. E. Jóna, CSc., prof. dr. M. Jelínek, CSc., a dr. G. Rapoš tým, že mi umožnili prístup k odbornej literatúre a lexikálnym materiálom, ku ktorým by som sa bez ich pomoci nebol dostal. Som vďačný za mnohé cenné rady kolegom dr. J. Sabolovi, dr. J. Mlackovi a dr. J. Rybákovi z FF UPJŠ, ako aj dr. K. Buzássyovej, CSc., vedeckej pracovníčke Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra v Bratislave a dr. J. Petrovičovi, odb. asistentovi PF UPJŠ v Prešove.

I. O súčasných smeroch slovotvorného výskumu

1. Náuka o tvorení slov ako samostatná jazykovedná disciplína je relatívne mladá a formuje sa s istými ťažkosťami. V porovnaní s inými čiastkovými systémami jazyka sa systému slovotvorných spôsobov a prostriedkov venovalo v jazykovede značne menej pozornosti. Stále viac sa však ukazuje, že túto oblasť nemožno obchádzať. Bez riešenia slovotvorných problémov sa v mnohom sťažuje, ba niekedy až znemožňuje riešenie mnohých morfonologických, morfológických, lexikálnych a iných otázok komparatistických i typologických v synchrónnom i diachronickom aspekte jazykového systému. Ale nejde len o „výpomoc“ iným disciplínam; predmetom náuky o tvorení slov sú javy, ktoré sa sčasti vymykajú z oblasti skúmania iných jazykovedných disciplín, a teda zanedbaním výskumu týchto javov by významná súčasť jazyka zostávala nepoznanou, alebo aspoň nie dostatočne poznanou.

V slovanských jazykoch má tvorenie slov (vytváranie nových jednoslovných pomenovaní na základe existujúcich lexikálnych jednotiek zmenou ich morfo-matickej štruktúry) pri obohacovaní slovnej zásoby prvoradú dôležitosť. To sa muselo prejavovať aj pri výskume slovotvorných prostriedkov a postupov v jednotlivých slovanských jazykoch. Hoci k syntetickému spracovaniu slovotvorného systému sa dospelo – pravda, na nerovnakej úrovni a na rozličných metodologických základoch – iba v niektorých slovanských jazykoch, predsa o väčšine z nich už jestvujú isté základné poznatky.¹ Cieľom tejto kapitoly je stručne charakterizovať základné súčasné smery slovotvorného bádania (hlavne „slovotvorné školy“) a v súvislosti s tým naznačiť hlavné problémy, na ktorých sa v súčasnosti najintenzívnejšie pracuje.

2. Moderne poňatá náuka o tvorení slov má najdlhšie tradície v Poľsku (porov. Kawyn-Kurzowa, 1964). Jej začiatky sú u J. Rozwadowského, predovšetkým v jeho téze o formálnej i sémantickej dvojčlennosti utvorených (odvodených a zložených) slov (Rozwadowski, 1904/1960). Táto téza bola vhodným východiskom na skúmanie funkcií dvoch základných prvkov slovo-

¹ Stručný prehľad vývinu a súčasného stavu náuky o tvorení slov v Československu pozri u M. Dokulila (1968a, s. 231 – 236). Československé práce sa v našom príspevku využívajú ako východisko. Keďže budeme venovať osobitnú pozornosť ruským a poľským prácam, budeme ich zvlášť uvádzať ďalej. Z ostatných slovanských jazykov možno z posledných dvoch desaťročí spomenúť napr. tieto práce: A. Bajec (1950 a 1952); S. Babić (1966, s. 63 – 256; pozri recenziu M. Šimundića, 1968, s. 144 – 146); I. I. Kovalyk, 1958 (tam aj zoznam jeho ďalších slovotvorných prác); I. Lekov (1958) a i.

tvornej štruktúry slova: slovotvorného základu (poľ. temat) a slovotvorného formantu pri odvodených slovách, dvoch slovotvorných základov pri kompozitách. W. Doroszewski, tvorca súčasnej poľskej slovotvornej školy, sa sprvu pokúsil vymedziť jednotlivé funkcie slovotvorného formantu – hovorí o funkcii štruktúrálnej, sémantickej (realno-znaczeniowa) a expresívnej – potom však prechádza k analýze slovotvorných formácií ako celku (Doroszewski, 1928; 1962a; 1963). Konfrontuje slovotvornú štruktúru slova so štruktúrou vety a prichádza k týmto záverom:

- a) Štruktúra odvodených slov pripomína štruktúru vety. Medzi slovotvornými prvkami odvodeného slova (základom a formantom) jestvujú tie isté logické vzťahy ako medzi základnými vetnými členmi: podmetom a prísudkom.
- b) Základnou funkciou slovotvorného formantu je funkcia štruktúrálna, t. j. zaradenie odvodeného slova medzi formácie podmetové alebo prísudkové. Sémantická a expresívna funkcia je druhoradá.
- c) Logicko-syntaktické (štruktúrálné) kategórie sú všeobecnejšie ako sémantické, preto pri opise slovotvornej sústavy jazyka nemožno ostať len pri sémantickej klasifikácii.
- d) Slovotvorný výskum je nevyhnutne výskumom historickým; jeho základným cieľom je zistiť genézu skúmaných formácií.
- e) Binárna analýza, ktorá je v súlade s procesom vzniku slova, je jedinou vedeckou metódou slovotvorných výskumov (porov. Kawyn-Kurzowa, 1964, s. 238).

Doroszewski pripisuje štúdiu slovotvorby širšiu než len intralingvistickú platnosť; preňho je tvorenie slov prejavom pretvárania podnetov vonkajšej skutočnosti v ľudskom vedomí na pomenované pojmy. Náuku o tvorení slov chápe Doroszewski ako historickú epistemológiu (Kawyn-Kurzowa, 1964, s. 238) a najnovšie ako súčasť semiotiky (Doroszewski 1968, s. 5 – 7).

Doroszewského priamočiara paralela medzi tvorením slov a syntaxou, resp. medzi zložkami odvodeného slova a základnými vetnými členmi vyvolala u československých bádateľov v podstate negatívny ohlas (porov. Horecký, 1959, s. 20; Dokulil, 1964, s. 215 – 224), pre poľskú školu však bola plodným východiskom ďalších výskumov. J. Horecký o. i. konštatoval, že „...logicko-syntaktické kritérium ... možno uplatniť s úspechom iba pri dejových podstatných menách alebo pri názvoch nositeľa vlastnosti, menej sa môže uplatniť pri názvoch miesta, ešte menej pri zloženinách“ (Horecký, 1959, s. 22). Túto medzeru sa pokúsila vyplniť W. Pomianowska, ktorá popri formáciách podmetových (typ slov. *plavec* „ten, kto pláva“, *hlupák* „ten, kto je hlúpy“) a prísudkových (typ *čítanie* „to, že sa číta“, *smelosť* „bytie smelým“)

rozoznáva aj formácie okolnostné (okolicznikowe, napr. poľ. *wrzesień* „to, kedy (kwitná) wrzosy“, slov. *kapustnisko* „to, kde (rastie) kapusta“). Zároveň nachádza aj analógie medzi funkciou slovtvorného základu a vetnočlenskou funkciou základových slov v zodpovedajúcich syntaktických konštrukciách (napr. slov. *rybár* „ten, kto (loví) ryby“ – podmetová formácia predikatívna s objektovým charakterom základu) (Pomianowska, 1963). Pomianowska rovnako analyzuje aj zložené slová, pokladá ich teda za štruktúrne analogické s odvodenými (napr. poľ. *rybołówca* aj *rybak* majú rovnakú štruktúru), podobne ako už pred ňou A. Heinz (1957). Podľa Heinza vo svetle teórie dvojčlennosti je funkcia členov v derivátoch i v kompozitách identická. Tak napr. vo formáciách *rogacz*, *nosorožec*, *jednoróg* sú morfémy *-acz*, *-ec* alebo samotný fakt kompozície vyjadrovateľmi predmetovosti, morfémy *rog-*, *-rož-*, *-róg* plnia funkciu určujúceho člena. Pri deminutívach a augmentatívach je vzťah medzi základom a formantom opačný: v slovách typu *domček* (malý dom), *domisko* (veľký dom) je slovtvorná prípona vyjadrovateľom určujúceho, základ vyjadrovateľom určeného člena formácie. Podľa toho Heinz delí odvodené substantíva do dvoch kategórií: podstatné mená, v ktorých sufix vyjadruje predmetovosť, a tie, v ktorých vyjadruje akosť (Heinz, 1957, s. 11 – 12 a 51 – 55; porov. aj Kawyn-Kurzowa, 1964, s. 238).

Spomínaní autori – na rozdiel od pôvodnej historizujúcej koncepcie W. Doroszewského – presúvajú ťažisko slovtvorného bádania na synchroniu (porov. aj Grzegorzczkova – Puzynina, 1959). Dôsledne sa synchronický aspekt uplatňuje v práci M. Brodowskej-Honowskej *Zarys klasyfikacji polskich derywatów* (1967). Brodowska sa pokúša o kritickú syntézu teoretických a metodologických východísk viacerých bádateľov a škôl. Vychádza najmä z Kurylowiczovho rozlišovania lexikálnej a syntaktickej derivácie (Kuryłowicz, 1960), z Dokulilovej trichotómie derivačných typov mutačných, transpozičných a modifikačných (Dokulil, 1962, s. 128 – 129), z Doroszewského chápania štruktúrálnej funkcie formantov i z Heinzovho rozlišovania dvoch typov derivátov podľa vzťahu základu a formantu. Takto vytvára pre substantíva, adjektíva i slovesá dvojítu, čiastočne rozčlenenú schému slovtvorných kategórií:

A. Deriváty s funkciou štruktúrnou (sufixáciou sa mení slovný druh derivátu oproti základovému slovu):

1. syntaktické (púha transpozícia bez sémantickej zmeny): *veľkosť*, *čítanie*;
2. syntakticko-sémantické (transpozícia so sémantickou zmenou): *slepec*, *čitateľ*.

B. Deriváty s funkciou modifikačnou (slovnodruhovo zhodné so základovým slovom, formant dopĺňa, modifikuje obsah základového slova, je teda určujúcim členom): *domček, domisko, učiteľka, trnie*.

Slovotvorné kategórie považuje autorka za základné slovotvorné triedy na úrovni systému; neprijíma teda Dokulilovu klasifikáciu podľa onomaziologických kategórií, keďže uňho ide o klasifikáciu designátov, t. j. o klasifikáciu mimojazykovú alebo skôr „nadjazykovú“ (Brodowska-Honowska, 1967, s. 35). O stupeň nižšie, na úrovni normy umiestňuje Brodowska slovotvorné typy (v poňatí Dokulilovom) a na úrovni úzu (užycie) kategoriálne platné sémantické skupiny v rámci slovotvorných typov. V súvislosti s tým odmieta lexikologické chápanie tvorenia slov, bežné u československých autorov, a pokladá slovotvorbu za súčasť morfológie, od ktorej sa líši iba nedostatkom pravidelnosti pri vytváraní nových proporcií (Brodowska-Honowska, 1967, s. 80 – 83).

Poľská slovotvorná škola si teda vytvorila pevné, priam za axiómy uznávané, pritom však nie meravé metodologické východiská, ako sú tézy o dvojjednennosti utvorených slov, o základnej štruktúrálnej funkcii slovotvorného formantu, o analógii medzi syntaktickými a slovotvornými vzťahmi, o lexikálnej a syntaktickej derivácii atď. Niektoré z týchto téz môžu byť sporné, v súhrne však vytvárajú spoľahlivú bázu nielen pre synchronické i historické skúmanie slovotvorby v spisovnej poľštine, ale aj pre bádanie slavistické a dialektologické (Sieczkowski, 1957; 1962, s. 21; Siatkowska, 1968, s. 31 – 34; Zwoliński, 1968; Pomianowska, 1963²; ďalšie poľské práce z tejto oblasti uvádza F. Buffa, 1965, s. 79).

3. Pracovné postupy sovietskych lingvistov a ich výsledky v oblasti tvorenia slov sú u nás relatívne najznámejšie, ba tvorili jedno z východísk slovotvorného výskumu československých bádateľov.³ Sovietski autori venovali pozornosť najmä vymedzeniu pojmu slovotvorného modelu (typu), v ktorom videli základnú klasifikačnú jednotku slovotvorného systému (Vinokur, Levkovskaja, Kovalyk). Pri riešení otázky vzájomného vzťahu morfematickej a slovotvornej stavby slova dospelo sa aj v sovietskej jazykovede k názoru o binárnosti slovotvornej štruktúry na rozdiel od viacčlennosti štruktúry morfematickej (Vinokur). Závažné poznatky priniesli práce venované otázkam produktívnosti slovotvorných postupov (Šanskij, Smirnickij, Neščimenková), pričom medzi kritériami produktívnosti sa osobitne zdôrazňovala ľahká vy-

---

² Práca W. Pomianowskej má podtitul „Studium ze słowotwórstwa i geografii lingwistycznej“ a obsahuje bohatý nárečový slovotvorný materiál.

³ Príslušnú literatúru pozri v cit. prácach J. Horeckého a M. Dokulila.

členiteľnosť slovotvorného prvku a schopnosť vytvárať prakticky neobmedzené rady „potenciálnych slov“ (Smirnickij). A konečne popri afixálnom tvorení slov podrobne rozpracovali sovietski bádatelia tvorenie slov konverziou, t. j. zmenou súboru gramatických morféme (zlý – zlo, letieť – let; Smirnickij).

Novšie sovietske slovotvorné výskumy⁴ sa orientujú niekoľkými smermi:

a) Oproti chápaniu náuky o tvorení slov ako „typológie motivovanej časti slovnej zásoby“ (Dokulil) zameriavajú sa autori novších sovietskych prác viac na skúmanie živých slovotvorných procesov. Už L. V. Ščerba zdôrazňoval, že pravidlá tvorenia slov sú predovšetkým pravidlami aktívnej slovotvorby, t. j. toho, „ako možno robiť nové slová“ (Ščerba, 1945, s. 181). Podobný názor zastáva v súčasnosti N. D. Aruťunovová (Aruťunova, 1961, s. 42) a podobne formuluje úlohy slovotvorného výskumu E. S. Kubriakovová, i keď upozorňuje na to, že medzi modelmi koexistujúcimi na jednej časovej rovine nemožno jednoznačne oddeliť produktívne, aktívne modely od neproduktívnych (Kubriakova, 1965, s. 20 – 22). A tak sa v súčasnej sovietskej náuke o tvorení slov sleduje najmä výskyt a tvorenie slovotvorných neologizmov, ich morfeematická štruktúra, vzťah medzi „slovotvorným“ a lexikálnym významom, vzájomný vzťah slovotvorných typov, pravidelnosť tvorenia, frekvencia slovotvorných typov v pomere k synonymným typom atď.⁵ Podobná je orientácia sovietskych historických výskumov ruskej a inojazyčnej slovotvorby; analyzujú sa v nich najmä tie slovotvorné typy, ktoré v skúmanej vývojovej etape prejavovali najväčšiu aktivitu.⁶

b) V súvislosti s orientáciou na výskum živých slovotvorných procesov dostávajú sa do popredia otázky sémantického vzťahu základového a odvodeného slova, chápania odvodenosti, teda v podstate problém stupňa synchronnej motivovanosti odvodených slov (napr. Zemskaja, 1966, s. 3 – 12; Kubriakova, 1965, s. 23 – 35; Tichonov, 1967, s. 112 – 120). Nejde len o tradičnú otázku, či pokladať za odvodené napr. slová typu *malina*, resp. *ženích*, *rukáv*, *mrtvola*, keď sa jeden z ich prvkov nedá identifikovať s iným analógickým morfeematickým prvkom; sovietski autori skúmajú silu motivácie tých

⁴ Podrobný prehľad o súčasnom stave sovietskych výskumov tvorenia slov podáva M. Gawelko (1968).

⁵ Pozri mnohé slovotvorné štúdie v zborníkoch: Razvitije sovremennogo russkogo jazyka (1963); Očerki po slovoobrazovaniju i slovopotrebleniju (1965); Razvitije slovoobrazovanija sovremennogo russkogo jazyka (1966); ďalej E. A. Zemskaja (1965, s. 102 – 110) a i.

⁶ Pozri zb. Izmenenija v slovoobrazovanii i formach suščestvitel'nogo i prilagatel'nogo (1964); G. P. Neščimenko (1968).

slov, pri ktorých sa slovotvorný základ i formant dá formálne identifikovať. Na tento cieľ sa pokúšajú využiť i transformačnú metódu; na jej základe možno napr. pri niektorých typoch syntaktických derivátov (podľa Dokulilovej terminológie ide o transpozičnú deriváciu) ustanoviť medzi slovami S_1 a S_2 vzťah odvodenosti úplnej (*veľký* – *veľkosť*, *čítať* – *čítanie*), čiastočnej (*opatrit'* – *opatrene*) alebo neodvodenosti (rus. *uravňat'* – *uravnenije*; Volockaja, 1960, s. 100 – 107), prípadne pri morfematicky nevyjadrenej odvodenosti zistiť jej smer, napr. pri anglickej konverzii typu *to love* „ľúbiť“ – *love* „láska“ (Soboleva, 1964, s. 114 – 141; porov. aj Apresian, 1966, 169 n.).

Viacerí autori upozorňujú, že pojem odvodenosti má dve stránky: formálnu aj významovú. Niektorí z nich, vychádzajúc z prác H. Marchanda (pozri ďalej), považujú za nevyhnutnú podmienku hodnotenia slova ako odvodeného súlad odvodenosti formálnej i významovej (Kubriakova, 1965, s. 26 – 28), J. Meľčuk však upozorňuje na niektoré prípady nesúladu medzi týmito veličinami, prejavujúci sa v existencii tzv. slovotvorných idiómov (*ručka* (pera), *zelenina*, *bielizeň*), slovotvorných supletivizmov (dvojíc, v ktorých je S_2 sekundárne oproti S_1 iba významovo, napr. rus. *lečit'* – *vrač*, slov. *pes* – *suka* – *šteňa*, franc. *bouche* „ústa“ – *orale* „ústny“ a pod.) a prípadov tzv. regresívnej derivácie, pri ktorej morfematicky členitejšie slovo je významovo primárne oproti morfematicky jednoduchšiemu: *pracovat'* – *práca* (porov. *múr* – *murovať*) (Meľčuk, 1967, s. 352 – 363).

c) V sovietskej jazykovede sa začínajú uplatňovať i v slovotvornom skúmaní moderné štruktúrne metódy. Plodným sa tu ukazuje, ako sme už spomenuli, najmä použitie transformačnej metódy. Na opis „slovotvorných významov“ jestvuje pokus využiť metódu perifráz (podstanovok): odvodené slovo sa transformuje na konštrukciu obsahujúcu jeho základové slovo a ekvivalent slovotvorného formantu, napr. rus. *atakovat'* – *delat' ataku*, *učitel'stvovat'* – *byt' učitelem* atď. (Volockaja, 1965, s. 51 – 62; 1966, 165 – 180).⁷ Pri konštruovaní modelov jazyka nebolo možné obísť ani slovotvornú rovinu. Aplikatívny generatívny model S. K. Šaumiana je spôsobilý generovať i slovotvorné štruktúry, „útvarmi, generovanými v jednotlivých taktoch činnosti generátora slov možno názorne zachytiť slovotvornú štruktúru, resp. derivačnú históriu slov daného jazyka“ (Horecký, 1967, s. 6; tam pozri i podrobnejšie vysvetlenie fungovania Šaumianovho modelu). Uskutočnili sa už aj prvé pokusy o sústavný opis slovotvorného systému súčasnej ruštiny podľa Šau-

⁷ Nezávisle na nej používa podobnú metódu maďarská lingvistka J. Berrárová (1965, s. 35 – 42).

mianovho modelu (Ginzburg, 1968, s. 202 – 239; Šaumian – Soboleva, 1968). Sčasti odlišný je generatívny model tvorenia prídavných mien v ruštine, vypracovaný K. I. Babickým (1968, s. 374 – 411); niektoré východiská tohto modelu (morfonologický prístup, chápanie vzťahu medzi derivačnou, flektívnou a fonologickou zložkou) sa blížia k východiskám prác D. S. Wortha (pozri ďalej). Pri slovotvornom výskume sa celkom prirodzene ponúka využitie štatistických metód skúmania. Tieto metódy, použité už pre angličtinu i pre slovenčinu (Harwood – Wright, 1956, s. 260 – 283; Horecký, 1963, s. 125 – 134), začínajú sa využívať aj pre ruštinu (napr. Danilenko, 1968, s. 38 – 45; Nikonov, 1962; Neščimenko, 1968 a i.); kvantitatívny i kvalitatívny výskum slovotvorby s použitím štatistických metód a počtu pravdepodobnosti postuluje M. D. Stepanovová (Stepanova, 1967a, s. 41 – 44). Zaujímavý je pokus konštruovať tzv. priestorový model tvorenia slov, v ktorom sa geometricky zachycujú parametre slovotvorného systému jednotlivých jazykov; takto sa pokúsila E. S. Kubriakovová skonštruovať „slovotvorné priestory“ angličtiny a škandinávskych jazykov (Kubriakova, 1967, s. 98 – 108).

Učenie R. Jakobsona o dištinkatívnych príznakoch, ktoré sa ukázalo plodným pri skúmaní fonologickej a morfolologickej roviny, pokúšajú sa O. T. a I. I. Revzinovci aplikovať aj v slovotvorbe (Revzina – Revzin, 1967, s. 1657 – 1666; porov. aj Revzin, 1967, s. 225 n.). Hľadajú invariantné významy slovotvorných prípon a snažia sa vymedziť opozície, do ktorých prípony vstupujú nezávisle od typu slovotvorného základu. Tak vymedzujú tri základné „kvalifikatívne“ opozície v slovotvornom systéme slovanských jazykov: a) intenzívnosť – neintenzívnosť (napr. medzi bulh. príponami *-ba* a *-ež*), b) ohraničenosť – neohraničenosť (napr. pri rus. dejových substantívach: *vyigryš* – *vyigryvanie*), c) subjektívnosť – nesubjektívnosť (napr. rus. *kvertirka* – *kvertira*; pri deminutíve ide o subjektívne hodnotenie bez intenzívnosti). Na základe týchto dištinkatívnych príznakov možno podľa Revzinovcov ľahšie rozpracovať slovotvornú typológiu slovanských jazykov než napr. na základe onomaziologických kategórií, ktoré sú do značnej miery univerzálne; pravda, Revzinovci musia konštatovať, že v slovotvornom systéme existuje viac prípon neutrálnych než príznakových.

4. Je pochopiteľné, že v náuke o tvorení slov sa venuje najväčšia pozornosť slovotvorbe flektívnych jazykov s bohatým systémom slovotvorných prostriedkov a spôsobov, a takými sú práve slovanské jazyky. Okrem slovanských bádateľov zaoberajú sa problémami tvorenia slov v slovanských jazykoch aj neslovanskí autori. Pozoruhodné sú v tomto smere najmä práce dánskej slavistky K. Heltbergovej (Nettebergovej). Autorka sa zameriava najmä na tie oblasti slovotvorby, ktorým slovanskí bádatelia venovali menej pozornosti.

Rozoberá napr. deriváty od pronominálnych základov, upozorňuje na existenciu morfematických útvarov, ktoré sú súčasťou derivátov, ale nemajú funkciu slovotvornú, lež „konektívnu“ (spájajú slovotvorný základ s formantom) a poukazuje na úlohu predpôň nielen pri verbálnej, ale aj pri nominálnej derivácii (Netteberg, 1958, s. 176 – 201; 1961, s. 286 – 299; Heltberg (Netteberg), 1968, s. 117 – 130; ostatné autorkine práce (bibliografiu pozri v Scando-Slavica, 1968, s. 267) nám neboli prístupné).

Odlišná je orientácia slovotvorných výskumov u amerických slavistov. Slovtvorné skúmanie je u nich súčasťou morfológického skúmania; uvedomujú si istú odlišnosť medzi deriváciou a flexiou (Stankiewicz, 1962, s. 1 – 22), ale podľa ich mienky obidve oblasti výskumu „pojdnávajú o pravidlách zreteľovania morfému a študujú významové a formálne vlastnosti útvarov vytvorených takýmto zreteľovaním“ (Worth, 1967b, s. 2270). Pri opise štruktúry slovanského slova využívajú pojem hĺbkovej a povrchovej štruktúry (Worth, 1968). Podľa nich možno slovanskú morfológiu opísať ako vzájomne spätý súbor troch systémov: derivačného, flektívneho a fonetického (D-system, F-system, P-system). Derivačný systém – kmene (stems), afixy a pravidlá zreteľovania – tvorí v pomere k flektívnemu hĺbkovú štruktúru slova; flektívny systém tvorí voči derivačnému povrchovú, ale voči fonetickému hĺbkovú štruktúru. Táto trojstupňová hierarchia spolu s presne prepracovaným súborom pravidiel zreteľovania morfému (s veľkým dôrazom najmä na morfonologické pravidlá; Worth, 1967a, s. 173 – 186) môže podľa mienky autorov tvoriť základ pre všeobecný a relatívne úplný opis morfologickej štruktúry slovanského slova. Táto priebojná koncepcia, ktorá kriticky rozvíja tradície amerického deskriptivizmu i poznatky generatívneho smeru, ale vyrovnáva sa aj s názormi európskych bádateľov (Dokulil, Isačenko, autori akademickej gramatiky ruštiny), môže v mnohom ovplyvniť jazykovednú teóriu najmä v otázkach vzájomného vzťahu jazykových rovín; zároveň môže prispieť k väčšej exaktnosti slovotvorného bádania, v ktorom sa pri skúmaní vzťahov medzi základovým a odvodeným slovom dosiaľ zanedbával presný výklad morfonologických korelácií medzi nimi.

5. Vo výskume slovotvorby v neslovanských jazykoch bolo azda ešte viac ako v slavistike potrebné vyrovnáť sa jednak s genetickým traktovaním otázok tvorenia slov, jednak s tradíciou deskriptivistického pohľadu. Klasická americká deskriptívna lingvistika, orientovaná na identifikáciu a opis morfému istého jazyka, na určenie ich distribúcie a na ich klasifikáciu (Harris, 1951, s. 6 a 20), nevenovala slovotvornej analýze pozornosť. Strohá synchronia a programové odhliadanie od významu pri morfematickej analýze robili prakticky bezpredmetnou orientáciu na slovotvorbu, v ktorej sa nevyhnutne musí uplat-

ňovať aj moment diachronický (ak sa predpokladá odvodenosť *B* od *A*, tým sa predpokladá aj skoršia existencia prvku *A*), aj moment sémantický (odvodenosť je o. i. aj sémantickou súvzťažnosťou medzi prvkami *A* a *B*). Bližšia k slovotvornej analýze je metóda bezprostredných komponentov, v podstate binárna analýza morfeematickej štruktúry slova, ale i tá má svoje hranice, napr. nemožno ju použiť pri analýze konvertovaných a prefixálno-sufixálnym spôsobom odvodených útvarov (pozri Kumachov, 1963, s. 117 – 121). A konečne ani táto analýza neberie do úvahy fungovanie slovotvorných typov a otázku produktívnosti, ktorá sa v týchto koncepciách pokladá za čisto diachronický problém a odsúva sa za hranice synchronického skúmania (pozri Harris, 1951, s. 225; Antal, 1964, s. 136 – 137).

Svojím spôsobom reakciou na úzko deskriptívny prístup k slovotvorným otázkam sú práce H. Marchanda (1955, 1960).⁸ Marchand poukazuje na odlišnosti medzi morfeematickou a slovotvornou stavbou slova a prichádza k názoru, že iba morfeematickým opisom nemožno zachytiť slovotvorný systém, t. j. vydeliť živé slovotvorné prostriedky a odhaliť ich vlastnosti charakteristické pre rovinu langue. Teda jednou zo základných úloh slovotvorného výskumu má byť vyделение systémových, relevantných črt slovotvorných typov. Základnou takouto relevantnou črtou je prítomnosť skupinovej korelácie medzi základovými výrazmi a utvorenými slovami (Marchand používa termín *composites*, delí ich na odvodené – *derivatives* a zložené – *compounds*), a to na rovine označujúceho aj označovaného. Teda aby medzi dvojicou slov existoval vzťah odvodenosti, musia byť splnené tieto podmienky:

a) Zvuková, presnejšie povedané morfonologická korelácia, zodpovedajúca zákonitostiam súčasného jazyka (preto napr. Marchand nepokladá vzťah medzi angl. *north* – *northern*, *south* – *southern*, *dine* – *dinner*, *maintain* – *maintenance* za derivačný, pretože alternácie medzi nimi nie sú charakteristické pre súčasný jazyk; cit. p. N. D. Aruťunovovej, 1959, s. 128 – 129).

b) Sémantická súvzťažnosť: ak slovo vyjadruje pojem závislý na pojme obsiahnutom v druhom člene dvojice, možno ho chápať ako odvodené (franc. *scie* „píla“ – *scier* „píliť“). Pravda, pri hodnotení musia platiť obidve tieto podmienky; Marchand neuznáva derivačný vzťah v disparátnych pároch typu *père* „otec“ – *paternel* „otecovský“, ako to uznával Ch. Bally a najnovšie J. Melčuk (pozri vyššie).

c) Skupinový charakter: táto dvojitá korelácia sa musí analogicky vyskytovať v celej sérii vzájomne súvisiacich dvojíc slov. Slovotvorne sú relevantné

⁸ Porov. aj Aruťunova, 1959, s. 127 – 131 (tam aj bibliografia Marchandových prác) a recenzie Marchandovej knihy *The Categories and Types...* od E. S. Kubriakovovej a I. N. Anackého (1963, s. 135 – 142) a od M. Gawelka (1968, s. 105 – 111).

iba produktívne skupiny. Podľa Marchandovho poňatia teda slová typu slov. *ženích*, *mŕtvola* nemožno už pokladať za odvodené.

Marchandove názory sú v niektorých bodoch blízke k náhľadom bežným v československej alebo sovietskej náuke o tvorení slov. Aj preňho je základným pojmom slovotvorný typ; opis slovotvorného systému jazyka sa má budovať práve na pojme typičnosti, produktívneho typu (derivational field). Synchronický pohľad, uprednostňujúci produktívne typy, nevylučuje zo skúmania typy síce v súčasnosti neproduktívne, ale stále si zachovávajúce skupinový charakter slovotvorných korelácií; synchroniu ostatne poníma Marchand pomerne široko, jeho „synchronicko-diachronické“ hľadisko sa blíži k chápaniu dynamickej synchronie, bežnému napr. u J. Horeckého (1959, s. 9). Marchandove názory sa však odlišujú od náhľadov československej slovotvornej školy syntaktickým, resp. syntagmatickým chápaním slovotvorby: vzťah medzi členmi odvodeného slova je podľa neho syntagmatickým vzťahom determinatum – determinans (Marchand, 1955, s. 7 a 18). Osobitné je aj Marchandovo ponímanie rozsahu slovotvorby: podľa neho súčasťou tvorenia slov je nielen derivácia a kompozícia, ale aj tvorenie imitatívnych a expresívnych slov, skratkových slov, umelých slov a pod., teda vlastne všetky spôsoby rozširovania slovnej zásoby okrem prenášania významu a tvorenia frazeologických jednotiek (Marchand, 1960 s. 317 n.). A konečne ináč chápe Marchand aj tzv. konverziu; podľa neho nejde o konverziu, ale o „deriváciu pomocou nulovej morfémy“ (Marchand, 1960, s. 293 – 294; novšie o konverzii pozri Dokulil, 1968c, 1968d). Marchandov opis slovotvornej roviny prestáva na úrovni slovotvorných typov, o hierarchicky vyššiu klasifikáciu sa neusiluje; pravda, tu vzniká nebezpečenstvo, že sa slovotvorná rovina jazyka bude javiť iba ako mozaika pozostávajúca z množstva slovotvorných typov, pričom obraz vzájomného vzťahu typov chýba.

Popri takto široko poňatom synchronickom pohľade koexistuje v súčasnej slovotvornej teórii aj tradičná orientácia na slovotvorbu chápanú geneticky. Y. Malkiel v jej mene pomerne ostro vystupuje proti deskriptívnej slovotvornej analýze, hovorí dokonca o „nevykoreniteľných kontrastoch medzi deskriptívnou a genetickou analýzou“ (Malkiel, 1966, s. 305 – 364). Zdá sa však, že toto ostro vyhranené stanovisko do značnej miery triafa do prázdna. V metodológii slovotvorby sú predsa aj iné alternatívy ako úzko poňatá deskriptivistická a tak isto zúžená genetická. Malkiel svojím postojom nahrádza jednu jednostrannosť inou. Našťastie je tento postoj často iba proklamatívny, v konkrétnej analýze ho autor na viacerých miestach prekračuje. Napr. jeho „parasyntetické formácie“ typu špan. *a-grand-ar* „zväčšiť“ (ide vlastne o prefixálno-sufixálne tvorenie), jeho

výklad o interfíxoch (porov. vyššie Heltbergovej konektívy) atď. sa nevyhnutne musia opierať aj o výsledky synchronickej analýzy slovotvornej štruktúry.

6. S problémom synchronie a diachronie, genetickej a štrukturálnej analýzy sa vyrovnáva aj nemecká náuka o tvorení slov. Jej reprezentatívnym dielom je stále kniha W. Henzena *Deutsche Wortbildung* (1957). Henzenov opis tvorenia slov v nemčine nie je metodologicky vyhranený. Zachycuje aj súčasný stav, ale dôraz kladie na historický aspekt; podľa Henzena najbližšie k náuke o tvorení slov stojí etymológia, rozdiel medzi nimi je len v tom, že náuka o tvorení slov študuje vznik celých skupín slov tvorených rovnakými slovotvornými prostriedkami, kým etymológia sleduje pôvod jednotlivých slov. Jeho klasifikácia utvorených slov osciluje medzi tvorením podľa formálnych prostriedkov a podľa významových skupín: preberá napr. odvodené slová sčasti podľa deklinačných typov, sčasti podľa prípon, ale do osobitných skupín vydeľuje kolektíva, prechýlené substantíva, názvy nástrojov, abstraktá a pod. Uznáva existenciu „slovotvorných vzorov“ (Wortbildungsmuster), ale výslovne ich nedefinuje; za základnú hybnú silu tvorenia slov odvodzovaním uznáva analógiu. Produktivitu sufixu (nie slovotvorného typu!) podľa neho určujú tri činitele: etymologická zreteľnosť druhej časti slova, príslušnosť novoutvorených slov k tomu istému slovnému druhu ako ich vzor (nie ich základové slovo) aj viac-menej k tej istej významovej skupine. Henzenova práca stojí na polceste medzi dvoma protichodne orientovanými smermi nemeckého slovotvorného bádania; nečudo, že sa jej dostalo kritiky z oboch strán, pravda, z opačných pozícií. Stúpenci školy tzv. obsahovo orientovanej slovotvorby (inhaltsbezogene Wortbildung – ide o neohumboldtiansku školu L. Weisgerbera⁹) ju kritizujú za príliš formálny pohľad na tvorenie slov (Kramer, 1962, s. 407; porov. i Erben, 1964, s. 83 n.; Brinkmann, 1962), naopak, príslušníci berlínskej generatívnej školy jej vyčítajú prehnaný obsahový, lexikologický výklad slovotvorby (Motsch, 1965, s. 33).

Weisgerberovo učenie o „inhaltsbezogene Wortbildung“ je ďalším rozvinutím známej nemeckej teórie sémantických polí. Jeho základnými pojmami sú „lexikálne hniezdo“ (Wortnische) a jemu nadradený „lexikálny blok“ (Wortstand). „Lexikálne hniezda“ sú sémantickými skupinami v rámci jedného slovotvorného typu (napr. slov s predponou *be-*, s príponou *-ling* a pod.), t. j. skupinami slov so spoločnou slovotvornou štruktúrou a spoločným kategoriálnym významom. Napr. slovesá tvorené prefixom *be-* sa členia do troch „hniezd“: a) hniezdo ornatívnosti: *be-flügeln* „okrídlit“, *bewaffnen* „ozbrojiť“;

⁹ O názoroch Weisgerberovej školy pozri K. Horálek (1967). Podrobnejší výklad o „inhaltsbezogene Wortbildung“ podáva M. D. Stepanova (1966, s. 48 n.).

b) zameranosti slovesného deja: *bedenken* „premyslieť“, *bedienen* „obsluhovať“; c) privedenia do stavu: *befeuchten* „zavlažiť“, *befreien* „oslobodiť“. V „lexikálnom bloku“ (Wortstand) sa spája viac „hniezd“ so spoločným obsahom, patriacich k rôznym slovotvorným typom; je to lexikálne pole realizované prostredníctvom rozličných slovotvorných typov. Tak napr. „blok“ ornativnosti sa realizuje okrem spomenutého typu *beflügeln* ešte typmi *verglasen* „zaskliť“, *uniformieren* „uniformovať, opatriť uniformou“ a i. (Weisgerber, 1962, s. 216 a 224 – 225). Táto sémantická klasifikácia utvorených slov je pre Weisgerberovu školu základná; formálne prostriedky tvorenia slov („formale Wortbildung“) patria na nižšiu rovinu (Weisgerber, 1963, s. 49 – 50). Prvoradým cieľom náuky o tvorení slov má byť odhaľovanie ciest, ktorými jazyk usúvzťazňuje novoutvorené znaky s reálnym svetom, aby sa ho jazykovo zmocnil lepšie a presnejšie ako pred vytvorením príslušného znaku (Kramer, 1962, s. 408). Ako vidno, v podstate je weisgerberovský pohľad na tvorenie slov (nechávame bokom výklad širších súvislostí Weisgerberovej jazykovej teórie) pohľadom onomaziologickým. Slovotvorný typ sa, pravda, chápe uňho formálne ako typ koncentrujúci sa okolo jedného slovotvorného prostriedku; weisgerberovské „lexikálne hniezdo“ je blízke nášmu poňatiu slovotvorného typu, „lexikálny blok“ zasa Dokulilovmu pojmu onomaziologickej kategórie ako „typu štruktúrace obsahu“ (Dokulil, 1962, s. 29).

Úplne na opačnom póle stojí v chápaní tvorenia slov berlínska generatívna škola (pracovisko štruktúrnej gramatiky pri Nemeckej akadémii vied). Predstaviteľ tejto školy W. Motsch hľadá nielen analógie medzi slovotvornými a syntaktickými štruktúrami, ale dokonca tvrdí, že „tvorenie slov“ možno definovať v rovine vetnej štruktúry, ba možno ho takým istým právom pričleniť k syntaxi toho-ktorého jazyka asi ako rovinu vetných členov (menná skupina, slovesná skupina, predložková skupina); Motsch, 1965, s. 32. Motsch napr. tvrdí, že slovotvornú štruktúru majú len tie deriváty a kompozitá, ktoré sa dajú transformovať do istých vetných štruktúr. Tak napr. slová *bezahlbar*, *erreichbar*, *zusammenklappbar* majú slovotvornú štruktúru, pretože im zodpovedá transformát *kann bezahlt werden*, *kann erreicht werden* a pod.; pri slove *fruchtbar* je táto transformácia nemožná, teda slovo nemá slovotvornú štruktúru (Motsch, 1965, s. 33 – 34). Tento názor je, zdá sa, extrémny; transformácia tu nanajvýš ukazuje štruktúrnu odlišnosť deverbatív od de-substantíva, ale vyčleniteľnosť základu i formantu (porov. *fruchten*, *fruchtlos*, *fruchtreich*) svedčí o zreteľnej slovotvornej štruktúre slova (porov. E. S. Kubriakova, 1965, s. 56). Je teda otázne, či takto vyhrotený pokus definovať slovotvornú štruktúru v rámci vetnej štruktúry môže byť úspešný.

7. Z tohto stručného prehľadu súčasných smerov slovotvorného výskumu možno zistiť, na ktoré problémy sa bádanie v tejto oblasti nateraz sústreďuje. Sú to najmä tieto okruhy:

a) Miesto tvorenia slov, vzťah k iným jazykovedným disciplínam. Stále sa poukazuje na tesný vzťah k morfológii (Dokulil, Brodowska, Stepanovová, Worth); k lexikologickému poňatiu, rozšírenému u nás (Horecký), sa blíži iba weisgerberovské chápanie. Pozoruhodná je mienka o vzťahu derivácie a flexie ako hlbkovej a povrchovej štruktúry (Stankiewicz, Worth). Množia sa názory o analógii, ba izomorfizme slovotvorby a syntaxe (Doroszewski, Marchand, Motsch, Berrárová). Hoci sa u nás analógia slovotvorby – syntax striktne odmieta (Horecký, Dokulil), zdá sa, že sa s touto mienkou ešte bude treba vyrovnávať, tým skôr, že sa už ukázala i možnosť transformačnej, teda v podstate syntaktickej interpretácie slovotvorných štruktúr. Nie sú zriedkavé ani názory o existencii samostatnej slovotvornej roviny jazyka, a teda o potrebe vyčleniť náuku o tvorení slov ako samostatnú, od iných jazykovedných disciplín relatívne nezávislú disciplínu (Kubriakovová). Samostatnosť slovotvorby sa niekedy odôvodňuje tým, že prvky, ktorými operuje tvorenie slov, patria obsahom k slovníku, formou k morfológii (Fischer, 1954, s. 309). Zdá sa teda, že sa pri vzťahu tvorenia slov k iným jazykovým rovinám vidí trojaká analógia: s morfológiou analógia formálnych prostriedkov, so syntaxou analógia determináčnych vzťahov, s lexikológiou analógia funkcií.

b) Vzťah morfematickej a slovotvornej stavby slova. Uznáva sa, že popisná morfematická analýza je pri stanovení slovotvorných vzťahov neadekvátna, téza o dvojčlennosti slovotvornej štruktúry sa prijíma temer všeobecne, ale nie mechanicky. Na vzájomné navrstvovanie derivačných morfém pri niekoľkonásobnom odvodzovaní, pričom morfémy z predošlých derivácií neprestávajú hrať aktívnu úlohu, upozornil už dávnejšie W. Doroszewski (1949; pozri aj 1962c, s. 259 – 266). Naopak, v slove, ktoré je produktom druhej derivácie, môže sémanticky prerážať slovotvorný základ predošlej derivácie, porov. slov. *zločinnosť* „množstvo zločinov“ (nepociťuje sa odvodenosť od adj. *zločinný*, ale od subst. *zločin*).¹⁰ Morfematický útvar, ktorý úplne stratil derivačnú funkciu (*mater-in-ský*), sa kvalifikuje ako interfix, resp. konektív (Malkiel, Zemskaja, Heltbergová). Možno teda povedať, že pri zásadne nespornej dvojčlennosti utvorených slov ich štruktúru do istej miery spoluurčuje aj súhrn ostatných derivačných morfém.

c) Vzťah odvodenosti. V tomto smere sú relatívne najprepracovanejšie Marchandove kritériá sémantickej i morfonologickej korelácie a skupinového

¹⁰ Nezávisle od seba to konštatujú M. Brodowska (1967, s. 49) a E. A. Zemskaja (1965, s. 102 n.).

charakteru týchto korelácií. Pravda, jedna z dvoch korelácií môže chýbať (Meľčuk), ale čisto obsahová korelácia, zdá sa, sotva môže stačiť na to, aby sa isté slovo chápalo ako odvodené. Chýbajúca sémantická korelácia zasa znemožňuje považovať slová zdanlivo morfématicky členiteľné za odvodené (slov. *malina, ulica, kasáreň*).¹¹

d) Synchronia a diachronia, genetická a deskriptívna analýza. Pojem odvodnosti, sekundárnosti vnáša do synchronného pohľadu časový, dynamický aspekt. Potvrdzuje sa správnosť metódy dynamickej synchronie (porov. Marchandov synchronicko-diachronický pohľad) (porov. aj J. Dubois, 1962). Odmieta sa strohá synchronia deskriptivistov, ale aj jednoznačné postulovanie náuky o tvorení slov ako historickej disciplíny (Doraszewski, Henzen, Malkiel).

e) Klasifikácia odvodených slov. Spolu s problémom miesta tvorenia slov je to azda najspornejšia otázka z oblasti slovotvorby. Zásadne sa uznáva existencia slovotvorných typov, i keď vo vymedzení slovotvorného typu sú dosť podstatné rozdiely (Weisgerber, Marchand, Brodowska, Arutunovová, Malkiel a i.). Vyššia kategorizácia je doteraz sporná. Sémantické aj onomaziologické triedenie má svoje zápory, ale ani klasifikácia Brodowskej nie je jednoznačná (vymyká sa z nej veľká skupina nemodifikačných desubstantívnych substantív, ktoré autorka zaraďuje do prechodnej kategórie). A tak táto problematika, zdá sa, zostáva aj naďalej otvorená.

f) Produktivita slovotvorných prostriedkov a postupov. Na rozdiel od deskriptívneho ponímania pokladá sa za závažný dynamický moment v synchronickom priereze (Marchand). Doteraz sa nepodarilo uspokojivo vymedziť podmienky, za akých možno považovať slovotvorný typ za produktívny alebo neproduktívny. Je teda pochopiteľné, že tzv. stupnice produktívnosti slovotvorných prostriedkov sa u jednotlivých autorov (Šmilauer, Neščimenková, Dokulil, Popescu, Károly) stále podstatne odlišujú.¹² Istým krokom k riešeniu je skúmanie tzv. vnútornej valencie odvodených slov, t. j. formálnych a sémantických podmienok spájateľnosti základu s formantom.¹³

g) Štruktúrny a štatistický výskum slovotvorných javov. Nateraz možno vybadať tri jeho základné smery: použitie transformačnej metódy pri interpretácii slovotvorných štruktúr, a to buď s cieľom zistiť vzťah a smer

---

¹¹ Pred čisto formálnym chápaním odvodnosti vystríha aj A. Martinet, 1962 (rus. prekl. 1963), s. 490.

¹² Porov. Dokulil, 1962, s. 92 – 93; Popescu, 1958 (rozoznáva 3 stupne: produktívne, živé neproduktívne a mŕtve sufixy); Károly, 1965, s. 282 n. (6 stupňov) a i.

¹³ Porov. práce M. D. Stepanovovej (vychádzajúcej z impulzov L. Weisgerbera), napr. 1967 a i.

odvodenosti medzi dvojicami slov (Volockaja, Sobolevová, Motsch), buď v snahe vymedziť slovotvorné typy (Berrárová, Volockaja); konštruovanie generatívnych modelov, spôsobilých generovať slovotvorné, resp. pomenovacie štruktúry (Šaumian, Sobolevová, Worth, Horecký); štatistické zachycovanie dimenzií slovotvorného mechanizmu jazyka, zamerané najmä na frekvenciu jednotlivých slovotvorných typov v systéme i v textoch (Harwood – Wright, Horecký, Nikonov), novšie i na výskum vzťahov medzi frekvenciou základových a odvodených slov (Neščimenková). Posledné práce v týchto oblastiach otvárajú modernému slovotvornému výskumu sľubné perspektívy.

II. O niektorých metodologických východiskách pri výskume novšieho slovotvorného vývoja

1. Synchronný opis istej jazykovej roviny tvorí „zároveň konečný bod i pozadí pro studium diachronní“ (Jedlička, 1962, s. 379). Týka sa to i slovotvorného výskumu, v ktorom sa viac ako inde stýkajú metódy diachronického (resp. dynamického) a synchronického skúmania. Ak sa dnes odmieta strohý predel medzi synchroniou a diachroniou v jazykovednom skúmaní všeobecne,¹ tým viac to platí pre slovotvorbu. Existujú oblasti, v ktorých je prísna synchronia nevyhnutná, v iných oblastiach sa však dynamický pohľad práve tak nevyhnutne zlučuje so synchronickým. Synchronna, v jazykovom povedomí nositeľov jazyka živá slovotvorná motivácia opisných slov je dôležitým systemizačným činiteľom v slovnej zásobe; výskum mnohodoménových motivačných vzťahov a snaha stanoviť objektívne kritériá pre ich zistenie patria k úlohám synchronického bádania. Konštituovanie slovotvorného systému, produktivita slovotvorných typov, ich vzájomný vzťah a konkurencia pri vytváraní nových lexikálnych jednotiek, to sú zasa otázky, ktorých riešenie predpokladá vo väčšej či menšej miere aj diachronický prístup. A tak ani synchronicky zamerané opisy slovotvorného systému toho-ktorého jazyka sa nemôžu vyhnúť vývinovej konfrontácii skúmaného materiálu. Tak dospel J. Horecký k metóde dynamickej synchronie, zahrnujúc do svojho opisu súčasného slovenského slovotvorného systému materiál od Bernolákových čias po súčasnosť (Horecký, 1959, s. 9), tak konfrontujú autori monografie *Tvoření slov v češtině* materiál súčasnej češtiny s materiálom z Jungmannovho slovníka (Dokulil a kol., 1967, s. 9; ďalej TSČ 2), tak dospieva H. Marchand ku svojmu synchronicko-diachronickému hľadisku, ktoré mu umožňuje chápať „synchronický prierez“ ako časové rozpätie niekoľkých storočí (Marchand, 1960), tak demonštruje J. Dubois súčasný obraz derivačného systému francúzštiny porovnaním materiálu z vydání Larousseovho slovníka v rozpätí 60 rokov (Dubois, 1962, s. 10) a z toho vychádza i S. Károly, keď pri stanovení produktivity slovotvorného formantu v súčasnosti žiada stanoviť časové rozmedzie, od ktorého možno hovoriť o súčasnom jazyku (Károly, 1965, s. 281).

Uvedené príklady ukazujú, že v istých oblastiach slovotvorného výskumu (najmä pri syntetických spracovaniach slovotvorného systému jednotlivých

---

¹ Porov. o tom v referáte J. Ružičku o X. medzinárodnom kongrese lingvistov v Bukurešti (1969, s. 85 – 86) i v recenzii práce J. Lyonsa *Introduction to Theoretical Linguistics* od Š. Ondruša (1969, s. 112).

jazykov) je „čistá“ synchronia v podstate nepredstaviteľná. Ak sa spomenuté práce predsa len chápu ako synchronické, je to dané prevahou synchronického zreteľa v nich. Spracúvajú predovšetkým materiál zo súčasnej etapy jazykového vývinu, staršie obdobia sú pre ne viac-menej len pozadím, porovnávacím východiskom. V synteticky zameranom slootovornom výskume dnes v podstate niet výlučne synchronických alebo výlučne diachronických prác; sú iba práce s prevahou jedného alebo druhého prístupu. Nemožno totiž hovoriť ani o čistej diachrónii. Tak ako pre synchronický výskum je porovnávacím východiskom starší stav, i pre diachronicky zacielené práce z posledných čias je pozadím súčasná podoba slootovorného systému. Vidieť to napr. z takých primárne historicky orientovaných prác, ako je sovietsky prehľad slootovorného vývinu substantív a adjektív v ruštine v 19. stor. (Zemskaja a kol., 1964) alebo Neščimenkovej spracovanie vývinu tvorenia adjektív v češtine od konca 18. stor., kde sa porovnávajú dve štádiá vývinu: slootovorba v období národného obrodzenia a v súčasnej češtine (Neščimenko, 1968). I v práci tejto autorky je vývin slootovorby skôr predmetom, metóda je v podstate synchronická: spočíva v porovnaní dvoch za sebou nasledujúcich vývinových štádií.

V spomenutých oblastiach moderného slootovorného výskumu niet teda čistej synchronie ani čistej diachronie. Platí to temer všeobecne aj o prácach venovaných slootovornému vývinu. Možno tu sledovať niekoľkonásobné navrstvenie a prelínanie zdanlivo protichodných, ale v skutočnosti navzájom sa dopĺňajúcich metodologických postupov. Primárnou úlohou, ktorú si bádateľ v tejto oblasti postaví, je sledovanie vývinu istej slootovornej veličiny (slootovorného typu, onomaziologickej kategórie), resp. súboru slootovorných veličín – teda výskum diachronického procesu. Tento proces však sleduje dnes všeobecne prijatou metódou radu synchronických prierezov – teda metódou synchronickou. V jednotlivých prierezoch, v jednotlivých štádiách však vymedzuje dožívajúce prvky z predošlých etáp i prvky, ktoré sa iba začínajú rozvíjať a ktorých expanzia sa naplno prejaví až v nasledujúcich etapách – teda opäť sa upriamuje na istú „mikrodiachróniu“.² Jednota synchronie a diachronie

---

² R. Jakobson v tejto súvislosti píše: „Ani synchronia sa neobmedzuje na statickosť, ani statickosť na synchroniu... Jestvuje možnosť pristupovať k synchronickej jazykovede dynamicky. Jazyková zmena nie je taká ako prechod zo zimného času na letný, nie je taká, aby napr. od 1. mája ani jeden člen jazykového spoločenstva nepoužíval prvok A, len B. Existujú obdobia, keď A a B žijú popri sebe s odlišnou stylistickou hodnotou, hovoriaci si aj uvedomujú, že prvok A je archaický a B nový, a podľa toho ich aj používajú... Teda začiatok a koniec danej zmeny pôvodne patrí k tomu istému synchronickému stavu.“ (R. Jakobson, 1953, s. 413; maď. preklad 1969, s. 166 – 167).

je teda, zdá sa, jedným zo základných metodologických postulátov pri sledovaní slovotvorného vývinu.

2. Za súčasného stavu slovotvorného bádania je azda ešte predčasné spracovať slovotvorný vývin nejakého jazyka synteticky, vcelku, a to aj v časovo ohraničenom období. Nateraz sa treba uspokojiť s radom čiastkových, predbežných, prípravných výskumov, ktoré by utvorili priaznivé predpoklady pre takýto syntetický pohľad. Vzniká otázka, ako takýto čiastkový výskum zamerať. Doterajšie práce venované skúmaniu novšieho slovotvorného vývoja rozličných jazykov demonštrujú niekoľko možností takéhoto výskumu:

a) Pomerne bežným, tradičným spôsobom je zachytenie slovotvorných osobitostí toho-ktorého popredného autora, resp. skupiny autorov s príbuznými jazykovo-štylistickými charakteristickými črtami. Hoci slovotvorba je v takýchto monografických prácach len jednou oblasťou v skúmaní jazyka autora (resp. autorov) ako celku, nutne sa jej musí venovať pozornosť najmä pri tých autoroch, ktorých jazyková tvorivosť sa prejavovala hlavne v tejto oblasti. 19. storočie, obdobie vytvárania moderných spisovných jazykov u viacerých národov, poskytuje takýchto príkladov pomerne hojne. Takto orientované poľské monografie (Doroszewski, 1949; Kawyn-Kurzowa, 1963; Skubalanka, 1962) znamenajú pre poznanie slovotvorného vývinu poľštiny bohatý materiál i teoretický prínos. V týchto prácach sa slovotvorná stránka jazyka skúmaných autorov dostáva na prvý plán; v československých prácach podobného zamerania výskum slovotvorby je súčasťou výskumu iných jazykových rovín, spravidla lexikálnej alebo morfolologickej. Najsústavnejšie takto analyzoval L. Klimeš slovotvorbu P. J. Šafárika a F. Palackého (Klimeš, 1966, s. 17 – 41), mnoho postrehov o slovotvorných osobitostiach P. J. Šafárika a J. Kollára prináša Š. Tóvik (1966), pomerne skromné poznámky o tvorení slov u Kalinčiaka možno nájsť v monografii M. Ivanovej-Šalingovej (1964). Rad monografií o jazyku najvýznačnejších literárnych a jazykových tvorcov by mohol vytvoriť celkový obraz aj o slovotvornej aktivite týchto autorov, a tak aspoň v jednej štylistickej oblasti načrtnúť stav a vývinové tendencie v tvorení slov. Bohužiaľ, nateraz je takto zameraných prác málo.

b) Ešte zriedkavejšie sú práce, ktoré sledujú vývin jazyka (a teda i tvorenie slov) priamo v určitej štylistickej oblasti ako celku. Najväčšia pozornosť sa dosiaľ venovala vývinu odborného štýlu, resp. vývinu jeho lexikálnej zložky – odbornej terminológie. Keďže sa pri vytváraní odbornej terminológie využíva v prvom rade tvorenie odborných termínov domácimi slovotvornými postupmi (a v obrodenskom období bola táto tendencia ešte zreteľnejšia), pri výskume tejto oblasti sa nevyhnutne dostáva do popredia analýza týchto slovotvorných postupov (Jedlička, 1948; Horecký, 1956; Dujčíková, 1956; Jóna, 1966a;

Blanár, 1963). Vývin slovotvorby v ostatných štýloch (ako aj vývin týchto štýlov vôbec) sa doteraz ešte osobitne neskúmal.

c) Slovotvorný vývin ovplyvňuje i teoretická jazykoveda príslušného obdobia (Havránek, 1936, s. 114; Jedlička, 1948, s. 381). Preto je potrebné skúmať aj názory na slovotvorné otázky (či už na slovotvorbu ako celok, alebo aj na čiastkové problémy) v prácach popredných jazykovedcov zo skúmaných období. Vývin teoretických názorov na tvorenie slov je dosiaľ najsústavnejšie spracovaný v poľskej jazykovede (Puzynina, 1964; Grzegorzczkova, 1964; Kawyn-Kurzowa, 1964). V československej lingvistike sa (popri stručnom náčrte vývinu problematiky – Dokulil, 1968a) analyzovala teoretická práca niekoľkých popredných zjavov českej a slovenskej jazykovedy, a to buď samostatne, so sústredením pozornosti na otázky tvorenia slov (porov. Dostál, 1953; Hauser, 1959), alebo v rámci celkového prehľadu ich jazykovednej činnosti (Habovštiaková, 1968; Blanár, 1956, s. 146 – 168). Ďalší výskum v slovenčine by mal zhodnotiť názory ostatných predstaviteľov slovenskej jazykovedy (Hodža, Hattala, Godra, Czambel a i.) na otázky tvorenia slov a ukázať, do akej miery vplývali na slovotvornú prax a na jazykový úzus. Ide často o nesústavné, náhodné, roztratené pozorovania a mienky, ktoré však mohli mať na slovotvorný vývin istý pozitívny alebo negatívny vplyv a niekedy obsahujú pozoruhodné, i dnes prijateľné náhľady.³

d) Pri všetkých spomenutých prístupoch sa ku skúmaniu slovotvorného vývinu uplatňuje pohľad zvonku, sledovanie slovotvorby sa podriaďuje iným zreteľom; preto za adekvátnejší možno pokladať výskum vnútorného, immanentného vývinu slovotvorného systému alebo jeho častí. To je vlastná oblasť skúmania slovotvorného vývinu; dosiaľ sa v československej jazykovede pracovalo v tejto oblasti pomerne málo. V ZSSR sa už i v tomto smere dosiahli isté výsledky, a to nielen vo výskume slovotvorného vývinu v ruštine, ale i v češtine; popri prácach venovaných vývinu jednotlivých častí slovotvorného systému sú tu aj úspešné pokusy o syntetický obraz slovotvorného vývinu (Zemskaja a kol., 1964; Zemskaja, 1962). Českí autori venovali pozornosť vývinu niektorých slovotvorných typov v češtine i v iných slovanských jazykoch (Havránek, 1928 – 1929; 1941, s. 88 n.; Dokulil, 1956). Na Slovensku po závažnej práci J. Horeckého (1946 – 1948) o štruktúre štúrovskej slovnej zásoby (v prvom rade tu ide o jej slovotvornú analýzu) sa novší slovotvorný vývin skúmal iba sporadicky (Kondrašov, 1969).

---

³ Sčasti sa takéto názory uvádzajú v spomenutých prácach o vývine slovenskej terminológie (porov. Horecký, 1956; Blanár, 1963); porov. aj v ďalších kapitolách tejto práce.

3. Mnohodimenzionalnosť slovotvorného systému (Dokulil, 1962, s. 72 – 74 a 182 – 186 – ďalej TŠČ 1) si priam vynucuje otázku, ktoré jeho dimenzie sú pre skúmanie vývinu najzávažnejšie. Pod slovotvorným vývinom chápeme súhrn zmien v systéme postupov a prostriedkov tvorenia nových lexikálnych jednotiek: vznik, zánik, zmeny funkcie, resp. miesta príslušného postupu (prostriedku) v tomto systéme. Tieto postupy a prostriedky majú kategoriálny charakter, sú výsledkami istého zovšeobecnenia, abstrakcie, ktorá je svojou úrovňou asi uprostred medzi úrovňou lexikálnej a gramatickej abstrakcie. Týka sa to formálnej i obsahovej stránky slovotvorných jednotiek. Formálna štruktúra nemotivovaného slova (chápaného ako lexikálna jednotka, nie ako gramatický tvar) má individuálny charakter, je odlišná pre každú lexikálnu jednotku; derivát sa začleňuje do sústavy slov s rovnakou formálnou slovotvornou štruktúrou a tým nadobúda kategoriálny charakter, obmedzený však stupňom produktívnosti daného slovotvorného typu; gramatický tvar sa zaraďuje do istého tvarového súboru (Horecký, 1964, s. 14), ktorý má pre istý paradigmatický typ absolútnu platnosť, jeho kategoriálnosť je teda vyššia než kategoriálnosť derivátu. Podobne je to i so vzťahom lexikálneho, slovotvorného a gramatického významu. Lexikálny význam prislúcha jednotlivému slovu, slovotvorný význam je spoločný pre všetky deriváty daného slovotvorného typu,⁴ gramatický význam „sa týka celého radu slov, resp. celého slovného druhu“ (Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 22). Formálna i obsahová kategoriálnosť slovotvorných prostriedkov a postupov si vyžaduje, aby sa výskum slovotvorného vývinu sústredil na sledovanie vývoja a zmien celých kategórií a nie iba jednotlivostí.

Výskum slovotvorného vývinu, ako sme už spomenuli, týka sa prostriedkov a postupov morfológického tvorenia nových lexikálnych jednotiek. Takto možno skúmať tvorenie slov deriváciou a kompozíciou, prípadne vzájomný pomer, v akom sa tieto dva postupy v istom období uplatňovali. Ak sa výskum sústreďí len na niektorý z týchto postupov, je potrebné skúmať prostriedky, ktorými sa daný postup realizuje. Pri derivácii sú relevantné tieto „slovotvorné súradnice“:

a) formálne: slovný druh fundujúceho slova, slovný druh odvodeného slova, slovotvorný formant;

---

⁴ Termín slovotvorný význam (slovoobrazovateľnoje značenije) používa N. A. Janko-Trinickaja (1963, s. 83 – 97); v TŠČ 1 sa pre tento termín používa termín onomaziologicko-sémantická štruktúra (s. 75), kým pod slovotvorným významom sa tu rozumie „vnútorná forma“ slova (s. 99).

b) obsahovo: motivované slová zoskupené na základe totožnosti a odlišnosti týchto formálnych prostriedkov sú vyjadrovaťmi istých obsahových (onomaziologicko-sémantických) štruktúr (porov. Dokulil, 1963, s. 87). Podľa týchto formálnych i obsahových vlastností sa začleňujú do slovotvorných typov, chápaných ako „obecný slovotvorný pojem, určený určitou obecnou onomaziologicko-sémantickou štruktúrou, určitou obecnou formálnou slovotvornou štruktúrou a určitým formantom“ (Dokulil, 1962, s. 75). Slovotvorné typy sú základnými konštituentmi slovotvorného systému, a teda aj skúmanie slovotvorného vývinu sa musí koncentrovať na skúmanie inventára, využitia, produktívnosti, vzájomného vzťahu a konkurencie jednotlivých slovotvorných typov.

Pri vývinovom skúmaní do popredia vystupuje predovšetkým vzájomný vzťah slovotvorných typov. Niekoľko slovotvorných typov môže vyjadriť rovnako štruktúrovaný obsah, a teda patriť k rovnakej onomaziologickej kategórii. „Typy ... utváření, strukturace obsahu vzhledem k jeho vyjádření v daném jazyce nazýváme ... onomaziologickými kategoriemi, t. j. základními pojmovými strukturami tvořícími v daném jazyce základ pojmenování“ (Dokulil, 1962, s. 29).⁵ Onomaziologická kategória je teda vyššou jednotkou klasifikácie odvodených slov ako slovotvorný typ. Jednu onomaziologickú kategóriu tvorí niekoľko slovotvorných typov; pre všetky je charakteristické rovnaké pomenovanie východisko, formálne realizované rovnakým štruktúrnym typom slovotvorného základu. Teda napr. podstatné mená patriace do onomaziologickej kategórie činiteľa deja majú napospol slovesný základ, podstatné mená patriace do onomaziologickej kategórie nositeľa vlastnosti adjektívny základ a pod. Od tohto štruktúrne rovnakého základu sa tvoria slová patriace k jednej a tej istej onomaziologickej kategórii rozličnými príponami, napr. podstatné mená z onomaziologickej kategórie činiteľa deja takto:

$Z_v +$	}	-tel': učitel'
		-č: nosič
		-ca: správca
		-ník: milovník
		-ec: plavec
		-ár: pisár
		-ák: divák
		-ůň: behůň

⁵ Prehľad substančných onomaziologických kategórií podáva M. Dokulil (1963, s. 94).

Onomaziologické kategórie ako triedy, do ktorých sa zaraďuje niekoľko slovotvorných typov s rovnakou onomaziologickou štruktúrou, sú, zdá sa, pre klasifikáciu motivovaných slov adekvátnejším podkladom ako sémantické skupiny, podľa ktorých triedi motivované slová J. Horecký.⁶ To sa ukazuje aj pri skúmaní slovotvorného vývoja. Viacerí autori (porov. Jedlička, 1962, s. 87 n.) vyzdvihujú vývojovú konkurenciu slovotvorných typov ako jeden z podstatných činiteľov slovotvorného vývoja. Táto konkurencia však neprebíha v rámci sémantickej skupiny, ale v rámci onomaziologickej kategórie, prípadne na rozhraní dvoch príbuzných onomaziologických kategórií. Niet napr. konkurencie medzi slovotvornými typmi $Z_v + -tel'$ (*učiteľ', čitateľ', pisateľ'*) a $Z_{adj} + -ák$ (*hlupák, dobrák*); oba typy patria sémanticky k typom tvorenia názvov osôb, ale niet medzi nimi styčných bodov, na základe ktorých by si mohli konkurovať. Je však konkurencia medzi typmi $Z_v + -tel'$ a $Z_v + -č$ (*plánovateľ' – plánovač, staršie čitateľ' – čítač, bádateľ' – bádač*), pretože tu ide o dva možné typy tvorenia slov s rovnakou onomaziologickou štruktúrou. Sémantická klasifikácia je teda pri slovotvornom výskume až druhoradá (Dokulil, 1962, s. 187), hoci nie je irelevantná (porov. napr. typy $Z_{v/pp} + -ec$, patriace do onomaziologickej kategórie výsledku činnosti: *nevychovanec, zajatec, trestanec – šúl'anec, opekanec*).

Osobitnou otázkou však ostáva problém vzájomného vzťahu formálnej a obsahovej zložky slovotvorných typov. Možno totiž stanoviť inventár slovotvorných typov, ktoré patria do jednej onomaziologickej kategórie, ale pritom sa ukazuje, že väčšina formálnych slovotvorných štruktúr je obsahovo polyfunkčná. Napr. slová s formálnou slovotvornou štruktúrou $Z_v + -R_m$ môžu byť názvami deja (*príchod, návrat, prerod*), názvami činiteľa a nositeľa deja (*poskok, zbeh; prítok*), názvami prostriedku činnosti (*prívod, zásyp, náter*), miesta deja (*prietok, vchod, výčap, prístav*) i výsledku deja (*náčrt, odvar, náter, nápis*). Podobne substantíva typu $Z_v + -ka$ pomenúvajú spredmetnený dej (*prechádzka*), prostriedok činnosti (*obálka, poistka*), miesto deja (*výhybka, sýpka*) i výsledok deja (*skratka, vykopávka*).⁷ Polysémia slovotvorných formantov je vec všeobecne známa (porov. Dokulil, 1968b, s. 19), podľa niektorých autorov je dokonca javom základným, kým monofunkčnosť, „špecializácia formantu je iba prechodným stavom rovnováhy v rámci potenciálnej polyfunkčnosti“ (Doroszewski, 1949, s. 264). Nejde však iba o polyfunkčnosť formantov, ale aj o polyfunkčnosť celých slovotvorných typov. Možno zistiť,

⁶ Na niektoré nevýhody sémantického triedenia poukázal už F. Miko v recenzii práce J. Horeckého (1961, s. 188).

⁷ Pozri o tom v príslušných kapitolách práce J. Horeckého (1959) a v TŠČ 2; porov. aj J. Horecký (1969b).

že každá onomaziologická kategória má svoj inventár slovotvorných typov, ale zároveň väčšina slovotvorných typov môže vyjadriť niekoľko onomaziologicko-sémantických štruktúr, t. j. niekoľko slovotvorných významov. Možno teda tvrdiť, že vo vzťahu medzi obsahom a formou slovotvorných typov práve tak platí zásada asymetrického dualizmu (Karcevski, 1929; Skalička, 1935) ako pri lexikálnych jednotkách a gramatických tvaroch. Na rozdiel od lexikálnych jednotiek, pri ktorých má asymetria individuálny charakter, slovotvorná polysémia a synonymita má kategoriálnu platnosť.

Ak jednému formálnemu slovotvornému typu zodpovedá niekoľko slovotvorných významov, možno zistiť medzi týmito významami isté zákonité súvislosti. Nie je napr. náhodné, ak formálne typy $Z_v + -nie/-tie$, $Z_v + -R_m$, $Z_v + -R_f$, $Z_v + -ka$, $Z_v + -ok$, $Z_v + -čka$, $Z_{v/pp} + -ina$ sú vyjadrovateľmi slovotvorných významov z okruhu činiteľ deja – dej – miesto deja – prostriedok činnosti – výsledok činnosti, ba často je aj niekoľko slovotvorných významov prítomných v jednom a tom istom slove.

	Činiteľ, nositeľ	Dej	Miesto	Prostriedok	Objekt Paciens	Výsledok
$Z_v + -nie/-tie$	vedenie	písanie	stúpanie	lemovanie	šitie	dláždenie
$Z_v + -R_m$	zbeh prítok	lov príchod	lom vchod	výt'ah	náklad	odpad
$Z_v + -R_f$	obsluha	prehra	výstava	clona	predstava	výhra
$Z_v + -ka$	-----	prechádzka	obchádzka	prikrývka	podložka	výšivka
$Z_v + -ok$	prírastok	odpočinok	útulok	obväzok	príplatok	ohorok
$Z_v + -čka$	visačka	poľovačka	búračka	vysielačka	povedačka	búračka
$Z_{v/pp} + -ina$	-----	táranina	odrenina	-----	vidina	rozvalina

Táto paralelnosť vyjadrovaných slovotvorných významov viacerých formálnych typov je daná a vymedzená intenčným poľom základových slovies. Týmito a ďalšími formálnymi typmi možno tvoriť pomenovania buď substantčne chápaného deja alebo prvkov, ktorých sa intencia slovesného deja dotýka, z nich vychádza, cez ne prechádza alebo ich zasahuje. Formálne typy deadjektív budú mať túto škálu funkcií chudobnejšiu, keďže aj „intenčné pole“ adjektív je chudobnejšie, zahŕňa iba vzťah vlastnosť – nositeľ vlastnosti (*hlúpost' – hlupák*); naopak, pri desubstantívach je táto škála bohatšia, pretože vzťah substancie k substancii môže mať najrozličnejšie modifikácie (porov. TŠČ 1, s. 30 a 36). Možno teda povedať, že škála slovotvorných významov, vyjadriteľných istými formálnymi slovotvornými typmi, je ohraničená intenčným poľom základových slov podľa ich slovnodruhovej platnosti.

Jednotlivé slovotvorné významy, vlastné danému formálnemu slovotvornému typu, však nie sú navzájom rovnocenné. Jeden z nich je pre daný slovotvorný typ primárny, základný, má ho väčšina odvođenín z tohto typu; ostatné sú sekundárne, vytvárajú sa významovou iradiáciou (TSC 1, s. 44 – 45) a sú charakteristické iba pre menšiu časť derivátov. Pravda, vzájomný vzťah primárnych a sekundárnych slovotvorných významov pri jednotlivých slovotvorných typoch sa v priebehu vývoja mení; závažnosť jednotlivých slovotvorných významov môže silnieť alebo slabnúť, tým sa môže daný formálny typ stať funkčne homogénnejším alebo heterogénnejším, ba môže to mať vplyv aj na jeho produktivitu v jednotlivých onomaziologických kategóriách. Napr. typ $Z_v + -ok$ sa v štúrovskej slovenčine využíval prevažne len na tvorenie názvov deja, v matičnom období a v 80. rokoch 19. storočia sa postupne stával typom tvorenia názvov výsledku deja a v súvislosti s tým jeho produktivita v kategórii spredmetnenia deja postupne klesala. Pre výskum slovotvorného vývinu je teda dôležité sledovať nielen inventár, vzájomný vzťah, komplementárnosť a konkurenciu slovotvorných typov v rámci jednej onomaziologickej kategórie, ale aj rozloženie a vzájomný vzťah slovotvorných významov, vyjadriteľných jedným formálnym slovotvorným typom.

4. V modernom výskume tvorenia slov nadobúda stále väčšiu váhu štatistické skúmanie slovotvorných prostriedkov a postupov. V slovotvornom systéme sú javy, ktoré majú pravdepodobnostný charakter. Paradigmaticky pravidelných slovotvorných typov je v tomto systéme málo, produktivita jednotlivých typov je podmienená komplexom nerovnorodých činiteľov, a tak štatistické údaje o výskyte derivátov v systéme i v textoch, o frekvencii slovotvorných typov, o početnosti derivátov z jednotlivých slovotvorných typov v rámci jednej onomaziologickej kategórie atď. sa stávajú závažnými ukazovateľmi vnútorných proporcií slovotvorného systému. Navyše číselné údaje sú vhodným podkladom pre porovnávanie týchto proporcií či už v rámci jedného jazyka (porovnávanie štatistických údajov z rozličných vývinových období), alebo v niekoľkých jazykoch. Hoci prác takéhoto zamerania poznáme dosiaľ pomerne málo (Harwood – Wright, 1956; Horecký, 1963; Danilenko, 1966; Nikonov, 1962; Neščimenko, 1968),⁸ už aj tieto sporadické výskumy viedli k niektorým teoretickým poznatkom, ktoré by sa bez kvantitatívneho skúmania neboli mohli formulovať. Tak napr. zistila V. P. Danilenková spätný vplyv vysokej frekvencie istého slovotvorného typu v textoch na jeho systémovú

---

⁸ Pozri tiež kapitolu *Jména zdobnělá* v TSC 2, s. 494 – 530 (autor kapitoly L. Doležel). Program porovnávacieho kvantitatívneho výskumu tvorenia slov v slovanských jazykoch vytyčuje M. Dokulil (1963, najmä s. 89 – 92).

produktivitu a v dôsledku toho vzrast produktivity tohto typu na úkor iného typu (Danilenko, 1966). L. Doležel pri štatistickom sledovaní súboru slovotvorných typov českých deminutív zistil, že „zánik málo pravdepodobného sufiku znamená zväčšenie štatistickej variability dlhšieho souboru deminutív. Tato pozorování naznačují cestu k studiu kvantitativních projevů *strukturních změn* slovotvorných kategorií“ (TSČ 2, s. 501, pozn. 10; podč. autor). J. Horecký upozorňuje na možné rozdiely medzi frekvenciou slovotvorných typov v systéme (zachytenom v slovníku) a v textoch (Horecký, 1963, s. 131). To môže hrať dôležitú úlohu v prípadoch, keď slovníky z istého vývojového obdobia nie sú celkom adekvátnym zachytením slovnej zásoby, ale sa v nich odzrkadľujú slovotvorné a neologizačné snahy ich autorov; frekvencia derivátov v texte môže byť korektívom ich zachytenia v slovníkoch a naopak. Pre skúmanie slovotvorného vývinu slovenčiny, ktorá až do nedávnych čias nemala adekvátne lexikograficky spracovanú slovnú zásobu, je tento poznatok osobitne závažný. V práci G. P. Neščimenkovej „použitie štatistických údajov umožnilo ... odhaliť prípady kryštalizujúceho sa sémantického odlíšenia niektorých dubletných odvodenín, spresniť smer evolúcie slovotvorných typov“ (Neščimenko, 1968, s. 23). Vyčíslenie pomeru medzi počtom základových slov a počtom odvodenín patriacich k rôznym slovotvorným typom teĹže onomazologickej kategórie umožnilo autorke presnejšie určiť rozsah slovotvornej synonymity (Neščimenko, 1968, s. 153 – 168). Všetky tieto poznatky potvrdzujú užitočnosť použitia štatistických metód i pri výskume slovotvorného vývoja. Pravda, kvantitatívne metódy sú pri tomto skúmaní iba pomocné a údaje nimi získané majú obyčajne iba orientačný, približný charakter; materiál tvoriaci skúmané súbory totiž v podstate nikdy nie je úplný, spravidla sa z neho skúmajú vybrané vzorky. I takto obmedzené kvantitatívne skúmanie však môže byť vhodným východiskom i doplnením kvalitatívneho výskumu.

5. Moderná náuka o tvorení slov má prevažne funkčno-štruktúrny charakter, je nielen náukou o genéze slov, o tvorení slov ako procese, ale predovšetkým náukou o utváranosti slov, „typológiou motivovanej časti slovnej zásoby“ (TSČ 1, s. 69). V skúmaní slovotvorného vývoja sa obidve tieto hľadiská – zreteľ na vznik nových slov a zreteľ na konštituovanie motivovanej časti slovnej zásoby – sčasti stretávajú a doplňujú. Úloha výskumu nespočíva iba v zisťovaní neologizmov utvorených v danej etape, ale i v sledovaní toho, ako sa novoutvorené slová začleňovali do slovnej zásoby (Dokulil, 1956, s. 145), ako sa vytváralo a menilo postavenie jednotlivých slovotvorných typov vzhľadom k iným slovotvorným typom, teda toho, ako tvorenie nových slov vplývalo na motivovanú časť slovnej zásoby ako celok. Napr. v slovenčine matičného obdobia sa na základe impulzu z odborného štýlu češtiny

oživilo tvorenie dejových substantív typu $Z_v + -R_m$ (*príchod, návrat*). Hojné individuálne neologizmy tohto typu (*ozret, orek, vývet, prímet* a i. u M. Godru, *dokon, dolov* a i. u J. Loosa atď.) boli prejavom tohto oživenia, ale značná časť z nich sa v slovnej zásobe neudržala. Ukázalo sa teda, že nadmerné oživenie tohto typu v matičnom období bolo iba prechodné, v nasledujúcom dvadsaťročí sa opäť stáva najproduktívnejším slovotvorným typom tejto onomaziologickej kategórie typ $Z_v + -nie/-tie$ ako obsahovo najhomogénnejší typ, v ktorom si deriváty najsilnejšie zachovávajú charakter dejových substantív. Hromadný vznik nových derivátov jedného typu teda ovplyvnil celkový systém tvorenia dejových substantív iba načas; homogenita slovotvorného systému sa ukázala postupne silnejšou než neologizačné snahy jazykových tvorcov. Zistený výskyt novovytvorených slov teda nedáva ešte verný obraz o objektívnych tendenciách slovotvorného vývinu; dáva pre vytvorenie obrazu iba materiálové predpoklady. Základnou úlohou však ostáva sledovať, skúmať časť slovotvorného systému vcelku a miesto, aké v tomto celku zaujímajú novovytvorené deriváty. Teda funkčno-štruktúrne hľadisko by malo ostať základným aj pri výskume slovotvorného vývoja. Pre vývin slovotvorného systému nemá prvoradú dôležitosť to, ktoré slová sa v danej vývinovej etape utvorili, ale predovšetkým to, ako sa menil vzájomný vzťah prvkov slovotvorného systému.

6. V tejto súvislosti je závažná aj otázka tzv. „vonkajších“ a „vnútorných“ dejín jazyka vzhľadom na jeho slovotvorný vývin. Predmetom výskumu slovotvorného vývinu je o. i. aj produktivita slovotvorných prostriedkov a postupov. Produktivita je však výsledkom súhry pomenovacích potrieb spoločnosti a pomenovacích možností jazykového systému. Preto pri sledovaní slovotvorného vývoja treba brať do úvahy obe stránky: mimojazykové okolnosti, spoločenské a historické procesy, ktoré mohli mať vplyv na súvekú podobu jazyka (v našom prípade najmä na jeho lexikálnu rovinu) a reakciu jazykového systému na tieto vplyvy, vnútorný vývin, ktorý prebiehal v jazyku často práve podnietený mimojazykovými impulzmi. Napr. snaha vybudovať slovenskú vedu nesie so sebou od počiatku konštituovania spisovnej slovenčiny aj snahu vybudovať slovenskú odbornú terminológiu (Jedlička, 1948; Horecký, 1956; Dujčíková, 1956; Jóna, 1966a; Blanár, 1963). Známy je celý rad pokusov o tvorenie nových odborných termínov (L. Štúr, M. Godra, I. Slušný-Zahorlov, I. B. Zoch, J. Loos, E. Černý, P. Križko a i.). Z množstva navrhovaných a novovytvorených termínov sa však poväčšine ujali iba tie, ktoré boli v súlade so slovotvornými zákonitosťami slovenčiny, ktoré boli utvorené podľa produktívnych slovotvorných typov, mali priezračnú slovotvornú štruktúru a zreteľný vzťah k fundujúcemu slovu. Naopak, spravidla sa neujali deriváty

tvorené podľa slovotvorných typov, ktoré patrili v danej onomaziologickej kategórii k periférnym, resp. deriváty patriace k periférii ináč produktívnych typov, zaujímajúcich v systéme centrálne miesto (najmä deriváty tvorené iba analogicky, napodobňovaním morfematickej štruktúry už existujúcich odvodenín bez vzťahu k fundujúcemu slovu).⁹ Týkalo sa to, pravda, najmä tých oblastí, v ktorých sa kládol a kladie dôraz na systémovosť, na formálnu i sémantickú súvzťažnosť medzi lexikálnymi jednotkami, na budovanie ucelených pomenovacích sústav, teda tých oblastí, v ktorých sa danosti jazykového systému uvedomele využívali (a takou oblasťou je práve odborná terminológia); v iných oblastiach a okruhoch slovnej zásoby, v ktorých prevažujú iné zretele (štylistická diferenciacia, aktualizácia, potreba bohatej synonymity atď.), prejavujú sa slovotvorné zákonitosti menej priamočiaro a môžu sa v nich ujať a udržať i deriváty nie celkom ústrojné, s nepravidelnou, nezreteľnou slovotvornou štruktúrou, príp. tvorené podľa neproduktívnych slovotvorných typov. Tak sa napr. neujali v odbornej terminológii deverbatívne deriváty s príponou *-ba*, presadzované v 19. storočí miestami až tvrdošijne (Godra: *umelba*, *roztrajba*, *súčetba*, *pokročba*, *náchilba*, *vísledňovačba*; Zoch: *určitba*, *spolkočetba*; Loos: *lučba*, *hojba*, *čížba*; Slov. pohľady 1892: *lacnitba* a i.); dali sa však využiť ako poetizmy a účinne ich takto uplatnil Hviezdoslav (*kvíľba*, *riešba*, *snažba*, *súžba*, *zažehnáta*). Sotva možno teda úplne súhlasiť s mienkou G. Bárctziho, ktorý pri výskume maďarskej obrodenskej slovotvorby došiel k záveru, že „zachovanie slov závisí jednak od potreby, jednak od náhody“ (Bárctzi, 1963, s. 308) a že „z hľadiska ďalšieho života slova nie je príliš dôležité jeho pravidelné alebo nepravidelné tvorenie; zaniklo mnoho bezchybne utvorených slov a udržalo sa veľa takých, ktorých vznik je neobvyklý“ (Bárctzi, 1963, s. 310). Začlenenie utvoreného slova do slovnej zásoby je zaiste podmienené celým komplexom činiteľov, slovotvorná ústrojnosť však nie je v tomto komplexe irelevantná.

7. Pri výskume slovotvorného vývoja by sa teda mali podľa našej mienky rešpektovať tieto základné metodologické požiadavky:

a) Sledovať vývin metódou postupných, na seba nadväzujúcich synchronických prierezov, pričom sa v každom priereze hlavná pozornosť venuje prvkom dynamickým: vznikajúcim, expanzívnym na jednej strane, ustupujúcim a zanikajúcim na strane druhej.

b) Mať na zreteli kategoriálny charakter slovotvorných prostriedkov a postupov, takto ponímaný asymetrický dualizmus medzi formou a obsahom

⁹ O vzťahu centra a periférie v jazyku pozri Daneš (1966, v súvislosti s deriváciou najmä s. 15 – 16); porov. aj Filipec (1966, so zreteľom na deriváciu najmä s. 267 – 269).

a rozlišovať primárnosť a sekundárnosť foriem i funkcií po línii slovotvornej polysémie i synonymity.

c) Zachovávať vo výskume funkčno-štruktúrny prístup, skúmanie genézy jednotlivých derivátov podriaďiť skúmaniu vzájomného vzťahu slovotvorných typov a ich vývojovej konkurencie.

d) Sústrediť sa na vnútorný vývin čiastkových systémov v slovotvornej sústave ako celku. Výskum slovotvorného vývoja musí brať do úvahy vývin pomenovacích potrieb a snahy jazykových tvorcov tvoriť nové slová a na druhej strane reakciu jazykového systému na tieto podnety, prejavujúcu sa v tom, ako sa novoutvorené slová v jazyku ujali a ako sa začlenili do slovotvorného i lexikálneho systému jazyka.

e) Kvalitatívny výskum spájať s kvantitatívnym, s použitím štatistických údajov exaktne vymedziť vnútorné proporcie slovotvorného systému a ich vývin.

Z týchto premís vyplýva, že výskum slovotvorného vývoja je najúčelnejšie sústrediť na sledovanie vzájomného vzťahu slovotvorných typov v rámci onomaziologických kategórií. Pohyb medzi nimi, vzájomná konkurencia prejavujúca sa vzrastom produktivity jedného typu na úkor druhého, existencia slovotvorných synonym, funkčným rozlíšením jednotlivých typov oproti sebe navzájom, to sú javy, ktoré sa pri takomto výskume dajú sledovať a prípadne aj číselne vyjadriť.

Jeden z postupov pri sledovaní slovotvorného vývoja teda môže byť takýto:

1) Považovať za východisko klasifikácie motivovaných slov onomaziologické kategórie (druhotne brať ohľad i na sémantickú kategorizáciu) a inventár slovotvorných typov, ktoré do nich patria.

2) Sledovať pomerné zastúpenie jednotlivých slovotvorných typov v rámci jednej onomaziologickej kategórie vo vymedzenom materiáli z istého vývinového obdobia; brať pritom ohľad na štylistické rozvrstvenie spisovného jazyka. Toto pomerné zastúpenie možno i percentuálne vyčíslieť. Tým sa dá zistiť výskyt slovotvorných typov a teda aj ich postavenie v rámci onomaziologickej kategórie.

3) Zistiť prejavy konkurencie slovotvorných typov v existencii slovotvorných synonym a tendencie k funkčnej (sémantickej a štylistickej) diferenciacii slovotvorných typov. Na to, pravda, nestačí zistiť prípadný významový posun v jednom či dvoch izolovaných slovách: o tendencii k funkčnej diferenciacii možno hovoriť len vtedy, ak sa ona prejavuje v slovotvornom type výraznejšie, na skupine slov.

4) Takto zistený stav porovnávať s rovnako zisteným stavom v ďalšom, bezprostredne nasledujúcom vývinovom období.

III. Cieľ a postup práce

1. Úlohou tejto práce je podľa uvedených metodologických postulátov sledovať, ako sa v novšej spisovnej slovenčine formoval a vyvíjal čiastkový systém tvorenia podstatných mien patriacich primárne do transpozičnej onomaziologickej kategórie spredmetnenia deja (TSC 1, s. 44). Vývin tohto čiastkového systému sa skúma v období od štúrovskej kodifikácie spisovnej slovenčiny do vzniku Československej republiky, teda približne v rozmedzí rokov 1843 – 1918. Výskum sa sústreďuje na vymedzený inventár slovotvorných typov tejto kategórie a sleduje najmä:

- a) vzájomný vzťah slovotvorných typov, ich vývojovú konkurenciu v jednotlivých etapách;
- b) funkčnú (sémantickú a štylistickú) diferenciaciu slovotvorných typov navzájom i vo vnútri jednotlivých slovotvorných typov;
- c) základné štatistické parametre slovotvorných typov, ich zmeny v jednotlivých vývinových štádiách;
- d) neologizmy tvorené podľa jednotlivých slovotvorných typov a ich začleňovanie do slovnej zásoby spisovnej slovenčiny.

Práca má byť prvým krokom v skúmaní slovotvorného vývoja slovenčiny podľa vytýčených zásad, overením týchto zásad na konkrétnom materiálovom výskume a východiskom pre skúmanie vývinu tvorenia slov v ďalších onomaziologických kategóriách. Perspektívne môže takéto skúmanie vyústiť do syntetického, široko založeného obrazu novšieho slovotvorného vývoja spisovnej slovenčiny.

2. Takto postavený cieľ práce prirodzene navodzuje otázku, prečo sa výskum začína práve sledovaním tvorenia dejových substantív a či nie je predmet tejto práce (výskum jedinej onomaziologickej kategórie, pozostávajúcej z 11 slovotvorných typov) vymedzený príliš úzko. Takéto zameranie výskumu možno podložiť týmito argumentmi:

- a) Substantívne názvy deja sú osobitným druhom abstraktných podstatných mien. V porovnaní so slovesami, od ktorých sú odvodené, pomenúvajú dej abstrahovane od agensa i paciensa, ich intencia je v porovnaní so slovesnou fakultatívna.¹ Táto ich osobitná povaha má svoje dôsledky aj pri ich využívaní. Sú vhodnými syntaktickými kondenzátormi druhotných predikačných vzťahov i prostriedkami slovesno-menného vyjadrovania. V takýchto funkciách sú zvlášť vhodné na využitie v istých štylistických oblastiach. Často sa takto využívajú

¹ O fakultatívnej intencii substantív porov. F. Miko (1962, s. 143).

najmä v odbornom a publicistickom štýle,² a to už od počiatku novodobej spisovnej slovenčiny, od čias, keď sa tieto funkčné štýly v nej iba začal konštituovať. Príkladom na to je napr. už začiatok práce J. M. Hurbana *Slovensko a jeho život literárni* (Hurban, 1846, s. 14):

Výsledok *bádaňa* a *mudruvaňa* dlhovekjeho v našom čase k jasnejšiemu povedomú prišlí je ten, že už iba to má právo ke skutočnosti, k *stavaňu* a k *životu*, čo sa ospravedlnilo pred súdnou stolicou ducha *mišljenki*, ideí, tejto verejnej, obecnej sveta mravnosti... Duchovní život je *poisteňa* života svetskjeho, obecnjeho, zjavnjeho a verejnjeho; kde ňje je tamten rozvinutí, tam aňi dobrjeho *zveladu*, *zrostu* a *rozkvetu* mať ňemuože, aňi v skutku ňemá.

Dejové substantíva ako prostriedok na dosiahnutie statickosti jazykového prejavu (Mistrík, 1965, s. 137) sa však využívali v týchto štylistických oblastiach aj v nasledujúcich vývinových obdobiach. Svedčí o tom napr. i týchto niekoľko náhodne vybraných príkladov zo Slovenských pohľadov z 80. rokov 19. storočia:

I začal sa *boj*: z jednej strany pri *pomoci* všetkých možných prostriedkov, pri poskytovaní výhod a *odmien*, pri *zpomínaní* právnych i uzurpovaných nárokov, z druhej strany s *opieraním* sa výlučne na čistotu ideí (1881). – Tak i cirkevní spisovatelia začínajú pripomínať dôležitosť *vzdelávania* vlastnej reči, *chránenie* národnosti, a to s *poukázaním* na veľkosť slavianskeho plemena (1881). – Nemecký učenec Rob. Mayer, zakladateľ geniálnej mechanickej teórie tepla, hľadel vysvetliť *regeneráciu* slnečného tepla na základe toho *úkazu* prírodného, že sa *úderom* náteplie bitých telies povyšuje, a vyslovil tú *mienku*: že si slnce *vyžiarovaním* stratenú teplotu svoju *priťahovaním* svetovým priestorom blúdiacich meteorov vynahrádza, ktoré svojím *pádom* na jeho povrch vyvíňujú toľko tepla, koľko ním vyžiarené bolo (1883). – Donavít nemôže teda označovať žiadne *darovanie* pozemkov jednotlivcom, ale *ponechanie* národa v *držaní* zeme (1882).

Dejové substantíva sa však pomerne hojne uplatňujú aj v umeleckom štýle, najmä v opisných partiách epickej prózy i poézie. Prostredníctvom dejových substantív môžu autori na malom priestore evokovať niekoľko simultánne prebiehajúcich dejov, zvýrazniť rozličné modifikácie vzťahov medzi týmito dejmi, vyjadriť alebo nechať nevyjadreným vzťah jednotlivých dejov k ich nositeľom a zásahom a v kombinácii s určitými i neurčitými slovesnými tvarmi dosiahnuť rôzne stupne dynamickosti alebo statickosti výpovede. Dejové substantíva sú

---

² „Ve všech slovanských jazycích se syntaktická kondenzace stáva při novodobé stylové diferenciaci funkční charakteristickým prostředkem funkčního stylu odborného a zčásti i publicistického. Přitom stále větší úloha připadá kondenzátorům substantivním a adjektivním, což se projevuje nejen větší frekvencí těchto kondenzátorů, nýbrž i neustálým doplňováním dějových substantiv a adjektiv“ (Jelínek, 1968, s. 395).

teda nielen prostriedkom intelektualizácie odborného alebo publicistického prejavu,³ ale aj závažným tvárnym prostriedkom epických žánrov umeleckého štýlu. Ani v tejto oblasti teda nie je zriedkavosťou hromadenie dejových substantív na malom priestore. Svedčí o tom čo len niekoľko príkladov z prozaickej tvorby J. Kalinčiaka, J. G. Tajovského, E. M. Šoltésovej a z epickej poézie P. O. Hviezdoslava:

Krik, metanie sa, brinkot šablí, šromot so stolicami, okríkania kričiacich kroz miernejších, všetko hučí, šromotí (Kalinčiak, Knieža liptovské). – A krik, spev, rev, piskot, devätoraká hudba a každá iná nôtu, k tomu vykrikovanie, vábenie a medzi to „varme virš!“ (Tajovský, Prvé hodinky). – V izbe bolo počuť iba dlhé odfukovanie, tikot hodín, no a ešte ak mačka ostala v izbe, tiež húdla im na peci uspávanku (Tajovský, Do konca). – Začne sa to obyčajne z hračky a dokončí sa s hnevom, bitkou, trestom a – odprosením (Šoltésová, Moje deti). – Deti uznali svoje previnenie, sľúbili polepšenie a – kľáčaniu bol koniec (tamže).

Či čuli ste už padať les?
videli kedy, jak sa valí,
videli pád a čuli ston?
Ó, to *zjav* hrôzy neskonalý,
to v *rozštiepení* sviatku zvon,
to *nárek*, čo ti uberá
dych, to *tlkot* srdca prieči hate,
to *dusot*, ktorý ducha mátie!
(Hviezdoslav, Hájnikova žena)

Zápyr prehnal jej
po zbledlom líci, ňadier *pohnutie*
znať dával *otras* riedkej kosičky.
(Hviezdoslav, Gábor Vlkolinský)

Dôsledkom takéhoto využívania dejových substantív je ich pomerne značná frekvencia. Tak napr. v spomínanej Hurbanovej práci zo 100 použitých podstatných mien (opakovanie neberieme do úvahy) patrí asi 21 % k dejovým substantívam, v Štúrovej knihe *Nárečja slovenskuo alebo potreba písania v tomto nárečí* (Štúr, 1846) je ich dokonca asi 24 %; v publicistických, literárno-kritických článkoch a odborných statiach uverejňovaných v Slovenských pohľadoch z r. 1881 – 1916 tvoria substantívne názvy deja priemerne 15 – 20 % všetkých použitých substantív. Vo Hviezdoslavovej *Hájnikovej žene* je asi 16 %, v *Gáborovi Vlkolinskom* 18 %, v Tajovského poviedke *Prvé hodinky* asi 14 % dejových substantív. Táto relatívne vysoká frekvencia dokazuje významné postavenie substantív tohto druhu v jazykových prejavoch a zároveň zaručuje dostatok dokladov potrebných na výskum ich tvorenia.

³ O intelektualizácii jazyka pozri Havránek (1963, s. 38).

b) Dejové substantíva majú centrálnu postavenie v slovotvornom systéme deverbatívnych substantív. Ako sme už uviedli v predchádzajúcej kapitole, formálne slovotvorné typy, ktoré sa primárne využívajú na tvorenie dejových substantív, môžu sa sekundárne využiť aj v ostatných onomaziologických kategóriách deverbatív.⁴ Sú to teda najuniverzálnejšie deverbatívne slovotvorné typy, ktoré vo väčšej či menšej miere pokrývajú celú oblasť slovotvorby deverbatív. Formálnym štruktúram, ktoré sa využívajú primárne na odvodzovanie v iných onomaziologických kategóriách deverbatív, táto univerzálnosť chýba; zväčša sú špecializované na vyjadrenie jednej-dvoch onomaziologických štruktúr (porov. napr. typy $Z_v + -tel'$, $Z_v + -č$, $Z_v + -dlo$, $Z_v + -ivo$, $Z_v + -isko$ atď.), pričom v kategórii spredmetnenia deja sa nevyužívajú. Formálne typy tvorenia dejových substantív majú teda široký diapazón sekundárnych slovotvorných významov, pričom rozsah ich využitia v jednotlivých slovotvorných významoch sa vývojom mení. To má vplyv na produktivitu i funkčnú diferenciáciu jednotlivých slovotvorných typov. Pri sledovaní slovotvorby dejových podstatných mien možno teda práve pre ich univerzálnosť v rámci deverbatív dospieť k záverom čiastočne platným pre celú oblasť odvodzovania deverbatívnych substantív.

3. J. Horecký v knihe *Slovotvorná sústava slovenčiny* venuje tvoreniu názvov deja pomerne stručnú kapitolu (Horecký, 1959, s. 139 – 140), viac hovorí o jednotlivých typoch v iných častiach práce,⁵ hoci aj pri týchto typoch ide v podstate o dejové substantíva s istými sémantickými posunmi. Preto sa v našej práci súbor slovotvorných typov v kategórii spredmetnenia deja vymedzuje ináč ako v diele J. Horeckého. Zahrňujeme sem tie formálne slovotvorné typy, z ktorých sa v ktoromkoľvek zo skúmaných období väčšina derivátov zaraďovala medzi substantívne názvy deja. V práci sa teda sleduje vývin tvorenia substantív patriacich k týmto 11 slovotvorným typom:

$Z_v + -nie/-tie$ (v štúrovskej podobe $-ňja/-ťja/-ť'a$), teda tvorenie slovesných podstatných mien: *bádanie, behanie, čakanie, čítanie* a pod.⁶

⁴ O vzťahu základných a sekundárnych kategórií pri tvorení deverbatívnych substantív (dej – výsledok deja; činiteľ deja – prostriedok, miesto deja) pozri Fischer (1954, s. 301). Slovotvorné významy slovenských deverbatív analyzuje K. Buzássyová (1974).

⁵ Horecký, 1959, s. 109 – 110 (typ *hrmavica*), s. 111 (typ *obhliadka, záhaľka*), s. 113 (typ *vítanka*), s. 114 (starší typ *prípadok, úverok*), s. 137 (slovesné podstatné mená ako názvy pre abstraktné pojmy).

⁶ Oproti vžitej mienke, že tvorenie slovesných podstatných mien je procesom tvarotvorným, zdá sa byť adekvátnejším tvrdenie, že „tu jde zřetelně o kategorii slovo-tvornou, blížící se k tvarosloví jen svou prakticky neomezenou produktivností, potenciálností své existence“ (TSC 1, s. 16). Za takéto chápanie hovorí viacero faktorov slovotvorných i morfológických; porov. Buffa (1966); Furdík (1967a).

$Z_v + -R_m$ s podtypmi podľa druhu verbálneho základu predponového alebo bezpredponového:

- a) *beh, let, skok* atď.;
- b) *výskok, výstup, zápis, záver*, atď.

$Z_v + -R_f$ s podtypmi:

- a) $Z_v + -R_{f1}$: *vzbura, oprava, strata, záhuba* atď.;
- b) $Z_v + -R_{f2}$: *chôdza, štúr. d'ēja, leja* atď.;
- c) $Z_v + -R_{f3}$: *odpoveď, prítrž* (Hviezd.), *striž* (Kuk.) atď.

$Z_v + -ka$: *prednáška, urážka, hádka* atď.

$Z_v + -ok$: *prírastok, odpočinok, štúr. rozvitok, člupok* (Hviezd.) atď.

$Z_v + -ba/-oba/-tba$: *voľba, orba, plavba, strelba, mdloba, žaloba, modlitba* atď.

$Z_v + -ot$: *gagot, pukot, štekot, štrkot* atď.

$Z_v + -(a)čka$: *oberačka, poľovačka, chytačka* atď.

$Z_v + -anka$: *štúr. plátanka, dohadovanka, uvítanka* (Bod.), *popíjanka* (Vaj.) atď.

$Z_v + -vica/-nica$: *hrmavica, motanica, žranica* atď.

$Z_{\sqrt{pp}} + -ina$: *vidina, lichotina* (Kuk.), *tesárčina* (Taj.), *vykrúcanina* (Jégé) atď.

Tieto slovotvorné typy vykazovali v skúmaných obdobiach istý (pre každý typ odlišný) stupeň slovotvornej aktivity a produktivity. Už v týchto obdobiach boli celkom uzavreté, iba niekoľkými derivátmi zastúpené typy $Z_v + -únok$ (*darúnok*), $Z_v + -eň$ (*kázeň*), $Z_v + -ež$ (*krádež, lúpež, mätež*), $Z_v + -ota$ (*žobrota, driemota*), $Z_v + -tva$ (*žatva, pastva, žertva*); keďže v celom skúmanom časovom rozmedzí prakticky nevykazovali nijaký pohyb, do skúmania ich nezačlenujeme. Taktiež nechávame bokom tvorenie dejových substantív cudzími formantmi (*gratulácia, afektácia* a pod.), keďže domáce tvorenie sa ním ovplyvňovalo iba v minimálnej miere. Prikláňame sa k mienke H. Marchanda o dvoch relatívne samostatných systémoch slovotvorby, z ktorých sa jeden opiera o domáci, druhý o internacionálny, predovšetkým o grécko-latinský základ (Marchand, 1960, s. 6 – 8).

Niekoľko poznámok k jednotlivým sledovaným typom:

a) Do typu $Z_v + -R_m$ zaraďujeme aj odvodeniny typu *smiech, predaj, zákryt* (porov. TŠČ 2, s. 607 – 608); ide o niekoľko odvodenín, pri ktorých sa formantový charakter *-ch, -j, -t* už v skúmaných obdobiach temer neuvedomoval.

b) Do typu $Z_v + -ba$ zahrnujeme i deriváty s formantmi *-tba, -oba*. Tieto formanty už samy temer neboli slovotvorné aktívne (výnimkou je niekoľko

prípadoch v období od 80. rokov 19. stor., pozri o tom v VI. kapitole) a vedomie ich odlišnosti od formantu *-ba* bolo už do značnej miery oslabené; možno ich teda pokladať za varianty formantu *-ba*.

c) J. Horecký pokladá typ $Z_v + -anka$ za „osobitný variant“ typu $Z_v + -ka$ (Horecký, 1959, s. 140); vydeľujeme ho ako osobitný typ preto, lebo v skúmaných obdobiach prejavoval istý stupeň samostatnej slovotvornej aktivity, čo sa prejavovalo aj v existencii slovotvornej synonymity s typmi $Z_v + -ka$ (*hádkka – hádkanka*, *žierka – žráňka*) a $Z_v + -ačka$ (*dohadovačka – dohadovanka*).

Keďže sa v práci vychádza zo skúmania formálnych typov, pokladáme za účelné znázorňovať formálnu slovotvornú štruktúru symbolikou, ktorú sčasti uplatnili už I. I. Kovalyk (1958, s. 15 – 17) a M. Dokulil (1963, s. 92). „Slovotvorný vzorec“ udávame symbolmi $Z_x + -F$ (slovotvorný základ + slovotvorný formant), pričom index pri Z označuje typ základu (*adj* – adjektívny, *s* – substantívny, *v* – verbálny, *vpp* – základ participia pasívneho atď.). Tvaroslovnú charakteristiku, ak nie je slovotvorné relevantná, pokladáme za súčasť formantu (Furdík, 1967b, s. 332). Treba, pravda, zachytiť aj prípady, keď je tvaroslovná charakteristika zároveň aj slovotvorným formantom; slová s takouto slovotvornou štruktúrou majú „slovotvorný vzorec“ $Z_x + -R_m$ (*let*, *výskok*), $Z_x + -R_f$ (*námaha*, *príhoda*, *príťaž*), $Z_x + -R_n$ (*dobro*). R_m , R_f , R_n sú symbolmi pre relačnú morfému podstatných mien rodu mužského (*m*), ženského (*f*) alebo stredného (*n*).⁷ V prípade potreby sa číslicou pri indexe môže naznačiť aj príslušnosť derivátov ku skloňovaciemu typu, napr. $Z_v + -R_{m1}$ (*zbeh*¹, *poskok*¹ – vz. *chlap*), $Z_v + -R_{m3}$ (*zbeh*², *poskok*², *príchod*, *návrat* – vz. *dub*), $Z_v + -R_{m4}$ (*plač* – vz. *stroj*), $Z_v + -R_{f1}$ (*príprava*, *strata* – vz. *žena*), $Z_v + -R_{f2}$ (*chôdza*, *štúr*, *d'ēja*, *leja* – vz. *ulica*), $Z_v + -R_{f3}$ (*odpoveď* – vz. *dľaň*).

4. Skúmané vývojové obdobie sa v práci vymedzuje rokmi 1843 (štúrovská kodifikácia spisovnej slovenčiny) a 1918 (vznik samostatnej ČSR). Štúrovská kodifikácia je pre skúmanie slovotvorného vývinu novšej spisovnej slovenčiny prirodzeným východiskom. Vývin spisovných jazykov susedných národov – češtiny, poľštiny, ruštiny i maďarčiny – v 19. storočí bol zväčša vývinom kontinuálnym, nadväzujúcim na predchádzajúce etapy, v ktorých už tieto jazyky fungovali ako spisovné. V slovenčine sa až štúrovskou kodifikáciou vytvoril spisovný jazyk s celonárodnou platnosťou v pravom zmysle slova (Pauliny, 1966, s. 102 – 103). Preto sa v tejto práci nezaobráme predchádzajúcim bernolákovským obdobím, ktoré je späté s odlišnou, nie celonárodné prijatou spisovnou normou (Pauliny, 1956); nemožno, pravda, poprieť,

⁷ Pojem relačná morféma používame podľa J. Horeckého (1964, s. 15).

že i toto obdobie by mohlo poskytnúť veľa cenného materiálu pre výskum slovotvorného vývinu slovenčiny (Habovštiaková, 1968, s. 206 – 217).

Práve tak, ako je štúrovská kodifikácia začiatkom novodobej spisovnej slovenčiny, vznik prvej ČSR je začiatkom kvalitatívne novej etapy jej vývinu. „Rok 1918 má tak pre osudy slovenského národa, ako aj pre dejiny spisovnej slovenčiny nesmierny význam ako zásadný prelomový medzník“ (Ružička, 1969, s. 65). Po r. 1918 sa podstatne rozšírili funkcie spisovnej slovenčiny i počet jej používateľov (Pauliny, 1948, s. 409). Prehľbuje sa jej štylistická diferenciacia, zväčšuje sa množstvo jazykových prejavov v spisovnej slovenčine z najrozličnejších štýlových oblastí; to poskytuje veľa materiálu pre štúdium všetkých jazykových rovín, teda aj slovotvorby. Ide teda o takú rozsiahlu problematiku, ktorá prekračuje rámec tejto práce; preto sa tu uspokojujeme s krátkym náčrtom vývinových tendencií v slovotvorbe po r. 1918, podaným v závere práce, a podrobnejšie plánujeme toto obdobie spracovať osobitne.

5. Vývoj v takto vymedzenom období sa v tejto práci skúma v niekoľkých vývinových etapách. V podstate sa vymedzenie týchto etáp zhoduje so všeobecne vžitou periodizáciou vývinu novšej spisovnej slovenčiny (Pauliny, 1948, s. 403 – 407; 1966, s. 101), pretože táto periodizácia je vhodná aj pre slovotvorný výskum. Ak pokladáme štúrovskú kodifikáciu za východisko, isté výsledky možno dosiahnuť už porovnávaním stavu v období štúrovskom (od štúrovej kodifikácie zhruba do konca päťdesiatych rokov 19. storočia) a matičnom (zhruba šesťdesiate a sedemdesiate roky). Slovotvorný systém slovenčiny vykazuje v týchto dvoch etapách zaujímavé podobnosti aj odlišnosti, a to predovšetkým vo využití jestvujúcich slovotvorných prostriedkov. Inventár týchto prostriedkov sa v skúmaných obdobiach v podstate nedopĺňa. Existujúce slovotvorné prostriedky (slovotvorné typy) a slovotvorné postupy (derivácia, kompozícia, konverzia) sa iba aktivizujú, novo sa upravujú ich vzájomné vzťahy, ale nové postupy a spôsoby už nevznikajú.⁸ Slovotvorný vývin v týchto obdobiach je pohybom vnútri systému, medzi jeho zložkami. Impulzy k tomuto pohybu sú síce mimojazykové (vzrast pomenovacích potrieb), ale vlastný vývoj sa odohráva v systéme s ustáleným súborom slovotvorných prostriedkov.

Platí to nielen pre obdobie štúrovské a matičné, ale i pre nasledujúcu vývinovú etapu – pre tzv. martinské obdobie v časovom rozpätí od 80. rokov 19. stor. po vznik prvej ČSR. Kým predošlé etapy predstavujú časový rozsah približne po 20 rokov, táto etapa je časovým rozsahom skoro dvojnásobná –

⁸ Podobné konštatovanie pre ruštinu pozri v práci E. A. Zemskej a kol. (1964, s. 7).

temer 40 rokov. Pravda, periodizácia založená len na časovom rozpätí by bola mechanická; periodizácia by mala vychádzať zo stavu jazyka ako predmetu výskumu, pričom stav jazyka je podmienený komplexom vonkajších (historicko-spoločenských) i vnútorných (systémových) činiteľov. Týka sa to aj spisovnej slovenčiny v skúmaných obdobiach. Štúrovske obdobie je obdobím konštituovania a základnej kodifikácie spisovnej slovenčiny, matičné obdobie etapou rozkolísanosti v súvislosti s rozšírením jej funkcií, obdobie od 80. rokov do konca 1. svetovej vojny etapou zúženia funkcií aj počtu nositeľov spisovného jazyka, ale zároveň i etapou konsolidácie, ušľachťovania spisovnej normy a jej dotvárania najmä v oblasti umeleckého štýlu. V tomto poslednom temer 40-ročnom období nebolo takých výrazných predelov, ktoré by ho ďalej vnútorne členili. I keď sa dajú v jeho priebehu spozorovať isté odlišnosti, nejde o kvantitatívne rozdiely, iba o rôznu intenzitu, s ktorou sa základná „konsolidačná“ tendencia vo vývine spisovného jazyka v tomto období prejavuje. Zdá sa nám teda oprávneným vychádzať pri skúmaní slovotvorby dejových substantív zo spomínanej periodizácie:

- a) štúrovske obdobie (približne roky 1843 – 1860);
- b) matičné obdobie (približne roky 1861 – 1880);
- c) martinské obdobie (približne roky 1881 – 1918).

6. Doterajšie práce dávajú mnoho podnetov pre výskum slovotvorného vývinu. J. Horecký už v práci o štruktúre slovnej zásoby štúrovskej slovenčiny upozorňuje, že nestačí zisťovať iba výskyt pomenovacích typov, ale aj ich produktivitu a frekvenciu, ktorú možno vyjadriť i štatisticky (Horecký, 1946 – 1948, s. 282). Podľa A. Jedličku i L. Klimeša predpokladom adekvátneho spracovania slovotvorného vývinu je bohatý, pokiaľ možno úplný materiál, zachycujúci podľa možnosti celé štylistické rozvrstvenie spisovného jazyka (Jedlička, 1962, s. 379; L. Klimeš, 1966, s. 38). V kolektívnej práci o slovo-tvornom vývine ruštiny v 19. storočí sa o. i. podčiarkuje nutnosť pristupovať k tvoreniu slov ako systému navzájom spätých a vzájomne podmienených prostriedkov a modelov, ktoré organizujú a systematizujú všetky odvodené slová (Zemskaja a kol., 1964, s. 7). M. Dokulil pripomína, že tvorenie slov treba vidieť nielen ako súhrn poznatkov o zrode jednotlivých slov a o pravidlách, zákonitostiach, ktoré sa pritom uplatňujú, ale aj ako súhrn poznatkov o tom, ako sa také slová začleňujú do slovnej zásoby jazyka v určitom vývojovom období (Dokulil, 1956, s. 145).

Realizácia týchto požiadaviek je základným predpokladom práce v oblasti slovotvorného vývinu. Závažná je najmä otázka materiállovej základne výskumu.

A. Jedlička vyzdvihuje časovosť výskumu novšieho slovotvorného vývinu v češtine práve vzhľadom na to, že česká jazykoveda nateraz disponuje neobyčajne bohatým zhromaždeným materiálom, využiteľným i na tento účel (Jedlička, 1962, s. 379). Materiálová základňa takéhoto výskumu je v slovenčine síce značne užšia, ale už aj z nej možno vyvodzovať isté závery. Ak máme na zreteli slovotvorný systém v jeho celistvosti, prípadne čiastkové systémy v jeho rámci, netreba azda pokladať za nevyhnutné, aby sa bez zvyšku zachytili všetky lexikálne jednotky, ktoré sa v celom súbore textov daného obdobia kdekoľvek mohli vyskytnúť. Isté vývinové tendencie možno vybadať (a v rámci možností aj číselne podložiť) už aj na základe jestvujúceho dokladového materiálu zo skúmaných období, jednak zhromaždeného v Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra SAV v Bratislave⁹ a jednak zachyteného v šiestich zväzkoch *Slovníka slovenského jazyka* (I – VI, 1959 – 1968, ďalej SSJ); tento materiál sme v práci dopĺňali ďalšou excerpciou predovšetkým z časopisov, ktoré vychádzali v jednotlivých obdobiach. Materiál z obdobia na rozhraní 19. a 20. storočia sme dopĺňali excerpciou zo Slovenských pohľadov z r. 1881 – 1916. V týchto rokoch obmedzených publikačných možností plnili Slovenské pohľady nielen funkciu literárneho časopisu a sčasti aj publicistického orgánu, ale v mnohom nahrádzali aj nejestvujúce časopisy z rozličných vedných odborov (história, právo, geografia, biológia, jazykoveda); preto ich možno považovať za adekvátne zrkadlo štylistického rozvrstvenia vtedajšej spisovnej slovenčiny.

Osobitnú pozornosť sme venovali otázke, ako sa prejavuje slovotvorba dejových substantív v jazyku popredných autorov krásnej a odbornej literatúry zo skúmaných období. Snažili sme sa o podrobnejšiu, rozsiahlejšiu excerpciu dokladov z ich časopiseckých i samostatne vydaných knižných prác, ba v prípade, keď sa tvorenie slov z tejto onomaziologickej kategórie dostáva do popredia ako príznaková črta ich jazyka, pokúšali sme sa vyčleniť osobitný súbor z ich derivátov a zisťovať vnútorné proporcie a svojské vlastnosti tohto súboru (napr. v tvorbe P. O. Hviezdoslava). Z diel predstaviteľov martinského obdobia sme venovali pozornosť najmä poézii P. O. Hviezdoslava, S. H. Vajanského, J. Jesenského, Ľ. Podjavorinskej, M. B. Sládkovičova, Dlhomíra Poľského, próze M. Kukučina, J. G. Tajovského, B. S. Timravy, J. Jesenského, E. M. Šoltésovej, T. Vansovej, Ľ. Podjavorinskej, S. Bodického, sčasti L. N. Jégého, dramatickým prácam J. G. Tajovského a F. Urbánka, odborným statiam S. Czambľa, S. S. Smetanu, J. Škultétyho, Ľ. Reussa, A. Kmeťa,

⁹ Ďakujem prof. dr. E. Jónovi, CSc., že mi láskavo umožnil prístup ku kartotéke štúrovského lexikálneho materiálu, zhromaždeného v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV.

J. L. Holubyho, A. Rátha i prekladom S. H. Vajanského, M. B. Sládkovičova a B. Škultétyovej.

7. Druhým prameňom materiálu pre slovotvorný výskum (ba v istom zmysle prameňom základným, pretože v ideálnom prípade by malo ísť o adekvátne zachytenie lexikálneho systému jazyka; porov. Horecký, 1963, s. 131) by mali byť súveké slovníky. Aj v tejto práci jedným zo základných pracovných postupov je porovnávanie výskytu skúmaných derivátov i celých slovotvorných typov v slovníkoch a textoch daného obdobia. No problém slovníkov a ich použiteľnosti pri výskume slovnej zásoby príslušných vývinových etáp je práve pre slovenčinu špecifický. Predovšetkým sme pri tomto výskume nepracovali s materiálom zo *Slowára* A. Bernoláka (Bernolák, 1825 – 1827; porov. o ňom K. Habovštiaková, 1968, s. 218 – 266). Toto monumentálne lexikografické dielo síce môže byť orientačným východiskom, ale ak za počiatočný bod slovotvorného rozvoja spisovnej slovenčiny považujeme štúrovskú kodifikáciu, nemožno Bernolákov *Slowár* urobiť stredom výskumu. Je spätý s odlišnou spisovnou normou a navyše práve pre slovotvorný výskum je málo spoľahlivý: priveľa Bernolákových vlastných, neorganicky utvorených neologizmov zakrýva vtedajší skutočný stav.¹⁰ Pre obdobie začiatkov modernej spisovnej slovenčiny však niet lexikografického diela takého rozsahu a významu, akým je napr. pre vytvorenie modernej češtiny slovník Jungmannov (porov. Havránek, 1936, s. 94). Treba preto (pri zachovávaní patričného kritického prístupu) pracovať s materiálom z radu menších slovenských slovníkov, ktoré vyšli v skúmaných etapách. Ide o tieto slovníky:

a) pre štúrovské obdobie:

Š. Jančovič: *Noví slovensko maďarskí a maďarsko slovenskí slovník*. Sarvaš 1848 (dotlač 1862);

b) pre matičné obdobie:

J. Loos: *Slovník slovenskej, maďarskej a nemeckej reči*. I – III. Pešť 1869 – 1871;

---

¹⁰ „Rozdielnosť oboch typov spisovnej slovenčiny – u Bernoláka a Štúra – je podmienená rozličnými historickými podmienkami vzniku, nerovnakým jazykovým základom i rôznym teoretickým prístupom pri kodifikácii“ (Jóna, 1964, s. 460). „V tejto oblasti (v náuke o tvorení slov – J. F.) Bernolák nemal takú spoľahlivú oporu ako Štúr, a preto v šľapajach českých puristov a novotárov najmä vo svojej Etymológii zašiel príďaleko“ (Jóna, 1964, s. 464). Porov. aj K. Habovštiaková (1968, s. 340).

c) pre martinské obdobie:

K. Kálal – K. Salva: *Slovník slovenskočeský a československý*. Ružomberok 1896;

Ľ. Mičátek: *Diferenciálny slovensko-ruský slovník*. 1900. (tento slovník nám nebol prístupný);

A. Pechány: *Slovník slovensko-maďarský dľa Jozefa Loosa*. Budapešť 1906.

Všetky tieto slovníky sú však dokumentom toho, že lexikografické spracovanie slovenskej slovnej zásoby bolo v sledovaných obdobiach azda najslabšou stránkou vtedajšieho poznávania spisovnej slovenčiny. I keď všestranné hodnotenie týchto slovníkov je ešte nesplnenou úlohou, viacerí bádatelia sa už o nich vyjadrili kriticky, a to aj z hľadiska tvorenia slov (Weingart, 1923; Jóna, 1950 – 1951; 1966b, s. 70, pozn. 7; Blanár, 1963, s. 114; 1961, s. 8). Ak ich však aj nepokladáme za plne adekvátne zachytenie slovnej zásoby príslušných období, predsa možno materiál v nich obsiahnutý použiť aspoň na demonštrovanie vzájomného pomeru, rozloženia a konkurencie slovotvorných typov. Takto napr. využíva lexikálny materiál z Loosovho slovníka i J. Horecký: „Ale i v takom prípade, keď ide o slovo utvorené Loosom, no v skutočnosti nežijúce, možno ho pokladať aspoň za doklad o jestvovaní daného slovotvorného modelu, podľa ktorého si Loos mohol slovo utvoriť“ (Horecký, 1959, s. 10). V takomto zmysle je teda aj materiál zo spomínaných slovníkov použiteľným a do istej miery preukazným prameňom pre slovotvorný výskum. Okrem materiálu z týchto slovníkov využíva sa v tejto práci aj lexikálny materiál z pravopisného slovníka Czamblovej *Rukoväti spisovnej reči slovenskej*, a to z vydania r. 1902 i z r. 1919 (Czambel, 1902¹, 1919³). Materiál zo SSJ skúmame v rámci materiálu z textov, pretože pracujeme iba s tými derivátmi, ktoré sú v SSJ doložené od autorov z období, ktoré sa v tejto práci analyzujú (najčastejšie ide o doklady zo súdobej krásnej literatúry).

8. Obraz o fungovaní slovotvorných typov v skúmaných obdobiach majú konkretizovať a doplniť niektoré štatistické údaje. Ide, pravda, iba o niektoré základné kvantitatívne charakteristiky skúmaného súboru slovotvorných typov; nemohli sme sa pokúsiť o takú podrobnú štatistickú charakteristiku, akú uviedol napr. J. Horecký v práci *K štatistickej štruktúre slovotvorného modelu* (1963), pretože niet spoľahlivých údajov z týchto období o frekvencii jednotlivých derivátov v textoch. Preto sme sa obmedzili na úlohu, ktorú L. Doležel formuluje takto: „Zjišťují se kvantitativní vztahy v určité jazykové kategorii (dílčím systému), tj. kvantitativní poměr jednotek (forem, prostředků

nebo významů) a tříd, které představují danou kategorii (dílní systém). Tento výzkum by bylo možno nazvat zjišťováním *proporcí* dané jazykové kategorie (dílního systému)“ (Doležel, TSČ 2, s. 494; podč. autor). V rámci súboru, ktorý vytvára 11 slovotvorných typov onomaziologickej kategórie spredmetnenia deja, sledujú sa tieto kvantitatívne parametre (Doležel, TSČ 2, s. 497 – 500; porov. o nich aj J. Horecký, 1969a, s. 77 – 78):

a) celkový počet substantív patriacich k jednému formálnemu typu (absolútna početnosť x_i);

b) relatívna početnosť (pravdepodobnosť) daného typu v rámci celého súboru:¹¹

$$P(D_a^A) = \frac{D_a^A}{D^A}$$

pričom
$$\sum_{a=1}^n P(D_a^A) = 1$$

c) aritmetický priemer:
$$\bar{x}_A = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n x_i$$

d) rozptyl:
$$\sigma_A^2 = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2$$

e) smerodajná odchýlka:
$$\sigma_A = \sqrt{\sigma_A^2}$$

f) variačný koeficient:
$$v_A = \frac{\sigma_A}{\bar{x}_A}$$

g) index hromadnosti:
$$C_A = \frac{D_A}{F_A}$$

¹¹ Vysvetlenie symbolov: D^A – počet derivátov patriacich do onomaziologickej kategórie názvov spredmetneného deja (nomina actionis); D_a^A – deriváty patriace do jedného slovotvorného typu tejto kategórie; F_A – počet základových (fundujúcich) slov, od ktorých sú utvorené deriváty tejto kategórie.

Spomedzi týchto parametrov je evidentná závažnosť relatívnej početnosti jednotlivých slovotvorných typov. Dôležitými ukazovateľmi štatistickej variability sú ďalej rozptyl, smerodajná odchýlka a variačný koeficient. Hodnota variačného koeficientu bude menšia pri súboroch s vyrovnanejším pomerom relatívnych početností jednotlivých slovotvorných typov (teda pri rovnomernejšom využití všetkých typov danej kategórie a pri menšom rozdieli medzi najfrekventovanejším a najmenej frekventovaným slovotvorným typom) a väčšia pri súboroch s väčšími rozdielmi v relatívnej početnosti slovotvorných typov. Porovnaním týchto údajov z niekoľkých vývinových období (resp. z niekoľkých súborov z toho istého vývinového obdobia) možno i kvantitatívne vyčíslieť, v ktorom období sa aktivizovali všetky slovotvorné typy rovnomernejšie a kedy spočívalo ťažisko slovotvornej aktivity iba na niekoľkých slovotvorných typoch. Vzájomný vzťah slovotvorných typov dokresľuje aj index hromadnosti, t. j. pomer medzi počtom odvodených a základových slov; je to vlastne ukazovateľ stupňa slovotvornej synonymity. Jeho najnižšia teoretická hodnota je 1; dosiahla by sa vtedy, ak by bol každý derivát v danom súbore odvodený od iného fundujúceho slova. Čím viac derivátov z tej istej onomaziologickej kategórie je utvorených od jedného fundujúceho slova, tým je väčší index hromadnosti, čo ukazuje vyšší stupeň slovotvornej synonymity.

Slovotvorná synonymita je, ako sme už spomenuli, jedným zo závažných prejavov vzájomnej vývojovej konkurencie slovotvorných typov. V snahe čo najdetailnejšie sledovať túto konkurenciu pokúšame sa v tejto práci číselne zachytiť i rozsah slovotvornej synonymity pri jednotlivých slovotvorných typoch. Vyčíslujeme a v osobitných tabuľkách uvádzame, koľko derivátov z toho-ktorého slovotvorného typu má v skúmanom súbore slovotvorné synonymá tvorené podľa iných slovotvorných typov. Súhrn týchto hodnôt môže byť istým ukazovateľom aktivity daného slovotvorného typu voči iným slovotvorným typom skúmaného súboru. Pomer medzi počtom odvodenín, ku ktorým sa vyskytujú slovotvorné synonymá, a celkovým počtom odvodenín príslušného slovotvorného typu možno označiť ako koeficient slovotvornej synonymity:

$$S_s^A = \frac{D_a^A}{(D_a^A)_s}$$

Pravda, číselné údaje sa vzťahujú iba na pluralitu foriem a nič nehovoria o tom, či sú tieto formy významovo, resp. funkčne navzájom totožné alebo odlišné, t. j. či ide o skutočnú synonymitu alebo iba o paralelnosť foriem. Preto si pred použitím štatistických postupov treba vymedziť, ktoré paralelné

deriváty možno pokladať za slovotvorné synonymá. V tejto práci za slovotvorné synonymá považujeme také paralelné deriváty, ktoré sú odvodené od jedného fundujúceho slova rozličnými slovotvornými príponami a v istom vývinovom období mali totožný slovotvorný význam (onomaziologicko-sémantickú štruktúru).¹² Deriváty sa pritom môžu navzájom odlišovať lexikálnym významom alebo štylistickým príznakom. Teda za slovotvorné synonymá pokladáme napr. deriváty *vyjednávanie* – *vyjednávačka*, hoci prvý je štylisticky bezpríznakový, druhý expresívny, *zjavenie* – *zjav*, hoci štruktúra ich lexikálnych významov je odlišná, obidva sa však v určitom vývinovom období používali aj ako dejové substantíva (porov. SSJ V, s. 615), *pisk* – *piskot*, hoci prvý z nich pomenúva jednorazový, druhý zasa priebehový dej. Iba takto vymedzené slovotvorné synonymá zahŕňame do štatistických údajov. Na druhej strane nepovažujeme za slovotvorné synonymá napr. substantíva *kreslenie* (názov deja) – *kresba* (názov výsledku deja), *zamyslenie* (názov deja) – *zámyseľ* (názov paciensa), *pozlátenie* (názov deja) – *pozlátka* (názov prostriedku) a pod. Za slovotvorné synonymá nepokladáme ani dvojice totožné lexikálnym významom, ale odvodené od rôznych fundujúcich slov, napr. v Káľalovom slovníku dvojicu *lámavica* – *lúpanie* „suché lámaní, revmatismus“.

Uvedomujeme si, že lexikálny materiál zhromaždený v našej práci z jednotlivých období nie je úplný, preto štatistické údaje pokladáme iba za orientačné východisko a za pomôcku pri pokuse o teoretický náčrt vývinových tendencií.

---

¹² Porov. podobné vymedzenie slovotvorných synonym u I. I. Kovalyky (1958, s. 9).

IV. Tvorenie dejových substantív v štúrovskom období

1. „Štúrovské obdobie je z každého hľadiska kľúčovým obdobím slovenských dejín. V ňom sa završuje predchádzajúci vývin v istej syntéze a súčasnej je aj dôležitým východiskom ďalšieho vývinu“ (Pauliny, 1966, s. 101). Pre spisovnú slovenčinu je štúrovská kodifikácia začiatkom prudkého pohybu a rozvoja temer na všetkých jazykových rovinách. Týka sa to i jej slovnej zásoby. Novoustanovený spisovný jazyk musel vyhovieť mnohým novým pomenovacím potrebám. Štúrovská kodifikácia nemohla hneď od počiatku automaticky vytvoriť lexikálne bohatý a štylisticky diferencovaný spisovný jazyk; položila iba základy a ustálila podmienky, za ktorých mohol vývoj v tomto smere prebiehať. Sám Štúr bol tej mienky – ako o tom hovorí V. Blanár – že „kým pri gramatickej stavbe treba zachovať a rešpektovať jej jednotnú, pevnú štruktúru (pozn. V. Blanára: tu by som doplnil, že sa to v plnej miere vzťahuje na flexiu. Prostriedky, ktoré slúžia na štylistickú diferenciáciu, treba neustále rozvíjať), slovnú zásobu (Štúr hovorí hmotu, das Material) možno a treba rozvíjať. Prameňom pre rozvíjanie spisovnej slovnej zásoby je ľudová reč, ďalej blízke slovanské jazyky, najmä vypestovaná čeština. Preberanie medzinárodných termínov nie je na závalu jazykovej kultúre. Pretože Štúr vychádzal z potrieb spisovného jazyka, už vo svojej gramatike sa neobmedzil na prostriedky, ktoré poskytuje ľudová reč“ (Blanár, 1956, s. 165). Štúrovská kodifikácia teda umožňovala spisovnej slovenčine obohacovať slovnú zásobu z rozličných zdrojov. „Národ, ktorí v naukách (scientia) málo čo dosjal v svojej reči vivjedou, ktorí pospolitjeho, viššjeho života ňemau, ňemá na predmeti (objectum) tjetu aňi slou a preto, chťjac sa aj na to raz dať, musí si alebo tvorením, alebo požičjavaním slou pomáhať a to mi tjež urobiť musíme“ (Štúr, 1845, s. 2). Štúrovská kodifikácia je teda i počiatkom oživenia slovotvorných procesov v spisovnej slovenčine. V jednotlivých písaných prejavoch tohto obdobia sa postupne zjavujú nové slová tvorené podľa rozličných slovotvorných typov. Autori sa pokúšajú napodobnením formy jestvujúcich slov tvoriť pre nové designáty nové lexikálne jednotky. Robili tak zväčša na základe empirického pozorovania a jazykového citu, keďže slovotvorné zákonitosti slovenčiny neboli v tom čase sústavne prebádané. Štúrov prehľad slovotvorných prípon („Tvorivje príveski samostatních slov“; Štúr, 1846, s. 36 – 42), poňatý čisto hláskoslovne, bez ohľadu na význam, bez zmienok o využití jednotlivých prípon nemožno pokladať za takéto sústavné spracovanie. Chýbali teda pevné zásady, ktorými by sa autori boli mohli spravovať pri tvorení nových pomenovacích jednotiek. Napriek tomu však

v štúrovskom období – ako to už konštatovali viacerí autori (Horecký, 1846 – 1848, s. 285; Pauliny, 1966, s. 107, 111; Jóna, 1966b, s. 75) – neprebiehali slovotvorné procesy úplne živelne a neregulovane. Štúr sa uvedomele postavil proti prílišnému neologizovaniu (Horecký, 1846 – 1848, s. 285)¹ a dbal na zachovanie správnych proporcií medzi jednotlivými spôsobmi obohacovania slovnéj zásoby. Na tvorenie nových slov využíval zväčša najproduktívnejšie slovotvorné postupy, nesnažil sa aktivizovať všetky slovotvorné typy (i také, ktoré boli v danej etape vývoja slovenčiny neproduktívne) a vôbec sa nepokúšal tvoriť slová bez ohľadu na slovotvorné zákonitosti slovenčiny. Aj v tom sa pozitívne prejavovala jeho filologická školenosť, najmä poznanie slovotvorných prác J. Dobrovského (Jóna, 1966b, s. 75). Táto umiernenosť v slovotvorbe je charakteristická i pre väčšinu popredných autorov krásnej literatúry štúrovského obdobia (Kalinčiak, Hurban, Botto, Chalupka, Janko Kráľ, sčasti Sládkovič); opačný pól predstavuje nadmerné neologizovanie M. M. Hodžu a S. B. Hroboňa (Jóna, 1966b; porov. i Bobek, 1940, s. 64 – 78) i prevažne nevydarené pokusy M. Godru o tvorenie odbornej terminológie (Godra, 1851, s. 95 n.; porov. o ňom Horecký, 1956, s. 12 – 15).

2. Tieto základné tendencie, ktoré bolo možno pozorovať v štúrovskej slovotvorbe ako celku (ich konkrétne prejavy v jednotlivých slovotvorných postupoch, typoch a kategóriách bude treba ešte preskúmať), sa svojším spôsobom prejavovali aj pri tvorení dejových substantív. Pomenovacie potreby v tejto onomaziologickej kategórii sa mohli najľahšie saturovať tvorením slovesných podstatných mien,² teoreticky možno utvoriť slovesné podstatné meno od vyše 95 % slovies. Práve tu sa však potvrdzuje správnosť Dokulilovho rozlíšenia produktívnosti jednak ako slovotvornej potencie, jednak ako realizácie tejto potencie (Dokulil, 1962, s. 79). Z hľadiska slovotvornej potencie bol typ *Z_v + -nie/-tie* kategoriálne produktívny v minulosti a je taký aj dnes; no v realizácii tejto potencie nastali počas historického vývoja isté

---

¹ V. Kochol tvrdí opak: „Štúr sa nebál neologizovania a vedome sa k tomu priznáva [...]. Bohaté možnosti neologizovania vyplývajú aj z interných vlastností Štúrovej slovenčiny. Ide o reč ešte nerozvitú, nezaťaženú tradíciou, kde sa môže oveľa slobodnejšie neologizovať ako v pevne ustálenom systéme“ (Kochol, 1946 – 1948, s. 257). Týmto tvrdením sa vystihuje skutočnosť, že „mladý“ jazyk je slovotvorne aktívnejší (porov. aj Doroszewski, 1928, s. 290), ale pokiaľ ide o Štúra, vzťah k neologizovaniu, správnejší je názor J. Horeckého.

² S. Károly (1965, s. 282) nazýva slovotvorný postup kategoriálne produktívnym, ak „v rámci istej jazykovej (slovnodruhovej, morfolologickej) alebo – užšie vzaté – sémantickej kategórie je využitie istej slovotvornej prípony temer bezvýnimčné.“ Za kategoriálne produktívne považuje Károly asi 95-percentné využitie slovotvornej prípony (1965, s. 294).

zmeny. J. Horecký konštatuje, že názvy pre abstraktne pojmy v podobe slovesného podstatného mena „sa v staršom jazyku ... používali namiesto dnešných abstrakt vo väčšej miere“ (Horecký, 1959, s. 137). Toto konštatovanie je správne a týka sa predovšetkým štúrovského obdobia. V spisovnej slovenčine štúrovského obdobia sa na tvorenie abstraktných substantív s príznakom dejovosti využíval v prevažnej miere slovotvorný typ $Z_v + -nie/-tie$, a to na úkor ostatných slovotvorných typov, predovšetkým na úkor druhého najproduktívnejšieho typu $Z_v + -R_m$.

Potvrdzujú to aj niektoré štatistické zistenia. Konfrontácia 1243 náhodne vybraných dokladov z lexikálneho materiálu Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV i z vlastnej excerpcie s 1000 dokladmi z I. (maďarsko-slovenského) dielu slovníka Š. Jančoviča (sústavná excerpcia slov z písm. A – E, M – Z) dáva takéto výsledky:

Slovotvorný typ		Štúrovské texty			Jančovič		
		x^i	P^i	$x^i - \bar{x}$	x^i	P^i	$x^i - \bar{x}$
$Z_v +$	$\left\{ \begin{array}{l} -ňja/t'a \\ -R_m \\ -R_f \\ -ok \\ -ka \\ -ba \\ -ot \\ -čka \\ -anka \\ -ica \end{array} \right.$	508	0,409	404	600	0,600	509
		254	0,204	150	169	0,169	78
		111	0,089	7	46	0,046	-45
		110	0,088	6	56	0,056	-35
		84	0,068	-20	47	0,047	-44
		61	0,049	-43	26	0,026	-65
		35	0,028	-69	12	0,012	-79
		14	0,011	-90	11	0,011	-80
		15	0,012	-89	4	0,004	-87
		18	0,015	-86	2	0,002	-89
$Z_{v/pp} +$	$-ina$	33	0,027	-71	27	0,027	-69
Spolu:		1243	1,000	-	1000	1,000	-

Tab. 1. Výskyt a pravdepodobnosť slovotvorných typov v súboroch zo štúrovského obdobia

	Štúrovské texty	Jančovič
x	104	91
σ^2	20 115	27 898
σ	142	167
v	137 %	183 %
S	1,19	1,14

Tab. 2. Základné štatistické charakteristiky súborov

Slovotv. typ podľa prípony	Počet derivátov	-ňja	-R _m	-R _f	-ok	-ka	-ba	-ot	-čka	-anka	-ica	-ina	Spolu	Koefic. slov. syn.
-ňja/-ťa	508	×	42	27	10	10	10	5	2	1	1	4	112	0,22
-R _m	254	42	×	8	26	8	8	4	0	0	0	2	98	0,38
-R _f	111	27	8	×	2	4	4	0	2	0	1	0	48	0,43
-ok	110	10	26	2	×	4	1	0	0	0	0	1	44	0,40
-ka	84	10	8	4	4	×	2	0	2	1	0	1	32	0,38
-ba	61	10	8	4	1	2	×	0	0	1	0	0	26	0,42
-ot	35	5	4	0	0	0	0	×	0	0	0	0	9	0,25
-čka	14	2	0	2	0	2	0	0	×	0	1	0	7	0,50
-anka	15	1	0	0	0	1	1	0	0	×	0	1	4	0,26
-ica	18	1	0	1	0	0	0	0	1	0	×	0	3	0,16
-ina	33	4	2	0	1	1	0	0	0	1	0	×	9	0,27
Spolu:	1243	112	98	48	44	32	26	9	7	4	3	9	392	–

Tab. 3. Hodnoty slovotvornej synonymity v materiáli zo štúrovských textov

Slovotv. typ podľa prípony	Počet derivátov	-ňja	-R _m	-R _f	-ok	-ka	-ba	-ot	-čka	-anka	-ica	-ina	Spolu	Koefic. slov. syn.
-ňja/-ťa	600	×	45	11	4	12	10	6	6	0	0	1	95	0,16
-R _m	169	45	×	2	7	6	1	2	0	0	0	3	66	0,39
-R _f	46	11	2	×	0	4	1	0	0	0	0	0	18	0,39
-ok	56	4	7	0	×	2	0	0	0	1	0	0	14	0,25
-ka	47	12	6	4	2	×	1	0	0	0	0	1	26	0,55
-ba	26	10	1	1	0	1	×	0	0	0	0	0	13	0,50
-ot	12	6	2	0	0	0	0	×	0	0	0	0	8	0,66
-čka	11	6	0	0	0	0	0	0	×	0	0	0	6	0,54
-anka	4	0	0	0	1	0	0	0	0	×	0	0	1	0,25
-ica	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	×	1	1	0,50
-ina	27	1	3	0	0	1	0	0	0	0	1	×	6	0,22
Spolu:	1000	95	66	18	14	26	13	8	6	1	1	6	254	–

Tab. 4. Hodnoty slovotvornej synonymity v materiáli z Jančovičovho slovníka

Štatistické údaje ukazujú, že obidva skúmané súbory sa navzájom značne líšia. Využitie slovotvorných typov v textoch štúrovského obdobia je oveľa

rovnomernešie ako v Jančovičovom slovníku; dôkazom toho je veľký rozdiel v hodnote variačného koeficientu. Jančovič uvádza ako pomenovania predmetného deja v prevažnej väčšine prípadov slovesné podstatné mená (svedčí o tom nadpolovičná väčšina dokladov zo skúmanej časti slovníka), kým frekvencia niektorých iných slovotvorných typov ($Z_v + -anka$, $Z_v + -ica$) je v jeho slovníku prakticky bezvýznamná. Doklady z textov síce tiež ukazujú značnú prevahu slovesných podstatných mien (je ich viac ako substantív z ďalších troch najfrekvencovanejších typov dokopy: 40,8 % – 37,8 %), ale pritom frekvencia ani jedného z ostatných slovotvorných typov neklesá pod 1 %. S rovnomernejším využitím slovotvorných typov v štúrovských textoch súvisí aj väčšia hodnota indexu hromadnosti, teda vyšší stupeň slovotvornej synonymity; pravda, tento index je pri oboch súboroch pomerne nízky a aj rozdiel medzi oboma typmi je malý. To je doklad o dominantnom postavení najproduktívnejších slovotvorných typov a o pomerne obmedzenom stupni kolísania medzi jednotlivými slovotvornými typmi. Tohto kolísania bolo pri frekvencovanejších typoch viac v štúrovej jazykovej praxi, než koľko je zachytené v Jančovičovom slovníku. Vidno to z porovnania hodnôt koeficientu slovotvornej synonymity jednotlivých typov: hodnoty pri prvých piatich najfrekvencovanejších typoch sú u Jančoviča nižšie než pri tých istých typoch v štúrovských textoch. Naopak, pri menej frekvencovaných typoch je hodnota tohto koeficientu u Jančoviča vyššia, teda tieto typy zdanlivo vykazujú väčší stupeň slovotvornej synonymity. Je to dané tým, že Jančovič k väčšine derivátov z týchto typov uvádza synonymum v podobe slovesného podstatného mena (pozri najmä typy $Z_v + -ot$, $Z_v + -ba$, $Z_v + -čka$).

3. Veľká miera výskytu slovesných podstatných mien by sama osebe ešte nebola spoľahlivým ukazovateľom ich miesta a funkcie v súbore slovotvorných typov dejových substantív. Tieto skutočnosti vyniknú až pri analýze ich vzťahu k ostatným slovotvorným typom v tejto kategórii. Táto analýza potvrdzuje, že slovesné podstatné mená hrali v štúrovskom období významnejšiu úlohu ako v nasledujúcich vývinových etapách i v dnešnej spisovnej slovenčine. Ako dôkaz možno uviesť tieto fakty:

a) Doklady zo štúrovských textov i z Jančovičovho slovníka svedčia o tom, že namiesto mnohých slov tvorených podľa iných slovotvorných typov, ktoré sa v neskorších obdobiach stali súčasťou slovnej zásoby spisovnej slovenčiny, sa v štúrovskom období používali slovesné podstatné mená. Tak sa v štúrovských textoch vyskytujú slovesné podstatné mená *namáhaňa* za *námaha*, *obávaňa* za *obava*, *poznámenaňa* za *poznámka*, *predstaveňa* za *predstava*, *pokinuťja* za *pokyn*, *prehľadaňa* za *prehliadka*, *pripomenuťja* za *pripomienka*, *rozlúčeňa* za *rozlúčka*, *rozvíjaňa* za *rozvoj*, *staňa* za *stav*, *streleňa* za

dostrel, *uzavret'ja* za *záver* (conclusio), *virobeňja* za *výroba* atď. V Jančovičovom slovníku chýbajú (resp. sú zastúpené slovesnými podstatnými menami) napr. substantíva *zápas*, *chov*, *zber*, *úder*, *vývin*, *let*, *preklad*, *predstava*, *potecha*, *ponosa*, *ústava*, *útecha*, *birmovka*, *rozlúčka*, *sejba* a i., ba nie sú tam zachytené ani niektoré substantíva bežne používané v štúrovských textoch: *stavba*, *chodba*, *ženba* (za „nösülés“ len *žeňeňja*), *brechot*, *štekot* atď.

Niekoľko príkladov, ktoré dosvedčujú, že sa v štúrovskom období používali slovesné podstatné mená namiesto substantív z iných slovotvorných typov, používaných dnes:

Pri všetkom jich *namáhaňi* jich práca buďe stratená. (SNN 1847). – Máme *predstaveňja* o jeho veľkosti. (OT I.). – Muoj ňebohí otec akobi v *predtušeňi* minulí sňem nazvau ostatním (SNN 1847). – Ďivokost' Asiatská napadla a v *rozvíjaňi* zatrimovala kmeni Slovanskje (SNN 1847). – Predsedník visloviu *uzavret'ja* (SNN 1847). – *Vikríknut'ja*: Bože, muoj otec! višmiklo sa mu z úst (SNN 1847). – ... zo všelijakích nových vinálezkov, ktorje ako dáke veľkje a slávne bitki počudovaňja a *obd'ivovaňja* vzbudzujú (SNN 1847). – Slovenčina už vo svojom zárode je inšja ako Čeština, a preto samosvojním *vivínovaňím* ňikdi k Češtine príst' nemuože (SP 1847). – Mickievič vo svojich *prednášaňjach* Parížskich hovorí... (Štúr). – *Staňja* vodi bolo 13 nuoh nad nullou (SNN 1846). – Jeden cestuvaťel to vipravuje zo svojho vlastnjeho *skúseňja* (SNN 1846). – Keď ale takto záhubu vešťí – čože nám ňeukázau znaki a simptomi tohoto *le'eňja* do prjepast'i? (SP 1846).

b) Index slovotvornej synonymity síce ukazuje, že typ $Z_v + -nie/-tie$ nebol typom s najbohatšou slovotvornou synonymitou, ale z tabuľky vidno, že slovotvorná synonymita bola pri ňom univerzálna. Slovesné podstatné mená boli synonymami k derivátom temer z každého slovotvorného typu. Iba v Jančovičovom slovníku chýbajú doklady o synonymite slovesných podstatných mien s derivátmi typov $Z_v + -anka$ a $Z_v + -ica$ (pravda, práve tieto typy sú zastúpené u Jančoviča veľmi slabo), to sa však koriguje dokladmi o existencii takejto slovotvornej synonymity v štúrovských textoch. Teda tvorenie slovesných podstatných mien v štúrovskom období potenciálne pokrývalo celú oblasť tvorenia dejových substantív, a to často na úkor ostatných slovotvorných typov z tejto kategórie.

Toto pozorovanie potvrdzujú i niektoré doklady o výskyte jednotlivých derivátov typu $Z_v + -nie/-tie$ a ich synonym z iných typov. Počet dokladov v materiáli JÚLŠ SAV ukazuje zväčša na častejší výskyt slovesného podstatného mena: *domňeňja* (26) – *domňjenka* (2), *híbaňja* (23) – *pohib* (6), *obd'ivovaňja* (8) – *obd'iv* (1), *sjaťa* (14) – *sejba* (4), *snažeňja* (4) – *snaha* (2),

stavaňa, staveňa (26) – *stavba* (9), *vichovaňa, vichovávaňa* (29) – *víchova* (4), *vivinutja, vivinovaňa* (8) – *vívín* (4), *uchíleňa* (7) – *úchilka* (3), *zbúreňa* (14) – *zbura* (4) a i.

Prípady slovotvornej synonymity s prevahou dokladov o výskyte iného ako slovesného podstatného mena sú redšie: *túžba* (26) – *túžeňa* (12), *vzdích* (8) – *vzdichnutja* (3), *oprava, poprava* (v rovnakom význame – 10) – *opraveňa, popraveňa, poprávaňa* (5), *strata* (17) – *strateňa* (3), *posvjacka* (chrámu – 3) – *posvateňa, posvjacaňa* (2).

Doklady o slovotvornej synonymite slovesných podstatných mien s inými slovotvornými typmi v Jančovičovom slovníku: *obrazeňa* – *viobraz* „ábrázolás“, *plakaňa* – *pláč* „sírás“, *preoblečenia* – *preoblek* „átöltözés“, *predaňa* – *predaj* „árulás“, *preložeňa* – *prenos* „átruházás“, *prihodieňa* – *prihoda* „illés“, *ručaňa* – *ruk* „bögs“, *skočeňa* – *skok* „ugrás“, *visvetleňa* – *víklad* „kítétel“, *vivozeňa* – *vívóz*, *vínos* „kivitel“, *kúpeňa* – *kúpa* „vevés“, *opatrúvaňa* – *opatéra* „ápolás“, *pokloheňa* – *poklona* „köszöntés“, *prirodeňa* – *príroda* „természet“, *rozhubeňa* – *zhuba* „bomladozás“, *d'eleňa* – *d'jelba* „osztás“, *neseňa* – *nesba* „vitel“, *rozlúčeňa* – *lúčba* „válás“, *otázaňa sa* – *otázka* „kérdés“, *poručeňa* – *porúčka* „ajánlkozás, ajánlat“, *schádzaňa sa* – *schuodzka* „összejárás“, *zastávaňa* – *zastávka* „pártfogás“, *hnaťja* – *behačka* „hasmenés“, *zvážaňa* – *zvážačka* „behordás“, *prestúpeňa* – *prjestupok* „büntét“, *uhríznutja* – *uhrízok* „marás“, *drufaňa* – *druťot* „zuh“, *tlapkaňa* – *tlapot* „taps“ a i.

Slovotvornú synonymitu medzi slovesným podstatným menom a ináč tvorenými dejovými substantívami bolo možné využiť aj štylisticky a vyhnúť sa tým opakovaniu toho istého slova:

V Albánii veci vládi ňevelmi dobre stoja, na čo sa z taďe uzavjera, že sa porta k potlačeníu tohoto *zbúreňa* prostrjedkou chitá, ktorje na dlhše trvaňa tejto *zburi* ukazujú (SNN 1847).

Často využíva tento druh slovotvornej synonymity najmä Štúr:

... ako toto (slnko) všetko zahrjeva a každú bilku k *rozkvitu* privádza, tak aj slnko našej vzájemnosti všetkým poljam slovenským svjeťi i každjeho kvjetka zvelatok a plnuo *rozkvitnutja* na týchto poljach napomáha (Nárečja slovenskuo). – V tomto teda zmysle koreňou osobitných nebolo, keď sa ale vezme ohľad len na *značeňa*, ktoruo s tým lebo oním koreňom sa spojúvalo ... Čjastočki tjeto dobre sa muožu nazvať príveskami a že z koreňou, dávajúc im úplní *víznam*, slová už dokonalje tvorja, volať ich buďeme tvorivími príveskami. Mnohje síce korene sú už samje slová, dostávajúc zaraz *víznamnosť* úplnú (Nauka reči slovenskej).

c) O zvýšenej produktivite typu $Z_v + -nie/-tie$ v štúrovskom období svedčí aj existencia slovesných podstatných mien, ku ktorým v štúrovských textoch ani v Jančovičovom slovníku nie sú doložené fundujúce slovesá. Tento jav sa síce môže sčasti vysvetľovať neúplnosťou zhromaždeného dokladového materiálu, ale môže to byť i doklad o „zotrvačnom“ tvorení slovesných podstatných mien paradigmatickou analógiou podľa už jestvujúcich verbálnych substantív bez nevyhnutnej existencie fundujúcich slovies (o tomto slovotvornom postupe porov. J. Furdík, 1970). Možno tu uviesť napr. štúrovské doklady *nazadosťtaňa*, *predvrhuvňa*, *uzrjeknutňa*, *viobrazeňa*, *zjednotliveňa sa*, *znatňovaňa*, *zuzďuvaňa*, odborný termín *drozuvaňa* (SP 1947). Jančovič uvádza týchto derivátov ešte viac, čo pravdepodobne svedčí o jeho samostatnom tvorení takýchto verbálnych substantív: *erbovaňa* „öröködés“, *chlípeňa* „bujálkodás“, *klubučkovaňa* „süvegölés“, *krištaleňa*, *ladoveňa* „jegedés“, *lekáreňa* „orvoslás“, *mrežeňa* „rostélyozad“, *obročeňa*, *ovseňa* „zabolás“, *pumovaňa* „bombázás“, *sloveňa* „szavalás“, *tvrzeňa* „állítvány“, *vírokuvaňa* „vitakozás“, *židovaňa* „zsidólkodás“.

Značný rozdiel vo výskyte slovesných podstatných mien medzi Jančovičovým slovníkom a štúrovským dokladovým materiálom vyplýva pravdepodobne z charakteru slovníka. Išlo o maďarsko-slovenský a slovensko-maďarský slovník; v maďarčine sa dejové substantíva tvoria temer napospol len príponou *-ás/-és* (porov. A mai magyar nyelv rendszere (Leíró nyelvtan), 1961, s. 372; Bartha Katalin, 1958, s. 16) a ako doklady ukazujú, Jančovič sa do istej miery snažil zachovávať korešpondenciu medzi maďarskými odvodeniami na *-ás/-és* a slovenskými slovesnými podstatnými menami. Záujem autora tohto slovníka o otázky tvorenia slov dosvedčuje fakt, že v maďarskom úvode k prvému zväzku slovníka Jančovič parafrázuje tú časť Štúrovej Nauky, kde Štúr hovorí o veľkej tvorivosti slovenčiny;³ pritom príklady, ktorými toto tvrdenie podopiera, nie sú Štúrove, ale jeho vlastné, hoci nie vždy správne. Z toho sa dá predpokladať, že sa uňho (i keď len v nevykryštalizovanej a rudimentárnej podobe) prejaví aspoň v náznakoch snaha diferencovať slová tvorené podľa jednotlivých príbuzných slovotvorných typov. Doklady o tvorení dejových substantív to čiastočne dosvedčujú. Jančovič zachytáva nielen slovotvornú synonymitu, ale aj diferenciáciu jednotlivých slovotvorných typov, zväčša na osi názvy deja (maďarské ekvivalenty s príponou *-ás/-és*) – názvy výsledku deja (maďarské ekvivalenty s príponami *-at/-et*, *-mány/-mény*, *-ék*): *víhraťta* „nyerés“ – *víhra* „nyeremény“, *zbjeraňa* „gyűjtés“ – *zbjerka* „gyűjtemény“, *vešťaňa* „jósolás“ – *vešťa* „jósolat“.

³ Porov. Štúr, Nauka, 1846, najmä s. 26 a 43 a Jančovičov predhovor k I. zväzku cit. slovníka, s. 15 (slovenský preklad tohto predhovoru uvádza M. Weingart, 1923, s. 78).

*d'eleňja, d'jelba „osztás“ – rozd'jelka, pod'elok „osztalék“, pripraveňja „készítés“ – príprava „készítmény, preparat“ (sic), predcít'ěňja „sejtés“ – predcit „sejdelem“, obráťeňja „fordulás“ – obrat „fordulat“, pichnut'ja „szúrás“ – pich „szurat“, prichovávaňja „tenyésztés“ – prichovok „tenyészet“, predstaveňja „ábrázolás“ – predstav „mutatvány“, pochod'eňja, pochádaňja „származás“ – pochod „származat“, proseňja „kérés“ – prosba „kérelem“ a i. Jančovič teda už naznačuje tendenciu k funkčnej diferenciacii slovotvorných typov tejto kategórie. Jeho postup však vzbudzuje istú nedôveru, pretože sa snaží takúto funkčnú diferencovanosť pripísať i takým navzájom rozdielnym formám, pri ktorých ide iba o dva varianty jednej slovotvornej prípony. Rozlišuje napr. slovesné podstatné mená *mleňja „örlés“ – mlet'ja „örlet“* (to, čo je namleté), *viznaňja „vallomás“* (priznanie) – *viznat'ja „vallomány“* (výsledok priznania, priznané; tento rozdiel je i pri maďarských ekvivalentoch umelý). Jančovičovo chápanie vzťahu medzi slovotvornou formou a významom je teda, zdá sa, zjednodušené; dôsledne sa pokúša pripísať rozdielnym formám rozdielne významy, hoci skutočný stav vo vtedajšom jazyku bol odlišný: formálne odlišné slovotvorné typy boli navzájom ešte významovo slabo diferencované.*

4. Typy tvorenia dejových substantív konverziou (teda typy $Z_v + -R_m$, $Z_v + -R_f$) síce nasledovali vo frekvencii derivátov hneď po slovesných podstatných menách, ale boli slabšie zastúpené ako v nasledujúcich vývinových obdobiach. V štúrovských textoch možno nájsť priemerne dvojnásobný počet slovesných podstatných mien než substantív typu $Z_v + -R_m$ (v ďalších obdobiach sa tento pomer menil v prospech typu $Z_v + -R_m$, porov. v nasledujúcich kapitolách) a frekvencia typu $Z_v + -R_f$ bola prakticky vyrovnaná s frekvenciou príponového typu $Z_v + -ok$. Pri type $Z_v + -R_m$ pomerne vysoký stupeň slovotvornej synonymity so slovesnými podstatnými menami aj s typom $Z_v + -ok$ dokazuje, že tieto dva typy boli voči nemu expanzívne a zatlačali ho do úzadia. Aktivita tohto typu pri tvorení nových derivátov bola obmedzená. Deriváty tohto typu, používané štúrovskom období, sčasti už existovali v jazyku skôr (najmä odvodeniny od bezpredponových slovies: *beh, hvízd, chod, krik, let, lom, pád, plač, spev, škrek, tlak, ťah*), sčasti sa preberali z češtiny (*důvod, nářik, prjevod, původ, úkon, výrok*) a sporadicky aj z iných slovanských jazykov (*náslov, přímer, poriv*, Sládkovičov derivát *sôvety*). Na pevné miesto a dávnu tradíciu tohto slovotvorného typu v súbore typov tvorenia dejových substantív ukazujú doklady o derivátoch, ktoré sa vyskytovali len vo frazeologických jednotkách, najmä v ustálených predložkových spojeniach: *do popuku* (J. Kr.), *do zniku* (J. Kr.), *v ústreťi* (SNN 1845), *dat' víhost'* (Hurb.) Miera tvorenia nových slov typu $Z_v + -R_m$ je pomalšia

v tomto období nielen v porovnaní s typom $Z_v + -nie/-tie$, ale aj v porovnaní s inými slovotvornými typmi. No i tak sa vyskytlo v štúrovských textoch viacero neologizmov tohto typu, napr. *pobeh*, *pomisel*, *ponos*, *ponuk*, *poľah* (vzťah), *poľisk*, *poziv*, *predloh*, *predplat*, *prekon*, *prírost*, *prjetvor*, *rozkvit*, *stvor*, *stok*, *tlač* (Hodža – masc. !), *úchvat*, *úsmech*, *víbeh*, *vífuk*, *vídav*, *vípuk*, *víkvet*, *vísled* (Hodža), *vravor*, *zámit*, *záňem*, *zhovor*, *zvelad* a i. V Godrovom návrhu odbornej terminológie možno nájsť napr. deriváty tohto typu: *obmer*, *odlusk*, *odsek*, *preseck*, *rozvoj*, *skus*, *súčet*, *súmer*, *útvár*, *úloh*, *vípočet*, *vískus*, *vívín*, *vívod*. Veľmi zriedkavé sú deriváty od slovies s dvoma predponami: *odpredaj*, *preporod*. Odvođeniny *prabit*, *prastok*, *predboj*, *predcit*, azda i *odblesk* sú pravdepodobne nie konvertovanými, ale predponovými derivátmi.

Sémanticky bol typ $Z_v + -R_m$ v štúrovskom období ešte pomerne jednotliaty. Deriváty tohto typu si zachovávali väčšinou charakter dejových substantív. Najmä neologizmy z tohto obdobia majú zreteľne dejový význam, hoci niektoré z nich, ak sa udržali, podľašli v neskorších vývinových obdobiach určitým významovým zmenám. Porov. napr. subst. *objem* (objatie, Sl.), *vífuk* (vyfúknutie, Nit. 1853), *záprah* (prekážka, Štúr), *sklad* (zloženie, Štúr) a i. Tendencia vyjadrovať touto formálnou štruktúrou iné dejové vzťahy (najmä výsledok deja) bola relatívne slabá, hoci pri odvođeninách so živým vedomím motivačného vzťahu k predponovým dokonavým slovesám existuje predpoklad ich rezultatívneho chápania; porov. napr. *odvod* (odvođenina, Štúr), *prírost*, *vítvor* (SNN 1845), *vítah*, *vítisk* (SNN 1847) a i.

V Jančovičovom slovníku je pomerne značný rozdiel vo frekvencii derivátov typu $Z_v + -R_m$ a ostatných typov (okrem slovesných podstatných mien) v prospech typu $Z_v + -R_m$. Pri tomto type je medzi stavom v štúrovských textoch a materiálom z Jančovičovho slovníka niekoľko pozoruhodných odlišností:

a) Kým texty ukazujú istú pasivitu tohto typu voči ostatným typom, v slovníku je veľa takto tvorených derivátov na úkor ďalších typov. Porov. napr. substantíva *prezív* „gúny“, *rozhod* „kivetés“, *predstav* „mutatvány“, *rozžjal* „elfogódás“, *zakup* „bérlekezés“, *viobraz* „ábrázolás“, *kormút* „búsulás“, *násad* „ágyás“ (hriadka), *príhod* „illés“, *rozraz* „zürzavar“, *príškvar* „kéreg“, *pridaj* „pótlék“ a i.

b) Hoci v tom čase bolo badať istý odpor proti novým konvertovaným derivátom od bezpredponových slovies, Jančovič ich uvádza hojne: *strk* „tosz“, *pich* „szurat“, *hläd* „tekintet“, *fuč* „pöf“, *puk* „pukkanás“, *vrt* „furat“, *klad* „rakat“ (náklad), *ňes* „vitel“, *šuch* „vágás“ (!), *brech*, *štek* „ugatás“ atď.

c) Ako sme už konštatovali, Jančovič v snahe priamočiariu diferencovať význam podľa odlišnosti formy pripisoval mnohým derivátom iné ako dejové

významy. Preto sú jednotlivé slootovorné typy v jeho slovníku heterogénnejšie, ako boli v štúrovej jazykovej praxi. Vo veľkej miere sa to týka typu $Z_v + -R_m$, v ktorom popri dejových substantívach *odchod* „bánásmód“ (zaobchádzanie), *prevrat* „térítés“, *svit* „virradat“, *ruk* „bökés“, *popis* „összeírás“, *víklad* (na breh) „partaszállítás“, *závej* „fuvás“ (!), *cval* „támadás“, *útek* „szladás“ atď. uvádza:

- názvy výsledku deja: *preťisk* „utánnymatatás“, *príjem* „bevét, bevétel“, *prístroj* (vlasov) „fordozat“ (účes?), *stvor* „alkotmány“, *víkop* „ásadek“, *úsad* „aljadék“ (usadenina), *klad* „rakat“, *ústroj* „szerket“ (systém), *pochod* „származat“ (pôvod) atď.;
- názvy miesta deja: *násad* „ágyás“, *podkop* „al-árok, al-lik“, *sklep* „bolt“, *vrt* „furat“, *vímol* „gugyor“;
- názvy nositeľa deja: *podňet* „ösztön“ (pud), *rozvod* „özön“ (príval);
- názvy prostriedkov deja: *úbezpek* „bizonyíték“, *predstav* „mutatvány“ (ukážka), *víkaz* „utalvány“ (poukážka) ap.

I v tomto type hľadá Jančovič neexistujúci rozdiel v slootovornom význame čiastočne odlišných derivátov toho istého typu, napr. *skok* „ugrás“ – *vískok* „ugrány“ (?? – asi doskočíte, teda názov miesta, porov. maď. sétány „aleja“; no aj maďarský ekvivalent je v dnešnom jazyku neznámy).

Koeficient slootovornej synonymity typu $Z_v + -R_m$ je síce pomerne vysoký, ale jej rozloženie zďaleka nie je také rovnomerné ako pri slovesných podstatných menách. Aj to ukazuje na slabšiu aktivitu tohto typu voči ostatným slootovorným typom. Výnimku tvorí, samozrejme okrem vzťahu k slovesným podstatným menám, jeho vzťah k typu $Z_v + -ok$. Viac ako štvrtina derivátov $Z_v + -R_m$ z dokladového materiálu má svoje slootovorným významom zodpovedajúce synonymum typu $Z_v + -ok$; zahŕňa to vyše 50 % všetkých odvodenín z typu $Z_v + -ok$. V Jančovičovom slovníku je toto percento pri obidvoch typoch menšie, aj tu je však po synonymite s typom $Z_v + -nie/-tie$ najvyššie. Pritom ide zväčša o dvojice, v ktorých neskôr ustúpilo synonymum s príponou *-ok*: *duochod* – *duochodok*, *náklad* – *nákladok*, *nález* – *nálezok*, *oddjel* – *oddjelok*, *odvar* – *odvarok*, *prípad* – *prípadok*, *prírost* – *prírostok*, *prístup* – *prístupok*, *úpis* – *úpisok*, *úšklab/úškläb* – *úšklabok*, *úver* – *úverok*, *víbeh* – *víbežok*, *vídav* – *vídavok*, *víklad* – *víkladok*, *vísled* – *vísledok*, *vístup* – *vístupok*, *zárod* – *zárodok*, *zvelad* – *zveladok/zvelatoki* a i., u Jančoviča *opad* – *opadok* „apadék“, *vínos* – *vínosok* „kivitel“, *pridaj* – *prídavok* „pótlég“, *zlom* – *zlomok* „tördelék“, *vístrel* – *vístrelok* „sarj“ (výhonok; dnes bežný význam Jančovič neuvádza). Doklad zo Slov. Pohľadov 1846 ukazuje využitie tohto druhu slootovornej synonymity dokonca v jednej vete: *Najme ale po roku*

1415, v ktorom *Hus bou zpálení, obrátila sa Česká krajina na bojovníšisko najsurovejších vístupou a vístupkou*.

Synonymita typu $Z_v + -R_m$ s ďalšími typmi je podstatne nižšia; porov. niekoľko synonymných dvojíc s derivátmi z jednotlivých typov:

$Z_v + -R_j$: *domisel* masc. – *domisel* fem., *chod* – *chuodza*, *odpor* – *odpora*, *spuodob* – *spuosoba*, *zvalad* – *zveläda* (Hodža), *úloh* (Godra) – *úloha*, *predloh* (Godra) – *predloha*, *zámer* – *zámera*, u Jančoviča *príjem* – *prijma* „bevétel“. Je zaujímavé, že kolísanie medzi týmito typmi, ktoré sú v podstate iba rodovými variantmi, nedosiahlo v štúrovskom období väčšie rozmery.

$Z_v + -ka$: *duokaz* – *dokážka* (Godra), *omil* – *mílka*, *vítvor* – *vítvorka* (Godra), *rozhovor* – *rozhovuorka*, *zhovor* – *zhovuorka/zhovárka*, u Jančoviča *otvor* – *otvierka* „nyílás“, *zlom* – *zlomka* „tördelék“. Opäť málo synonym, aj to zväčša s Godrovými neologizmami, ktoré sa neujali, a s derivátmi od slovesa *hovoriť*.

$Z_v + -ba$: *čin* – *činba* (Godra), *pokrok* – *pokročba* (Godra), *víklad* – *víkladba*, *vikladačba* (Godra), *útvor* – *útvorba* (Godra), *pokus* – *skusba*, *súmer* – *súmerba* (Godra), u Jančoviča *ňes* – *ňesba* „vitel“. V podstate je synonymita tohto druhu ojedinelá, Godrove ani Jančovičove neologizmy s príponou *-ba* sa neujali.

$Z_v + -ot$: *blesk* – *blesok*, *smiech* – *smiechot*, *vrest* – *vreskot*, *zvuk* – *zvukot* (formy s príponou *-ot* sú doložené u Kalinčiaka, pozri ďalej), u Jančoviča *huk* – *hukot*, *prask* – *praskot*.

$Z_v + -ina$: *zápal* – *zapáleňina*, u Jančoviča *podkop* – *podkopaňina* „al-lik“, *víkop* – *vikopaňina* „ásadék“, *otvor* – *otvoreňina* „nyílalék“. Ide už o deriváty s iným ako dejovým významom (výsledok, miesto deja).

Rozloženie slovotvornej synonymity typu $Z_v + -R_m$ svedčí o jeho pomerne malej aktivite v systéme tvorenia dejových substantív v štúrovskom období. Mnohé deriváty z ostatných typov totiž v tomto období nemali ani len svoje pendanty v derivátoch typu $Z_v + -R_m$, hoci v ďalšom vývine sa začali používať práve tieto substantíva (príklady pozri ďalej). Príčinu možno vidieť o. i. aj v tom, že tvorenie podstatných mien konverziou je v slovenčine formálne pomerne náročné a zložité. Nedostatok pozitívne zvukovo realizovanej slovotvornej prípony, rad kvantitatívnych i kvalitatívnych spoluhláskových aj samohláskových alternácií v predpone, v koreni i na konci slovotvorného základu robia toto odvodzovanie zložitejším v porovnaní napr. s odvodzovaním slovesných podstatných mien, ale i v porovnaní s väčšinou ostatných sufixálnych slovotvorných typov tejto onomaziologickej kategórie. Pri bezprostrednom uspokojovaní naliehavých pomenovacích potrieb sa teda siahalo za tými slovotvornými prostriedkami, ktorými bolo možné jednoduchšie tvoriť nové pomenovania.

V tomto zmysle možno chápať i konštatáciu J. Horeckého, že „v staršom jazyku sa bezpríponové tvorenie abstraktných slov nepokladalo za dosť presvedčivé“ (Horecký, 1959, s. 115).

Zistenia o type $Z_v + -R_m$ platia s malými obmenami aj o type $Z_v + -R_f$. Rozdiel je v menšej produktivite tohto typu (to možno vysvetliť tým, že ku komplikáciám pri odvodzovaní, spomínaným pri type $Z_v + -R_m$, pristupuje ešte príznaková gramatická kategória ženského rodu pri deriváte) a zároveň vo vyššom koeficiente slovotvornej synonymity, na ktorom však majú rozhodujúci podiel slovesné podstatné mená (vyše 50 %). I tento typ bol teda sčasti zatlačený typom $Z_v + -nie/-tie$. Hoci tento typ má viac predpokladov na vnútornú štruktúru (formálnu i obsahovú) diferenciáciu – môže sa realizovať až v troch formálnych variantoch: $Z_v + -R_{f1}$, $Z_v + -R_{f2}$, $Z_v + -R_{f3}$ – predsa si v tomto období udržal značný stupeň jednoliatosti formálnej i významovej. Prevažná väčšina derivátov patrila k podtypu $Z_v + -R_{f1}$, ďalšie dva podtypy sa vyskytujú v textoch málo: *chuodza*, *leja*, *nádeja*, *ohadza*, *rozleja*, *odpoved'*, *vípoved'*, *zápoved'*. Tak isto si väčšina odvodenín zachovávala charakter dejového substantíva, iný význam je pomerne zriedkavý: *odmena*, *omrva*, *úroda* (výsledok deja), *ohrada*, *ochodza* (miesto deja), *útrata*, *zápona*, *strova* (paciens), *podloha*, *zástera* (prostriedok). Pomerne málo je derivátov od bezpredponových slovies: *hra*, *chlúba*, *chvála*, *chuodza*, *jazda*, *leja*, *mluva*, *pra*, *uka* (Godra), *veda* a i. Typ $Z_v + -R_f$ sa rozhojňoval prevzatiami z češtiny, ako boli napr. substantíva *dúvera*, *chlúba* alebo deriváty od slovesa *mluvit'* a jeho predponových odvodenín: *mluva*, *rozmluva*, *predmluva*, *úmluva*, *vímľuva*. Mnohé neologizmy utvorené v tomto období sa v jazyku neudržali: *dostava*, *leja*, *náloha*, *námera*, *nárada*, *obmera*, *odpora*, *ohadza*, *podloha*, *pohrda* (Kal.), *rozleja*, *spuosoba* (Hodža), *súmera* (Godra), *uka* (Godra), *víbuda* (? – Hodža), *vyhovora* (Kal.), *víslova* (Godra), *zábuda* (Kal.), *zámera*, *zdura*, *zveläda* (Hodža); Jančovič má zväčša deriváty známe i dnes, neologizmov uvádza menej: *prítrž* „akadéka“, *propoved'* „álitvány“, *príma/príjma* „bevétel“, *d'eja* „történet“, *vísmecha* „satira“.

Príklady slovotvornej synonymity tohto typu s typmi $Z_v + -nie/-tie$ a $Z_v + -R_m$ sme uviedli vyššie. Doklady o synonymite s ďalšími typmi sa vyskytujú iba skromne: *rozleja* – *rozlejok*, *vístava* – *vístavok*, *zveläda* – *zvelatok*; *vyhovora* – *víhovorka*, *omluva* – *ohovárka*, *rozprava* – *rozprávka* (obe v dejovom význame); *náloha* – *náložba* (Godra), *veda* – *vedba* (Hurb.); *hra* – *hračka* (obe ako názvy deja), *pračka* – *pranica*; u Jančoviča *vada* – *vadba* „veszekedés, marakodás“, *odmena* – *odmjenka* „váltság“.

5. Popri type $Z_v + -nie/-tie$ sa v štúrovskom období aktívne uplatňovali aj ďalšie sufixálne typy tvorenia dejových substantív. Najproduktívnejšími z nich

boli typy $Z_v + -ok$ a $Z_v + -ka$. Najmä typ $Z_v + -ok$ preukazoval v štúrovskom období mimoriadnu aktivitu. Bol to typ s pozitívnou slovotvornou príponou, slovotvorným významom v tomto období totožným s typom $Z_v + -R_m$, a tak sa najmä od predponových slovies uprednostňovalo tvorenie podľa tohto typu. Produktivita typu $Z_v + -ok$ bola podmienená i tým, že v skúmanom období nebol ešte slovotvorným významom špecifikovaný. Tvorili sa podľa neho názvy deja, napr. pomn. *náhledki*, *odbudok*, *odbitok* (odbyt), *odplatok*, *posmešok*, *poľubok*, *prípadok*, *prísrostok*, *spánok*, *spočinok*, *úchilok*, *úpadok*, *úškľabok*, pomn. *úšťipki*, *úsmešok*, *víberok*, *vípadok*, *vírobok* (výroba, SNN 1846), *vístavok*, *vístupok*, *vísudok*, *záverok*, *zármatok*, *zmatok*, *zvedalok* a i., aj názvy výsledku deja, napr. *nálezok*, *oddjelok*, *odhodok*, *odrezok*, *odvarok*, *okrajok* (odkrojená vec, Kal.), *oškvarok*, *prílepok*, pomn. *prímješki*, *príňesok*, *prívažok*, *rozhodok*, *rozlejok*, *úlomok*, *víčadok*, *víďelok*, *vílomoki* (úryvok, J. Kr.), *víľupok*, *vímíselok*, *vinálezok*, *zvišok* a i. Zriedkavé boli názvy paciensa (*podstavok*, *predkladok*), prostriedku (*obkladok*, *zápinok*) a miesta deja (*prítulok*, *víklenok*).

Pomerne malé percento podstatných mien typu $Z_v + -ok$ v Jančovičovom slovníku vyplýva z toho, že Jančovič ich uvádza v prevažnej väčšine už ako názvy výsledku deja s maďarskými ekvivalentmi na *-mány/-mény*, *-vány/-vény*, *-at/-et*, *-ék*: *prídavok* „adalék“, *nádavok* „adat“, *dochovok* „termesztmény“, *prílepok* „ragaszték“, *oddatok* „általadvány“, *príchovok* „tenyészet“, *návratok* „térítmény“, *usporok* „takaréék“, *nadobitok* „szerzemény“, *prinálezok* „illeték“, *prívažok* „nyomaték“ a i. Dejové substantíva s príponou *-ok* sú u Jančoviča zriedkavejšie: *úvezok* „bekötés“, *úpadok* „bünbukás“, *vístavok* „végrehajtás“, *uhrázok* „marás“, *vínosok* „kivitel“, *podšádok* „alátétel“, *úšťipok* „gúny“ atď. (zväčša v synonymite so slovesnými podstatnými menami).

Sémantická totožnosť skúmaného typu s typom $Z_v + -R_m$ viedla k bohatej slovotvornej synonymite medzi obidvoma typmi (príklady pozri pri type $Z_v + -R_m$, podobne aj doklady o synonymite s typmi $Z_v + -nie/-tie$ a $Z_v + -R_f$). Synonymita s ostatnými typmi je chudobná; to svedčí o tom, že typ $Z_v + -ok$ bol v skúmanom období v prvom rade náhradou formálne málo výrazného typu $Z_v + -R_m$. Doklady o vzťahu k typu $Z_v + -ka$ svedčia skôr o kolísaní v gramatickom rode niektorých substantív než o skutočnej slovotvornej synonymite: *prípadok* – *prípadka* (Godra), *prítulok* – *prítulka*, *záverok* – *záverka*, u Jančoviča *zlomok* – *zlomka* „tödelék“, *pod'elok* – *rozďjelka* „osztalék“. No existuje i doklad o odlišnosti slovotvorného významu paralelných derivátov: *úchilok* (názov miesta) – *úchilka* (názov deja).

Produktivita slovotvorného typu $Z_v + -ka$ bola v štúrovskom období relatívne menšia ako v neskorších vývinových etapách. Bolo to pravdepodobne

preto, lebo substantíva typu $Z_v + -ka$ sa tvorili zväčša od nedokonavých slovies (predponových i bezpredponových), označovali dej chápaný priebežovo a v tejto oblasti sa v skúmanej etape viac využívali slovesné podstatné mená. Keďže však išlo o typ s pozitívnou slovotvornou príponou, pritváral sa k nemu pomerne hojný počet nových slov: *dohovárka, dokonávka, malovka, obrázka, poľovka, potrčka, predvrčka, prerábka, rozhovorka, rozprávka* (rozprávanie), *uvádzka, viprávka, višetровка, záverka/závjerka, zhovuorka/zhovárka* a i., u Jančoviča *vádzka „avatás“, príložka, oblúčka „borogatás“* (obklad), *poznáčka „jelzet“* (poznámka), *odmjénka „váltáság“, doljevka „után-öntet“, rozdjélka „osztalék“, ohovorka „rágalom“, odpustka „oldozvány“, opovážka „merény“, zastávka „pártfogás“* (zastávanie sa niekoho) atď. Niektoré deriváty sú zrejme prevzatiami z češtiny: *nadmítka, víminka, zásilka*, u Jančoviča *pohádka*. Ojedinele sa nájdu i prevzatia z ruštiny: *skazka* (Hurb.), u Jančoviča *zahádka „rejtvény“*. Väčšinou sa neujali Godrove neologizmy tohto typu, najmä preto, lebo boli neústrojne tvorené: *dokážka, dotička, prerábka*, pomn. *presekovky, prípadka, vímezivka, zbívka, upozorňilka, znatňilka*.

Sémanticky bol tento typ už v štúrovskom období polyfunkčný, deriváty tejto formálnej štruktúry sa využívali prakticky v celom diapazóne onomazio-logických kategórií derverbatívnych substantív, i keď, pravda, základná masa odvodenín patrila k dejovým substantívam. Popri nich však existovali aj názvy nositeľá deja (*ligotka*, u Godru *presekovky*), prostriedku (*pohovka, stupka, spojka, zmenka*, u Jančoviča *odpustka „oldozvány“*), paciensa (*príveska, hádka = hádanka, zásilka*, u Jančoviča *zápinka „vonstég“*), miesta (*chodka = chodba, prítulka*) i výsledku deja (*šlapka = stopa*, u Jančoviča *vístužka „faragvány“, zbjerka „gyűjtemény“, zlomka „törtszám, töredék“*). Jančovič sa dokonca (podobne ako pri iných typoch) pokúša hľadať odlišnosti v slovotvornom význame odvodenín toho istého typu: *otvorka „nyitány“* (ouverture – názov prostriedku) – *otvierka „nyílás“* (otvor – názov miesta).

Aj slovotvorná synonymita typu $Z_v + -ka$ bola pomerne rozvetvená. K derivátom tohto typu existujú v štúrovskom období slovotvorné synonymá zo všetkých skúmaných slovotvorných typov s výnimkou typov $Z_v + -ot$ a $Z_v + -ica$. Okrem dokladov uvedených pri typoch, ktoré sme už analyzovali, možno uviesť ešte synonymné páry *skúška – skusba, chodka – chodba; poľovka – poľovačka, prerábka – prerábačka; hádka – hádanka; nadávka – nadávašina*.

6. Ďalšie slovotvorné typy zo skúmanej kategórie patria v súčasnom jazyku k málo produktívnym typom. Medzi typmi analyzovanými v predchádzajúcich častiach tejto kapitoly a typmi $Z_v + -ba$, $Z_v + -ot$, $Z_v + -čka$, $Z_v + -anka$, $Z_{v/pp} + -ina$ a $Z_v + -vica/-nica$ je dnes značný rozdiel vo frekvencii derivátov. V štúrovskom období bol však plynulejší prechod medzi piatimi najproduk-

tívnejšími slovotvornými typmi a ďalšími šiestimi typmi, tvoriacimi málo produktívnu vrstvu onomazioloickej kategórie spredmetnenia deja.

Spojovacím článkom medzi týmito dvoma vrstvami bol typ $Z_v + -ba$. Pri substantívach tohto typu je v štúrovskom období a sčasti aj v nasledujúcich vývinových obdobiach badateľný istý rozpor. Malá systémová produktivita tohto typu⁴ (obmedzený počet neodvedených bezpredponových nedokonavých slovies, od ktorých sa tieto substantíva mohli tvoriť) sa v štúrovskom období vyvažovala snahou viacerých autorov tvoriť nové podstatné mená príponou *-ba*. A tak popri už bežných substantívach ako *túžba*, *služba*, *ženba*, *hrozba*, *hudba* a i. dostávajú sa do štúrovských textov neologizmy ako *vedba* (Hurb.), *učba*, *činba*, *skusba* (všetky v SNN), u Jančoviča *vadba* „marakodás“, *ňesba* „viteľ“, *tlačba* „nyomtatás“, *lúčba* „búcsú, válás“ (vcelku však, ako sme už spomenuli a ako to vidno aj z vyčíslenia, je výskyt tohto typu u Jančoviča pomerne obmedzený) a celý rad neologizmov M. Godru: *umelba*, *roztrojba*, *súčetba*, *pokročba*, *náložba*, *náchilba*, *vísledňovačba* atď. Najviac derivátov typu $Z_v + -ba$ zhromaždených v našom súbore zo štúrovských textov tvoria práve odvodeniny vytvorené Godrom v jeho *Prínesku k vedeckjemu názvoslovú* (38 zo 63 dokladov, teda takmer dve tretiny z celého materiálu). Tieto Godrove neologizmy sa však v prevažnej väčšine pre svoju slovotvornú neústrojnosť (tvorenie od odvodených slovies, ba aj od nejestvujúcich základov) nemohli ujať.

Aj rozloženie slovotvornej synonymity tohto typu svedčí o snahe umele oživiť typ $Z_v + -ba$ na úkor iných typov, najmä konverzných. Dokladom toho sú dvojice *činba* – *čin*, *pokročba* – *pokrok*, *súmerba* – *súmer*, *víkladba* – *víklad*, *náložba* – *náloha*, *vedba* – *veda*. Z nich sa v ďalšom vývine zachovali iba konvertované odvodeniny (ak, pravda, neboli aj ony neústrojne tvorené, porov. napr. subst. *súmer*). Synonymné páry s derivátmi z iných typov sú zriedkavé: *rozsudba* (Godra) – *rozsudok*, *chodba* – *chodka* (obe substantíva vo význame miesta). Ojedinelá je dvojité synonymita substantíva *skusba*:

a) *skusba* – *skúška*: Drahná časť z našich šuhajov učí sa jedíne pre *skusbi* (exameni) (SNN 1846) – ... bola v ev. škole polročnja *skúška* (SNN 1848).

b) *skusba* – *pokus*: lučbárska *skusba* (experimentum) (Dom. pokl. 1849). – *Pokus* sa pošťesťiu (OT I.).

U Jančoviča sú ešte slovotvorné synonymá *ňesba* – *ňes* „viteľ“ a *služba* – *posluha* „szolgálat“.

Podstatné mená typu $Z_v + -ot$ sú voči ostatným slovotvorným typom relatívne inertné, iba s potenciálnou možnosťou slovotvornej synonymity so slovesnými podstatnými menami a s derivátmi typu $Z_v + -R_m$, tvorenými od bezpred-

⁴ O pojmach systémová a empirická produktivita porov. Dokulil, 1962, s. 81 – 82.

ponových slovies, najmä s onomatopoickým základom. Príčinou toho je ich sémantická vyhranenosť: ide o „názvy pre deje chápané sluchom, zriedkavejšie zrakom“ (Horecký, 1959, s. 139), v štúrovskom období napr. s dokladmi *blkot*, *buchot*, *džavot*, *durkot*, *hlukot*, *hrmot*, *chrachot*, *chrapot*, *liskot* (lesk – SP 1847), *praskot*, *rachot*, *štebot*, *štrkot*, *šuchot*, *treskot* a i. Niekoľko dokladov z tohto obdobia (skoro všetky od Kalinčiaka) však ukazuje na istú aktivitu voči typom $Z_v + -R_m$ a $Z_v + -R_f$ pri takých podstatných menách, kde je možné i po-nímanie „deja chápaného sluchom“, napr. *zvukot* (zvuk, zvučanie), *vrvavot* (vrava), *smiechot* (smiech). Naopak, Jančovič uprednostňuje tvorenie typu $Z_v + -R_m$ od bezpredponových slovies, takže typ $Z_v + -ot$ je uňho celkom v úzadí. Má síce niekoľko svojských derivátov (*druťot* „zuh, zuhanás“, *rihot* „röhej“, *trkot* „retye-rutya“), pri iných má synonymné dvojice so slovesnými podstatnými menami a so substantívami typu $Z_v + -R_m$ (*hrkot* – *hrkaňja*, *tlapot* – *tlapkaňja*, *sipot* – *sipeňja*, *šepot* – *šepaňja*, *hukot* – *huk*, *praskot* – *prask*), ale má napr. iba *brech*, *šteť* „ugatás“, *fuč* „szusz“, *fuk* „pöf“, *puk* „pukkanás“, *t’ap* „csapintás“, *tresk*, *plask* „csattanás“, *škreť* a i. Tento stav však nebol v súlade s celkovým stavom v štúrovej jazykovej praxi.

Slovotvorný typ $Z_{v/pp} + -ina$ sa pokladá dnes za typ tvorenia názvov výsledku deja (Horecký, 1959, s. 106). Zdá sa však, že sa v štúrovskom období osobitne využíval aj ako typ tvorenia názvov deja s inherentnou expresivitou (Zima, 1962, s. 10), často ako pluralia tantum. V. Kochol uvádza tento typ ako charakteristický pre Štúrovu publicistiku (Kochol, 1946 – 1948, s. 256), ale ešte častejší je u Hurbana:

Buďeme o jeho *šprihaňinách* a podlích, nečistých *slintaňinách* na inom mjest’e aj mi rozprávať (Hurb.). – Sčítajme len, kdo komu tolko paškvílových prjezvisk, nevkusných ohovárok a *potváraňín* napripisuvau (Hurb.). – To bi ale predca žjaden človek ňeveriu, že tak zjavnje *lihaňini*, ukrivďuvaňja a bezbožnje *vimisleňini* sa opovážiť muožu pred svet vistúpit’. (Hurb., SP 1847). – Či sme na utrhačstva ohováarki, *prekrúcaňini* a zlomiselnje *šprihaňini* ňemali hlasu svojho posdvihnúť? (Hurb.) – Tje *špintaňini* sú aňi ňje takíto ostanci... (Štúr).

Ďalšie deriváty tohto druhu: *karhaňina*, *nadávaňina*, *namisleňina*, *omá-laňina*, *plátaňina*, *zmaťeňina*, u Jančoviča *drveňina* „verekedés“, *pomúťeňina* „zürzavar“, *zbúreňina* „zenebona“, *drkotaňina* „szócsaplárság“, *babraňina* „szátyárság“, *čarbaňina* „fírka“.

Onomaziologická štruktúra týchto substantív nie je vyhranená; môže sa chápať ako spredmetnenie deja (možnosť synonymného vyjadrenia slovesným podstatným menom; slová tohto typu sú väčšinou utvorené od trpných príchastí nedokonavých slovies) aj ako výsledok deja („to, čo našpintali, naluhali“). Neexpresívne deriváty tohto typu však patrili už aj v tomto období prevažne do

onomaziologickej kategórie názvov výsledku deja: *kopaňina* (výkop – SNN 1846), *smiešaňina* (SNN 1847), *spleteňina* (Štúr), *tkaňina* (SP 1847), *višťaňina* (výšivka – SP 1847), *umocňelina* (Godra), u Jančoviča *pišanina* „vizelet“, *lízaňina* „nyaladěk“, *poškrabaňina* „vakarék“, *sekaňina* „vagdalěk“. Sporadický je výskyt neexpresívnych substantív s prevažujúcou dejovosťou: *viďina* (Kal.), *mizina* (J. Kr. – len vo frazeologickom zvrate *vyjsť na mizinu*), *zapáleňina* (zápal – DP – 1849).

Významovou iradiáciou sa vytvorila i ďalšia skupina s nevyhranenou onomaziologickou štruktúrou: kríži sa v nich chápanie výsledku a miesta deja, napr. *otvoreňina* (otvor, DP 1849), *prjepadlina*, *rozbořeňina*, *rozpadlina*, *rozpuklina*, *uzavreňina*, *zavalina*, *zvalina* (všetky doklady sú zo SNN a SP), z Jančovičovho slovníka napr. *vřtaňina* „furaděk“, *vidlabaňina* „véseděk“, *podkopaňina* „al-árook, al-lik“.

Formálna štruktúra tohto typu tiež nie je homogénna. V dokladoch je najviac derivátov so zreteľným vzťahom k fundujúcemu trpnému prídavnému (kopaňina, lihaňina, prekrúcaňina atď.), ale časť materiálu tvoria odvodeniny, ku ktorým treba predpokladať fundujúce slovesné adjektívum s príponou *-lý* (*prjepadlina*, *rozpadlina*, *rozpuklina*, *umecňelina*). Pretože tieto adjektíva boli v slovenčine už v štúrovskom období zriedkavé,⁵ možno predpokladať, že sa deriváty s takouto štruktúrou sčasti preberali z češtiny, sčasti sa aj tvorili napodobnením českých odvodenín. Najmenej derivátov má priamy vzťah k slovesu bez sprostredkujúceho tvaru verbálneho adjektíva: *viďina*, *mizina*, *zavalina*, *zvalina*.

Slovotvorná synonymita svedčí o konkurencii typu $Z_{v/pp} + -ina$ s typmi $Z_v + -nie/-tie$ (*šprihaňina* – *šprihaňja*, *zapáleňina* – *zapáleňja*, u Jančoviča *čarbaňina* – *čarbaňja*), $Z_v + -R_m$ (*vimisleňina* – *výmisel*, *zapáleňina* – *zápal*, u Jančoviča *podkopaňina* – *podkop*, *otvoreňina* – *otvor*), $Z_v + -ok$ (*vimisleňina* – *vímiselok*), $Z_v + -ka$ (*nadávaňina* – *nadávka*), $Z_v + -anka$ (*plátaňina* – *plátanka*). Keďže do vzťahu slovotvornej synonymity vstupovali často práve substantíva s dejovým významom, i to možno považovať za dôkaz toho, že typ $Z_{v/pp} + -ina$ bol v štúrovskom období do istej miery súčasťou súboru slovotvorných typov z onomaziologickej kategórie spredmetnenia deja.

⁵ „Z těchto menosloví na *u* (v jiných dialektích nářečích Slovenských na *l*) tvorí se ešte přídavné meno na *lí, á, ou*, ktorú ale dost' zriedka v Slovenčine prichodí ... Takieto prídavné mená tvoria sa ale len od menosloví, ktorých slovesá sú v sebezavrení; pri druhých menoslovách ňje sú v úžitku“ (Štúr, Nauka, 1846, s. 85).

7. Typy $Z_v + -čka$, $Z_v + -anka$, $Z_v + -vica/-nica$ boli už aj v tomto období okrajové, málo produktívne, voči iným slovotvorným typom kategórie spredmetnenia deja málo aktívne.

Typ $Z_v + -čka$ bol už v štúrovskom období funkčne vyhraný vo dvoch smeroch:

a) tvorili sa podľa neho dejové substantíva s expresívnym príznakom oproti neutrálnym slovesným podstatným menám: *vítačka*, *jednačka*, *hladačka*, *chistačka*, *prerábačka*, *hračka* (hra), u Jančoviča *zvážka*, *machluvačka* („firka“), *zbjeračka*, *ruvačka* (všetko v synonymite so slovesnými podstatnými menami);

b) v jazyku boli už pevne zakotvené názvy deja so špecializovaným významom: *oberačka* (nie akékoľvek oberanie, ale oberanie ovocia, hrozna), *schovávačka* (druh hry), *lapačka* (vojakov), *hrabačka* (hrabanie sena), *behačka* (hnačka), pomn. *pitački*. Táto významová špecializácia je dokladom dlhšej existencie týchto substantív v slovenčine, ale zároveň i príčinou obmedzenej produktivity tejto skupiny.

Typ $Z_v + -vica/-nica$ sa už v tomto období obmedzoval na názvy prírodných úkazov (*blískavica*, *hrmavica*, *šibavica*, *šmáravica*) a na niekoľko expresív (*mrveňica*, *tackaňica*, *ruvaňica*, *miešaňica*, *rúbaňica*, *strebaňica*, *praňica*). Slovo *rúžňica* (SP, Jančovič) je asi prevzaté z češtiny, všeobecne v tom čase rozšírené substantívum *sedňica* (SNN) je pravdepodobne prevzatím zo srbochorvátčiny. Deverbatívami rovnakej formálnej štruktúry sú aj názvy nositeľa deja *blud'ica*, *prskavica*, *úplavica* a názvy miesta deja *pitňica*, *prjadňica*. Slovotvorná synonymita s inými typmi je okrajová: *hrmavica* – *hrmeňja*, *praňica* – *pračka*.

Typ $Z_v + -anka$ je v skúmanom materiáli doložený iba ojedinele; okrem dokladov, ktoré uvádza J. Horecký (1959, s. 113 – *dohadovanka*, *odoberanka*, *plátanka*), možno uviesť ešte doklady od Jančoviča: *jednanka* „alku“, *odberanka* „búcsúvera“, *prestavovanka* „tiszttújítás (restauratio)“, v synonymite *oblizanka* – *oblizok* „nyálitó“. Do tohto typu možno zaradiť i niektoré Godrove neologizmy, ktorých slovotvorná štruktúra je však neústrojná: *náznáčenka*, *prírčenka*, *řešinka*, *vírčenka*, *vísledňovanka*, *zpozorovanka*. Ani tieto odvodeniny (ako vôbec väčšina Godrových novotvarov) sa však nestali trvalou súčasťou slovnej zásoby slovenčiny.

8. Okrem týchto slovotvorných typov sa v tomto období ako dejové substantíva používali aj niektoré podstatné mená zo slovotvorných typov patriacich pôvodne k iným onomaziologickým kategóriám, predovšetkým ku kategórii spredmetnenia vlastnosti, ktorá ako transpozičná kategória má isté

spoločné črty s kategóriou spredmetnenia deja.⁶ Tieto podstatné mená sa vyskytovali najmä tam, kde sa v neskorších obdobiach používali substantíva typu $Z_v + -R_m$ a $Z_v + -R_f$. Namiesto nich možno nájsť v štúrovskom období substantíva tvorené príponami *-ost'*, *-stvo* a *-isko*; ich slovotvorná štruktúra však úplne nezodpovedá všeobecnej slovotvornej štruktúre typov $Z_{adj} + -ost'$ a $Z_{adj} + -stvo$. Tak sa napr. využívali podstatné mená *víznamnosť* (význam – porov. doklad od Štúra v bode 3 tejto kapitoly), *prípadnosť* (prípad – Štúr, Nauka), *namáhavosť* (námaha – SNN 1847), *pocťivosť* (pocta – Štúr, Nárečja), *dozorstvo* (dozor – SNN 1848), *zločinstvo* (zločin – Janč.), *zjavisko* (zjav, Sl., Kal.), *vidovisko* (pohľad, panoráma, SP 1847). Doklady o využití slovesných podstatných mien, substantív typov $Z_v + -ok$ (*prípadok*, *úvarok*), $Z_v + -ka$ (*rozhovoruoka*, *závjerka*), $Z_{v/pp} + -ina$ (*otvoreňina*, *zapáleňina*) a náhradne aj substantív tvorených príponami *-ost'*, *-stvo* a *-isko* v štúrovskom období potvrdzujú citovanú Horeckého mienku, že „v staršom jazyku sa bezpríponové tvorenie abstraktných slov nepokladalo za dosť presvedčivé“ (Horecký, 1959, s. 115), ešte v širšom rozsahu, nielen v súvislosti s typom $Z_v + -ok$, ako to uvádza Horecký. Pravda, okrajovo existujú aj doklady o opačnom stave, napr. substantíva *odvod* (odvodenina – Štúr, Nauka), *prírost* (prírastok – SNN 1845); svedčí o tom aj spomínaná Jančovičova snaha uplatňovať typ $Z_v + -R_m$ namiesto typu $Z_v + -ot$. Dominovala však prvá tendencia: používať deriváty charakteru dejových abstrakt s pozitívnou slovotvornou príponou. Ešte v matičnom období, keď sa situácia podstatne mení v prospech tvorenia typu $Z_v + -R_m$ a $Z_v + -R_f$, možno spočiatku nájsť prejavy teoretického odporu proti takto tvoreným substantívam (pozri o tom v nasledujúcej kapitole).

9. Stav tvorenia a využívania dejových substantív v štúrovskej spisovnej slovenčine bol teda takýto:

a) Úplnú prevahu malo tvorenie a využívanie slovesných podstatných mien. Slovesné podstatné mená sa používali aj v tých prípadoch, kde sa neskôr vytvárali a používali substantíva patriace k iným slovotvorným typom. Hoci v češtine už bola v tom čase badateľná snaha používať namiesto slovesných podstatných mien substantíva z iných slovotvorných typov (porov. Havránek, 1936, s. 85 a 92; Jedlička, 1948, s. 56; Jelínek, 1964, s. 450; Tóvik, 1966, s. 125 – 126), do slovenčiny táto tendencia ešte v štúrovskom období silnejšie

⁶ „Typ, který bychom mohli charakterizovat jako *transpoziciční* (abstrakční), záleží v tom, že jev, který obvykle chápeme jako příznak ..., jako *vlastnost*, *děj* ..., tedy jako závislý na substanci, ... *abstrahujeme* od všech jevů, na nichž objektivně závisí, a *zobecnujeme* jako samostatně (ve smyslu substance) existující a vymezený jev...“ (Dokulil, 1962, s. 43 – podč. autor).

neprenikla. Príčinou toho mohlo byť o. i. aj to, že v slovenčine nie je pri skloňovaní slovesných podstatných mien pádová homonymita takého rozsahu ako v češtine;⁷ z tohto hľadiska sa teda používanie slovesných podstatných mien nepociťovalo ako nevýhodné.

b) Typ $Z_v + -R_m$ sa ešte len začal oživovať. Bol síce po type $Z_v + -nie/-tie$ najfrekvencovanejší, ale v porovnaní s neskoršími obdobiami menej aktívny. Zatláčalo ho nielen tvorenie slovesných podstatných mien, ale aj iné typy, predovšetkým $Z_v + -ok$, $Z_{v/pp} + -ina$, $Z_v + -ka$ a náhradne aj substantíva z onomaziologickej kategórie spredmetnenia vlastnosti, teda všetko typy, podľa ktorých sa tvorili substantíva s pozitívnou slovotvornou príponou, nie iba so slovotvorne využitou tvaroslovnou charakteristikou. Z tej istej príčiny nebol v porovnaní s neskorším stavom dosť aktívny ani typ $Z_v + -R_f$.

c) Aktívny bol typ $Z_v + -ok$, ešte nie dostatočne významovo vyhraný. Vo väčšej miere ako neskôr sa podľa neho tvorili názvy deja; funkčná diferenciácia smerom k tvoreniu názvov výsledku deja bola ešte len v začiatkoch, hoci napr. v Jančovičovom slovníku (azda pod vplyvom autorovej konfrontácie slovenčiny s maďarčinou) sa už prejavovala.

d) Typ $Z_v + -ka$ bol čiastočne zatlačený typom $Z_v + -nie/-tie$, ale pretože mal pozitívnu slovotvornú príponu, úspešne konkuroval typu $Z_v + -R_m$.

e) Podľa typu $Z_v + -ba$ sa viacerí autori tohto obdobia pokúšali tvoriť nové substantíva; niektoré z nich (tvorené najmä M. Godrom) sa pre svoju slovotvornú neústrojenosť neujali, iné (*vedba*, *činba*, *nesba*) postupom času z jazyka tiež ustúpili. Prejavil sa tu rozpor medzi subjektívnou snahou jazykových tvorcov tvoriť takéto substantíva a objektívnou neproduktívnosťou tohto slovotvorného typu.

f) Typ $Z_v + -ot$ sa pre svoju významovú vyhranenosť zúčastňoval na konkurencii slovotvorných typov len okrajovo, najmä synonymitou so slovesnými podstatnými menami. Jančovičova tendencia nahrádzať tieto substantíva derivátmi typu $Z_v + -R_m$ sa nepresadila, pretože bola v rozpore s tendenciou po tvorení pozitívnou slovotvornou príponou.

g) V type $Z_{v/pp} + -ina$ popri už vyhranenom slovotvornom význame výsledku deja možno v tomto období zistiť aj obmedzenú, štylisticky využívanú skupinu expresív s platnosťou názvov deja.

h) Typy $Z_v + -čka$, $Z_v + -vica/-nica$, $Z_v + -anka$ boli v tomto období už málo produktívne, využívali sa iba okrajovo, typ $Z_v + -čka$ navyše so špecializovanou funkciou.

⁷ To spomína v Slov. Pohľadoch S. B. Hroboň (SP 1847, s. 79) a J. Palárik (SP 1851, s. 86).

i) Pomerne rozsiahla slovotvorná synonymita a nerozvinutá funkčná diferenciácia jednotlivých slovotvorných typov (niekoľkočlenné významovo nediferencované synonymné rady: *poznamenáňa* – *poznámka* – *poznačka* – *poznam*, *zlom* – *zlomok* – *zlomka*, *značeňja* – *víznam* – *víznamnosť* a i.) ukazuje, že aktivizácia všetkých existujúcich slovotvorných prostriedkov má spočiatku za cieľ predovšetkým nahromadenie, mnohosť lexikálnych jednotiek; vzájomná špecifikácia, kryštalizácia slovotvorných typov nastáva až v ďalších obdobiach (pre češtinu to konštatuje Jedlička, 1962, s. 381). Hromadenie prostriedkov sa však v slovenčine naplno prejavilo v nasledujúcom matičnom období.

V. Matičné obdobie

Problematiku stavu a vývoja spisovnej slovenčiny v matičnom období spracúvalo už viac autorov (Čepan, 1952; Blanár, 1963a, 1963b; Jóna, 1953), slovotvornej problematiky sa dotýkajú najmä práce venované vývoju odbornej terminológie v tomto období (pozri Horecký, 1956, s. 17 – 20; Blanár, 1963c). Nie je teda úlohou tejto práce podrobnejšie rozvádzať všeobecné otázky týkajúce sa spisovnej slovenčiny v matičných rokoch; skúma sa tu iba vývojové štádium tvorenia substantív patriacich k onomaziologickej kategórii spredmetnenia deja. Aj pri skúmaní takého úzkeho výseku zo slovotvorného systému slovenčiny v matičnom období však možno dôjsť k záverom platným pre vtedajšiu slovotvorbu ako celok. Obohacovanie slovnej zásoby spisovnej slovenčiny tvorením nových slov prebiehalo v matičnom období do istej miery ináč ako v predchádzajúcom období štúrovskom. V porovnaní so štúrovským obdobím sa v matičných rokoch rozšírili možnosti písať a publikovať v spisovnej slovenčine; popri publicistike a beletrii sa vo väčšej miere ako predtým objavujú práce z oblasti vied humanitných (filozofia, história) i prírodných. Tým sa vytvárajú nové pomenovacie potreby najmä v odbornej terminológii. Vzrast pomenovacích potrieb viedol k pokusom maximálne využiť pomenovacie možnosti, ktoré spisovná slovenčina poskytovala, najmä jej slovotvornú potenciu. Výsledkom toho je značné množstvo neologizmov a vznik celých radov sémanticky a štylisticky nediferencovaných synonym pre jeden designát (porov. o tom podrobnejšie V. Blanár, 1963b, najmä s. 113 – 116). Táto vývojová tendencia vyvolala prirodzenú reakciu: varovanie pred svojvoľným neologizovaním (Blanár, 1963b, s. 115), snahy o ustáľovanie slovnej zásoby najmä tam, kde je ustálenosť prvoradou podmienkou správneho fungovania: v odbornej terminológii (Horecký, 1956, s. 54). Tieto dve protichodné tendencie – živelné, niekedy prehnané rozširovanie slovnej zásoby o nové pomenovacie jednotky a nie dosť dôrazná snaha toto rozširovanie zabrzdiť a usmerniť – boli teda určujúcimi činiteľmi vývoja slovnej zásoby v matičnom období.

V porovnaní so štúrovskou epochou teda v matičných rokoch závažnosť tvorenia slov, najmä derivácie pre rozvoj slovnej zásoby stúpla.¹ Na tvorenie nových lexikálnych jednotiek sa využívajú jestvujúce slovotvorné typy slovenčiny vo zvýšenej miere. Nie sú zriedkavé ani neologizmy tvorené bez ohľadu

¹ „Pri tvorení nových slov najmä v oblasti terminologickej sa v matičných rokoch precenili derivačné schopnosti slovenčiny“ (Blanár, 1963b, s. 115).

na slovotvorné zákonitosti slovenčiny.² Vcelku však možno v matičnom období pozorovať tendenciu k ušľachťovaniu formálnej slovotvornej štruktúry derivátov. Slovotvorba matičného obdobia bola síce do značnej miery živelná (o. i. aj preto, lebo sa jej v existujúcich gramatikách nevenovala dostatočná pozornosť), ale v porovnaní s neologizmami niektorých popredných tvorcov z predošlých období (napr. v *Slovári* A. Bernoláka alebo v *Prínesku k ved'eckemu názvoslovu* M. Godru) slovotvorná štruktúra väčšiny slov utvorených v matičnom období viac zodpovedala objektívnym slovotvorným zákonitostiam spisovnej slovenčiny. Tvorcovia nových slov sa snažili vytvárať nové pomenovania napodobňovaním štruktúry jestvujúcich slov, teda v podstate využitím slovotvornej potencie existujúcich slovotvorných typov. Ak sa mnohé novoutvorené slová z tohto obdobia v jazyku neudržali, bolo to častejšie preto, lebo boli nadbytočné, resp. ustúpili iným synonymným pomenovaniam, než preto, že boli svojou slovotvornou štruktúrou v slovenčine neprijateľné. Napr. v slovníku J. Loosa sa pri jednotlivých slovesách uvádzajú zvyčajne všetky deverbátiva, ktoré sa dajú od nich pravidelne utvoriť, často bez ohľadu na to, či sa v jazykovej praxi používali a či vôbec boli potrebné. Loos napr. tvorí činiteľské mená k niektorým slovesám, pri ktorých je už z ich významu zrejmé, že nomina agentis je k nim zbytočné tvoriť; pravda, slovotvorná štruktúra týchto odvodenín je pravidelná: *dohoniť* – *dohoniteľ*, *dochodiť* – *dochoditeľ*, *dohrýzať* – *dohrýzač*, *dohrýzať* – *dohrýzateľ*, *dochádzať* – *dochádzač* a mn. i. Pri takomto tvorení Loos využíva skoro všetky slovotvorné typy, ktorými sa tvoria substantíva patriace do príslušnej onomaziologickej kategórie. Napr. od slovesa *dojir* uvádza činiteľské mená *dojič*, *dojec*, *dojčiar*, *doják*, *dojelník*, všetky s rovnakým významom „fejő, Melker“; k slovesu *dokonať* „vollenden, beenden“ tvorí dejové substantíva *dokonanie*, *dokon*, *dokonok*, všetky s významom „Beendigung“ a i. Dejové substantíva používané v textoch z tohto obdobia majú tiež zväčša pravidelnú, slovotvornej stavbe jednotlivých typov vyhovujúcu štruktúru. Možno teda povedať, že novoutvorené slová z tohto obdobia boli z väčšej časti slovotvorne pravidelné, ale časť z nich bola funkčne nadbytočná, preto sa v slovnej zásobe slovenčiny neudržala.

---

² Extrémom v tomto smere je pomýlené, od slovotvorných zákonitostí slovenčiny úplne odtrhnuté terminologické neologizovanie I. Slušného-Zahorlova (1869; pozri o tom V. Blanár, 1963c, s. 263). Mnoho neologizmov, často neorganických, sa tvorilo aj v poézii: „V samej jedinej „Slovopiesni“ Hroboňovej načítal som 277!! novokutých slov, v jedinej Hodžovej básni „Osv. p. Franciscimu“ venovanej 36! Či slová tie vydržia kritiku, to sa ukáže. Hračka je to príjemná slová tvoriť, ale veru práve veľmi často len hračka a plod obrazotvornosti“ (*Dakol'ko skromných myšlienok o slovenčine*, Sokol 1865, s. 35).

V súvislosti so zvýšeným využívaním všetkých slovotvorných typov pri tvorení nových lexikálnych jednotiek mení sa vzájomný pomer konkurujúcich si slovotvorných typov v rámci jednej onomaziologickej kategórie. Niektoré slovotvorné typy sa v porovnaní s predošlým vývinovým štádiom stávajú aktívnejšími, iné sčasti ustupujú do úzadia. Pravda, takéto zmeny nie sú náhle: na jednej strane ešte doznievajú tendencie charakteristické pre predchádzajúcu vývinovú etapu, zároveň však silnejú tendencie nové. Platí to i pre stav tvorenia dejových substantív v matičných rokoch. Ak pre ich tvorenie v štúrovskom období platila absolútna prevaha slovesných podstatných mien a vôbec slovotvorných typov, na základe ktorých sa tvorili nové slová pozitívnu slovotvornou príponou (teda nie slovotvorným využitím súboru relačných morféme, čiže konverziou), v matičnom období sa situácia sčasti mení: expanzívnejšími sa stávajú práve typy tvorenia dejových substantív konverziou, t. j. typy $Z_v + -R_m$ (*príchod, návrat*) a $Z_v + -R_f$ (*výplata, odpoveď*). Tak si možno vysvetliť, že kvantitatívne zastúpenie jednotlivých slovotvorných typov v lexikálnom materiáli matičného obdobia, excerpovanom najmä z matičných časopisov, ale i v materiáli zachytenom v spomenutom slovníku J. Loosa je v porovnaní so zastúpením zisteným v štúrovskom období iné. Nasledujúce tabuľky ukazujú kvantitatívne a percentuálne zastúpenie jednotlivých slovotvorných typov v textoch z matičného obdobia a v slovníku J. Loosa.

Slovotvorný typ		Matičné texty			Loos			
		x^i	P^i	$x^i - \bar{x}$	x^i	P^i	$x^i - \bar{x}$	
$Z_v +$	{	-nie/tie	697	0,366	524	821	0,214	472
		- R_m	474	0,249	301	1200	0,312	851
		- R_f	238	0,125	65	440	0,114	91
		-ka	147	0,077	-24	430	0,112	81
		-ok	139	0,073	-32	401	0,104	52
		-ba	70	0,037	-103	83	0,021	-266
		-ot	38	0,020	-135	102	0,027	-247
		-čka	22	0,012	-151	66	0,017	-283
		-anka	18	0,009	-155	26	0,007	-323
		-ica	25	0,013	-148	86	0,022	-263
$Z_{v/pp} +$		-ina	37	0,019	-134	191	0,050	-151
Spolu:		1905	1,000	—	3846	1,000	—	

Tab. 5. Výskyt a pravdepodobnosť slovotvorných typov v súboroch z matičného obdobia

	Matičné texty	Loos
x	173	349
σ^2	44 229	124 986
σ	210	354
v	121 %	101 %
S	1,24	1,55

Tab. 6. Základné štatistické charakteristiky súborov

Slovotv. typ podľa prípony	Počet derivátov	- <i>nie</i>	- <i>R_m</i>	- <i>R_f</i>	- <i>ka</i>	- <i>ok</i>	- <i>ba</i>	- <i>ot</i>	- <i>čka</i>	- <i>anka</i>	- <i>ica</i>	- <i>ina</i>	Spolu	Koefic. slov. syn.
- <i>nie/-tie</i>	697	×	82	46	30	23	17	8	7	5	4	4	226	0,032
- <i>R_m</i>	474	82	×	18	14	38	8	13	0	2	0	5	180	0,038
- <i>R_f</i>	238	46	18	×	11	6	5	1	1	0	0	2	90	0,038
- <i>ka</i>	148	30	14	11	×	9	2	0	2	2	1	2	66	0,044
- <i>ok</i>	139	23	38	6	9	×	0	0	0	1	1	0	78	0,056
- <i>ba</i>	70	17	8	5	2	0	×	0	0	0	0	0	37	0,053
- <i>ot</i>	38	8	13	1	0	0	0	×	0	0	1	0	23	0,060
- <i>čka</i>	22	7	0	1	2	0	0	0	×	0	1	0	11	0,050
- <i>anka</i>	18	5	2	0	2	2	0	0	0	×	1	0	11	0,061
- <i>ica</i>	25	4	0	0	1	1	0	1	1	1	×	0	9	0,036
- <i>ina</i>	37	4	5	2	2	0	0	0	0	0	0	×	13	0,035
Spolu:	1905	226	180	90	66	78	37	23	11	11	9	13	744	—

Tab. 7. Hodnoty slovotvornej synonymity
v materiáli z matičných textov

Slovotv. typ podľa prípony	Počet derivátov	-nie -tie	-R _m	-R _f	-ka	-ok	-ba	-ot	-čka	-anka	-ica	-ina	Spolu	Koefic. slov. syn.
-nie/-tie	821	×	286	186	103	50	49	32	20	9	34	28	797	0,97
-R _m	1200	286	×	80	45	96	13	50	7	3	10	20	610	0,51
-R _f	440	186	80	×	34	35	5	2	3	0	4	5	354	0,80
-ka	430	103	45	34	×	40	8	1	3	2	6	4	246	0,57
-ok	401	50	96	35	40	×	2	0	0	0	0	7	230	0,57
-ba	83	49	13	5	8	2	×	0	0	0	2	2	81	0,97
-ot	102	32	50	2	1	0	0	×	1	0	4	1	91	0,89
-čka	66	20	7	3	7	0	0	1	×	4	16	13	71	1,07
-anka	26	9	3	0	2	0	0	0	4	×	2	4	24	0,92
-ica	86	34	10	4	6	0	2	4	16	2	×	33	111	1,29
-ina	191	28	20	5	4	7	2	1	13	4	33	×	117	0,61
Spolu:	3846	797	610	354	246	230	81	91	71	24	111	117	2732	–

Tab. 8. Hodnoty slovotvornej synonymity
v materiáli z Loosovho slovníka

Ako z tabuliek vidno, v matičných rokoch sa oproti štúrovskému obdobiu badateľne zvýšil percentuálny výskyt podstatných mien typu $Z_v + -R_m$ a $Z_v + -R_f$, predovšetkým na úkor slovesných podstatných mien a substantív typu $Z_v + -ok$. Pravda, tento presun sa neuskutočnil naraz: spočiatku doznievala v teórii aj v praxi tendencia zo štúrovského obdobia, t. j. tvorenie a využívanie derivátov tvorených pozitívnou slovotvornou príponou. Toto doznievanie sa prejavovalo dvojako:

a) Odporom, resp. výhradami vtedajšej teórie voči derivátom tvoreným konverziou. Pravda, tento odpor sa neprejavil sústavne, ale iba sporadicky; jeho existenciu dokazujú najmä niektoré poznámky v rubrike Paulinyho Sokola *Vejačka a riedčica na slovenčinu*, kde sa odsudzuje používanie niektorých takto tvorených slov: „*Spása m. spasenie* nenie dobre...“ (Sokol 1865, s. 56); „... *uk, uka* jsú korene slov, a jako také náležia do etymologie, v reči spoločenskej púhe korene sa veľmi zriedka užívajú“ (tamže, s. 76); „... *pády smrti ľudí* – tri substantíva m. *pády smrteľnosti ľudskej*, alebo: pády ľudských úmorov, *umretí*“ (tamže, s. 77), Už tu sa však pripúšťajú, ba odporúčajú konvertovane deriváty od predponových slovies: „... m. *uka* (hovorí sa) *náuka*“ (tamže, s. 76); „*zor* je čistý koreň, a holé korene Slováka v pospolitej reči nerád užíva, radšej v spojení: *obzor, názor, pozor, dozor* a pod.“ (tamže, s. 116).

b) Neustávajúcím tvorením a používaním príponových odvodenín v prípadoch, v ktorých sa neskôr používali konvertované deriváty. Časté sú v týchto pozíciách slovesné podstatné mená:

Pohybovanie, pracovanie, vübec telesné *namáhanie* podporuje vylučovanie uhličitej kyseliny a vody (I. B. Zoch, LMS 69). – Len *súhlasením* patričných znalcov docieľť sa dá v národe *súhlasenie* všeobecné (Godra, S 66). – Predstavený mesta videl potvrdeným svoje *predpokladanie*, že blázon odejde bez hluku a pohoršenia sám (Záb., S 66). – Boli vzdialení na *dohodenie* kameňa (Záb., Dva dni v Chujave). – Prijal som teda *nabídnutie* (LMS 68). – V pravo ukazuje sa otvor, cez ktorý len s *namáhaním* preliezť možno (S 65). – Že Husitovia celý vidiek rymavský boli opanovali: svedčia i susedné hrady v jich *vládaní* sa nachodivšie (LMS 69).

Podobne aj I. B. Zoch v *Slovári vedeckého názvoslovía* (1868) navrhuje termíny *dotýkanie* „Berührung“, *vypočtovanie* „Berechnung“. Kubáni (Mendík) má subst. *uceštenie* za *úprava* a pod.

Ale tvorili a používali sa aj slová patriace k iným slovotvorným typom, najmä $Z_v + -ok$ a $Z_v + -ka$: *nálezok* (O 72), *nákladok* (O 78), *obkladok* (LMS 73), *odvarok* (LMS 73), *opisok* (S 64), *podatok* (údaj, LMS 71), *vkladok* (LMS 72), *výberok* (O 75), *výrobok* (= výroba: Nôž anglického výrobku – S 65), *vynálezok* (LMS 69), *záverok* (O 72), *dátka* (= údaj, LMS 68), *podpiska* (signatura, LMS 68), *príhovorka* (Kub.), *rozhovorka* (O 72) a i.

Doklady ukazujú, že v skúmanom období sa naďalej používali niektoré slová z týchto slovotvorných typov, tvorené a používané na úkor typov $Z_v + -R_m$ a $Z_v + -R_f$ v štúrovskej epoche (*namáhanie*, *predpokladanie*; *nálezok*, *obkladok*, *odvarok*, *vynálezok*, *záverok*; *rozhovorka*), ale sčasti sa k nim pritvárali aj nové (*súhlasenie*, *podatok*, *výberok*, *dátka*, *podpiska*, *príhovorka*). To je dôkaz pokračujúcej, hoci slabnúcej základnej tendencie, ktorá ovplyvňovala tvorenie dejových deverbatív v štúrovskom období. Voči tejto tendencii sa však v matičných rokoch stavia nová: pribúdajú, a to v rýchlejšom tempe, aj slová tvorené konverziou. Ich percentuálny podiel sa zvyšuje, začínajú vytláčať príslušné deriváty tvorené podľa iných slovotvorných typov alebo aspoň sa často používajú v synonymite s takýmito derivátmi. Mnohí autori vedome tvoria a používajú nové slová tohto typu; vyvrcholením tejto snahy je sústavné tvorenie slov typu $Z_v + -R_m$ a $Z_v + -R_f$ v Loosovom slovníku, dosahujúce takú mieru, že tieto dva typy nadobúdajú u Loosa v rámci skúmanej kategórie percentuálnu prevahu nad ostatnými typmi.

Napriek varovaniu pred používaním „čistých koreňov“ (teda vlastne substantív typu $Z_v + -R_m$, $Z_v + -R_f$ tvorených od bezpredponových sloviess) sa v matičných rokoch aj podstatné mená tohto typu používali pomerne často.

V dokladovom materiáli z matičných textov sú doložené napr. slová *blk*, *byt* (= bytie, N), *dun*, *glg*, *hlt*, *hryz*, *chrest*, *jäk*, *kvit*, *lak*, *mam*, *mih*, *mrsk*, *pis* (= písomnosť, dokument, S 65), *rak*, *speech*, *strek*, *syp*, *tras*, *šust*, *zon* (Godra), *žeh* a i. Niektoré z nich sa dokonca uvádzajú aj vo Vejačke bez výhrad proti ich slovotvornej stavbe (*hlt*, *glg* – 77, *dun* – 116). Mnoho takýchto slov má Loos (uvádzame len výber z hesiel v písm. B – K): *blak*, *blk*, *bod* („szúrás, Stich“), *brek*, *brenk* („bongás, Geklirr“), *brept*, *bzed* („fing, Fist“), *cek*, *cuk*, *cvrk*, *čuh*, *dmuch*, *drb*, *drg*, *drist* („fos, haskiürülés, Bauchfluss“), *hyb*, *hon*, *hrn*, *chyt*, *chop*, *jak*, *jazd*, *kon* („cselekvés, Handlung“), *kych*, *kyp*, *kys*, *kyv*, *kles* atď. Väčšinu Loosových slov sme v textoch nenašli, teda zrejme ide o Loosove vlastné výtvory; spolu s dokladmi z textov však aj ony môžu byť dôkazom o oživení tohto typu tvorenia.

Ešte častejší je výskyt slov typu $Z_v + -R_m$ tvorených od predponových slovík. Popri mnohých slovách, ktoré už boli pevnou súčasťou slovnej zásoby³, tvoria sa podľa typov $Z_v + -R_m$ a $Z_v + -R_f$ ďalšie lexikálne jednotky. Ich slovotvornú stavbu a bezprostrednú súvislosť s príslušným fundujúcim predponovým slovesom si mnohí autori bežne uvedomovali a odporúčali tvoriť deverbátiva s takouto slovotvornou štruktúrou. Tak okrem už spomenutého odporúčania vo Vejačke (*zor* – *obzor*, *názor*, *pozor*, *dozor*; pozri vyššie) navrhuje aj redakcia Sokola slová tohto typu namiesto Godrových termínov *predozon*, *stredozon*, *koncozon* „Anlaut, Inlaut, Auslaut“: „Alebo snád ešte kratšie (od *zaznieť*, *naznieť* a *doznieť*) *zázon*, *názon* a *dozon*“ (Godra, 1866, s. 228; poznámka redakcie pod čiarou). Sám Godra tvorí a používa viacero termínov s touto slovotvornou štruktúrou: pre slovesný dej používa termín *úkon*, pre pojem predikátu navrhuje názov *vývet* od slovesa *vyvetiť* (1866, s. 229) a *prímet* za *substantivum appositum* „pre svoju koreňovú príbuznosť“ (1866, s. 269) s termínmi *predmet*, *podmet*. Godra správne vysvetľuje i vzťah substantív tohto typu k fundujúcim slovesám, pričom zdôrazňuje primárnosť slovík.⁴

³ Slovotvorný typ $Z_v + -R_m$ bol v štúrovskom období a zrejme i predtým druhým najproduktívnejším typom tvorenia dejových substantív, typ $Z_v + -R_f$ bol približne v rovnováhe s typmi $Z_v + -ka$ a $Z_v + -ok$, teda mnoho slov z týchto typov sa už v skorších vývinových obdobiach pevne zaradilo do slovnej zásoby slovenčiny.

⁴ „Ponevác ale uvedené korene „*let*, *beh*, *tras*“ a mnohé jim podobné (bo ovšem i podstatnice sú) dakto snád chcelby pripočítat' medzi korene podstatničné: omylnú tú mienku podvrátiť musíme... S istotou tvrdiť môžeme, že... pračlovek prú si utvoril slovesá potrebné k vyveteniu toho, čuvstvám jeho znázorneno zjavivšieho sa úkonovania (*letenia*, *behania*, *trasenia*), nežli podstatnice (*let*, *beh*, *zátras*), ktoré len potom potreboval, keď tie v odtiahlosti poňaté pochopy rečou vyraziť chcel. Privedené teda (*let*, *beh*, *tras*) a podobné korene umnickým právom za slovesné vyhlásiť musíme“ (Godra, 1869, I, s. 50). Porov. k tomu súčasnú mienku: „Např. u dvojic *dějové jméno* –

Vytvára i ďalšie substantíva tohto typu, napr. *ozret, orek, náslov, presek, rozvor, vraz, výkvit, rozkvit, zákvit, odkvit*; ak sa väčšina z týchto jeho neologizmov neujala, stalo sa to preto, lebo v slovnej zásobe slovenčiny nejestvovali, príp. sa neujali príslušné fundujúce slovesá. Úspešnejšie uplatňoval takéto deriváty vo svojom návrhu odbornej terminológie I. B. Zoch. V *Slovári vedeckého názvoslovia* navrhuje napr. termíny *odsek* „Abschnitt“, *úsek* „Segment“, *oddiel* „Abteilung“, *rozbor* „Analyse“, *výraz* „Ausdruck“, *význam* „Bedeutung“, *dôkaz* „Beweis“, *poťah* „Beziehung“ (s poznámkou: „čes. vzťah“), *úrys*, *nárys* „Contour“, *priemer* „Durchmesser“, *priesek* „Durchschnitt“, *rozmer* „Dimension“, *výstup* „Elevation“, *rozvoj*, *vývin*, *rozvod* „Entwicklung“, *odvoj* „Evolution“, *postup* „Fortschritt“, *prieťah* „Fortsetzungszeichen“, *úkon* „Function“, *výčet* „Induction“, *význak* „Symbol“, *návod* „Methode“, *obmer* „Perimeter“ a i. Značná časť z týchto derivátov sa používa i dnes; pravda, Zoch netvoril nové termíny svojvoľne, ale opieral sa o českú, už ustálenú terminológiu (porov. Blanár, 1963c, s. 115).

Nové slová tohto typu sa však tvorili a používali aj mimo odborného štýlu. Okrem už ustálených a aj dnes bežných slov ako *dojem*, *dotyk*, *dovoz*, *dôkaz*, *náhľad* (i *náhläd*), *nájazd* (i *nájäzd*), *nános*, *nápad*, *nárek*, *návrat*, *obeh*, *obdiv*, *odblesk*, *oddych*, *odlet*, *pocit*, *podnik*, *podvod*, *pohyb*, *pojem*, *pokus*, *postup*, *prechod* atď. (tieto slová sú zväčša doložené už aj v štúrovskom období, teda v matičných rokoch nemožno hovoriť o ich tvorení, ale o využívaní už utvorených slov) zjavujú sa v matičných textoch mnohé nové substantíva typu $Z_v + -R_m$, napr. *dorob* (Bereitung, S 65), *námer* (S 61), *nátisk* (S 61), *obvoj* (S 65), *odfuk* (Kub.), *odhovor* (= námieta, S 66), *odkvet* (Čkň 62), *podvlak* (S 63), *pojazd* (S 67), *pomysel* (S 67), *ponos* (LMS 70), *popľaz* (LMS 74), *postrk* (= podnet, impulz, S 67), *pozyv* (S 66), *predznak* (LMS 74), *prehlas* (LMS 68), *preoblek* (L 62), *presyt* (Dobš.), *prevod* (LMS 68), *prezor* (= prehliadka, LMS 69), *priečin* (Kub.), *prie vrat* (Čkň 62), *príhlas* (LMS 67), *proslov* (S 64), *roztvor* (S 65), *rozvah* (sic – S 65), *úšklab* (Záb.), *úváz* (S 65), *vďak* (S 65), *vtlak* (= dojem, S 67), *výblesk* (O 75), *výmor* (Dobš.), *výkroj* (S 67), *výrost* (S 64), *výstrek* (LMS 75), *vývrat* (LMS 74), *záhľad* (= zahľadenie, S 67), *zákrov* (LMS 74), *zákrut* (LMS 71), *zámysel* (S 64), *zátvor* (S 64), *zhovor* (Kub.), *zkum* (LMS 69) a i.

---

dějové sloveso je absolutně vyloučena motivace *dějové jméno* → *dějové sloveso*, neboť význam dějového jména, děj předmětně chápaný, je vždy abstrakcí děje v základním smyslu označovaného slovesem, a je tedy vždy posterius. Je tedy třeba chápat i *hon*, *lov*, *práce* atď. jako motivované slovesy *honit*, *lovit*, *pracovat* a nikoli naopak“ (Dokulil, 1962, s. 108 – 109).

Neúmerne veľa substantív tohto typu zaznamenáva Loosov slovník; ako vidno z výčíslenia, je ich v ňom podstatne viac ako slovesných podstatných mien. Autor slovníka pri zachytávaní dejových substantív dával očividne prednosť substantívam tohto typu a veľkú časť, ba väčšinu z nich si sám vytvoril. Uvádza konvertované deriváty od veľkého množstva bezpredponových sloviess a prakticky od každého predponového slovesa zaznamenaného v slovníku; slovesné podstatné mená však uvádza iba od menšej časti sloviess, pričom, zdá sa, nezaznamenával ich podľa nejakej vyhranenej zásady. Nebola mu kritériom sémantická odlišnosť slovesného podstatného mena od fundujúceho slovesa; uvádza množstvo sloviess i slovesných podstatných mien významovo totožných (*bacnúť* – *bacnutie*, *bájiť* – *bájenie*, *básniť* – *básnenie*, *bažiť* – *baženie* atď.). Niekedy uvádza iba slovesné podstatné meno bez fundujúceho slovesa, k inému slovesu však slovesné podstatné meno neuvedie. Nemá napr. slovesné podstatné meno k slovesu *barviť*, uvádza však *barviarenie* (s význ. „festés, Färben“) bez slovesa *barvovať*; má *baviť* i *bavieť* sa, ale uvádza slovesné podstatné meno len od zvratnej podoby *bavenie* sa a pod. Nadmerné tvorenie a uvádzanie slov typu $Z_v + -R_m$ a nedôslednosť pri zaznamenávaní slovesných podstatných mien v osobitných heslách má v Loosovom slovníku za následok skreslený, vtedajšej jazykovej praxi nezodpovedajúci obraz pomeru týchto dvoch slovotvorných typov.

Niekoľko príkladov na substantíva typu $Z_v + -R_m$ od predponových sloviess, ktoré uvádza Loos: *dobeh*, *dodaj*, *dohad*, *dohľad*, *dohlas*, *dohod*, *dohon*, *dohovor*, *dochod* („odajövet, odamenet, Hinfahrt“), *dojazd*, *dokon*, *dolov*, *donos*, *dopad*, *dopaľ*, *dopis*, *doplav*, *dopohon*, *dopust*, *dorast* („utónövés, sarjadék, Nachwuchs“), *doraz*, *dosah*, *dosyt*, *doskok*, *dosluch*, *dospev*, *dostrel*, *dostup*, *dosvit* atď.

Veľká väčšina Loosom utvorených a v slovníku zachytených slov typu $Z_v + -R_m$ sa v slovenčine neudržala, najmä preto, že bola z hľadiska pomenovacích potrieb zbytočná. Preto neprekvapuje, ak sa o 25 rokov neskôr v slovníku A. Pechánia, ktorý je skrátenou podobou Loosovho slovníka (porov. Weingart, 1923, s. 80), vypustili až dve tretiny týchto Loosových derivátov.

I keď Loosov obraz o slovotvornom type $Z_v + -R_m$ je skreslený a zveličený, predsa na základe dokladového materiálu možno povedať, že sa tento typ v matičnom období v porovnaní so štúrovskou epochou aktivizoval a stal sa najexpanzívnejším zo skúmaných slovotvorných typov. Jeho úspešná konkurencia s inými typmi sa prejavovala v percentuálnom vzraste počtu derivátov oproti ostatným typom, v používaní takto tvorených slov namiesto odvodenín z iných slovotvorných typov i v častej synonymite slov tohto typu s ďalšími

typmi tejto kategórie. Z textov možno uviesť napr. doklady na existenciu synonymických dvojíc a radov:

$Z_v + -R_m - Z_v + -nie/-tie$: *umretie – úmor, predpokladanie i predполоženie* (Zoch) – *predpoklad, pohybovanie – pohyb, odklonenie – odklon* (LMS 70, obidva deriváty použité tesne po sebe na tejže strane), *pohliadnutie – pohľad, presýtenie – presyt, súhlasenie – súhlas* (NN 77), *vymáranie – výmor, poznamenanie – poznam, vykriknutie – výkrik, vybuchnutie – výbuch* a i.

$Z_v + -R_m - Z_v + -ok$: *dorob – dorobok, nález – nálezok, odlom – odlomok, obklad – obkladok, obväz – obväzok, opis – opisok, odchyl – odchylak* (Zoch), *odpočin – odpočinok, vklad – vkladok, výber – výberok, výbeh – výbežok, výkvet – výkvetok, vynález – vynálezok, záver – záverok, zbyt – zbytok* (Zoch), *zveľad – zveľadok* a i.

$Z_v + -R_m - Z_v + -ka$: *obrat – obrátka, podpis – podpiska* (LMS 68), *rozhovor – rozhovorka, príhovor – príhovorka* (Kub.), *pokus – skúška, zápis – zápiska* a i.

$Z_v + -R_m - Z_v + -ot$: *huk – hukot, hvizd – hvizdot, jak/jäk – jakot, jas – jasot* (významovo totožné, pozri ďalej), *lesk – leskot, smiech – smiechot, štek – štekot, šum – šumot, tresk – treskot*.

$Z_v + -R_m - Z_{v/pp} + -ina$: *poznam – náznačina, poznačina* (Godra), *otvor – otvorenina*.

$Z_v + -R_m - Z_v + -ba$: *prezor* (LMS 69) – *prezorba* (Kub.), *zhon – zhonba* (S 66).

Osobitná je synonymita dvojice slov *chod – chodba*. V súčasnom jazyku sú obidve slová od seba sémanticky vzdialené – *chod* ako *nomen actionis*, *chodba* ako *nomen loci*. Z matičného obdobia jestvujú doklady o synonymite tejto dvojice v obidvoch významoch:

a) *nomen actionis*: Poznať pochábeho po *chode* (S 65). – Lebo to není ušľápaná (sic) cesta alebo zdobené *chodbou* či kladivom kamenie (S 63).

b) *nomen loci*: Kolo druhého poschodia ťahal sa mrežový *chod* (O 72). – Dolná primuseumná *chodba* dala sa prehradiť (LMS 71).

Typ $Z_v + -R_m$ konkuroval aj s typom $Z_v + -R_f$ a mal v tejto konkurencii prevahu, hoci aj typ $Z_v + -R_f$ bol v matičnom období na postupe. Viacero deverbatív, ktoré sa v predošlom období alebo v ďalšom vývine ustálili v podobe substantíva ženského rodu, sa používalo v matičných rokoch aj (alebo výlučne) ako deriváty mužského rodu. Tak za štúrovske *námera* je v tomto období doklad aj na podobu *námer* (Náhoda hrala teda významnú úlohu v jeho *námeroch* – S 61), ďalej je *ponos* (LMS 70) za dnešné *ponosa*, *zákrut* (LMS 71) za *zákruta*, doložené sú dvojice synonym, resp. rodových variantov *rozvah* (S 65) – *rozvaha*, *sostav* (E. Černý, LMS 68) – *sostava* (Zoch), *úškl'ab* (Záb.) –

úškleba (S 60), úhrn (S 65) – úhrna (S 67), vďak – vďaka; subst. tlač sa vyskytuje aj v mužskom rode (Má aj iné ku tlaču hotové diela – S 66) a i. Dôkazom o tendencii používať deriváty typu $Z_v + -R_m$ namiesto typu $Z_v + -R_f$ je aj poznámka vo *Vejačke*, ktorá k niektorým takýmto derivátom zaujíma odmietavé stanovisko: „Výmen m. výmena dľa obdoby: odmena, zámena hovorí sa vždy v žen. p., nie odmen, zámen“ (S 65, 136).

V Loosovom slovníku sa zachycuje synonymita slovotvorného typu $Z_v + -R_m$ s inými slovotvornými typmi v oveľa väčšom rozsahu, v akom sa vyskytuje v matičných textoch. Keďže Loos (ako sme už spomenuli) uvádza nielen doložené, ale aj potenciálne deriváty z jednotlivých slovotvorných typov, synonymné dvojice a rady deverbatív z typov, ktoré tu skúmame, sú v jeho slovníku bežné. Funkčnú diferenciáciu medzi nimi vo väčšine prípadov nezaznamenáva, často spája dve i tri synonymá do jedného hesla: *prek vap – prek vapenie, dopust – dopustok, príliv – prílivok, prípad – prípadok, prerast – prerastok, predplat – predplata, presek – preseka, prečin – prečina – prečinenie, výsev – výsevok – výsevka* atď. Inokedy (opäť bez odôvodnenia) uvádza dve synonymá ako osobitné heslá s rovnakým významom, napr. *dotaz* a *dotázka* „kérdezösködés, Frage, Anfrage“, *násled* a *následok* „következmény, Folge“, alebo pri jednom synonyme odkazuje k druhému: *podrastok* v. *podrast*, *výmetok* v. *výmet* a pod.

Konkurencia slovotvorného typu $Z_v + -R_m$ s inými typmi tvorenia dejových substantív sa teda v matičnom období prejavovala v existencii bohatej slovotvornej synonymity. Táto synonymita je hojne doložená v textoch z matičného obdobia, ale jej zachytenie v Loosovom slovníku do istej miery skresľuje skutočný stav.

Slovotvorný typ $Z_v + -R_m$ bol síce primárne typom tvorenia dejových substantív, ale v porovnaní s typom $Z_v + -nie/-tie$ nebol onomaziologicky a sémanticky natoľko jednotný. Takúto slovotvornú štruktúru mali nielen názvy deja, ale i názvy výsledku činnosti (práve tie boli najčastejšie v synonymite s derivátmi typu $Z_v + -ok$): *odlom, odvar, výnos, výkroj, nápis, výrob, odtisk, násyp*, názvy prostriedku činnosti: *obklad*, nositeľa deja: *poplaz*, miesta činnosti: *chod* (pozri vyššie), *záliv, prievoz* a i. Táto sémantická diferenciácia sa však ešte neprejavila v matičnom období tak silne ako vo vývinovej etape od 80. rokov 19. stor.

Rozkolísanosť spisovnej normy matičného obdobia na všetkých jazykových plánoch sa prejavila aj v rozkolísanosti fonologickej štruktúry a paradigmatiky niektorých derivátov tohto typu. Odvođeniny s bázou⁵ zakončenou na *d, t, n, l* vyskytovali sa i s príslušným druhým (palatálnym) členom ko-

⁵ Termín *báza* používame podľa *Morfologie slovenského jazyka*, 1966, s. 38.

relačného páru na konci bázy: *rozpočet/rozpočet'*, *výstrel/l'*, *zapál/l'*, *skon/ň*, *výhost/t'*, a pod. Viaceré deriváty sa vyskytovali v dubletách s niekoľkými rozličnými vokálmi v korennej morféme: *názov/název*, *odkvet/odkvit*, *pohľad/pohlád*, *zrast/zrost*, *výsluch/výslech*, *výjav/výjäv*, *jak/jäk* atď. Kolísanie podoby nositeľa slabičnosti v predponách zrejme často ovplyvnil český úzus: *důkaz/dôkaz*, *pôrod/porod*, *prômet* (Zoch). Zriedkavejšie sú odchýlky v skloňovaní: pod *dojemom* rozpomienok (S 64).

Slovotvorný typ $Z_v + -R_m$ bol teda v matičnom období najaktívnejším, najexpanzívnejším slovotvorným typom v rámci skúmanej kategórie. Tvorilo sa podľa neho mnoho nových derivátov, takže badateľne zatlačal do úzadia ostatné slovotvorné typy. Vo vtedajšej slovenskej jazykovednej literatúre sa táto zvýšená aktivita tohto typu teoreticky neodôvodňuje, no aj tak možno zistiť jej príčiny. Rozhodujúcu úlohu tu zohral vtedajší stav v češtine, kde sa v tomto období už i v jazykovednej teórii uprednostňoval tento typ tvorenia dejových substantív najmä na úkor slovesných podstatných mien (porov. o tom v predošlej kapitole). Táto tendencia sa v češtine uplatňovala už skôr, ale v štúrovskom období do slovenčiny ešte neprenikla. Uplatnila sa až v matičných rokoch, keď sa najmä pri vytváraní odbornej terminológie preberali z češtiny aj takto tvorené termíny a napodobňovaním ich slovotvornej štruktúry sa vytvárali nové lexikálne jednotky tohto typu už na pôde slovenčiny. O tom, že mnoho slov typu $Z_v + -R_m$ sa do slovenčiny prebralo z češtiny, svedčí i hláskoslovná podoba viacerých takýchto derivátov (*výslech*, *důkaz*, *prômet*), neprítomnosť základového slovesa v slovenčine (*nástin*, *výtisk*) alebo kolísanie pri skloňovaní niektorých substantív (pod *dojemom* rozpomienok). Teda čeština, ktorá bola aj v iných prípadoch pre slovenčinu „slovotvorným modelom“ (Blanár, 1963c, s. 115), poskytla i pri tomto slovotvornom type impulz na jeho aktivizáciu v slovenčine. Oveľa menej ovplyvnili vývoj tohto slovotvorného typu prevzatia z iných slovanských jazykov: *pojazd* (z rušt.), *náslov*, *zátvor*, *pozyv* (zo srbch.), *orek*, *vraz* (Godra – porov. poľ. *orzeczenie* „prísudok“, *wrażenie* „dojem“) a i.

Druhým typom, ktorý sa v porovnaní so štúrovským obdobím v matičných rokoch aktivizoval, bol typ $Z_v + -R_f$. Súviselo to so všeobecným príklonom k tvoreniu dejových substantív konverziou. Pravda, v konkurencii s typom $Z_v + -R_m$ bol tento typ slabší, formálne i sémanticky menej jednoliaty. Rozpadal sa na podtypy podľa druhu relačnej morfémy (R_f : *pomsta*, *úloha*, *pochvala*; R_{f2} : *chôdza*, *pláca*, u Loosa *podmoľa*, *leja*; R_{f3} : *výpoveď*, *zápraž*, *seč*) a využíval sa nielen na tvorenie názvov spredmetneného deja, ale aj iných dejových vzťahov (paciens: *podstava*, prostriedok činnosti: *ohrada*, *podkova*, *zástera*; výsledok činnosti: *prívara*) vo väčšej miere ako typ $Z_v + -R_m$. No i tak

pribúda v tomto období aj do tohto slovotvorného typu mnoho nových derivátov s dejovým významom, často namiesto slovesných podstatných mien: *lika* (= podoba, S. Ormis, LMS 69, zrejme zo srbch.), *náloha* (= návrh, LMS 67), *nárada*, *námera* (obidve doložené už v štúrovskom období, boli živé aj v matičných rokoch), *obvina*, *podneta* (S 65), *poškvrna* (LMS 69), *priepra* (Čkň 62), *sosnova* (Godra), *sôstava* (LMS 67), *úhrna* (S 67), pomn. *útrovy* (LMS 69), *výhovora* (L 62), *výkupa* (= vykúpenie, S 61), *vynáhrada* (N), *výsluha* (Kub.), *zápleta* (= zápletká, LMS 74), *záraza* (S 67), *závada* (S 65), v Zochovom Slovári *dostava* „Cosinus“, *podpona* „Hypothenuse“, *podstava* „Grundfläche“, *zásada* „Grundsatz“, *shoda* „Kongruenz“, *poloha* „Lage“, *prestava* „Permutationsform“, *obmena* „Variationsform“, u Loosa napr. *bra*, *čaka*, *dba*, *doplata*, *dovaha*, *mráka*, *náloha*, *náplava*, *ochlada*, *ochroma*, *nátyka*, *podara* („siker, szerencse, Gelingen, Glück“), *podloha* („föltétel, Hypothese“), *pohana*, *pohona* („utánjárás, Betreuung“), *pohuba*, *pochluba*, *pochmura*, *pokaza* atď. Z derivátov typu $Z_v + -R_{\beta}$ (vz. dlaň) možno uviesť napr. substantíva *podnet'* (S 65), *prietrž* (O 76), *seč* (S 65), *stvar* (S 65), *výdruž* (LMS 74), *výseč* (Zoch), *zápraž* (S 66), *závej* (Sotvy utíši sa taká *závej*, už vracajú sa k útoku – S 65), *zber* (Od ledajakej *zbery* (sic) musel úšklebný posmech znášať – S 67), u Loosa *dopoved'*, *nápeč*, *nápoved'*, *náseč*, *odmäkč* (!), *ostráž*, *otáž* (v dejovom význame: „megterhelés, Belastung“) a i.

Synonymita tohto slovotvorného typu s inými typmi nebola bohatá, dotýkala sa vlastne len typu $Z_v + -R_m$ a $Z_v + -ka$. Príklady uvedené pri type $Z_v + -R_m$ svedčia o väčšej aktivite tohto typu, ale možno zistiť aj opačnú tendenciu: existenciu slov s relačnou morféomou feminína tam, kde v ďalšom vývine prevládla podoba mužského rodu: *podneta*, *podnet'* – *podnet*, *výkupa* – *výkup*, *úhrna* – *úhrn*, *zápraž* – *záprah*, zlož. *nocľaha* (S 67). Dokladov o konkurencii a synonymite s typmi $Z_v + -ka$ a $Z_{v/pp} + -ina$ je menej: *výhovora* – *výhovorka*, *zápleta*, *výseč* – *výsečina* (Zoch). Loos uvádza omnoho bohatšiu synonymitu tohto typu s ostatnými typmi: *doplata* – *doplatok*, *dostač*, *dostata* – *dostatok*, *leja* – *lej* – *lejavica*, *nákaza* – *nákaz*, *názva* – *názov*, *odtrž* – *odtržka*, *poroba* – *porobenstvo*, *splata* – *splátka* atď.

Príčina zvýšenej aktivity a produktivity tohto typu v matičných rokoch je zrejme rovnaká ako pri type $Z_v + -R_m$: impulzom tu boli prevzatia z češtiny (porov. slová *chlúba*, *ostuda*, *pútká*, deriváty od predponových odvodenín slovesa *mluviť*: *pomluva*, *rozmluva*, *výmluva* alebo kolísanie vo formách *smluva* – *smlúva*, *úlava* – *úleva*, *zkaza* – *zkáza*, *ztrata* – *ztráta*) a k nim sa prítvárali nové deriváty s rovnakou slovotvornou štruktúrou. Prevaha typu $Z_v + -R_m$ i menšia formálna a sémantická homogénnosť však neumožnili taký rozvoj typu $Z_v + -R_{\beta}$, aký možno zaznamenať pri predošlom type.

Vzrast produktivity obidvoch týchto typov, najmä typu $Z_v + -R_m$ bol príčinou poklesu produktivity slovotvorného typu $Z_v + -ok$, ktorý ako typ tvorenia deverbatív s pozitívnou slovotvornou príponou bol veľmi aktívny v štúrovskom období (porov. Horecký, 1946 – 48; 1959, s. 114). Pokles percentuálneho zastúpenia tohto typu v rámci skúmaného súboru slovotvorných typov možno zistiť najmä z matičných textov, ale i v Loosovom slovníku je tento typ percentuálne slabšie zastúpený ako typ $Z_v + -R_f$ a $Z_v + -ka$, nad ktorými mal v Jančovičovom slovníku miernu početnú prevahu. Príčinou toho je sémantický posun, ktorý zasiahol prakticky celý tento slovotvorný typ. Kým v štúrovskom období sa využíval tento typ na tvorenie názvov deja i výsledku deja, teda nebol dosť sémanticky vyhranený, v matičnom období nadobúdajú prevahu názvy výsledku deja. Táto metonymická zmena bola formálne umožnená tým, že substantíva tohto typu sa temer napospol tvorili od predponových dokonavých sloviess, takže rezultatívny význam sa mohol pri nich ľahko ustáliť. A tak popri menšine dejových substantív tohto typu, napr. *odpočinok*, *zármatok*, *zmätok*, *dôstavok* (= dostavba, LMS 67), *obstánok* (Nám na *obstánku* a rozkvet MS *záležať* musí – LMS 70), *rozvitok*, *spočinok* (S 65), *úživok* (= používanie, Godra), *zábudok* (= zabudnutie, S 65), *zmutok* (S 67), *zveľatok* a pod. majú v tomto type v matičnom období prevahu názvy výsledku činnosti: *dodavok* (E. Černý, LMS 68), *doplatok*, *dorobok* (V. P.-Tóth, LMS 68), *nadobudok* (LMS 70), *nálezok*, *odlomok*, *odlivok* (= odliatok, LMS 70), *ohryzok*, *opisok*, *podatok* (= údaj, LMS 71), *prídavok*, *prílepok* (P. Križko, LMS 68), *prístavok*, *prívesok*, *rozlišok* („Differentiale“, Zoch), *strižok* (kupón, LMS 69), *údelok* (dividenda), *úhrnok* (LMS 64), *vkladok* (LMS 72), *výberok* (O 75), *výhodok* (Či je národ slovenský vari dáky *výhodok* človečenstva? – S 65), *výkvetok* (Malučký je ešte tento *výkvetok* – O 74), *vynákladok* (LMS 65), *vynálezok* (LMS 67), *vývažok* („Tara“, Zoch), *zádatok* (problém, S 65) a i.

Vo veľkom množstve zaznamenáva takto tvorené substantíva Loos, najmä v synonymite s typom $Z_v + -R_m$; aj uňho sú vo väčšine názvy výsledku deja: *doberok*, *dobyvok*, *dočinok*, *dojedok*, *dokladok*, *dokonok*, *dokrojok*, *dolevok*, *donesok*, *dopadok*, *doplatok*, *doplnok*, *dopustok*, *dorastok*, *doškrabok*, *dotinok* a i. Veľká časť jeho derivátov je iba svedectvom slovotvornej potencie tohto typu, teda možnosti tvoriť takéto odvodeniny od väčšiny predponových dokonavých sloviess; v jazykovej praxi sa však tieto deriváty z väčšej časti nepoužívali, v textoch nie sú doložené.

Okrem častej synonymity s typom $Z_v + -R_m$, o ktorej už bola reč, možno z textov uviesť iba zriedkavé prípady existencie synonymných dvojíc slov tohto typu so slovesnými podstatnými menami (*spočinutie* – *spočinok*, *zveľadenie* – *zveľatok*, *zabudnutie* – *zábudok*) a substantívami typu $Z_v + -ka$

(záverok – záverka). Voči ostatným slovotvorným typom neprejavoval teda tento typ väčšiu aktivitu. Zdá sa, že tvorenie podľa typu $Z_v + -ok$ nedostalo zvonku taký impulz, aký sa dal zistiť pri predošlých dvoch typoch; z češtiny sa deriváty tohto typu zrejme preberali menej a prevzatia z iných slovanských jazykov (napr. z rušt. *obryvok*, S 66, pravdepodobne zo srbch. *obstánok*, *podatok*, *zádatok*) boli iba okrajové. Aj to môže byť jednou z príčin relatívne oslabenej produktivity tohto typu. Ako ukazujú údaje z 80. a 90. rokov, toto slabnutie pokračovalo aj v nasledujúcom vývinovom období.

Spomedzi slovotvorných typov s pozitívnou slovotvornou príponou možno zaznamenať absolútny i percentuálny prírastok pri slovotvornom type $Z_v + -ka$. Podľa tohto typu sa tvorili názvy deja zväčša od predponových, zriedkavejšie od bezpredponových nedokonavých slovies. V matičnom období, zdá sa, vzrástla produktivita tohto typu najmä na úkor tvorenia slovesných podstatných mien, sčasti aj na úkor iných typov, hlavne $Z_v + -R_m$, $Z_v + -R_p$, $Z_{v/pp} + -ina$ (s významom výsledku deja), $Z_v + -čka$, $Z_v + -anka$, napr. *behávka* (= hnačka, LMS 75), *dátka* (= údaj, LMS 64), *dohovárka* (= dohováranie, S 65), *hádka* (= hádanka, S 65), *furmanka*, *kaplanka* (obe Záb.)⁶, *nadávká*, *narážka*, *námietka*, *násmieška* (S 67), *obchádzka* (O 77), *od(o)bierka*, *obrátká* (LMS 73), pomn. *oddávky* (Čkň 62), *odtržky* (= roztržka, O 71), *ohovárka*, *oplátka* (= odplata, S 64), *oprávka* („Correctura“, Zoch), *podpiska* (LMS 68), *pohádka* (= záhada, Kub.), *pohliadka* (Zoch), *poľovka* (O 77), *postávka*, *potrčka*, *potrčka* (Vej.), *poučka* („Lehrsatz“, Zoch), *premávka*, *prítulka*, *rozhovorka* (O 76), *snímka* (LMS 69), *upozornivka* (= upozornenie), *výmedzivka* (= definícia), *útvorka* (= stavba, zloženie – posledné tri substantíva u Godru), *vyhrážka*/*vyhrôžka*/*výhražka*/*výhrůžka*, *výpravka* (= rozprávanie, O 71), *vyrážka* (= zábava: Prečo si neskrátíme prácu túto a získaného tým času neužijeme k vyrážke? – E. Černý, LMS 68), *výslužka* (S 66), *záhadka* (= hádanka, S 61), *zachádzka* (S 67), *zápiska* (LMS 69), *záverka*/*závierka*, *záslužka* (S 66), *záveska* („Mantissa“, Zoch), *žierka* (= bolenie brucha, LMS 73) a i. V dokladovom materiáli sú doložené synonymné dvojice *poľovka* – *poľovačka*, *hádka*, *zahádka* – *hádanka*, *žierka* – *žránka*, *rozhovorka* – *rozhovor*, *výslužka* – *výsluha*, *oprávka* – *oprava* atď. Značné množstvo odvodenín uvádza aj Loos, napr. *čkavka*, *dobívka*, *dohliadka*, *donáška*, *dopúšťka*, *dosievka*, *dosýpka*, pomn. *driemky*, *hádžka*, *klzka* (= kĺzačka), *maľovka*, *napomienka* atď., mnohé v synonymite: *dokázka* – *dokázanie* – *dôkaz*, *dotázanie* – *dotážka* – *dotaz*, *výsev* – *výsevka* – *výsevok* a i. Pomerne

⁶ Keďže ide o názvy deja, nemožno tieto substantíva pokladať za motivované substantívami *furman*, *kaplán* (nemajú teda slovotvornú štruktúru $Z_s + -ka$), ale odvodenými slovesami *furmančiť*, *kaplánčiť*.

veľký počet derivátov v textoch aj u Loosa a rozvetvená slovotvorná synonymita svedčí o produktivite i aktivite tohto typu. V nasledujúcom období produktivita typu klesá, ale aktivitu voči ostatným typom si typ $Z_v + -ka$ zachoval aj v poslednom dvadsaťročí 19. storočia.

Týchto päť slovotvorných typov tvorilo jadro slovotvorby dejových substantív v matičnom období. Ďalšie typy boli oveľa menej frekventované, tvorili okrajovú, v podstate neproduktívnu vrstvu derivátov v kategórii spredmetnenia deja a v ich rozsahu možno badať v textoch z jednotlivých období iba malé zmeny. Vývojovo najpozoruhodnejší z nich bol typ $Z_v + -ba$. Už v štúrovskom období sa pri ňom prejavil rozpor medzi subjektívnou snahou niektorých autorov tvoriť takéto substantíva a objektívnou neproduktívnosťou tohto slovotvorného typu. Tento rozpor trval aj v matičnom období. V prácach M. Godru, ktorý sa už v štúrovskom období hojne pokúšal tvoriť substantíva príponou *-ba*, vyskytuje sa aj v matičných rokoch viac takýchto odvodenín, pravda, s nepravidelnou, slovotvorným zákonitostiam slovenčiny nezodpovedajúcou slovotvornou štruktúrou: *spájatba*, *umozorba*, *umohledba*, *útvorba*. Neužali sa ani Zochom navrhované termíny *určitba* „Definitio“, *spolkočetba* „Gesellschaftsrechnung“. Pravidelnejšiu slovotvornú štruktúru mali substantíva tvorené od bezpríponových neodvodených slovies: *borba*, *cvičba* (O 76), *hojba* (= liečenie, liečba, S 62), *hrejba* (Dobš.), *kriesba* (O 76), *kvílba* (O 74), *lejba* (Dobš.), *lišba* (= rozdiel, Godra), *lučba*, *merba*, *skusba*, *skloňba* (Godra), *súdba* (= kritérium, LMS 70), *tlačba* (Minerva 69), *tržba* (= obchodovanie, LMS 73), *vedba* (LMS 70), *vejba* (Dobš.), zriedkavo od predponových: *prezorba* (Kub.), *ohradba* (LMS 69), *výučba* (Záh.), *zhonba* (S 66). V porovnaní s inými typmi je tento typ aj u Loosa zastúpený relatívne slabo, napr. derivátmi *braňba*, *čižba* („Vogelfang“), *dychtba*, *dojba*, *chválba*, *kludba*, *krytba*, *mazba* a i. Napriek všetkým týmto pokusom nebolo už možné oživiť neproduktívny slovotvorný typ. A tak postupom času klesá percento týchto derivátov v textoch i v slovníkoch.

Relatívne málo je zastúpený v matičných textoch slovotvorný typ $Z_v + -ot$. Súvisí to s nadmernou produktivitou typu $Z_v + -R_m$, podľa ktorého sa tvorili aj „názvy pre deje chápané sluchom“ (Horecký, 1959, s. 139) od bezpredponových slovies s onomatopoickým základom, práve na úkor typu $Z_v + -ot$. Aj k väčšine substantív tohto typu je doložené v matičnom období synonymum tvorené konverziou: *blakot* – *blak*, *brechot* – *brech*, *cvengot* – *cveng*, *chrestot* – *chrest*, *jakot* – *jak*, *šumot* – *šum* a i. Substantíva tohto typu s neonomatopoickým základom sú zriedkavé: *hlasot* (S 62), *jasot* (*Jasot* zorničky sa stratí – O 77), *smiechot* (S 67). Loos tvorí deriváty tohto typu pomerne

hojne: *bl'abot*, *blbot*, *brekot*, *brukot*, *crkot*, *fukot*, *hemzot*, *hmyzot*, *hromot*, *kyvot*, *klapot*, *klusot* atď.

Ďalšie typy vykazujú v porovnaní so štúrovským obdobím iba málo zmien. Pritvárali sa k nim jednotlivé slová, ale tvorenie podľa nich nenadobudlo väčší rozsah. Typ $Z_{v/pp} + -ina$ sa využíval v prevažnej väčšine na tvorenie konkrétnych i abstraktných názvov výsledku deja: *lepenina* (S 65), *miešanina*, *napodobenina*, *otrusina* (S 64), *roztrženina*, *rozvalina*, *sdruženina* („Aggregat“, Zoch), *skupenina/skupina*, *slúčenina/slúčina* (LMS 69), *vymyslenina* (= výmysel, LMS 72), *zborenina*, *zplodina* (LMS 69), *zraženina* (sic – LMS 69), v synonymite *skrútenina*, *krútenina* (E. Černý) – *skratka*, *otvorenina* – *otvor*. Dejové substantíva sú zriedkavé: *porobenina* (Križko), *táranina* (L 64), *švatlanina* (S 65), *potváranina* (S 66), *badanina* (= bádanie, výskum, S 65), u Godru *náznačina*, *poznačina*. Loos má tento typ neúmerne bohato zastúpený, ponajviac v synonymite s typom $Z_v + -ica$. Sémantický posun smerom k názvom výsledku činnosti, badateľný v dokladoch z textov, je uňho menej zreteľný, mnoho derivátov uvádza v obidvoch významoch: *babranina* „babrálas, kotyvaszték“, *cupovanina* „tépés, tépet“, *bublanina* „morgás; felfújt étel“, *čarbanina* „firkálás, irkafirka“. Názvami deja sú uňho napr. *cuchanina*, *čľupkanina*, *dívanina*, *hádanina*, *dusenina* (všetky v synonymite s príslušnými derivátmi na *-ica*), názvami výsledku deja napr. *čmáranina*, *drchanina*, *hrabanina*, *klčenina* atď. Konfrontácia Loosových údajov s dokladmi z matičných textov ukazuje, že stav tohto slovotvorného typu, zachytený v Loosovom slovníku, nebol už v súlade s jazykovou praxou. To isté možno povedať o type $Z_v + -ica$. Z tohto typu sa objavilo v textoch matičného obdobia iba niekoľko sémanticky nie celkom jednoznačných derivátov: *darovnica* (= donácia – Hurban, LMS 70), *kreslica* (= kreslená hádanka, rébus – S 62), *sankovica* (= sankovačka, O 78), *pranica*, *sekavica* (= bitka, S 64), *svätenica* (Bojí sa ako čert *svätenice* – S 65), *trenica*, *zdravica*. Jadro tohto nerozsiahleho, neproduktívneho slovotvorného typu – názvy prírodných dejov a niekoľko expresív: *blýskavica*, *hrnavica*, *lejavica*, *chumelica*, *šibavica*, *šmáravica*, *žranica*, *tlačénica* – sa od štúrovského obdobia v podstate nezmenilo. Preto množstvo Loosových derivátov, napr. *babranica*, *branica*, *bryndanica*, *cúranica*, *dranica*, *fliakanica*, *hádanica*, *horenica* atď. sa zrejme v jazyku neuplatnilo.

Podobne i novších derivátov typu $Z_v + -čka$, $Z_v + -anka$ bolo len niekoľko: *hračka* (= hra), *jednačka* (Kubáni v próze Mendík ho uvádza v gemerskej nárečovej podobe: Já nerád dlhia *jednašky*), *meračka*, *písačka*, *žobračka*; *žránka* (= bolenie brucha, LMS 73; synonymné so subst. *žierka*, tamže), *mlčanka* (druh spoločenskej hry, S 66), *skládanka* (druh hádanky, S 65),

pomn. výdanky (= výdavky, Čkň 62), *meranka*, *vyvolanka*, *odprošťanka* (všetky Záb.). Aj u Loosa sú tieto dva typy percentuálne najslabšie zastúpené. Niekoľko dokladov z jeho slovníka: *cupovačka*, pomn. *dívačky*, *drístačka*, *hádačka*, *kýchačka*, *lízačka*; *bedovanky*, *čarovanky*, *čuhánky*, *hrabanka* atď.

Stav a základné vývinové tendencie v oblasti tvorenia dejových substantív v matičnom období možno teda zhrnúť takto:

1. Základnou tendenciou bola expanzia slovotvorných typov $Z_v + -R_m$ a $Z_v + -R_f$, teda typov tvorenia slov konverziou. Tieto typy sa najskôr uplatnili v terminológii (impulzom k tomu bola snaha uplatniť pri tvorení termínov analogické slovotvorné postupy ako v češtine, ba priamo preberať niektoré termíny z češtiny), ale rozšírili sa aj v iných štylistických oblastiach.

2. S touto tendenciou súvisí čiastočný ústup príponového tvorenia dejových substantív, najmä slovesných podstatných mien (tie, pravda, ostali aj v tomto období najuniverzálnejším, najfrekventovanejším typom tvorenia dejových substantív) a typu $Z_v + -ok$. Tento typ sa už v matičnom období významovo špecifikoval ako typ tvorenia názvov výsledku deja. Jediným slovotvorným typom s pozitívnou slovotvornou príponou, ktorého produktivita v matičnom období vzrástla, bol v skúmanej kategórii typ $Z_v + -ka$.

3. Snaha maximálne využiť slovotvornú potenciú jestvujúcich slovotvorných typov mala za následok existenciu bohato rozvetvenej synonymity medzi derivátmi z niekoľkých slovotvorných typov tejže onomaziologickej kategórie. Vytvárali sa synonymné rady buď zo substantív tvorených od toho istého základu viacerými príponami (*výroba* – *výrob* – *výrobok*, *rozhovor* – *rozhovorka*, *úhrn* – *úhrna* – *úhrnok*, *oprava* – *oprávka*, *poľovka* – *poľovačka*), buď zo substantív tvorených rozličnými príponami od rozličných fundujúcich sloviess, ale patriacich k tejže onomaziologickej kategórii (porov. návrhy na termín definícia: *výmer* – *určitba* – *výmedzivka* – u E. Černého *opredelenie*), prípadne sa kombinovali obidve možnosti (*poznámenanie* – *poznámka* – *poznám* – *poznáčka* – *zamietka* – *náznačina*).

Vyvrcholením týchto snáh bolo zachytenie slovnej zásoby v slovníku J. Loosa. Tento slovník vo väčšej miere zachycoval slová potenciálne, teda také, ktoré sa podľa istých slovotvorných typov dali utvoriť, bez ohľadu na to, či sa tieto slová vo vtedajšom jazykovom úze vôbec používali. Tým slovník na jednej strane vydáva svedectvo o produktivite slovotvorných typov, ale zároveň skresľoval vzťahy a proporcie existujúce vo vtedajšej slovnej zásobe, najmä v slovotvornom systéme.

4. Aj v rámci onomaziologickej kategórie spredmetnenia deja sa viacerí autori pokúšali obohatiť slovnú zásobu slovenčiny prevzatiami z iných slovanských jazykov alebo slovami analogicky tvorenými podľa inoslovanských

modelov. Kým však prevzatia z češtiny priamo ovplyvňovali slovotvorný vývin slovenčiny v skúmanej kategórii, prevzatia z iných slovanských jazykov (*opredelenie, pozýv, náslov, zátvor, pojazd, obstanok, zádatok, záhadka* a pod.) ostali na okraji slovnej zásoby a zväčša sa v nej neudržali.

5. Stav, ku ktorému sa dospelo v matičnom období, bol východiskom pre čiastočne odlišný vývin v poslednom dvadsaťročí 19. storočia. Kým pre matičné obdobie je charakteristická aktivizácia väčšiny slovotvorných typov bez ich dostatočnej vzájomnej sémantickej a štylistickej diferenciacie, nasledujúce dvadsaťročie sa vyznačuje práve takouto diferenciáciou, ktorá vedie ku kryštalizácii dominantných slovotvorných typov v jednotlivých onomaziologických kategóriách (o kryštalizácii dominanty ako o základnom smere slovotvorného vývoja hovorí W. Doroszewski, 1962b, s. 225).

VI. Obdobie na rozhraní 19. a 20. storočia

1. Etapa vývinu spisovnej slovenčiny asi od r. 1880 (roky po zatvorení Matice slovenskej, resp. od začiatku vychádzania obnovených Slovenských pohľadov) je dosiaľ relatívne málo preskúmaná. Doteraz publikované práce o jazyku tohto obdobia sa zväčša zameriavajú na výskum čiastkových otázok, ale uspokojivého syntetického pohľadu na toto obdobie dosiaľ ešte niet. Celková charakteristika tejto etapy, ako ju podáva E. Pauliny (1948, s. 407 – 408), je v porovnaní s doteraz publikovanými analýzami predchádzajúcich etáp podstatne stručnejšia. Čiastkové štúdie sa sústreďujú najmä na analýzu jazyka a štýlu popredných tvorcov umeleckej literatúry,¹ a tak iba sprostredkované prispievajú k vytvoreniu súhrnného obrazu o stave a vývinových tendenciách spisovného jazyka v danej etape. Práce o slovnej zásobe a tvorení slov v týchto rokoch sú dosiaľ ojedinelé a tiež sa týkajú čiastkových otázok, hoci niektoré ich závery majú aj širší dosah (Horecký, 1956, s. 20 – 23; 1960, s. 41 – 50). Krokom k syntetizácii poznatkov o spisovnej slovenčine na rozhraní 19. a 20. storočia sa stala vedecká konferencia o tomto období, konaná v dňoch 8. – 9. decembra 1969 v Trnave.²

Aj z citovaných prác, aj z príspevkov, ktoré odznali na spomenutej konferencii, vyplýva záver, že dosiaľ niet uspokojivého dôvodu a kritéria rozčleniť toto 40-ročné obdobie na menšie vývinové úseky. V porovnaní s matičným obdobím sú v tejto etape odlišné aj vonkajšie osudy spisovnej slovenčiny (zmenšený počet jej nositeľov i zúženie jej funkcií), aj jej vnútorný vývin (nová, dôslednejšia kodifikácia spisovnej normy a jej upevnenie) (Pauliny, 1948, s. 407). Tieto tendencie však pôsobili postupne, plynule, výraznejších predelov v nich nebolo. Vyjdenie základnej kodifikačnej príručky, ktorá na dlhý čas ovplyvnila podobu spisovnej normy slovenčiny – Czamblovej *Rukováti spisovnej reči slovenskej* (1. vyd. 1902, 2. vyd. 1915, 3. vyd. 1919) – síce malo pre spisovný jazyk základný význam, ale pôda pre ňu už bola

---

¹ Porov. najmä niektoré štúdie v zborníkoch: Timrava v kritike a spomienkach (1958); Jozef Gregor-Tajovský v kritike a spomienkach (1956); Jégé v kritike a spomienkach (1959); Kukučín v kritike a spomienkach (1957); Jazykovedné štúdie 5. K jazyku a dielu Martina Kukučina (1960); Štylistické rozbor umeleckých textov (1964) a i.

² Porov. zborník Universitas Comeniana. Facultas Paedagogica Tyrnaviensis. Spoločenské vedy. Philologia. 3. Slovenčina na rozhraní 19. a 20. storočia. (Materiály z vedeckej konferencie o Samuelovi Czambelovi.) Red. L. Horečný et al. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1973.

pripravená, a to najmä Czamblovými skoršími prácami (Czambel, 1887; 1890), diskusiami v Slovenských pohľadoch o otázkach spisovnej slovenčiny³ i jazykovednou, normotvornou a apretorskou prácou J. Škultétyho a jeho prácou pri vydávaní martinských knižných i časopiseckých publikácií (Pauliny, 1948, s. 408). Z hľadiska spisovnej normy a jej kodifikácie možno v skúmanom období vybrať tri navzájom iba pomerne slabo vymedzené etapy:

a) doznievanie rozkolísanosti spisovnej normy z matičných rokov (približne do vydania Czamblovho *Slovenského pravopisu* r. 1890);

b) snahy ustáliť spisovnú normu a diskusie o jej najvýstižnejšej kodifikácii (približne do vydania *Rukováti* r. 1902),

c) upevnenie spisovnej normy na základe zásad vytýčených v *Rukováti* (asi do r. 1918).

Tieto etapy zanechali svoje stopy aj na vývine slovnej zásoby a tvorenia slov, nie však natoľko, aby medzi nimi bol kvantitatívny rozdiel. Slovo tvorná hypertrofia z matičného obdobia sa už v 80. rokoch postupne oslabovala, pokusy tvoriť slová umele podľa neproduktívnych typov sú zriedkavejšie, programový príklon nositeľov spisovného jazyka k ľudovej reči mal za následok vzrast frekvencie odvodenín z tých slovo tvorných typov, ktoré boli frekventovanejšie v ľudovom jazyku. Takéto deriváty objavovali a publikovali aj niektorí skúmatelia slovenských nárečí (porov. napr. Gavril Josipovič [=Ludovít Turzo Nosický], 1883) a uvádzali ich aj autori popredných literárnych diel obdobia realizmu. To prispievalo ku kryštalizácii dominantných slovo tvorných typov a k ušľachťovaniu slovo tvorného systému spisovnej slovenčiny. Bol to plynulý proces, bolo by ťažké rozčleniť ho podľa spomenutých troch etáp, preto z hľadiska vývinu slovo tvorby je účelnejšie skúmať toto obdobie ako celok.

V jedinej dosiaľ publikovanej práci o tvorení slov na rozhraní 19. a 20. storočia uvádza J. Horecký ako nápadné črty slovo tvorby M. Kukučina časté používanie slov utvorených bez prípony (*zámyseľ, predciť, rozsadz, vada, výsluha*), Horecký (1960, s. 41); využívanie modelu pre tvorenie abstraktných podstatných mien príponou *-ok* (*nákladok, splnok, výplatok, dôvažok*) i príponou *-ka* (*rozprávka, výkrutka, otázka, listovka*, – všetky v dejovom význame); porov. Horecký (1960, s. 44 – 45). Už aj z tohto zistenia možno vyvodiť, že práve typy z onomaziologickej kategórie sledovanej v našej práci patria k najpríznačnejším pre slovo tvorný pohyb v skúmanej etape. Pokračujú a doznievajú tu vývinové tendencie, ktoré sa uplatňovali už v štúrovskom

³ Porov. napr. príspevky v rubrike *Slovenský jazyk* v Slovenských pohľadoch od r. 1890, napr. 1891, s. 451; 1892, 116; ďalej Smetana, 1896, s. 442 – 443; 1897, s. 243 – 246; Czambel, *O spisovnej reči slovenskej*, 1901, s. 300 – 310, 439 n. a i.

období (tvorenie slovesných podstatných mien i substantív typu $Z_v + -ok$) i prejavy novšieho vývinu, ktorý sa aktivizoval v matičných rokoch (expansionia tvorenia dejových substantív konverziou). Tvorenie substantív z kategórie spredmetnenia deja má teda aj v rokoch 1880 – 1918 svoju osobitnú problematiku, ktorá je do istej miery charakteristická pre celý slovotvorný systém spisovnej slovenčiny v tomto období.

2. Názory slovenských bádateľov na problémy slovotvorby sa na rozhraní 19. a 20. storočia formujú osobitným spôsobom. V tomto období síce nevznikla ani jedna závažnejšia práca venovaná výlučne a zámerne otázkam tvorenia slov, ale na viacerých miestach prác S. Czambla i v sporadických príspevkoch iných autorov možno nájsť zmienky, úvahy a poučky o jednotlivých slovotvorných problémoch, resp. o otázkach súvisiacich so slovotvorbou alebo vyplývajúcich z nej. Nejde samozrejme o sústavný výklad slovotvorby a jej princípov; analýza príslušných pasáží však dovoľuje urobiť si aspoň približný obraz o postoji S. Czambla i niektorých iných autorov (najmä S. S. Smetanu, L. Turzu-Nosického a sčasti i J. Škultétyho) k základným otázkam tvorenia slov.

Autori tohto obdobia sa k slovotvorným problémom dostávajú častejšie cez hláskoslovnú a pravopisnú než cez lexikologickú problematiku. Súvisí to s dvoma tendenciami v úsiliach vtedajších kodifikátorov spisovnej slovenčiny. Na jednej strane sa zoslabuje tendencia obohacovať slovnú zásobu tvorením nových slov. Na rozdiel od hromadnej slovotvorby matičného obdobia sa autori na rozhraní 19. a 20. storočia pokúšali o neologizmy iba individuálne, najmä v snahe doplniť odbornú terminológiu, predovšetkým právnickú a administratívnu (*javodržanie*, *nestačiteľnosť*, *lacníba*, *knižiteľ*); porov. Horecký (1956, s. 20 – 23). Pritom sa však neustále upozorňovalo na opatrnosť a zdržanlivosť pri tvorení nových slov, pretože podľa slov J. Škultétyho „... keď jednu a tú istú vec inak menuje úradný preklad, inak tento a inak tamten časopis, keď každý jednotliviec dovoľuje si kuť nové a nové slová, tak v živote nezakorení sa presvedčenie, že slovenským jazykom spisovným možno vysloviť i niečo všeobecne srozumiteľného, pevne stanoveného a určitého i vo veciach štátnych a právnych“ (J. Škultéty v rubrike *Slovenský jazyk*, SP 1891, s. 450 – 451). Škultéty mal vôbec negatívny vzťah k početnejšiemu tvoreniu nových slov (vyjadril to napr. v odmietavej recenzii slovensko-maďarského slovníka A. Pechány⁴), a tým ako jeden z popredných strážcov spisovnej

---

⁴ „Keď slovník mal byť maličký, načo je v ňom celé množstvo riadkov, ktoré pán Pechány zo základného slova naskladal rozličnými príponami? Kto raz v slovníku nájde si *kníhtlačiar*, už bude vedieť, čo je *kníhtlačiarstvo* alebo *kníhtlačiarsky*. Pri slove

normy pribrazil slovotvornú aktivitu. Na druhej strane sa kodifikátori v tomto období snažili ustáliť a upevniť i hláskoslovnú a pravopisnú normu, zamedziť alebo aspoň zoslabiť kolísanie foriem. Pri analýze niektorých takýchto hláskoslovných a pravopisných problémov sa nevyhnutne dostali k otázke príbuznosti, utvorenosti, slovotvorných súvislostí slov. Tak sa do popredia dostávajú nie otázky aktívnej slovotvorby, ale otázky utvorenosti slov (modernou terminológiou povedané: nie genetická, ale funkčno-štruktúrna stránka slovotvorby) a v ich rámci najmä problémy alternácií pri odvodzovaní. Takto uvažoval S. Czambel už v práci *Slovenský pravopis*, keď písal o. i. o kvantite predpony v deverbatívnych substantívach alebo o tvrdosti či mäkkosti poslednej korenej spoluhlásky v slovách typu *ženba*, *volba*, *strelba* (sic).⁵ Veľmi inštruktívna je v tejto súvislosti Czamblova kapitola Z náuky o tvorení kmeňov v *Rukoväti* (Czambel, *Rukoväť* 1919, s. 20 – 21), Czambel tu dôsledne razí zásadu, aby „pravopis vždy chránil pôvodný sklad slova“, a dodáva: „A pravopis má pravdu, keď tu chráni etymológiu slova, lebo tým chráni zároveň jasnosť jeho.“ Nech nás nemýli terminológia: Czamblovi tu nejde o etymológiu, ale o živú slovotvornú motiváciu, ktorú pravopis nesmie zastreť, aj keď vo výslovnosti nastáva neutralizácia (*odkosiť*, *podseknúť*, *hrubší*, *pražský*).

Z hláskoslovných a normotvorných pohnútok vychádzajú aj príspevky S. S. Smetanu v Slov. pohľadoch; možno ich považovať za prvé štúdie venované jednotlivým slovotvorným typom v slovenčine. V poznámke o kvantite v predponách deverbatív typu nátlak, nástraha a pod. v zásade správne vykladá slovotvorné súvislosti týchto substantív: *natlačiť* – *nátlak*, *vykonať* – *výkon*, *zarodiť* – *zárod*, *uložiť* – *úloha*, *pripadať* – *prípád*, *naučiť* – *náuka* (ale podľa neho aj *zakonať* – *zákon*). Smetana sa usiluje nájsť pravidlo o alternácii *e/ie* v predponách deverbatív odvodených od slovies s predponou *pre-*. Správne postrehol, že „predpona *pre-* zostane neporušená v našom jazyku všade tam, kde v češtine mení sa ona do *pře-*, napr. *prehľadat'* (sic) – *prehľad*, *přehled*,

---

komisár v malom slovníku *komisárstvo*, alebo pri slove *bažant* ešte *bažantica*, *bažantnica*, *bažantník*, *bažantár*, *bažantový* znamenajú len toľko, že zostaviteľ jeho nemal plánu a volil si materiál tak, ako mu najpohodlnejšie bolo. Z podstatného mena Pechány obyčajne spraví i sloveso, napr. *hniezdo* – *hniezdiť* (fészkel), *plech* – *plechovať* (bádoggal bevon), *plot* – *plotiť* (kerít), *pásmo* – *pásmovať* (pászmát kerít), to jest výrazy zväčša nemožné, v slovenčine nezrozumiteľné“ (SP 1907, s. 314 – 315).

⁵ S. Czambel, 1890, s. 120 n. Škultéty v II. vydaní túto poučku zmenil, pretože „...pre strednú slovenčinu by ujma bola, keby sme v slovách tvorených príponou *-ba* prestali mäkčiť pred príponou *i* *l* a miesto *volba*, *strelba*, *palba* písali: *volba*, *strelba*, *palba*“ (Rukoväť 1919, s. 327 – 328).

prekladať – *preklad*, *překlad*, naproti tomu keď v češtine *pre-* prechádza do *prů-*, tam v slovenčine mení sa dôsledne do *prie-*, napr. *premerať* – *priemer*, *průměr*, *prevaliť* – *prieval*, *průval*“ (Smetana, 1896, s. 442 – 443). Toto rozlíšenie sa v slovenčine ujalo, hoci Czambel mal inú mienku: „V podstatných menách tvorených od slovík, ktoré počínajú sa predponou *pre-*, toto *pre-* sa vždy predĺži v *prie-*, napr. *prieloh*, *prieber*, *priemer*, *prienos*, *priepasť*, *priemysel* atď.“ Podoby *preklad*, *prehľad* pokladal Czambel za výnimočné (Rukoväť 1919, s. 15).

V súvislosti s hláskoslovnou a pravopisnou podobou odvodených slov vynára sa pred kodifikátormi potreba vyjasniť si, ktoré slová sú od ktorých utvorené. Všimajú si, že rovnaký vzťah medzi základovým a odvodeným slovom sa opakuje pri viacerých slovách, a tak sa dostávajú temer na prah pojmu slovotvorného typu. Zreteľne sa to prejavuje v polemike medzi S. S. Smetanom (1897) a S. Czambelom (1901, s. 310 a 439), ktorá je zasa prvou slovenskou polemikou o vzťahu medzi základovými a odvodenými slovami. V diskusii o substantívach *navštívenka* – *navštevenka* (Czambelom navrhované ako ústrojnejšie) obidvaja autori presne vymedzili dva navonok podobné, ale formálnou i obsahovou štruktúrou odlišné slovotvorné typy: $Z_{v/pp} + -ka$ (*lepený* – *lepenka*) a $Z_s + -enka$ (*vstup-enka*, *peňaž-enka*). V polemike o podobe derivátu *ukážka/ukážka* sa predmetom sporu medzi Smetanom a Czambelom nakoniec nestala kvalita spoluhlásky na konci slovotvorného základu, ale typ základového slova: Smetana tvrdil, že slová typu *kolíska*, *opasok*, *zápisky*, *záväzok* a i. sú odvodené od infinitívov *kolísať*, *zapísať*, *zaviazať* (*sa*) atď., kým Czambel ich pokladal za odvodeniny od deverbatívnych substantív *opas*, *zárez*, *zápis*, *záväz* atď. Adekvátnejší je Smetanov názor, pravda, s istou korekciou: fundujúcim slovom k deverbatívam typu *ukážka*, *zápisky*, *záväzok* nie je infinitív, ale sloveso ako lexéma.

Keď pozitívne oceňujeme náznaky (a často i viac ako náznaky) správneho chápania slovotvorných vzťahov, zároveň musíme zaujať kritické stanovisko k Czamblovým i Smetanovým názorom o odvodzovaní slov od gramatických tvarov. Tejto chyby sa dopustil nielen Smetana, keď pokladal uvedené substantíva za deriváty od infinitívu, ale aj Czambel, keď považuje podstatné mená typu *kopačka*, *lapačka*, *hrabačka* za odvodené „príponou *-ka* od prít. prídastia“ (Czambel, Rukoväť 1902, s. 143). To je zrejmy krok späť v porovnaní napr. už so Štúrom, ktorý v *Náuke reči slovenskej* vyslovil správnu tézu o tvorení tvarov i slov nie od tvaru, „ale od koreňa alebo pňa“ (Štúr, 1846, s. 74).

Z povedaného vidieť, že slovotvorná problematika – i keď sa autori orientovali priamo na ňu pomerne zriedkavo – nebola v jazykovednej produkcii na rozhraní 19. a 20. stor. na poslednom mieste a vyslovili sa o nej (nie

vždy uvedomele, často iba v súvislosti s inými problémami) niektoré pozoruhodné, sčasti i dnes platné názory.

3. Keďže obdobie od 80. rokov 19. storočia do r. 1918 predstavuje dvojnásobok časového rozsahu každej z oboch predchádzajúcich etáp, pokladáme za účelné demonštrovať stav a vývin sledovaných slovotvorných typov na bohatšom materiáli ako v predošlých obdobiach. Jadrom skúmania je jednak súbor derivátov z textov skúmaného obdobia, jednak materiál zo spomínaného Pechányovho slovníka (získaný úplnou excerpciou odvodenín z príslušných slovotvorných typov). Osobitne uvádzame súbor derivátov zachytených v prapísom slovníčku Czamblovej *Rukováti*, odvodeniny excerpované z poézie P. O. Hviezdoslava (úplná excerpčia z diel *Hájnikova žena*, *Gábor Vlkolinský* a *Krvavé sonety*) a odvodeniny zo *Slovníka slovenskočeského a československého* od K. Kálala a K. Salvu. Keďže Czamblov a Kálalov súbor obsahuje pomerne málo substantív zo skúmaných typov, ich údaje možno pokladať iba za orientačné (preto neuvádzame pri nich ani číselné hodnoty slovotvornej synonymity); poukazujú predovšetkým na osobitosti samotných súborov a na odlišný vzťah ich tvorcov ku skúmaným slovotvorným typom v porovnaní so základným súborom z textov.

Štatistické parametre piatich analyzovaných súborov v porovnaní s parametrami súborov zo štúrovského a matičného obdobia sú takéto:

Slovotvorný typ	Texty			Pechány			Hviezdoslav		
	x^i	P^i	$x^i - \bar{x}$	x^i	P^i	$x^i - \bar{x}$	x^i	P^i	$x^i - \bar{x}$
Z_{v+} { -nie/tie -R _m -R _f -ok -ka -ba -ot -čka -anka -ica	1251	0,379	951	763	0,377	579	176	0,206	99
	952	0,288	652	449	0,222	265	380	0,458	313
	324	0,098	-24	154	0,076	-30	102	0,120	25
	197	0,060	-103	149	0,073	-35	45	0,053	-32
	257	0,078	-43	144	0,071	-40	40	0,047	-37
	67	0,020	-233	41	0,020	-143	22	0,026	-55
	101	0,031	-199	87	0,043	-97	51	0,060	-26
	45	0,014	-255	54	0,027	-130	8	0,009	-69
	20	0,006	-280	16	0,008	-168	7	0,008	-70
	18	0,005	-282	60	0,029	-124	4	0,005	-73
$Z_{v/pp+}$ { -ina	68	0,021	-232	109	0,054	-75	7	0,008	-70
Spolu:	3300	1,000	—	2026	1,000	—	852	1,000	—

Tab. 9a. Výskyt a pravdepodobnosť slovotvorných typov v súboroch z obdobia 1880 – 1918

Slovotvorný typ		Czambel			Kálal		
		x^i	P^i	$x^i - \bar{x}$	x^i	P^i	$x^i - \bar{x}$
Z_{v+}	-nie/tie	48	0,077	-9	100	0,214	58
	- R_m	308	0,492	251	136	0,291	94
	- R_f	72	0,115	15	69	0,148	27
	-ok	51	0,082	-6	24	0,051	-18
	-ka	101	0,161	44	56	0,120	14
	-ba	18	0,029	-39	9	0,019	-33
	-ot	10	0,016	-47	12	0,026	-30
	-čka	5	0,008	-52	21	0,045	-21
	-anka	3	0,005	-54	8	0,017	-34
	-ica	1	0,002	-56	14	0,030	-28
$Z_{v/pp} +$	-ina	8	0,013	-49	18	0,038	-24
Spolu:		625	1,000	-	467	1,000	-

Tab. 9b. Výskyt a pravdepodobnosť slovotvorných typov v súboroch z obdobia 1880 – 1918

	Texty	Hviezdoslav	Pechány	Czambel	Kálal
x	300	77	184	57	42
σ^2	155 745	12 216	45 925	7 288	1 672
σ	395	111	214	85	41
v	132	144 %	116	149 %	102 %
S	1,12	–	1,35	–	–

Tab. 10. Základné štatistické charakteristiky súborov

Slov. typ podľa prípony	Počet derivátov	-nie	- R_m	- R_f	-ka	-ok	-ba	-ot	-čka	-anka	-ina	-ica	Spolu	Koefic. slov. syn.
-nie/-tie	1251	×	54	20	13	7	15	30	4	2	3	3	151	0,12
- R_m	952	54	×	25	20	50	5	46	0	0	2	0	202	0,21
- R_f	324	20	25	×	21	7	4	0	2	0	2	1	82	0,25
-ka	257	13	20	21	×	9	2	0	7	2	1	0	75	0,29
-ok	197	7	50	7	9	×	0	0	0	0	1	0	74	0,37
-ba	67	15	5	4	2	0	×	0	1	0	1	0	28	0,42
-ot	101	30	46	0	0	0	0	×	0	0	1	0	77	0,76
-čka	45	4	0	2	7	0	1	0	×	1	0	1	16	0,35
-anka	20	2	0	0	2	0	0	0	1	×	0	0	5	0,25
-ina	68	3	2	2	1	1	1	1	0	0	×	3	14	0,20
-ica	18	3	0	1	0	0	0	0	1	0	3	×	8	0,44
Spolu:	3300	151	202	82	75	74	28	77	16	5	14	8	732	–

Tab. 11. Hodnoty slovotvornej synonymity v materiáli z textov v r. 1880 – 1918

Slov. typ podľa prípony	Počet derivátov	-nie	-R _m	-R _f	-ka	-ok	-ba	-ot	-čka	-anka	-ica	-ina	Spolu	Koefic. slov. syn.
-nie/-tie	763	×	107	47	41	24	27	35	19	7	20	12	339	0,44
-R _m	449	107	×	5	19	30	3	27	2	0	0	0	193	0,43
-R _f	154	47	5	×	6	7	3	0	2	0	3	3	76	0,49
-ka	144	41	19	6	×	7	2	0	7	3	4	2	91	0,63
-ok	149	24	30	7	7	×	0	0	0	0	0	2	70	0,47
-ba	41	27	3	3	2	0	×	0	0	0	0	0	35	0,85
-ot	87	35	27	0	0	0	0	×	0	0	2	2	66	0,76
-čka	54	19	2	2	7	0	0	0	×	2	10	9	51	0,94
-anka	16	7	0	0	3	0	0	0	2	×	1	3	16	1,00
-ica	60	20	0	3	4	0	0	2	10	1	×	20	60	1,00
-ina	109	12	0	3	2	2	0	2	9	3	20	×	53	0,49
Spolu:	2026	339	193	76	91	70	35	66	51	16	60	53	1050	—

Tab. 12. Hodnoty slovotvornej synonymity v materiáli z Pechányovho slovníka

Tabuľky ukazujú pomerne veľkú rôznorodosť vnútorných proporcií skúmaných súborov. Výskyt a pravdepodobnosť jednotlivých slovotvorných typov sú si v materiáli z textov a z Pechányovho slovníka vcelku podobné (s istými výnimkami, poukážeme na ne ďalej); značný je však rozdiel medzi nimi v stupni slovotvornej synonymity. V materiáli z textov vidieť pokračujúcu funkčnú diferenciáciu slovotvorných typov; tá má za následok znižovanie slovotvornej synonymity. Jednotlivé slovotvorné typy sa využívajú v rôznych smeroch, dvojice a rady formálne i významovo paralelných derivátov sa rozpadávajú, niektoré deriváty z nich sa v jazyku neudržali, iné podľahli významovej zmene, takže ostáva už len formálna paralela bez sémantickej korešpondencie. Dôsledok sa ukazuje v hodnote indexu hromadnosti, ktorý je medzi súbormi z textov najnižší zo všetkých skúmaných etáp. To demonštruje objektívnu tendenciu vo vývine sledovaných slovotvorných typov. Tým je nápadnejšia vysoká hodnota indexu hromadnosti a koeficientu slovotvornej synonymity v celom súbore i v jednotlivých typoch v slovníku A. Pechány. Sú v ňom dokonca typy s koeficientom 1,00, čo značí, že v danom type prakticky každý derivát má príslušné slovotvorné synonymum v niektorom z ostatných typov. Dá sa to vysvetliť tým, že Pechányov slovník je len prepracovanou a skrátenou podobou Loosovho slovníka, analyzovaného v kapitole o matičnom období. Pechány pri zostavovaní svojho slovníka síce vynechal veľa Loosových neologizmov, ktoré sa v jazykovej praxi neujali, ale časť z nich v slovníku ponechal a navyše neopustil Loosovu prax uvádzať

od jedného základového slova čo možno najviac odvodenín (porov. o tom negatívnu mienku J. Škultétyho cit. v pozn. 4). Z toho teda vyplýva, že percentuálny výskyt derivátov z jednotlivých typov, ako ho zachycoval Pechány, zhruba zodpovedal objektívnemu stavu v danej vývinovej etape, ale vzájomné pôsobenie slovo tvorných typov je v jeho slovníku zachytené skreslene.

Hodnota variačného koeficientu predstavuje v súbore textov stred medzi mimoriadne nízkymi hodnotami v obidvoch slovníkoch (najmä u Kálala) a vysokými hodnotami u Hviezdoslava a Czambla. Na jednej strane slovníky prinášajú ešte relatívne vysoký počet derivátov z menej produktívnych slovo tvorných typov a tým vyvažujú dané súbory viac, než to zodpovedá jazykovej praxi (prítom sme si vedomí malej spoľahlivosti údajov z Kálalovho slovníka pre malý počet dokladov), na druhej strane Hviezdoslav a Czambel neúmerne uprednostňujú jeden slovo tvorný typ a tým zväčšujú rozdiel medzi typmi s najväčšou a najmenšou frekvenciou. Materiál z textov je v tomto smere vyváženejší. Jeho variačný koeficient je vyšší než koeficient z textov v matičnom období (to súvisí s oslabovaním tvorenia nových slov podľa menej produktívnych typov), ale nižší ako v štúrovskom období (nieť tu tej neúmernosti medzi slovesnými podstatnými menami a ostatnými slovo tvornými typmi, na ktorú sme poukázali pri analýze štúrovského obdobia).

Z tabuliek je zreteľný aj proces kryštalizácie dominantných slovo tvorných typov, najmä ak porovnáme odchýlky od priemeru v textoch zo všetkých troch skúmaných období. V textoch zo štúrovského obdobia bola hodnota $x_i - \bar{x}$ kladná pri štyroch slovo tvorných typoch ($Z_v + -nie/-tie$, $Z_v + -R_m$, $Z_v + -R_f$, $Z_v + -ok$), v matičnom období už len pri troch (typ $Z_v + -ok$ klesol pod celkový priemer), kým v poslednej etape je nad priemerom iba frekvencia typov $Z_v + -nie/-tie$ a $Z_v + -R_m$. Prítom sa rozdiel ich hodnôt oproti priemeru zvýšil v porovnaní s predchádzajúcimi obdobiami; to je dôkaz toho, že sa ťažisko slovo tvornej aktivity v onomaziologickej kategórii spredmetnenia deja definitívne presunulo na tieto dva najproduktívnejšie slovo tvorné typy.

4. Vývojová konkurencia medzi typmi $Z_v + -nie/-tie$ a $Z_v + -R_m$ teda tvorí jadro slovo tvorného pohybu v skúmanej onomaziologickej kategórii. V ich vzťahu došlo v porovnaní s matičným obdobím k istým zmenám. Produktivita typu $Z_v + -R_m$ sa ďalej zvyšovala, pribúdali nové deriváty tvorené podľa neho, jeho percentuálny podiel sa zvyšuje z 24,3 % na 28,8 %; zároveň sa však zvyšuje opäť aj využívanie slovesných podstatných mien a ich percentuálny podiel stúpa z 36,6 % na 37,9 %. Ak sa teda v matičnom období viac využíval typ $Z_v + -R_m$ na úkor typu $Z_v + -nie/-tie$, v ďalšej etape sa zvyšuje frekvencia obidvoch typov na úkor ostatných typov tejto kategórie.

Vzájomný vzťah oboch typov bol v tomto období pomerne zložitý, a to tak v jazykovej praxi, ako aj v postoji kodifikátorov k jednotlivým typom. Slovesné podstatné mená sa ešte i v týchto rokoch, najmä v poslednom dvadsaťročí 19. stor., často používali v kontextoch, kde sa v dnešnom jazyku uplatňujú deriváty z iných slovotvorných typov, najmä $Z_v + -R_m$ a $Z_v + -R_f$. Niekoľko príkladov:

Mienenie toto neobstojí (SP 1881). – Werner cítil sladkosť devinho *dotknutia* (SP 1882). – Teplotúra podľa starších výpočtov, a či vlastne *odhadnutí*, medzi 2 a 3000 °C ... sa kolíše (I. Š. Daxner, SP 1883). – Napodobnil *bežanie* koňa (SP 1884). – Vedia, že je to naše *nazvanie* dľa kraja (SP 1887). – Čitateľ jej bude vďačný, že jeho *predpokladania* o ďalšom pôsobení Šavelského boli odôvodnené (Kuk., SP 1893). – I ja som kritike podrobil *postúpenie* (postup, J. F.) Mrázovo (Cz., SP 1895). – Veľmi pravdepodobným stáva sa *predpokladanie*, že nad rozsiahlym slovenským krajom môžeme smútiť ako nad veľkým cmenterom maďarstva (Šk., SP 1896). – Kronikári sú ale nespoľahliví i ich *udania* ohľadom starej vlasti Maďarov sú cele nespoľahlivé (Jul. Botto, SP 1896). – Z inakade som dostal *vyzvanie* s tým *poznamenáním*, aby som k pravopisnému spisu pripojil aj vzory a pravidlá ohýbacie (Cz., SP 1901). – *Postupovaniu* Nemcov dolu Dunajom Maďari raz boli haťou (SP 1911).

Pravda, sú to väčšinou deriváty doložené už v predchádzajúcich obdobiach. Nových dokladov o používaní slovesných podstatných mien namiesto substantív typu $Z_v + -R_m$ je v tomto období veľmi málo (napr. *povelenie* m. *povel*). Z toho možno usudzovať, že ide o tendenciu, ktorá doznievala z predošlých období, najmä zo štúrovskeho (veľa takýchto dokladov je napr. v Hurbanovom životopise L. Štúra, uverejňovanom v SP 1885), ale v skúmanej etape už pôsobila iba okrajovo.

V textoch z tohto obdobia sa vyskytuje viacero verbálnych substantív prevzatých z iných slovanských jazykov, najmä z ruštiny. Zreteľnými rusizmami sú napr. deriváty *nasladenie* (rozkoš, SP 1910 v preklade z ruštiny), *sobranie* (tamže, nie ako lexikálny citát), *obajanie* (očarenie, Vaj.), *odkrytie* (objav, SP 1910), kompozitum *samouverenie* (tamže), u Kálala *svídanie* „shledání“, *stremenie* „snažení“. Pokusom o prevzatie českého odborného termínu je subst. *řízení* (civilné a trestné řízení – A. Ráth, SP 1905).

Pomerne zriedkavé sú v tomto období prípady tvorenia slovesných podstatných mien paradigmatickou analógiou: *shovievanie* (SP 1882), *súzvukovanie* (SP 1885), *zohrdenie* (Hv.), v Pechányovom slovníku napr. *brusliarenie*, *lahčenie*, *lúpeženie*, u Kálala *pajovanie* „práca baníčka (kopanie rúdy)“ (sic).

S. Czambel v *Rukoväti spisovnej reči slovenskej* sa v zásade stavia proti používaniu slovesných podstatných mien a odporúča používať namiesto nich substantíva z iných slovotvorných typov, resp. iné neurčité slovesné tvary

(infinitív, prechodník, prídavia); uznáva však, že „hoc sú slovesné podstatné mená nie obľúbené v slovenčine, v spisovnej reči majú ony predsa veľký úkol. Ony sú mnoho ráz jediným a posledným útočiskom významovej jasnosti a zreteľnosti“ (Czambel, Rukoväť 1902, s. 143). Táto dobová kodifikátorská averzia voči slovesným podstatným menám je v tých časoch známa aj v češtine (porov. o tom Havránek, 1936, s. 115; Jelínek, 1964, s. 450), Czambel však neupadol v nej do tej krajnosti ako českí brusiči. Czambel výslovne neuprednostňuje konverzné tvorenie typu *návrat*, *záblesk* a pod., ba dokonca v pravopisnom slovníčku Rukováti namiesto niektorých substantív typu $Z_v + -R_m$ odporúča používať slovesné podstatné mená, napr. *pokynutie* m. *pokyn*, *pozdravenie* m. *pozdrav*. Bráni aj niektoré predložkové spojenia so slovesným podstatným menom, napr. *na spaní* mu hlavu sťali, ten človek je *na umretí*, stalo sa to *na svitaní*, *na mrkaní* a pod. (Rukoväť 1902, s. 187). Iné predložkové výrazy s dejovými substantívami (také, pri ktorých nie je jasný vzťah agens – paciens) však neodporúča, napr. vybral sa *na kázeň*, *na prednášku*, *na poľovačku*; namiesto nich radí používať sloveso v infinitíve, aby sa predišlo dvojzmyslu: vybral sa *kázať* alebo *kázeň počúvať* (Rukoväť 1902, s. 187). V Czamblovom pohľade na používanie dejových substantív možno vidieť isté náznaky ich funkčného posudzovania. Jeho kritériom je jednak „prostota“, jednak „jasnosť a zreteľnosť“ výrazu; pripúšťa slovesné podstatné mená a vôbec dejové substantíva tam, kde týmto kritériám vyhovujú, a stavia sa k nim negatívne tam, kde im nezodpovedajú.

Osobitným spôsobom sa prejavuje vzťah typov $Z_v + -nie/-tie$ a $Z_v + -R_m$ v Pechányovom slovníku. Pri redukcii materiálu z Loosovho slovníka Pechány vynechal až dve tretiny odvodenín typu $Z_v + -R_m$, ktoré uvádzal Loos, často i také, ktoré sa v jazykovej praxi už ujali. Tak napr. z hesiel písmena *u* vynechal substantíva *úbeh*, *úber*, *úbod*, *úbyt*, *úcit*, *účin* (!), *údaj* (!), *údiv* (!), *úhyb*, *úhod*, *úhon*, *úhovor*, *úhrn* (!), *úchod*, *úchvat* atď. Sčasti zredukoval aj počet slovesných podstatných mien, práve tie však sčasti doplnil aj novými, napr. *beseďovanie*, *brbťanie*, *brusliarenie*, *cúvnutie*, *dlávenie*, *dohodnutie* a i. Tým sa skorigovala anomália z Loosovho slovníka, prejavujúca sa v početnej prevahe typu $Z_v + -R_m$ nad typom $Z_v + -nie/-tie$. Pomer zastúpenia oboch typov sa takto u Pechányu priblížil pomeru ich frekvencie v textoch tohto obdobia, ba dokonca percentuálny podiel typu $Z_v + -R_m$ je v slovníku ešte nižší ako v textoch. Pravda, aj Pechány, rovnako ako Loos, zachycuje slovesné podstatné mená viac-menej náhodne, nedôsledne, bez pevného východiskového princípu. Bezplánovitosť, ktorú mu v citovanej negatívnej recenzii vyčítal Škultéty, prejavuje sa aj v jeho výbere a uvádzaní slov patriacich ku skúmaným slovotvorným typom, a tak sa možno domnievať, že kvantitatívne zastúpenie slovo-

tvorných typov v jeho slovníku je skôr vecou náhody ako výsledkom nejakého cieľavedomého zámeru.

Pomerne zastúpenie slovesných podstatných mien a substantív typu $Z_v + -R_m$ je v ďalších skúmaných súboroch – u Kálala, Czambla a Hviezdoslava – podstatne odlišné od zastúpenia v textoch a u Pechány: u všetkých troch autorov sú v prevahe odvodeniny typu $Z_v + -R_m$. Na jednej strane je to prejav pokračujúcej expanzie tohto slovotvorného typu, na druhej strane je to však podmienené aj individuálnym prístupom autorov k derivátom obidvoch typov pri konštituovaní týchto súborov. Stupeň uvedomelého výberu bol u každého autora iný. Najvýraznejší je tento uvedomelý výber u Hviezdoslava. Prevaha derivátov typu $Z_v + -R_m$ vyplýva z jeho autorského zámeru, z jeho poetiky aj zo spôsobu, akým konštruuje rytmický pôdorys svojho verša (pozri o tom ďalej). Slovesné podstatné mená boli pre tieto jeho zábery nevhodné najmä svojou väčšou priemernou slabičnou dĺžkou, preto sa v jeho súbore odsúvajú na druhé miesto. Czambel chápe slovesné podstatné meno nie ako samostatný derivát, ale ako slovesný tvar (Rukoväť 1919, s. 97), preto v pravopisnom slovníčku uvádza predovšetkým fundujúce slovesá. Slovesné podstatné mená zachycuje iba vtedy, keď sa pri nich vyskytnú nejaké problémy z hľadiska pravopisu alebo jazykovej správnosti (napr. *dopustenie* m. *dopuštenie*). Keďže sa však slovesné podstatné mená vyznačujú veľkou pravidelnosťou tvorenia, takéto problémy sú pri nich pomerne zriedkavé. Preto počet slovesných podstatných mien zachytených v Czamblovom pravopisnom slovníku je menší nielen ako počet derivátov typu $Z_v + -R_m$, ale aj ako počet substantív typu $Z_v + -ka$, $Z_v + -R_f$ a $Z_v + -ok$. Pomerne malé množstvo i odlišné percentuálne zastúpenie slovesných podstatných mien zachytených v Kálalovom slovníku vyplýva sčasti z charakteru slovníka. Je to pokus o diferenciálny slovník; má obmedzený rozsah, do značnej miery sa orientuje na názvy reálií a vôbec na lexikálne osobitosti slovenčiny v porovnaní s češtinou. Uvádza pomerne málo abstrákt a slovesným podstatným menám ako typicky knižným, pritom veľmi pravidelne tvoreným lexikálnym prostriedkom venuje iba malú pozornosť. Tie slovesné podstatné mená, ktoré sa predsa v slovníku zachycujú, nesvedčia o nejakom plánovitom, ujasnenom výbere; sú tu práve tak substantíva s významovým posunom oproti fundujúcemu slovesu (*držanie* „chováni“, *podujatie* „podejmutí, podnik“, *pokračovanie* „1. pokračování, 2. jednání“), ako aj významovo s ním totožné (*fikať* – *fikanie*, *búchať* – *búchanie*, *modlikať* – *modlikanie*), ba i slovesné podstatné mená, ku ktorým sa fundujúce sloveso neuvádza (*cifrovanie*, *durknutie*, *hriatie*, *súdenie*, *štiepenie* a i.). Je však pozoruhodné, že v česko-slovenskej časti slovníka sa ako slovenské ekvivalenty uvádzajú pomerne často práve slovesné podstatné mená (*pomá-*

hanie ku pôrodu, rodenie, kotenie oviec, čistenie, cúdenie, meškanie, preťahovanie, odkladanie atď.), a to aj ako ekvivalenty k českým substantívam typu $Z_v + -R_m$, $Z_v + -R_f$ a $Z_v + -ka$: *břesk* „brieždenie, svitanie“, *ústrk* „odsotenie“ (sic), *půhon* „predvolanie“, *udaj*, *údaj* „udanie, zpráva“, *výčet* „vyčítanie, špecifikácia“, *vítka* „vratie obilia“, *vyluka* „vylúčenie“, *výtka* „vytknutie vady“, *zácpa* „zapchanie“.

Homogénnosť slovotvorného významu slovesných podstatných mien i pravidelnosť ich tvorenia umožňovala neustále dopĺňať inventár dejových substantív derivátmi tohto typu. Tým si možno vysvetliť opätovný vzrast frekvencie tohto typu po čiastočnom ústupe v matičných rokoch. Sémantická homogénnosť však neznamená odolnosť slovesných podstatných mien voči významovým zmenám. Aj pri nich sa prejavili v tomto období podobné presuny slovotvorného významu ako pri derivátoch z iných slovotvorných typov. Tak možno nájsť v textoch z týchto rokov doklady o slovesných podstatných menách vo funkcii názvov:

– výsledku deja: *skupenie* (Vaj.), *vyšívanie* (Tim.), *tlačenie* (modrotlač, Kuk.), *obštie* (Kuk.), u Kálala *siat'a* „osev“, *stavanie* „stavení“;

– prostriedku deja: *lemovanie* (Pech.), *ohradenie* (Šolt.), *odenie* (Hv., Pech.), *ustrojenie* (Taj.), *vyzbrojenie* (Jégé), *zašatenie* (Hv.), *posilnenie* (Tim.), *potvrdenie* (Kuk.);

– miesta deja: *postlanie* (lôžko, Vaj., Hv.).

Kálal sa dokonca (podobne ako pred ním Jančovič) pokúša diferencovať podľa slovotvorného významu (dej – výsledok deja) spisovný a nárečový variant toho istého slovesného podstatného mena: *siatie* „setí (čin)“ – *siat'a* (i siatiny) „osev“.

Tendencia k lexikalizácii a k oslabeniu vedomia „vnútornej formy“ derivátov (Dokulil, 1962, s. 96 – 97) i k presunom lexikálnych aj slovotvorných významov zasiahla vo väčšej alebo menšej miere všetky slovotvorné typy skúmanej kategórie a neostala bez vplyvu ani na slovesné podstatné mená. Kým však pri iných slovotvorných typoch bolo možné nájsť prípady týchto zmien už v predchádzajúcich vývinových obdobiach, pri slovesných podstatných menách boli takéto posuny v predošliých vývinových obdobiach celkom ojedinelé. V obdobiach intenzívnej slovotvornej aktivity sa táto tendencia prejavuje len slabo, sémantická súvislosť derivátov s fundujúcimi slovami je živá a zreteľná, odvodeniny si zachovávajú základný slovotvorný význam, vlastný danému slovotvornému typu. V čase, keď slovotvorná aktivita ustáva, deriváty sa postupne začleňujú do slovnej zásoby jazyka, vzniká potenciálna možnosť ich osobitného sémantického vývoja, spojeného s oslabením významovej súvislosti s fundujúcim slovom, a vytvára sa i možnosť pre vznik sekundárnych

slovotvorných významov pri jednom formálnom slovotvornom type.⁶ Posuny v lexikálnych významoch derivátov i v slovotvorných významoch typov sú teda jedným z vonkajších prejavov poklesu slovotvornej aktivity a ustáľovania slovotvorného systému jazyka. Ustáľovanie je zreteľné najmä vtedy, keď sa sémantické posuny dotknú tých slovotvorných typov, ktoré sú v danej kategórii najodolnejšie voči lexikalizácii a pri ktorých si deriváty najdlhšie zachovávajú živý sémantický vzťah k základovým slovám. Spomenuté posuny v slovotvornom význame niektorých slovesných podstatných mien teda dokumentujú skutočnosť, že sa slovotvorný systém slovenčiny ustáľoval v období na rozhraní 19. a 20. storočia práve tak, ako aj iné jej jazykové roviny.

Dokladom tohto ustáľovania je aj klesajúci výskyt slovotvornej synonymity v textoch. Ak sa ako pomenovanie pre istý designát ustálila odvodenina určitého typu, netvorili sa už v tomto období funkčne totožné paralelné pomenovania pre tento designát. Nastáva teda funkčná diferenciacia nielen celých slovotvorných typov, ale i jednotlivých derivátov. Preto sa aj pri slovesných podstatných menách iba v malej miere realizuje potenciálna možnosť tvoriť synonymné pomenovania k derivátom z ktoréhokoľvek iného typu skúmanej kategórie. A tak slovotvorná synonymita slovesných podstatných mien s derivátmi z ostatných slovotvorných typov je v tomto období buď pozostatkom z predošlých vývinových období alebo dôsledkom špecifických, najmä umeleckých zámerov jazykových tvorcov (máme tu na mysli najmä poéziu P. O. Hviezdoslava). Z tejto tendencie sa vymyká odlišný stav v Pechányovom slovníku; jeho príčiny sme už spomenuli.

Niekoľko príkladov slovotvornej synonymity medzi typom Z_v + -nie/-tie a ostatnými slovotvornými typmi:

Z_v + $-R_m$: *bytie* – *byt* (existencia, Hv.), *dopustenie* (Cz.) – *dôpust* (Hv.), *kvílenie* – *kvil* (Hv.), *mihnutie* – *mih* (Hv.), *namerenie* (SP 1910) – *námer* (Šolt.), *narodenie* – *národ* (Taj. vo frazeologickom spojení *od národa* vo význ. od narodenia), *objatie* – *objem* (Jes.), *odhadnutie* (SP 1883) – *odhad* (Cz.), *ohradenie* – *ohrad* (Hv.), *oklamanie* – *oklam* (Tim.), *omrzenie* – *omrz* (SP 1911 vo fraz. spoj. *do omrzu*), *oslovenie* – *oslov* (Hv.), *postreženie* – *postreh* (Hv.), *preporodenie* (Šk.) – *preporod* (Vaj.), *stretnutie* (Vaj., Tim.) – *stret* (Hv.), *ustrojenie* (Taj.) – *ústroj* (vnútorný *ústroj* uhorského štátu – SP 1881),

⁶ Pravda, tieto tendencie nepostihujú všetky deriváty a slovotvorné typy v rovnakej miere. Sotva teda možno hovoriť o všeobecnej platnosti tendencie k lexikalizácii derivátov. Správne tvrdí M. Dokulil, že „obecne nelze prokázat – ani pro dobu historickou, tím méně pro stupeň jazykového vývoje, na němž jsme dnes – že je třeba lexikalizaci popisných pojmenování považovat za univerzální, obecný proces, jemuž podléhá celá zásoba popisných pojmenování“ (TSC 1, s. 99).

vypočítanie – *výpočet* (obe SP 1882), *vyzvanie* – *výzov* (obe Vaj.), *zachvátenie* (Vaj.) – *záchvat* (Carihrad sa vyhrážal novými *záchvatmi* – SP 1882), *zemetrasenie* – *zemetras* (Hv.), *zjavenie* (Šk.) – *zjav* (SP 1885) a i., u Pecháňa napr. *bláčanie* – *blak*, *bodenie* – *bod* („szúrás“), *cvičenie* – *cvik* („gyakorlás, gyakorlat“), *domeranie* – *domer*, *chlácholenie* – *chláchol*, *nahliadanie* – *náhľad*, *nahrnutie* – *náhrn*, *naliehanie* – *pomn. nálehy* (vo fraz. spoj. *robiť nálehy*), *obrezanie* – *obrez* atď., u Kálala *stavanie* – *stav* „stavení“, *zapýrenie* – *zápyr* „zapýření“, *zunenie* – *zun*.

Aj z tohto obdobia existujú doklady o štylistickom využití slovotvorných synonym z týchto typov v blízkom kontexte:

Vývin tela nekráča vovždy zároveň s vyvíňovaním duše (SP 1881). – K tomuto výpočtu sídel národa, maďarského ... radí sa *vypočítanie* kniežatstiev slovanských (SP 1882). – Nechajte *byť* ich voľným *bytím* (Hv.).

Z_v + *-R_j*: *dopustenie* – *dôpusta* (Podj.), *naladenie* (Kuk., Tim.) – *nálada* (Cz., Hv.), *namáhanie* (Tim.) – *námaha* (Hv.), *oblúbenie* (Tim.) – *oblúba* (SP 1884), *ohradenie* – *ohrada* (Šk. – význam prostriedku), *položenie* (Šk.) – *poloha* (SP 1894), *potešenie* – *potecha* (SP 1888), *rátanie* – *ráta* (Hv.), *rozlúčenie* (Vaj.) – *rozluka* (SP 1894), *rozprávanie* – *rozprava* (súkromné *rozpravy* na vychádzkach do hôr – SP 1881), *spomoženie* (Tim., Šolt.) – *spomoc* (Šolt.), *striženie* (Kuk.) – *striž* (radovánky počas *striže* – Hv.), *zabudnutie* – *zábuda* (Hv.), *zaľúbenie* (M. B. Sládk.) – *záľuba* (SP 1885) a i., u Pecháňa *búrenie* – *búra*, *d'akovanie* – *d'aka*, *dopravenie* – *doprava*, *kúpenie* – *kúpa*, *obvinenie* – *obvina*, *pripovedanie* – *pripoved'* atď., u Kálala *uštrbenie* – *úštrba* „poškození“, *znavenie* – *znava*.

Využitie tejto synonymity so štylistickým zámerom:

Úlohy takej sa ja nebojím
Čo sluha splním svoje *uloženie*.
(Goethe, Faust, preklad M. B. Sládkovičov)

Z_v + *-ka*: *domnenie* (SP 1910) – *domnienka* (SP 1893), *maľovanie* – *maľovka* (Cz.), *nadanie* – *nadávká* (Hv. – sic!), *posedenie* – *posiedky* (SP 1881), *postreženie* – *postriežka* (Hv.), *predstieranie* – *predstierka* (Hv.), *rozlúčenie* – *rozlúčka* (SP 1887), *rozprávanie* – *rozprávka* (SP 1887) a i., u Pecháňa *behovanie* – *behavka* („hasmenés“), *birmovanie* – *birmovka*, *dodávanie* – *dodávka*, *dokonania* – *dokonávka*, *obrezanie* – *obriezka* atď. U Kálala niet dokladov o synonymite týchto typov.

Z_v + *-ok*: *odpočinutie* – *odpočinok*, *odsúdenie* – *odsudok* (SP 1888), *poľúbenie* (Jes.) – *poľubok/poľúbok* (SP 1914), *postúpenie* (Cz.) – *postupok*

(SP 1885), *zabudnutie* – *zábudok* (Hv.), *zmätenie* (nastalo hrozné *zmätenie* – SP 1889) – *zmätok*, v Pechányovom slovníku napr. *dodávanie* – *dodavok*, *dokladanie* – *dokladok* („hozzáadás“), *hupnutie* – *hupok*, *nadstavenie* – *nadstavok*, *naväzovanie* – *náväzok* („rákötés“), *obťaženie* – *obťažok* („nehezítés“), *pribudnutie* – *príbudok* a i. V porovnaní s inými produktívnymi typmi je synonymita slovesných podstatných mien s typom $Z_v + -ok$ nápadne nízka najmä v textoch, ale relatívne aj u Pechány. Možno to považovať za dôsledok silného funkčného odlíšenia týchto typov na osi názvy deja (slovesné podstatné mená) – názvy výsledku deja (typ $Z_v + -ok$).

$Z_v + -ba$: *delenie* – *delba*, *kliatie* – *kliatba*, *kosenie* – *kosba*, *kvílenie* – *kvíľba* (Hv.), *liečenie* – *liečba* (SP 1886), *maľovanie* – *maľba* (pravý to div *maľby* – SP 1882), *riešenie* – *riešba* (Hv.), *siatie* – *siatba* (Cz.), *snaženie* – *snažba* (SP 1882), *súženie* – *súžba* (Hv.), *túženie* – *túžba* (Kr.), *tvorenie* – *tvorba* (SP 1904), *vozenie* – *vozba* (SP 1894), u Pechány *branie* – *berba*, *borenie* – *borba* („harc“), *dláždenie* – *dlažba* („padló“), *draženie* – *dražba* („árverés“), *klenutie* – *klenba*, *krytie* – *krytba*; Kálal doklady o takejto synonymite nemá. Značnú časť synonymných dvojíc tvoria dvojice slovesných podstatných mien s Hviezdoslavovými derivátmi typu $Z_v + -ba$.

$Z_v + -ot$: synonymita slovesných podstatných mien s derivátmi tohto typu je bohatá v textoch i u Pechány. V textoch sa o to opäť pričiňujú predovšetkým Hviezdoslavove odvodeniny typu $Z_v + -ot$, Pechány zasa k väčšine derivátov typu $Z_v + -ot$ uvádza aj synonymné verbálne substantívum. Z veľkého počtu dokladov podávame iba výber, z textov napr. *bláčanie* – *blakot*, *búchanie* – *buchot*, *bzučanie* – *bzukot*, *cúvanie* – *cuvot* (Hv.), *dusanie* (SP 1885) – *dusot* (Hv.), *dýchanie* – *dychot* (Hv.), *hemženie* – *hemžot* (Hv.), *hvizdanie* – *hvizdot* (Hv.), *klopanie* – *klopot* (Hv.), *kývanie* – *kyvot* (Hv.), *mihanie* – *mihot* (Kuk.), *mlčanie* – *mlkot* (! – Hv.), atď., z Pechányovho slovníka *blábotanie* – *blábot*, *blbotanie* – *blbot*, *blkotanie* – *blkot*, *blýskanie* – *blyskot*, *jačanie* – *jakot*, *krákanie* – *krákot*, *lomenie* – *lomot* a i. Kálal má napr. *brechanie* – *brechot*, *vírenie* – *vírot*, ale diferencuje okamžitý a trvalý dej pri dvojici *durknutie* „bouchnutí, udeření“ – *durkot* „bouchání, hřmění“.

$Z_v + -čka$: *hrabanie* – *hrabačka* (SP 1900), *jednanie* – *jednačka*, *kopanie* – *kopačka* (SP 1892), *rátanie* – *rátačka* (SP 1883), *vyjednávanie* – *vyjednávačka* (Šolt.), *vytriasanie* – *vytriasačky* (obe Vaj.). Častá je synonymita tohto typu u Pechány, napr. *babranie* – *babračka*, *behanie* – *behačka*, *dranie* – *dračka*, *hranie* – *hračka* („játék“ – v dejovom význame), *chystanie* – *chystačka*, *kýchanie* – *kýchačka* („prüsszögés“) atď.

$Z_v + -anka$: *jednanie – jednánka* (Hv.), *uvítanie – uvítanka* (Bodic.), u Pechány *bedovanie – bedovanky*, *čakanie – čakanka* („les“), *čarovanie – čarovanky*, *darovanie – darovánky* atď.

$Z_v + -vica/-nica$: *behanie – behanica* (Hv.), *hrmenie – hrmavica* (Hv.), *sedenie* (Šk.) – *sednica* (Vlč. – obe vo význ. schôdza). Pechány má týchto synonymných párov podstatne viac, napr. *babranie – babranica*, *cúranie – cúranica*, *dlbanie – dlbanica*, *hádanie – hádanica*, *chlastanie – chlastanica*, *kýchanie – kýchavica*, *motanie – motanica* atď.

$Z_{v/pp} + -ina$: *skupenie – skupenina* (Šk.), *tlačenie* (Kuk.) – *tlačenina* (Jégé – obe vo význ. modrotlač, teda v slovotvornom význame výsledku deja), *videnie – vidina* (Urbk.). Aj pri tomto type – podobne ako pri type $Z_v + -ok$ – je nižší stupeň slovotvornej synonymity zapríčinený pokročilou funkčnou diferenciáciou obidvoch typov na osi dej – výsledok (resp. miesto) deja. Aj dvojice, ktoré sme uviedli, sú vlastne dvojicami iných ako dejových substantív; slovesné podstatné mená z nich majú posunutý slovotvorný význam: *skupenie*, *tlačenie* – výsledok, *videnie* – paciens deja. Pechány zachycuje viac synonymných dvojíc, sčasti aj s dejovým významom; i tu sa prejavuje jeho závislosť od Loosa. Má napr. synonymné páry *borenie – borenina*, *dávenie – dávenina*, *dusenie – dusenina*, *grcanie – grcanina*, *motanie – motanina* a i. Kálal má iba spomínanú dvojicu *siaľa – siatiny* „osev“.

5. Expanzia slovotvorného typu $Z_v + -R_m$, začínajúca sa v matičnom období, pokračovala aj vo vývinovej etape na rozhraní 19. a 20. storočia. V porovnaní s matičným obdobím však dostáva táto vývinová tendencia niektoré nové črty. Odlišné boli zdroje a podnety, z ktorých sa tento slovotvorný typ obohacoval, i zaradenie derivátov do štylistických vrstiev slovnej zásoby. Kým v matičnom období impulz na aktivizáciu tohto slovotvorného typu vyšiel z češtiny, najmä z jej odborného štýlu pri vytváraní slovenskej odbornej terminológie, pričom základom pre domáce tvorenia bol rad derivátov priamo prevzatých z češtiny (pozri o tom v predchádzajúcej kapitole o matičnom období), v nasledujúcej etape pribúdali nové deriváty dvojakou cestou:

- a) ďalším tvorením na základe už existujúceho domáceho lexikálneho materiálu, teda už nezávisle od češtiny,
- b) objavovaním takto tvorených derivátov existujúcich v ľudovej reči a ich prenášaním do spisovných prejavov.

V matičných rokoch sa deriváty tohto typu uplatňovali predovšetkým v rozvíjajúcej sa odbornej terminológii. V ďalšej etape sa týmito odvodeninami dopĺňala v prevažnej väčšine lexikálna zložka inej štylistickej oblasti – umeleckého štýlu, a to v poézii aj v próze. Súvisí to jednak so zúžením

funkčných možností spisovnej slovenčiny, vyplývajúcim z nepriaznivých spoločenských daností (zatvorenie Matice slovenskej a slovenských škôl, podstatne ochudobnená možnosť slovenskej vedeckej produkcie; porov. Pauliny, 1948, s. 407), jednak s rozvojom slovenskej realistickej literárnej tvorby v poézii aj v próze.

Základňu pre rozvoj tohto slovotvorného typu v skúmanom období tvoril inventár odvodenín utvorených a používaných v predošlých vývinových etapách. Neudržali sa, pravda, niektoré neústrojne tvorené a prevzaté substantíva, napr. Godrove neologizmy *ozret*, *orek*, *vývet*, *zon*, ale aj iné, najmä príležitostné tvorenia a prevzatia: *diek*, *dun*, *hvižd'*, *pis*, *syp*, *dorob*, *nerozsud*, *obmer*, *odbod*, *patisk*, *úpon*, *význak*, *znovuzrod* a i. Niektoré ďalšie, ktoré sa po prvý raz vyskytli v textoch z matičného, ba i štúrovského obdobia a ktoré sa pociťujú v dnešnom jazyku ako zastarané, používali sa však temer až do konca skúmanej vývojovej etapy: *ponuk* (SP 1882), *potyk* (styk, SP 1897), *poťah* (vzťah, SP 1910), *nástin* (Vaj., Cz.), *nátisk* (Šk.), *útisk* (SP 1882), *vd'ak* (SP 1896), *zátvor* (SP 1888), *prírost* (SP 1886, Vaj.), *pochop* (pojem, SP 1911) a i. K tým derivátom, ktoré zostali už ako pevná súčasť slovnej zásoby slovenčiny, pribúdajú na rozhraní 19. a 20. storočia predovšetkým odvodeniny použité v dielach popredných literárnych tvorcov tejto epochy – Kukučína, Tajovského, Timravy, Vajanského v próze, Hviezdoslava, Krasku i niektorých iných autorov v poézii. Niekoľko dokladov z umeleckej prózy:

dosah (Šolt.), *dôstoj* (Kuk.), *nájom* (Kuk.), *nánes* (Vans.), *náraz* (Vaj., Kuk.), *návoz* (Taj.), *názvuk* (Šolt.), *necit* (Tim.), *obar* (Kuk.), *obchod* (Taj. – v dejovom význame), *odbeh* (Kuk.), *odlesk* (Šolt.), *odvrk* (Taj.), *oklam* (Tim.), *okur* (Kuk.), *ostych* (Jégé), *podiel* (Kuk. – v dejovom význame), *podnik* (podujatie, Kuk.), *pohon* (Vaj., Kuk.), *pokyv* (Vaj.), *potrest* (Kuk.), *pozor* (pohľad, Vaj., Kuk. a i.), *prechvat* (Vaj.), *preporod* (Vaj.), *priemysel* (Kuk. – myšlienka, nápad), *prímes* (Vaj. – masc.), *prípek* (Kuk.), *prítok* (Vaj. a i. – v dejovom význ.), *prítul* (Kuk.), *rozmysel* (Šk.), *rozpusť* (Kuk.), *rozvin* (Kuk.), *smud* (Kuk.), *súhm* (Kuk.), *úbod* (Kuk.), *úpek* (Kuk.) *úrek* (Jégé), *úval* (Kuk. – v dejovom význ.), *vravor* (Vaj.), *výcval* (Kuk.), *výlev* (Vans. a i.), *výplyv* (Jégé), *výsyp* (Taj.), *záhar* (Vaj.), *zákmit* (Kuk.), *zámach* (Jégé), *záskok* (Kuk.), *zárez* (Kuk. – dej), *zážeh* (Kuk.) a i.

V poézii (a azda aj absolútne v tejto vývinovej etape) patrí prvenstvo v tvorení a používaní derivátov tohto typu Hviezdoslavovi. Podstatné mená typu $Z_v + -R_m$ tvoria najvýraznejšiu zložku motivovanej časti substantív vo Hviezdoslavovom slovníku. Už sa tu spomínalo, že Hviezdoslav ich tvoril s vyhradeným umeleckým zámerom. Nie je úlohou tejto práce detailne skúmať štylistickú a estetickú funkciu týchto odvodenín vo Hviezdoslavovej poézii. Miera ich použitia vyplýva zo všeobecných vývinových tendencií, ktoré

reprezentovala básnická tvorba Hviezdoslavovej generácie. V poézii tohto obdobia „... zdôrazňuje sa umeleckosť, literárnosť básnického prejavu, ktorá sa zakladá na kultivovaní zložitých, rafinovaných, od hovorovej reči vzdialených básnických foriem a útvarov... Básnická štruktúra hviezdoslavovskej poézie preukazuje snahu aplikovať v poézii najrozmanitejšie rafinované tvárne prostriedky, pretvárajúce jazykový materiál a oddaľujúce ho od praktických funkcií“ (Bakoš, 1966, s. 173 – 174). Využívanie derivátov typu $Z_v + -R_m$ bolo jedným z prejavov tejto snahy. Príkladom a východiskom pri použití práve tohto slovotvorného typu na realizáciu Hviezdoslavových básnických snáh bola tvorba českej poetickej generácie lumírovcov, najmä J. Vrchlického, ktorý azda ešte vo väčšej miere uplatňoval podobné postupy.⁷ Zároveň malo používanie týchto odvodenín vo Hviezdoslavovej poézii aj istú funkciu pri vytváraní jej rytmickej štruktúry. „Temer výlučne a programové postavenie jambu vo veršovej tvorbe týchto básnikov – metra, ktoré protirečí rytmickému charakteru jazyka“ (Bakoš, 1966, s. 173) muselo sa lexikálne podoprieť použitím čo najširšieho inventára prízvučných jednoslabičných plnovýznamových slov. Substantíva typu $Z_v + -R_m$ odvodené od bezpredponových slovies sú v slovenčine prakticky jediným bohatším zdrojom takýchto lexikálnych jednotiek; ich výhodou je – ako sme už spomínali – aj skutočnosť, že sú zároveň prostriedkami kondenzácie vedľajších predikálnych vzťahov, takže nimi možno formovať rytmickú štruktúru i dejovú dynamiku básnického diela. Porov. napr. verše:

Hoc v duši horkú tuchu čujem,
dňov blízkych sparno, *dus* a *tlak*...
(Hviezdoslav, Hájnikova žena, VII. spev)
(Hanka) ... je samý *vrzg* a *hurt* a *myk*. (Tamže)

Pravda, Hviezdoslav nebol prvým tvorcom substantív tohto typu. Predpoklady pre bohatšie tvorenie týchto odvodenín sa vytvorili už v matičnom období. Úloha, ktorú tieto deriváty hrajú vo Hviezdoslavovej poézii, je vyvrcholením vývinového procesu od teoretického odporu voči tvoreniu jednoslabičných dejových substantív typu $Z_v + -R_m$ na začiatku matičných rokov cez ich hromadné, ale funkčne neodôvodnené tvorenie v druhej polovici tejto etapy (najmä u Loosa) až po ich zámerné využitie v štruktúre umeleckého diela

⁷ Lumírovská generácia uplatňovala v českej poézii podobné snahy ako hviezdoslavovská v slovenskej: „... zvýšenou měrou se znovu uplatňovalo vědomí rozlišení jazyka básnické literatury a jazyka lidového, obecně mluveného“ (B. Havránek, 1936, s. 125). Na tento účel slúžili o. i. „... u Vrchlického lexikální novotvary, zvláště jednoslabičná substantiva slovesná ... jako *druž*, *hled'*, *hluš*, *hlez*, *hryz*, *kyn*, *lok*, *mih* a pod.“ (Tamže).

v nasledujúcom vývinovom období. Hviezdoslavova slovotvorba substantív typu $Z_v + -R_m$ (ale nielen tých) vychádza teda z troch zdrojov:

- a) zo snahy o kultivovanosť básnického výrazu slovenskej poézie (vrátane snahy o náročnú rytmickú štruktúru),
- b) z príkladu daného analogickými snahami v súvekej českej poézii,
- c) zo slovotvorných možností slovenčiny, overených v predchádzajúcej etape jej slovotvorného vývinu.

Z veľkého množstva Hviezdoslavových derivátov tohto typu uvádzame iba obmedzený výber:

a) deriváty od bezpredponových slovies: *blysk, brnk, buch, byt* (bytie), *d'avk, drb, drnk, družg, dubas, dus, frsk, hles, hmk, hmyr, checht, chrap, chvast, klep* (klepot), *kles, kres, kvár, kviľ, kyn, lom* (lámanie), *mam, mih, mitor, mlk, myk, nuk, pal, plach, plen, rut, ruv, skum, smeť, smut* (smútok), *spech, stich, strek, stret, strk, šiaľ, škrn, štek, štip, štrng, such, suchor, šust, švehol, švist, švitor, tes, tlesk, tluk, tmol, váb, val, van, var, vrt* (vítanie), *vysk/výsk, zápol, zob, zor* (pohľad), *zun, zurk, žih, žmurk, žvach*;

b) deriváty od predponových slovies: *dônos, dôpust, dôtok, dôvet, nákriv* (skrivenie: *nákriv úst*), *námel, nepodar, obhľad, odchyl, odkvet, odlh, odpočin, odraz, odstrk, odvet, ochlast, ochmeľ, ochvat, okrut* (zákruta), *omar, opal, oslov* (oslovenie), *osrk, oval, podaj, podlet, podnos* (zdvihnutie), *podstrk, podup, pohov, pochyl, pokaz* (pokyn, rozkaz), *poklak, polet, pomyk, ponor, popros* (prosba, poprosenie), *poruch, pospech, poston, postret, posvit, pošin, pošklb, potrh* (trhnutie), *povej, povýkrik, povzlet, pozdar, pozdvih, prekrut, prelev, prevrh, príkroj, prípusť, prístrih, príšľap, prítul, prívod* (privedenie!), *prívrat, rozlad, rozľah, rozprsk, rozsad, rozštep* (rozštiepenie), *roztrat, rozžih, schod* (stretnutie, schôdzka), *spočin, účin, úchyl, úkoj, úrek, úšker, výblesk, výcval, výkrut, výplat, vzblk, vzkrik, zábron, zádrh, záduš, záhroz, záhryz, zámet, zámut, zápek, zápyr, záraz* (úder), *zármut, zášľap, zášum, záťah, zázer, zblesk, zblk, zmier, zmut, zvrť*.

Hviezdoslava nasledovali v tvorení a využívaní substantív typu $Z_v + -R_m$ aj iní básnici tohto obdobia. Ani jeden ich však netvoril a nevyužíval tak hojne, zámerne a dôsledne. Básnici, ktorých možno označiť za Hviezdoslavových epigónov (M. Braxatoris-Sládkovičov, Dlhomír Poľský, Rehor Uram-Podtatranský, B. Klimo-Hájomil, P. Kokeš-Kýčerský, Jozef Podhradský a i.), napodobňovali o. i. aj túto črtu jeho poézie; zväčša však využívali už hotové Hviezdoslavove deriváty (napr. u D. Poľského: *kles, rmut, ron, smut, šelest, such, van, zun, útul, zápyr*, u Sládkovičova *byt* = bytie, *vid, stesk, stret, váb, mam, omam, poruch*), ich vlastné výtvary sú zriedkavé (Sládkovičov: *čad, hnet, ozev, záslub*, D. Poľský: *dept, frng, rept*, J. Podhradský: *nálep*). V tvorbe

väčších básnických osobností tohto obdobia (Vajanský, Jesenský, Krasko) sa väčšinou využívajú deriváty už ustálené v slovnej zásobe, príp. utvorené v starších vývinových obdobiach (porov. napr. u Jesenského subst. *objem* vo význ. objatie, použité už u A. Sládkoviča), neologizmy tohto typu sú u nich v porovnaní s Hviezdoslavom podstatne zriedkavejšie, napr. u Jesenského *mrk*, *pobozk*, *zvod*, *zhyb*, u Krasku *hl'ad*, *kyv*, *plápol* a i. A tak nadmerné tvorenie a využívanie derivátov typu $Z_v + -R_m$ je v súvekej poézii predovšetkým osobitosťou Hviezdoslavovho básnického jazyka a odrazom jeho vplyvu v tvorbe jeho epigónov; v štruktúre básnickej lexiky ostatných popredných autorov nezaujíma dominantnú pozíciu.

V ostatných štýlových oblastiach spisovného jazyka, najmä v odbornom a publicistickom štýle tvorenie dejových substantív typu $Z_v + -R_m$ v tomto období v porovnaní s matičnými rokmi sčasti zoslablo. Väčšinu derivátov, ktoré sa vyskytli v excerpovaných textoch z tohto obdobia, možno nájsť už aj v matičných rokoch. Obmedzený rozsah dokladového materiálu z matičných rokov nedovoľuje bezpečne zistiť, či niektoré deriváty, ktoré sme našli iba v materiáli z obdobia od 80. rokov minulého storočia, nejestvovali v jazyku už skôr. V publicistických a vedeckých statiach, uverejňovaných v Slov. pohľadoch, vyskytli sa z tohto obdobia napr. substantíva *dorast* (1891), *dostihy* (1894), *lom* (lomož, rachot, 1881), *objav* (1905), *odkup* (1905), *nápor* (1965), *neposluch* (1882), *odboj* (1886), *odkaz* (1888), *odmäk* (1894), *opar* (1902), *otlak* (1903), *pôdoj* (1896), *popyt* (dopyt, 1904), *poskok* (1890), *potras* (1883), *prelet* (1894), *prenájom* (1896), *priekup* (1891), *rozlad* (nesúlad, 1893), *roztok* (*roztok vód* = rozvodie, 1887), *spád* (priučil sa všelijakým *spádom*, 1891), *úlom* (1891), *výdel* (1883), *výdych* (1887), *výjazd* (1888), *výkal* (1916), *výkup* (1905), *výpis* (vypisovačky, písanie, 1890), *výplod* (1883), *výplyv* (výsledok, 1881, 1884), *výron* (Kuk., 1893), *výskum* (1886), *vzrast* (1891), *záchvat* (anexia, 1882), *záchvev* (1890), *záškrt* (1882), *závin* (zápletká, 1882), *zvrat* (1882) a i. Je pravdepodobné, že časť z týchto odvodenín (najmä tie, ktoré sú doložené z prvej polovice osemdesiatych rokov) sa mohla v jazyku vyskytnúť už na konci matičného obdobia. Od deväťdesiatych rokov je nových derivátov postupne menej. Z toho možno usudzovať na postupne slabnúcu produktivitu tohto typu v odbornom a publicistickom štýle skúmanej vývinovej etapy.

Pomerne veľa derivátov s formálnou štruktúrou $Z_v + -R_m$ zachytáva S. Czambel v pravopisnom slovníčku Rukováti. Časť z nich je už v dnešnej spisovnej slovenčine zastaraná (*otaz*, *pajed*, *podrez*, *podstav*, *posed*, *pospech*, *pozyv*, *úrez*, *výhyb*, *výplav*, *výsev*, *zámyk*, *zátok*, *živ*), niektoré uvádzal Czambel (resp. v III. vydaní Škultéty) pravdepodobne na základe materiálu z diela P. O. Hviezdoslava (*blk*, *hyb*, *myk*, *pal*, *príčet*, *priekor*, *úbyt*, *vbeh*, *vzchod*), iné sme

zasa v dokladovom materiáli zo súvekých textov nenašli, hoci dnes sú bežnou súčasťou slovnej zásoby (*nákyp, nálev, obrys, odhad, odvoz, ohrev, ohyb, opad, postih, výkop, výmaz, zákryt*). Substantíva zachytené v Czamblovej Rukoväti sú teda pozoruhodným dokladom o pohybe v slovotvornom type $Z_v + -R_m$ v skúmanom období; pre hlbšie poznanie tohto pohybu je nevýhodou, že sa v nej nezachytáva význam týchto derivátov.

V Pechányovom slovníku, ako sme už spomenuli, je počet odvodenín typu $Z_v + -R_m$ v porovnaní s Loosovým slovníkom podstatne zredukovaný. Výsledkom tejto redukcie je taký obraz tohto slovotvorného typu, ktorý sa od obrazu v súbore textov príliš nelíši. Substantíva tohto typu zachytené v slovníku boli väčšinou v danom období organickou súčasťou slovnej zásoby a značná časť je do nej pevne začlenená i dnes. V niektorých prípadoch (je to asi iba výsledkom náhody) Pechány priam anticipoval využitie istej lexikálnej jednotky typu $Z_v + -R_m$ v dnešnej spisovnej slovenčine, porov. napr. deriváty *rozhlás* („híresztelés“), *výmlat*, *prenos*, *námet* („felhányás“), *prískok*, *prívod* a i., pravda, s odlišným významom: všetky uvádzal ako názvy deja. Deriváty typu $Z_v + -R_m$, ktoré sa v jazykovej praxi neujali, sú v jeho slovníku v menšine. Patria k nim najmä substantíva odvodené od bezpredponových slovies, mnohé z nich homonymné s onomatopoickými citoslovcami: *blunk*, *bžunk*, *cek*, *crk*, *cuk*, *čmýr*, *flus*, *hyzd*, *chlip*, *chvist* a i. Medzi odvodeninami od predponových slovies tvoria deriváty, ktoré sa do slovnej zásoby natrvalo nezaradili, iba pomerne malú časť, napr. *dosluch*, *náhrn*, *námel*, *násek*, *návoj*, *obmer*, *oklep*, *osyp*, *podmok*, *prekmit*, *príbyt*, *prítah* a i. Aj z toho vidieť, že zachytenie slovotvorného typu $Z_v + -R_m$ v Pechányovom slovníku bolo bližšie k súvekej jazykovej praxi ako jeho obraz v slovníku Loosovom.

Káľalov slovník – ako to už vyplýva z autorovej snahy zachytiť lexikálne zvláštnosti slovenčiny – uvádza predovšetkým také substantíva typu $Z_v + -R_m$, ktoré by mohli českého záujemcu o slovenčinu upútať svojou neobvyklosťou. Orientuje sa na takéto lexikálne jednotky zo stredoslovenských nárečí aj z niektorých známych diel slovenskej literatúry od štúrovského obdobia až po Hviezdoslava a Vajanského; pravda, možno to usúdiť iba zo zachyteného materiálu, keďže zásady výberu sa v slovníku nevykládajú. No deriváty ako *ceng*, *dôpusť*, *jag* („třpyt, lesk“), *knas* („škubnutí, trhání“), *mlk* („mlčení“), *mut* („co je skaleno“), *ošal* („ošalenie“ – sic), *pál* („úpal, vedro“), *pek* („horko, pal“), *podrast*, *pochop* („pochopení, názor“), *posed*, *postreh* (postriežka), *pozyv*, *priepust* („propuštění“), *priezor* („1. průhled, 2. prohlídka“), *prívet* („proslovení, krátká řeč“), *rozrad* („rozřazení“), *rozrub* („rozvrh“), *šuch* („šustnutí“), *výcval* („dostih“), *výplyv* („co vyplývá, následek“), *zápyr* („zapýření“), *zástoj* („úloha herecká, funkce, hodnost“), *zun*, *zveľad* a i. sú zrejme literárnej

proveniencie, niektoré z nich (*jag, kmas, mlk, priepust* v dej. význ., *zun*) sa dajú identifikovať ako hviezdoslavizmy, iné sú doložené v literatúre štúrovského a matičného obdobia atď. Na nárečový, resp. ľudový pôvod ukazujú substantíva ako *návlak* („řemínek, jímž se krpec připevňuje k noze“), *odmāk, odpust* („pout“), *ožeh* („úzká lopata, kterou se plechy s pečivem sázejí do pece“), *pokon* („konec“), *polom* („kraj hřabatý, pahrbkový“), *pôdoj* („jedno podojení“), *prezvedy* („přepětky, výzvědy, jaké věno dostane nevěsta nebo ženich“), *sôsyp* a i.; zväčša sú to už substantíva s posunutým slovotvorným významom (názvy prostriedkov deja, miesta deja, výsledku deja). V slovníku sa dbá na vysvetlenie slovotvorných vzťahov týchto derivátov, pri mnohých z nich sa uvádza základové sloveso, ba pomerne obsírne sa vykladá spôsob motivácie, napr. *odpust* „pout“ (protože se tu lidé zpovídají a jim hříchy se odpouštějí), *sôsyp* „učitelům a kněžím ... dávají občané po vymlácení jistou míru obilí co plat, které v jeden den snesou (*sesypou*) a ten výkon zve se sôsyp“ (podč. J. F.).

Kálalov slovník teda dokresľuje obraz slovotvorného typu $Z_v + -R_m$ tým, že uvádza doklady o derivátoch nárečového, resp. ľudového pôvodu. Niekoľko podobných dokladov uvádza S. Czambel z detvianskeho nárečia: *nánes, pobeh, úryh, úvar, výchop*, zväčša ako súčasť frazeologických jednotiek prísť *do pobehu*, najesť sa *do úryhu*, vziať *výchop* (pochopiť), schytiť sa ako z *úvaru* (SP 1906, s. 231). Tieto doklady i hojné použitie derivátov tohto typu v súvekej slovenskej realistickej próze z dedinského prostredia svedčia o tom, že ľudový jazyk hral závažnú úlohu v rozvoji tohto slovotvorného typu na rozhraní 19. a 20. storočia.⁸ Prevzatia z iných slovanských jazykov vrátane češtiny boli v tomto období vcelku málo početné a podstatne neovplyvnili skúmaný slovotvorný typ. Ide napr. o české deriváty *stesk, vzkaz, povyk, úprk, výkal* a i. alebo o rusizmy u Vajanského, Hviezdoslava a v prekladoch z ruštiny, napr. *podjem, porok, pozýv, přípev, rozryv, trud, výpusk, výzov, vzhod* (východ), *zábor* atď. Celkom ojedinelý je v Kálalovom slovníku polonizmus *okrut* „lod“ (porov. poľ. *okręć* „lod“, krížnik“).

Pokiaľ ide o slovotvorný význam, možno nájsť medzi derivátmi typu $Z_v + -R_m$ v tomto období dve vrstvy. Novovytvorené odvodeniny si zreteľne zachovávajú základný slovotvorný význam tohto formálneho typu, t. j. význam dejový. Zistil to už J. Horecký pri skúmaní Kukučínových derivátov *úval, priemysel, podiel, výmer, úkaz, zárez, zážeh* a i., ktorých význam je dnes iný

⁸ Pravda, nie je možné jednoznačne zistiť, ktoré deriváty použité v próze slovenského realizmu boli prevzaté z ľudového jazyka a ktoré boli výtvorom autorov. J. Horecký o derivátoch tohto typu v diele M. Kukučina píše: „Kukučín ich prevzal z ľudového jazyka alebo ich azda aj sám utvoril“ (Horecký, 1960, s. 41).

ako dejový (Horecký, 1960, s. 44). To isté platí skoro bez výnimky o Hviezdoslavových odvodeninách, napr. *podnos*, *postreh*, *priepust*, *prívod*, *rozštep*, *výlet* (vyletovanie) a i., ale aj o derivátoch iných autorov, napr. *odpust* (odpustenie, D. Poľský), *objem* (objatie, Jes.), *podnik* (podujatie, Kuk.), *prítok* (pritekanie, SP 1883), *výpočet* (vypočítanie, SP 1882) atď. Dejový význam ostáva neporušený aj pri mnohých substantívach, ktoré sa v textoch vyskytujú ako súčasť frazeologických jednotiek. Okrem spomínaných Czamblových dokladov možno uviesť napr. deriváty *odskok* (prišiel len tak *na odskok*, Kuk.), *omrz* (pracovať *do omrzu*, SP 1911), *popuk* (*do popuku*, Taj.), *národ* (od *národa* vo význ. od narodenia, Taj.), *prekot* (utekať *o prekot*, Vaj.), *odiv* (stávať *na odiv*, Cz.), *vrh* (vo *tri vrhy*, Kál.), *vrz* (*jedným vrzom*, Kuk.), *znik* (až do *zniku*, Cz.); sem patrí aj Tajovského frazeologické spojenie *nemať pomešku*.⁹ Naproti tomu pri mnohých odvodeninách, ktoré sa už dávnejšie začlenili do slovnej zásoby, naďalej pokračuje proces posúvania lexikálnych i slovotvorných významov. Popri prechode mnohých substantív do onomaziologickej kategórie názvov výsledku deja (*príves*, *odsek*, pomn. *splaky*, *príškvar* a i.), paciensa deja (*náklad*, *nálev*, *obsah*, *podstav*, *zôsy*), prostriedku deja (*výstroj*, *pokrm*, *dôkaz*, *doklad*, *obväz*) a miesta deja (*ohyb*, *násyp*, *podchod*, *priehon*, *prieťah* a i.) sa v tomto období objavuje aj niekoľko názvov činiteľa a nositeľa deja: *odrod* (odrodilec, Vaj.), *dorast* (SP 1904), *zved* (Vaj.), *zvest* (zvestovateľ, Kuk.), *úskok* (zbeh, Cz.). Svedectvom sémantického pohybu vo vnútri tohto slovotvorného typu je aj častá polysémia derivátov na osi dej – výsledok deja (*príjem*, *prírost*, *rozštep*, *rez*, *strih*, *údel*, *výdaj*, *výpočet*), dej – miesto deja (*priepust*, *prítul*, *prístup*, *rozštep*, *prechod*, *úval*, *zárez*), dej – prostriedok deja (*podnet*, *výstroj*), ba dokonca dej – nositeľ deja (*podrost*, *úskok*). Sú to príznaky prehlbujúcej sa vnútornej diferenciácie a sémantickej členitosti tohto formálneho typu. Hoci tým nestráca svoj základný charakter ako typ tvorenia dejových substantív, predsa táto sémantická rôznorodosť je brzdou pri jeho konkurencii s typom $Z_v + -nie/-tie$. Ustalať sa jeho druhé miesto v súbore slovotvorných typov dejových substantív a zároveň sa zvyšuje možnosť využívať tento formálny typ aj na tvorenie substantív patriacich do iných onomaziologických kategórií deverbatív.

Slovotvorná synonymita typu $Z_v + -R_m$ sa v porovnaní s predošlými vývinovými obdobiami znížila (porov. nižší koeficient slovotvornej synonymity), podobne ako pri väčšine ostatných, najmä frekventovanejších typov. Jej rozloženie však ostalo zhruba rovnaké: v materiáli sa vyskytlo najviac syno-

⁹ SSJ III i J. Horecký (1959, s. 114) uvádzajú nominatívny tvar *pomešok*. Tento tvar však nie je doložený a synonymita so slovesným podstatným menom *pomeškanie* skôr potvrdzujú domnienku, že ide o slovo tvorené konverziou, nie príponou *-ok*.

nymných párov s typmi $Z_v + -nie/-tie$ (príklady pozri vyššie), $Z_v + -ok$, $Z_v + -ot$, menej už s typmi $Z_v + -R_f$ a $Z_v + -ka$; synonymita s ostatnými typmi je okrajová alebo vôbec nedoložená. Niekoľko príkladov synonymických dvojíc:

$Z_v + -R_f$: *dôpust – dôpusta* (Podj.), *krm* masc. – *krm* fem. (Czambel, Rukoväť: *krm*, *krme* fem.), *odvet – odveta*, *ohrad – ohrada*, *podstav – podstava*, *pohov – pohova* (všetky Hv.), *ponos – ponosa* (SP 1892 – je to prvý doklad o podobe žen. rodu, ktorý sme našli v excerpovanom materiáli; dovtedy je v textoch iba podoba *ponos*), *postih – postiha* (Cz., Kál.), *povďak – povďaka* (Hv.), *priestor – priestora* (Hv.), *prívet – príveta* (Hv.), *spln – splň* (Taj.), *stih – stiha* (Cz.), *strih – striž* (Hv. – obe v dejovom význame), *sústav* (Vaj.) – *sústava* (SP 1905), *vďak* (SP 1890, Kuk.) – *vďaka*, *výmol’* masc. – *výmol’/výmoľa* fem. (Cz.), *záprah – zápraž* (Hv., Kuk.), u Pechány *prijem – príjma*, *zásek – záseka* (vcelku je však u Pechány takýchto dvojíc pomerne málo), u Kálala *prípor – prípora*, *výzor – výzora* atď. Konkurencia medzi obidvoma typmi, resp. kolísanie medzi rodovými variantmi, oživené v matičných rokoch, bolo živé aj na rozhraní medzi 19. a 20. storočím. Vidno to aj z toho, že časť dokladov tvoria nové dvojice, ktoré sa v materiáli z matičného obdobia nevyskytli, kým mnohé dvojice doložené v matičnom období sa v ďalšom vývoji rozpadli, zachoval sa z nich zvyčajne iba jeden člen. Zdá sa, že kolísanie medzi týmito typmi sa prejavovalo najmä pri niektorých novotvorených derivátoch; trvalo istý čas, kým jeden z dvojice derivátov (obvyčajne z typu $Z_v + -R_m$) nadobudol nad druhým prevahu a pevne sa zaradil do slovnej zásoby.

$Z_v + -ok$: synonymita typu $Z_v + -R_m$ s týmto typom bola stále pomerne rozsiahla, hoci v porovnaní s predošlými obdobiami pribudlo menej nových synonymných párov. Tieto nové dvojice sa však vytvorili väčšinou tak, že k už existujúcemu derivátu typu $Z_v + -ok$ sa pritvorilo novšie substantívum typu $Z_v + -R_m$. Zároveň sa rozpadli niektoré dvojice synonym z predošlých období zväčša práve ústupom derivátu s príponou *-ok*: *opis – *opisok*, *údel – *údelok*, *úhrn – *úhrnok*, *vklad – *vkladok*. To potvrdzuje expanziu typu $Z_v + -R_m$ a pokračujúci ústup typu $Z_v + -ok$. V synonymickom vzťahu s derivátmi typu $Z_v + -R_m$ boli v skúmanom období už prevažne také substantíva typu $Z_v + -ok$, ktorých slovotvorný význam bol iný ako dejový, najmä názvy výsledku a miesta deja. Zo synonymných párov zistených až v dokladoch z tohto obdobia možno uviesť napr. páry *odpad – odpadok*, *podrast/podrost – podrastok*, *postup – postupok*, *prímes* (Vaj. – masc.) – *prímesok*, *prírast/prírost – prírastok*, *prítul – prítulok*, *príves – prívesok*, *spln – splnok*, *účin – účinok*, *úchyl – úchylok*, *úlom – úlomok*, *úpad – úpadok*, *útul – útulok*, *výhon – výhonok*, *výmet – výmetok*, *výpis – výpisok*, *výves – vývesok*, *záčin – záčinok*,

záhon – *záhonok*, *zármuť* – *zármuťok*, *zásvit* – *zásvitok*. Pechány, podobne ako Loos, uvádza ešte viac týchto dvojíc, napr. *nárez* – *nárezok*, *odklad* – *odkladok*, *odrast* – *odrastok*, *prípev* – *prípevok*, *výkroj* – *výkrojok* a i. Kálal uvádza napr. *prielaz* – *prielazok*, *úväz* – *úväzok*.

Z_v + -ka: *dohľad* – *dohliadka* (Cz.), *ohyb* – *ohýbka* (Hv.), *otaz* – *otázka* (obe Cz.), *pokryv* – *pokrývka* (obe Cz.), *posed* (Cz.) – *posiedky* (SP 1881), *postreh* (Hv.) – *postriežka* (Cz.)¹⁰, *rozhad* – *rozhádka*, *rozhlad* – *rozhládka*, *streh* – *striežka* (všetky Cz.), *útul* – *útuľka* (sic – SP 1883), *výkaz* (Cz., Kuk.) – *výkazka* (SP 1888), *výplat* (Hv.) – *výplacka* (Tim.), *zôsyp* – *zosýpka* (Bodic), u Pechány *dônos* – *donáška*, *dovoz* – *dovážka*, *obrez* – *obriezka*, *odraz* – *odrážka*, *osyp* – *osýpka*, *prenos* – *prenáška*, *výkaz* – *vykázka*.

Z_v + -ba: *hon* – *honba*, *kviľ* – *kviľba* (obe Hv.), *výtvor* – *tvorba* (o tejto dvojici pozri bližšie pri type Z_v + -ba). Dvojica *osud* – *sudba* je štylisticky využitá napr. takto: *Sudba* dala mi príležitosť počuť rozhovor, ktorý musel riešiť jeho *osud* (SP 1910).

Z_v + -ot: o vysoké percento slovotvornej synonymity s týmto typom sa pričiňujú najmä dvojice Hviezdoslavových derivátov. K mnohým substantívam typu Z_v + $-R_m$ tvoreným od bezpredmetových slovies prítvára Hviezdoslav i príslušné synonymum s príponou -ot: *cval* – *cvalot*, *dus* (odvodené od slovesa *dusať* vo význ. *dupať*) – *dusot*, *dych* – *dychot*, *kyv* – *kyvot*, *mľask* – *mľaskot*, *mlk* – *mlkot*, *ples* – *plesot*, *rev* – *revot*, *ruv* – *ruvot*, *spev* – *spevot*, *strk* – *strkot*, *šum* – *šumot*, *tlesk* – *tleskot*, *tlk* – *tlkot/tlukot*, *výsk* – *výskot*, *vzdych* – *vzdechot*, *zurk* – *zurkot*, *žvach* – *žvachot* a i. Podobný princíp uplatňuje i Pechány, ale viac sa obmedzuje len na deriváty od bezpredponových slovies s onomatopoickým základom; z jeho derivátov uvádzame napr. *bľak* – *bľakot*, *blk* – *blkot*, *crk* – *crkot*, *cuk* – *cukot*, *lom* – *lomot*, *mľask* – *mľaskot*, *vresk* – *vreskot* a i. Kálal má týchto dvojíc málo, medzi nimi je pozoruhodný pár *jag* – *jagot* „třpyt, lesk“.

Výskyt synonym typy Z_v + $-R_m$ s ostatnými typmi je ojedinelý: *rozval* (Hv.) – *rozvalina*, *výmysel* – *vymyslenina* (Vans.), u Pechány *hvizd* – *hvizdačka*, u Kálala *rez* – *reziny* „řeziny čili piliny“.

6. Oživenie slovotvorného typu Z_v + $-R_f$ v matičnom období bolo iba prechodné. Tento typ, najmenej homogénny zo všetkých skúmaných typov zo stránky formálnej i z hľadiska slovotvorného významu, slúžil v etape na rozhraní 19. a 20. storočia na tvorenie dejových substantív len v obmedzenej miere. Rad substantív utvorených podľa tohto typu v matičnom období sa v ďalšom vývoji v jazyku neudržal. Typu Z_v + $-R_f$ chýbali tie výhody, ktoré

¹⁰ Kálal pokladá podobu *postriežka* za deminutívum k derivátu *postreh*.

podmienili zvýšenú produktivitu typov $Z_v + -nie/-tie$ a $Z_v + -R_m$ v tomto období: nebol natoľko pravidelný v tvorení ani natoľko sémanticky jednotný ako slovesné podstatné mená a mal vyššiu priemernú slabičnú dĺžku ako substantíva typu $Z_v + -R_m$. Ústup typu $Z_v + -R_f$ v konkurencii so spomenutými typmi je viditeľný najmä pri porovnaní s jeho rodovým protikladom, s typom $Z_v + -R_m$. Uviedli sme viac prípadov paralelnej existencie dvojíc oboch typov; nie je náhodné, že v priebehu vývoja zväčša z týchto dvojíc ustúpili substantíva typu $Z_v + -R_f$. Systémové predpoklady pre utvorenie dejového substantíva podľa jedného i druhého typu boli v podstate rovnaké, ale deriváty typu $Z_v + -R_m$ sa ukázali väčšinou ako výhodnejšie z hľadiska pomenovacích potrieb i štylistických zámerov. A tak si slovotvorný typ $Z_v + -R_f$ v percentuálnom zastúpení síce uchoval svoju pozíciu tretieho najproduktívnejšieho typu skúmanej kategórie, ale oproti matičnému obdobiu sa rozdiel medzi ním a dvoma najproduktívnejšími typmi zvýšil a naopak, rozdiel medzi ním a ďalšími dvoma produktívnymi typmi $Z_v + -ka$ a $Z_v + -ok$ o niečo znížil.

Nových derivátov tohto typu je v textoch zo skúmaného obdobia podstatne menej ako derivátov patriacich k typom $Z_v + -nie/-tie$ a $Z_v + -R_m$. Aj z týchto nových substantív je značná časť hviezdoslavizmov.

V textoch sa vyskytujú napr. substantíva *dôpusta* (Podj.), *dôroba* (SP 1887), *d'aka* (Cz.), *kára* (trest, SP 1914), *nálada* (Cz., Šk.), *náplava* (SP 1882), *objedz/objedza* (Jégé, Kuk.), *obmena* (Šolt.), *obsluha* (Taj., Jégé), *odpomoc* (Cz. označuje ako nesprávne), *odprava* (poprava, SP 1889), *oslada* (Šk.), *ostraba* (SP 1883), *páľa* (SP 1902), *podmol'/podmoľa* (Cz., Šolt.), *pohana* (SP 1883), *polahoda/poláhoda* (SP 1886, 1891), *ponosa* (SP 1892), *pooprava* (SP 1882), *postiha*, *povoja* (obe Cz.), *povoľa* (SP 1914), *predprava* (SP 1889), *priehrada* (Cz.), *priekora* (Taj.), *príchyla* (Tim.), *príkora* (Šk.), *prípleta* (Šolt.), *prípomoc* (Kuk.), *prípraž* (Cz.), *príťaž*, *prítrž* (obe Cz.), *protiva* (protivenie sa, SP 1905), *rozsadz* (Kuk.), *schôdza* (Cz. označuje ako nesprávne), *splň* (Taj.), *spomoc* (Šolt.), *spotreba*, *strova* (obe Cz.), *súra* (Kuk.), *techa* (SP 1914), *tlč* (Cz.), *trž* (Kuk.), *tucha* (SP 1914), *úhona* (Kuk.), *únav* (SP 1890), *úsluha* (SP 1910), *úštrba* (Vaj.), *vrava* (rozhovor, Kr.), *výduť* (Kuk.), *výhovora* (SP 1887), *výkruta* (Kuk.), *výloha* (SP 1886), *vynáhrada* (SP 1893), *výplň* (Jégé), *výpomoc* (Tim.), *výslova* (SP 1901), *výstraha* (SP 1910), *vzdiala* (Kuk.), *zábezpeka* (Jes.), *zákluka* (Podj.), *záľaha* (SP 1905), *zamäta* (Kuk.), *zápara* (Čaj.), *záplava* (SP 1890), *zápona* (SP 1887), *zápoved'* (Cz.), *zdo* (SP 1887), *zl'ava* (SP 1914), *zmes* (Cz.), *zmuta* (Vaj.), *žeň* (SP 1905), *žiadza* (Cz.).

Hviezdoslav má o. i. deriváty *leja*, *lichota*, *nápoved'*, *náživa*, *obťaž* (obťažovanie), *obžera*, *odsluha*, *ochaba*, *ochlada*, *ostyda*, *osvež*, *otupa*, *pohova*, *pochuť*, *poľaha*, *ponauka*, *porozluka*, *prejma*, *prerva*, *previna*, *priestora*,

prípoved', príveta, ráta, skrucha, skruta, skupa, splet', spráž, šanta, újesť, záhroza, zábuda, zámraza, zápora, zátrata, zhrda, zmät', zmuť, zveleba a i. Zväčša ich používa namiesto viacslabičných slovesných podstatných mien, teda tieto deriváty tiež majú istú (najmä rytmickú) funkciu v štruktúre jeho básnického jazyka, pravda, v značne menšom rozsahu ako substantíva typu $Z_v + -R_m$. Pechány zredukoval počet derivátov tohto typu vo svojom slovníku v porovnaní s Loosom o dve tretiny, asi v podobnom pomere ako pri type $Z_v + -R_m$. Jeho súbor derivátov obsahuje málo takých substantív, ktoré nie sú doložené v textoch; ak Loos vo svojom slovníku uvádzal množstvo odvodenín nepoužívaných v jazykovej praxi, Pechány má naopak pri tomto type isté medzery. Z jeho slovníka možno uviesť napr. substantíva *búra, doplata, dopoved', nepotreba, preprava, priesada, prijma, sprenevera, výzva, zápcha, záseka* a i. Viac osobitností má Kálal: *čara* „výmena“, *chuja* „metelice“ (k slovesu *chujat'* „meteliti“), *krma, odmrť, pajed'* „palčivosť“ (?), *prípóra* „ťažký dech a vôbec niečo ťžkého, nesnadného“, *rozruta* „rozbořenina“, *stač* „dostať“, *súž* „soužení“, *vieta* „důmyslné uvažování“ (uvádza i základové sloveso *vietit'* „bystře pozorovati, pátrati“), *výzora, zdrapa, znava, zúra, zvára* a pod. Aj k tomuto typu sa priradzovali inoslovanské prevzatia: *dôtká* (Šolt.), *pôtká* (SP 1881, Hv.) z češtiny (pritom sa naďalej používali deriváty od slovesa *mluvit'* a od jeho predponových odvodenín: *mluva, omluva, pomluva, premluva, predmluva, přímluva, protimluva, rozmluva*), ďalej z ruštiny *duma* (SP 1914), *obida* (Cz., Kál.), *úhroza* (Vaj.), *úpreka* (Kál.), z poľštiny *opeka* (Hv.), *výspa* (Hv.), zo srbochorvátčiny *zádruha* (SP 1905, Vaj.).

Sémantická diferenciacia typu $Z_v + -R_f$, na ktorú sme upozornili v predchádzajúcej kapitole, sa na rozhraní 19. a 20. storočia prehĺbila a rozšírila. Z celkového počtu derivátov doložených v materiáli z textov iba asi dve tretiny si zachovávajú dejový význam. Popri nich sa vytvára početná skupina názvov prostriedkov deja, ktorá zahŕňa skoro štvrtinu derivátov s formálnou štruktúrou $Z_v + -R_f$, napr. *nákova, nástraha, noša* (Hv. vo význ. nosidlá), *objedz/objedza, ohrada, ostraba* (Fud. liek),¹¹ *ozdoba, podstava, priehrada, prievora* (Hv.), *príťaž, schrana* (Hv.), *újedza* (Kuk.), *výbava, záclona, záplata, zápora* (Hv.), *záprava* (Kuk.), *zdo*ba atď. Ďalšiu významnú skupinu (asi 10 % dokladov) tvoria názvy miesta deja: *podmol'/podmoľa, prerva* (Hv.), *príchyla, úvrať, výdut'* (Kuk.), *zákluka/zákluča* (Hv., Podj.), *zákruta, zátoka* atď. Nie je bezvýznamná ani skupina názvov paciensa deja, napr. *návlaka* (Hv.), *pôjest'* (Hv.), *predloha, predstava, priesada, prípraž* (Cz.), *spráž* (Hv.), pomn. *trovy, útraty*,

¹¹ „Čo v apatieke dostane, to je – obyčajne – medicína, a čo staré ženičky alebo starí žobráci naradia: to je ostraba, stade ostrábiť, vystrábiť sa = vyliečiť sa, vyzdravieť“ (Gavril Josipovič, 1883, s. 259).

zápona (SP 1887) a i. Relatívne najmenej je v dokladovom materiáli názvov výsledku deja, napr. *priadza*, *príloha*, *prístava* (Kuk. – múrik), *skupa* (Hv.), *spleť* (Hv.), *úroda*, *výhra*, *výroba* (aj vo význ. výrobok, SP 1891), *výsluha*, *zmes*, *žeň* (SP 1905). Pravda, prechod medzi týmito sémantickými skupinami nie je ostrý; tvorili ho deriváty, v ktorých sa spájalo niekoľko slovo tvorných významov, napr. dej – prostriedok (*pocta*, *podpora*, *posila*, *náhrada*, *odmena*), dej – paciens (*predstava*, *strava*), dej – výsledok (*výhra*, *výplata*), ba i trojica významov dej – miesto – prostriedok (*ohrada*). Skupinový charakter odvodenín s inými ako dejovými slovo tvornými významami je dôkazom toho, že formálny typ $Z_v + -R_f$ bol v skúmanom období len sčasti typom tvorenia názvov deja a významne zasahoval i do súboru slovo tvorných typov v iných onomaziologických kategóriách deverbatív.

Ťažisko slovo tvornej synonymity typu $Z_v + -R_f$ bolo v jeho vzťahu k typom $Z_v + -nie/-tie$, $Z_v + -R_m$ a $Z_v + -ka$. Vzťahy k prvým dvom typom sme už analyzovali; vo vzťahu k typu $Z_v + -ka$ badať v skúmanom období vzrast počtu paralelných derivátov. Keďže v predchádzajúcich etapách boli doklady o synonymite týchto dvoch typov pomerne zriedkavé, možno usudzovať, že väčší počet dokladov v tomto období svedčí o zosilnení konkurencie medzi nimi. Sú tu napr. dvojice *poprava* (oprava, SP 1882) – *poprávka* (Kuk.), *predloha* (SP 1905) – *predložka* (Pre naše motívy ... niet v svetovej literatúre *predložky*, SP 1891), *priesada* (SP 1886) – *priesadka* (SP 1902), *príloha* (SP 1888) – *príložka* (... *príložkou* pod č. 9 od 30. marca dokázané je ..., SP 1885), *prípoved'* (Hv.) – *prípovedka* (Cz.), *rozľuka* (SP 1894) – *rozľúčka* (SP 1887), *schrana* (Hv.) – *schránka* (SP 1911), *úluba* – *úlubka* (obe Hv.), *výhovora* (SP 1887) – *výhovorka* (SP 1883), *výkruta* (Kuk.) – *výkrutka* (Hv., Vaj. – obe vo význ. výhovorka, vykrúcačka), *výplata* (Podj.) – *výplacka* (Tim.), *zábava* (SP 1881) – *zábavka* (Taj.), *zábuda* (Hv.) – *zábudka* (Cz.), *záhada* (SP 1891) – *záhadka* (Hv.) a i. Nezahŕňame sem dvojice *zápona* (SP 1887) – *záponka* (Hv.), *zásluha* (SP 1905) – *záslužka* (Hv.), pri ktorých je substantívum s príponou *-ka* deminutívom k odvodenine typu $Z_v + -R_f$. Pechány má napr. dvojice *príťaž* – *príťažka*, *prietrž* – *prietržka*, *násada* – *násadka* a i. (vcelku je však v jeho slovníku prekvapujúco málo dokladov o synonymite týchto dvoch typov), u Kálala je pri slovese *šarapatíť* dvojica *šarapata* – *šarapatka*. Z dvojice *schôdza* – *schôdzka* sa v Czamblovej Rukováti (1919, s. 305) pripúšťa len derivát s príponou *-ka*, kým Kálal uvádza obidve podoby bez poznámky.

Synonymita s ďalšími typmi je pri type $Z_v + -R_f$ zriedkavá, obyčajne podmienená štylistickými zámermi autorov. Možno tu uviesť napr. dvojice *výroba* (1891 – doklad s týmto významom je v tomto období ojedinelý) – *výrobok*, *spleť* (Hv.) – *spletok* (Hv.), *splň* (Taj.) – *splnok* (Kuk.), *zábuda* – *zá-*

budok (obe Hv.); *tuha* – *túžba*, *snaha* – *snažba* (všetky Hv.), *poľaha* (Hv.) – *poľahoba* (Jégé, Kuk.); *skupa* (Hv.) – *skupina*, *výdut'* – *výdutina* (obe Kuk.); *zmes* – *zmesica* (Vaj.); *hra* – *hračka*, *ráta* (Hv.) – *rátačka* (SP 1883). U Pechányu sú napr. dvojice *doplata* – *doplatok*, *náhrada* – *náhradok*, *príťaž* – *príťažok*, *brynda* – *bryndanica* – *bryndanina* atď.

7. Z ďalších dvoch typov tvoriacich produktívnu vrstvu slovotvorných typov v onomaziologickej kategórii spredmetnenia deja pozoruhodnú aktivitu preukázal v skúmanom období najmä typ $Z_v + -ka$. Vo vzťahu k slovesným podstatným menám i k typu $Z_v + -R_m$ síce jeho percentuálny podiel v súbore sledovaných slovotvorných typov oproti stavu v matičnom období poklesol, pribudol však k nemu rad nových derivátov, takže v absolútnej i relatívnej početnosti sa priblížil k typu $Z_v + -R_f$ a upevnil si pozíciu pred typom $Z_v + -ok$. Veľa derivátov utvorených v matičnom období sa síce v tejto vývinovej etape prestalo používať, v dokladovom materiáli je však ešte viac nových, použitých najmä v umeleckom štýle (viac v próze, menej v poézii) a pochádzajúcich zrejme z ľudového jazyka. V textoch sa napr. vyskytli deriváty *dohliadka* (Vaj.), *dosýpka* (Cz.), *kraviarky* (pasenie kráv, SP 1905), *lámka* (SP 1882), *listovka* (Kuk.), *naháňka* (SP 1902), *nadnáška* (nadsádzka, Vaj.), *odprevádzka* (SP 1887), *odvážka* (odvoz, Podj.), *opáčky* (Urbk.), *pitka* (SP 1906), *pokónávka* (Urbk.), *pokúška* (pokus, SP 1892), *pomlčka* (odmlčanie sa, SP 1895), *ponáška* (ponášanie sa, podobnosť, Jégé), *poprávka* (oprava, Kuk.), *posedky/posiedky* (SP 1882), *postriežka* (SP 1886), *potvárka* (Vaj.), *predložka* (predloha, SP 1891), *preháňka* (nepokoj, preháňanie, SP 1886), *prestrelka* (SP 1886), *priadky* (SP 1882), *priečka* (škriepka, Kuk.), *prepačky/priepačky* (Taj., Kuk.), *prietržka* (Jégé), *príkupka* (Vaj.), *príložka* (príloha, SP 1885), *prúčka* (SP 1891), *prška* (SP 1883), *repetírky* (Cz.), *rozhádka*, *rozhlíadka* (obe Cz.), *sprôbovka* (Tim.), *striežka* (streh, Cz.), *triaška* (SP 1893), *útržka/y* (SP 1881), *vádzka* (Cz.), *vandrovka* (SP 1907), *vsádzka* (Vaj.), *výkrutka* (Vaj.), *výplacka* (Tim.), *výpomocka* (SP 1882), *vytáčka* (Kuk., Vaj.), *zábudka* (Cz.), *zádrapka* (SP 1888), *zachádzka* (Vaj.), *zájedka* (Kuk.), *zhovárka/zhovorka* (SP 1891), *ziabka* (Kuk.) a i. Hviezdoslav používa takéto deriváty oveľa zriedkavejšie ako odvodeniny z typov, ktoré sa tu už analyzovali, ale využil i tento slovotvorný typ, porov. jeho deriváty *dohovárka*, pomn. *plačky*, *pokúška* (pokúšanie), *potúžka*, *povyťáčka*, *predstierka*, *príbavka* (zábava), *tvárka* (pretváрка), *rozhovorka*, *úľubka* a i. Ľudový charakter majú i mnohé odvodeniny uvedené v Pechányovom a Kálalovom slovníku, napr. u Pechányu *assentírka*, *behavka*, *birmovka*, *dokonávky*, *koštovka*, *mitúška* (k slovesu *mitúchať*) a i., u Kálala *kriepka* „hádk, hašteření“, k slovesu *kriepnet'* (sic) „hašteřiti se“, *nahovárka*, *odhovárka* atď. Pechány pri prepracúvaní Loosovho slovníka vynechal skoro

dve tretiny Loosových derivátov tohto typu, takže typ $Z_v + -ka$ uňho v hierarchii slovo tvorných typov zaujíma nižšie miesto ako v súbore textov. Naopak, Kálal i Czambel tento typ zreteľne uprednostňujú, u Czambla sa dokonca dostáva na druhé miesto v poradí.

Hoci sa väčšina uvedených odvodenín objavila v textoch až od 80. rokov minulého storočia, sotva možno predpokladať, že sa všetky vytvorili až v tomto období. Veľká časť z nich bezpochyby žila v ľudovom jazyku, ale až v tejto etape ich autori funkčne využili v písaných prejavoch, najmä v umeleckej literatúre. Typ $Z_v + -ka$ sa však obohacoval v týchto rokoch aj z iných prameňov. Jeho rozvoj ovplyvnili aj iné slovanské jazyky, a to buď priamo alebo i nepriamo. Priamy vplyv možno vidieť v rade prevzatí jednak z češtiny, napr. *pohádka* (Cz.), *poptávka* (SP 1882), *pomlзка* (SP 1911), *sádzka* (stávka, Cz.), ale najmä z ruštiny, napr. *bombardirovka* (SP 1895), *obstanovka* (Vaj.), *postrojka* (SP 1907), *prívýčka* (SP 1891), *skazka* (SP 1914), *výstavka* (Nechcem ja nikoho vidieť, ani jakoby na výstavke sedieť – Vaj. v prekl. z ruštiny, SP 1888; nejde o deminutívum!), *záhadka* (Hv.), *zákuska* (Urob poriadok, bratec, aby bola *zákuska* – SP 1888).¹² Pravdepodobne prevzatím zo srbochorvátčiny je Kukučínov derivát *záklučka* (záver, dôsledok – porov. srbch. *zaključak* v tomže význame), hoci Kukučín si uvedomuje a funkčne využíva jeho súvislosť so slovesom *zaključit'* vo význ. vyvodiť závery: Ako má spisovateľka právo robiť *záklučky*, tak to isté právo nemožno uprieť inému, ktorý *zaključí* trebárs celkom opačne (SP 1893). Ako vidieť, prevahu medzi prevzatými substantívami majú deriváty z ruštiny, kde je typ tvorenia deverbatívnych dejových substantív príponou *-ka* veľmi produktívny.¹³ Keďže tieto prevzatia sú charakteristické najmä pre Vajanského, možno predpokladať, že ho ovplyvnili aj pri využívaní domácich odvodenín typu $Z_v + -ka$; tak by sa dal vysvetliť fakt, že zo všetkých autorov tohto obdobia vrátane Hviezdoslava a Kukučína¹⁴ možno nájsť najviac týchto substantív práve u Vajanského. V tom možno vidieť nepriamy vplyv inoslovanskej slovo tvorby na využitie slovo tvorného typu $Z_v + -ka$ v skúmanom období.

Polyfunkčnosť slovo tvorného typu $Z_v + -ka$, prejavujúca sa už v štúrovskom období, dospela v etape od 80. rokov priam k sémantickému rozštiepeniu tohto typu. V tomto období totiž vzrástol počet názvov prostriedkov

¹² Ide teda o význam „jedlo, (niečo na) zahryznutie“, nie „zákusok“, ako uvádza J. Horecký (1959, s. 111). Pravda, doklad, o ktorý sa pravdepodobne opiera, nie je jednoznačný: Obed a *zákuska* nie sú tu naskrze na vine (SP 1891).

¹³ Porov. napr. Slovoobrazovanie sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka (1968, s. 146).

¹⁴ O derivátoch tohto typu u Kukučína pozri J. Horecký (1961, s. 45).

deja s touto formálnou štruktúrou natoľko, že sa tento typ stal aj pomerne pevnou súčasťou súboru slovotvorných typov v onomaziologickej kategórii názvov prostriedkov deja. Skoro tretinu všetkých substantív s formálnou štruktúrou $Z_v + -ka$, ktoré sa vyskytli v textoch z tohto obdobia, tvoria **názvy prostriedkov deja**. Uvádzame iba niekoľko príkladov: *fajka* (SP 1904), *kolíska* (SP 1906), *nádievka* (Taj.), *obliečka* (Kuk.), *oblôžka* (Vans.), *obvinka* (Kuk.), *opierka* (Vans.), *podložka* (Cz.), *pohovka* (SP 1903), *posýpka* (Kuk.), *pozlátka* (SP 1905), *prikrývka* (SP 1906), *schránka* (SP 1911), *spinka* (Taj.), *točka* (čap do suda, SP 1885), *vôdzka* (Hv., Kuk.), *výkazka* (výkaz, SP 1888), *zálepka* (SP 1895), *zápražka* (Cz.), *zarážka* (Cz.), *zástierka* (prikrývka, Šolt.) atď., u Kálala *ovinka* „obvazek na ránu“, *podstielka*, *priepravka* „přehrada“, *stávka* „jez“, *stupy* „nôžky“, *vakovka*, *zvárka* „kád“, ve které se spařuje (zvára) *prádlo*, *zvrátka* „přemetací kolo, obrtlík“. Menšie skupiny tvorili **názvy paciensa deja**, napr. *obielka* (kožka, Taj.), *podložka* (Cz.), *prípinka* (Vaj.), *rozpinka* (Vaj.), *zásielka/zásylka* (sic – SP 1887), *ukážka/ukážka*, *vložka* (SP 1900) atď., **názvy výsledku deja**, napr. *obarky* (Vans.), *opadávka* (SP 1911), *skrutka* (skrutky vlasov – Hv., Kuk., SP 1914; v dnešnom slovotvornom význame prostriedku deja sme toto slovo v textoch nenašli), *snímka* (Cz.), *škvarka* (SP 1904), *výslužka* (Vaj.), *zástavka* (záloh, SP 1902), *znôška* (Hv.), *žmolky* (Cz.) a i., aj **názvy miesta deja**, napr. *ohýbka* (Hv.), *prítulka* (SP 1903), *spúšťka* (Kuk.), *sýpka* (SP 1911), *zvrátka* (zákruta, Kuk.). Ani v tomto type neboli zriedkavé prípady slovotvornej polysémie, porov. napr. *maľovka* (dej – výsledok), *mienka* (dej – paciens – výsledok), *podložka* (prostriedok – paciens), *pôžička* (dej – paciens – výsledok), *schránka* (prostriedok – miesto), *ukážka* (dej – paciens), *vsádzka* (dej – výsledok), *výložka* (prostriedok – paciens), *zájedka* (dej – paciens), *zosýpka* (dej – paciens – výsledok), *zvárka* (dej – prostriedok) atď. Rozvrstvenie slovotvorných významov pri type $Z_v + -ka$ bolo teda podobné ako pri type $Z_v + -R_f$ s tým rozdielom, že typ $Z_v + -ka$ ešte silnejšie inklinoval ku kategórii názvov prostriedkov deja.

O aktivite typu $Z_v + -ka$ v tomto období svedčí jeho rozvetvená slovotvorná synonymita. V textoch aj u Pechányia sú doložené synonymné dvojice derivátov tohto typu so substantívami zo všetkých skúmaných typov okrem typu $Z_v + -ot$. Najväčší je počet synonymných párov s odvodeninami typov $Z_v + -nie/-tie$, $Z_v + -R_m$ a $Z_v + -R_f$; príklady pozri pri jednotlivých typoch. Z ostatných typov sú pomerne časté synonymné dvojice s derivátmi typov $Z_v + -ok$ a $Z_v + -čka$, výskyt synonymných párov pri iných typoch je sporadický.

Niekoľko príkladov: *obvinka* (Kuk.) – *obvinok* (Šolt.), *prítulka* (SP 1902) – *prítulok* (SP 1884), *útulka* (sic – SP 1883) – *útulok* (SP 1885), *zábudka* (Cz.) –

zábudok (Hv.), *záverka/závierka* (Hv., Vaj.) – *záverok* (Kuk.), *zvratka* – *zvratok* (obe Kuk.), *žmolky* masc. – *žmolky* fem. (Cz.), u Pechány *dovážka* – *dovažok*, *príťažka* – *príťažok*, *prúčka* – *prúčok*; *poučka* (Kuk., Šolt.) – *poučba* (SP 1884), *malovka* – *malba* (Pech.); *naháňka* (SP 1902) – *naháňačka* (Šolt.), *odobierka* (SP 1894) – *odberačka* (Kuk.), *oddávky* (SP 1902) – *oddávačky* (Kuk.), *odievka* – *odievačka* (obe Hv.), *poľovka* (SP 1884, Cz.) – *poľovačka* (Cz.), *preháňka* (SP 1886) – *preháňačka* (Vaj.), *zvárka* (Hv.) – *zváračka* (Tim.), u Pechány *klzka* – *klzáčka*, *rozdávká* – *rozdávačka*; *hádká* (SP 1902) – *hádanka*, *posviacka* (Kr.) – *posviacanka* (Cz.), *klzka* – *klzanka* (obe Pech.); *výkrutka* (Hv.) – *vykrúcanina* (Jégé); *behavka* – *behavica*, *hádká* – *hádanka* (všetky Pech.).

8. Medzi produktívnymi typmi skúmanej kategórie sa v etape na rozhraní 19. a 20. storočia stal relatívne najslabším slovotvorný typ $Z_v + -ok$. Tento typ si však aj v tejto vývinovej etape zachoval niekoľko charakteristických čŕt, ktoré ho radia k „vývinove najzaujímavejším“ (Horecký, 1959, s. 114) slovotvorným typom nielen v skúmanej onomaziologickej kategórii, ale v celom slovotvornom systéme slovenských substantív. Pri porovnaní dokladového materiálu s materiálom zo štúrovského a matičného obdobia možno zistiť, že medzi derivátmi tohto typu sa odohrával intenzívny pohyb. Zo 110 odvodenín doložených v štúrovskom období vyskytuje sa v dokladovom materiáli z obdobia od 80. rokov 19. storočia (oveľa obsiahlejšom ako štúrovský) iba 66 substantív, kým 44 ich je nedoložených. V porovnaní s dokladmi z matičného obdobia (celkový počet 139 derivátov) chýba v skúmanom období 34 substantív. Teda v dokladovom materiáli z obdobia od 80. rokov je v porovnaní so štúrovským obdobím 131 a v porovnaní s matičnými rokmi 92 nových, v predošlých etapách nedoložených odvodenín. To je doklad o vysokej intenzite tvorenia nových substantív podľa tohto typu, ale zároveň aj svedectvo o tom, že veľká časť neologizmov z predošlých období sa v slovnej zásobe spisovnej slovenčiny neudržala. Príčinou toho je, zdá sa, už spomenutá premena slovotvorného významu tohto formálneho typu, t. j. presun od tvorenia názvov deja k tvoreniu názvov výsledku deja. Z 92 derivátov doložených v našom materiáli až z textov od 80. rokov iba 28 substantív možno pokladať aspoň v jednom lexikálnom význame za názvy deja, ostatné patria k iným onomaziologickým kategóriám deverbatív, v prevažnej väčšine (52 dokladov) k názvom výsledku deja. Pritom sa zdá, že tvorenie dejových substantív typu $Z_v + -ok$ sa najpevnejšie udržiavalo v umeleckom štýle. Väčšina derivátov s dejovým významom je doložená v poézii a v umeleckej próze (najmä u Kukučína¹⁵ a Hviezdoslava); mnohé z nich sa pociťujú v dnešnom jazyku už ako zastarané. Dejovými substantívami sú napr. tieto deriváty doložené v tex-

¹⁵ O Kukučínových derivátoch typu $Z_v + -ok$ pozri J. Horecký (1961, s. 44).

toch zo skúmaného obdobia: *čľupok*, *dôvtipok* (obe Hv.), *mžitok* (SP 1889), *obriadok* (Hv.), *odsudok* (SP 1888), *poškľabok* (Kuk.), *príbudok* (Hv.), *priepadok* (Vlč.), *príchovok* (Kuk.), *prísevok* (Kuk.), *skärok* (Hv.), *splnok* (Kuk.), *úbudok* (Cz.), *výjedok* (SP 1890), *výsmešok* (SP 1889), *zámutok*, *zápitok* (obe Hv.), *zásvitok* (Hv.), *zmutok* (Cz.), *zrodok* (Hv.); dejovú platnosť majú aj deriváty použité vo frazeologických jednotkách *na dôdavok* (Kuk.), *v letku* (Hv.), *na úchytky* (Cz.), *dať/vziať do výrobu* (Kuk.).

Oveľa viac odvodenín patrí k názvom výsledku deja: *dôvažok* (Kuk.), *nálepok* (Hv.), *obhorok* (Jégé), *odhorok* (SP 1895), *ohlodok* (Jes.), pomn. *ohrabky* (Cz.), *ostrižok* (Taj.), pomn. *podcudky* (Cz.), *podpalok* (Cz.), *poznatok* (SP 1916), *pretlačok* (Vlč.), *prírobok* (SP 1900), *prívažok* (Kuk.), *skrojok* (SP 1895), *spletok*, *úhorok* (obe Hv.), *úkrojok* (SP 1902), *ústrižok* (Vans.), *výpluvok* (Šolt.), *výpotok* (Kuk.), *výťažok* (Cz.), *výžinok* (Taj.), *závitok* (Hv.), *zbudok* (SP 1903), *zdrapok* (SP 1905), pomn. *žmolky* (Cz.) a i.

Derivátov s inými slovotvornými významami je pomerne málo. Patria jednak k názvom miesta deja, napr. *obseвок* (Kuk.), *oderok* (Hv.), *prielazok* (SP 1902), *prielomok* (SP 1884), *prítulok* (Cz.), *výčnelok* (Kuk.), *záčínok* (Tim.), *záhonok* (Hv.), *zvratok* (Kuk.), jednak k názvom nositeľa deja, napr. *ostarok* (Taj.), *pomladok* (Kuk.), *poškrabok* (Kuk.), *výrastok* (Vaj.). Sporadické sú názvy prostriedku deja: *nábitok* (náboj, SP 1892), *nápitok* (nápoj, SP 1887), *obvinok* (Šolt.), *prívázok* (Cz.), *omastok* (SP 1885), *podchytok* (chyták, pasca, Hv.).

Doklady z Pechányovho i Kálalovho slovníka ukazujú podobný obraz ako materiál z textov: značnú prevahu derivátov s významom výsledku deja. Pechány uvádza iba niečo vyše tretiny derivátov z počtu, ktorý zachycuje Loosov slovník, no na rozdiel od Loosovho slovníka i od súboru textov sa typ $Z_v + -ok$ dostal v jeho slovníku počtom odvodenín aj ich percentuálnym podielom pred typ $Z_v + -ka$ a iba malý rozdiel ho delí od typu $Z_v + -R_m$. Tieto proporcie – ako to ukazuje oveľa bohatší materiál z textov – však nevystihovali reálny obraz vzájomného vzťahu slovotvorných typov v skúmanom období. Odchýlku v opačnom smere predstavuje Kálal, ktorý uvádza neúmerne málo týchto derivátov. V jednom i druhom lexikografickom diele však majú prevahu názvy výsledku deja, u Pechány napr. *dorastok*, *náломok*, *návitok*, pomn. *nedojedky*, *odpilok*, pomn. *odstrižky*, *odškrabky*, *otesok*, *preplnok*, *preplatok*, *prímetok*, *prípustok*, *vývesok* a i., u Kálala pomn. *šúlky* „šišky v dlaňích ušľahané (uvalené)“, *výcudky* „zadeněk“ atď.

Slovotvorná synonymita tohto typu sa podobne ako v predošlých obdobiach obmedzovala na štyri najproduktívnejšie typy tejto kategórie, najmä na typ $Z_v + -R_m$. Vyše 25 % (u Pechány 20 %) derivátov typu $Z_v + -ok$ má

doložené v skúmanom období synonymné odvodeniny typu $Z_v + -R_m$ (príklady pozri pri tomto type); pravda, je to podstatne menšie percento ako v predchádzajúcich obdobiach, najmä v štúrovskom, v ktorom takéto synonymá malo vyše 50 % derivátov. Konkurencia medzi týmito slovotvornými typmi teda ešte trvala, ale postupne slabla. O existencii synonymných párov s derivátmi málo produktívnych typov niet v textoch dokladov; u Pecháňa sú ojedinelé doklady o synonymite s typom $Z_{v/pp} + -ina$: *náломok – nalomenina*, *oderok – odrenina*.

9. Pri analýze málo produktívnych typov skúmanej kategórie je nápadná zmena v postavení slovotvorných typov $Z_v + -ot$ a $Z_v + -ba$ v hierarchii podľa produktívnosti. V štúrovských i matičných textoch bola absolútna i relatívna početnosť typu $Z_v + -ba$ vyššia ako výskyt odvodenín typu $Z_v + -ot$; v etape od 80. rokov sa tento pomer zreteľne mení. Príčiny tejto zmeny sčasti vyplývajú z inherentných vlastností obidvoch slovotvorných typov, sčasti súvisia s ich štylistickým využitím v textoch daného obdobia. Produktivita obidvoch typov je obmedzená okruhom fundujúcich slov, pri type $Z_v + -ot$ navyše aj vyhranenosťou lexikálneho významu derivátov.¹⁶ V porovnaní s predošlými etapami sa však prudko zmenila miera využitia týchto dvoch typov.

V predošlých obdobiach bolo možné sledovať rad pokusov tvoriť substantíva príponou *-ba* najmä v odbornej terminológii, a to bez ohľadu na systémovú neproduktívnosť tohto typu. Tieto pokusy koncom 19. storočia ustávajú. Pokles produkcie slovenskej odbornej literatúry, príklon k ľudovej terminológii (porov. Horecký, 1956, s. 20) aj záporný vzťah kodifikátorov k hromadnému neologizovaniu mali vplyv aj na pokles frekvencie slovotvorného typu $Z_v + -ba$, najmä na jeho využitie v odbornom štýle. Snahy tvoriť a využívať termíny tohto typu sú v týchto rokoch ojedinelé, porov. už spomínané návrhy termínov *poučba* (poučka, SP 1884), *lacnitba* „limitácia“, *určitba* „definícia“ (obe v SP 1892). V školskej praxi sa používali už skôr utvorené termíny *cvičba*, *merba*, *lučba*, *učba* (všetky sú zachytené aj v slovníčku Czamblovej Rukováti), v administratívnej terminológii *výučba* (ministerstvo *výučby*, SP 1886), *výslužba* (dať do *výslužby*, SP 1886), v poľnohospodárskej terminológii odvodeniny *kosba*, *mlatba*, *orba* (so synonym. *oračka*), *sejba/siatba* (väčšinou tiež zachytené u Czambla). Zriedkavé sú v tomto období terminologické alebo terminologizované kompozitá, ktorých druhým členom je derivát typu $Z_v + -ba$: *delostrelba*, *paroplavba* (obe Cz.), *modloslužba* (SP 1882).

¹⁶ O fundujúcich slovesách k derivátom typu $Z_v + -ba$ aj o sémantike odvodenín typu $Z_v + -ot$ pozri v kapitole IV.

Nové substantíva sa podľa tohto typu na rozhraní 19. a 20. storočia tvorili – na rozdiel od predchádzajúcich etáp – v umeleckom štýle. Pre obmedzenú produktivitu tohto typu boli novoutvorené deriváty štylisticky príznakové a uplatňovali sa väčšinou ako poetizmy. Takto ich využíval najmä Hviezdoslav, porov. napr. jeho odvodeniny *kvíľba*, *riešba*, *snažba*, *súžba*, *šal'ba*, *vädba*, *žiadba*. V umeleckej próze sú takéto odvodeniny zriedkavejšie, napr. *kolba* (rytiersky turnaj, zápas, SP 1894), *vozba* (cestovanie, vozenie sa, Vaj.), *spisba* (Taj.), *vražba* (čary, čarodejstvo, Cz.), *zhonba* (Šolt.). Aj k tomuto typu sa priradili – i keď len ojedinelé – prevzatia z ruštiny: *borba* (SP 1881), *družba* (Hv., SP 1910), *sudba* (Hv.).

V tomto období sa najmä v umeleckom štýle sčasti zaktivizovalo aj tvorenie substantív príponami *-oba*, *-tba*, t. j. variantmi prípony *-ba*. Niektoré deriváty s týmito príponami sa objavovali paralelne s derivátmi odvodenými od toho istého základu príponou *-ba*; to by mohlo svedčiť dokonca o istej samostatnosti podtypov $Z_v + -tba$ a $Z_v + -oba$ v tomto období. V predošlých vývinových etapách tento jav nie je doložený. Porov. napr. deriváty *hanoba*, *hniloba*, *mdloba*, *obžaloba*, *poľahoba* (Jégé, Kuk.), *šanoba* (Pech.), *unoba* (Kál.), *žaloba* a synonymné páry *súžba* – *súžoba* (obe Hv.), *túžba* – *túžoba* (Hv.). Variant *-tba* je doložený v starších derivátoch *kliatba*, *modlitba*, v spomenutých návrhoch na termíny *lacniťba*, *určitba*, v niektorých derivátoch u Hviezdoslava a Pecháňa (*krytba*, *zažehnatba*) i v paralelách k substantívam s príponou *-ba*: *ženba* – *ženitba* (Hv.), *sejba* – *siatba* (Cz.).

Väčšina derivátov typu $Z_v + -ba$ si zachovávala základný slovotvorný význam spredmetneného deja. Len substantíva zo staršej, v slovnej zásobe už pevne zakotvenej vrstvy tohto typu sa používali v inom dejovom význame. Najčastejšie boli názvy výsledku deja: *dlažba*, *mal'ba*, *rezba*, *skladba*, *stavba*. Osobitosťou tohto vývinového obdobia je používanie substantíva *tvorba* ako názvu výsledku deja vo význame „výtvor, umelecké dielo“. Pred týmto obdobím ani po ňom niet dokladu na takéto použitie, no veľký počet dokladov (spolu 8 z r. 1881 – 1904 od viacerých autorov) poukazuje na obvyklosť tohto významu v skúmanej etape. Niekoľko príkladov:

Oni mali tvoriť, a oni hovoria o *tvorbách* (Vaj., SP 1881). – Puškin bol tak veľkým a širokým duchom pri smrti, jakým bol vo svojich geniálnych *tvorbách* (SP 1884). – Anna Karenina je *tvorba* nie prostá nedostatkov (SP 1890). – Hurban zachoval nám vo svojich *tvorbách* tých dušou verných, ideálnych Slovákov (Šk., SP 1904).

Slovotvorná synonymita typu $Z_v + -ba$ sa obmedzovala na vzťah k slovesným podstatným menám. Zriedkavé sú paralelné dvojice s derivátmi z typov $Z_v + -R_m$, $Z_v + -R_f$ a $Z_v + -ka$ (doklady pozri pri jednotlivých typoch)

a úplne ojedinelý je výskyt takýchto dvojíc pri ostatných typoch: *orba* – *oračka*, *tvorba* – *tvorenina* (Kuk. – vo význ. výtvar).

V období na rozhraní 19. a 20. storočia sa teda vývin slovotvorného typu $Z_v + -ba$ istým spôsobom zavŕšil. Už v štúrovskom období to bol typ so slabou systémovou produktivitou, ale snahy umele tvoriť podľa neho nové deriváty mali za následok vzrast jeho frekvencie. Väčšina neologizmov utvorených v štúrovskom období aj v matičných rokoch sa v jazykovej praxi neujala, pokusy o nové odvodeniny boli postupne zriedkavejšie, v umeleckom štýle sa typ $Z_v + -ba$ uplatnil len na úzkom priestore, a tak v poslednej etape skúmaného vývinového úseku jeho frekvencia poklesla na úroveň úmernú jeho systémovej produktivite.

Slovotvorný typ $Z_v + -ot$ prekonal vývin v opačnom smere. V štúrovskom období bol málo využitý, v matičnom období jeho relatívna početnosť ešte poklesla, pretože expanzívny typ $Z_v + -R_m$ sčasti prevzal i jeho funkciu. V období od 80. rokov však v textoch pribudlo veľa nových derivátov typu $Z_v + -ot$. Vytváral a využíval ich najmä Hviezdoslav vo svojej poézii, ale aj v iných textoch z tohto obdobia (najmä v umeleckom štýle) badať vzrast počtu týchto substantív. Aj tento jav súvisí so vzájomnou funkčnou diferenciáciou slovotvorných typov. Substantívne názvy trvácich dejov prejavujúcich sa navonok radom sluchových alebo zrakových impulzov sa v období na rozhraní 19. a 20. storočia tvorili podľa typu $Z_v + -ot$, kým názvy jednorazových dejov tohto druhu sa tvorili častejšie podľa typu $Z_v + -R_m$ od bezpredponových dokonavých slovies (pozri o tom aj TSČ 2, s. 608). Takto sa síce zachoval bohatý výskyt paralelných derivátov z oboch typov, ale ich sémantická špecifikácia už neumožňovala expanziu typu $Z_v + -R_m$ na úkor typu $Z_v + -ot$ v takej miere ako v predošlých vývinových obdobiach. V textoch zo skúmanej etapy sa vyskytli napr. tieto substantíva typu $Z_v + -ot$:

bl'akot (SP 1890), *blbot* (rozbúrená krv vrie *blbotom*, SP 1883), *blyskot* (Jégé), *dychot* (SP 1916), *frkot* (SP 1908), *fukot* (Vaj.), *gagot* (SP 1912), *hrkot* (SP 1907), *huhlot* (SP 1881), *chrapot* (Podj.), *jagot* (SP 1884), *klepot* (SP 1884), *klopot* (*klopot* čižiem, SP 1904), *kvikot* (SP 1891), *mravkot* (SP 1892), *piskot* (SP 1881), *rapot* (SP 1883), *revot* (SP 1881), *sipot* (Cz.), *srkot* (Jégé), *šemrot* (SP 1904), *štrkot* (Podj.), *švihot* (SP 1890), *vreskot* (Kuk.), *vrzgot* (Čaj.), *vzlykot* (Čaj.), *žurčot* (SP 1892), *žvachot* (SP 1882) a i.

Hviezdoslav tvorí takéto podstatné mená veľmi bohato; typ $Z_v + -ot$ je v jeho súbore skúmaných slovotvorných typov počtom derivátov na 4. mieste za typmi $Z_v + -R_m$, $Z_v + -nie/-tie$ a $Z_v + -R_f$, ale pred typmi $Z_v + -ka$ a $Z_v + -ok$. Súbor jeho derivátov je však sémanticky rôznorodejší než súbor derivátov z ostatných textov. Význam „deja chápaného sluchom,

resp. zrakom“, sa v jeho substantívach prejavuje v troch stupňovitých modifikáciách:

a) bezprostredné vyjadrenie tohto významu, zväčša podstatnými menami odvodenými od slovík s onomatopoickým základom: *bzukot*, *čľapot*, *čľupkot*, *fřskot*, *chechot*, *chrupot*, *mľaskot*, *plaskot*, *rykot*, *škripot*, *škvrkot*, *třblot*, *vrzot*, *zurkot*, *žblnkot*;

b) substantívne názvy zvuku alebo zrakového vnemu, chápané však sprostredkované, bez onomatopoického prvku: *bleskot*, *dusot* (dusot koní), *hemžot*, *mlkot* (mlčanie), *ruchot*, *smiechot*, *spevot*, *šibot*, *švihot*, *šprihot*, *vírot*, *vľajot*, *vzdechot*, *zvonkot*, *zvonot*, *zvukot*;

c) odvodeniny od slovík bez vzťahu k zvukovému alebo zrakovému vnemu, v podstate iba rytmicky vhodnejšie náhrady za slovesné podstatné mená: *cuvot* (← *cúvať*), *čankot* (← *čankať* vo význ. láskat'), *hrnot* (← *hrnúť sa*), *kyvot* (← *kývať sa*), *lákot* (← *lákať*), *plesot* (← *plesať* vo význ. radovať sa), *ruvot* (← *ruvať sa*), *strkot* (← *strkať sa*).

Hviezdoslav teda rozširuje hranice tohto slovotvorného typu a tvorí aj deriváty, ktoré bezprostredne nezapadajú do sémantickej sféry typu $Z_v + -ot$. Týka sa to najmä odvodenín, poslednej skupiny, v ktorých sa využíva skôr ich dejový charakter, kým pomenovanie zvukového alebo zrakového vnemu ustupuje do úzadia alebo sa vôbec neprejaví.

Hviezdoslav funkčne využíval i synonymitu typov $Z_v + -R_m$ a $Z_v + -ot$, pričom často nebral do úvahy spomenutú diferenciáciu medzi názvami jednorazových a trvajúcich dejov. Porov. napr. verše:

I ostrý sponáhlal sa *pisk*,
psí zápät' *d'avkot*, *štek* a *hles*...
(Hájnikova žena, V. spev)

O upevnení pozície a vzraste produktivity slovotvorného typu $Z_v + -ot$ v tomto období svedčí aj výskyt derivátov tohto typu v Pechányovom slovníku. Hoci pri iných typoch preberá Pechány od Loosa priemerne iba tretinu derivátov (pozri o tom najmä pri typoch $Z_v + -R_m$, $Z_v + -R_f$, $Z_v + -ka$ a $Z_v + -ok$), pri type $Z_v + -ot$ zachováva temer tri štvrtiny substantív, ktoré uvádzal Loos. Tým sa, pravda, značne zvýšila relatívna početnosť tohto typu v jeho súbore skúmaných typov v porovnaní s Loosom, ba je o niečo vyššia ako relatívna početnosť tohto typu v textoch. Hoci niektoré jeho deriváty nie sú v súvekých textoch doložené (*crkot*, *cukot*, *cvrnkot*, *klinkot*, *klusot*, *krákot*, *lomot*, *pípot*, *šľapot*), predsa Pechányov obraz tohto slovotvorného typu v zásade zodpovedá objektívnemu stavu v jazykovej praxi skúmaného obdobia. V prevažnej väčšine autor zachováva aj sémantickú jednoliatosť slovotvorného typu v tej miere, v akej sa prejavovala aj v textoch; zachytáva zväčša substantíva odvodené

od slovies s onomatopoickým základom. Na rozdiel od Loosa má relatívne málo synonymných dvojíc s derivátmi typu $Z_v + -R_m$, ale viac so slovesnými podstatnými menami; to možno pokladať za dôkaz, že si uvedomoval priebehový charakter deja pomenovaného substantívami typu $Z_v + -ot$. Kálal i Czambel uvádzajú substantíva typu $Z_v + -ot$ iba v obmedzenom počte.

Slovo tvorná synonymita tohto typu sa obmedzila len na typy $Z_v + -nie/-tie$ a $Z_v + -R_m$ (príklady pozri tam). Iba ojedinelé sú synonymné páry s expresívmi typov $Z_v + -ica$, $Z_{v/pp} + -ina$: *šprihot* (Hv.) – *šprihanina* (Vaj., Tim.), u Pechány *chropot* – *chropotina*, *chehot* – *chechtanica*.

10. Slovo tvorné typy $Z_v + -(a)čka$, $Z_v + -anka$, $Z_v + -vica/-nica$ a $Z_{v/pp} + -ina$ ostávali aj v tomto období na periférii skúmanej onomaziologickej kategórie. Ich relatívna početnosť sa v porovnaní s predchádzajúcimi obdobiami skoro nezmenila.

Istý prírastok možno zaznamenať pri type $Z_v + -(a)čka$; súvisí to jednak s kodifikátorským preferovaním tohto typu v Czamblovej *Rukoväti*¹⁷ jednak s použitím niektorých expresívne zafarbených derivátov tohto typu najmä z ľudového jazyka v súvekej umeleckej próze, napr. *boľačka* (Hv.), *kolčovačka* (klčovanie, Tim.), *kortešačka* (SP 1904), *kúpačka* (Šolt.), pomn. *naťahovačky* (Kuk.), *oblizovačka* (Hv.), *odpytačka* (Kuk.), *odberačka* (Kuk.), pomn. *oddávačky* (Kuk.), *partačka* (ťažkosti, trápenie, námaha: Tam menovite s koňmi majú veľkú *partačku* – Zech., SP 1914), *podpieračka* (Kuk.), *pračka* (SP 1906), *rátačka* (v odbornom štýle: Newton, vyhľadajúc svoje *rátačky* od r. 1666, začal ich porovnávať – Reuss, SP 1883), *rekrutačka* (Cz.), *vyjednávačka* (Šolt.), pomn. *vytriasačky* (neprijemnosti, Vaj.), *vyzvráčka* (Hv.), *zväžačka* (Tim.), u Kálala *skryčka* „schovávaná“, *šuchačka* „práce zdĺhavá, na jednom mieste“. Neúmerne veľa týchto substantív uvádza Pechány, napr. *cupovačka*, *drístačka*, *hatlačka*, *chvístačka*, *kýchačka*, *korčuľovačka*, *šiplačka*, *šliapačka* a i.

Produktivitu tohto formálneho typu v kategórii spredmetnenia deja obmedzil v skúmanom období nový významný činiteľ: v tomto období sa v spisovnej slovenčine po prvý raz objavujú názvy prostriedkov deja s formál-

¹⁷ „Slovesným podstatným menám slovenčina rada vyhybuje, preobliekajú ich do obľúbenejších podôb. Tak máme: *kopačka*, *hrabačka*, *lapačka*, *sháňačka*, *strihačka* atď. m. *kopanie*, *hrabanie*, *lapanie*, *sháňanie*, *strihanie*... na prvé pozorovanie vidíš akýsi jemný rozdiel – formy *kopačka*, *hrabačka* a pod. zdajú sa byť akosi konkrétnymi pojmi, vyznamenávajú kopáciu, hrabaciu robotu – ale ten rozdiel je odtiaľ, že sú formy *kopačka*, *hrabačka* vžitie, každodenne počuté pojmy pre výkon hrabania a kopania, kdežto formy *kopanie*, *hrabanie* sú – nie obvyklé v živote“ (Rukoväť 1902, s. 144).

nou štruktúrou $Z_v + -(a)čka$. J. Horecký konštatuje, že „v starších obdobiach tohto typu niet“ (Horecký, 1959, s. 121). V štúrovskom a matičnom období naozaj nie je tento typ doložený, ale v etape od 80. rokov sa objavuje viacero derivátov tohto typu, a to v textoch aj v Kálalovom slovníku. Ľudový charakter, ba pri mnohých Kálalových derivátoch zreteľná nárečová proveniencia týchto substantív, zdá sa, dokazuje, že v slovenských nárečiach bol tento typ živý už predtým. Prenesenie radu takýchto odvodenín do spisovného jazyka bolo zrejme v ďalšom vývoji impulzom na tvorenie ďalších názvov prostriedkov deja podľa formálneho typu $Z_v + -(a)čka$. V skúmanom období sú doložené napr. názvy prostriedkov *kresačka* (SP 1904), *mláťačka* (SP 1913), *ometačka* (Šolt.), *odievačka* (Hv.), *zberačka* (Cz.), *zapekačka* (Hv.), *zváračka* (Tim.), u Kálala *klejzovačka* „z něm. kartáč na čistení skleníc, výrobek drátenický“, *knísačka* „houpačka“, *krútačka* „motožka“, *rapotačka*, *trepačka*, *sekačka*, *vytieračka* a i. Možno teda povedať, že začiatky tvorenia názvov prostriedkov deja podľa typu $Z_v + -(a)čka$ v spisovnej slovenčine možno nájsť v období na rozhraní 19. a 20. storočia. Využitie tohto formálneho typu na tvorenie substantív v inej onomaziologickej kategórii deverbatív, pravda, bránilo v jeho ďalšom využití pri tvorení dejových substantív. Prítom však typ $Z_v + -(a)čka$ prejavoval v tomto období istú aktivitu, čoho dôkazom je najmä pomerne častá synonymita s typom $Z_v + -ka$ (príklady pozri tam). Doklady o synonymite s typmi $Z_v + -anka$, $Z_v + -vica/-nica$ a $Z_{v/pp} + -ina$ sú ojedinelé, napr. *jednačka – jednáňka* (Hv.), *pračka – pranica* (Vaj.), veľa ich však uvádza Pechány: *babračka – babranica – babranina*, *behačka – behanica*, *cupovačka – cupovanka – cupovanina*, *driapačka – driapanica – driapanina*, *hatlačka – hatlanina*, *chytačka – chytanica*, *klzáčka – klzanka* atď. Zdá sa, že Pechány tu iba nekriticky prevzal rad Loosových hesiel; pravda, tým neúmerne vzrástol koeficient slovotvornej synonymity jednotlivých typov, čo nezodpovedalo skutočnému stavu, aký sa prejavuje v textoch zo skúmaného obdobia.

Zo substantív typu $Z_v + -anka$ sa v období od 80. rokov prestal používať rad derivátov doložených v matičnom období (ani jeden z derivátov, ktoré sme uviedli v kapitole o matičnom období, nie je v materiáli z textov v ďalšej etape doložený), ale príklon autorov k ľudovej reči, kde je tento typ častý (Horecký, 1959, s. 113; porov. aj Habovštiak, 1965, s. 169), prejavil sa aj v použití nových, predtým nedoložených odvodenín: *jednáňka* (Hv.), *popíjanka* (Vaj.), *privítanka* (Kuk., Vans.), *schováňka* (Šolt.), *skrývanka* (Vans.), *rúbanka* (Hv.), pomn. *túľanky* (Hv.), *uvítanka* (Bodic.), *zdávanka* (Vans.), *rukovanka* (Kál.), *čarovanky*, *darovánky*, *schovánky* (Pech.). K tomuto typu sa priradilo i substantívum *pohuľanka/pohuľánka* (Vaj., Kr., Vans.), prevzaté z ruštiny. Časť derivátov dlhšie používaných v spisovnom jazyku i prevzatých z nárečí

mala význam paciensa deja: *deklamovanka* (Cz.), *hádanka*, *pokladanka* (druh koláča, Hv.), *rečňovanka*, *spievanka*, *viazanka* (darček, Hv.).¹⁸ Ojedinelý je význam prostriedku: *uspávanka*. Malou produktivitou slovotvorného typu a zriedkavým výskytom derivátov si možno vysvetliť rozkolísanosť kvantít v prvej slabike slovotvornej prípony pri časti týchto substantív: *jednanka/jednánka*, *radovanky* (Cz.)/*radovánky* (Hv.), *pohulanka/pohulánka*, u Pechány *čarovanky*, ale *darovánky*.

Ešte menej produktívny bol typ $Z_v + -vica/-nica$. Nové deriváty tohto typu boli v skúmanom období ojedinelé. Sú to temer napospol expresíva, pravdepodobne tiež pôvodom z ľudovej reči: *behanica* (Hv.), *dýchavica* (Kuk.), *chujavica* (SP 1885), *lámavica* (Kál.), *miešanica* (Šolt.), *plieskanica* (Kál.), *pranica* (Vaj.), *prchavica* (Iejak, Vans.), pomn. *sypanice* (Cz.), *žranica* (Hv.). Z inoslovanských prevzatí sa ešte používal derivát *rôznica* (Šk., Šolt.), iba v parafráze štúrovského textu sa vyskytlo subst. *sednica* (Vlč.), subst. *zdravica* (Hv.) je pravdepodobne prevzatím zo srbochorvátčiny. Pechány zachoval v slovníku skoro všetky Loosove deriváty tohto typu; v textoch však prevažná väčšina týchto substantív (napr. *bryndanica*, *cupanica*, *dlbanica*, *fliakanica*, *hádanka*, *chechtanica*, *kýchavica*, *matlanica*, *plácanica*, *sekanica* a i.) nie je doložená. Uvedené substantíva z textov i zo slovníkov si z väčšej časti zachovali slovotvorný význam názvov deja, pri substantívach tvorených variantom prípony *-nica* sa však mohol vyvinúť motivačný vzťah k trpným prídastiam a s tým súvisiaci významový posun smerom k názvom paciensa a výsledku deja. Tak napr. substantíva *čarbanica*, *tlačénica* sa v textoch vyskytli ako názvy deja i výsledku deja (*tlačénica* = modrotlač, Hv.), *viazanica* (Kuk.), *zmesica* (Vaj.) len ako názvy výsledku deja, podobne u Pechány *dusenica*, *plácanica*, *plaskanica*, *praženica* a i., u Kálala *kosenica*, *kasanica* atď. Práve substantíva s týmto slovotvorným významom sa často vyskytli v synonymite s derivátmi typu $Z_{v/pp} + -ina$, napr. *čarbanica* – *čarbanina* (Jégé), *miešanica* – *miešanina* (Kuk.), *motanica* (Kuk.) – *motanina* (Hv.). Podobne ako u Loosa, aj u Pechány sa vyskytuje neúmerne veľa týchto dvojíc: *babranica* – *babranina*, *bryndanica* – *bryndanina*, *cupanica* – *cupanina*, *hrabanica* – *hrabanina*, *machlanica* – *machlanina*, *plácanica* – *plácanina*, *praženica* – *praženina* atď.

Slovotvorný typ $Z_{v/pp} + -ina$ patril v tomto období do kategórie predmetnenia deja už len okrajovo. Počet dejových substantív s expresívnym príznakom, charakteristický pre tento typ ešte v štúrovskom období, poklesol v etape od 80. rokov na niekoľko ojedinelých derivátov: *balamutina* (Vaj.), *člapanina* (Kuk.), *motanina* (Hv.), *porobenina* (Kuk., Tim.), *sekanina* (bitka,

¹⁸ Možno tu predpokladať i druhotný motivačný vzťah k trpnému prídastiu, teda formálnu štruktúru $Z_{v/pp} + -ka$.

Taj.), *šprihanina* (Vaj., Tim.), *táranina* (SP 1882), *vykrúcanina* (Jégé). Neexpresívne dejové substantíva sú veľmi zriedkavé: *hostina*, *lichotina* (Kuk.), *siatiny* (Hv.), *veseliny* (Hv.), u Kálala *trudiny* „studia“ (zrejme prevzatie z ruštiny).

Tieto deriváty však boli iba na periférii slovotvorného typu s formálnou štruktúrou $Z_{v/pp} + -ina$. Prevažná väčšina (viac ako 80 % odvodenín) patrila k názvom výsledku deja. Množstvo nových substantív s týmto významom svedčí o produktivite tohto typu v kategórii názvov výsledku deja: *chľpenina* (SP 1914), *liatina* (Cz.), *porúbanina* (Taj.), *poškriabanina* (Vaj.), *preborenina* (Vaj.), *prihorenina* (Kuk.), *pozlievaniny* (Cz.), *roztopenina* (Vaj.), *skapanina* (Jégé), *skupenina* (Šk.), *tlačénina* (modrotlač, Jégé), *tvorenina* (Kuk.), *vykopanina* (vykopávka, Kuk.), *vyrezanina*, *zaokrúhlenina*, *zmotanina* (všetky Kuk.) a i., u Kálala *reziny*,¹⁹ *solenina*, *škvarénina* a i. Periférnosť tohto typu v kategórii spredmetnenia deja sa odzrkadľuje aj v nízkom stupni synonymity s ostatnými typmi tejto kategórie. Synonymné páry k derivátom typu $Z_{v/pp} + -ina$ sa síce nájdu vo väčšine skúmaných slovotvorných typov, vždy však ide o jednotlivé prípady, v ktorých už aj derivát z druhého typu má rezultatívny význam. Výnimkou je opäť Pechányov slovník, je to však výsledok toho, že jeho autor sa ani v tomto prípade nevedel odpútať od svojej predlohy, t. j. od Loosovho slovníka. Ponechal vo svojom slovníku viac ako polovicu derivátov zachytených Loosom, hoci väčšina z nich v súvekých textoch nie je doložená, napr. *česanina*, *čopkanina*, *drobenina*, *grcanina*, *hudlanina*, *chrchlina*, *kanhanina*, *kosenina*, *kovanina*, *ločkanina*, *mlsanina*, *násobenina* („szorzat“; subst. *násobok* však v slovníku chýba), *opálenina*, *padelanina*, *predĺženina*, *primiechanina*, *sekanina* a i. Ak teda už výber derivátov v Loosovom slovníku nezodpovedal jazykovej skutočnosti v matičných rokoch, tým viac to platí v ďalšom období pre Pechányov výber odvodenín nielen pri type $Z_{v/pp} + -ina$, ale pri všetkých málo produktívnych typoch skúmanej onomaziologickej kategórie. Materiál z textov ukazuje autentickejší obraz ich postavenia v hierarchii slovotvorných typov.

11. Obdobie od osemdesiatych rokov 19. storočia do vzniku prvej Československej republiky teda možno vo vývoji tvorenia dejových substantív (a pravdepodobne to platí aj o iných slovotvorných kategóriách, ba možno aj

¹⁹ Substantíva typu *zlievky*, *odrezky*, *cediny*, *reziny*, *pozlievaniny* atď. zaraďuje K. Buzássyová (1974; pozri tu III. kap., pozn. 4) do kategórie názvov odpadu po deji. Keďže nie je úlohou tejto práce skúmať opodstatnenosť vydelenia tejto kategórie a z obmedzeného počtu takýchto derivátov v našom materiáli nemôžeme robiť meritórne závery, zaraďujeme odvodeniny tohto druhu tradične k názvom výsledku deja.

o slovotvornom systéme slovenčiny ako celku) označiť za etapu ustaľovania vnútorných proporcií tohto čiastkového systému, kryštalizácie dominantných slovotvorných typov, vzájomnej funkčnej diferenciacie jednotlivých derivátov aj celých slovotvorných typov i za etapu, v ktorej sa niektoré slovotvorné typy využívali s cieľavedomým estetickým zámerom. Od hromadného neologizovania sa prešlo k uvádzaniu derivátov z ľudovej reči a z nárečí do spisovného jazyka; ťažisko slovotvornej aktivity sa presunulo z odborného a publicistického štýlu na umelecký štýl. Jednotlivé formálne typy sa využívali vo viacerých smeroch, dochádzalo k ich vnútornej sémantickej diferenciacii a k čiastočnému alebo úplnému presunu niektorých typov do iných onomaziológických kategórií deverbatív.

Ako výsledok tohto vývinu vytvorilo sa takéto rozloženie jednotlivých formálnych typov:

a) Centrálné typy tvorenia dejových substantív (aspoň 75 % derivátov s dejovým významom):

- bezpríznamový typ $Z_v + -nie/tie$;
- typ s potenciálnymi sémantickými posunmi: $Z_v + -R_m$;
- typ so špecifikovaným dejovým významom: $Z_v + -ot$.

b) Typy s rozšírenou polysémiou (obsahujú kompaktné skupiny derivátov s iným ako dejovým významom, zahrnujúcich aspoň 25 % derivátov danej formálnej štruktúry):

- dej – prostriedok: bezpríznamový typ $Z_v + -ka$;
expresívny typ $Z_v + -(a)čka$;
- dej – prostriedok – miesto: $Z_v + -R_f$;
- dej – výsledok: $Z_v + -ok$.

c) Málo produktívna vrstva slovotvorných typov dejových substantív:

- archaický typ: $Z_v + -ba$;
- typ z ľudového jazyka: $Z_v + -anka$;
- typ so špecifikovaným dejovým významom: $Z_v + -vica/-nica$.

d) Periféria tvorenia dejových substantív:

- typ s periférnymi derivátmi dejového významu: $Z_{v/pp} + -ina$;
- uzavreté typy (sporadický výskyt derivátov – menej ako 10):
  - $Z_v + -ost'$;
  - $Z_v + -ež$;
  - $Z_v + -únok$;
  - $Z_v + -eň$.

Príznakom vysokého stupňa funkčnej diferencovanosti slovotvorných typov skúmanej kategórie v tomto období je pokles stupňa slovotvornej synonymity medzi nimi v porovnaní s predchádzajúcimi etapami. Takto je obdobie rokov 1880 – 1918 zavŕšením jedného úseku novšieho slovotvorného vývinu slovenčiny. Výsledkom tohto vývinu v kategórii dejových substantív bolo vytvorenie vnútorne diferencovaného slovotvorného systému, pevného a ustáleného, ale dynamického, schopného v ďalšom vývoji uspokojovať prípadné nové pomenovacie potreby v tejto oblasti.

VII. O niektorých tendenciách v slovotvornom vývoji slovenčiny po roku 1918

Podľa W. Doroszewského (1928, s. 290) intenzívne využívanie slovotvorných prostriedkov a postupov je charakteristické pre mladý jazyk; s postupným rozvojom jazyka táto tendencia slabne. Túto správnu konštatáciu by bolo možné doplniť tézou o nerovnomernosti slovotvorného vývoja jazyka v rozličných štýlových oblastiach a okruhoch slovnej zásoby. Mladý jazyk intenzívne využíva svoje slovotvorné prostriedky v tých oblastiach, v ktorých sa pomenovacie potreby prejavujú v danom historickom období najsilnejšie. V ďalšej vývinovej etape sa ťažisko pomenovacích potrieb môže presunúť inam, nové lexikálne jednotky sa tvoria pre inú štýlovú oblasť, kým v okruhoch, v ktorých sa slovotvorná aktivita prejavovala predtým, sú už pomenovacie potreby v podstate uspokojené a v ďalšom období tu už taký intenzívny pohyb nebadáť. Tento presun slovotvornej aktivity však už prebieha za iných vnútrojazykových, systémových podmienok ako v predošlej vývinovej etape. Kým totiž spočiatku je cieľom slovotvornej aktivity predovšetkým nahromadenie, mnohosť lexikálnych jednotiek (a na tento účel sa využívajú temer všetky jestvujúce slovotvorné typy), v ďalšom vývoji sa slovotvorné typy, postupy a spôsoby navzájom špecifikujú, presadzuje sa základná tendencia slovotvorného vývoja – kryštalizácia dominantných typov (porov. Jedlička, 1962, s. 379; Doroszewski, 1962b, s. 225) a ústup časti ostatných slovotvorných typov. A tak sa v nasledujúcej etape ťažisko tvorenia nových lexikálnych jednotiek presúva z jedného okruhu slovnej zásoby na iný za súčasnej redukcie počtu aktívnych a produktívnych slovotvorných typov.

O takomto vývoji svedčia aj slovotvorné procesy v spisovnej slovenčine po r. 1918. Slovenčina v tomto čase mala už prvý „slovotvorný kvas“ za sebou. Ten prebiehal veľmi intenzívne už od bernolákovského obdobia, ale najmä v štúrovskom a matičnom období, keď sa ako produkt živej konkurencie slovotvorných typov vytvárali celé rady navzájom sémanticky a štylisticky nediferencovaných slovotvorných synonym. V ďalšom vývoji (už od 80. rokov 19. storočia) badať ustáľovanie formálnej slovotvornej štruktúry derivátov, postupnú funkčnú diferenciaciu slovotvorných typov i kryštalizáciu dominantných typov v rámci jednotlivých onomaziologických kategórií.

Táto slovotvorná aktivita v predošlých obdobiach však zasahovala len isté časti slovnej zásoby slovenčiny, nie slovnú zásobu ako celok. Išlo najmä o umelecký a publicistický štýl, o odbornú terminológiu najmä v humanitných odboroch (jazykoveda, história, filozofia), v značne menšej miere v prírodovedných disciplínach (botanika, zoológia, chémia). Z pochopiteľných hospo-

dársko-spoločenských príčin sa v týchto obdobiach málo rozvinula terminológia z oblasti techniky, priemyslu a národného hospodárstva; ani právna a administratívna terminológia nebola do r. 1918 dobudovaná a v nových podmienkach sčasti ani nevyhovovala. V týchto oblastiach sa teda otváral po r. 1918 priestor pre slovotvornú aktivitu a tu ju bolo aj najviac badať. Naproti tomu napr. v beletrii po Hviezdoslavovi a Kukučínovi sa aktívna slovotvorba vo väčšej miere neuplatnila, slovotvorné neologizmy jednotlivých autorov boli skôr príležitostné a vynímali sa ako príznakové autorské novotvary (porov. napr. u Hronského: *užblnkaná* voda; čerešňa ma *vhladkala* do neznámych svetov; u Urbana: *schmurieť*, *odpieravý* pohyb, srdce *urviste* bilo atď.); túto oblasť možno v období po r. 1918 považovať v podstate za slovotvorne uzavretú.

Možno teda povedať, že priestor, na ktorom sa odohrávali po r. 1918 procesy aktívnej slovotvorby, tvorila hlavne odborná terminológia, najmä z okruhu techniky a národného hospodárstva. Tvorenie nových lexikálnych jednotiek podľa domácich slovotvorných typov sa tu prelínalo s postupne silnejúcim preberaním príslušných pomenovaní z češtiny. Preto nemožno vždy jednoznačne povedať, čo z nových slovotvorne motivovaných slov je prevzatím z češtiny, čo je tvorené paralelne s češtinou, ale domácim slovotvorným postupom a čo je výsledkom slovenského slovotvorného procesu bez českého vplyvu.¹ Zjavnými prevzatiami v textoch z tohto obdobia sú slová, ktorých hláskoslovná, morfológická alebo slovotvorná podoba obsahuje české prvky: *prúčelie*, *stienidlo*, *kulatina*, *topivo*, *zemedelstvo*, *nástin*, *pečlivosť*, *správka*, *rezník*, *hlazenica*, *ľavnosť*, *priadelňa*, *drátenka*, *dosavadný*, *bezcelný* (b-é odbytište), *tamejší*, *obtížny*, *továrny*, *výnimečný*, *cívkový* (c-é kruhy) atď. Prevzatím radu slov s rovnakou slovotvornou štruktúrou mohli sa v slovenčine udomáčniť, prípadne aj samostatne fungovať celé slovotvorné typy. Týka sa to napr. deverbatív s formantom *-tko*: popri prevzatých substantívach *vodítko*, *merítko*, *dusítko*, *razítko* a i. bolo už subst. *medzítko* (Deklarácia českých poslancov ... je *medzítkom* v dejinách nášho národa – A. Štefánek, ZKS 105) zrejme domácim neologizmom (pravda, neorganicky tvoreným).² Podobne

¹ Svedectvom o takomto stave po prvom desaťročí existencie ČSR je napr. jubilejná publikácia *Zlatá kniha Slovenska* (1929, ďalej ZKS), vydaná pri príležitosti 10. výročia vzniku republiky. Publikácia je prehľadom politického, spoločenského, hospodárskeho a kultúrneho života Slovenska za prvých 10 rokov trvania ČSR; možno v nej nájsť pomerne bohatý lexikálny materiál z týchto okruhov. Opierame sa tu o materiál z tejto publikácie.

² Toto substantívum sa negatívne hodnotí už v 3. vydaní Czamblovej *Rukováti* (1919, s. 284), pravda, v inom význame ako „preklad maďarského fabrikovaného, nezmyselného *közeg*“; namiesto neho sa odporúča internacionalizmus *orgán*. V citovanej vete však ide o význam „medzník“.

expanzívny bol aj typ tvorenia deverbatívnych adjektív s formantom *-čí*: *tvorčí, vodčí, smierčí* a i. Ďalší vývoj v tomto smere zahatali normatívne zásahy.³ Na druhej strane napr. deriváty *zotavovňa, valcovňa, ozdravovňa, zmenáreň, brusiareň, sušiareň, sedláreň, elektráreň, odstredivka, lepenka, rýpadlo, mastidlo, zapaľovač, ohrievač, leštič, guľatina, zaváranina, krytina, drevovina, lúhovina, rezivo, palivo, podnikateľ, odberateľ, odborník, podielnik, veslár, uchádzač, smernica, výcvik, asfaltovací, odvodňovací, spriadací, stíhací* a i. sú v súlade s formálnou slovotvornou štruktúrou slovenských derivátov, patrili k produktívnym slovotvorným typom a stali sa preto organickou súčasťou slovnej zásoby slovenčiny.

Doklady ukazujú, že väčšina týchto slov patrila k pomerne obmedzenému počtu produktívnych slovotvorných typov. To prispievalo k ustáľovaniu a homogenizácii slovenského slovotvorného systému. Spätne sa to odrážalo aj v tom, že slová prevzaté z češtiny sa postupne i svojou slovotvornou formou prispôbovali zákonitostiam slovotvorby v spisovnej slovenčine. Toto prispôbovanie sprvu prebiehalo živelné; v jazykovej praxi často jestvovali popri sebe formy neadaptované s formami už prispôbobeňými. Tak napr. v ZKS možno nájsť podoby tých istých slov s adaptovanou a neadaptovanou podobou slovotvorného základu (*nástin – stienidlo – odtienok, cívkové kruhy – ciekové vedenie*), slovotvorného formantu (*vzorkovna – opravna – zotavovňa, trubkárna – slievárňa – zmenáreň*) alebo alternácií pri odvodzovaní (*bezcelné odbytište – colné ťažkosti*). Tento proces sa čiastočne usmernil a urýchlil vtedy, keď sa najmä po vzniku časopisu *Slovenská reč* začalo venovať viac pozornosti slovotvorným problémom i v normatívnej činnosti jazykovedcov.⁴

Spisovná slovenčina teda po r. 1918 neostala pasívna voči lexikálnym, resp. slovotvorným prevzatiam z češtiny. Prevzaté prvky sa v nej alebo ako

³ Porov. poznámku B. Letza o sufixe *-(i)tko*: „Ešte donedávna sa zdalo, že sa ním rozhojní počet našich prípon nomina instrumenti. No z puristického hľadiska vyhlásili *-(i)tko* za neslovenské (napr. *Slovenská reč* 1934/35, s. 77), a tak slová ako *razítko, merítko, vodítko, dusítko* ap. (okrem *kružidlo, kružítko*, s. 163) neboli ani v Pravidlách z r. 1931) nemôžu byť predmetom úvahy kmeňoslovia spisovnej slovenčiny“ (Letz, 1943, s. 136).

⁴ Podľa B. Letza „kmeňoslovná zákonitosť jazyka (pravda, relatívna) je základnou, na ktorú treba nadväzovať pri tvorení nových slov. Keby tieto neboli s ňou v súlade, utvorené podoby boli by chybné a odrážali by sa ako škodlivé nánosy od systému jazyka. Túto okolnosť prichodí nám uvedomiť si najmä teraz... Vývin slovenčiny je nevídane rýchly. V rozličných odboroch tvorí sa napochytro terminológia, ale stáva sa tak neraz bez vypočutia odbornej mienky filológov a bez potrebnej znalosti zásad a pravidiel kmeňoslovia. Veru v tomto zimničnom pracovnom tempe nevdojak napáchalo sa už dosť priestupkov proti nášmu jazyku...“ (Letz, 1943, s. 3 – 4).

neústrojně neudržali, alebo sa prispôsobili jej slovotvornému systému. To dokazuje, že slovenčina mala v podstate ustálený slovotvorný systém už pred rokom 1918; nové úlohy, pred ktoré bola po tomto roku postavená, mohli tento systém sčasti rozkolísať, ale nemohli ho už podstatne narušiť.

Literatúra

1. *A mai nyelv rendszere*. Leíró nyelvtan. I. Budapest, Akadémiai Kiadó 1961. 600 s.
2. ANTAL, L. 1964. *A formális nyelvi elemzés*. Budapest, Gondolat 1964. 233 s.
3. APRESIAN, J. F. 1966. *Idei i metody sovremennoj strukturnoj lingvistiki (kratkij očerk)*. Moskva, Izd. Prosveščeniye 1966. 302 s.
4. ARUŽUNOVA, N. D. 1959. *Stat'ji G. Marčanda po teorii sinchronnogo slovo-obrazovanija*. Voprosy jazykoznanija, 1959, roč. 8, č. 2, s. 127 – 131.
5. ARUŽUNOVA, N. D. 1961. *Očerki po slovoobrazovaniju sovremenogo isponskogo jazyka*. Moskva, AN SSSR 1961. 149 s.
6. BABICKIJ, K. I. 1968. *Model' sistemy suffiksalnogo imenogo slovo-obrazovanija*. In: Problemy strukturnoj lingvistiki 1967. Moskva, Nauka 1968, s. 374 – 411.
7. BABIČ, S. 1966. *Sufiksalna tvorba pridjeva u suvremenom hrvatskom ili srpskom književnom jeziku*. Rad jugoslavenske akademije znanosti i umetnosti 344, 1966, s. 63 – 256.
8. BAJEC, A. 1950 – 1952. *Besedotvorje slovenskega jezika I – II*. Ljubljana, Slov. akad. znanosti i umetnosti 1950 – 1952.
9. BAKOŠ, M. 1966. *Vývin slovenského verša od školy Štúrovej*. 3. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 298 s.
10. BÁRCZI, G. 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Budapest, Gondolat Kiadó 1963. 464 s.
11. BERNOLÁK, A. 1825 – 1827. *Slowár slowenský česko-latinsko-německo-uherský*. Budae, Typ. Reg. Univers. Hungar. 1825 – 1827. 848 + 4446 + 856 s.
12. BERRÁR, J. 1965. *Szóképzés, lexika és szintaxis*. In: Általános Nyelvészeti Tanulmányok. 3. Red. Telegi Zs. Budapest, Akadémiai Kiadó 1965, s. 35 – 42.
13. BLANÁR, V. 1956. *Ludovít Štúr ako jazykovedec*. Slovenská reč, 1956, roč. 21, č. 3, s. 146 – 168.
14. BLANÁR, V. 1961. *Problematika dvojjazyčných slovníkov na Slovensku (Lexikografia v dejinách slovenskej jazykovedy; dnešný stav; úlohy a nová organizácia)*. In: Lexikografický zborník. Materiály z porady o prekladových slovníkoch, ktorá bola 13. – 16. októbra 1957 v Piešťanoch. Red. V. Blanár. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1961, s. 6 – 17.
15. BLANÁR, V. 1963a. *Matica slovenská v dejinách slovenčiny*. Slovenská reč, 1963, roč. 28, č. 4, s. 193 – 201.
16. BLANÁR, V. 1963b. *Vývin spisovnej slovenčiny v matičných rokoch*. In: Matica slovenská v našich dejinách. Red. J. Mésároš – J. Kropilák. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963, s. 94 – 116.
17. BLANÁR, V. 1963c. *K terminológii v matičných rokoch*. Československý terminologický časopis, 1963, roč. 2, č. 5, s. 257 – 274.
18. BOBEK, W. 1940. *Neologizmy S. B. Hroboňa*. In: Sborník Matice slovenskej. Turčiansky Svätý Martin, Matica slovenská 1940, s. 64 – 78.

19. BRINKMANN, H. 1962. *Die deutsche Sprache. Gestalt und Leistung*. Düsseldorf, Schwann 1962.
20. BRODOWSKA-HONOWSKA, M. 1967. *Zarys klasyfikacji polskich deriwatów*. Wyd. 1. Polska Akademia nauk – oddział w Krakowie. Prace Komisji językoznawstwa Nr. 10. Wrocław – Warszawa – Kraków, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich 1967. 100 s.
21. BUFFA, F. 1965. *K otázke výskumu slovotvornej stránky slovenských nárečí*. Jazykovedný časopis, 1965, roč. 16, č. 1, s. 79 – 85.
22. BUFFA, F. 1966. *Slovesné podstatné mená z hľadiska slovotvorného*. Slovenská reč, 1966, roč. 31, č. 4, s. 225 – 228.
23. BUZÁSSYOVÁ, K. 1974. *Sémantická štruktúra slovenských deverbatív*. 1. vyd. Bratislava, Veda 1974. 236 s.
24. CZAMBEL, S. 1887. *Príspevky k dejinám jazyka slovenského*. Budapešť, Nákladom vlastným 1887. 130 s.
25. CZAMBEL, S. 1890. *Slovenský pravopis*. Budapešť, V. Hornyánszky 1890. 272 s.
26. CZAMBEL, S. 1901. *O spisovnej reči slovenskej*. Slovenské pohľady, 1901, roč. 21, sošit 6, s. 300 – 310, sošit 8, s. 439 – 450, sošit 9, s. 503 – 515.
27. CZAMBEL, S. 1919. *Rukoväť spisovnej reči slovenskej*. 3. vyd. Turčiansky Sv. Martin, Kníhtlačiarsky úč. spolok 1919. 330 s. (1. vyd. 1902, 2. vyd. 1915).
28. ČEPAN, O. 1952. *Poznámky k problematike jazyka a spoločenského vývinu v r. 1860 – 1880*. In: Literárnohistorický zborník. IX. Bratislava, Nakladateľstvo Slovenskej akadémie vied a umení 1952, s. 56 – 70.
29. DANEŠ, F. 1966. *The Relation of Centre and Periphery as a Language Universal*. In: Travaux Linguistiques de Prague. 2. Red. J. Vachek. Prague, Éditions de l'Académie Tchecoslovaque des Sciences 1966, s. 9 – 21.
30. D. BARTHA, K. 1958. *A magyar szóképsész története*. Magyar történeti szó a laktan II. Budapest, Tankönyvkiadó 1958. 140 s.
31. *Dakol'ko skromných myšlienok o slovenčine*. Sokol 1865, s. 34 – 37.
32. DANILENKO, V. P. 1966. *Vlijajet li upotrebitel'nost' slov na produktivnost' slovoobrazovatel'noj modeli?* In: Razvitije slovoobrazovanija sovremennogo russkogo jazyka. Moskva, Nauka 1966, s. 38 – 45.
33. DOKULIL, M. 1956. *Některé typy názvů osob podle činnosti v českém jazyce*. Naše řeč, 1956, roč. 39, č. 3 – 4, s. 59 – 75, 123 – 146.
34. DOKULIL, M. 1962. *Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov*. 1. vyd. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962. 264 s.
35. DOKULIL, M. 1963. *Ke koncepci porovnávací charakteristiky slovanských jazyků v oblasti „tvoření slov“*. Slovo a slovesnost, 1963, roč. 24, č. 2, s. 85 – 105.
36. DOKULIL, M. 1964. *Zum wechselseitigen Verhältnis zwischen Wortbildung und Syntax*. In: Travaux de linguistiques de Prague. 1. Prague, Éditions de l'Académie Tchecoslovaque des Sciences 1964, s. 215 – 224.
37. DOKULIL, M. 1968a. *Stav a úlohy zkoumání morfologické stavby současné češtiny*. Slovo a slovesnost, 1968, roč. 29, č. 3, s. 231 – 236.
38. DOKULIL, M. 1968b. *Dialektika výrazu a významu v morfologické struktuře slova v slovanských jazycích*. In: Čs. přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze. Praha, Academia 1968, s. 17 – 26.

39. DOKULIL, M. 1968c. *Zur Frage der Konversion und verwandter Wortbildungsvorgänge und -beziehungen*. In: Travaux de linguistiques de Prague. 3. Prague, Éditions de l'Académie Tchécoslovaque des Sciences 1968, s. 215 – 239.
40. DOKULIL, M. 1968d. *Zur Frage der Nullableitung*. In: Wortbildung, Syntax und Morphologie. Festschrift zum 60. Geburtstag von Hans Marchand am 1. October 1967. Ed. H. E. Brekle – L. Lipka. The Hague – Paris, Mouton 1968, s. 55 – 64.
41. DOKULIL, M. a kol. 1967. *Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen*. 1. vyd. Praha, Academia 1967. 780 s.
42. DOROSZEWSKI, W. 1928. *Monografie słowotwórcze*. Wyd. 1. Warszawa 1928. 248 s.
43. DOROSZEWSKI, W. 1949. *Język Teodora Tomasza Jeża (Zygmunta Miłkowskiego): studium z dziejów języka polskiego XIX wieku*. Towarzystwo Naukowe Warszawskie. Wydział I Językoznawstwa i Historii Literatury. Warszawa, Nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego 1949. 417 s.
44. DOROSZEWSKI, W. 1962a. *Kategorie słowotwórcze*. In: Doroszewski, W.: *Studia i szkice językoznawcze*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1962, s. 205 – 222.
45. DOROSZEWSKI, W. 1962b. *Uwagi o mechanizmie ewolucji języka*. In: Doroszewski, W.: *Studia i szkice językoznawcze*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1962, s. 223 – 226.
46. DOROSZEWSKI, W. 1962c. *Z powodu szybkościowców, czyli domów szybkościowcowych*. In: Doroszewski, W.: *Studia i szkice językoznawcze*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1962, s. 259 – 266.
47. DOROSZEWSKI, W. 1963. *Syntaktyczne podstawy słowotwórstwa*. In: *Z polskich studiów slawistycznych*, seria 2 – językoznawstwo. Warszawa 1963.
48. DOROSZEWSKI, W. 1968. *O transformacjach słowotwórczych wyrazów*. In: *Z polskich studiów slawistycznych*. Seria 3. Językoznawstwo (Prace na VI. międzynarodowy kongres slawistów w Pradze 1968). Red. W. Doroszewski et al. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1968, s. 5 – 7.
49. DOSTÁL, A.: *Práce Josefa Dobrovského o tvoření slov*. In: Josef Dobrovský 1753 – 1953. Sborník studií k dvoustému výročí narození. Ed. B. Havránek – J. Dolanský. Praha, ČSAV 1953, s. 130 – 155.
50. DUBOIS, J. 1962. *Étude sur la dérivation suffixale en français moderne et contemporain*. 1ère éd. Paris, Larousse 1962. XI + 120 s.
51. DUJČÍKOVÁ, V. 1956. *Štúrova gramatická terminológia*. Slovenská reč, 1956, roč. 21, č. 3 – 4, s. 232 – 237.
52. ERBEN, J. 1964. *Deutsche Wortbildung in Synchronischer und diachronischer Sicht*. Wirkendes Wort 1964, roč. 14, s. 83 – 93.
53. FILIPEC, J. 1966. *Probleme des Sprachzentrums und der Sprachperipherie im System des Wortschatzes*. In: Travaux Linguistiques de Prague. 2. Red. J. Vachek. Prague, Éditions de l'Académie Tchécoslovaque des Sciences 1966, s. 257 – 275.

54. FISCHER, I. 1954. *Unele probleme ale formării cuvintelor în limba română*. Studii și cercetări lingvistice, 1954, roč. 5, č. 3 – 4, s. 301 – 309.
55. FURDÍK, J. 1967a. *O vide a väzbe pri slovesných podstatných menách*. Slovenská reč, 1967, roč. 32, č. 2, s. 65 – 74.
56. FURDÍK, J. 1967b. *O slovotvorných príponách s gramatickou funkciou*. Slovenská reč, 1967, roč. 32, č. 6, s. 342 – 345.
57. FURDÍK, J. 1968. *O tvorení názvov deja a výsledku deja v štúrovskom období*. In: Jazykovedný zborník venovaný VI. slavistickému kongresu. Red. J. Dzurenka et al. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968, s. 89 – 106.
58. FURDÍK, J. 1969. *O súčasných smeroch slovotvorného výskumu*. Jazykovedný časopis, 1969, roč. 20, č. 1, s. 63 – 78.
59. FURDÍK, J. 1970. *Slovotvorná analógia a analogická slovotvorba*. Jazykovedný časopis, 1970, roč. 21, č. 1, s. 54 – 59.
60. FURDÍK, J. 1971a. *Zo slovotvorného vývoja slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 81 + 2 s.
61. FURDÍK, J. 1971b. *Sur quelques points de départ méthodologiques de la recherche de l'évolution récente du système dérivatif*. In: Prešov Studies in Linguistics. Red. L. Novák. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971, s. 87 – 104.
62. GAVRIL JOSIPOVIČ. 1883. *Naše svojstvo. Príspevok k študiumu nášho jazyka*. Slovenské pohľady, 1883, roč. 3, sošit 3, s. 250 – 257.
63. GAWEŁKO, M. 1968. *H. Marchand, The Categories and Types of Present-day English Word-formation*. In: Kwartalnik neofilologiczny, 1968, roč. 15, č. 1, s. 105 – 111. (Rec.)
64. GAWEŁKO, M. 1968. *Problème généraux de la formation des mots dans la linguistique soviétique*. In: Kwartalnik neofilologiczny, 1968, roč. 15, č. 2, s. 169 – 196.
65. GINZBURG, E. L. 1968. *Sintaksičeskaja tipologija složnych slov*. In: Problemy strukturnoj lingvistiky 1967. Moskva, Nauka 1968, s. 202 – 239.
66. GODRA, M. 1851. *Príhlesok k vedeckému názvoslovu*. Slovenské pohľady na vedy, umenia a literatúru, 1851, d'iel II, sv. 3, s. 95 – 103, sv. 4, s. 115 – 121.
67. GODRA, M. 1866. *Náznačiny k názvosloviu do mluvnice slovenskej patriacemu*. Sokol V, 1866, s. 226 – 229, 267 – 271, 351 – 357.
68. GODRA, M. 1867/1868/1869/1870. *Roztriedenie slovies slovenských zvlášte nezavršivých*. Letopis Matice slovenskej III – IV, zv. 2, 1867, s. 22 – 27; V, zv. 1, 1868, s. 52 – 59; VI, zv. 1, 1869, s. 47 – 55; VII, zv. 1, 1870, s. 5 – 35.
69. GRZEGORCZYKOWA, R. 1964. *Słowotwórstwo w językoznawstwie polskim XIX wieku*. Prace filologiczne 18, cz. 3, 1964, s. 203 – 222.
70. GRZEGORCZYKOWA, R. – PUZYNNINA, J. 1959. *Z problematyki słowotwórstwa synchronicznego*. Poradnik językowy 1959, č. 6 – 7, s. 241 – 253.
71. HABOVŠTIK, A. 1965. *Oravské nárečia*. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1965. 543 s.
72. HABOVŠTIAKOVÁ, K. 1968. *Bernolákovo jazykovedné dielo*. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968. 443 s.

73. HARRIS, Z. S. 1951. *Methods in Structural Linguistics*. Chicago, University of Chicago Press 1951. 384 s.
74. HARWOOD, F. W. – WRIGHT, A. M. 1956. *Statistical Study of English Word Formation*. Language, 1956, roč. 32, č. 2, s. 260 – 283.
75. HAUSER, P. 1959. *Dobrovského práce o tvoření slov a domácí mluvnická tradice*. In: Sborník VŠP v Praze. Jazyk – literatura I. Praha, Slovenské pedagogické nakladatelství 1959, s. 25 – 54.
76. HAVRÁNEK, B. 1928 – 1929. *Príspevek k tvoření slov ve spisovných jazycích slovanských. (Adjektiva s významem lat. -bilis.)* Slavia, 1928 – 1929, roč. 7, s. 766 – 784.
77. HAVRÁNEK, B. 1936. *Vývoj spisovného jazyka českého*. In: Československá vlastivěda, řada II. Spisovný jazyk český a slovenský. Praha, Sfinx B. Janda 1936. s. 3 – 144.
78. HAVRÁNEK, B. 1941. *Adjektiva bezpříznakový, bezpřízvučný, bezdrátový a pod.* Slovo a slovesnost, 1941, roč. 7, s. 88 – 94.
79. HAVRÁNEK, B. 1963. *Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura*. In: B. Havránek: Studie o spisovném jazyce. Praha, Nakladatelství ČSAV 1963, s. 30 – 59.
80. HEINZ, A. 1957. *Funkcja egzocentryczna rzeczownika*. Wrocław, Polska akademie nauk 1957. 186 s.
81. HELTBERG (NETTEBERG), K. 1958. *O formacjach od rdzeni zaimkowanych*. Scando-Slavica, 1958, roč. 4, s. 176 – 201.
82. HELTBERG (NETTEBERG), K. 1961. *O funkcji konektywnej przyrostków*. Scando-Slavica, 1961, roč. 7, s. 286 – 299.
83. HELTBERG (NETTEBERG), K. 1968. *O roli przedrostków w derywacji*. Scando-Slavica, 1968, roč. 14, s. 117 – 130.
84. HENZEN, W. 1957. *Deutsche Wortbildung: Sammlung kurzer Grammatiken Germanischer Dialekte*. 2. vyd. Tübingen, Max Niemeyer Verlag 1957. 306 s.
85. HORÁLEK, K. 1967. *Filosofie jazyka*. Praha, Universita Karlova 1967. 158 s.
86. HORECKÝ, J. 1946 – 1948. *K charakteristike štúrovského lexika*. Linguistica Slovaca, 1946 – 1948, roč. IV – VI, s. 279 – 298.
87. HORECKÝ, J. 1956. *Základy slovenskej terminológie*. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956. 146 s.
88. HORECKÝ, J. 1959. *Slovotvorná sústava slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959. 218 s.
89. HORECKÝ, J. 1960. *Zastaralé slovotvorné postupy v diele M. Kukučina*. In: Jazykovedné štúdie 5. K jazyku a dielu Martina Kukučina. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1960, s. 41 – 50.
90. HORECKÝ, J. 1963. *K štatistickej štruktúre slovotvorného modelu*. In: Československé přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii. Red. B. Havránek. Praha, Academia 1963, s. 125 – 134.
91. HORECKÝ, J. 1964. *Morfematická štruktúra slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1964. 194 s.
92. HORECKÝ, J. 1967. *Generatívne modely v jazykovede*. Slovenská reč, 1967, roč. 32, č. 1, s. 3 – 8.

93. HORECKÝ, J. 1969a. *Úvod do matematickej jazykovedy*. 1. vyd. Bratislava, Rektorát Univerzity Komenského 1969. 92 s.
94. HORECKÝ, J. 1969b. *Podstatné mená na -ník*. In: Jazykovedný zborník venovaný prof. PhDr. Štefanovi Tóvikovi, CSc., k šesťdesiatym narodeninám. Red. P. Bungarič et al. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1969, s. 181 – 187.
95. HURBAN, J. M. 1846/1847. *Slovensko a jeho život literárni*. Slovenskje pohľadi na vedi, umeňja a literatúru, 1846, d'iel I., svazok 1, s. 14 – 35; 1847, d'iel I., svazok 1, s. 3 – 26.
96. IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M. 1964. *Príspevok k štýlu štúrovskej prózy (štýl prózy Jána Kalinčiaka)*. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1964. 205 s.
97. JAKOBSON, R. 1969. *A szinkrónia és a diakrónia egysége*. In: Hang – Jel – Vers. Budapest, Kossuth Kiadó 1969, s. 159 – 167.
98. JANKO-TRINICKAJA, N. A. 1963. *Zakonomernost' sviazej slovoobrazovatel'nogo i leksičeskogo značenij v proizvodnyh sloвах*. In: Razvitije sovremennogo russkogo jazyka. Moskva, Nauka 1963, s. 83 – 97.
99. JEDLIČKA, A. 1948. *Josef Jungmann a česká obrozenecká terminologie literární vědná a lingvistická*. Praha, Nákladem České akademie věd a umění 1948. 108 s.
100. JEDLIČKA, A. 1962. *K slovotvornému vývoji v novější spisovné češtině*. Slavica Pragensia, 1962, roč. 4, s. 377 – 384.
101. *Jégé v kritike a spomienkach*. Bratislava, SVKL 1959. 727 s.
102. JELÍNEK, M. 1964. *Podstatná jména slovesná (substantiva verbalia) v dnešní češtině*. In: Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald. Jahrgang 13. Greifswald, Liewehr-Festschrift 1964, s. 445 – 450.
103. JELÍNEK, M. 1968. *Funkce a vývoj syntaktických kondenzátorů v slovanských jazycích*. In: Otázky slovanské syntaxe. 2. Red. J. Bauer. Brno, Universita J. E. Purkyně 1968, s. 389 – 395.
104. JÓNA, E. 1950/51. *Prehľad slovenskej a českej lexikografie*. Slovenská reč, 1950/51, roč. 16, č. 5, s. 270 – 284.
105. JÓNA, E. 1953. *Martin Hattala (1821 – 1903)*. Jazykovedný časopis, 1953, roč. 7, č. 1, s. 15 – 33.
106. JÓNA, E. 1964. *Vplyv bernoláctiny a bernolákovcov na štúrovskú spisovnú normu*. In: K počiatkom slovenského národného obrodzenia. Red. J. Tibenský. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1964, s. 459 – 477.
107. JÓNA, E. 1966a. *K začiatkom štúrovskej terminológie*. Československý terminologický časopis, 1966, roč. 5, č. 5, s. 257 – 270.
108. JÓNA, E. 1966b. *Štúrovske základy slovenského slovníka*. Slovenská reč, 1966, roč. 31, č. 2, s. 69 – 75.
109. *Jozef Gregor-Tajovský v kritike a spomienkach*. Bratislava, SVKL 1956. 1181 s.
110. KÁLAL, K. – SALVA, K. 1896. *Slovník slovensko-český a česko-slovenský*. Ružomberok, K. Salva 1896.
111. KARCEVSKI, S. 1929. *Du dualisme asymétrique du signe linguistique*. In: Travaux du Cercle Linguistique de Prague. 1. Praha 1929, s. 88 – 93.
112. KÁROLY, S. 1965. *A szóképzés gramatikai jellegéről*. Nyelvtudományi Közlemények, 1965, roč. 67, č. 2, s. 273 – 289.

113. KAWYN-KURZOWA, Z. 1963. *Język filomatów i filaretów*. Warszawa, Ossolineum 1963. 182 s.
114. KAWYN-KURZOWA, Z. 1964. *Kształtowanie się metod analizy słowotwórczej w językoznawstwie polskim XX wieku*. *Prace filologiczne*, 18, cz. 3, 1964, s. 223 – 241.
115. KLIMEŠ, L. 1966. *Vývoj slovotvorby v odborném jazyce Fr. Palackého a P. J. Šafaříka*. In: *Sborník Pedagogické fakulty v Plzni – Jazyk a literatura VI*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1966, s. 17 – 41.
116. KOCHOL, V. 1946 – 1948. *Štúrov publicistický štýl*. *Linguistica Slovaca*, 1946 – 1948, roč. IV – VI, s. 254 – 278.
117. KONDRÁŠOV, N. A. 1969. *Neologizmy šturovskej epochy*. In: *Jazykovedný zborník venovaný prof. PhDr. Štefanovi Tóvikovi, CSc., k šesťdesiatym narodeninám*. Red. P. Bungarič et al. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1969, s. 75 – 83.
118. KOVALYK, I. I. 1958. *Pytańna slov'jans'koho imennykovoho slovotvoru*. L'viv, Vydavnyctvo L'vivskoho universytetu 1958. 152 s.
119. KRAMER, G. 1962. *Zur Abgrenzung von Zusammensetzung und Ableitung (ein Beitrag zur inhaltsbezogene Wortbildung)*. In: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 84, 1962, 3, s. 406 – 438.
120. KUBRIAKOVA, E. S. 1965. *Čto takoe slovoobrazovanie*. 1. izd. Moskva, Izdatel'stvo Nauka 1965. 80 s.
121. KUBRIAKOVA, E. S. 1967. *K voprosu o prostranstvennom modelirovanii lingvističeskich sistem*. *Voprosy jazykoznanija*, 1967, roč. 16, č. 2, s. 98 – 108.
122. KUBRIAKOVA, E. S. – ANACKIJ, I. N. 1965. *H. Marchand, The Categories and Types of Present-day English Word-formation*. *Voprosy jazykoznanija*, 1963, roč. 12, č. 1, s. 135 – 142. (Rec.)
123. KUMACHOV, M. A. 1963. *O sootnošenii morfemnogo strojenija slova i slovoobrazovanija*. *Voprosy jazykoznanija*, 1963, roč. 12, č. 6, s. 117 – 121.
124. KURYŁOWICZ, J. 1960. *Dérivation lexicale et dérivation syntaxique*. In: *Esquisses linguistiques*. Wrocław – Kraków 1960, s. 41 – 50.
125. LEKOV, L. 1958. *Slovoobrazovatelni sklonnosti na slavianskite ezici*. Sofija, Izdatelstvo na Bălgarskata akademija na naukite 1958. 78 s.
126. LETZ, B. 1943. *Kmeňoslovné úvahy*. 1. vyd. Turčiansky Svätý Martin, Matica slovenská 1943. 260 s.
127. LOOS, J. 1869 – 1871. *Slovník slovenskej, maďarskej a nemeckej reči*. Pešť, Wilhelm Laufer 1869 – 1871. 656 s.
128. MALKIEL, Y. 1966. *Genetic Analysis of Word Formation*. In: *Current Trends in Linguistics 3 – Theoretical Foundations*. The Hague – Paris, Mouton 1966, s. 305 – 364.
129. MARCHAND, H. 1955. *Synchronic Analysis and Word-formation*. In: *Cahiers F. de Saussure* 13. Geneve, Librairie E. Droz 1955, s. 7 – 18.
130. MARCHAND, H. 1960. *The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation: A Synchronic-Diachronic Approach*. Wiesbaden, Otto Harrassowitz 1960. 379 s.

131. *Martin Kukučín v kritike a spomienkach*. Bratislava, SVKL 1957. 944 s.
132. MARTINET, A. 1962. *Éléments de linguistique générale*. Paris, Armand Colin 1962. 211 s.
133. MELEČUK, I. A. 1967. *K poňatiju slovoobrazovanija*. Izvestija AN SSSR 1967, 4, s. 352 – 363.
134. MIKO, F. 1961. *J. Horecký: Slovtvorná sústava slovenčiny. Bratislava 1959*. In: Jazykovedný časopis, 1961, roč. 12, č. 2, s. 183 – 184. (Rec.)
135. MIKO, F. 1962. *Rod, číslo a pád podstatných mien*. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1962. 254 s.
136. MISTRÍK, J. 1965. *Slovenská štylistika*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1965. 312 s.
137. *Morfológia slovenského jazyka*. 1. vyd. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.
138. MOTSCH, W. 1965. *Zur Stellung der „Wortbildung“ in einem formalen Sprachmodell*. Studia Grammatica. 1. Red. M. Bierwisch. Berlin, Akademie Verlag 1965, s. 32 – 38.
139. NEŠČIMENKO, G. P. 1968. *Istorija imennogo slovoobrazovanija v češskom literaturnom jazyke konca XVIII – XX vv. (Prilagatel'noje)*. Moskva, Nauka 1968. 284 s.
140. NIKONOV, V. A. 1962. *Metod issledovanija suffiksov prilagatel'nych*. Strukturno-tipologičeskije issledovanija. Moskva, AN SSSR 1962.
141. *Očerki po slovoobrazovaniju i slovoupotrebleniju*. Leningrad, Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta 1965. 168 s.
142. ONDRUŠ, Š. 1969. *J. Lyons: Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge 1968*. In: Jazykovedný časopis, 1969, roč. 20, č. 2, s. 111 – 112. (Rec.)
143. PAULINY, E. 1948. *Dejiny spisovnej slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Slovenská akadémia vied a umení 1948. 100 s.
144. PALKOVIČ, K. 1965. *Ctíboh Zoch ako jazykovedec*. Slovenská reč, 1965, roč. 30, č. 6, s. 321 – 330.
145. PAULINY, E. 1956. *Spoločenské funkcie strednej slovenčiny pred Štúrom*. Slovenská reč, 1956, roč. 21, č. 3 – 4, s. 174 – 186.
146. PAULINY, E. 1966. *Dejiny spisovnej slovenčiny. 1. Od začiatkov až po L. Štúra*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1966. 128 s.
147. PECHÁNY, A. 1906. *Slovník slovenský a maďarský dľa Jozefa Loosa*. I. diel: Slovník slovensko-maďarský. Budapešť, Kníhvydavateľstvo Vilhelma Lauffera 1906. 400 s.
148. POMIANOWSKA, W. 1963. *Klasyfikacja rzeczowników odrzeczownikowych. Studium ze słowotwórstwa i geografii lingwistycznej*. Wyd. 1. Wrocław – Warszawa – Kraków, Ossolineum 1963. 202 s.
149. POPESCU, M. 1958. *Sufixe productive și neproductive*. Studii și cercetări lingvistice 1958, s. 243 – 252.
150. PUZYNNINA, J. 1964. *Słowotwórstwo w gramatykach staropolskich*. Prace filologiczne, 18, cz. 3, Warszawa 1964, s. 180 – 202.
151. *Razvitije slovoobrazovanija sovremennogo russkogo jazyka*. Moskva, Nauka 1966. 212 s.

152. *Razvitije sovremennogo russkogo jazyka*. Moskva, AN SSSR 1963. 170 s.
153. REVZIN, I. I. 1967. *Metod modelirovanija i tipologija slavianskich jazykov*. Moskva, Nauka 1967. 300 s.
154. REVZINA, O. T. – REVZIN, I. I. 1966. *K postrojeniju sistemy differencialnych priznakov dl'a slovoobrazovanija suščestvitel'nych slavianskich jazykov*. In: To Honour Roman Jakobson. 2. Essays on the Occasion of his seventieth Birthday. 11 October 1966. The Hague – Paris, Mouton 1966, s. 1657 – 1666.
155. ROZWADOWSKI, J. M. 1960. *Słowotwórstwo i znaczenie wyrazów. Studium nad ich podstawowymi prawami*. (Wortbildung und Wortbedeutung. Heidelberg 1904). In: Rozwadowski, J. M.: Wybór pism. III. Językoznawstwo ogólne. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1960, s. 21 – 95.
156. RUŽIČKA, J. 1969. *Spisovná slovenčina v období 1918 – 1968*. Slovenská reč, 1969, roč. 43, č. 2, s. 65 – 75.
157. SIATKOWSKA, E. 1968. *Uwagi o derywacji sufiksальной w języku czeskim i polskim*. In: Z polskich studiów slawistycznych, seria 3 – językoznawstwo, Warszawa 1968, s. 31 – 35.
158. SIECZKOWSKI, A. 1957. *Struktura słowotwórcza przymiotników czeskich i polskich. Studium porównawcze*. Wrocław, Zakład narodowy imienia Ossolińskich 1957. 180 s.
159. SIECZKOWSKI, A. 1962. *Z metodyki badań porównawczych nad słowotwórstwem słowiańskim*. Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego, 1962, s. 21 n.
160. SKALIČKA, V. 1935. *Asymetrický dualizmus jazykového znaku*. Naše řeč, 1935, roč. 19, č. 6 – 7, s. 296 – 303.
161. SKUBALANKA, T. 1962. *Neologizmy w polskiej poezji romantycznej*. Toruń, Towarzystwo naukowe 1962. 239 s.
162. *Slovník slovenského jazyka I – VI*. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968.
163. *Slovoobrazovanije sovremennogo russkogo jazyka*. Russkij jazyk i sovetскоje obščestvo. Moskva, Nauka 1968.
164. SLUŠNÝ-ZAHORLOV, I. 1869. *O terminologii*. Slovenské noviny II, 1869, č. 26 – 28, s. 30, 32, 37 – 39.
165. SMETANA S. S. 1896. *Príklady na prechod*. Slovenské pohľady, 1896, roč. 16, sošit 7, s. 442 – 443.
166. SMETANA, S. S. 1897. *O správnosti niektorých tvarov*. Slovenské pohľady, 1897, roč. 17, sošit 4, s. 243 – 246.
167. SOBOLEVA, P. A. 1964. *O transformacionnom analize slovoobrazovatel'nych otnošenij*. In: Transformacionnyj metod v strukturnoj lingvistike. Moskva, Nauka 1964, s. 114 – 141.
168. STANKIEWICZ, E. 1962. *The Interdependence of Paradigmatic and Derivational Patterns*. Word, 1962, roč. 18, s. 1 – 22.
169. STEPANOVA, M. D. 1966. „*Slovoobrazovanije, orientirovannoje na soderžanije*“ i nekotoryje voprosy analiza leksiki. Voprosy jazykoznanija, 1966, roč. 15, č. 6, s. 48 – 59.

170. STEPANOVA, M. D. 1967a. *O lingvističeskoj verojatnosti*. In: Problemy jazykoznanija (doklady i soobščeniya sovetskich učonych na X meždunarodnyj kongress lingvistov). Moskva, Nauka 1967, s. 42 – 44.
171. STEPANOVA, M. D. 1967b. *O „vnešnej“ i „vnutrennej“ valentnosti slova*. Innostranyje jazyki v škole, 1967, roč. 3, s. 13 – 19.
172. ŠAUMIAN, S. K. – SOBOLEVA, P. A. 1968. *Osnovaniya poroždajuščej grammatiki russkogo jazyka*. Moskva, Nauka 1968. 374 s.
173. ŠČERBA, L. V. 1945. *Očerednyje problemy jazykoznanija*. 5. vyd. Moskva, Izd. AN SSSR 1945.
174. ŠIMUNDIĆ, M. 1968. *S. Babić, Sufiksna tvorba pridjeva u suvremenom hrvatskom ili srpskom književnom jeziku*. In: Voprosy jazykoznanija, 1968, roč. 14, č. 4, s. 144 – 146.
175. ŠKULTÉTY, J. 1891. *Poznamenanie redakcie*. [Rubrika *Slovenský jazyk*.] Slovenské pohľady, 1891, roč. 11, sošit 7, s. 450 – 451.
176. ŠKULTÉTY, J. 1907. *A. Pechány: Slovník slovenský a maďarský dľa Jozefa Loosa. I. diel: Slovník slovensko-maďarský. II. diel: Slovník maďarsko-slovenský*. Slovenské pohľady, 1907, roč. 27, sošit 4, s. 251 – 252; sošit 5, s. 314 – 319. (Rec.)
177. ŠTÚR, Ľ. 1845. *Ohlas v Slovenských Národných Novinách a Orlovi tatránskom*. Slovenske Národňje Novini 1845, s. 1 – 4.
178. ŠTÚR, Ľ. 1846. *Nauka reči slovenskej*. 1. vyd. Prešporok, Nákladom Tatrína 1846. 214 + XII s.
179. ŠTÚR, Ľ. 1846. *Nárečja slovenskuo alebo potreba písania v tomto nárečí*. 1. vyd. Prešporok, Tlačjareň K. F. Wiganda 1846. 88 s.
180. *Štylistické rozborý umeleckých textov*. Red. J. Mistrík – J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1964. 238 s.
181. TICHONOV, A. N. 1967. *O semantičeskoj sootnositeľnosti proizvodaščich i proizvodnich osnov*. Voprosy jazykoznanija, 1967, roč. 16, č. 1, s. 112 – 120.
182. *Timrava v kritike a spomienkach*. Bratislava, SVKL 1958. 849 s.
183. TÓBIK, Š. 1966. *Šafárikov a Kollárov jazyk. Príspevok k vývinu českého a slovenského spisovného jazyka v období národného obrozenia*. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 157 s. (Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae Prešovensis. 1.)
184. VOLOCKAJA, Z. M. 1960. *Ustanovenije otnošeniij proizvodnosti meždú slovami*. Voprosy jazykoznanija, 1960, roč. 9, č. 3, s. 100 – 107.
185. VOLOCKAJA, Z. M. 1966. *Semantičeskaja klasifikacija i sposoby obrazovanija otymennyh glagolov*. In: Strukturnaja tipologija jazykov. Moskva, Nauka 1966, s. 165 – 180.
186. WEINGART, M. 1923. *Príspevky k studiu slovenštiny*. In: Sborník filosofické fakulty University Komenského v Bratislavě, roč. 1, č. 17, Bratislava, Universita Komenského 1923, s. 70 – 88.
187. WEISGERBER, L. 1962. *Grundzüge der inhaltsbezogenen Grammatik*. Düsseldorf, Schwann 1962.
188. WEISGERBER, L. 1963. *Die vier Stufen in der Erforschung der Sprache*. Berlin, Cornelsen 1963. 303 s.

189. WORTH, D. S. 1967a. *On Cyclical Rules in Derivational Morphology*. In: Phonologie der Gegenwart. Vorträge und Diskussionen anlässlich der Internationalen Phonologie-Tagung in Wien 30. VIII. – 3. IX. 1966. Graz – Wien – Köln 1967, s. 173 – 186.
190. WORTH, D. S. 1967b. *The Notion of „Stem“ in Russian Flexion and Derivation*. In: To Honour Roman Jakobson III, The Hague, Mouton 1967, s. 2269 – 2288.
191. WORTH, D. S. 1968. „*Surface Structure“ and „Deep Structure“ in Slavic Morphology*. In: American Contributions to the Sixth International Congress of Slavists (Prague, 1968, August 7 – 13). Vol. I. Linguistic Contributions. Ed. H. Kučera. The Hague – Paris, Mouton 1968, s. 395 – 427.
192. ZEMSKAJA, E. A. 1962. *Ob osnovnyh processach slovoobrazovanija prilagatelnyh v russkom literaturnom jazyke XIX v.* Voprosy jazykoznanija, 1962, roč. 11, č. 2, s. 46 – 55.
193. ZEMSKAJA, E. A. a kol. 1964. *Izmenenija v slovoobrazovanii i formach suščestvitelnogo i prilagatel'nogo. Očerki po istorii russkogo jazyka XIX v.* Moskva, Nauka 1964. 600 s.
194. ZEMSKAJA, E. A. 1965. *Zametki po sovremennomu russkomu slovoobrazovaniju*. Voprosy jazykoznanija, 1965, roč. 14, č. 3, s. 102 – 110.
195. ZEMSKAJA, E. A. 1966. *Poňatija proizvodnosti, oformlennosti i členimosti osnov*. In: Razvitije slovoobrazovanija sovremennogo russkogo jazyka. Moskva, Nauka 1966, s. 3 – 12.
196. ZIMA, J. 1961. *Expresivita slova v sučasné češtině*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1961. 139 s.
197. *Zlatá kniha Slovenska*. Zostavil a vydal M. Kolesár. Bratislava 1929.
198. ZOCH, I. B. 1868. *Slovár vedeckého slovenského názvoslovia*. Letopis Matice slovenskej V, 1868, zv. 1, s. 14 – 24, zv. 2, s. 99 – 109.
199. ZWOLIŃSKI, P. 1968. *Wspólne tendencje słowotwórcze (derywacyjne) języków słowiańskich*. In: Z polskich studiów slawistycznych, seria 3 – Językoznawstwo, Warszawa PWN 1968, s. 89 – 100.

Vysvetlenie skratiek mien autorov a názvov publikácií, z ktorých sa čerpal lexikálny materiál:

Bodic. – Samo Bodický
Cz. – Samo Czambel
Čkň. – Černokňazník
Dobš. – Dobšínský
DP – Domová pokladnica
Hurb. – Jozef Miloslav Hurban
Hv. – Pavol Országh-Hviezdoslav
Jégé – Ladislav Nádaši-Jégé
Jes. – Janko Jesenský
J. Kr. – Janko Král'

Kal. – Ján Kalinčiak
 Kál. – K. Kálal – K. Salva, Slovník slovensko-český a česko-slovenský
 Kr. – Ivan Krasko
 Kub. – Ľudovít Kubáni
 Kuk. – Martin Kukučín
 L – Lipa
 Lask. – Gustáv Zechenter-Laskomerský
 LMS – Letopis Matice slovenskej
 M. B. Sládk. – Martin Braxatoris-Sládkovičov
 N – Napred
 Nit. – Nitra
 NN – Národné noviny
 O – Orol
 OT – Orol tatranský
 Pech. – A. Pechány, Slovník slovensko-maďarský dľa Jozefa Loosa
 Podj. – Ľudmila Podjavorinská
 S – Sokol
 Sl. – Andrej Sládkovič
 SNN – Slovenské národné noviny
 SP – Slovenské pohľady na vedy, umenia a literatúru (1846 – 1952); Slovenské pohľady (1881 – 1916)
 Šk. – Jozef Škultéty
 Šolt. – Elena Maróthy-Šoltésová
 Taj. – Jozef Gregor-Tajovský
 Tim. – Božena Slančíková-Timrava
 Urbk. – Ferko Urbánek
 Vaj. – Svetozár Hurban-Vajanský
 Vans. – Terézia Vansová
 Vej. – Vejačka a riedčica na slovenčinu
 Vlč. – Jaroslav Vlček
 Záb. – Jonáš Záborský
 ZKS – Zlatá kniha Slovenska

Hlavný východiskový materiál:

FURDÍK, J.: *Zo slovtvorného vývoja slovenčiny*. [Kandidátska dizertačná práca.] Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave 1970. 272 s.

Jednotlivé časti boli pôvodne publikované takto:

Kapitola I:

FURDÍK, J.: *O súčasných smeroch slovtvorného výskumu*. Jazykovedný časopis, 1969, roč. 20, č. 1, s. 63 – 78.

Kapitoly II, III, VI, VII:

FURDÍK, J.: *Zo slovotvorného vývoja slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 81 + 2 s.

Kapitola IV:

FURDÍK, J.: *O tvorení názvov deja a výsledku deja v štúrovskom období*. In: Jazykovedný zborník venovaný VI. slavistickému kongresu. Red. J. Dzurenda et al. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968, s. 89 – 106.

Kapitola V:

FURDÍK, J.: *O tvorení niektorých deverbatív v matičnom období*. In: Jazykovedný zborník venovaný prof. PhDr. Štefanovi Tóbkovi, CSc., k šesťdesiatym narodeninám. Red. P. Bungarič et al. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1969, s. 85 – 101.

1.2 ŠTÚDIE O SLOVOTVORNOM VÝVOJI SLOVENČINY

Slovotvorný vývin slovenčiny v rokoch 1780 – 1918

1. Konštituovanie slovenčiny ako spisovného jazyka je späté so zásadnými spoločenskými reformami obdobia osvietenstva, poznamenaného v krajinách vtedajšej Rakúskej monarchie menami Márie Terézie a najmä Jozefa II. Dovtedajší historický vývin na území dnešného Slovenska bol z jazykového hľadiska zložitý. Multinacionálne a multikultúrne obyvateľstvo na území terajšieho Slovenska bolo aj multilingválne. V jednotlivých sociálnych vrstvách obyvateľstva sa v rozličných komunikačných funkciách uplatňovala nemčina, latinčina, čeština, maďarčina, poľština a viaceré teritoriálne variety slovenského jazyka (porov. Pauliny, 1983; Doruľa, 1979). Vývoj v 18. storočí smeroval k integrácii týchto variet do útvaru, ktorý by nadobudol platnosť komunikačného prostriedku všeobecne prijímaného a používaného väčšinou slovenského etnického spoločenstva. Postupne sa ukazovalo, že čeština, hoci takmer tri storočia suplovala u Slovákov viaceré funkcie spisovného jazyka, nebola pre nich v takej miere všeobecne zrozumiteľná, aby ju celé spoločenstvo za spisovný jazyk prijalo a vo všetkých relevantných funkciách ju aktívne a tvorivo využívalo. Potreba prestížneho jazykového útvaru sa ukazovala čoraz naliehavejšou. Školská a kultúrna politika Márie Terézie a Jozefa II. na jednej strane preferovala nemčinu ako integrujúci jazyk štátnej administratívy, na druhej strane prinášala i povzbudenie pestovať jazyky etníc na uskutočňovanie osvetových a ľudovýchovných cieľov. Išlo teda o to, aký jazykový útvar kodifikovať tak, aby mohol tieto úlohy efektívne plniť. V priebehu 18. storočia viaceré spontánne pokusy o kodifikáciu spisovnej slovenčiny (kamaldulskí mníši, Jozef Ignác Bajza) zostali iba nesmelými a nesústavnými pokusmi. Bratislavský generálny seminár, zriadený r. 1784 a vedený v duchu osvietenských jozefínskych reforiem, stal sa vhodným prostredím na pestovanie národných jazykov. Z tunajšej *Societas excolendae linguae slavicae* vzišiel kolektív, ktorý umožnil svojmu čelnému členovi **Antonovi Bernolákovi** vytvoriť a do povedomia širšej verejnosti preniesť základné diela kodifikujúce slovenčinu ako nový spisovný jazyk (z rozsiahlej literatúry porov. Habovštiaková, 1968, 1987; Skladaná, 1987; Chovan ed., 1992; Lifanov, 1997, 1999 a i.). Možno pritom pripomenúť, že obaja spomínaní kodifikátori, starší Bajza (1755 – 1836) i mladší, ale úspešnejší Bernolák (1762 – 1813) študovali na univerzite vo Viedni, nie však filológiu, lež teológiu. To sčasti vysvetľuje pozitíva ich ideového zamerania, ale aj isté medzery v ich filologickej pripravenosti na úlohu, na ktorú sa podujali.

1.1 V kodifikačných prácach tých čias sa zvyčajne venuje ťažisková pozornosť ustaľovaniu normy v oblasti ortoepie, ortografie a morfológie; v značne menšom rozsahu sa opisuje syntax a okrajovo slovotvorba. Napr. v diele, ktoré slúžilo Bernolákovi ako jeden zo vzorov a vo veľkej miere aj ako východisko – v práci *Grammatica Slavico-Bohemica* (1746) **Pavla Doležala** (1700 – 1778) – je kapitola o slovotvorbe vlastne len dodatkom (*Appendix sistens modum multiplicandi vocabula per Derivationem compositionemque* – op. cit., s. 226 – 266). Bernolák však koncipoval svoju *Etymologiu* (1791) ako osobitnú publikáciu, ktorou dovŕšil cyklus svojich kodifikačných prác (*Dissertatio ... a Orthographia...*, 1787; *Grammatica Slavica...* 1790), pričom všetky časti tohto cyklu pokladal za vzájomne rovnocenné. Preto napriek všetkým možným výhradám (podrobne o tom pozri Habovštiaková, 1968, s. 206 – 217) možno túto jeho prácu pokladať za prvý pokus zachytiť základné slovotvorné postupy v slovenčine s praktickým cieľom „...ut...illis, qui inopia vocum in hac lingua laborant, vel easdem alias ab aliis rite derivare ignorant, consulam...“ (1791. s. 3). Tu teda možno nájsť začiatok novodobého vedecského záujmu slovenskej jazykovedy o jednu z kľúčových oblastí lexikálnej zásoby – o otázky tvorenia slov.

1.2 Doterajšie hodnotenie Bernolákovho spracovania slovotvorby je napospol kritické. Tvrdí sa, že „v *Etymologii* splňa Bernolák svoje kodifikátorské poslanie najslabšie“ (Habovštiaková, 1968, s. 217). Vec je však zložitejšia a historický pohľad by azda tieto príkre úsudky zjemnil. Bernolákovým zámerom bolo kodifikovať a tým „oficializovať“ jazykový útvar, ktorý dovtedy takúto najvyššiu kultúrnu a spoločenskú funkciu neplnil. Bolo ho treba aj umelým vonkajším zásahom na túto funkciu uspôsobiť. Táto potreba sa pociťovala najmä na lexikálnej rovine ako pocit nedostatočnosti v inventári pomenovacích jednotiek. Využitie istej variety na účely celospoločenskej komunikácie v širšom diapazóne komunikačných sfér kládlo na daný jazykový útvar nové, predtým neuvedomované nároky. Na nové skutočnosti boli potrebné nové pomenovania. Paradoxné však bolo, že o nových skutočnostiach sa skôr len tušilo ako vedelo. Navyše bolo treba vyrovnať sa s „lexikálnou prevahou“ jazykov, ktoré v danom spoločenstve už fungovali ako spisovné a mali teda svoju tradíciu. Ako sme to tu už uviedli, na Slovensku, ale aj v strednej Európe vôbec, to boli predovšetkým latinčina a nemčina, na Slovensku ešte zohrávala osobitnú úlohu čeština. Podľa predstáv kodifikátorov identita nového spisovného jazyka spočívala aj v existencii, resp. vo vytvorení vlastnej, kontaktujúcimi jazykmi čo najmenej ovplyvnenej lexi-ky. A práve na tento účel slúžila slovotvorba. Jej prostredníctvom sa mala dopĺňať a obohacovať slovná zásoba vo svojej „nadstavbovej“ zložke: v oblas-

ti administratívy, hospodárstva, rozvíjajúceho sa priemyslu, v novo sa tvoriacej odbornej terminológii prírodovednej i humanitnej, v abstraktnej lexike aj v umeleckej literárnej tvorbe a v začínajúcej sa publicistike. Novoutvorené pomenovania sa mali zakladať na existujúcom autochtónnom jadre slovnej zásoby, naň sa navrstvovať a takto aj na tejto rovine formovať systém spisovného jazyka ako osobitného, s ostatnými jazykmi rovnocenného komunikačného útvaru. Preto slovotvorné úsilia kodifikátorov sa uberali tromi smermi:

a) nahrádzať slová prevzaté z iných jazykov (pre slovenčinu hlavným problémom boli české lexikálne prvky) sémanticky ekvivalentnými slovami domácej proveniencie;

b) tvoriť pomenovania pre nové denotáty;

c) vytvárať „lexikálny rezervoár“ v podobe radov synonym, disponibilných pre možné budúce funkčné využitie.

1.3 Problémom však bolo, ako tvoriť nové lexémy. Inými slovami, aké sú v danom jazyku pravidlá slovotvorby. Kodifikátori stáli pred podobnou úlohou ako každé dvoj- až päťročné dieťa pri osvojovaní si slovnej zásoby: sčasti intuitívne, sčasti podľa analógie s inými, už poznanými slovami vytvárali slová nové, pričom si neraz pomáhali inojazyčnými vzormi. Bola to v podstate metóda pokusu a omylu. Veľmi zaujímavú úlohu v týchto slovotvorných kodifikačných úsiliach zohrala nemčina, s ktorou boli všetky ostatné stredoeurópske jazyky v dlhoročnom historickom kontakte. Kodifikátori sa na jednej strane snažili nahrádzať hojné lexikálne germanizmy v úže domácimi prvkami, na druhej strane sa pri tvorbe týchto prvkov neraz pokúšali využiť slovotvorné postupy produktívne práve v nemčine, predovšetkým tvorenie kompozíciou. Tým si možno vysvetliť jednak rad kalkov z nemčiny, jednak množstvo zložených slov utvorených síce z domácich prvkov, ale bez ohľadu na to, že v danom konkrétnom jazyku funguje tvorenie slov skladaním odlišne od nemčiny.

1.3.1 Treba zdôrazniť, že tieto tendencie boli v danej vývinovej etape rovnaké vo všetkých nenemeckých jazykoch, ktoré sa v druhej polovici 18. storočia v stredoeurópskom priestore prvý raz alebo nanovo kodifikovali, pričom boli v bezprostrednom kontakte s nemčinou. Výrazne sa to prejavilo u českých gramatikov už od polovice 17. storočia (V. Rosa, 1672; P. Doležal, 1746; V. Pohl, 1756), ktorí boli tej mienky, že skladaním sa dajú slová tvoriť veľmi ľahko. Túto „prehistóriu českého bádania o kompozitách“ prekonal až **J. Dobrovský** svojou prácou *Bildsamkeit der slavischen Sprache* (1799) (porov. o tom Hauser, 1978; najnovšie Šlosar, 1999). Ale podobný proces prebehol aj v maďarčine na rozhraní 18. a 19. storočia v období tzv. jazykovej obnovy (nyelvújítás), ktoré je charakteristické masovým umelým tvorením slov neraz s priam bizarnou „slovotvornou štruktúrou“ (porov. Bárczi, 1963).

Analogické tendencie pri kodifikácii slovinčiny sa prejavili aj v diele V. Vodnika (1811 – porov. Bajec, 1951). Pritom tieto jazyky mali už za sebou dávnejšiu literárnu tradíciu. Ak sa teda kritizujú slovotvorné omyly A. Bernoláka, treba vziať do úvahy, že sa pokúšal kodifikovať normu spisovného jazyka bez dlhšej tradície, pričom však postupoval v súlade s lingvistickou metodológiou svojej historickej epochy. Ak toto jeho úsilie hodnotíme cez prizmu Coseriovej trichotómie *systém – norma – úzus* (Coseriu, 1975), zistíme, že Bernolák sa nemohol oprieť ani o jeden jej člen: mal zachytiť *normu*, hoci iba rudimentárne poznal *systém* a iba sčasti mohol vychádzať z ustáleného *úzu*.

1.4 Celý vývin tvorenia slov v skúmanom stopäťdesiatročnom období existencie spisovnej slovenčiny v mnohonárodnej habsburskej monarchii sa dá charakterizovať ako zložitá a protirečivá interakcia medzi komponentmi tejto triády. Tento proces bol navyše komplikovaný v polovici 19. storočia výmenou kódov – dvojetapovým prechodom k novej spisovnej norme. V každej z vývinových etáp (ich časové vymedzenie sa dnes v slovenskej jazykovede všeobecne prijíma, porov. Pauliny, 1983) mala táto súhra a protihra svoje osobitné črty.

1.5 V období nazývanom podľa hlavného kodifikátora **berňolákovským** (približne roky 1787 – 1851, pravda, s postupným slabnutím spoločenskej závažnosti Bernolákom kodifikovaného jazykového útvaru od tridsiatych rokov – porov. Pauliny, 1983, s. 170 – 174) sa úzus konštituoval rozvíjaním a literárnym fixovaním variety používanej sprvu ústne, postupne aj písomne v kruhoch vzdelancov účinkujúcich najmä v Trnave a v Bratislave. V tomto úze sa spontánne uplatňovali vedecky ešte nepoznané obsahové i formálne parametre slovotvorného systému, zdedeného ešte z praslovančiny a kontinuálne fungujúceho v diasystéme slovenčiny v priebehu niekoľkých storočí. Snaha kodifikovať normu vyvedenú z tohto systému a na jej základe rozvíjať a obohacovať slovnú zásobu jazyka prinášala pozitívne i negatívne výsledky. Za pozitíva možno v Bernolákovom opise pokladať poznanie existencie najvýraznejších a najproduktívnejších onomaziologických kategórií, v rámci substantív predovšetkým prechýľovania (porov. *Etymologia*, s. 11, *De derivatione vocum per motionem*) a deminutívnosti (tamže, s. 16, *De derivatione vocum per diminutionem*). Opis tvorenia slov v týchto kategóriách je *via facti* ucelený, hoci ich systémové možnosti sa neraz precenili, porov. príklady na prechýľovanie *Češka – Češkiňa* Bohema, *Ľemkiňa* Germana, *Polačka – Polka – Polkiňa* Polona, *tulak* vagabundus – *tulakiňa* alebo treťostupňové deminutíva (a diminutivis secundis diminutiva tertia) *wolečeček*, *podušečečka*, *oslátečečko* a i. (op. cit., s. 13 a 23). Všetky ostatné slovotvorné typy sa však zahŕňajú do jedinej „bezbrehej“ a nanajvýš disparátnej kategórie odvodzovania slov

„premieňaním, no bez zdrobnenia významu základného slova“ (de derivatione vocatione per variationem quidem, non tamen imminutionem significatis primitivi – s. 25 n.), aj keď treba konštatovať ako pozitívum, že sa ich Bernolák pokúša klasifikovať podľa slovného druhu ich motivanta (pravda, neraz neadekvátne). Mechanické radenie prípon podľa abecedy, zjednodušená sémantická charakteristika a voluntaristické tvorenie lexém nejestvujúcich v úze (príklady z rozličných slovotvorných typov: *rukač*, *Trenčičan*, *sedlačižna*, *oštepíšťa*, *Bošácko*, *dráwek*, *kňihochowáreň*, *ukazatedelník*, *škodlílek*, *traťl* perditor a i.) svedčí o nedokonalom, rudimentárnom poznaní systému, a to aj napriek tomu, že kodifikátor si v jednom prípade bol vedomý odlišnej situácie v úze (napr. *Trenčičan* usitatus *Trenčan*, s. 26, „Major Slavorum pars loco terminationis *išťa* adhibet terminationem *iščo* et loco huius communiter terminationem *isko*“, s. 29; pozoruhodná je aj formulácia „Quae in aliis linguis, e. g. germanica, sunt composita substantiva, non mox compositionem admittunt pannonio-slavicam“, s. 68).

1.6 Úzus sa takto rozvíjal do značnej miery nezávisle od pokusu o kodifikáciu slovotvornej normy. Formoval sa v mnohých textoch zamerania ľudovúchovného (napr. diela J. Fándlyho), náboženského (napr. kázne neskoršieho ostrihomského arcibiskupa A. Rudnaya) i umeleckého (predovšetkým básnická tvorba J. Hollého). Ľudovúchovné zacielenie aj zreteľ na potenciálneho čitateľa podmienili u J. Fándlyho potrebu vychádzať najmä z lexiky nárečia v okolí Trnavy; teda reprodukovat lexémy už v nej utvorené. Porov. napr. deriváty *ožralec*, *šarhowňa*, *krawaciňec*, *winňica*, *kalužina*, *kmínstwo*, *kad'ečka*, *konopňica*, *poledňajší*, *krumpl'owí*, *oňezdraweť*, *pricifruwať*, deriváty od prevzatých slov *kalendárista*, *bíreška*, *luftnať*, *wicaichnuwať*, *oprobowať* a i. Na druhej strane zložené slová typu *kazoreč*, *okowid'eňí*, *swetomiláček* alebo pokusy o kalkovanie slov prevzatých z nemčiny (*harpuder* – *wlasposípka*), ktoré korešpondovali s už spomínanými dobovými tendenciami umelého tvorenia kompozít, patrili v textoch tohto typu skôr k periférnym prvkom (porov. Majtán, 1987). V homiletických textoch A. Rudnaya sa využívajú lexémy a v ich rámci motiváty (deriváty a kompozitá) z okruhu historicky vytvorenej biblickej, cirkevnej a všeobecne náboženskej lexiky; nejde tu teda o produkciu, lež o reprodukciiu už existujúcich slov. Porov. slová *nebeskí*, *prezretedelnosť*, *bozká* (=božská), *blahoslawenstwo*, *Swátosť*, *Pomazání*, *Owčičec*, *owečka*, *studňica* (*žiwích wód*), *Spasitel*, *kazatel*, *farár*, *farník*, *námestník* (*Géžiša Krista*) a i. Iné motiváty svedčia o využívaní slov utvorených v západo-slovenskom úze: *búreňí*, *wčilagší*, *dowčilka*, *sináček*, *poselstwí* a pod. (porov. Käfer ed., 1998). J. Hollý, vedomý si osobitností básnického jazyka, zaujímal aktívny postoj k tvoreniu nových slov: „Veršovník, abi mohel više sa vinest“

nad obecnú reč, nové slova si stvoruje...čo učí tam, kde pre niektorú vec v obecnej reči ešte žiadneho slova nemá; je prinútení nové si ukovať“ (Krošláková, 1998). Hollý intenzívne využíva produktívne slovotvorné typy celého súboru onomaziologických kategórií. Porov. deriváty *metání, strílání, nawráteň, dówera, zkáza, pótká, ponos, odľuk, podlehlost', známota, nebezpeč, host'instwo, wiprowadzač, predchod'ec, naučit'el', ukroťit'el', poswácañec, hodárňa* (hodovná sieň), *nápočný* (← *nápoky* zsl. „naschvál“), *trasawí, udwihlí* (zdvihnutý), *spomstwiť sa, podbúdzat', zwít'azowať*, adjektívne kompozitá s adverbialnými, číslovkovými a zámennými prvými komponentmi *dobre-(-plní, -složení), welo-(-sláwní, -władní, -údatní, -nábožní), lahko-(-žiwi), richlo-(-perť), široko-(-władní), sedmorsložení* a i. (Hollý, 1947). Úzus teda korešpondoval so systémom, nevychádzal však z kodifikovanej normy, ale vyvíjal sa paralelne s ňou.

2. Približne od tridsiatych rokov 19. storočia sa spoločenská a v súvislosti s ňou i jazyková situácia na Slovensku mení. Silnejú integračné snahy etník vedúce ku konštituovaniu moderných národov. Osobitosťou strednej Európy bolo konštituovanie národov na základe jazyka. „Nyelvében él a nemzet“ (Národ žije vo svojom jazyku) bolo heslom maďarského národného obrodovania. „Bez slovenčiny by sme boli ako rozviazaný snop“, formuloval analogickú myšlienku ex post slovenský spisovateľ, redaktor a organizátor literárneho života Jozef Škultéty. Úsilie o národnú emancipáciu vyvoláva potrebu celospoločensky platného jazykového útvaru už nielen ako prostého komunikačného, lež ako integračného prostriedku. Bernolákom kodifikovaný jazykový útvar túto úlohu nemohol plniť. Bol územne, spoločensky aj konfesionálne ohraničený, keďže ho používala zväčša iba vrstva katolíckych vzdelancov na západnom Slovensku. Túto nevýhodu pociťovali predstavitelia tvoriacej sa slovenskej inteligencie stále intenzívnejšie, riešenie tohto problému sa však hľadalo mimoriadne ťažko. Je azda na svete ojedinelým javom, že v priebehu necelého polstoročia sa ako celospoločensky platný a záväzný komunikačný prostriedok kodifikujú dve navzájom síce geneticky totožné, ale štruktúrne sčasti odchylné a na odlišných teritóriách rozšírené (i keď susediace a plynulo do seba prechádzajúce) jazykové variety. Centrálna (stredoslovenská) varieta sa však ukazovala ako progresívna, expanzívna, a tak aj logicky predurčená na splnenie integračnej úlohy. Kodifikačný akt z r. 1843, spätý predovšetkým s menom **Eudovíta Štúra** (1815 – 1856), sa teda v praxi ukázal ako historicky oprávnený. Proces jeho prijímania bol, pravdaže, kontroverzný (jeho opis a analýza nie je témou tejto práce, porov. o tom najmä Pauliny, 1983), ale úspech možno pokladať za dodatočné kritérium správnosti: norma, ktorej základy kodifikoval

L. Štúr (1846 – odtiaľ názov **štúrovské obdobie**), je v spisovnej forme slovenského jazyka platná dodnes.

2.1 Slovtvorba bola integrálnou, ba rozsahom najobsiahlejšou súčasťou Štúrovho základného kodifikačného spisu *Nauka reči slovenskej* (op. cit., kapitola *O tvorení slov*, s. 20 – 99). Autor v nej preukázal svoju lingvistickú pripravenosť, nadobudnutú štúdiom na nemeckých univerzitách (Halle) autentickým poznaním takých priekopníkov historicko-porovnávacej jazykovedy, akými boli A. Fr. Pott, Fr. Bopp a W. v. Humboldt, ale aj štúdiom už spomenutého diela jedného z najvýznačnejších slavistov tých čias J. Dobrovského (z rozsiahlej literatúry porov. Novák, 1932; Blanár, 1956; Pauliny, 1983; Jóna, 1985). Bol teda bezpochyby lepšie odborne pripravený na úlohu kodifikátora ako pred ním A. Bernolák. Realisticky a objektívne vystihol štruktúru slovnej zásoby jazyka, nebol puristom a pramene možného rozvíjania slovnej zásoby videl rovnako v domácej ľudovej reči ako v blízkych slovanských jazykoch, najmä v už vypestovanej češtine (neopieral sa však o zastarané opisy V. Rosu, P. Doležala a V. Pohla, lež o metodologicky progresívne diela J. Dobrovského a J. Jungmanna), ale nezavrhol ani preberanie medzinárodných termínov. Bol si vedomý dôležitej úlohy slovtvorby v tomto procese a spájal ju so širším chápaním tvorivosti typickej pre slovanské jazyky. Zároveň sa však staval proti prílišnému neologizovaniu a dbal na zachovanie proporcií medzi jednotlivými spôsobmi obohacovania slovnej zásoby. Na tvorenie nových slov využíval zväčša najproduktívnejšie slovtvorné postupy, nesnažil sa aktivizovať všetky slovtvorné typy (teda aj také, ktoré boli v danej etape vývoja slovenčiny neproduktívne) a vôbec sa nepokúšal tvoriť slová bez zohľadnenia slovtvorných zákonitostí slovenčiny (Furdík, 1968). Štúr teda intuitívne pochopil podstatu slovtvorného systému a v kodifikačných úsiliach smeroval k norme, ktorá bola s týmto systémom v súlade. Treba však zdôrazniť, že toto jeho poznanie bolo skôr intuitívne, pretože – paradoxne – spomenutá rozsiahla kapitola *O tvorení slov* bola koncipovaná historicky, teda neopisovala synchronný stav systému. Navyše Štúrov abecedný prehľad slovtvorných prípon, ba skôr len zakončení slov, poňatý čisto hláskoslovne, bez ohľadu na význam, bez čo len zmienky o využití jednotlivých prípon (v tom je v porovnaní s Bernolákovou *Etymologiou* jeho slabina) nemožno pokladať za sústavný výklad slovtvorby. Teda to, čo sa vyčítalo Bernolákovi, že totiž v *Etymologii* splňa svoje kodifikátorské poslanie najslabšie (pozri vyššie), platí rovnako, ba vari ešte viac o Štúrovi a jeho kapitole *O tvorení slov* v *Nauke reči slovenskej*.

2.2 V pretrvávajúcom nedostatku adekvátnej kodifikácie slovtvornej normy sa teda aj v štúrovskom období formoval úzus živelný. V rozrastajúcej sa

produkcii textov písaných a publikovaných podľa Štúrovej kodifikácie – centrálnie postavenie má masívne sa rozvíjajúca beletria, najmä romantická poézia, ale aj poviedková a románová próza, naďalej vznikajú texty ľudovýchovného zamerania, kladú sa základy slovenskej publicistiky, objavuje sa esejistika a pokusy o filozofické texty, Štúr buduje gramatickú terminológiu, ba možno zaznamenať aj systematický pokus o vedecké názvoslovie – bola potreba nových lexikálnych jednotiek nanajvýš akútna. Štúrovská kodifikácia je teda aj počiatkom oživenia slovotvorných procesov v spisovnej slovenčine. V jednotlivých písaných prejavoch tohto obdobia sa postupne zjavujú nové slová tvorené podľa rozličných slovotvorných typov. Autori sa pokúšajú napodobnením formy jestvujúcich slov tvoriť pre nové designáty nové lexikálne jednotky. Robili tak na základe empirického pozorovania a jazykového citu, keďže – ako sme to ukázali – nemohli sa oprieť o adekvátny opis slovotvorných zákonitostí slovenčiny. Vo vzťahu k slovotvornej neologizácii nastala medzi tvorcami textov pomerne zreteľná polarizácia. Umiernenosť v slovotvorbe je charakteristická pre väčšinu popredných autorov krásnej literatúry štúrovského obdobia (J. Kalinčiak, J. M. Hurban, J. Botto, J. Chalupka, J. Kráľ, sčasti A. Sládkovič); opačný pól predstavuje nadmerné neologizovanie v poézii S. B. Hroboňa a M. M. Hodžu (uňho aj v esejistike) i prevažne nevydarené pokusy M. Godru (1851) o tvorenie matematickej a fyzikálnej terminológie (porov. Horecký, 1946 – 48; tenže, 1956; Furdík, 1968).

2.2.1 Charakteristickou črtou slovotvorných aktivít v štúrovskom období bolo u autorov prvého zo spomenutých dvoch prúdov intenzívne využívanie dominantných slovotvorných typov v jednotlivých onomaziologických kategóriách. Tak napr. v rámci názvov spredmetneného deja bolo v značnej prevahe tvorenie slovesných podstatných mien (porov. Horecký, 1971; Furdík, 1968). Verbálne substantíva sa tvorili a využívali v mnohých prípadoch, kde sa neskôr vytvárali a používali substantíva patriace k iným slovotvorným typom: *namáhaňja* za *námaha*, *predstaveňja* za *predstava*, *prednášaňja* za *prednáška*, *staňja* za *stav*, *leťeňja* za *let* a i. Pri tvorení názvov spredmetnenej vlastnosti bol takmer monopolným typom deadjektívny slovotvorný typ s príponou *-osť*: *rozsúdnosť*, *časnosť*, *počúvnosť*, *tíchosť* a pod. Dominantným slovotvorným typom činiteľských názvov bol typ deverbatív s príponou *-tel'*, fungujúci do veľkej miery na úkor ostatných slovotvorných typov tejto onomaziologickej kategórie: *složitel'*, *krjesitel'*, *rozkazovatel'*, *vladatel'*, *kupovatel'* (=kupujúci), *hájitel'* (=obhajca), *pracuvatel'* (=pracovník) a i. Takéto dominantné typy sa uplatňovali prakticky v každej onomaziologickej kategórii substantív.

2.2.2 Táto dominancia sa na druhej strane vyvažovala tvorením synonymných derivátov z paralelných slovotvorných typov v danej kategórii. Tým

vznikala už spomínaná „lexikálna rezerva“, teda dvojice i celé rady sémanticky aj funkčne totožných derivátov. Až ďalšia jazyková prax rozhodla o tom, ktorý člen takéhoto radu slovotvorných synonym sa zaradí natrvalo do slovnej zásoby, ktorý nadobudne iný význam či funkciu a ktorý pre funkčnú nadbytočnosť zanikne. V spomenutých kategóriách sú takto doložené synonymné rady napr. *poznámenáňa* – *poznámka* – *poznáčka* – *poznam*, *zlom* – *zlomok* – *zlomka*, *predsedaťel* – *predsedník* – *predseda*, *zraďiteľ* – *zradca*, *poslušnosť* – *poslušnosťvo*, *buditeľ* – *budič*, *prjevodca* – *prjevodčí* a i. (porov. aj Kondrašov, 1974).

2.2.3 Kým spomenuté dve tendencie rozvíjali úzus v medziach systému, úsilia niektorých slovotvorcov tento iba intuitívne pociťovaný systém vedome alebo nevedome prekračovali. U básnikov-mesianistov M. M. Hodžu a S. B. Hroboňa (najmä uňho) išlo o snahu maximálne sa zmocňovať celistvosti sveta v jeho nadzmyslových, mimozmyslových, duchovných, emocionálnych, ba iracionálnych zložkách. Signalizujú to také neologizmy ako *samostať*, *posemnina*, *čuvina*, *majeť*, *našeť*, *vovšepuosobiť*, *rušenstvovať*, *živoskúsenstvovať* a i. u Hodžu, *rázleba*, *rozhoruna*, *vôbočina*, *jašterač*, *božimný*, *pňošeravý*, *vetrovodohukošumy*, *svatopomstopej*, *Bohobezdno* a mnohé iné u Hroboňa. Ukázalo sa však, že hromadenie takýchto mŕtvonarodených lexikálnych voluntarizmov znížilo až anulovalo komunikatívnosť týchto textov, odsunulo ich na perifériu literárnej tvorby a samotné asystémové „slová“ sa stali iba historickými kuriozitami. Druhú stránku takejto parasystémovej neologizácie (termín *parasystém* pozri u Šlosara, 1999) tvoria pokusy o konštituovanie odbornej terminológie. Najvýraznejší bol pokus M. Godru v jeho príspevku *Prířesok k veděcko-slovenskému názvoslovu* (1851). Išlo o návrhy termínov z oblasti filozofie, logiky, matematiky a geometrie (porov. Horecký, 1956, s. 12). Godra sa síce odvoláva na už existujúcu odbornú terminológiu z týchto oblastí v češtine, čiastočne aj v ruštine a v srbčine, usiluje sa však o čo najosobitejšiu slovenskú podobu príslušných termínov. Výsledok bol nevydarený: nerešpektovanie, resp. nepoznanie systémových pravidiel slovotvorby vyústilo do vytvorenia takých neorganických neologizmov, ktoré od okamihu svojho utvorenia nemali nádej udržať sa v slovnej zásobe. Precenil napr. možnosti tvorenia dejových substantív podľa neproduktívneho slovotvorného typu s príponou *-ba*: *umelba*, *roztrojba*, *súčetba*, *pokročba*, *náchilba*, *vísledňovačba* a i. alebo s príponou *-anka*: *náznačenka*, *vírčenka*, *vísledňovanka*, *zpozorovanka* a i., konštruoval umelé slovotvorné hniezda (*um* → *umár*, *umárit*, *umárski*, *umárstvo*, *umohled*, *umohledba*, *umohledbár* a i.), nečudo teda, že jeho dobre mienené úsilie nevyhnutne vyšlo nazmar.

2.3 V štúrovskom období vývinu spisovnej slovenčiny teda slootovorný systém zostával naďalej vedecky nepoznaný, norma nebola kodifikovaná, v úze sa však tvorili motiváty väčšinou s intuitívnym zachovávaním pravidiel slootovorby. Voluntaristické, so systémom a normou nekorešpondujúce neologizmy nemali predpoklady na začlenenie do slovnej zásoby.

3. Revolučné udalosti rokov 1848 – 49 boli otrasom pre celú monarchiu. Okrem iného aj citeľne narušili proces integrácie slovenského etnika. Jazyková situácia slovenského obyvateľstva na území vtedajšieho Horného Uhorska bola doslova chaotická (takto ju charakterizuje E. Pauliny, 1983, s. 196). Pravopisná a morfológická podoba Štúrom kodifikovanej spisovnej normy vzbudzovala mnoho námietok a zdalo sa, že nemá šance na všeobecné prijatie. Ján Kollár sa mocensky pokúšal presadzovať na Slovensku ním samým voluntaristicky upravenú češtinu – umelý, v praktickej komunikácii nikde nepoužívaný jazykový útvar (porov. Rajnoch, 1998, s. 21). Zároveň ešte doznievalo používanie bernolákovskej spisovnej normy. Kritická situácia potrebovala urýchlené a rázne riešenie. Podarilo sa ho vypracovať prvému slovenskému profesionálnemu jazykovedcovi, jednému z odchovancov viedenskej slavistiky, žiakovi B. Kopitara a F. Miklosicha **Martinovi Hattalovi** (1821 – 1903). Hoci slovenskí lingvisti hodnotia Hattalovu činnosť nejednoznačne (porov. napr. Jóna, 1985), objektívne treba konštatovať, že svojou kodifikáciou normy spisovnej slovenčiny, podanou a postupne rozvinutou v jeho gramatikách z 50. a 60. rokov (*Grammatica linguae slovenicae*, 1850; *Krátká mluvnica slovenská*, 1852; *Srovnávací mluvnice jazyka českého a slovenského*, 1856; *Mluvnice jazyka slovenského*, 1864 – 1865), „v období, keď bol ohrozený osud spisovnej slovenčiny, dokázal zjednotiť v spoločnej spisovnej reči dve základné verzie spisovnej slovenčiny: bernolákovčinu a štúrovčinu“ (Habovštiaková, 1971, s. 40). Napriek tomu sa vývinové obdobie, ktoré sa začalo Hattalovou kodifikáciou (v slovenskej lingvistickej tradícii sa pre ňu zaužíval termín „hodžovsko-hattalovská reforma“ podľa našej mienky neprávom, účasť M. M. Hodžu ju ovplyvňovala skôr negatívne), sa dnes nenazýva „hattalovským“, ako by sa to čakalo podľa analógie s názvami *berňolákovské* a *štúrovské* obdobie. Nasledujúce roky (pripomeňme si ich historické pozadie: išlo o roky Bachovho absolutizmu a jeho konca v 50. rokoch, o krízu monarchie v súvislosti s jej vojenskými porážkami v 60. rokoch, o rakúsko-maďarské vyrovnanie v r. 1867 a vznik dualistickej monarchie) prinášajú rozšírenie možností na uplatnenie spisovnej slovenčiny. Podľa vzoru kultúrno-spoločenských ustanovizní zvaných u iných slovanských národov Maticami (*Matica česká*, *Matica srpska*, *Matica hrvatska*) vzniká r. 1863 *Matica slovenská*, ktorá v nasledujúcich rokoch do jej administratívneho zrušenia r. 1875

bola rozhodujúcou inštitučnou platformou pre vznik a počiatočný rozvoj kultúrno-osvetovej a vedeckej práce, pre mnohostrannú publikačnú činnosť (vydávanie učebníc, ľudovýchovných spisov a kalendárov, ale aj vedeckých rozpráv, literárnych časopisov, almanachov a politických novín), a to všetko v „rekodifikovanej“ (termín je náš) spisovnej podobe slovenského jazyka. „Zriadenie a dvanásťročné fungovanie Matice slovenskej malo veľký význam pre definitívne víťazstvo a širšie spoločenské uplatnenie spisovnej slovenčiny“ (Blanár – Jóna – Ružička, 1974, s. 14). Preto sa pre obdobie približne v rokoch 1860 – 1880 zaužívalo pomenovanie **matičné obdobie**.

3.1 Kodifikačná aktivita M. Hattalu sa slovotvorby takmer nedotkla. Hattala plánoval venovať tvoreniu slov osobitnú prácu (avizoval to v *Mluvnici jazyka slovenského*, 1864, s. 56), ale svoj úmysel neuskutočnil. Relatívne širšie sa venoval niektorým otázkam tvorenia slov vo svojej *Srovnávací mluvnici jazyka českého a slovenského* (1856, s. XV n., 108 n., 156 n.). Vychádza z prác P. J. Šafárika, F. Miklosicha a A. Schleichera, protirečivý je jeho vzťah k J. Dobrovskému – kritizuje ho, ale miestami z neho doslova preberá. Slovo tvorbu chápe historicko-etymologicky, nerozlišuje medzi slovotvornou a etymologicky ponímanou morfológickou analýzou, nemal na mysli lexikologickú, resp. sémantickú stránku tvorenia slov. Uvedomoval si však existenciu vzťahu odvedenosti medzi slovami (*duť* → *duch*, *smiať sa* → *smiech*, *žihati* → *žihadlo* a i.; mimochodom L. Štúr s ním v tejto veci neprávom polemizoval) a správne zistil systémové korešpondencie medzi niektorými typmi nemeckých kompozít a sémanticky ekvivalentných slovenských derivátov (*tesár* – *Zimmermann*, *knihár* – *Buchbinder*, *zvonár* – *Glocken-giesser*, *rezbár* – *Bildhauer*, *hlavné mesto* – *Hauptstadt*, *masť na vlasy* – *Haarsalbe* a pod.). Trvalú hodnotu majú Hattalove poznatky tam, kde vychádzal nie z historizujúcej schémy a apriórnych myšlienkových konštrukcií, ale zo živého jazykového materiálu. Pravda, jeho výklady sú zväčša teoretické, bez priameho zreteľa na jazykovú prax a na kodifikáciu spisovnej normy. K adekvátnemu poznaniu slovotvorného systému sa Hattala síce priblížil, ale sústavne ho neopísal (porov. Furdík, 1971b).

3.2.1 Pre úzus teda neboli výklady o slovotvorbe v gramatikách M. Hattalu ani iných autorov (F. Mráz, J. Viktorin) dostatočnou oporou. Bola to pre konštituovanie lexikálnej normy závažná medzera, lebo pri prudkom rozvoji slovnej zásoby v matičných rokoch chýbali usmerňujúce kritériá. Pritom obohacovanie slovnej zásoby spisovnej slovenčiny tvorením nových slov prebiehalo v matičnom období do istej miery ináč ako v predchádzajúcom štúrovskom období. V porovnaní s ním sa rozšírili možnosti písať a publikovať v spisovnej slovenčine; popri publicistike a beletrii sa vo väčšej miere ako

predtým objavujú práce nielen z humanitných (filozofia, história), ale aj prírodných vied. Tým sa vytvárajú nové pomenovacie potreby najmä v odbornej terminológii. Vzrast pomenovacích potrieb viedol k pokusom využiť pomenovacie možnosti, ktoré spisovná slovenčina poskytovala, hlavne jej slovotvorný potenciál. Výsledkom toho bolo značné množstvo neologizmov a vznik celých radov sémanticky a štylisticky nediferencovaných synonym pre jeden designát. Táto tendencia vyvolala prirodzenú reakciu: varovanie pred svojvoľným neologizovaním, snahy o ustáľovanie slovnej zásoby najmä tam, kde je ustálenosť prvoradou podmienkou správneho fungovania: v odbornej terminológii. Tieto dve protichodné tendencie – živelné, niekedy neprimerané rozširovanie slovnej zásoby o nové pomenovacie jednotky a nie dost dôrazná snaha toto rozširovanie zabrzdiť a usmerniť – boli teda určujúcimi činiteľmi vývoja slovnej zásoby v matičnom období.

3.2.2 Z povedaného vyplýva, že v týchto rokoch závažnosť tvorenia slov, najmä derivácie pre rozvoj slovnej zásoby stúpala. Na tvorenie nových lexikálnych jednotiek sa využívali jestvujúce slovotvorné typy slovenčiny vo zvýšenej miere. Nie sú zriedkavé ani neologizmy tvorené bez ohľadu na systémové zákonitosti slovenskej slovotvorby (porov. napr. nevydarené pokusy o tvorenie názvov z oblasti polície: *čihora* „polícia“, *čihan*, *čihorník* „policajt“, *čihorňa* „policajná strážnica“, všetko tvorené od slovesa *číhať*, pretože vraj táto činnosť je pre políciu charakteristická; porov. Blanár, 1963). Vcelku však možno v matičnom období pozorovať tendenciu k ustáľovaniu formálnej slovotvornej štruktúry derivátov. Slovotvorba v tomto období síce bola do značnej miery živelná, ale v porovnaní s neologizmami viacerých tvorcov v predchádzajúcich obdobiach (porov. 1.5 a 2.2.3) štruktúra novoutvorených slov viac zodpovedala parametrom slovotvorného systému. Tvorcovia nových slov sa snažili vytvárať nové pomenovania napodobňovaním štruktúry jestvujúcich slov, teda v podstate využitím slovotvorného potenciálu existujúcich slovotvorných typov. Ak sa mnohé novoutvorené slová z tohto obdobia v jazyku neudržali, bolo to častejšie preto, že boli nadbytočné, resp. ustúpili iným synonymným pomenovaniam, než preto, že by boli svojou slovotvornou štruktúrou v slovenčine neprijateľné. Napr. v trojjazyčnom slovníku J. Loosa (1869 – 1871) sa ako ekvivalenty subst. *Melker* uvádzajú činiteľské názvy *dojič*, *dojec*, *dojár*, *dojčiar*, *dojelník*, tvorené rozličnými príponami od slovesa *dojiť* „melken“, k slovesu *dokonat* „vollenden, beendigen“ sa uvádzajú dejové substantíva *dokonanie*, *dokon*, *dokonok*, všetky s významom „Beendigung“ a i. V obidvoch prípadoch sa až do súčasnosti udržali iba slová uvedené na prvom mieste. So stavom v slovníku do istej miery korešpondoval stav v súvekových textoch. Napr. vo význame „Bemerkung“ sa v rozličných textoch použili deriváty *poz-*

namenanie, poznámka, poznam, poznačka, zamietka (z rus.), *náznačina*; v dnešnom jazyku len *poznámka* a pod. Takto sa umelo aktivizovali takmer všetky slovotvorné typy v jednotlivých onomaziologických kategóriách; väčšina z takto utvorených slov však bola funkčne nadbytočná, preto sa v slovnej zásobe slovenčiny neudržala.

3.3 V matičnom období sa teda slovotvorný úzus priblížil k slovotvornému systému, norma však v dôsledku nedostatočnej kodifikácie bola živelná. Charakteristická pre ňu bola aktivizácia väčšiny slovotvorných typov bez ich dostatočnej vzájomnej sémantickej a štylistickej diferenciacie. K takejto diferenciacii nevyhnutne muselo prísť v nasledujúcom vývinovom období.

4. Nasledujúce takmer štyridsaťročné obdobie (približne od r. 1880 do konca I. svetovej vojny a rozpadu Rakúsko-uhorskej monarchie v r. 1918) prinieslo na jednej strane zásadné zhoršenie politických podmienok slovenského národného a teda aj jazykového spoločenstva (zatvorenie Matice slovenskej a slovenských gymnázií, systematické úsilie uhorských štátnych orgánov o supremáciu maďarského jazyka na úkor jazykov menšinových národov), na druhej strane posilnilo a definitívne upevnilo pozície spisovnej formy slovenčiny. Spisovný jazyk sa rozvíjal v troch sférach: vo sfére vedeckej, vo sfére publicistickej a vo sfére literárneho umenia (Pauliny, 1983, s. 212). Centrom kultúrneho života Slovákov sa stalo stredoslovenské mesto Turčiansky Svätý Martin. Tu vychádzali najdôležitejšie slovenské publikačné orgány (politický orgán *Národné noviny*, kultúrny a vedecký časopis *Slovenské pohľady*), vznikla tu slovenská kníhtlačiareň, vychádzali tu diela slovenských spisovateľov, vytvárala sa tu teda prestížna podoba slovenského spisovného jazyka, tzv. martinský úzus. Preto je pochopiteľné, že táto etapa vývoja spisovného jazyka sa v slovenskej lingvistike označuje ako **martinské obdobie**.

4.1 Dvoma vedúcimi osobnosťami, ktoré mali najväčší vplyv na formovanie spisovnej normy v tomto období, sa stali jazykovedec **Samuel Czambel** (1856 – 1909) a redaktor, organizátor vydavateľskej činnosti **Jozef Škultéty** (1853 – 1948). S. Czambel, ktorý študoval slavistiku v Budapešti, ďalej na Viedenskej univerzite (r. 1877 u F. Miklosicha, porov. Novák, 1934; Jóna, 1959; Bosák, 1984 a 1996; nemožno teda súhlasiť s K. Rajnochom, ktorý v cit. práci tvrdí, že už J. Záborským a F. V. Sasinkom „sa uzaviera okruh Slovákov, ktorých činnosť v oblasti slovenského jazyka – či už priamo alebo nepriamo – súvisí s Viedňou“ – Rajnoch, 1998, s. 27) a v Prahe (u M. Hattalu a J. Gebauera), svojimi prácami *Tót hangtan* (Slovenské hláskoslovie, 1880), *Slovenský pravopis* (1890) a najmä *Rukoväť spisovnej reči slovenskej* (vyšla v troch vydaniach: 1902, 1915, 1919) dovŕšil kodifikáciu spisovnej slovenčiny na

základe stredoslovenskej variety. Jeho kodifikácia sa stala východiskom spomínaného martinského úzu (presadzoval ho svojou redaktorskou a organizátorskou prácou J. Škultéty) a v hlavných črtách platí dodnes. Možno povedať, že vďaka práci týchto dvoch mužov sa v slovenčine tých čias vytvoril takmer optimálny súlad medzi členmi coseriovskej triády *systém – norma – úzus*.

Názory slovenských bádateľov (Czambela, Škultétyho aj iných autorov, zväčša jazykovedcov-amatérov, ktorí zbierali, publikovali a komentovali nárečový lexikálny materiál) na problémy slovotvorby sa na rozhraní 19. a 20. storočia formovali osobitným spôsobom (porov. Furdík, 1971a). V tomto období síce nevznikla ani jedna závažnejšia práca venovaná výlučne a zámerne otázkam tvorenia slov, ale v mnohých príspevkoch najmä v *Slovenských pohľadoch* sa autori dotýkajú slovotvorných problémov. Pravda, dostávajú sa k nim častejšie cez hláskoslovnú a pravopisnú než cez lexikologickú problematiku. Súvisí to s dvoma tendenciami v úsiliach vtedajších kodifikátorov spisovnej slovenčiny. Na jednej strane sa zoslabuje tendencia obohacovať slovnú zásobu tvorením nových slov. Na rozdiel od hromadnej slovotvorby matičného obdobia sa autori pokúšali o neologizmy iba individuálne, najmä v úsilí doplniť odbornú terminológiu, predovšetkým právnickú a administratívnu (tieto termíny, neraz kalkované podľa maďarských vzorov, sa v ďalšom vývoji neudržali, napr. termíny *javodržanie* „evidencia“, *nestačiteľnosť* „insolvenca“, *lacníba* „limitácia“, *knižiteľ* „účtovník“). Prítom sa však ustavične upozorňovalo na opatrnosť a zdržanlivosť pri tvorení nových slov. Osobitne negatívny postoj k početnejšej neologizácii mal J. Škultéty, a tak svojou autoritou pribrzdil slovotvornú aktivitu. Na druhej strane sa kodifikátori v tomto období snažili ustáliť a upevniť hláskoslovnú a pravopisnú normu, zamedziť alebo aspoň zoslabiť kolísanie foriem. Pri analýze niektorých hláskoslovných a pravopisných problémov sa nevyhnutne dostali k otázke príbuznosti, utvorenosti, slovotvorných súvislostí slov. Tak sa do popredia dostávajú nie otázky aktívnej slovotvorby, ale otázky utvorenosti slov – modernou terminológiou povedané nie genetická, ale funkčno-štruktúrna stránka slovotvorby. Veľmi inštruktívna je v tejto súvislosti kapitola *Z náuky o tvorení kmeňov* v spomínanom Czambelovom diele *Rukoväť spisovnej reči slovenskej*. Zaujímavý je už jej názov, vychádzajúci z nemeckého termínu *Stammbildungslehre* a zrejme použitý pod vplyvom prác F. Miklosicha. V tejto kapitole Czambel dôsledne razí zásadu, aby „pravopis vždy chránil pôvodný sklad slova“, pretože „tým chráni zároveň jasnosť jeho“. Czambel teda preferuje morfematický princíp v pravopise, pretože sa tým uchováva živá slovotvorná motivovanosť a významová priezračnosť slova.

4.2 Túto prítlmenosť aktívnej slovotvorby možno pozorovať aj v textoch popredných prozaikov a básnikov martinského obdobia. V slovenskej literatúre je toto štyridsaťročné epochou „veľkej“ literatúry obdobia realizmu. Príklon najvýznačnejších autorov k ľudovej reči sa prejavil aj v lexike ich diel: prozaici M. Kukučín, J. G. Tajovský, B. S. Timrava, ale sčasti aj svetovou (ruskou a nemeckou) literatúrou formovaný S. H. Vajanský využívajú vo svojich idiolektach predovšetkým deriváty z nárečí, resp. všeobecne z ľudového jazyka. Jedinou výnimkou je najväčší básnik tejto epochy P. O. Hviezdoslav. Jeho náročná, mnohohrstvová básnická reč, čerpajúca panoramaticky z množstva prameňov (všetky slovenské nárečia, všetky slovanské jazyky, biblická lexika, bohatstvo lexikálnych archaizmov atď.) by nebola úplná bez vlastnej slovotvornej aktivity. Hviezdoslav rozšíril hranice slovotvorných typov, podľa nich tvoril poetizmy s vyhraneným umeleckým zámerom; formoval nimi rytmickú štruktúru, obraznosť i dejovú dynamiku svojej lyrickej i epickej poézie. Kompozitá ako *malodušca*, *veľšľastie*, *bielodeň*, *čarovták*, *krásopani*, *sladkorečný*, *zlatolúčový* a i., stovky asufixálnych derivátov (Hviezdoslavova „špecialita“: *blysk*, *hmyr*, *checht*, *nuk*, *štip*, *dónos*, *pokaz*, *prípust*, *úchyl*, *zázer*, *zmut* a i.), deminutív, deprefigovaných slovies atď., to všetko je súčasťou parnasistického arzenálu jeho poetickej dikcie, takej odlišnej od celej ostatnej slovenskej literárnej tvorby tohto obdobia.

5. Zo všetkých vývinových období, ktoré sme sa tu pokúsili v skratke charakterizovať, teda v martinskom období dospel slovotvorný vývoj spisovnej slovenčiny k relatívne najväčšiemu súladu medzi slovotvorným *systémom*, z neho vychádzajúcou priamo alebo nepriamo kodifikovanou *normou* a *úžom* v jazykovej praxi. Bol to podobný proces, akým zrejme prechádzali aj jazyky iných národov stredoeurópskeho priestoru, ale aj s mnohými špecifikami vlastnými len tomuto jazyku a jeho nositeľom. Podobnosť v rozmanitosti, rozmanitosť v podobnosti – to je jedno z možných poučení týchto dejinných pohybov.

Literatúra

- BAGIN, A. 1992. *Študijné roky Antona Bernoláka*. In: Chovan, J. (ed.), s. 47 – 50.
 BAJEC, A. 1951. *Rast slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana, Novinarsko društvo Slovenije. 45 s.
 BÁRCZI, G. 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Budapest, Gondolat 1963. 464 s.
 BERNOLÁK, A. 1787. *Dissertatio philologico-critica de Literis Slavorum, de divisione illarum, nec non accentibus*. Posonii, Typis Joannis Michaelis Landerer 1787. 82 + 31 s.

- BERNOLÁK, A. 1790. *Grammatica Slavica ad systema scholarum nationalium in ditionibus caesario-regiis introductum accommodata*. Posonii, Impensis Joannis Michaelis Landerer 1790. 16 + 312 + 8 s.
- BERNOLÁK, A. 1791. *Etymologia vocum Slavicarum, sistens modum multiplicandi vocabula per derivationem et compositionem*. Tyrnaviae, Typis Wenceslai Jelinek 1791. 160 s.
- BLANÁR, V. 1956. *Ludovít Štúr ako jazykovedec*. Slovenská reč, 1956, roč. 21, č. 3, s. 146 – 168.
- BLANÁR, V. 1963. *Vývin spisovnej slovenčiny v matičných rokoch*. In: Matica slovenská v našich dejinách. Red. J. Mésároš – J. Kropilák. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963, s. 94 – 116.
- BLANÁR, V. 1999. *Jazykovedné dielo Antona Bernoláka vo svetle novších výskumov*. In: Studia Academica Slovaca, roč. 28, Bratislava, Stimul 1999, s. 304 – 316.
- BLANÁR, V. – JÓNA, E. – RUŽIČKA, J. 1974. *Dejiny spisovnej slovenčiny. II. 1.* vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974. 254 s.
- BOSÁK, J. 1984. *Das Werk Samo Czambels in der Sprachsituation der Jahrhundertwende*. Zeitschrift für Slawistik, roč. 29, s. 879 – 882.
- BOSÁK, J. 1996. *140 rokov od narodenia Sama Cambla*. Slovenská reč, 1996, roč. 61, č. 6, s. 324 – 331.
- COSERIU, E. 1975. *Sprachtheorie und allgemeine Sprachwissenschaft: 5 Studien*. München, Wilhelm Fink Verlag 1975. 294 s.
- CZAMBEL, S. 1880. *Tót hangtan*. [Doktorská dizertačná práca.] Budapest 1880.
- CZAMBEL, S. 1890. *Slovenský pravopis. Historicko-kritický nákres*. Budapešť, B. v. 1890.
- CZAMBEL, S. 1902. *Rukoväť spisovnej reči slovenskej*. Turčiansky Svätý Martin, Kníhtlačiarsky úč. spolok 1902. 373 s.
- DOLEŽAL, P. 1746. *Grammatica Slavico-Bohemica*. Posonii, Typis Royerianis 1746. 321 s.
- DOLNÍK, J. 1992. *Bernolákov Slovár ako kodifikačné dielo*. In: Chovan, J. (ed.), s. 104 – 109.
- DORULA, J. 1977. *Slováci v dejinách jazykových vzťahov*. Bratislava, Veda 1977. 136 s.
- FURDÍK, J. 1968. *O tvorení názvov deja a výsledku deja v štúrovskom období*. In: Jazykovedný zborník venovaný VI. slavistickému kongresu. Red. J. Dzurenda et al. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968, s. 89 – 106.
- FURDÍK, J. 1969. *O tvorení niektorých deverbatív v matičnom období*. In: Jazykovedný zborník venovaný prof. PhDr. Štefanovi Tóvikovi, CSc., k šesťdesiatym narodeninám. Red. P. Bungarič et al. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1969, s. 85 – 101.
- FURDÍK, J. 1971a. *Zo slovotvorného vývoja slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 81 + 2 s.
- FURDÍK, J. 1971b. *Tvorenie slov v diele Martina Hattalu*. In: Martin Hattala. 1821 – 1903. Materiál z konferencie konanej v Trstenej dňa 21. a 22. októbra 1970. Red. J. Ružička. Trstená, Prípravný výbor osláv 600 rokov mesta Trstenej a 100 rokov Gymnázia v Trstenej 1971, s. 67 – 73.

- GODRA, M. 1851. *Príhovor k vedeckému názvosloviu*. Slovenske pohľady na vedy, umenia a literatúru, 1851, diel II, sv. 3, s. 95 – 97.
- HABOVŠTIAKOVÁ, K. 1968. *Bernolákovo jazykovedné dielo*. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968. 443 s.
- HABOVŠTIAKOVÁ, K. 1971. *Postoj Martina Hattala k Antonovi Bernolákovi a k bernolákovčine*. In: Martin Hattala. 1821 – 1903. Materiál z konferencie konanej v Trstenej dňa 21. a 22. októbra 1970. Red. J. Ružička. Trstená, Prípravný výbor osláv 600 rokov mesta Trstenej a 100 rokov Gymnázia v Trstenej 1971, s. 34 – 40.
- HABOVŠTIAKOVÁ, K. 1987. *Slovná zásoba spisovnej slovenčiny z vývinového hľadiska*. 1. vyd. Nitra, Pedagogická fakulta v Nitre 1987. 408 s.
- HATTALA, M. 1857. *Srovnávací mluvnice jazyka českého a slovenského*. Praha, Nákladem Calveova kníhkupectví 1857. 330 s.
- HATTALA, M. 1864. *Mluvnica jazyka slovenského*. Diel prvý. Pešť, V. Lauffer 1864. 156 s.
- HAUSER, P. 1978. *Tvoření podstatných jmen v době národního obrození*. Brno, Universita J. E. Purkyně 1978. 201 s.
- HORECKÝ, J. 1956. *Základy slovenskej terminológie*. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956. 146 s.
- CHOVAN, J. (Ed.) 1992. *Pamätnica Antona Bernoláka*. Martin, Matica slovenská 1992. 292 s.
- CHOVANOVÁ, K. 1992. *Biografické kalendárium Antona Bernoláka*. In: Chovan, J. (ed.), s. 13 – 14.
- JÓNA, E. 1959. *Samo Czambel (1856 – 1909) a spisovná slovenčina*. Slovenská reč, 1959, roč. 34, č. 6, s. 321 – 345.
- JÓNA, E. 1985. *Postavy slovenskej jazykovedy v dobe Štúrovej*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1985. 172 s.
- KÄFER, I. (ed.) 1998. *Rudnay Sándor és kora – Alexander Rudnay a jeho doba*. Esztergom – Nagyszombat / Ostrihom – Trnava, Katolícka univerzita Petra Pázmaňa – Kultúrny a ochranársky spolok A. Rudnaya v Ostrihome – Spolok sv. Vojtecha v Trnave 1998.
- KEIPERT, H. 1993. *Anton Bernoláks Kodifikation des Slovakischen im Lichte der thesesianischen Schulschriften*. In: Slavistische Studien zum 11. internationalen Slavistenkongress in Pressburg (Bratislava). Eds. K. Gutschmidt – H. Keipert – H. Rothe. Köln – Weimar – Wien 1993, s. 233 – 246.
- KROŠLÁKOVÁ, E. 1998. *Jazykové bohatstvo tvorby Jána Hollého*. In: Käfer, I. (ed.), s. 131 – 135.
- LIFANOV, K. 1997. *Dinamika literaturno-jazykovej situácii v Slováku v XIV – XIX vv.* Australian Slavonic and East European Studies, 1997, roč. 2, č. 1 – 2, s. 19 – 33.
- LIFANOV, K. 1999. *Rekatolizácia ako najdôležitejší medzník v dejinách spisovnej slovenčiny*. Jazykovedný časopis, 1997, roč. 50, č. 1, s. 17 – 26.
- MAJTÁN, M. 1987. *Slovná zásoba vo Fándlyho diele Pilný domajší a poľný hospodár a Bernolákov Slovár*. Slovenská reč, 1987, roč. 52, č. 5, s. 269 – 276.

- NOVÁK, Ľ. 1932. *K vnútorným dejinám spisovnej slovenštiny*. Slavia, I, 1932, s. 73 – 99, 295 – 322.
- NOVÁK, Ľ. 1934. *Samo Czambel a slovenská jazykoveda*. Slovenské pohľady, 1934, roč. 50, č. 12, s. 750 – 755.
- PAULINY, E. 1983. *Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983. 256 s.
- POHL, V. 1756. *Grammatica linguae bohemicae oder Die Böhmische Sprach-Kunst...* Wien – Prag – Triest 1756.
- RAJNOCH, K. 1998. *Vplyv viedenského prostredia na pokusy o reformu slovenského jazyka v 18. a 19. storočí*. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica 49. Red. P. Žigo et al. Bratislava, Univerzita Komenského 1998, s. 21 – 27.
- ROSA, V. 1672. *Čechořečnost, seu gramatica linguae bohemicae*. Praga 1672.
- Martin Hattala. 1821 – 1903*. Materiál z konferencie konanej v Trstenej dňa 21. a 22. októbra 1970. Red. J. Ružička. Trstená, Pripravný výbor osláv 600 rokov mesta Trstenej a 100 rokov Gymnázia v Trstenej 1971. 96 s.
- SKLADANÁ, J. 1987. *Kamaldulská škola*. In: Prekursorzy słowiańskiego językoznawstwa porównaczego (do końca XVIII wieku). Red. H. Orzechowska – M. Basaj. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1987, s. 175 – 183.
- ŠLOSAR, D. 1999. *Česká kompozita diachronně*. 1. vyd. Brno, Masarykova univerzita v Brně 1999. 126 s.

Spracované podľa materiálu:

FURDÍK, J.: *Slovotvorný vývin slovenčiny v rokoch 1780 – 1918*. 12 rkp. s. [dátum poslednej úpravy: 11. 11. 2000]

Doplnené údajmi z:

FURDÍK, J.: *Zur Entwicklung der slowakischen Wortbildung in den Jahren 1780 – 1914*. Wiener Slawistisches Jahrbuch, 1999, roč. 45, s. 29 – 40.

Slovtvorné procesy v súčasnej spisovnej slovenčine

1.1 Prvá polovica štyridsiatych rokov 20. storočia – časové východisko sledovania vývoja slovenčiny za posledné polstoročie – bola aj v lexikálnej zásobe slovenčiny obdobím istej stabilizácie (Ružička, 1970, s. 101). Slovtvorný systém bol v tomto období relatívne ustálený. Zväčša to bol výsledok spontánneho vývinu, utvárania lexikálnych jednotiek podľa modelov intuitívne pociťovaných ako „prirodzené“, bežné, zhodné so spontánnym jazykovým vedomím (Horecký, 1991b, s. 87; Dolník, 1995, s. 23 – 25). Rozkolísanosť súvisiaca s náhlým rozšírením funkčného priestoru slovenčiny po r. 1918 i so silným prílevom lexikálnych, resp. slovtvorných prevzatí z češtiny najmä v 20. rokoch, sa v nasledujúcom desaťročí v značnej miere utlmila. Prevzaté prvky sa zväčša v slovenskej lexike alebo ako neústrojné neudržali, alebo sa prispôbobi parametrom slovenského slovtvorného systému.

Tento proces sa čiastočne usmernil a urýchlil vtedy, keď sa najmä po vzniku časopisu Slovenská reč r. 1932 začalo venovať viac pozornosti slovtvorným problémom i v normatívnej činnosti jazykovedcov (Furdík, 1971, s. 75 – 77; Blanár – Jóna – Ružička, 1974, s. 212 – 213). Spočiatku sa takto upozorňovalo na nenáležité prvky prevažne vo formálnej štruktúre jednotlivých derivátov a kompozít ponajviac v súvislosti s odchýlkami medzi češtinou a slovenčinou: na rozdielnosti v slovtvornom formante („delítko“ – *delidlo*, „chránitko“ – *chránidlo*, „doterný“ – *dotieravý*, „dozorčí“ – *dozorný*, „knihoveň“ – *knihovňa* – *knižnica*, „merič“ – *merač* – *merník*, „majstryňa“ – *majsterkyňa* – *majsterka*, „nažltlý“ – *žltkastý*, a i.), v slovtvornom základe („bázlivý“ – *bojazlivý*, „čočka“ – *šošovica*, *šošovka*, „dosažitelný“ – *dosiahnuteľný*, „jednací“ – *rokovací*, „kartáčový otisk“ – *kefový obťah*, „mlhovina“ – *hmlovina*, „msta“ – *pomsta*, „práporečník“ – *zástavník*, „tkalcovňa“ – *tkáčovňa*, „tlšťka“ – *hrúbka*, „výtopňa“ – *výhrevňa* atď.), ba v celej slovtvornej štruktúre *slove* („knihväzač“ – *knihár*, „dôtko“ – *pokarhanie*, „jazdenka“ – *cestovný lístok*, „kapesník“ – *vreckovka*, „kovadlina“ – *nákova*, „ložnica“ – *spáľňa*, „modrina“ – *sinka*, „nastítni“ – *načrtnúť*, „poptávka“ – *dopyt*, „prádlo“ – *bielizeň*, „topiareň“ – *výhrevňa*, „zemedelec“ – *rolník*, „zemelstvo“ – *poľnohospodárstvo* atď.). Zväčša tu však išlo o upozornenie bez hlbšieho teoretického zdôvodnenia.

1.2 Lexikálna zásoba slovenčiny bola už v tomto období vo vysokom stupni slovtvorne motivovaná. Zreteľne sa tento stav odráža aj v tzv. matičnom *Slovníku spisovného jazyka slovenského* (Jánošík – Jóna, 1949; ďalej SSJS).

Slovník síce zostal torzom, publikovaný bol z neho iba prvý diel (písmená A – J, rozsah takmer 18 000 hesiel), ale aj toto čiastkové zachytenie slovenskej lexiky dostatočne zvyrazňuje práve slovotvorno-motivačné vzťahy medzi lexikálnymi jednotkami:

(a) Bohatosť slovotvorných hniezd vychádzajúcich z jednotlivých prvotných motivantov. Hoci z hľadiska súčasnej lexikografie je v SSJS spracovanie hesiel patriacich do príslušných slovotvorných hniezd málo ekonomické (hniezdovanie v dnešnom zmysle sa v ňom neuplatňuje, ako osobitné heslá sa v ňom uvádzajú dokonca aj slovesné podstatné mená), práve takto sa plasticky ukázalo bohatstvo i rozvetvenosť jednotlivých slovotvorných hniezd. Dôsledné úsilie autorov slovníka o materiálové doloženie heslových slov dáva možnosť presvedčiť sa o tom, že nešlo o svojvoľné tvorenie ako neraz v 19. storočí napr. u M. Godru alebo J. Loosa (Furdík, 1971), ale že dané slová sa v jazykovej praxi naozaj používali. Takto je v SSJS zachytených napr. zo slovotvorného hniezda substantíva *drevo* 44 motivátov (derivátov a kompozít), zo slovotvorného hniezda adjektíva *cudzí* 49 motivátov, zo slovotvorného hniezda slovesa *jesť* 17 motivátov atď.

(b) Slovotvorná zaradenosť prevzatých slov SSJS zväčša uvádza viaceré motiváty aj k prevzatým slovám. Napr. k substantívu *individuum* je zachytených 15 motivátov, k substantívu *intriha* 7, od mena filozofa *G. W. F. Hegela* 5 motivátov (*hegelián*, *hegeliánsky*, *hegelianizmus*, *hegelizmus*, *hegelčina*) viazaný slovotvorný základ vychádzajúci z latinského substantíva *ius*, *iuris* má v SSJS 17 motivátov (okrem iných *jurát*, *jurátsky*, *juridický*, *jurisdikcia*, *jurista*, *juristický*, *justícia*, *justický* atď.). To možno pokladať za dôkaz rozvinutého a dobre fungujúceho mechanizmu pri slovotvorno-motivačnej adaptácii prevzatých slov v lexikálnej zásobe slovenčiny.

(c) Živá konkurencia a pokračujúca, ale nezavŕšená funkčná diferenciacia medzi slovotvornými typmi v rámci jednotlivých onomaziologických kategórií. V SSJS sa to prejavilo častým výskytom významovo neodlíšených slovotvorných synonym a dubliet: *bačová* – *bačovka* (obidve len vo význame „bačova žena“), *ciachovačka* – *ciachovnica*, *horavý* – *horľavý*, *chodák* – *chodiec*, *flautista* – *flautár*, *huslista* – *husliar* (so spoločným významom „hráč na flaute“, „hráč na husliach“), *húštie* – *húština* – *húšťava* – *húšťavina* – *húšť*, *dopravovač* – *dopravovateľ*, *jurát* – *jurátus* – *jurista*, *hauzírant* – *hauzírer*, *hegelčina* – *hegelizmus* – *hegelianizmus* atď.

(d) Klesajúca variantnosť vo formálnej štruktúre derivátov, predovšetkým v morfolologickej štruktúre slovotvorných základov. Z dubletných podôb derivátov sa zvyčajne udržali tie podoby, ktoré boli v kvalitatívnych alebo kvantitatívnych alternáciách súvzťažné buď s motivantmi (*bádat'* – *bádač*, kým podoba *badač* sa v SSJS označuje ako archaizmus; podobne *dosiahnuť* –

dosiahnutie, arch. *dosaženie, *dostihnúť* – *dostihnuteľný*, arch. *dostižiteľný, *dostižený) alebo s alternačným systémom daného slovotvorného typu (*dôvažok*, *čern*; podoby *dovažok*, *čierň* sa takisto hodnotia ako archaizmy).

(e) Jednoznačnosť motivačných vzťahov, zriedkavé narúšanie symetrie medzi štruktúrnou a sémantickou motiváciou. Napr. z lexikografických výkladov významu derivátov tvorených od konateľských názvov príponou *-stvo* v SSJS vyplýva, že sa pri nich zväčša uplatňuje iba vzťah k týmto motivantom a ešte sa nevyvinul vzťah k primárnemu substantívu s významom veci, resp. vyrábaného predmetu. Tak sa aspoň dá usudzovať z toho, ako sa v SSJS interpretujú významy slov *betonárstvo* „zamestnanie betonára“, *debnárstvo* „debnárske remeslo“, *farbiarstvo* „farbiarske remeslo“, *farárstvo* „kňazský stav“; pri substantíve *drevárstvo* sa však popri význame „zamestnanie drevára“ uvádza ako významový odtienok (teda nie ako osobitný význam) „obchod s drevom“, pri substantíve *básnictvo* sa už na prvom mieste uvádza význam „skladanie básní“ so synonymným výkladom „básnické umenie“. Výrazne sú vydelené tieto významy pri substantíve *baníctvo* „1. kopanie rudy, ap., 2. baníčenie, 3. kol. baníci“. Takáto polymotivačnosť sa v slovenčine rozvinula až v ďalšom vývoji (Bosák – Buzássyová, 1985, s. 90 n.).

2. Takto charakterizovaný stav tvorenia slov v slovenčine v polovici 40. rokov bol dynamickým východiskom vývinových procesov v nasledujúcom polstoročí. Tento vývin bol podmienený vzájomným vzťahom pomenovacích potrieb v jazykovom spoločenstve a pomenovacích možností jazykového systému. Prebiehal synergickým pôsobením dvoch antinomických tendencií: kryštalizácie dominánt, vedúcej k štandardizácii a unifikácii, a konkurencie, vedúcej k formálnej i funkčnej diferenciacii. Táto antinómia sa prejavuje na všetkých úrovniach lexikálneho a v jeho rámci aj slovotvorného subsystému:

- v nominačných postupoch (slovotvorba vz. preberanie slov, sémantické tvorenie, združené pomenovania, frazémy);
- vo vlastných slovotvorných postupoch (derivácia vz. kompozícia, v rámci oboch konkrétne derivačné a kompozičné postupy: sufixácia, prefixácia, transflexia, reflexivizácia a kombinácia týchto postupov; juxtapozícia, vlastná kompozícia, kompozično-derivačné postupy);
- v slovotvorných útvaroch (onomaziologické kategórie, slovotvorné typy, slovotvorné hniezda);
- v slovotvorných prostriedkoch (slovotvorné základy a formanty, alternácie pri spájaní základov a formantov).

Slovenská lingvistika postupne skúmala a odhaľovala tieto slovotvorné javy a procesy. Uskutočňovalo sa to v niekoľkých podobách.

2.1 Doznieval ešte diachronický, izolacionistický, skôr mladogramatický prístup, nedostatočne rozlišujúci medzi tvarotvornými a slovotvornými zložkami slova; takýto prístup sa prezentoval v *Gramatike slovenského jazyka* od B. Letza (1950), ukázal sa však ako metodologicky neplodný a pre adekvátny opis jazykovej skutočnosti nevhodný.

2.2 V *Pravidlách slovenského pravopisu* z r. 1953 sa uplatnil normatívny prístup, sústredený na niekoľko slovotvorných typov s cieľom kodifikačne zjednotiť a z formálnej stránky spravidiel slovotvornú štruktúru týchto typov. Tento cieľ sa v podstate dosiahol. Podarilo sa systémovo a prístupne sformulovať pravidlá tvorenia feminatív prechýľovaním (*minister* – *ministerka*, *dedinčan* – *dedinčanka*, *pedagóg* – *pedagogička*, *letec* – *letkyňa*); *Bratislavčan* – *Bratislavčanka*, *Nitran* – *Nitrianka*, *Piešťan-ec* – *Piešťanka*; *Lacko* – *Lacková*, *Strelec* – *Strelcová*, *Stanek* – *Staneková*, *Panov* – *Panovová*, *Krčméry* – *Krčmérová*), pravidlá tvorenia názvov jazykov (*sloven-ský* – *slovenčina*, *francúz-sky* – *francúzština*, *gréck-ky* – *gréčtina*) i tvorenia deverbatívnych adjektív typu *bicí*, *trecí*, *oznamovací*, *bolíaci*, spresnila sa formulácia pravidiel kvantitatívnych alternácií pri sufixálnom tvorení názvov osôb (*bádateľ* – *kazateľ*, *vábič* – *kurič*, *udavač* – *podávač*, *hvezdár* – *mliekár*). Pri formulácii týchto pravidiel sa už prejavili náznaky dynamického chápania slovotvorby najmä tam, kde sa rozlišovala prítomnosť istého javu (napr. kvantitatívnej alternácie) „v slovách staršieho“ pôvodu a jej prítomnosť „v slovách novšieho pôvodu“ (*Pravidlá...*, 1953, s. 53 – 54). Na druhej strane fragmentárnosť opisu a nerozpracovanosť slovotvornej teórie (najmä preferovanie vonkajšej formy a takmer absentujúci zreteľ na slovotvornú sémantiku) nemohli takýto prístup povýšiť na úroveň všeobecne platného opisu slovenskej slovotvorby.

2.3 Progresívnejší bol prístup, ktorý možno nazvať morfológickým. Uplatnil sa najmä v diele, ktoré sa v 50. a 60. rokoch široko využívalo ako základná všeobecná príručka venovaná synchronnému opisu slovenčiny – v *Slovenskej gramatike* E. Paulinyho, J. Ružičku, J. Štolca (1953¹, 1955², 1958³, 1963⁴, 1968⁵). Tvorenie slov sa tu zahŕňa do časti *Náuka o slove*, v ktorej sa uvádzajú základné poznatky zo sémantiky, slovotvorby i morfológie. Slovotvorba sa potom podáva v rámci opisu jednotlivých slovných druhov bezprostredne pred výkladom flexie. Uvádzajú sa stručné poznámky o produktívnych a neproduktívnych spôsoboch tvorenia, upozorňuje sa na prípady vedomia odvodenosti. Vlastný opis je v podstate inventarizáciou slovotvorných prípon v rámci tradične vymedzených sémantických skupín (činiteľské mená, mená zamestnania, názvy miesta, názvy nástrojov, názvy vecí atď.) s kusými poznámkami normatívneho charakteru o formálnej štruktúre derivá-

tov. Náznaky systémového chápania slovotvorby možno pokladať za pokrok v jej vedeckom traktovaní, nedospelo sa však k sústavnému výkladu založenému na teoretických východiskách rešpektujúcich osobitosť slovotvorného subsystému.

2.4 Zásadným obratom v analýze slovenskej slovotvorby sa stal lexikologický prístup, rozpracovaný a dôsledne uplatnený v monografii J. Horeckého *Slovotvorná sústava slovenčiny* (Horecký, 1959, pod zmeneným názvom Horecký, 1971). Za najdôležitejšie metodologické prínosy tohto prístupu možno pokladať:

- chápanie tvorenia slov ako súčasti lexikológie;
- chápanie odvodeného a zloženého slova ako jednotky s binárnou štruktúrou na úrovni výrazu i obsahu, v súvislosti s tým odlíšenie slovotvornej štruktúry slova od jeho morfematickej štruktúry;
- hierarchické vymedzenie slovotvorných parametrov, rozlíšenie slovotvorných prostriedkov, slovotvorných postupov a slovotvorných útvarov, vyделение slovotvorného typu ako základného slovotvorného útvaru;
- chápanie slovotvorného typu ako formálno-sémantického útvaru, zjednoteného spoločným významom i spoločnou formálnou štruktúrou (typ slovotvorného základu, slovotvorná prípona s možnými variáciami a variantmi, typické vokálne i konsonantické alternácie); práve toto poňatie sa ukázalo veľmi plodným aj z normatívneho hľadiska;
- uplatnenie princípu dynamickej synchronie pri opise slovotvorného systému; opis tým získal nevyhnutnú časovú perspektívu, naznačujúcu vývoj od kodifikácie spisovnej podoby slovenčiny po súčasnosť s potenciálnym výhľadom do budúcnosti;
- relatívnu úplnosť opisu, zahŕňajúcu všetky slovotvorne aktívne slovné druhy; tým sa odstránila fragmentárnosť predchádzajúcich prístupov, ukázal sa slovotvorný systém ako celok vrátane tých častí, ktoré si vyžadovali ďalší prehĺbenejší výskum.

2.5 Horeckého opis zostáva aj po štyridsiatich rokoch jediným syntetickým obrazom slovenskej slovotvorby, hoci metodologický pokrok derivatológie vo svete, najmä v slovanských krajinách, ale aj v germanistike a inde, i samotný vývoj slovenskej lexiky ako objektu tohto výskumu si naliehavo vyžaduje nový sústavný opis primeraný súčasným požiadavkám. Dielo J. Horeckého i metodologické podnety českej, ruskej a poľskej derivatológie sa však stali impulzom pre viaceré síce čiastkové, ale svojimi výsledkami veľmi plodné bádania. Dôležitý bol presun pozornosti na skúmanie motivačného potenciálu lexikálnych jednotiek. Ukázalo sa, akú závažnú úlohu pri deverbatívnej derivácii hrá základná sémanticko-gramatická kategória intencie slovesa (Bu-

zássyová, 1974). Popri slovotvornom type sa rozpracovala problematika druhého, komplementárneho slovotvorného útvaru – slovotvornej paradigmy (ibid.). V jej rámci sa pozornosť stále viac sústreďovala na sledovanie motivačných vzťahov, polymotivačnosti, súladu a nesúladu medzi formálnou a sémantickou odvodenosťou (Bosák – Buzássyová, 1985). Sloveso sa analyzovalo nielen ako potenciálny motivant, ale aj ako reálny motivát. Upozornilo sa na produktivitu tvorenia slovies od prídavných mien (Marsinová, 1958) a na konfrontačnom pláne sa analyzovala sémantická stránka verbálnej prefixácie (Sekaninová, 1980). Monograficky sa opísalo tvorenie vzťahových adjektív (Nábělková, 1993) a v rámci širšieho sémantického rozboru aj tvorenie prísloviek (Šikra, 1991). Vo všetkých týchto výskumoch sa ťažisko pozornosti bádateľov výrazne presunulo zo skúmania slovotvornej formy na sledovanie sémantiky derivátov nielen v statickom, ale aj v dynamickom rozmere.

2.6. Prvoradý zreteľ na sémantiku, úsilie zachytiť dynamické tendencie v slovenskej lexike a v jej rámci aj v slovotvorbe, prekonávanie imanentného štruktúrneho opisu uplatňovaním komunikačno-pragmatického prístupu charakterizuje kolektívnu monografiu *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* (Horecký – Buzássyová – Bosák a kol. 1989; ďalej *Dynamika...*). Tu sa najvýraznejšie prejavilo lexikologické chápanie slovotvorby, špecifické pre slovenskú jazykovedu. Slovotvorba sa tu zasadzuje do teórie pomenovania, pohyby v nej sa sledujú vedno so sledovaním pohybov v lexikálnej sémantike, pri konštituovaní a prestavbe paradigmatických vzťahov v lexike, pri preberaní lexikálnych jednotiek, pri ich zaradovaní do jednotlivých komunikačných sfér atď. Ukázalo sa však, že aj v týchto všeobecne lexikálnych procesoch je slovotvorba vo väčšej-menšej miere „zainteresovaná“, ba neraz je ich jadrom a hybnou silou. Vytýčili sa tu štyri základné funkcie pôsobenia slovotvorby na lexikálnu dynamiku: systemizačná, integračná, internacionalizačná a kondenzačná funkcia.

3. Tieto funkcie sa realizujú prostredníctvom všetkých relevantných parametrov slovotvorného systému: slovotvorných prostriedkov, slovotvorných postupov i slovotvorných útvarov. Vo všetkých týchto parametroch prebieha konkurencia medzi členmi ich inventára, daná možnosťou výberu z nich pri každom slovotvorne realizovanom nominačnom akte.

3.1 Spomedzi slovotvorných prostriedkov existuje možnosť výberu jednak z otvoreného inventára potenciálnych slovotvorných základov, jednak z relatívne uzavretého inventára disponibilných slovotvorných formantov.

3.1.1 Výber slovotvorného základu je v podstate totožný s výberom motivujúceho slova (motivanta). Ako najvhodnejšie motivanty sa ukazujú slovesá. Ich motivačný potenciál je takmer neobmedzený. Slovenské sloveso je vďaka

rozvinutému systému vidu a spôsobu slovesného deja schopné rozsiahlej „sebareprodukcie“ (*konat' – vykonať – konávať – vykonávať – povykónávať*), intencný systém zasa umožňuje slovotvorne realizovať pomenovania takmer všetkých možných účastníkov (aktantov a participantov) slovesného deja podľa toho, do ktorého intencného typu patrí dané sloveso ako potenciálny motivant (*písať – písaťel, písár; písadlo, písanka, písanie, písáčka; písáreň; písací, písaný*; Buzássyová, 1974, s. 94). Sloveso je nielen motivantom rozsiahleho súboru derivátov, ale slovesný slovotvorný základ majú i mnohé substantívne aj adjektívne kompozitá tvorené kompozično-sufixálnym alebo kompozično-transflexným postupom (*svetobežník, románopisec, mäsožravý, dlhotrvajúci; rukopis, teplomer, plynovod, cukrovar*). Deverbatívne odvodzovanie je produktívne aj pri slovotvornej adaptácii prevzatých slov. Hoci pomerne často sa preberajú názvy deja v podobe substantíva, čoskoro sa k nim prítvárajú slovesá, ktoré „dodatočne“ zaujímajú pozíciu motivanta: *integrácia – integrovať, tréning – trénovať, blamáž – blamovať* sa.

Takmer v rovnakej miere ako slovesá sú motivačne aktívne substantíva. Tvoria sa od nich substantíva, adjektíva i slovesá. Paradigmaticky produktívne je tvorenie desubstantívnych substantív modifikačného typu (deminutíva, augmentatíva, feminatíva) a tvorenie desubstantívnych relačných adjektív. Desubstantívne slovesá pomenúvajú deje, ktorých účastníkmi sú substancie pomenované ich motivantmi: *učiteľovať* (= byť učiteľom), *žaliť* (= pociťovať žiaľ), *telefonovať* (hovoriť telefónom), *žrebovať* (ťahat' žreb), *okysličiť* (dodať do niečoho kyslík) atď. Substantívum ako motivant je prítomné vo veľkej väčšine kompozít; prinajmenej jeden z ich slovotvorných základov je substantívny (*vodo-pád, malo-mesto, jazyko-veda*). Substantívny slovotvorný základ má asi 40 % derivátov a kompozít.

Značne menej produktívne je tvorenie derivátov a kompozít od adjektív. Vnútroslovnodruhovú tvorbu v rámci adjektív je obmedzené na niekoľko typov modifikačnej derivácie, najmä zosilnenia, zoslabovania a negácie príznaku (*pre-krásny, pra-starý, žlt-kastý, mil-učký, vysok-ánsky, ne-veľký, hyper-moderný, super-tajný*). Deadjektívne tvorenie substantív je produktívne v kategórii spredmetnenia vlastnosti (*blížk-ost', hanbliv-ost'*), v menšej miere pri názvoch nositeľa vlastnosti (*hlup-ák, podnikav-ec, nespokojn-ík*). Práve v sledovanom období sa stalo produktívnym tvorenie deadjektívnych slovičiek, a to činnostných, najmä kauzatívnych (*z-draž-it', z-národn-it', s-presn-it'*) aj stavových s významom nadobúdania stavu (*tučn-iet', chud-nút'*), menej s významom zotrvania v stave (*chorľav-iet', bel-iet' sa*); Marsinová (1958). Adjektíva sú systémovými motivantmi vlastnostných príslovičiek (*lahk-o, pekn-e, (po) bratsk-y*).

Motivačný potenciál ostatných slovných druhov je obmedzený. Z prísloviek bývajú motivantmi derivátov iba okolnostné (*do-dnes*, *za-včas-u*, *do-vedn-a*, *peš-ky*), kým vlastnostné sú inderivabilné, keďže samy bývajú na konci derivačného reťazca. Vlastnostné i okolnostné príslovky sa vyskytujú ako prvý komponent juxta pozičných kompozít typu *novopostavený*, *málopočetný*, *spolupracovať*, *dlhotrvajúci*, *dlhohrajúci*, *spoluvlastník* a i. Číslovky sú zväčša autoderivabilné, motivantmi derivátov patriacich k iným slovným druhom sú len v obmedzenej miere (*troj-ica*, *dvadsať-ina*, *stodvadsaťpäť-ka*, *ôsm-ak*, *šesťnásť-ák*, *milion-ár*; tu možno spomenúť aj „algebraické“ deriváty ako *n-tica*, *x-ty*); produktívne je však tvorenie adjektívnych, v menšej miere substantívnych kompozít s číslovkovým prvým komponentom (*štvorposchodový*, *tridsaťtonový*, *osemmesačný*, *dvadsaťdeväťročný*, *dvojrezný*, *poldruhaizbový*, *polmetrový*; *dvojhra*, *osemuholník*, *štvorvalec*, *prvorodička* a i.). Tvorenie od zámenných základov je už uzavreté, obmedzuje sa na niekoľko jednotlivých derivátov (*ty-kať*, *moj-kať*, *naš-inec*), rozsiahlejšie slootovorné hniezdo sa vyvinulo iba okolo zámena *svoj*, pričom doklady na použitie ním motivovaných derivátov a kompozít svedčia o jeho motivačnej aktivite najmä v 30. a 40. rokoch (*svojeť*, *svojina*, *svojstvo*; *svojbytný*, *svojmocný*, *svojprávny*, *svojstajný*, *svojráz* a i.; *Slovník slovenského jazyka* IV, 1964, s. 374 – 376).

Fungovanie prevzatých slov ako motivantov je súčasťou širšieho procesu mnohostrannej adaptácie lexikálnych prevzatí do slovnej zásoby slovenčiny (*Dynamika...*, 1989, s. 273 n.). Prebieha v štyroch smeroch:

(a) Prevzatá lexéma sa dopĺňa flektivizačným formantom, t. j. pripája sa k nej derivačná morféma s obligátnou relačnou (resp. gramatickou) morfému, čím sa stáva skloňovateľnou či časovateľnou: *tax-ík*, *naiv-ný*, *integr-ovať*. Takto upravené slová sú síce derivátmi, ale nie sú slootovorne motivované, naopak, samy sa stávajú motivantmi ďalších derivátov: *taxik-ár*, *naivn-osť/naiv-ita*, *integr-ácia*.

(b) Lexéma je prevzatá ako slootovorne nemotivovaná, ale remotivuje sa tým, že sa k nej dodatočne prítvorí ďalšia lexéma, ktorá sa pod vplyvom motivačných vzťahov v domácej lexike začína chápať ako jej motivant. Takto sa stali motivovanými napr. prevzaté slová *tréning* (← *trénovať*), *študent* (← *študovať*), *mont-ér* (← *montovať*), *kamufl-áž* (← *kamuflovať*), kým rovnako zakončené lexémy *marketing*, *disident*, *maklér*, *koláž* z nedostatku sekundárne prítvoreného motivanta sa chápu ako nemotivované.

(c) Prevzatá lexéma je motivantom derivátu alebo kompozita tvoreného prevzatým formantom: *hazard-ér*, *burz-ián*, *agent-úra*, *projekt-ant*, *reproduk-tor*, *televíz-or*, *adapt-abilný*; *makro-kozmos*, *cyklo-kros* atď. Tento proces sa odohráva napospol v rámci mutačných onomaziologických kategórií, pre-

dovšetkým pri tvorení substantív; takéto tvorenie je komplementárne voči tvoreniu od domácich motivantov, od ktorých sa v absolútnej väčšine tvoria motiváty domácimi formantmi.

(d) Najvyšší stupeň slovotvornej adaptácie možno pozorovať pri tých prevzatých lexémach, ktoré sa ako motivanty spájajú aj alebo výlučne s domácimi formantmi (pri derivácii), resp. základmi (pri kompozícii): *dirigova-nie*, *vazal-stvo*, *atraktív-n-osť*. Takéto tvorenie (často v konkurencii s tvorením prevzatými formantmi) je rozšírené v transpozičných onomaziologických kategóriách substantív (spredmetnenie deja a vlastnosti; *Dynamika...*, 1989, s. 279 n.). V rámci mutačných kategórií sa tento proces uskutočňuje iba v najproduktívnejších slovotvorných typoch, resp. od motivantov už pevne zaradených do lexiky preberajúceho jazyka: *beton-ár*, *funkci-onár*, *smeč-iar*, *elektr-áreň*, *partaj-ník*, *formova-teľ*, *birmovan-ec*, *plebej-ec*, *korektor-ňa*, *kompresor-ovňa* a i.

Nielen jednoslovné, ale aj viacslovné lexikálne jednotky (združené pomenovania a frazémy) môžu byť motivantmi derivátov a kompozít. V sledovanom období bolo osobitne produktívne kompozično-sufixálne tvorenie vzťahových adjektív od združených pomenovaní: *vysoká škola* → *vysoko-školský*, *slovný druh* → *slovnodruhový*, *literárna veda* → *literárnovedný*, *zahraničný obchod* → *zahraničnoobchodný* a i. Združené pomenovania sú motivantmi univerbizovaných substantivizovaných i sufixálnych lexém: *študijné oddelenie* → *študijné*, *nočná služba* → *nočná*; *osobný vlak* → *osobák*, *diplomová práca* → *diplomovka/diplomka* atď. Frazémami sú motivované napr. kompozitá *pätolízáč* ← *lízať päty niekomu*, *hlavolam* ← *lámať si hlavu*, *bruchopasník* ← *pásť si brucho*, *sedmoslivkár* ← *mať sedem slivák*, *tvrdohlavý* ← *mať tvrdú hlavu*, *krvopotný* ← *potiť sa krvou*; latentná frazeologická motivácia sa dá predpokladať pri kompozitách typu *držgroš*, *utrinos*, *potrimiskár*, *chlebobdarca* a i. Defrazeologickými derivátmi sú napr. substantíva typu *chameleónstvo* ← *meniť názory ako chameleón*, *ulitníctvo* ← *uťahovanie sa do ulity*, *mantinelizmus* ← *pohyb od mantinelu k mantinelu „prechádzanie z jednej krajnosti do druhej“*, *polopatizmus* ← *vysvetľovanie polopate*, ale aj slovesá typu *koňovať* ← *pracovať ako koň*, *opičiť sa* ← *napodobňovať niečo/niekoľko ako opica*, *zjeleniť sa* ← *byť z niečoho jeleň „byť zmätený“*, prípadne s latentnou frazeologickou motiváciou, *zhovädiť (sa)* a i. (Marsinová, 1980).

3.1.2 Kým inventár slovotvorných základov je rozsiahly, otvorený a menlivý, slovotvorné formanty predstavujú síce bohatý, ale relatívne ohraničený a skôr dlhodobý sa meniaci súbor slovotvorných prostriedkov. Ich celkový počet nemožno presne vyčíslieť, pretože sa nedá jednoznačne vymedziť, kedy ide o viac samostatných formantov a kedy o varianty jedného formantu. Odhadom možno stanoviť počet slovotvorných formantov asi na 200 – 250.

Do tohto počtu sa zahŕňajú domáce i prevzaté sufixálne, prefixálne, transflexné, reflexívne a kombinované formanty, ktorými sa tvoria slová zo všetkých slovotvorne aktívnych slovných druhov. Viaceré z nich sa vyskytujú v niekoľkých fónicky, morfológicky alebo slovotvorne podmienených, prípadne rozšírených variantoch; *úrad-ník – brigád-ník, vreck-ár – trúbk-ar; minister-ka – psycholog-ička; brat-ský – otc-ovský – mater-inský* atď.

Väčšinu tohto inventára v sledovanom období tvorili formanty existujúce už v predchádzajúcich vývinových obdobiach. Vývinový pohyb medzi nimi prebiehal niekoľkými spôsobmi:

- ako vzrast, resp. pokles ich využitia v rámci daného slovného druhu ako celku, prípadne v rámci istej onomaziologickej kategórie. Napr. pri tvorení názvov nástrojov a prostriedkov sa konštatuje výrazná produktivnosť sufixov *-č/-ač/-ovač, -čka* a menšia produktivnosť sufixov *-ník, -ák, -dlo, -ka, -ica* (Dynamika..., 1989, s. 84);

- ako funkčná špecializácia voči konkurenčným formantom, často využívaná, ba podnietená ich využívaním na špecifikáciu sémantických vzťahov v terminológii jednotlivých odborov vedy a techniky, napr. *rozvod-ňa – rozvod-nica – rozvádza-č* v elektrotechnickej terminológii (Horecký, 1956, s. 95), *česa-čka – čes-ák, hobl-ica – hobl-ík, zdvih-ák – zdvíha-dlo* pri názvoch nástrojov (Dynamika..., 1989, s. 87);

- ako vznik nových formantov perintegráciou, t. j. presunutím morfematickej hranice medzi slovotvorným základom a pôvodne „štíhlejšim“ formantom: *Košič-an – Prešov-čan; mlad-ík – hrieš-n-ik – ulič-ník*.

Inventár formantov sa v sledovanom období dopĺňal o prevzaté slovotvorné formanty. Pravda, preberanie formantov je pomalší a zložitejší proces ako preberanie slov. Nato, aby sa istý sled foném, ktorými sa končia prevzaté slová, začal uvedomovať ako derivačný sufix, je potrebné:

(a) aby existovala motivačná dvojica sémanticky súvzťažných slov, líšiacich sa prítomnosťou/nepřítomnosťou daného fonematického sledu: *debata – debat-ér, asfalt – asfalt-ér* (nie však *amatér, šofér, guvernér*, keďže k týmto slovám neexistuje motivant);

(b) aby existovala dvojica sémanticky súvzťažných slov líšiacich sa prítomnosťou súvzťažných fonematických sledov: *faš-ista – faš-izmus, ate-ista – ate-izmus* (súvzťažné slová neexistujú napr. k slovám *gymnasta, orgazmus, marazmus*).

Inventár formantov sa postupne obohacuje o útvary, ktoré spočiatku fungovali ako slovotvorné základy zložených slov, ale pri častejšom tvorení príslušných kompozít ich vlastná sémantika zoslabla, takže funkčne poklesli na úroveň derivačného prostriedku – sufixoidu alebo prefixoidu. Z domácich

prostriedkov sa takto „formantizovali“ pôvodné verbálne slovotvorné základy -*vod* (*vodovod, plynovod, ropovod, žľčovod, parovod, teplovod, horúcovod* a i.), -*mer* (*vodomer, tlakomer, vlhkomer, výškomer, obrátkomer* a i.), -*pis* (*chorobopis, miestopis, rukopis, dobropis, životopis, vodopis* a i.), adjektívne -*tvorný* (*slovotvorný, krvotvorný, mestotvorný, kultúrnotvorný, cenotvorný* atď.), z prevzatých útvary -*fil* (*anglofil, frankofil, maďarofil, pedofil*), -*man*¹ (*biblioman, narkoman, megaloman, grafoman*), -*man*² (*kameraman, barman, góľman, finišman, superman*) atď. Z prevzatých prostriedkov sa takto formantizujú častejšie také, ktoré pôvodne fungujú ako prvé komponenty zložených slov, prehodnocujú sa teda na prefixoidy: *agro-* (*agrokomplex, agrosystém*), *bio-* (*biomasa, biosféra, bioplyn*), *eko-* (*ekofilm, ekosystém*), *euro-* (*euromena, euroregión*), *mini-* (*minikára, miniprístroj*), *maxi-*, *makro-*, *stereo-*, *tele-* atď. (*Dynamika...*, 1989, s. 232). Prefixoidov domáceho pôvodu je menej, tendenciu prehodnocovať sa na ne možno pozorovať napr. pri adjektívnych a príslovkových komponentoch *malo-* (*malovýroba, malo-traktor*), *rýchlo-* (*rýchlodráha, rýchloservis*), *spolu-* (*spoluréžia, spoluvčela, spoluvýroba*), *veľko-* (*veľkoparkovisko, veľkosklad*). Možno však pozorovať aj ústup a zastarávanie prefixoidov a sufixoidov; prestáva sa napr. takto využívať prefixoid *veľ-* (*veľhad, veľtrh*) a sufixoid -*slovie* (*tvaroslovie, bohoslovie*).

3.2 Vývinová konkurencia je hlavným faktorom produktivity slovotvorných spôsobov a postupov. Z dvoch základných slovotvorných spôsobov sa aj v uplynulom polstoročí viac uplatňovala derivácia. Rozvinutý derivačný systém efektívne fungoval aj pri saturovaní nových pomenovacích potrieb vznikajúcich v procese spoločenského, hospodárskeho a kultúrneho vývoja (porov. Blanár – Jóna – Ružička, 1974, s. 232 n.; *Dynamika...*, 1989, s. 354 – 356). Derivácia je najekonomickejší spôsobom dopĺňania slovnej zásoby o jednoslovné pomenovania so zreteľnou onomaziologickou štruktúrou ako nápoved'ou lexikálneho významu. Istou nevýhodou derivátov je obmedzená možnosť explicitne vyjadriť komplikovanejšie logické spektrum, ku ktorému sa dospieva pri pomenúvaní zložitejších javov. Takto si možno vysvetliť, že v skúmanom období sa rozvinulo aj tvorenie kompozít, využívaných najmä v písaných textoch (odborná terminológia, publicistika, esejistika), a ešte vo väčšej miere tvorenie združených pomenovaní (*trhové hospodárstvo, zvukový nosič, štátny tajomník, drogová závislosť, produktivita práce* a i.). Aj tieto spôsoby tvorenia však vo väčšej-menšej miere súvisia s deriváciou. Najproduktívnejším kompozičným slovotvorným postupom je už spomenuté prefixoidné tvorenie, ktoré zaujíma prechodné postavenie medzi deriváciou a kompozíciou, väčšina združených pomenovaní zasa obsahuje prinajmenej jeden (zväčša adjektívny) komponent utvorený sufixálnou deriváciou. A tak

tieto tri spôsoby tvorenia pomenovaní fungujú v synergetickej interakcii, v ktorej je centrálnym dynamizujúcim prvkom derivácia.

Z derivačných slovotvorných postupov je v slovenčine najproduktívnejšie tvorenie príponami – sufixácia. Absolútne prevláda v tvorení substantív, v ktorom sa aktívne uplatňuje skoro polovica z vyše 80 vyčleniteľných invariantných substantívnych sufixov. Inventár adjektívnych sufixov je podstatne nižší, ich produktivita je však vysoká: sufixálne tvorenie desubstantívnych vzťahových adjektív je takmer paradigmaticky produktívne. V sufixálnom tvorení slovies dominuje jediný polyfunkčný sufix *-ovať*, tvorenie ostatnými sufixálnymi formantmi (*-núť*, *-čiť*, *-kať*, *-ávať*, *-ievať*) je funkčne obmedzené. Suffixálne tvorenie prísloviek je zdanlivo okrajové (*koň-mo*, *idúc-ky*), novšou vývinovou tendenciou je však tvorenie zreteľových prísloviek motivačne súvisiacich so substantívom: *polievka je chuťovo príjemná* „má príjemnú chuť“; takéto príslovky teda treba pokladať za desubstantívne sufixálne deriváty (Šikra, 1991, s. 132 n.).

Prefixácia je stále dominantným postupom tvorenia slovies. V uplatňovaní jej dvojjedinej funkcie, perfektivizačnej a lexikálno-sémantickej (Sekaninová, 1981, s. 13 n.) nenastali v porovnaní s predchádzajúcim obdobím výraznejšie zmeny. Prefix je natoľko výrazným signálom perfektívnosti slovesa, že sa prefixácia stala významným prostriedkom sémanticko-gramatickej adaptácie prevzatých slovies. Prefixom sa zvyrazňuje perfektívnosť obojvidového slovesa (*zadaptovať*, *zdynamizovať*, *vyprofilovať*, *vygenerovať*, *zintegrovat*), a to aj vtedy, keď príslušná séma je už vo význame slovesa obsiahnutá (*rozanalyzovať*, *vydezinfikovať*, *zakcelerovať*). Akčný rádius prefixácie sa rozšíril aj pri tvorení substantív. Prefixálna realizácia okolnostnej modifikácie (vrátane negácie) je v slovenčine systémová (porov. príklady z predchádzajúcich období: *podsudca*, *prales*, *predpoludnie*), v sledovanom období sa však jej produktivita zvýšila, pričom v porovnaní so slovesami sa viac využívajú prefixy paralelné s predložkami: *medziúver*, *protiútok*, *nadváha*, *predkúpa*, *pozápal*, ale aj *rozjazda*, *dostavba*, *prerozdelenie* a i. Prefixálne tvorenie adjektív domácimi prostriedkami zostáva obmedzené na apreatívno-intenzitný typ (*pramalý*, *priveľký*, *prekrásny*), produktívne je však tvorenie záporných podôb (*neslovenský*, *netriežvy*, *nedospelý*). Zvýšila sa produktivita tvorenia prevzatými predponami: *supertažký*, *ultramoderný*, *hyperkritický* a i.

Tvorenie transflexiou (tvorenie paradigmou, resp. bezpríponové tvorenie) má v rámci substantív centrum v kategórii spredmetnenia deja (*beh*, *let*, *stoj*, *táh*; *osev*, *sklz*, *únik*, *záber*; *hra*, *nákaza*, *dohoda*, *odpoveď*) a sekundárne aj v iných kategóriách deverbatívneho odvodzovania (*zbeh*, *obväz*, *vývar*, *ohyb*, *výstava*, *náplň*; Buzássyová, 1974). Desubstantívne transflexné tvorenie (hod-

notené aj ako spätná derivácia, porov. *Dynamika...*, 1989, s. 55) je novšie, tvoria sa takto konateľské substantíva od prevzatých substantív: *filozofia* – *filozof*, *sociológia* – *sociológ*, *chirurgia* – *chirurg*, *logika* – *logik*. Tvorenie adjektív transflexiou sa obmedzuje na tvorenie druhových prívlastňovacích adjektív, tam je však stále produktívne: *soví*, *sloní*, *žirafí*, *tigrí*, *papagájí* atď. Za transflexiu možno považovať tvorenie slovíes zaradujúcich sa do časových typov *chytat'* (*zarobiť* – *zarábať*, *utrieť* – *utierať*, *vyhnať* – *vyháňať*, *zhrnúť* – *zhŕňať*), *robiť* (*trúba* – *trúbiť*, *biely* – *bieliť*), *rozumieť* (*jasný* – *jasniť*, *populárny* – *populárniet'*).

Reflexivizácia ako postup tvorenia deverbatívnych slovíes je v súčasnej slovenčine produktívna, v slovenskej jazykovede však dosiaľ málo preskúmaná (porov. Kačala, 1989, s. 117), keďže sa problematika zvrtných slovíes skúmala najmä z hľadiska morfológie a syntaxe (Sokolová, 1993). Ťažkosti tu spôsobuje polyfunkčnosť reflexívneho komponentu *sa/si* a rozmanitosť sémantických vzťahov medzi nereflexívnou a reflexívnou podobou slovesa, ktoré sa neľahko poddávajú typizácii (porov. *t'ahať* – *t'ahať sa*, *vytratiť* – *vytratiť sa*, *trápiť* – *trápiť sa*, *priznať* – *priznať sa*, *skladať* – *skladať sa* atď.).

Za závažnú vývinovú tendenciu v skúmanom období možno považovať vzrast produktivity kombinovanej derivácie (konfixácie), t. j. využitia dvoch (niekedy až troch) druhov slovtvorného formantu pri jednom slovtvornom akte. Takto sa vytvárajú kombinácie prefixálnych a sufixálnych, prefixálno-transflexných, prefixálno-reflexívnych, ba i prefixálno-sufixálno-reflexívnych formantov. Konfixálne tvorenie je produktívne vo všetkých troch slovtvorne aktívnych slovných druhoch: pri tvorení substantív (*pod-pät-ok*, *ná-kolen-ník*, *prie-cest-ie*), adjektív (*pod-mor-ský*, *medzi-planet-árny*, *bez-breh-ý*) i slovíes (*z-hudob-niť*, *s-presn-iť*, *na-jesť sa*, *roz-konár-iť sa*).

Tvorenie slov kompozíciou sa v skúmanom období stalo produktívnejším ako v predchádzajúcich vývinových obdobiach. Zvýšila sa produktivita všetkých kompozičných slovtvorných postupov: juxtaopozičného tvorenia (*drevotrieska*, *šéflekár*; *hrubosiaty*, *vždyzelený*; *spolupôsobiť*, *znovuotvoriť*), čistej kompozície (*človekohodina*, *malotraktor*; *sladkokyslý*, *zlatohnedý*), kompozično-derivačného (-sufixálneho i -trasflexného) postupu (*mucholapka*, *Banskobystričan*; *ropovod*, *rukopis*; *vysokoškolský*, *silnoprádový*; *krivonohý*, *širokostrechy*). Vzrast pomenovacích potrieb, zintenzívnenie jazykových kontaktov, internacionalizácia výrazových prostriedkov najmä v odbornej terminológii a v publicistike však viedli k rozšíreniu dimenzií kompozičnej slovtvorby. Produktívnym sa stalo tvorenie internacionálnych kompozít (*diskoples*, *euroflaša*, *hífiveža*, *psychodráma* atď.; *Dynamika...*, 1989, s. 231 n.), zloženín s prvým členom skratkovým alebo značkovým (*Rh-faktor*, *A-mužstvo*, *B-*

-vitamín, C-trieda, AC-pumpa). Narastanie počtu zložených slov v súčasnej spisovnej slovenčine je v zhode s internacionálnymi tendenciami a zároveň predstavuje rozvinutie vlastných slovotvorných možností slovenčiny (*Dynamika...*, 1989, s. 241).

3.3 Slovotvorne motivované slová tvorené z existujúcich slovotvorných prostriedkov príslušnými slovotvornými postupmi sa zaraďujú do slovotvorných útvarov – slovotvorných hniezd, slovotvorných typov, onomaziologických kategórií a ich štrukturačných typov.

3.3.1 Vývoj slovotvorných hniezd je ťažké zovšeobecne opísať, pretože je pri každom prvotnom motivante závislý od celého radu mimojazykových i vnútrojazykových (sémantických i formálnych) podmienok (*Dynamika...*, 1989, s. 30; Furdík, 1993, s. 42). Len na ilustráciu možno uviesť, že napr. *Retrográdny slovník slovenčiny* (Mistrík, 1976) zachytáva 200 lexém patriacich do slovotvorného hniezda, ktorého východiskovým motivantom je sloveso *písať*. Z týchto lexém je 18 bezprostredných prefixálnych derivátov (*odpísať, spísať, upísať, vypísať* a i.), 27 sekundárnych imperfektív (*odpisovať, spisovať, upisovať, vypisovať...*), 60 transflexne odvodených a kompozično-transflexne tvorených substantív s časťou *-pis* (*výpis, zápis, odpis, rukopis, strojopis, hanopis* atď.), 68 odvodených i zložených adjektív tvorených napospol od derivátov a kompozít prinajmenej 2. stupňa (*napísaný, zápisný, rukopisný, predpisový, zapisovateľský, neopísateľný*) a i. Zvýšenie či zníženie motivačného potenciálu toho-ktorého prvotného motivanta, pribudnutie nových motivátov, prípady lexikalizácie, sémantickej dekorelácie jednotlivých členov slovotvorného hniezda sú výraznými prejavmi lexikálnej dynamiky. Možno pripomenúť napr. pohyby v slovotvorných hniezdach slov *strana, družstvo, stavať, budovať*; viaceré ich motiváty utvorené približne v r. 1950 – 1980 sa po r. 1989 dostali na perifériu slovnej zásoby.

3.3.2 Vývinové procesy sa dajú dobre sledovať na úrovni onomaziologických kategórií a slovotvorných typov. Základné vývojové tendencie v nich možno zovšeobecniť ako upevňovanie a funkčnú diferenciaciu dominantných slovotvorných typov vo vzájomnej konkurencii v rámci najvyťaženejších onomaziologických kategórií.

Z onomaziologických kategórií substantív boli trvale najfrekvencovanejšie dve transpozičné kategórie: spredmetnenie vlastnosti a spredmetnenie deja. Súviselo to so zvýšenou potrebou pomenúvať abstraktné pojmy a tvoriť texty s prevahou neosobného nominálneho vyjadrenia najmä v odbornej a publicistickej komunikačnej sfére (tendencia k intelektualizácii, internacionalizácii a terminologizácii – *Dynamika...*, 1989, s. 100). Obidve tieto kategórie mali svoje ťažiskové, najproduktívnejšie slovotvorné typy, v obidvoch sa odohrá-

vala konkurencia medzi najproduktívnejším domácim a najexpanzívnejším internacionálnym slovotvorným typom a zároveň boli navzájom prepojené „ambivalentným“ slovotvorným typom, v ktorom sa protiklad vlastnosť – dej neutralizoval.

V kategórii spredmetnenie deja má dominantnú pozíciu slovotvorný typ *písanie* ako univerzálne substantívne pomenovanie deja; voči nemu sa špecializovali typy *beh*, *výroba*, *prednáška*, *mlatba* ako pomenovania „inštitucionalizovaného, organizovaného“ deja (Buzássyová, 1974; Soták, 1978). Internacionálnym konkurentom najproduktívnejšieho typu v tejto kategórii bol typ *integrácia*; prejavilo sa to v značnom počte slovotvorných synonym ako *integrácia* – *integrovanie*, *relativizácia* – *relativizovanie* atď.

V kategórii spredmetnenia vlastnosti absolútne dominoval typ *mladosť* ako univerzálny typ tvorenia substantívnych názvov vlastnosti. Ostatné domáce slovotvorné typy z tejto kategórie (*zloba*, *slabota*, *horúčava*) boli už dávnejšie v podstate neproduktívne, preto špecializácia vynútená pomenovacími potrebami sa nevyhnutne prejavila v dominantnom type: v jeho rámci sa tvoria napr. názvy pasívnej možnosti (*porovnateľnosť*), sklonu (*hanblivosť*), stavu (*pripravenosť*), kvantity (*nehodovosť*). Internacionálnym konkurentom dominantného typu sa stal typ *naivita*, o čom svedčia rady slovotvorných synonym: *expanzivita* – *expanzivnosť*, *graciovita* – *graciovosť* a i. „Neutralizačným“ typom na rozhraní názvov deja a názvov vlastnosti sa stal typ s príponou *-stvo*, využiteľný na vyjadrenie širokého diapazónu slovotvorno-sémantických modifikácií (*vítazstvo*, *klamstvo*, *stavebníctvo*, *hrdinstvo*, *vlastníctvo*, *povýšenie* atď.); porov. Bosák – Buzássyová, 1985, s. 114 – 117).

Medzi modifikačnými kategóriami sa výrazne prejavila paradigmatická pravidelnosť kategórií deminutívnosti (zdrobňujúcich názvov) a feminatívnosti (prechýlených názvov), t. j. možnosť utvoriť takmer od každého substantíva deminutívum (pravda, s výhradou, že „produktivita tvorenia zdrobnenín je určená sémantikou podstatných mien a ich umiestnením v kontexte“ – Trnková, 1991, s. 93) a od každého názvu mužskej osoby prechýlené substantívum. Potenciálne produktívnymi, ale málo využívanými kategóriami sú kategórie augmentatívnosti a mláďat, výrazne ustúpila produktivnosť kategórie hromadnosti (*Dynamika...*, 1989, s. 92 – 98).

Vo vývoji jednotlivých ťažiskových mutačných kategórií sú zreteľné isté paralelné črty. Zväčša sa v nich vykryštalizovali dvojice dominantných najproduktívnejších slovotvorných typov, líšiacich sa medzi sebou jedným sémantickým príznakom. Tak sa napr. pri tvorení činiteľských substantív stali najproduktívnejšími typy *uči-teľ* (typ tvorenia činiteľských názvov od sloves označujúcich abstraktnú činnosť: *dorábatel'*, *dodávateľ*, *hodnotiteľ*) a *zameta-č*

(typ tvorenia činiteľských názvov od slovies označujúcich konkrétnu činnosť: *fúkač, potápač, dláždič*). V rámci desubstantívneho tvorenia konateľských názvov absolútnu dominanciu získal typ s príponou *-ár/-ar/-iar*: *organár, trúbkar, pästiar*. Najproduktívnejším typom tvorenia obyvateľských mien sa stal typ s perintegrovanou príponou *-čan* (*Viedeňčan, Madridčan, Prešovčan*), ktorý postupne prevládal nad typom s pôvodnou príponou *-an* (*Nitrán, Islandčan*). V kategórii názvov osôb podľa príslušnosti sa intenzívnymi konkurentmi stali typ s domácim formantom *-ovec* a s prevzatým formantom *-ista*: *hitlerovec – hitlerista, leninovec – leninista*; názvy podľa príslušnosti k hnutiam a organizáciám (primárne hovorové, postupne sa „neutralizujúce“) tvoria príponou *-ák*: *ľudák, zväzák, kádehák* (← KDH). Pri názvoch nositeľa vlastnosti relatívne najvyššiu produktivitu nadobudlo deadjektívne a departicipiálne tvorenie príponou *-ec*: *podnikavec, poverenec, nadutec*; tento typ je z hľadiska expresivity neutrálny (expresívne, zvyčajne pejoratívne sú len deriváty od motívantov, ktoré sú už samy expresívne: *pluhavec, usoplenec*), kým iné typy tejto kategórie sú inherentne expresívne, čo sa sčasti signalizuje aj osobitnou expresívnou príponou (*čudák, sympaták; zlostník, korupčník; slepáň, dlháň*).

Z názvov ne-osôb sa najviac využili onomaziologické kategórie apelatívnych názvov miesta, názvov prostriedku, názvov výsledku deja, názvov nositeľa vlastnosti a názvov podľa okolnosti.

Medzi názvami miesta sa vyhranili ako dominantné dva slovotvorné typy: typový komplex s *-ň*-ovými formantmi (*koks-áreň, stroj-ovňa, kotol-ňa*), využívaný najmä na tvorenie názvov relatívne uzavretých miest (konkurencia medzi typmi tohto komplexu umožňuje ďalšiu sémantickú diferenciáciu: *strojáreň – strojavňa, opraváreň – opravovňa*), a typ s formantom *-isko*, využívaný na tvorenie názvov otvorených priestranstiev (*d'atelinisko, prekladisko*). Pri tomto type prakticky zanikla konkurencia s tvorením príponou *-ište*; nové deriváty sa príponou *-ište* sa netvoria, existujúce sa od paralelných odvodenín na *-isko* sémanticky diferencovali, pričom sa ich sémantická súvzťažnosť s motivujúcimi slovami oslabila (*stanovisko – stanovisko; učilište, kolbište, útočište*). V kategórii názvov prostriedkov dominantný slovotvorný typ deverbatív s príponou *-č* nadobudol značnú produktivitu (*rozprašovač, odsávač, odkazovač, istič, sýtič*). Konkuruje mu typ s príponou *-čka* (*naberačka, plnička*; porov. slovotvorné, nie však lexikálne synonymá *triedič – triedička, odsávač – odsávačka*), od prevzatých slovies sa tieto názvy tvoria prevzatými sufixami (*sterilizátor, dekodér*). Značne poklesla produktivita predtým dominantného typu deverbatív s príponou *-dlo* (*česadlo, písadlo*; porov. aj *zmäkčovač – zmäkčovadlo, počítač – počítadlo*).

Medzi názvami výsledku deja si dominantné postavenie udržiava typ s deverbatívnyim sufixom *-ok* (*výťažok*, *výrastok*, *odliatok*), departicipiálny typ s príponou *-ina* (*latina*, *tkanina*) a sémanticky špecifikovaný typ s príponou *-ivo* na tvorenie názvov spotrebnej látky (*tkanivo*, *osivo*, *strelivo*). Kategória názvov neosobných nositeľov vlastnosti sa stala produktívnou v dôsledku vzrastu univerbizačného tvorenia, keďže v týchto pomenovaniach sa slovo-tvorným základom stalo adjektívum východiskového združeného pomenovania: *osobný vlak* → *osobák*, *cestovná kancelária* → *cestovka*. Názvy podľa okolností, doména konfixálneho tvorenia, sa sústreďuje do troch slovo-tvorných typov: pri variabilnej prefixálnej časti so sufixálnou časťou *-ok* (*prí-streš-ok*, *ná-trub-ok*), *-ník* (*ná-plec-ník*, *pod-brad-ník*) a s transfexnou časťou *-ie* (*prí-mor-ie*, *po-les-ie*, *do-život-ie*).

Jednou z najzreteľnejších vývinových tendencií uplynulého polstoročia v slovenskej slovotvorbe bola vzrastajúca produktivita tvorenia adjektív, predovšetkým vzťahových (Nábělková, 1993). Na rozdiel od substantív sa však pri tvorení adjektív v jednotlivých onomaziologických kategóriách nevykryštalizovali dominantné slovotvorné typy, lež „vzťahové adjektíva vstupujú na základe možnosti rozmanitých kontextových významových konkretizácií do bohatých slovotvorných paradigmatických vzťahov, podmienených v prvom rade možnosťou utvoriť od toho istého substantívneho základu pomocou rozličných domácich i internacionálnych formantov dvojice alebo celé rady rovnakokoreňových adjektív“ (Nábělková, 1993, s. 48). Takto sa desubstantívnymi adjektívami tvorenými pomocou formantov *-ový*, *-ný*, *-ský* a internacionálnych formantov *-ívny*, *-álny* *-ický* pokrýva v podstate celý súbor typových významov vzťahových adjektív. V dôsledku toho je častá a bežná jednak polysémia adjektív tej istej slovotvornej štruktúry v rozličných adjektívno-substantívnych spojeniach (*školská budova* – *školské vzdelanie* – *školský poriadok* – *školský inšpektor*), jednak variantnosť, synonymia a paronymia adjektívnych derivátov jedného slovotvorného hniezda (*procesný* – *procesový* – *procesuálny*), napokon aj kombinácia oboch týchto typov asymetrie (*telefónna budka* – *telefonický rozhovor*, *novinový stánok* – *novinárska etika* atď.). Relatívne väčšou mierou sémanticko-formálnej symetrie sa vyznačujú len niektoré slovotvorné typy deverbatívnych adjektív, napr. možnosťné adjektíva typu *čitateľný* (*dosiahnuteľný*, *deliteľný*), charakterizačné adjektíva typu *hravý* (*túlavý*, *otáčavý*, *horľavý*), účelové adjektíva typu *písací* (*dýchací*, *kopací*, *odmasťovací*).

Pohyb v tvorení slovies sa odohrával v troch smeroch:

(a) v aktivizácii prefixálneho a prefixálno-reflexívneho tvorenia slovies z celého rozsahu spôsobov slovesného deja: lokalizovanosti (*vletieť*, *vysypať*,

zhodiť, odkopnúť), temporálnosti (*zrevať, prespať, dohovoriť, rozkričať sa*), modalitnosti (*doliať, prevariť, uštváť, nabehať sa, zajesť si*) (Horecký, 1971, 216 n.; Sekaninová, 1980);

(b) vo využití sufixálneho a transflexného tvorenia pri sekundárnej imperfektivizácii: *vyklep-ávať, uskutočň-ovať, vyprac-úvať; spustiť – spúšťať, odradiť – odrádzať* (Oravec, 1958);

(c) v rozvoji desubstantívneho a deadjektívneho sufixálneho, transflexného a konfixálneho tvorenia slovies so slovotvorným významom:

– „byť tým/takým, ako pomenúva motivant“: *šéfovať, poslancovať, záhradničiť, farmárčiť; liečiť sa, zelenáť sa*;

– „stať sa/stávať sa tým/takým, ako pomenúva motivant“: *ovdovieť, zvlčiť sa; tučniť, blednúť*;

– „(u)robiť tým/takým ako pomenúva motivant“: *šrotovať, spopolniť, čistiť, sprísniť, zrealniť, anonymizovať, profesionalizovať sa*;

– „robiť, vytvárať to, čo pomenúva motivant“: *modelovať, dymiť, zobraziť*;

– „opatriť tým (resp. odstrániť to), čo pomenúva motivant“: *farbiť, hnojiť, pečiatkovať, (za)klincovať; odvlákniť, odkôstkovať*;

– „mať dejový vzťah k motivantu ako objektu deja“: *kávičkovať, drogovať, teplotovať, šachovať*;

– „použiť/používať ako nástroj to, čo pomenúva motivant“: *gumovať, telefonovať, veslovať, bicyklovať sa*;

– „byť na mieste, ktoré pomenúva motivant“: *garážovať, nalodiť sa* a i. (porov. Marsinová, 1958; Horecký, 1971; *Dynamika*..., 1989, s. 139 – 169).

4. Vývojové pohyby v slovenskej slovotvorbe možno súhrnne charakterizovať takto:

(a) Slovotvorba sa v skúmanom období vykryštalizovala ako základný pomenovací postup v synergetickej interakcii s ostatnými postupmi, najmä s preberaním lexikálnych jednotiek, s tvorením združených pomenovaní, ale aj so sémantickým tvorením.

(b) Domáci slovotvorný systém sa zdynamizoval (ale nerozkoľsal) intenzívnym kontaktom s prevzatými lexikálnymi aj slovotvornými prvkami (prostriedkami, postupmi aj útvarmi). Tieto prvky sa integrujú do domáceho systému bez toho, aby narúšali jeho autochtónny charakter.

(c) V sledovanom období bol charakteristický výrazný rozvoj slovotvorby vo všetkých slovotvorne aktívnych slovných druhoch. Rozvinula sa nielen slovotvorba substantív, ale aj adjektív a slovies. Tento proces však prebiehal v každom slovnom druhu osobitným spôsobom. Kým pri substantívach určujúcou tendenciou bola kryštalizácia a vzájomná funkčno-sémantická špecifikácia dominantných slovotvorných typov v jednotlivých onomaziologických kategó-

riách, pri prídavných menách a slovesách sa vcelku rovnomerne využíval relatívne obmedzený inventár slovotvorných prostriedkov na vyjadrenie celého spektra typových slovotvorných významov.

Literatúra

- BLANÁR, V. – JÓNA, E. – RUŽIČKA, J. 1974. *Dejiny spisovnej slovenčiny II*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974. 254 s.
- BOSÁK, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. 1985. *Východiská morfémovej analýzy. (Morfematika, slovotvorba.)* Bratislava, Veda 1985. 136 s.
- BUZÁSSYOVÁ, K. 1974. *Sémantická štruktúra slovenských deverbatív*. 1. vyd. Bratislava, Veda 1974. 236 s.
- DOLNÍK, J. 1995. *Teória jazykovej prirodzenosti*. Slovenská reč, 1995, roč. 60, č. 1, s. 18 – 25.
- FURDÍK, J. 1971. *Zo slovotvorného vývoja slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 82 s.
- FURDÍK, J. 1993. *Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie*. 1. vyd. Levoča, Modrý Peter 1993. 200 s.
- HORECKÝ, J. 1956. *Základy slovenskej terminológie*. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956. 146 s.
- HORECKÝ, J. 1959. *Slovotvorná sústava slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava 1959. 218 s.
- HORECKÝ, J. 1971. *Slovenská lexikológia I. Tvorenie slov*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 254 s.
- HORECKÝ, J. 1991. *Jazykové vedomie*. Jazykovedný časopis, 1991, roč. 42, č. 2, s. 81 – 88.
- HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol. 1989. *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Veda 1989. 436 s.
- JÁNOŠÍK, A. – JÓNA, E. 1946 – 1949. *Slovník spisovného jazyka slovenského I*. Turčiansky Svätý Martin, Matica slovenská 1946 – 1949. 992 s.
- KAČALA, J. 1989. *Sloveso a sémantická štruktúra vety*. 1. vyd. Bratislava, Veda 1989. 254 s.
- LETZ, B. 1950. *Gramatika slovenského jazyka*. 1. vyd. Bratislava, Štátne nakladateľstvo 1950. 566 s.
- MARSINOVÁ, M. 1958. *Slovesá z prídavných mien v slovenčine*. In: Jazykovedné štúdie. 3. Spisovný jazyk. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1958, s. 107 – 166.
- MARSINOVÁ, M. 1980. *O jednej skupine slovies odvodených od zvieracích mien*. In: Jazykovedné štúdie. 15. Horeckého zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1980, s. 163 – 168.
- MISTRÍK, J. 1976. *Retrográdny slovník slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Univerzita Komenského 1976. 736 s.
- NÁBĚLKOVÁ, M. 1993. *Vzťahové adjektíva v slovenčine. (Funkčná analýza desubstantívnych derivátov.)* 1. vyd. Bratislava, Veda 1993. 208 s.

- ORAVEC, J. 1958. *Tvorenie nedokonavého vidu v slovenčine*. In: Jazykovedné štúdie. 3. Spisovný jazyk. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1958, s. 167 – 188.
- PAULINY, E. – RUŽIČKA, J. – ŠTOLC, J. 1953¹, 1955², 1958³, 1963⁴, 1968⁵. *Slovenská gramatika*. Martin, Osveta (1. – 2. vyd.), Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo (3. – 5. vyd.).
- Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným a gramatickým slovníkom*. 1. vyd. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1953. 403 s.
- RUŽIČKA, J. 1970. *Spisovná slovenčina v Československu*. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1970. 250 s.
- SEKANINOVÁ, E. 1980. *Sémantická analýza predponového slovesa v ruštine a slovenčine*. 1. vyd. Bratislava, Veda 1980. 200 s.
- Slovník slovenského jazyka*. IV. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1964. 759 s.
- SOKOLOVÁ, M. 1993. *Sémantika slovesa a slovesný rod*. 1. vyd. Bratislava, Veda 1993. 110 s.
- SOTÁK, M. 1978. *Dejové substantíva v slovenčine a v ruštine*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978. 196 s.
- ŠIKRA, J. 1991. *Sémantika slovenských prísloviek*. 1. vyd. Bratislava, Veda 1991. 212 s.
- TRNKOVÁ, J. 1991. *O substantívnej deminutívnej derivácii v slovenčine*. Slovenská reč, 1991, roč. 56, č. 2, s. 87 – 95.

Pôvodne publikované:

- FURDÍK, J.: *Zmeny v jazykových podsystemoch (čiastkových normách). Slovotvorné zmeny*. In: Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Slovenský jazyk. 1. vyd. Red. J. Bosák. Opole, Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej 1998, s. 52 – 68.

2. MEDZI SLOVOTVORBOU A MORFOLÓGIU

O vide a väzbe pri slovesných podstatných menách

Zaradenie slovesných podstatných mien k slovesným tvarom sa v slovenských i českých gramatických príručkách ustálilo a zaužívalo v podstate bez hlbšieho prepracovania. F. Buffa (1966, s. 225 – 228) zaslúžene obrátil pozornosť na túto otázku. Jeho záver o tvorení slovesných podstatných mien ako o postupe slovotvornom a nie tvaroslovnom vyplýva z konfrontácie tvorenia slovesných podstatných mien s možnosťou alebo nemožnosťou tvorenia trpných prídavných. Argumentácia F. Buffu je presvedčivá, ale nemusí byť pre zaradenie slovesných podstatných mien rozhodujúca. Zaradenie slovesných podstatných mien do slovesnej paradigmy sa totiž doteraz primárne zdôvodňovalo inými argumentmi; názor o ich tvorení z kmeňa trpných prídavných vlastne z týchto argumentov iba vyplýval. Derivátov od kmeňa trpných prídavných je viacero, „odvodzovanie nových slov od kmeňov trpných prídavných je v spisovnej slovenčine produktívne“ (Dvonč, 1962, s. 277) a predsa spomedzi všetkých typov týchto derivátov sa do slovesnej paradigmy zaraďovalo iba slovesné podstatné meno. To musí mať svoje príčiny. Preto ak sa má vysloviť rozhodnejší úsudok o gramatickej a slovotvornej povahe slovesného podstatného mena, treba preskúmať tie argumenty, ktorými sa chápanie slovesného podstatného mena ako slovesného tvaru najčastejšie odôvodňovalo.

Sú to v podstate tieto argumenty:

1. Slovesné podstatné meno možno utvoriť od každého slovesa, t. j. ide o tvorenie charakteru paradigmatického, nie slovotvorného.¹

2. Slovesné podstatné meno sa sémanticky úzko viaže k slovesu, teda medzi slovesom a slovesným podstatným menom v zásade niet významového rozdielu.²

3. Slovesné podstatné meno si zachováva slovesný vid, podľhá si väzbu, a ak je utvorené od zvratného slovesa, často si ponecháva zvratný formant *sa*, *si* (Pauliny – Ružička – Štolc, 1963, s. 280; Ondrus, 1964, s. 149).

Prvé dve konštatovania uvádza okrajovo aj F. Buffa (1966, s. 227 – 228); je zaujímavé, že ich používa v prospech slovotvorného zaradenia, kým iní autori nimi odôvodňovali zaradenie morfológické. To ukazuje, že aj ich platnosť

¹ „... niet ani slovesa, z ktorého by sa slovesné podstatné meno nedalo utvoriť...“ (Letz, 1950, s. 182). – „Dějová substantiva v užším smyslu neuvádíme v soustavě slovesných tvarů, slovesná však ano, protože se tvoří ode všech sloves“ (Trávníček, 1951, s. 1404).

² „Pretože je (slovesné podstatné meno – pozn. J. F.) utvorené zo slovesa, má dejový význam“ (Orlovský, 1965, s. 229).

a dosah treba hlbšie preskúmať. Rozhodujúcim pre zaradenie slovesného podstatného mena k slovesnej paradigme sa zdal byť tretí argument. Buffa (1966) z neho (taktiež iba zbežne) spomína väzbu. Ale pretože tu, v otázke gramatickej spätosti slovesného podstatného mena so slovesom, je ťažisko problému, bude azda účelné sústrediť pozornosť na tento okruh.

O zaradení slovesného podstatného mena odznelo v slovenskej i českej jazykovede viacero rozličných mienok od tradičného postoja až po jednoznačné tvrdenie, že slovesné podstatné meno do systému slovesných tvarov nepatrí. Zväčša však išlo o názory vyslovené okrajovo, resp. v súvislosti so spracovaním iných problémov.

Samostatnú štúdiu venoval slovesným podstatným menám G. Baláž (1954). Porovnaním stavu v slovenčine a v ruštine dospel k názoru, že kým v ruštine je tvorenie slovesných podstatných mien (Baláž hovorí o „abstraktných deverbatívach“) záležitosťou slovotvornou, v slovenčine „slovesné podstatné mená sú nie novými slovami, ale mennými slovesnými formami, práve tak ako napr. príčastie“ (1954, s. 21). A. V. Isačenko zaujíma k tejto otázke v každom z oboch dielov svojej porovnávacej gramatiky odlišný postoj; kým v prvom diele formuluje Balážov záver ako otázku (Isačenko, 1954, s. 69; 2. vyd. 1965, s. 48), v druhom pokladá slovesné podstatné mená i v slovenčine za samostatné deverbatívne deriváty (Isačenko, 1960, s. 16). J. Ružička poukazuje na odlišnosti slovesného podstatného mena v porovnaní s ostatnými slovesnými tvarmi, ale hovorí o ňom ešte ako o tvare (Ružička, 1956, s. 13). Ľ. Ďurovič tvrdí, že slovesné podstatné mená sú „substantívami a nie slovesami (teda novými lexémami), hoci pomenúvajú presne ten istý úsek skutočnosti, ten istý dej ako sloveso vo finítnych alebo menných tvaroch (*kupovanie* je tak isto pomenovaním deja ako *kupujem* alebo *kupujú*)“ (Ďurovič, 1953, s. 64). Morfológia slovenského jazyka (ďalej MSJ), i keď zaraďuje slovesné podstatné meno medzi slovesné tvary, hodnotí ho ako „v podstate hybridný prvok, v ktorom sa spájajú vlastnosti dvoch slovných druhov – slovies a podstatných mien“ (MSJ, s. 504). V novšej českej jazykovednej literatúre sa slovesné podstatné meno pokladá za derivát, nie za slovesný tvar. Na morfológickú samostatnosť slovesného podstatného mena poukazuje H. Křížková (1959, s. 195 – 203), oproti infinitívu vymedzuje platnosť slovesného podstatného mena K. Svoboda (1962, najmä s. 7 n. a 73 n.) a jednoznačne za slovotvorný postup pokladá tvorenie slovesných podstatných mien aj M. Dokulil, nazývajúc ich zaradenie do tvaroslovia „věcí jazykozpytné tradice a konvence“ (Dokulil, 1962, s. 16). Takýto postoj je východiskom aj pre M. Jelínka, ktorý podáva podrobný výklad o tvorení slovesných podstatných mien, o ich sémantických vzťahoch a niektorých gramatických vlastnostiach jednak v ka-

pitole o tvorení názvov deja v 2. zväzku monografie o tvorení slov v češtine (Dokulil a kol., 1967, kap. Jména dějová, s. 570 – 578), jednak v niekoľkých samostatných štúdiách (Jelínek, 1962, s. 67 – 72; 1963, s. 229 – 237; 1964, s. 445 – 450).

Gramatická problematika slovesného podstatného mena je v tom, aké vlastnosti slovesa a aké vlastnosti substantíva sa na ňom prejavujú, ktoré z nich sú primárne a ktoré sekundárne (porov. Miko, 1962b, s. 72). Týka sa to jednak gramatických kategórií, jednak toho, či a ako sa na slovesnom podstatnom mene prejavuje základný konštitutívny prvok slovesa – jeho intencia (porov. E. Pauliny, 1943, s. 16; 1958, s. 39).

Slovesné podstatné meno má všetky gramatické kategórie podstatného mena. Kategórie gramatického rodu, čísla a pádu sú jeho vlastnými kategóriami na rozdiel od všetkých slovesných tvarov vo vlastnom zmysle slova; tie totiž, ak môžu rod, číslo a pád formálne vyjadriť, vyjadrujú ich iba v závislosti od nadradeného podstatného mena. Tento fakt má základný význam pre gramatickú povahu slovesného podstatného mena. Chýbajú mu, pravda, i kategórie charakteristické pre finítne tvary slovesa, t. j. čas, spôsob a osoba (Ondrus, 1964, s. 149); pre jeho zaradenie to však nie je podstatné, veď ani neurčité slovesné tvary – prechodník, prídastia a neurčitok – tieto kategórie nemajú. P. Ondrus (1964, s. 19) spomína, že slovesné podstatné meno nadobúda kategóriu abstraktnosti; to však nie je gramatická kategória, ale sémantický pojem, ktorý sa týka nielen slovesného podstatného mena, ale substantívnych názvov deja a vlastnosti vôbec (porov. Horecký, 1958; 1959, s. 26 – tabuľka; MSJ, s. 61 – 64).

Za nesporné sa pokladá tvrdenie, že slovesné podstatné meno si v slovenčine zachováva kategóriu slovesného vidu.³ Práve to je teraz najsilnejším argumentom v prospech zaradenia slovesného podstatného mena k paradigme slovesa.⁴ Pravda, o gramatickosti kategórie vidu existujú rozličné názory: od mienky, že vid je „najcharakteristickejšou gramatickou kategóriou slovesa“

³ „Slovesné podstatné meno patrí do systému slovesných tvarov preto, že si zachovalo gramatickú kategóriu vidu“ (Ondrus, 1964, s. 119). – „Slovesné podstatné meno sa hodnotí ako slovesný tvar najmä preto, lebo sa pri ňom dodržiavajú vidové rozdiely a z väčšej časti aj intencia“ (MSJ, s. 504, zvýraznil J. F.).

⁴ Odlišné zaradenie slovesného podstatného mena v slovenčine a v ruštine, uvádzané F. Buffom (1966 s. 226), nie je teda len vecou „gramatického“ alebo „slovotvorného“ stanoviska v slovenskej a ruskej odbornej literatúre, ale sa opiera o tento zdanlivo principiálny rozdiel: v ruštine sa vidové rozdiely pri slovesnom podstatnom mene strácajú (napr. *projavlenije* je derivátom od *projavlit' i projavlat'*), v slovenčine sa – podľa jestvujúcich názorov – zachovávajú; porov. Isačenko, 1954, s. 68.

(Krupa, 1962, s. 48) cez tvrdenie o vide ako o „liminálnej kategórii“ (Kopečný, 1962, s. 6) až po tézu, že vid patrí ku kategóriám „nejmene gramatickým“ (Křížková, 1959, s. 203). Tieto rozdiely by mohli mať svoje dôsledky aj v názoroch na príslušnosť slovesných podstatných mien: ak je vid gramatickou kategóriou slovesa, potom slová, ktoré si túto gramatickú kategóriu zachovávajú, mali by logicky patriť k slovesnej paradigme a naopak, ak nejde o gramatickú kategóriu, potom by vid nemohol byť kritériom pre takéto zaradenie. Tejto dileme sa však možno vyhnúť. Vid pri slovesných podstatných menách sa totiž nemusí nevyhnutne ponímať ako ich vlastná kategória (nezáleží na tom, či gramatická alebo lexikálna), ale ako vlastnosť ich slovotvorného základu (porov. Dokulil, 1962, s. 16). Tvorenie slovesných podstatných mien je kategoriálne produktívne;⁵ možno ich utvoriť od veľkej väčšiny sloves, obmedzenia sú tu malé. Možno ich teda utvoriť aj od jednotlivých vidových modifikácií slovesa. Fundujúcim slovom⁶ je teda sloveso v príslušnej vidovej forme: *bozkať* – *bozkanie* / *bozkávať* – *bozkávanie*; *padáť* – *padanie* / *padnúť* – *padnutie*. Takýto postup sa uplatňuje nielen pri tvorení slovesných podstatných mien, ale – hoci v značne menšej miere – aj pri iných slovotvorných typoch: pri tvorení činitelských deverbatív príponou *-tel'* (*rušiteľ* – *narušiteľ* – *narušateľ*, *zjednotiteľ* – *zjednocovateľ*, *obnoviteľ* – *obnovovateľ*; porov. Horecký, 1959, s. 76), pri tvorení názov osôb príponou *-ec* z kmeňa trpných príčastí (*chovanec* – *odchovanec*, *hnanec* – *vyhnanec*; Horecký, 1959; porov. i L. Dvonč, 1969, s. 282) i pri tvorení deverbatívnych prídavných mien príponou *-tel'ný* (*počítateľný* – *vypočítateľný*, *poznateľný* – *poznáateľný*, *merateľný* – *zmerateľný*, *obnoviteľný* – *obnovovateľný*; Horecký, 1959, s. 170; 1964, s. 133; Kopečný, 1962, s. 12).

Možnosť odvodzovania od obidvoch vidových foriem však neznamena, že sa vidová korelácia bezo zvyšku zachováva i v derivátoch. Tie sú v tomto smere voči fundujúcim slovesám samostatné. To sa týka aj slovesných podstatných mien: vidové vzťahy sa pri nich nevyskytujú vždy v takej čistej podobe ako pri slovesných tvaroch. „Zoslabenie dejového významu (slovesného podstatného mena – pozn. J. F.) musí ... viesť aj k oslabeniu vidového významu“, konštatuje správne G. Baláž (1954, s. 16). Vidová opozícia medzi dvoma slovesnými podstatnými menami zodpovedá vidovej opozícii fundujú-

⁵ S. Károly (1965, s. 273 – 289) nazýva slovotvorný postup kategoriálne produktívnym, ak „v rámci istej jazykovej (slovnodruhovej, morfolologickej) alebo – užšie vzaté – sémantickej kategórie je využitie istej slovotvornej prípony temer bezvýnimočné“. Za kategoriálne produktívne pokladá Károly asi 95-percentné využitie slovotvornej prípony.

⁶ O pojme fundácie porov. Dokulil, 1962, s. 11.

cich slovies len vtedy, ak je zároveň sémantická stavba slovies i slovesných podstatných mien rovnaká. Iba vtedy platí vzťah:

$$(SPM)_d : (SPM)_n = FS_d : FS_n^7$$

V pároch *písanie – napísanie*, *búchanie – buchnutie*, *mlátenie – vymlátenie*, *uskutočnenie – uskutočňovanie*, *volanie – zavolanie* a i. tento vzťah platí. Sú tu splnené tieto podmienky: od fundujúcich slovies oboch vidov možno utvoriť slovesné podstatné meno, obidve takto utvorené slovesné podstatné mená sa v jazyku využívajú a sémantická stavba fundujúcich slovies je zhodná so sémantikou slovesných podstatných mien.

Ak však niektorá z týchto podmienok nie je splnená, uvedený vzťah prestáva platiť. Jeho platnosť podmieňuje jednak produktivita tvorenia slovesných podstatných mien, jednak sémantický vzťah medzi fundujúcim slovesom a slovesným podstatným menom.

1. Produktivnosť tvorenia slovesných podstatných mien je v slovenčine kategoriálna, ale nie absolútna.⁸ Od niektorých slovies sa slovesné podstatné mená netvoria (*ísť*, *môcť*, *smieť*, *báť sa*, *stačiť*, *dať sa*, *dozvedieť sa*, *chutiť*, *hodiť sa* a i.),⁹ od iných je tvorenie síce potenciálne možné, ale z rozličných príčin sa v jazyku nevyužíva.¹⁰ Od vidových párov týchto slovies však slovesné podstatné meno možno utvoriť: **idenie – prejdenie*, **cenenie – ocenenie*, **trpenie – utrpenie*, **dospenie – dospievanie*, **pracovanie – vypracovanie*, *odpracovanie*, **desenie – zdesenie* a i. Spomenutý vzťah je tu neúplný: jeden jeho člen chýba.

2. Častejšie sú prípady, keď jedno slovesné podstatné meno významovo tesne súvisí so svojím fundujúcim slovesom, kým slovesné podstatné meno utvorené od príslušného vidového páru sa od svojho fundujúceho slovesa už sémanticky oddialilo, prípadne si vzťah k nemu zachovalo len v jednom

⁷ Vysvetlenie skratiek: *SPM* – slovesné podstatné meno; *FS* – fundujúce sloveso; *d* – dokonavosť; *n* – nedokonavosť. Použitie zátvoriek pri *SPN* má naznačiť ich odvodenosť od dokonavého alebo nedokonavého *FS*, teda nie ich vlastnú dokonavosť alebo nedokonavosť.

⁸ S tvrdeniami F. Trávníčka a B. Letza, uvedenými v prvom odseku, teda ťažko možno súhlasiť.

⁹ Porov. aj H. Křížková (1959, s. 197) a A. V. Isačenko (1960, s. 15). Od niektorých Isačenkou uvádzaných slovies však slovesné podstatné meno možno utvoriť: silné *chcenie*, *urobenie* topánok.

¹⁰ To je niekedy podmienené tým, že sa miesto nich používajú dejové mená patriace k iným slovotvorným typom, príp. i neodvodené: *pracovanie – práca*, *skočenie – skok*, *idenie – chod* a pod. Pravda, problematiku konkurencie slovotvorných typov treba ešte preskúmať.

z viacerých významov.¹¹ Sémantický vzťah dvoch slovesných podstatných mien teda nezodpovedá sémantickému vzťahu príslušných fundujúcich slovies. Tým sa však zmenila, oslabila, príp. až zotrela vidová korelácia medzi nimi:

balit' : zabaliť ≠ balenie (obal) : zabalenie

obliecť : obliekať ≠ oblečenie (odev) : obliekanie

opatriť : opatrovať ≠ opatrenie (zárok, zásah) : opatrovanie

opevniť : opevňovať ≠ opevnenie (hradby) : opevňovanie

poslať : posielat' ≠ poslanie (úloha) : posielanie

povolať : povolávať ≠ povolanie (odbor pracovnej činnosti) : povolávanie

predstaviť : predstavovať ≠ predstavenie (verejné uvedenie umeleckého diela) : predstavovanie

presvedčiť : presvedčať ≠ presvedčenie (zmýšľanie) : presvedčanie

Vidové vzťahy slovesných podstatných mien teda zďaleka nie sú presným odzrkadlením vidových vzťahov fundujúcich slovies. Rozdiely sú podmienené jednak činiteľmi slovotvornými (obmedzená možnosť tvoriť slovesné podstatné mená od niektorých slovies), jednak významovými (posuny vo významovej stavbe slovesných podstatných mien). Oba tieto činitele sú mimogramatické; ťažko preto hovoriť pri slovesných podstatných menách o zachovávaní gramatickej kategórie vidu. Slovesné podstatné mená majú teda len tie gramatické kategórie, ktoré sú vlastné všetkým substantívam; vidové rozdiely medzi nimi sú náležitosťou slovotvorného základu a nevplývajú na ich slovnodruhový charakter.

O slovesných podstatných menách sa ďalej tvrdí (hoci nie tak jednoznačne ako o zachovaní vidu), že si zachovávajú aj slovesnú rekciiu, iba akuzatívnu väzbu menia na genitívnu (Pauliny – Ružička – Štolc, 1963, s. 280). F. Buffa správne upozornil, že táto zmena väzby pri slovesnom podstatnom mene je rovnaká ako pri iných deverbatívnych substantívach (Buffa, 1966, s. 227). Zároveň však možno diskutovať aj o tom, či väzba slovesných podstatných mien má rovnakú hodnotu ako väzba slovies.

Pri tvrdení o zachovávaní slovesnej rekcii sa myslí na formálne totožné spojenie slovesa a slovesného podstatného mena s podradeným podstatným

---

¹¹ Sémantika slovesných podstatných mien teda nie je vždy presným obrazom sémantiky fundujúcich slovies. Posuny v ich význame, oslabenie, ba v krajnom prípade až strata dejového významu nie sú pri nich také zriedkavé, ako sa niekedy predpokladá. Svojím spôsobom to potvrdzuje aj prax *Slovníka slovenského jazyka*: v jeho piatich zväzkoch je do 1000 slovesných podstatných mien uvedených ako samostatné heslá, hoci vo všeobecnosti sa v ňom slovesné podstatné mená ani neuvádzajú, ani nehniedzujú. Možnosť významového posunu sa dá považovať za ďalší dôkaz samostatnosti slovesného podstatného mena oproti fundujúcemu slovesu.

menom v bezpredložkovom datíve a inštrumentáli aj v predložkových pádoch: *písať/písanie otcovi, kývať/kývanie hlavou, rozprávať/rozprávanie o zápase, zasahovať/zasahovanie do vnútorných záležitostí, stretnúť sa/stretnutie so známym*. Takejto formálnej totožnosti niet pri väzbe s akuzatívom a genitívom. Slovesné podstatné meno sa s podstatným menom v akuzatíve nespája ako jeho nadradený člen, kým rozloženie spojenia s genitívom je pri ňom iné ako pri slovesách.

Slovesná rencia je iba jednou stránkou dvojstranného vzťahu slovesného deja – vzťahu k agensovi (resp. nositeľovi) na jednej a k paciensovi na druhej strane; tento vzťah nazval E. Pauliny slovesnou intenciou (porov. vyššie). Intencia je konštitutívnym prvkom slovnodruhovej hodnoty slovesa, prejavom dynamickosti slovesného deja. Niet slovesa bez intencie. To platí pre všetky slovesné tvary; ak by teda slovesné podstatné meno bolo slovesným tvarom, malo by to platiť i preň.¹² Ale práve tu sú medzi slovesným podstatným menom a slovesnými tvarmi značné rozdiely.

Vyjadrenie vzťahu slovesného deja k agensovi i k paciensovi je pri slovesných tvaroch obligátne, záväzné, pri slovesnom podstatnom mene len fakultatívne,¹³ ako je to vôbec pri podstatných menách.¹⁴ Slovesné podstatné meno označuje čistý dej bez vzťahu k agensovi i k paciensovi; vyjadrenie tohto vzťahu je pri ňom už „nadbytočné“. Niekoľko príkladov takéhoto označenia čistého deja:

Posledné *napomenutie* bolo zbytočné (Vajanský). – Neznal nič o nových amerických *zdokonaleniach* (Vajanský). – Bohužiaľ, *bozkávanie* prestalo práve tam, kde by sa bolo malo začať (Kukučín). – Niet času na *rozmyšľanie*, ani na *prepísovanie* do čista (Kukučín). – Tak ma vypravili po udelení mnohej rady a *požehnaní* (Kukučín). – Pán bol v sklepe a nerád videl *šuškanie* za chrbtom (Čajak). – Nezbadala, že toto nemôže byť od Perďocha žiadne *zakončenie* (Jilemnický). – Prichytil som ťa pri toľkých klamstvách, že stačia na *obesenie* (Mňačko). – Dala by sa aj na tomto mieste obísť *konštatovaním*, že je to hra „neodivadelná, viac rozprávaná ako dramatická“ (Noge). – Predlož mi *riešenie* (Pravda).

¹² E. Pauliny v citovanej štúdii (1958) vymedzuje pôsobenie slovesnej intencie pre neurčitok, prechodník i prídavia, ale slovesné podstatné meno nespomína.

¹³ „Podstatného jména slovesného se může užívat – na rozdíl od slovesa finitního a infinitivu – bez udání, na koho děj slovesný přechází“ (K. Svoboda, 1962, s. 5); „... dej vyjadrený slovesným podstatným menom sa chápe alebo ako čistý dej, alebo vo vzťahu k agensovi, ale vyjadrenému vetným členom, ktorý je závislý od slovesného podstatného mena. Agens deja je teda v infinitíve implikovaný, kým slovesné podstatné meno podáva dej abstrahovaný od agensa“ (J. Ružička v recenzii Svobodovej práce, 1963, s. 247).

¹⁴ O fakultatívnej intencii podstatného mena hovorí F. Miko (1962a, s. 143).

Z tohto hľadiska potom nemožno rovnako hodnotiť ani spomenuté spojenia slovesa a slovesného podstatného mena s iným substantívom v datíve, inštrumentáli a v predložkových pádoch. Sú síce formálne rovnaké,¹⁵ ale majú inú hodnotu: väzbové spojenia slovesa sú jeho nevyhnutným doplnením, pri slovesnom podstatnom mene je toto doplnenie iba fakultatívne.

Vzťah k agensovi sa pri slovesných tvaroch vyjadruje inými formálnymi prostriedkami ako vzťah k paciensovi. Agens je voči slovesnému tvaru vždy nadradeným členom, paciens sa vyjadruje – okrem pasíva – členom syntakticky podradeným. Pri slovesnom podstatnom mene je však agens i paciens vyjadrený vetným členom syntakticky od neho závislým (porov. pozn. 13), a to:

a) adnominálnym genitívom: *pískanie rušňa, mlčanie mora, bzúčanie ventilátora, búchanie srdca; zoranie poľa, prečítanie správy, pranie bielizne, vedenie vojny*;

b) privlastňovacím prídavným menom: *otcovo volanie, sestрино rozprávanie; špiónovo zatknutie, Kingovo zavraždenie*;

c) privlastňovacím zámenom: *Ani tak nemohla uspokojiť svoje dychtenie (Tatarka). – Vyslovujem mu vďaku za jeho účinkovanie (Stodola). – Treba pochytiť každú iniciatívu a zabezpečiť jej využitie (Pravda).*

Tieto konštrukcie sú jednoznačné len pri slovesných podstatných menách odvodených od neprechodných sloviess (Miko, 1962a, s. 147), pri slovesných podstatných menách od prechodných sloviess možno často len zo sémantiky podradeného člena (ak ním je privlastňovacie zámeno, tak len z kontextu) zistiť, či tento člen je vyjadrením agensa či paciensa (Miko, 1962a). Pre túto rovnocennosť konštrukcií oboch typov môže vzniknúť známy jav konštrukčnej homonymity: *vysielanie rozhlasu – vysielanie správ, fajčenie cigariet – fajčenie žien, skúmanie problému – skúmanie vedca* a pod. Nie sú zriedkavé ani dvojznačné konštrukcie, teda odkázané na širší kontext: *pozvanie príbuzných, učiteľovo potrestanie, jeho riešenie, bozkávanie dievčata* a i. Ak je pritom oslabený aj dejový význam slovesného podstatného mena, môže sa vyskytnúť aj trojznačná konštrukcia: *vedenie strany* – a) strana vedie (gen. agensa), b) stranu vedú (gen. paciensa), c) vedúce teleso, ústredný výbor (gen. príslušnosti). Na druhej strane sú doložené aj konštrukcie, v ktorých podradené podstatné meno v genitíve závisí od dvoch slovesných podstatných mien, pričom vzhľadom k deju jedného z nich je vyjadrením agensa, vzhľadom k druhému vyjadrením paciensa. Porov. doklad z Večerníka: *Nastáva obdobie liahnutia a kladenia mlád'at* (1. mlád'atá sa liahnu, 2. klásť mlád'atá).

¹⁵ Je pravda, že adnominálne spojenia sú motivované „dejovým významom nadradeného podstatného mena a nie substantívnosťou tohto slova“ (Miko, 1962a, s. 245); rozdiel je v ich hodnote, v ich fakultatívnosti oproti obligátnosti slovesných väzieb.

Vyjadrenie agensa a paciensa deja pri slovesnom podstatnom mene teda nie je navzájom dostatočne diferencované formálne ani významovo. Tým sa slovesné podstatné meno zásadne odlišuje od slovesných tvarov a zároveň sa priradzuje k ostatným deverbatívnyim dejovým substantívam, pretože aj pri nich sa vzťah k agensovi a k paciensovi vyjadruje rovnako: *výkup zemiakov, vývoz tovaru, oprava topánok, strata vlasti, elektrifikácia dediny, spev piesní, spev vtákov, náš spev, východ slnka, prednáška zahraničného vedca, streľba útočníkov, učiteľov príchod, jeho výstrel* a i.

Pravda, ak sa pri slovesnom podstatnom mene má vyjadriť agens i paciens deja naraz, vtedy je ich vzájomná formálna diferencácia potrebná. V konštrukciách typu *vykorisťovanie človeka človekom, oslobodenie republiky Sovietskou armádou* je agens deja vyjadrený podstatným menom v inštrumentáli, paciens podstatným menom v genitíve. Tieto substantívne konštrukcie sú v súčasnej slovenčine bežné a pokladajú sa za správne (Ružička, 1963, s. 107 – 108). Zdalo by sa, že sa tu zachováva úplná intenčná schéma prechodného slovesa agens – dej – paciens: *človek vykorisťuje človeka, Sovietska armáda oslobodila republiku*. Lenže inštrumentál v takýchto konštrukciách nie je nevyhnutne vyjadrením pôvodcu deja; môže ísť aj o inštrumentál nástroja, prostriedku alebo spôsobu (Miko, 1962a, s. 246): *vypustenie družice človekom* (← človek vypustil družicu) – *vypustenie družice úsilím ľudí* (← družicu vypustili úsilím ľudí); *zásobovanie obyvateľstva obchodom* (← obchod zásobuje obyvateľstvo) – *zásobovanie obyvateľstva potravinami* (← zásobovať obyvateľstvo potravinami); *usmrtenie zvieratá lekárom* (← lekár usmrtil zviera) – *usmrtenie zvieratá injekciou* (možnosť dvojakej motivácie: usmrtiť zviera injekciou – injekcia usmrtila zviera).

Teda aj v týchto konštrukciách sa intencia slovesa zachováva iba zdanlivo. Platnosť inštrumentálu v nich je podmienená lexikálnym významom príslušných substantív a nevyplýva z intencie slovesa, resp. slovesného podstatného mena. Okrem toho aj tieto konštrukcie sú príznačné nielen pre slovesné podstatné mená, ale aj pre ostatné deverbatívne substantíva. Dosvedčujú to príklady z tlače: *výchova jedného pracovníka druhým, inscenácia hry košíckým divadlom, oprava textu prekladateľom* a i.

Slovesné podstatné meno si teda slovesnú intenciu (a teda ani rekcii ako súčasť intencie) nezachováva v tej miere ako fundujúce sloveso, ale iba tak, ako si ju zachovávajú všetky ostatné dejové substantíva. Preto ho aj podľa tohto kritéria ťažko možno zaraďovať medzi slovesné tvary.

Záveru F. Buffu o slovotvornej samostatnosti slovesných podstatných mien možno teda doplniť poukazom aj na ich gramatickú odchodnosť oproti fundujúcim slovesám. Aj tento fakt, zdá sa, dosvedčuje, že slovesné podstatné

mená nie sú slovesnými tvarmi, ale samostatnými deverbatívnymi derivátmi. Patria k najproduktívnejšiemu slovotvornému typu v rámci tvorenia názvov deja; ich ďalší výskum by mohol podrobnejšie určiť vzťah tohto slovotvorného typu k iným typom tejto skupiny.

Literatúra

- BALÁŽ, G. 1954. *Abstraktné deverbatíva v ruštine, slovenčine a češtine*. Sovetská jazykověda 1954, roč. 4, č. 1, s. 12 – 21.
- BUFFA, F. 1966. *Slovesné podstatné mená z hľadiska slovotvorného*. Slovenská reč, 1966, roč. 31, č. 4, s. 225 – 228.
- DOKULIL, M. 1962. *Tvoření slov v češtině I. Teorie odvozování slov*. 1. vyd. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962. 264 s.
- DVONČ, L. 1962. *Deriváty z kmeňa niektorých trpných prídavných*. Slovenská reč, 1962, roč. 27, č. 4, s. 276 – 282.
- ĐUROVIČ, E. 1953. *Homonymá v slovníku*. In: Lexikografický sborník. Materiály z I. celoštátnej konferencie čs. lexikografov, konanej v dňoch 5. – 7. júna 1952 v Bratislave. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1953, s. 63 – 75.
- HORECKÝ, J. 1958. *K otázke systému v slovnej zásobe*. In: Jazykovedné štúdie. 3. Spisovný jazyk. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1958, s. 5 – 18.
- HORECKÝ, J. 1959. *Slovotvorná sústava slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959. 218 s.
- HORECKÝ, J. 1964. *Prídavné mená s príponou -teľný v slovenčine*. Slovenská reč, 1964, roč. 29, č. 3, s. 129 – 137.
- ISAČENKO, A. V. 1954. *Grammaticeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlenii s slovackim. Morfologija I*. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1954. 385 s. (2. vyd. 1965)
- ISAČENKO, A. V. 1960. *Grammaticeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlenii s slovackim. Morfologija II*. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1960. 576 s.
- JELÍNEK, M. 1963. *Podstatná jména slovesná se zvrtným zájmenem*. Naše řeč, 1963, roč. 46, č. 5, s. 229 – 237.
- KÁROLY, S. 1965. *A szóképzés grammatikai jellegéről*. Nyelvtudományi Közlemények, 1965, roč. 67, s. 273 – 289.
- KOPEČNÝ, F. 1962. *Slovesný vid v češtině*. 1. vyd. Praha, Vydavateľstvo ČSAV 1962. 144 s.
- KRUPA, V. 1962. *Stavové perfektum v slovenčine*. In: Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica 11 – 12. 1959 – 1960. Red. E. Pauliny. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1962, s. 47 – 56.
- KŘÍŽKOVÁ, H. 1959. *K problematice podstatných jmen slovesných v ruštině v porovnání s češtinou*. Ruský jazyk, 1959, roč. 9, č. 5, s. 195 – 203.
- LETZ, B. 1950. *Gramatika Slovenského jazyka*. Bratislava, Štátne nakladateľstvo 1950. 566 s.
- MIKO, F. 1962a. *Rod, číslo a pád podstatných mien*. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1962. 254 s.

- MIKO, F. 1962b. *Do ktorého slovného druhu patrí slovo rád?* Slovenská reč, 1962, roč. 27, č. 2, s. 72 – 81.
- ONDRUS, P. 1964. *Morfológia spisovnej slovenčiny*. 2., preprac. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1964. 202 s.
- ORLOVSKÝ, J. 1965. *Slovenská syntax*. 2., oprav. a dopl. vyd. Bratislava, Obzor 1965. 362 s.
- PAULINY, E. 1943. *Štruktúra slovenského slovesa. Štúdiá lexikálno-syntaktická*. 1. vyd. Bratislava, Slovenská akadémia vied a umení 1943. 112 s.
- PAULINY, E. 1958. *Problémy slovesnej reky*. In: K historickosrovnávacímu štúdiu slovanských jazykú. Sborník projevú z konferencie o historickosrovnávacím štúdiu slovanských jazykú, ktorá se konala 28. ledna až 2. února 1957 v Olomouci a v Praze. Red. J. Bělič et al. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1958, s. 39 – 44.
- PAULINY, E. – RUŽIČKA, J. – ŠTOLC, J. 1963. *Slovenská gramatika*. 4. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1963. 575 s.
- RUŽIČKA, J. 1956. *Skladba neurčítka v slovenskom spisovnom jazyku*. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956. 182 s.
- RUŽIČKA, J. 1963. *Vývinové tendencie v slovenskej gramatike*. In: Jazykovedné štúdie. 7. Spisovný jazyk. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963, s. 107 – 108.
- SVOBODA, K. 1962. *Infinitiv v súčasnej spisovnej češtině*. Praha, Academia 1962. 125 s.
- TRÁVNÍČEK, F. 1951. *Mluvnice spisovné češtiny II*. Praha, Slovanské nakladatelství 1951, s. 1404.

Pôvodne publikované:

- FURDÍK, J.: *O vide a vāzbe pri slovesných podstatných menách*. Slovenská reč, 1967, roč. 32, č. 2, s. 65 – 74.
- FURDÍK, J.: *O vide a vāzbe pri slovesných podstatných menách*. In: Furdík, J.: Štúdie z tvorenia slov a morfológie spisovnej slovenčiny. [Dizertačná práca.] Prešov, Filozofická fakulta Univerzity P. J. Šafárika, Katedra slovenského jazyka [1969], s. 74 – 85, pozn. na s. 108 – 113.

O slovotvorných príponách s gramatickou funkciou

Téza o dvojčlennosti motivovaných slov, vyslovená ešte J. Rozwadowským (1904, s. 10),¹ má dnes v náuke o tvorení slov, možno povedať, platnosť axiómy. Základnými zložkami takejto dvojčlennej slovotvornej štruktúry odvodených slov sú slovotvorný základ a slovotvorný formant. Slovotvorný základ sa vymedzuje ako „tá časť odvodeného slova, ktorá ostane po odtrhnutí slovotvornej prípony alebo predpony a má samostatný lexikálny význam“ (Horecký, 1959, s. 39) a slovotvorný formant ako tá časť odvodeného slova, ktorá sa pripája k slovotvornému základu a tento základ nejakým spôsobom významovo modifikuje (Horecký, 1959, s. 44 – vymedzenie slovotvornej prípony a s. 53 – definícia slovotvornej predpony). Slovotvorným formantom môže byť slovotvorná predpona (*pod-predseda*, *pre-drahý*), slovotvorná prípona (*škol-ník*, *veľk-ost'*), tvaroslovná charakteristika (súbor gramatických prípon: *zlo*, *tínie*, *let*) aj kombinácie týchto prvkov, tvoriace tzv. rozštiepenú (prerývanú) morfému² (*ná-hub-ok*, *ná-dvor-ie*, *z-rýchl-it'* – M. Dokulil, 1962, s. 137).

Tvaroslovná charakteristika, ak nie je sama slovotvorným prostriedkom, sa pokladá za súčasť slovotvornej prípony (Horecký, 1959, s. 50).³ Slovotvorná prípona je teda jednak prostriedkom na modifikovanie významu odvodeného slova v porovnaní s fundujúcim slovom,⁴ jednak spoluurčovateľom gramatického zaradenia daného slova. Napr. v slovách *školník*, *školné*, *školský* prípony *-ník*, *-né*, *-ský* formálne naznačujú sémantickú odlišnosť týchto slov od ich spoločného fundujúceho slova *škola* a zároveň tým, že sa k nim pripájajú isté gramatické prípony, spolupôsobia pri gramatickom zaradení týchto slov (*školník* – substantívum, *školné* – substantívum s adjektívnou formou, *školský* – adjektívum).

Veľká väčšina slovotvorných prípon v slovenčine spĺňa obidve tieto funkcie: sú nositeľmi „slovotvornej informácie“ aj spoluurčovateľmi gramatickej formy odvodeného slova. Jestvujú však prípady, keď sa v slovotvornej prípone z týchto dvoch funkcií realizuje iba jedna, a to – do istej miery paradoxne –

¹ V poľskom preklade 1963, s. 25. U nás o tom porov. A. V. Isačenko (1953, s. 35 n.).

² J. Horecký (1959, s. 14) uvádza francúzsky termín *morphème brisé* („pretrhnutá“ morféma); termín prerývaná morféma používa S. Peciar (napr. 1962, s. 19; 1965, s. 41). O rozštiepenej morféme hovorí M. Dokulil (1962, s. 141). Celkom iný význam má termín J. Horeckého rozložená morféma (1964, s. 182).

³ Porov. aj jeho recenziu cit. práce M. Dokulila (1963, s. 355).

⁴ O pojme fundácie porov. M. Dokulil (1962, s. 11).

gramatická funkcia. Napríklad v podstatných menách *taxík*, *poník* sa dá zreteľne vyčleniť prípona *-ík*; jej funkcia však nie je slovotvorná, pretože vzťah týchto slov k fundujúcim slovám je iný ako pri väčšine odvodených slov. K podstatným menám *taxík*, *poník* sú fundujúcimi slovami podstatné mená *taxi*, *pony*. Obidve sú prevzaté, prvé z nich je nesklonné, druhé sa síce v singulari skloňuje ako typ *kuli*, ale v pluráli ho takto skloňovať nemožno (podstatné mená typu *kuli* sú v prevažnej väčšine názvami osôb; názvy zvierat by sa v pluráli mali skloňovať ako neživotné, ale takého skloňovacieho typu niet).⁵ Sú to teda podstatné mená, ktoré sa svojou formou vymykajú zo skloňovacieho systému slovenských podstatných mien. Keďže však „v slovenčine je výrazná tendencia podriaďovať cudzie slová (všeobecné aj vlastné) domácejmu skloňovaciemu systému“ (MSJ, s. 123), našiel sa aj v týchto prípadoch prostriedok na takéto prispôbenie. Týmto prostriedkom je „slovotvorná prípona“ *-ík*. Táto prípona však nenesie v porovnaní s fundujúcimi slovami *pony*, *taxi* nijakú novú „slovotvornú informáciu“,⁶ ale umožňuje zaradiť tieto „odvodené slová“ do pravidelného skloňovacieho systému slovenčiny, má teda funkciu spoluurčovateľa gramatickej formy. Pravda, istú úlohu tu hrajú aj významové a slovotvorné súvislosti: podoba *poník* sa sekundárne, asociáciou s deminutívom *koník* môže uveďovať ako deminutívum⁷ (napr. pri subst. grizzly niet takejto možnosti, preto sa pri ňom podobný proces neuskutočnil). No sama prípona *-ík* tu slovotvorným modifikátorom nie je.

Častejšie sa podobným postupom z niektorých nesklonných adjektív utvárajú adjektíva, ktoré sa pravidelne zaraďujú do skloňovacích typov, napr. *fajn* – *fajnový*, *príma* – *prímový*, *extra* – *extrovný*, *bordó* – *bordový*, *lila* – *lilavý*, *čača* – *čačaný* a pod. (porov. aj v MSJ, s. 201). Prípony *-ový*, *-ovný*, *-ný*, *-avý* ani v tomto prípade nenesú „slovotvornú informáciu“, ale vytvárajú pravidelnú adjektívnu formu týchto slov. Tým sa odstraňuje rozpor medzi príslušnosťou týchto slov k slovnému druhu, ktorý má obligátnu kategóriu zhody, a ich pôvodnou nesklonnosťou. Takto upravené prídavné meno sa potom dá aj stupňovať: *Pre muža mojich schopností nebude problémom vyšpekulovať niečo prímovejšie ako kupko* (Čeretková-Gáľlová, *Samota pre bohov*).

⁵ Porov. *Morfológia slovenského jazyka* (1966, s. 124; ďalej MSJ). *Slovník slovenského jazyka* (III, s. 257; ďalej SSJ) charakterizuje podstatné meno *pony* ako „v mn. č. neskl.“.

⁶ Ak, pravda, za ňu nepokladáme odlišnú stylistickú hodnotu dvojíc *pony* – *poník*, *taxi* – *taxík*. SSJ zaznamenáva podobu *taxi* s indexom „trochu zastar.“, podobu *taxík* má bez indexu. Podobu *poník* SSJ neuvádza (je v ňom iba heslo *pony*), ale je na ňu doklad napr. z Barča-Ivana: *Tí, čo stáli okolo, riaditeľ, Marianna s mužom, Dlháň, August a poník Jimmy, sklopili oči* (Poviedka *Cirkus* z knihy *Predposledný život*).

⁷ SSJ vysvetľuje význam slova *pony* takto: „druh malého vytrvalého koníka chovaného najmä v Anglicku“.

Známy je, pravda, aj opačný postup: niektoré skloňovateľné adjektíva sa v slangových prejavoch skracujú a používajú sa ako nesklonné, napr. *senzi mama*, *bezva chlapík*, *sympa kamoš* ap. Tento zreteľne nespisovný jav je však možný len na pozadí existencie pravidelných skloňovateľných podôb. Ide o mechanické skracovanie, často o schváľnu deformáciu, nie o desufixáciu; to vidno z toho, že sa tieto adjektíva skracujú bez ohľadu na slootovorný švík. Tieto dva navzájom protikladné postupy teda nemajú rovnakú hodnotu.

Bežne sa v súčasnej slovenčine upravujú takouto sufixáciou do skloňovateľnej podoby iniciálové skratky typu *SVS-ka*, *ZLŠ-ka*, *PTS-ka*, *SPT-čka*, *véeska* (vozidlo Praga V3S), z vojenského slangu *dévěták* (*DVT* – skratka pomenovania *dozorný voj. telesa*), *RF-ka*, *RM-ka*, *RO-čko* (skratky názvov z oblasti voj. techniky), ďalej *šupka* (*ŠUP* – škola umeleckého priemyslu), *tučko* (lietadlo TU-104) a i. Iniciálové skratky sú pôvodne nesklonné (porov. aj. u M. Dokulila, 1962, s. 27). Táto nesklonnosť sa odstraňuje predovšetkým v hovorovej podobe jazyka: k zvukovej podobe iniciálovej skratky sa pripojí sufixálny útvar pozostávajúci zo „pseudo-derivačnej“ morfémy *-ak-*, *-k-*, *-čk-* a z relačnej morfémy nevyhnutne s ňou spojenej. O odvodenosti v slootovornom zmysle tu ťažko možno hovoriť, lebo sémanticky sú podoby *esvééš* aj *esvééška* totožné. Ich štylistická platnosť je, pravda, odlišná: v spisovných, najmä písaných prejavoch sa zásadne používa bezpríponová podoba, kým podoby s príponou sa pociťujú ako hovorové alebo slangové. Tendencia riešiť rozpor medzi príslušnosťou istého slova do skloňovateľného slovného druhu a amorfnosťou jeho pôvodnej podoby je vlastná predovšetkým ústnej forme jazyka a tá dominuje v slangoch a v hovorovom štýle. V písanej podobe takáto úprava nie je potrebná, pretože iniciálové skratky sú graficky výrazné a kontext dostatočne informuje o ich gramatickej platnosti. A tak sa príponové podoby dostávajú predovšetkým do tých písomných prejavov, ktoré sa snažia reprodukovat' hovorové alebo slangové prvky. Graficky sa tieto upravené podoby iniciálových skratiek zachycujú dvojako: buď sa prípona pripojí ku skratke spojovníkom (*SVŠ-ka*, *PTS-ka*), buď sa foneticky zapíše vyslovená podoba iniciálovej skratky aj s príponou bezprostredne k nej pripojenou. Druhý spôsob bezprostrednejšie upozorňuje na štylistickú príznakovosť (hovorový alebo slangový charakter) takto formovaných slov.

Niekoľko príkladov:

Na „SVŠ-ke“ (sic) v Bratislave na Vazovovej ulici je ich (maturantov) stodevät'desiat (Pravda 4. 6. 1967). – Brány bývalej Roľníckej školy, a trinásť rokov už *PTS-ky*, opustilo už veľa žiakov (Práca 19. 6. 1967). – *SPT-čka* – určil Vlado značku nákladného voza (Gašparová, *Stopa na asfalte*; tamže aj neskl. podoba *espété*). – Vo *véeske* nefúkalo, ale bola tam tma ako v rohu (Kot, *Poslední*).

Gramatická úprava nesklonného slova pomocou slovotvorných prostriedkov stojí v systéme slovotvorných postupov na opačnom póle ako slovotvorné využitie gramatických morfém v tzv. konverzii typu *zlý – zlo, letieť – let*. Na rozdiel od tohto postupu je však jej pôsobnosť obmedzená na hovorovú podobu jazyka a na štylistické útvary pre ňu príznačné (slangy, hovorový štýl). Jednotlivé takto upravené slová sa však môžu dostať aj do štylisticky bezpríznačkovej vrstvy slovnej zásoby (porov. subst. *taxík*). Prípony, ktoré sa pri takejto úprave využívajú, nemajú slovotvornú funkciu, ale gramatikalizujú pôvodne amorfné podoby substantív alebo adjektív; preto by ich bolo možné nazývať gramatikalizačnými formantmi.

Literatúra

- DOKULIL, M. 1962. *Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov*. 1. vyd. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962. 264 s.
- HORECKÝ, J. 1959. *Slovotvorná sústava slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959. 218 s.
- HORECKÝ, J. 1964. *Morfematická štruktúra slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1964. 194 s.
- ISAČENKO, A. V. 1953. *O vzájomných vzťahoch medzi morfológiou a deriváciou*. Jazykovedný časopis, 1953, roč. 7, s. 35 – 49.
- Morfológia slovenského jazyka*. Red. J. Ružička. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.
- PECIAR, Š. 1962. *O homonymii predponových slovies*. Slovenská reč, 1962, roč. 27, č. 1, s. 3 – 22.
- PECIAR, Š. 1965. *Funkcie slovesnej predpony vy- v slovenčine*. Jazykovedný časopis, 1965, roč. 16, č. 1, s. 38 – 50.
- ROZWADOVSKI, J. 1904. *Wortbildung und Wortbedeutung. Eine Untersuchung ihrer Grundsätze*. Heidelberg 1904, s. 10 (v poľskom prekl.: *Słowotwórstwo i znaczenie wyrazów. Studium nad ich podstawowymi prawami*, Wybór pism. 3, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1963, s. 25).
- Slovník slovenského jazyka*. III. diel. P – R. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963. 911 s.

Pôvodne publikované:

- FURDÍK, J.: *O slovotvorných príponách s gramatickou funkciou*. Slovenská reč, 1967, roč. 32, č. 6, s. 342 – 345.
- FURDÍK, J.: *O slovotvorných príponách s gramatickou funkciou*. In: Furdík, J.: *Štúdie z tvorenia slov a morfológie spisovnej slovenčiny*. [Dizertačná práca.] Prešov, Filozofická fakulta Univerzity P. J. Šafárika, Katedra slovenského jazyka [1969], s. 69 – 73, pozn. na s. 106 – 107.

O vzájomnom vzťahu slootovorného a skloňovacieho systému (na príklade skloňovacích typov *dlaň* a *kost'*)

Vo výskume vývinovej konkurencie medzi skloňovacími typmi¹ *dlaň* a *kost'* dospela väčšina slovenských bádateľov k názoru o ústupe typu *kost'* v prospech typu *dlaň*. Spočiatku sa hovorilo iba o kolísaní a vzájomných prechodoch (Paulíny – Ružička – Štolc, 1963, s. 184 – 185), v ďalšom prevládala mienka o prechode substantív od vzoru *kost'* ku vzoru *dlaň*, pričom sa konštatovala prebiehajúca sémantická špecializácia obidvoch typov: vzoru *kost'* pre abstraktá a materiáliá, vzoru *dlaň* pre konkréta (Oravec, 1961; Dvonč, 1965, s. 182 – 183). V Morfológii slovenského jazyka (1966 – ďalej MSJ) sa po prvý raz označuje vzor *kost'* ako neproduktívny, ustupujúci s odôvodnením, že „mnohé slová z neho prechádzajú do vzoru *dlaň*, ktorý je produktívny v okruhu podstatných mien ženského rodu zakončených na spoluhlásky“ (s. 110). Túto konštatáciu rozvádza a bohatým materiálom dokladá J. Jacko (1974a, 1974b): uvádza niekoľko desiatok substantív, ktoré podľa kodifikačných príručiek od r. 1931 po súčasnosť prešli od vzoru *kost'* do vzoru *dlaň*. Podľa MSJ pokladá typ *kost'* za neproduktívny a ustupujúci aj J. Sabol (1976, s. 51). Vyvrcholením tohto vývoja názorov je charakteristika vzoru *kost'* ako ustupujúceho, chráneného pred zánikom len vďaka existencii produktívnej prípony *-ost'* na odvodzovanie abstrákt z adjektív (Oravec, 1980, s. 44).

V diametrálnom protiklade s týmito mienkami stoja štatistické údaje a komentáre k nim v Retrográdnom slovníku slovenčiny (Mistrík, 1976 – ďalej RSS). Skloňovací typ *kost'* sa tu s počtom 4622 substantív uvádza ako piaty najproduktívnejší zo všetkých skloňovacích typov substantív, naproti tomu vzor *dlaň* je tretí najmenej produktívny a zároveň najmenej produktívny spomedzi vzorov feminín; patrí doň 770 slov. Príčina tohto nepomeru sa tu vysvetľuje pôsobením vysoko produktívnej prípony *-ost'*, v ktorej autor vidí prostriedok na tvorenie abstrákt i na zdomáčňovanie prevzatých slov. V komentári ku kvantitatívnym údajom sa prevaha vzoru *kost'* pokladá za činiteľa, ktorý môže ovplyvniť poradie vzorov oproti doterajšej gramatickej tradícii,² ba

¹ Namiesto tradičného termínu *vzor* pokladáme za adekvátnejší termín *skloňovací typ*; jeho definíciu podáva J. Sabol (1980). Z hľadiska cieľa tohto príspevku viac vyhovuje aj preto, lebo je paralelný s termínom *slootovorný typ*. Termín *vzor* budeme používať len v citátoch a parafrázach autorov, ktorí ho používajú.

² „Ak poradie vzorov uplatňované v našej gramatickej tradícii bolo určené kvantitatívnou „silou“ typov (tak sa totiž javí pri väčšine paralelných dvojíc, napr. *chlap* – *hrdina*, *dub* – *stroj*, *žena* – *ulica*), potom sa pri dvojici *dlaň* – *kost'* hierarchia výrazne

predpokladá sa vplyv typu *kost'* na typ *dlaň* „istým tlakom pri analogickom vyrovnávaní v systémoch relačných morfém“ (s. 35).

Konfrontácia týchto protichodných tvrdení je aktuálna nielen pre lepšie poznanie dynamiky v skloňovacom systéme súčasnej spisovnej slovenčiny, ale aj z metodologického hľadiska. Zdá sa totiž, akoby dve odlišné výskumné metódy – kvalitatívny a kvantitatívny výskum – viedli v skúmanej oblasti k protikladným, vzájomne sa vylučujúcim záverom. Z toho však vyplýva viacero otázok. Ako možno verifikovať, ktorý z týchto záverov viac zodpovedá jazykovej skutočnosti? Sú naozaj možné len tieto dve alternatívy? Čím je podmienený pohyb v tejto časti slovenského skloňovacieho systému? Možno pozorovať podobné vývinové tendencie aj v iných slovanských jazykoch, predovšetkým v češtine? Aké dôsledky by sa z tohto pohybu mali vyvodiť v kodifikačnej činnosti a v didaktickej aplikácii získaných poznatkov? Teda v zdanlivo čiastkovom probléme formálnej morfológie možno odhaliť mnohé závažné súvislosti s inými rovinami jazykového systému, s metodológiou jazykovedného výskumu aj s praktickou aplikáciou lingvistických poznatkov.

V čom je podstata procesu, ktorý sa charakterizuje ako „prechod substantív zo vzoru *kost'* do vzoru *dlaň*“? Tieto skloňovacie typy sa navzájom odlišujú determinujúcimi pádovými príponami v gen. sg. a v nom./ak. pl.: *dlan-e* – *kost-i* (k termínu pozri Sabol, 1980). Relačné morfémy ostatných pádov sú v oboch vzoroch rovnaké. Prechod substantív z jedného typu do druhého teda znamená, že príslušné pádové formy substantíva, ktoré sa pôvodne tvorili determinujúcimi príponami typu A, tvoria sa v ďalšej vývinovej etape determinujúcimi príponami typu B. Podstatou prechodu je teda výmena determinujúcich pádových morfém. Táto výmena sa podľa citovaných zistení uskutočnila na niekoľkých desiatkach feminín charakterizovaných nulovou relačnou morférou v nom. sg. Tento proces je stále živý. Pri vlastných menách miest a obcí sa prejavuje tvorením podoby gen. sg. relačnou morférou *-e* namiesto staršieho *-i* (zo *Serede*, z *Rimavskej Seče* – Jacko, 1974a). Pri apelatívach sa prechod zväčša prejavuje najprv v plurálových formách. Takto pribúda substantív s „prechodným“ skloňovaním: *hrst'* – gen. sg. *hrsti*, nom./ak. pl. *hrste* (Slovník slovenského jazyka I, 1959, s. 531 – ďalej SSJ), *chut'* – gen. sg. *chuti* – nom./ak. pl. *chute* (SSJ I, 1959, s. 578 – 579, uvádza plurálovú formu *chute* iba v exemplifikácii: *mat' chute*). Niektoré takéto prípady ešte nie sú v kodifikačných príručkách zachytené. V podobe ak. pl. na *-e* použil R. Jašík vulgarizmus *rit'*: *Hore rite, chlapci spod Tatier, a do boja!*

---

mení v prospech typu *kost'* (Mistrík, 1976, s. 35). Podobný názor, hoci ináč motivovaný, vyslovil L. Dvonč (1950/51); J. Jacko ho odmieta ako „neprijateľný sémanticky aj metodicky“ (1974b, s. 56).

Podobne J. Buzásky subst. *masť*, pravda, v rýmovej pozícii: *Paste sa, ovečky, vy božie obrázky, / paste sa, ovečky, paste! / Na naše trápenia, na naše otázky / dajte nám hojivé maste*. Zriedkavejšie sa prechod prejavuje najprv na forme gen. sg.: *Trápiť sa nad priebehom nemoce jednej svojej pacientky* (Tecchi – prekl.).

Tieto a ďalšie doklady svedčia nielen o živosti pozorovaného procesu, ale aj o tom, že ho nemožno vysvetliť čisto sémantickou diferenciáciou obidvoch typov v rámci protikladu singulativnosť (typ *dlaň*) – materiálovosť, resp. abstraktnosť (typ *kosť*), ako sa to vykladá v citovaných štúdiách J. Oravca a L. Dvonča. Ved' medzi predchádzajúcimi substantívami sú nielen konkrétna *hrst'*, *rit'*, ale aj abstraktá *chut'*, *nemoc* a materiáliá ako *masť* (J. Oravec, 1980, s. 44, uvádza toto slovo medzi tými, ktoré ako „najzreteľnejšie látkové“ ostávajú pri vzore *kosť*). Príčiny týchto presunov teda podľa nášho názoru nie sú ani formálne (morfonologické), ani lexikálno-sémantické; treba ich hľadať inde.

Cestu k vysvetleniu v mnohom naznačia kvantitatívne údaje, doplnené pohľadom na slootovnú štruktúru slov v obidvoch skloňovacích typoch. V doterajších výskumoch sa síce so súhlasom citovala závažná téza J. Ružičku (1963, s. 101), podľa ktorej „... temer všetky vzory substantív v slovenčine sú silné a živé, lebo sú späté s produktívnymi slootovnými typmi“, ale nedomýšľala sa ďalej do všetkých dôsledkov. Nebralo sa do úvahy najmä to, že medzi produktívnosťou slootovných typov a živosťou skloňovacích typov nie je priamočiary kauzálny vzťah.³ Možno to ukázať aj na skúmanej dvojici skloňovacích typov.

Podľa údajov RSS (s. 35) zo 4622 substantív patriacich do typu *kosť* sa až 4485 končí morfémou *-osť*. Iné zakončenie má teda iba 137 substantív, čo je len o málo viac ako počet substantív z najmenej produktívneho skloňovacieho typu slovenčiny – typu *srdce* (127 slov). Ak sa z tohto súboru vyčlenia niektoré predponové deriváty a kompozitá patriace do slootovných čeľadí niekoľkých frekventovaných slootovne nemotivovaných slov (*moc* – *všemoc*, *bezmoc*, *veľmoc*, *právomoc* a i.; *noc* – *polnoc*, *predpolnoc*; *reč* – *protireč*, *chválareč*, *krasoreč* a i.), počet základných jednotiek sa ešte zníži. Z toho možno usúdiť, že skloňovací typ *kosť* sa takmer úplne špecializoval ako typ zahŕňajúci substantíva s príponou *-osť*. Ostatné slová tvoria v tomto skloňovacom type okrajovú, periférnu vrstvu, ktorá sa postupne presúva do iného

³ J. Ružička tento fakt výslovne zdôrazňuje: „Produktívnosť ešte nemusí znamenať živosť v morfológii a neproduktívnosť zasa bezpodmienečný ústup morfológického typu“. Žiaľ, táto stránka jeho príkladného dialektického pohľadu sa v ďalších výskumoch nedocenila.

skloňovacieho typu. Nejde teda o ústup, o oslabenie produktívnosti typu *kost'*, lež o jeho špecializáciu a kryštalizáciu. Prevažnú väčšinu substantív tvorených príponou *-ost'* totiž tvoria deadjektívne názvy spredmetnenej vlastnosti. „Hlavnou funkciou prípony *-ost'* je tvoriť podstatné mená vlastnosti transpozíciou od kvalitatívnych adjektív“ (Horecký, 1971, s. 88). A hoci slovotvorný význam derivátov s príponou *-ost'* je vnútorne diferencovaný (základné štruktúro-sémantické typy uvádza J. Horecký), nenarúša sa tým ich základný deadjektívny a transpozičný charakter. Zároveň treba konštatovať veľkú, temer kategoriálnu produktivitu tohto tvorenia, podmienenú nielen systémovo, spomenutým transpozičným charakterom (Dokulil, 1962, s. 43 – 44), ale aj mimojazykovo, spoločenskými potrebami pomenúvať substančne chápané vlastnosti najmä v odbornom a publicistickom štýle (porov. Horecký, 1976). Tento stav sa premietá na morfológickú rovinu tak, že sa konštituuje osobitný skloňovací typ pre najproduktívnejší slovotvorný typ onomaziologickej kategórie spredmetnenia vlastnosti. Tým sa typ *kost'* dostáva do rovnakého funkčného postavenia ako skloňovací typ *vysvedčenie*, ktorý je zasa „monopolným“ skloňovacím typom pre slovesné podstatné mená ako najproduktívnejší slovotvorný typ z druhej transpozičnej kategórie substantív – z kategórie spredmetnenia deja.⁴ Vývoj teda smeruje k paralelnosti slovotvornej a morfolologickej charakteristiky najproduktívnejších slovotvorných typov z obidvoch základných transpozičných onomaziologických kategórií podstatných mien.

Špecializácia skloňovacieho typu *kost'* sa deje jeho stálym obohacovaním o pravidelne tvorené, motivačne zreteľné substantíva s formálnou štruktúrou *Z_{adj} + -ost'*. Dosvedčujú to doklady z tlače doteraz nezachytené v SSJ ani v RSS: *blatitosť, opravenosť, zatriedenosť, prvoradosť, východiskovosť* atď. Na druhej strane sa od neho presúvajú k typu *dlaň* substantíva zo synchronného hľadiska slovotvorne nemotivované, napr. *hrud', niť, raž, trať, tvár* a i., alebo patriace k neproduktívnym slovotvorným typom: *húšť, obeť, odpoveď, spoveď, úvrat'* (príklady z materiálu uvedeného u J. Jacka, 1974b, s. 58 – 59). Ukazuje sa teda, že v pohybe medzi obidvoma skloňovacími týpmi nie je

⁴ Počet podstatných mien patriacich do skloňovacieho typu *vysvedčenie* je neuzavretý a nedá sa presne vyčíslieť. Údaj v RSS (2975 slov) sotva môže byť smerodajný, lebo sa v ňom zachycujú iba slovesné podstatné mená uvedené v SSJ, potenciálne ich však môže byť takmer toľko ako slovík. Popri verbálnych substantívach sa do typu *vysvedčenie* zaraďujú slová z málo produktívnych slovotvorných typov: *prízemie, zápästie; zdravie, veselie; skálie, prútie*. Slovesné podstatné mená však absolútne prevládajú, takže typ *vysvedčenie* možno pokladať za špecializovaný na skloňovanie slovesných podstatných mien.

aktívnym činiteľom typ *dľaň*, ktorý len prijíma už slovotvorne petrifikované slová, ale typ *kost'*, ktorý sa týchto slov zbavuje, a tým sa stáva slovotvorne homogénnejším. S touto homogénnosťou silne kontrastuje slovotvorná heterogénnosť súboru substantív zo skloňovacieho typu *dľaň*. Konštatovalo sa, že jeho produktivitu zaisťuje tvorenie názvov miesta príponami *-áreň/-eň* (Ružička, 1963, s. 101). Lenže produktivnosť tohto tvorenia sa nedá porovnať s produktivitou slovotvorného typu $Z_{adj} + -ost'$. RSS uvádza 252 názvov miesta tvorených príponami *-áreň/-eň*. Z tlače a z hovorených prejavov by bolo možné k nim doložiť ďalšie deriváty (*štrkáreň*, *taháreň*, *šampiňonáreň*, *picháreň*, *gul'káreň*, expr. slang. *vzdycháreň* atď.), ale nezmenilo by to podstatu veci: tvorenie názvov miesta ako derivácia mutačného typu nemôže byť kategoriálne produktívne, nemá teda systémové predpoklady väčšej početnosti. Navyše príponám *-áreň/-iareň/-eň* konkurujú pri tvorení názvov miesta prípony *-ňa*, *-ovňa*, nimi tvorené odvodeniny sa však nezaraďujú do typu *dľaň*, lež do typu *ulica*. Nečudo teda, že substantíva s príponami *-áreň/-eň* tvoria len asi tretinu celého inventára podstatných mien skloňovacieho typu *dľaň*. Okrem nich patria do tohto skloňovacieho typu ešte slová z viacerých ďalších, napospol však málo produktívnych alebo neproduktívnych slovotvorných typov: konverziou tvorené deverbatíva (*odpoveď*, *výdrž*, *výseč*, *záťaž*, *spúšť*, *tlač* a i.), deadjektíva (*červeň*, *zeleň*, *mlad'*, *tíš*, *súš*), desubstantívne kolektíva (*junač*, *Slovač*, *zbojnič*), sufixálne deverbatíva, deadjektíva i desubstantíva tvorené príponami *-áž* (*blamáž*, *inštruktáž*, *montáž*, *gramáž*, *siláž*, *senáž*), *-ež* (*mládež*, *lúpež*, *krádež*), *-eň* (*hlaveň*, *kázeň*), *-izeň* (*bielizeň*, *ustanovizeň*). Výpočet nie je úplný, príklady sú len ilustratívne, ale aj z nich je zřejmé, že ani jeden z týchto slovotvorných typov nemôže byť východiskom hojnejšieho tvorenia substantív skloňovacieho typu *dľaň*. A tak popri obmedzene produktívnom tvorení názvov príponou *-áreň/-iareň* tvoria jadro skloňovacieho typu *dľaň* najmä vlastné mená miest a obcí (*Dehrad'*, *Sered'*, *Podhorod'*, *Pokoradz*, *Zeleneč*, *Holič*, *Okoč*, *Úbrež* a i.) a slovotvorne nemotivované domáce i prevzaté slová: *rozkoš*, *čel'ad'*, *piad'*, *lod'*, *paprad'*, *mosadz*, *svoloč*, *faloš*, *rešerš*, *retuš* a i. Práve k nim sa priradujú slová, ktoré prechádzajú zo skloňovacieho typu *kost'*.

Tento proces nie je príznačný len pre slovenčinu. Prebieha už dlhšie aj v češtine (Jedlička, 1963, s. 108 – 109; 1978, s. 126 – 127), pravda, má svoje špecifiká. Rozdiely v paradigmách typov *píseň* a *kost* sú väčšie než medzi slovenskými typmi *dľaň* a *kost'*: v češtine sú odlišné nielen formy gen. sg. a nom./ak. pl., ale aj dat., lok. a inštr. pl.: *písním*, *o písních*, *písněmi* – *kostem*, *o kostech*, *kostmi*. Navyše typ *píseň* nemá v češtine ani takú slovotvornú oporu ako typ *dľaň* v slovenčine: názvy miesta sa v nej tvoria príponami *-na*, *-árna*, *-írna*, *-ovna*, ktoré zaraďujú príslušné deriváty do skloňovacieho typu žena.

Nepomer medzi typmi *kost* a *píseň* sa teda vyrovnáva intenzívnejším prechodom substantív k typu *píseň*, pričom „nejdříve ustupují tvary z hlediska dnešního tvarového systému feminin výlučné: 3. a 6. p. pl. *-em*, *-ech* a modifikuje se i koncovka 7. pl. *-mi/-emi/-ěmi*“ (Jedlička, 1978, s. 127). Aj pre češtinu A. Jedlička (1978, s. 127) konštatuje, že „původní soubor tvarů typu *kost* se i dnes pevně drží u skupiny substantiv tvořících jednotný slovtvorný typ (jména vlastností na *-ost*, jako *rychlost*, *velkost*, *tvrdost*, *hravost* a j.)“. Z toho vidieť, že v slovenčine tento proces neprebíha pod vplyvom češtiny, ale v obidvoch jazykoch sa uskutočňuje paralelne, z rovnakých príčin, ale so špecifikami vyplývajúcimi z osobitností obidvoch skloňovacích systémov. Podobné vývinové tendencie možno pozorovať aj v poľštine. Tam, pravda, došlo k integrácii celého skloňovania feminín s nulovou relačnou morfému v nom. sg., takže v poľštine nemožno hovoriť o osobitných skloňovacích typoch. Akiste však nie je náhodné, že aj v poľštine substantíva odvodené príponou *-ość* majú v nom./ak. pl. relačnú morfému *-i*, kým pri ostatných substantívach je v absolútnej prevahe koncovka *-e/-ie*, teda *wspaniałości*, *skrajności*, *naiwności*, *rozmaitości*, ale *wsie*, *głębie*, *noce*, *podróże*, *moce* a i. (porov. Doroszewski, 1963, s. 193 – 194; Bąk, 1979, s. 255). Aj v poľštine má teda tento slovtvorný typ aspoň náznaky osobitného skloňovania.

Z týchto úvah teda vyplýva, že mienka o ústupe skloňovacieho typu *kost'* v prospech typu *dlaň* nezodpovedá jazykovej skutočnosti. Podstatou pohybu medzi týmito typmi je kryštalizácia a špecializácia typu *kost'* pre skloňovanie derivátov najproduktívnejšieho slovtvorného typu z transpozičnej onomazologickej kategórie spredmetnenia vlastnosti. Ostatné feminína s nulovou koncovkou v nom. sg. postupne prechádzajú k typu *dlaň*. Typ *kost'* je slovtvorne homogénny, vysoko produktívny s pravidelnou paradigmatou bez variantov. Typ *dlaň* je slovtvorne heterogénny, málo produktívny, s dvoma variantmi paradigmaty (Sabol, 1980). Jeho postavenie v skloňovacom systéme je slabšie ako postavenie typu *kost'*. Napriek tomu nemožno súhlasiť s návrhom obrátiť poradie skloňovacích typov (pozri tu pozn. č. 2). Typ *dlaň* je totiž medzičlánkom medzi typmi *ulica* a *kost'*, množinou zhodných a rozdielných tvarov je presne uprostred nich (*ulica* – *dlaň*: rozdiely v nom./ak. sg., sčasti v gen. pl.; *dlaň* – *kost'*: rozdiely v gen. sg., nom./ak. pl.; *ulica* – *kost'*: súhrn všetkých rozdielov obidvoch predchádzajúcich dvojíc). Práve tak nemožno predpokladať ani ovplyvňovanie sústavy relačných morfém typu *dlaň* sústavou relačných morfém typu *kost'*; prekáža tomu slovtvorná výlučnosť substantív patriacich do skloňovacieho typu *kost'* (Dolník, 1993, s. 7 – 9).

Z povedaného vyplýva aj poznatok, že tvaroslovná produktivita nie je mechanicky závislá od slovtvornej produktivity, ale je s ňou dialekticky

spätá. V tom sa rozchádzame s mienkou L. Dvonča, podľa ktorého „...treba rozlišovať produktívnosť slootovného typu a neproduktívnosť deklináčného typu (gramatického vzoru)“ (Dvonč, 1984, s. 55). Hlbšie poznanie slootovných zákonitostí teda umožňuje hlbšie pochopiť aj mnohé tvaroslovné procesy.

Literatúra

- BAK, P. 1979. *Gramatyka języka polskiego*. 3. vyd. Warszawa, Wiedza Powszechna 1979. 454 s.
- DOLNÍK, J. 1993. *Motivácia ako princíp prirodzenosti v morfológii (na príklade substantívnej deklinácie v slovenčine)*. Jazykovedný časopis, 1993, roč. 44, č. 1, s. 3 – 13.
- DOKULIL, M. 1962. *Tvoření slov v češtině. 1. Teorie odvozování slov*. 1. vyd. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962. 264 s.
- DOROSZEWSKI, W. 1963. *Podstawy gramatyki polskiej*. 2. vyd. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1963. 320 s.
- DVONČ, L. 1950/51. *O skloňovacích vzoroch podstatných mien*. Slovenská reč, 1950/51, roč. 15, č. 1, s. 24 – 28.
- DVONČ, L. 1965. *K štylistickým rozdielom v dvojtvoroch podstatných mien*. In: Jazykovedné štúdie. 8. Spisovný jazyk – štylistika. Red. F. Miko. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1965, s. 160 – 187.
- DVONČ, L. 1984. *Dynamika slovenskej morfológie*. 1. vyd. Bratislava, Veda 1984. 124 s.
- HORECKÝ, J. 1971. *Slová s príponou -osť v slovenčine*. In: Jazykovedné štúdie. 11. Jónov zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971, s. 84 – 92.
- HORECKÝ, J. 1976. *Pomenovania príznakov a kategórií*. Slovenská reč, 1976, roč. 41, č. 3, s. 129 – 133.
- JACKO, J. 1974a. *Poznámky k vzorom dlaň a kosť*. Slovenská reč, 1974, roč. 39, č. 1, s. 40 – 46.
- JACKO, J. 1974b. *Slovenská morfológia v škole*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974. 236 s.
- JEDLIČKA, A. 1963. *Skloňování jmen, jeho dnešní stav a vývojová tendence*. In: O češtině pro Čechy. 2. vyd. Praha, Orbis 1963, s. 102 – 129.
- JEDLIČKA, A. 1978. *Spisovný jazyk v současné komunikaci*. 2. vyd. Praha, Universita Karlova 1978. 227 s.
- MISTRÍK, J. 1976. *Retrográdny slovník slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Univerzita Komenského 1976. 735 s.
- Morfológia slovenského jazyka*. Red. J. Ružička. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.
- ORAVEC, J. 1961. *Zdôrazňujeme pravidelnosti vo vyučovaní gramatiky*. Slovenský jazyk a literatúra v škole, 1961, roč. 7, č. 9, s. 281 – 285.
- ORAVEC, J. 1980. *Morfológia spisovnej slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980. 148 s. (Skriptá.)

- PAULINY, E. – RUŽIČKA, J. – ŠTOLC, J. 1963. *Slovenská gramatika*. 4. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1963. 590 s.
- RUŽIČKA, J. 1963. *Vývinové tendencie v slovenskej gramatike*. In: Jazykovedné štúdie. 7. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963, s. 100 – 109.
- SABOL, J. 1976. *Frekvencia deklinačných typov feminín v spisovnej slovenčine*. Jazykovedný časopis, 1976, roč. 21, č. 1, s. 45 – 53.
- SABOL, J. 1980. *Variantnosť skloňovacích typov podstatných mien v spisovnej slovenčine*. Slovenská reč, 1980, roč. 45, č. 2, s. 65 – 71.
- Slovník slovenského jazyka*. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968. 6 zv.
-

Pôvodne publikované:

- FURDÍK, J.: *O vzájomnom vzťahu slovotvorného a skloňovacieho systému (na príklade skloňovacích typov dlaň a kosť)*. Slovenská reč, 1981, roč. 46, č. 6, s. 353 – 359.

Doplnené údajmi z:

- FURDÍK, J.: *O vzájomnom vzťahu slovotvorného a skloňovacieho systému (na príklade skloňovacích typov dlaň a kosť)*. In: Furdík, J.: *Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie*. 1. vyd. Levoča, Modrý Peter 1993, s. 60 – 68.

Pojem produktivity v slovotvorbe a v morfológii

Pred dvadsiatimi rokmi sme sa s jubilantom dostali do zaujímavej diskusie, ktorá zaujala aj iných slovenských lingvistov. Zapochybovali sme o platnosti dovtedy všeobecne prijímanej tézy o produktivnosti skloňovacieho typu *dlaň*, silnejúcej na úkor konkurenčného skloňovacieho typu *kosť* (porov. Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 110.; Jacko, 1974, s. 55 – 60; Sabol, 1976, s. 51; Oravec – Bajžíková – Furdík, 1988, s. 67 – autor textu J. Oravec). Naša analýza smerovala k tvrdeniu, že: 1. táto téza nezodpovedá jazykovej skutočnosti, naopak, skloňovací typ *kosť* je produktívnejší než typ *dlaň*; 2. produktivita typu *kosť* je výsledkom jej kryštalizácie a špecializácie ako osobitného skloňovacieho typu pre najproduktívnejší slovotvorný typ onomaziologickej kategórie spredmetnenia vlastnosti (Furdík, 1981). L. Dvonč polemizoval s týmto tvrdením, konštatujúc, že „obohacovanie vzoru *kosť* o nové slová so slovotvornou príponou *-osť* nie je dôkazom, že vzor *kosť* je produktívny, resp. nevyvracia tvrdenie, že je neproduktívny. Nesporná je na jednej strane produktivnosť slov na *-osť* a na druhej strane neproduktivnosť vzoru *kosť* ako istého spôsobu skloňovania podst. mien žen. rodu. Slovom, *treba rozlišovať produktivnosť slovotvorného typu a neproduktivnosť deklinačného typu (gramatického vzoru)*“ (Dvonč, 1984, s. 55 – zvýraznil J. F.).

Hoci v knižnej verzii našej štúdie sme s touto mienkou vyjadrili nesúhlas, dôvodiac, že „tvaroslovná produktivita nie je mechanicky závislá od slovotvornej produktivity, ale je s ňou dialekticky spätá“ (Furdík, 1993, s. 67), ukázalo sa, že táto naša téza nie je dostatočne vyargumentovaná a voči Dvončovmu tvrdeniu je prislábá. Pozoruhodný nový pohľad vniesol do tejto problematiky J. Dolník, keď na základe teórie prirodzenej morfológie prichádza k záveru, že „tento pohyb je učebnicovým príkladom motivačnej optimalizácie odstraňovaním internej príznakovosti“ (1993, s. 7). Podľa neho „ukazuje sa tu tendencia po stotožnení produktivnosti slovotvorného typu s produktivnosťou deklinačnej paradigmy“, vyvolaná tým, že príslušné paradigmy (ide aj o typ *vysvedčenie*) „sa viažu, resp. sa kryštalizuje viazanosť na nápadné mimomorfologické vlastnosti“ (1993, s. 8), pričom táto viazanosť je možná, ale nie nevyhnutná. Jemná argumentácia J. Dolníka dáva čiastočne za pravdu obidvom stranám, ale zároveň (oprávnene) vyznieva ako súhlas s Dvončovým tvrdením, že slovotvorná a morfologická produktivita sú javy odlišného druhu. Je to mimochodom aj silný argument v prospech osobitosti slovotvornej roviny, v ktorej „pracujú“ (samozrejme v synergetickej interakcii) sčasti iné princípy než v morfológii.

No ak slovotvorná a morfológická produktivita sú svojou podstatou navzájom odlišné, v čom spočíva táto odlišnosť? Pokúsili by sme sa ju sformulovať ako rozdiel medzi „extrovertnosťou“ slovotvorného typu a „introvertnosťou“ flektívneho (deklináčného i konjugačného) typu. Podľa klasickej definície A. Dostála produktivnosť je „možnosť opatčiť jazyku podľa prostredku vzorového prostredky ďalší“ (1950, s. 85). Zúžené na slovotvorbu, M. Dokulil chápe produktivnosť slovotvorného typu ako „schopnosť tohoto slovotvorného typu byť modelom pro tvoření nových slov“ (1962, s. 78). Slovotvorný typ je teda schopný „samoprodukcie“. Súčasťou jazykového vedomia nositeľov jazyka sú latentné štruktúry, ktoré sa v prípade akútnej pomenovacej potreby spontánne aktivizujú; výsledkom tejto aktivizácie je nová pomenovacia jednotka, zachovávajúca obsahové i formálne parametre pomenovacích jednotiek už utvorených na základe týchto štruktúr. Ako ukazujú výskumy neologizmov a okazionalizmov (Martincová, 1983; táže, 1985; Buzássyová, 1990; Liptáková, 2000; tam aj ďalšia rozsiahla literatúra), aj prípadné odchýlky od niektorých parametrov (v tom spočíva vzťah medzi potenciálnymi a okazionálnymi slovami, porov. napr. Buzássyová, 1979) sú prejavmi dynamickej aktivity, resp. tvorivej negácie pomenovacích štruktúr existujúcich v jazykovej kompetencii hovoriacich (porov. Coseriu, 1988). Pravdaže, táto samoprodukcia a dynamická aktivita je pri jednotlivých slovotvorných typoch nerovnako intenzívna, závisí od viacerých vnútrojazykových aj mimojazykových činiteľov (preto možno rozlišovať systémovú a empirickú produktivitu, porov. Dokulil, 1962, s. 79 – 80) a je historicky premenlivá (porov. Furdík, 1971). Z hľadiska našej témy je však dôležité, že produktívny slovotvorný typ sa rozmnožuje sám zo seba.

To, čo sa bežne nazýva produktivitou skloňovacieho alebo časovacieho typu, je z tohto hľadiska kvalitatívne odlišné. Typ flexie (v ďalšom budeme používať tento termín, aby nedochádzalo k terminologickej kolízii s termínmi jazykovej typológie) sa rozmnožuje tým, že sa doň zaraďujú už existujúce slová z príslušného slovného druhu. Tieto slová sa musia v jazyku najprv objaviť, aby mohli byť stvárnené podľa štruktúrnych vlastností daného typu flexie. Typ flexie si možno predstaviť ako svojho druhu „nádrž“ alebo „jazero“, do ktorého „pritekajú“ lexikálne jednotky jedným alebo viacerými „prívodmi (kanálmi)“ nerovnakého „prierezu“; môže však mať niektoré „netesnosti“, cez ktoré z neho môžu tie-ktoré lexémy aj „unikat“ a prechádzať do inej „nádrže“. Každý typ flexie má svoju špecifickú paradigmu, podľa ktorej sa viac či menej záväzne tvoria tvary všetkých doň zaradených slov. Možno teda hovoriť o väčšom či menšom stupni „produktivity“ tvorenia **tvarov** v rámci paradigmy daného typu flexie (napr. o „produktivite“ tvorenia tvarov

genitívu singuláru relačnými morfémami *-u* alebo *-a* v skloňovacom type *dub*). To je však iný jav ako počet, pribúdanie či ubúdanie **lexém** zaraďujúcich sa do skloňovacieho typu *dub*. Skloňovací typ tieto lexémy neutvára, naopak, prijíma ich. Môžu doň pribúdať z viacerých zdrojov. Sotva možno pochybovať o tom, že primárnym zdrojom pribúdania slov do jednotlivých typov flexie sú slovotvorne motivované slová – deriváty a kompozitá. Preto môže vzniknúť „optický klam“ (ktorému sčasti bol podľahol aj autor tohto príspevku), že „produktivita“ typu flexie je priamo závislá na produktivite slovotvorných typov. Aj keď je však slovotvorba primárnym zdrojom, nie je zdrojom jediným. Veľmi dôležitými zdrojmi sú vlastné mená, prevzaté slová alebo skratkové slová; pri ich prijímaní sa intenzívne prejavuje schopnosť typu flexie morfológicky ich adaptovať. Tu sa práve prejavujú tendencie, ktoré J. Dolník vysvetľuje spomenutým pojmom motivačnej optimalizácie (porov. vyššie). Dôležité však je, že tieto procesy sa neuskutočňujú tvorením, ale prijímaním lexém. Nejde tu teda o produktivitu v tom zmysle, ako sa to definuje v teórii slovotvorby. Nie je to **produktivita**, ale **receptivita** typu flexie. Kým sa teda slovotvorné typy vyznačujú väčšou alebo menšou **produktivitou**, navrhuje, aby sa pri typoch flexie hovorilo o ich väčšej alebo menšej **receptivite**.

Tento pojem je použiteľný aj v prípade, ak by sa rezignovalo na tradičné formálnomorfologické klasifikácie flektívnych slovných druhov do tzv. vzorov či skloňovacích, resp. časovacích typov (diskusiu o termínoch *vzor* – *typ*, *vzor* – *podvzor* pozri u Dvonča, 1984, s. 18 – 20). Odmietavo sa ku klasifikácii založenej na vzoroch vyslovila M. Sokolová (1995, s. 98 – 106). Pokúša sa o komplexnú klasifikáciu založenú na hierarchii triedy – typy – podtypy a vychádzajúcu z viacerých hierarchicky usporiadaných kritérií (rod, životnosť, animálnosť, abstraktnosť, determinujúce morfémy, morfonologické kritérium). Za relevantné a pomerne jednoznačné pokladá aj derivačné kritérium, čo dokladá mnohými prípadmi kompatibility derivačných a relačných morfém. Možno súhlasiť s jej požiadavkou, že „základné poučky o zaraďovaní substantív do deklinačných typov by mali byť v učebniciach doložené slovotvornými suffixmi“ (1995, s. 100), hoci receptivita typu flexie (ide o skloňovanie aj o časovanie) je podmienená nielen derivačnými suffixmi, ale aj inými vlastnosťami slovotvorných typov (to sme sa napokon pokúšali dokázať práve v našej „inkriminovanej“ štúdii z r. 1981). Voči jej koncepcii ako celku však možno vzniesť námietky. Ani nie tak pre jej komplikovanosť (13 tried – 28 typov – 58 podtypov) ako skôr preto, že táto koncepcia je v podstate iba „rozmenením <vzorovej klasifikácie> na drobné“. Autorka sa odvoláva na klasifikáciu J. Sabola vychádzajúcu z existencie determinujúcej morfémy (resp. určujúcej pádovej prípony – Sabol, 1969; 1976; 1977; 1980). Neberie

však do úvahy, že práve determinujúce morfémy zjednocujú celý deklinačný typ: „Všetky substantíva, ktoré v protiklade dvoch najbližšie stojacich paradigiem majú rovnakú determinujúcu (sub)morfému, tvoria jeden skloňovací typ“ (Sabol, 1969, s. 45; od podoby *sub*morféma v tejto terminologickej sústave autor v ďalšom upustil). Ak sa teda vychádza z determinujúcej morfémy, klasifikácia do tradičných 3×4(+2) skloňovacích typov substantív sa ňou nielenže nespochybňuje, ale naopak potvrdzuje. Sokolovej typy a podtypy sú vlastne totožné s variantmi skloňovacích typov u J. Sabola (1980). Vymedzenie týchto typov a podtypov (podľa Sokolovej), resp. variantov (podľa Sabola) však poskytuje dobrú možnosť zisťovať, ktorý z nich je v rámci skloňovacieho typu receptívnejší a ktorý menej receptívny. Napr. intenzívne preberanie anglicizmov zakončených na *-ing* (*marketing*, *paraglajding*, *franchising*, *surfing* atď. – v danej chvíli nie je podstatné, či ich v slovenčine možno chápať ako deriváty, kompozitá alebo slovotvorne nemotivované) a ich zaradovanie do Sokolovou vymedzeného podtypu *šperk* (1995, s. 102) svedčí o zvýšenej receptivite práve tohto variantu v rámci skloňovacieho typu *dub*. Teda jednotlivé skloňovacie typy v tradičnom vymedzení sa vnútorne diferencujú podľa stupňa receptivity ich jednotlivých variantov. Receptivita variantov má zároveň vplyv na produktivitu tvorenia jednotlivých (dvoj)tvarov v rámci paradigmy skloňovacieho typu ako celku. Takto sa možno napr. aj priblížiť k riešeniu doteraz neuspokojivo riešeného problému produktivity tvorenia tvarov G. sg. substantív skloňovacieho typu *dub*. Tento typ preukazuje veľkú receptivitu jednak voči prevzatým pomenovaniám javov chápaných ako neživé a adaptovaných vo forme gramatického mužského rodu, jednak voči novotvoreným abstraktám typu *výbeh*, *odchyt*, *nástrek*, *prekryv* a i. Keďže práve pri takýchto substantívach sa uplatňuje v G. sg. relačná morféma *-u* ako prvok, ktorý „prispeva tiež k dôslednejšiemu rozčleneniu subst. mask. na životné a neživotné“ (Dvonč, 1984, s. 31), z toho možno pochopiť vyššiu produktivitu tvorenia tohto tvaru v súčasnosti práve morférou *-u*.

Pri rozlíšení pojmov produktivity slovotvorného a receptivity skloňovacieho typu možno tentoraz ponúknuť prijateľnejšie riešenie problému vzájomného vzťahu skloňovacích typov *dľaň* a *kosť*. Skloňovací typ *dľaň* je receptívnejší než typ *kosť*, pretože prijíma substantíva z viacerých „kanálov“: jednak z niekoľkých slovotvorných typov (ich prehľad pozri v našej cit. štúdií, resp. v jej knižnej verzii: Furdík, 1993, s. 64 – 65), jednak – hoci zriedkavo – z lexikálnych prevzatí (napr. *rešerš*), z vlastných mien (porov. domáce i cudzie miestne názvy *Kazaň*, *Kodaň*, *Plzeň*, *Vydraň*, *Debrad'*, *Hrochot'* a i.) a napokon pomaly, ale permanentne aj spomedzi substantív patriacich pôvodne do skloňovacieho typu *kosť* (najnovšie sa tu „ocitla“ lexéma *pamät'*, a to v celej svojej

paradigme i významovej štruktúre; porov. zo súčasného úzu: „zapísať niečo do *pamäte* počítača“ – „lovil v zákutiach svojej *pamäte*“, ba dokonca v tlači bolo možné nájsť vetu „politik XY vydáva svoje *pamäte*“). Na druhej strane receptivita typu *kosť* je nižšia (prijíma substantíva iba z jedného „kanála“), ale intenzívnejšia, pretože každé substantívum utvorené slovotvornou príponou *-osť* sa nevyhnutne zaraďuje práve a len doň. A keďže slovotvorný typ $Z_{adj} + -osť$ je najproduktívnejší nielen spomedzi slovotvorných typov onomaziologickej kategórie spredmetnenia vlastnosti, ale v rámci celej deadjektívnej derivácie substantív, je prakticky „monopolným dodávateľom“ substantív pre skloňovací typ *kosť*. Táto masa substantív „vytláča“ zo skloňovacieho typu slovotvorne nemotivované slová, resp. aj lexémy utvorené podľa iných slovotvorných typov (to je prípad subst. *pamäť*); tie potom prechádzajú do najbližšieho a zároveň receptívnejšieho skloňovacieho typu, teda do typu *dlaň*. Tým sa dá vysvetliť aj zdanlivý rozpor medzi nízkym počtom substantív v „produktívnejšom“ type *dlaň* (770 slov) a oveľa väčšou početnosťou údajne „neproduktívneho“ typu *kosť* (4622 slov – pozri Mistrík, 1995, s. 107).

Receptivitu možno pokladať za inherentnú vlastnosť skloňovacích typov. Ako sme sa to pokúsili ukázať vyššie, receptívnym môže byť celý typ alebo len niektorý jeho variant. V deklinačnom systéme súčasnej slovenčiny existujú skloňovacie typy s vysokou receptivitou, pri ktorých možno s vysokou pravdepodobnosťou predpokladať, že substantíva s istými sémantickými, morfológickými a morfonologickými vlastnosťami sa zaradia práve do nich. Naopak, receptivita iných typov je v súčasnosti minimálna alebo až nulová. Takýmto typom je napr. typ *srdce*. Podľa citovanej Mistríkovej štatistiky sa podľa neho skloňuje 127 slov. Tento inventár sa dnes už ďalej neobohacuje – skloňovací typ stratil receptivitu. Nie je to len preto, že slovotvorné typy, ktoré mu „dodávali“ nové lexémy (teda typy *plátence* a *kúpalište*), sú už synchronne neproduktívne. Vidno to aj z toho, že sa doň nezaraďujú ani slová, ktoré by zdanlivo mohli mať na to predpoklady: substantíva stredného rodu *Skopje*, *finále*, *bienále*, *pastorále* (porov. skloňované subst. *pole*, uvádza sa aj poľský miestny názov *Opole*, hoci podľa nášho pozorovania sa už používa ako nesklonné) neprejavujú ani len tendenciu k deklinačnej adaptácii.

Rozlíšením pojmov receptivity a produktivity možno účinnejšie a jednoznačnejšie skúmať pohyby v lexikálnom inventári jednotlivých typov flexie aj v ich vzájomných vzťahoch. Zámerne hovoríme o typoch flexie, pretože tento postup možno uplatniť aj pri analýze časovacích vzorov (konjugačných typov). Aj pri nich by sa malo hovoriť nie o produktivite, lež o receptivite. Náš jubilant vo svojom ťažiskovom diele (Dvonč, 1984, s. 105) dobre vystihol rovnakú podstatu vývinového trendu medzi časovacími vzormi *chytat'* a *česat'*

a skloňovacími vzormi *dlaň* a *kosť*. „Vzor *česať* je v súčasnej spisovnej slovenčine v rozpade, <ochudobňuje sa>, naopak slovesný vzor *chýtať* je produktívny, <obohacuje sa>“ (Dvonč, 1984, s. 105). S týmto konštatovaním možno súhlasiť, iba adjektívum *produktívny* by sme vymenili za *receptívny*. Ide tu totiž v pravom zmysle slova o receptivitu, o schopnosť prijímať a zaraďovať do konjugačného typu ďalšie slovesá. Podľa štatistických zistení J. Mistríka (1995, s. 131) je typ *chýtať* najpočetnejší zo všetkých konjugačných typov slovenských slovies. Je početnejší než zdanlivo najfrekvencovanejší typ *pracovať*, hoci do tohto typu sa zaraďuje veľké a v podstate otvorené množstvo slovies tvorených polyfunkčným sufixálnym formantom *-ovať* (Furdík, 1998, s. 62; o dominantnom zastúpení takto tvorených okazionálnych slovies porov. Liptáková, 2000, s. 87). Prečo je napriek tomu typ *pracovať* v rozsiahлом Mistríkovom korpuse takmer o 20 % menej početný než typ *chýtať*? (Mistrík uvádza v type *chýtať* 7505, v type *pracovať* 6295 slovies). Pretože typ *chýtať* je „syntetickým“ typom: zaraďujú sa doň takmer všetky sekundárne imperfektíva tvorené sufixálne (modifikačnými morfémi: *-v-*, *-áv-/-iav-/-av-*, *-iev-*, *-úv-*, *-ín-*: *ukrý-v-ať*, *stret-áv-ať*, *dotl-iev-ať*, *sprac-úv-ať*, *skap-ín-ať* a i., porov. Sokolová a kol., 1999, s. 40; morféma *-ov-* sa ako modifikačná využíva v menšej miere, napr. *odhaľ-ov-ať*, *sľub-ov-ať*, *rozťah-ov-ať* a i., porov. Oravec – Bajžíková – Furdík, 1988, s. 141 – 142, autor textu J. Oravec) a všetky tvorené transflexne (*zarobiť* → *zarábať*, *prehľnúť* → *prehľtať*, *utrieť* → *utierať* a i.; porov. Oravec – Bajžíková – Furdík, 1988, s. 140, nestotožňujeme sa však s Oravcovým výkladom morfematickej štruktúry takto tvorených slovies). „Prítok“ slovies do typu *pracovať* je práve z tohto hľadiska obmedzenejší, teda jeho receptivita je o niečo slabšia. Obmedzenou receptivitou sa vyznačujú ešte konjugačné typy *robiť* (Mistrík, 1995, uvádza početnosť tohto typu 5426), *chudnúť* (1799) a *rozumieť* (891). Ostatné typy sú synchronne nereceptívne, novotvorené slovesá sa do nich nezaraďujú. Platí to aj o spomenutom type *česať*: hoci doň patrí až 1332 slovies, nové k nim už nepribúdajú, pretože konfigurácia tematických morfémi *češ-e-m* – *češ-0-ú* – *češ-a-t'* – *češ-a-l* – *češ-a-ný* sa neuplatňuje ani ako slovotvorný, ani ako vidovo modifikačný prostriedok. Navyše tendencia po jednotnej báze (Morfológia slovenského jazyka, 1966) a s ňou súvisiace odstraňovanie konsonantických alternácií (*trescem* – *trestám*, *luže* – *luhá*, *brešúci* – *brechajúci*) vytvára impulz na úplný alebo čiastočný prechod slovies do konjugačného typu bez týchto alternácií. Týka sa to aj slovies typu *blábovať*, *buchotať*, *rehotáť* sa atď.; J. Oravec tu hovorí o „otvorenej skupine“ (Oravec – Bajžíková – Furdík, 1988, s. 161), ale jednak je tento slovotvorný typ v podstate už tiež uzavretý, jednak sa už aj od takto tvorených slovies tvoria prechodník a činné prídavné prídavné

bez alternácie: *blábotajúc, rehotajúci sa* a pod. Preto aj z hľadiska navrhovanej koncepcie receptivity je správna jubilantova formulácia: „Slovesný vzor *česať* nemá už dnes silu udržať pri sebe všetky slovesá, ktoré do neho patrili alebo ešte patria“ (Dvonč, 1984, s. 105).

Týmto príspevkom chceme ilustrovať, ako jubilantove myšlienky stále podnecujú do ďalších úvah a diskusií, smerujúcich k spresneniu poznatkov v oblastiach jeho hlavných vedeckých záujmov. Zostáva len zaželať, aby ich autor – bez ohľadu na pribúdanie čísel v kalendári – aj naďalej bol takýmto stimulujúcim činiteľom slovenského jazykovedného myslenia.

Literatúra

- BUZÁSSYOVÁ, K. 1979. *O vzťahu potenciálnych a príležitostných odvodených slov k jazykovej norme*. In: Z teórie spisovného jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1979, s. 124 – 127.
- BUZÁSSYOVÁ, K. 1990. *Okazionálna slovotvorba ako indikátor synchronnej a diachronickej dynamiky*. In: Metódy výskumu a opisu lexiky slovanských jazykov. Red. V. Blanár. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1990, s. 63 – 73.
- COSERIU, E. 1988. *Sprachkompetenz*. Tübingen, Francke 1988. 299 s.
- DOKULIL, M. 1962. *Tvoření slov v češtině. 1. Teorie odvozování slov*. Praha, Nakladatelství Československé akademie věd 1962. 264 s.
- DOLNÍK, J. 1993. *Motivácia ako princíp prorodenosti v morfológii (na príklade substantívnej deklinácie v slovenčine)*. Jazykovedný časopis, 1993, roč. 44, č. 1, s. 3 – 13.
- DOSTÁL, A. 1950. *Produktivnost v jazyce*. Slovo a slovesnost, 1950, roč. 12, č. 2, s. 84 – 89.
- DVONČ, L. 1984. *Dynamika slovenskej morfológie*. 1. vyd. Bratislava, Veda 1984. 124 s.
- FURDÍK, J. 1971. *Zo slovotvorného vývoja slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 82 s.
- FURDÍK, J. 1981. *O vzájomnom vzťahu slovotvorného a skloňovacieho systému (na príklade skloňovacích typov dlaň a kosť)*. Slovenská reč, 1981, roč. 46, č. 6, s. 353 – 359.
- FURDÍK, J. 1993. *Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie*. 1. vyd. Levoča, Modrý Peter 1993. 200 s.
- FURDÍK, J. 1998. *Zmeny v jazykových podsystemoch (čiastkových normách). Slovo-tvorné zmeny*. In: Slovenský jazyk. Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Red. J. Bosák. Opole, Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej 1998, s. 52 – 68.
- JACKO, J. 1974. *Slovenská morfológia v škole*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974. 236 s.
- LIPTÁKOVÁ, Ľ. 2000. *Okazionalizmy v hovorenej slovenčine*. 1. vyd. Prešov, Náuka 2000. 145 s.

- MARTINCOVÁ, O. 1983. *Problematika neologismů v současné spisovné češtině*. 1. vyd. Praha, Univerzita Karlova 1983. 160 s.
- MARTINCOVÁ, O. 1985. *Okazionální pojmenování a jejich tvoření v současné češtině*. In: Filologické studie Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy. XIII. Praha, Univerzita Karlova 1985, s. 19 – 31.
- MISTRÍK, J. 1995. *Moderná slovenčina*. 3. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1995. 256 s.
- Morfológia slovenského jazyka*. Red. J. Ružička. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.
- ORAVEC, J. – BAJZÍKOVÁ, E. – FURDÍK, J. 1988. *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia*. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 232 s.
- SABOL, J. 1968. *Formálne vymedzenie skloňovacieho typu*. In: Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae Prešovensis. Jazykovedný zborník venovaný VI. slavistickému kongresu. Red. J. Dzurenda. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968, s. 43 – 53.
- SABOL, J. 1976. *Frekvencia deklinačných typov feminín v spisovnej slovenčine*. Jazykovedný časopis, 1976, roč. 27, č. 1, s. 45 – 53.
- SABOL, J. 1977. *Frekvencia deklinačných typov neutier v spisovnej slovenčine*. Slovenská reč, 1977, roč. 42, č. 3, s. 193 – 203.
- SABOL, J. 1980. *Variantnosť skloňovacích typov podstatných mien v spisovnej slovenčine*. Slovenská reč, 1980, roč. 45, č. 2, s. 65 – 71.
- SOKOLOVÁ, M. 1995. *Kapitolky zo slovenskej morfológie*. 1. vyd. Prešov, Slovacontact 1995. 180 s.
- SOKOLOVÁ, M. – MOŠKO, G. – ŠIMON, F. – BENKO, V. 1999. *Morfematický slovník slovenčiny*. 1. vyd. Prešov, Náuka 1999. 530 s.

Pôvodne publikované:

- FURDÍK, J.: *Pojem produktivity v slovo tvorbě a v morfológii*. In: Jazykoveda v bibliografii. Bibliografia v jazykovede. Na počesť Ladislava Dvonča. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 2002, s. 22 – 29.

3. JEDNOTLIVÉ A VŠEOBECNÉ V SLOVOTVORBE

Jazykový status slovotvorne motivovaného slova

V Encyklopédii jazykovedy (1993, s. 112) je derivatológii (náuke o tvorení slov) venované pomerne obsiahle a veľmi obsažné heslo. Priliehavo sa v ňom vystihuje procesuálna aj výsledná stránka slovotvorby, jej analytický aj synteticko-kreatívny aspekt. Závažné miesto vo výklade problematiky zaujímajú pojmy späté s centrálnym pojmom motivácie (ten je podrobne vysvetlený v osobitnom hesle, 1993, s. 286): motivant, motivát, smer a stupňovitosť motivácie, zánik motivovanosti. Tento prístup má svoje oprávnenie. Zdá sa totiž, že práve pojem motivácie má v celom komplexe problémov spätých so slovotvorbou kľúčové postavenie.

Problematika slovotvornej motivácie má v modernej jazykovede bohatú literatúru. Od čias F. de Saussura (1916/1989) až po súčasné výskumy popredných európskych lingvistov (výberovo: Bosák – Buzássyová, 1985; Horecký – Bosák – Buzássyová a kol., 1989; Dolník, 1990; Dokulil, 1962; Ducháček, 1969; Mluvnice češtiny I, 1986; Honowska, 1979; Grzegorzczkova – Puzynina, 1979; Waszakowa, 1993 a 1994; Uluchanov, 1977; Ginzburg, 1979; Kubriakova, 1981; Blinova, 1984; Berrár, 1974; Coseriu, 1988; Kastovsky, 1982; Fleischer – Barz, 1992 a mn. i.) sa o nej uvažovalo z najrozličnejších hľadísk, ba väčšinou sa slovotvorná motivácia stala jedným z centrálnych pracovných pojmov. Akákoľvek hlbšia úvaha o problémoch tvorenia slov totiž privádza bádateľa nielen k otázke, *čím* a *ako* (akým prostriedkom a postupom) je slovo utvorené, ale aj *od čoho* je utvorené, čo je jeho formálnym a sémantickým východiskom a aký je na úrovni obsahu aj výrazu jeho vzťah k tomuto východisku. A tak, možno povedať, niet modernej derivatológie bez štúdia slovotvornej motivácie.

Pred podrobnejším rozborom problematiky je však nevyhnutné objasniť si pojmový obsah samého termínu. Na prvý pohľad nevýhodným, ale pri vedeckom bádani nevyhnutným javom je mnohoznačnosť termínu vyplývajúca z jeho vysokej frekvencie, z možnej interdisciplinárnej homonymie a z odlišných akcentov, ktoré kladú jednotliví bádatelia na rozličné zložky pojmového obsahu termínu. Týka sa to aj pojmovej náplne termínov motivácia, slovotvorná motivácia, motivované slovo, motivovanosť.

Geneticky patrí internacionalizmus *motivácia* do slovotvorného hniezda latinského slovesa *moveo, movere, movi, motum*. Toto sloveso s bohatou sémantickou štruktúrou má popri základnom význame „hýbať, pohybovať“ aj význam „pohnúť, vzbudiť, spôsobiť“ (Špaňár – Hrabovský, 1987, s. 378 – 379). Tieto významy sa uplatnili aj v derivátoch tohto slovotvorného hniezda, a to aj po ich preniknutí do sféry internacionálnej lexiky. Tým si možno

vysvetliť, že významovým jadrom slov motív, motivácia je séma „pohnúťka“. Na tejto séme sa zakladá použitie substantíva motivácia ako odborného termínu v psychológii s pojmovou náplňou „energetická stránka správania, alebo všetky faktory, ktoré vyvolávajú, udržiavajú alebo usmerňujú správanie individua“ (Ivanová-Šalingová – Maníková, 1979, s. 591). Použitie tohto substantíva ako lingvistického termínu predpokladá už ďalší sémantický posun: buď v smere „pohnúťka → východisko“ (pri procesuálnom prístupe k slootovorb), buď v smere „pohnúťka → zdôvodnenie“ (pri analytickom prístupe k utvorenému slovu).

Termín motivácia však i takto má tri stránky: filozofickú (presnejšie gnozeologickú), semiotickú a vlastnú lingvistickú. Na filozofickú dimenziu upozornil ešte W. Doroszewski (1968), keď charakterizoval náuku o tvorení slov ako „historickú epistemológiu“. Utvorenie slova je vyvrcholením a jazykovou transpozíciou poznávacieho procesu v istej mikrorealite. „Poznávané javy sa ľudským myslením spracúvajú pojmovo, pojmové štruktúry sa odrážajú v sémantických štruktúrach a tie sa zasa vyjadrujú formovými štruktúrami (v zmysle vnútornej formy)“ (Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989, s. 21). Tento kognitívny rozmer utvoreného slova (a slova vôbec) vyvolával záujem sprvu filozofov a následne lingvistov od začiatkov týchto vedných disciplín. Ide tu totiž o to, či medzi pomenovaným javom a jeho jazykovým vyjadrením existuje paralelizmus, či sa medzi nimi dá zistiť „prirodzená“ súvislosť. Tu je východisko antinómie, ktorá z rozličných strán a pod rozličnými antonymnými dvojicami názvov pretrváva od starogréckej filozofie (fysei – thesei, analógia – anomália) cez stredoveký spor realistov a nominalistov, cez obdobia racionalizmu a empirizmu 15. – 18. storočia (prirodzené a konvenčné znaky, nevlastné (impropres) a vlastné (propres) prvky, apriórne a aposteriórne jazykové prostriedky) až k vyvrcholeniu v Saussurovom vymedzení arbitrárnosti a motivovanosti jazykového znaku a v presahu do súčasnosti vo forme transformacionalistickej a lexikalistickej hypotézy u generativistov (porov. Heinz 1978; Coseriu, 1969; Brekle – Kastovsky, 1977; Foucault, 1987; Grewendorf – Hamm – Sternefeld, 1994). Gnozeologické ponímanie tohto pojmu je, pravdaže, v úzkom spojení s jeho semiotickým výkladom od Aristotela cez Augustína Aurélia až po zakladateľov modernej semiotiky Ch. S. Peircea a najmä F. de Saussura. Saussurovo chápanie absolútnej arbitrárnosti jazykového znaku, obmedzenej relatívnou motivovanosťou (Saussure, 1916/1989, s. 162), je vynikajúcim východiskom pre pochopenie zmyslu slootovorby, formulovaného v titule štúdie H. J. Heringera: *Wortbildung: Sinn aus dem Chaos* (1984).

Lingvistická dimenzia pojmu motivovanosti však má ešte dve historické východiská. Jedným je pojem vnútornej formy, nastolený ešte J. G. Herderom a rozpracovaný W. v. Humboldtom (pozri Dokulil, 1962, s. 94). Tento pojem sa ukázal veľmi vhodný pri onomaziologickom prístupe k analýze slovotvorby (od obsahu k forme, porov. Horecký – Buzássyová – Bosák, 1989; o vzťahu vnútornej formy a motivácie porov. Jermakova – Zemskaja, 1985). Druhým východiskom je teória W. Wundta o dominujúcej vlastnosti designátu ako základe pomenovania a jej dialektická negácia v teórii dvojčlennosti J. Rozwadowského (Rozwadowski, 1904/1960).

Operatívna práca s pojmom motivácie si vyžaduje ešte jedno spresnenie a zároveň zúženie tohto pojmu. Naše úvahy sa sústreďujú na **slovotvornú** motiváciu; tá je však iba jednou, i keď podľa nás najvýznamnejšou súčasťou širšej problematiky motivácie (Fleischer – Barz, 1992, s. 13 – 14). Tradične sa rozoznávajú tri typy motivácie: zvuková (imitatívna, foneticko-fonematická), sémantická (transpozičná, figuratívna) a slovotvorná (morfologická, resp. morfosémantická). V súvislosti s viacslovnými (združenými) pomenovaniami sa hovorí aj o syntaktickej motivácii (Kuchař, 1963). Novšie sa pojem motivácie rozširuje aj na slová nezaraditeľné do týchto typov motivácie, a to na základe ich zaradenosti do tzv. onomaziologickej lexikálnej paradigmy; hovorí sa teda pri nich o paradigmatickej motivácii (Dolník, 1990, s. 145 – 161; v nemeckej lingvistike sa tento typ motivácie uvádza ako „Zeichenfeldmotivation“, porov. Bellmann, 1988; Fleischer – Barz, 1992). Za osobitný typ sa pokladá aj frazeologická motivácia (J. Mlacek, P. Ďurčo, A. M. Lewicki – porov. Furdík, 1994). Z týchto typov motivácie sú doteraz najlepšie prepracované sémantická (s ňou totiž súvisí prakticky celá problematika polysémie, sémantickej štruktúry slova atď.) a slovotvorná motivácia; práve tú však pokladáme za najuniverzálnejšiu, keďže sa dotýka v rovnakej miere obsahovej i výrazovej stránky slova.

Z týchto úvah môžeme dôjsť pri vymedzení slovotvornej motivácie ako lexikologického pojmu k takýmto záverom:

1. Pojem slovotvornej motivácie, hoci vznikol pri úvahách o jazykovom znaku, vo svojej podstate nie je pojmom semiologickým; súvisí s pomenúvaním ako procesom a s pomenovaním ako výsledkom tohto procesu, preto je pojmom onomaziologickým.

2. Pod pojmom motivácie treba chápať zdôvodnenosť jazykového vyjadrenia pomenovaného javu. Motivované je také pomenovanie, pri ktorom existuje synchrónne (teda nie etymologicky) platná, jazykovým povedomím overiteľná odpoveď na otázku „prečo sa X volá tak?“

3. Slovotvorná motivácia je jav týkajúci sa práve tak formy ako obsahu pomenovania. Obsahová stránka je primárna: tvorí ju jednak odkaz na spo-

čensky percipovanú dominantnú črtu pomenovaného javu, jednak odkaz na to, čím sa pomenovaný jav líši od iných javov s rovnakou spoločensky percipovanou dominantnou črtou. Táto dvojčlennosť obsahu sa prejavuje aj vo dvojčlennosti výrazovej stránky pomenovania. Synchronne uvedomovanú dvojčlennosť obsahu i výrazu pomenovania (oboje vo vzájomnej dialektickej jednote) nazývame vnútornou formou pomenovania.

4. Motivácia je teda totožná s existenciou vnútornej formy pomenovania. Motivované je pomenovanie, na ktorom možno preukázať existenciu vnútornej formy.

Princíp slootovornej motivácie patrí k významným systemizačným činiteľom v slovnej zásobe. Je základom všetkých formálno-sémantických opozíčných vzťahov a takto integruje takmer celú slovnú zásobu. Skoro každé plnovýznamové slovo (okrem absolútne izolovaných, ponajviac prevzatých, fónicky a morfeaticky exkluzívnych slov, tzv. inderivábilí typu *abbé, kaka-du, kivi* a pod.) je zapojené do motivačných vzťahov buď ako základové slovo (motivant) alebo odvodené, či zložené slovo (motivované slovo, motivát). Základové slovo môže, ale nemusí byť motivované. Základným typom motivačného vzťahu je práve vzťah, v ktorom motivantom je nemotivované slovo. Dá sa to vysvetliť tým, že nemotivované sú prevažne slová z centra slovnej zásoby, ktoré pozná a aktívne používa každý člen daného jazykového spoločenstva; od nich sa tvoria odvodené a zložené slová, ktorých slootovorná štruktúra je formálnou „nápoveďou“ ich významu a uľahčuje jeho porozumenie. A tak nemotivované slová sú zväčša (pravdaže, v závislosti od jazykového typu) v slovnej zásobe počtom v menšine, sú však jej formálno-sémantickým jadrom, okolo ktorého sa zoskupuje otvorený, ustavične sa rozširujúci a dopĺňujúci súbor nimi fundovaných motivátov. Motivačný vzťah je pritom opakovateľný (rekurzívny), takže motivát sa môže stať fundamentom ďalšieho slova. Takto sa okolo jedného nemotivovaného slova môžu na základe opakovaného motivačného vzťahu vytvárať:

a) **slootovorné rady**, t. j. postupnosti motivovaných slov, z ktorých nasledujúce je fundované predchádzajúcim: *slovo* → *slov-ník* → *slovník-ár* → *slovníkár-sky*; *dať* → *dá-vat'* → *vy-dávať* → *vydava-tel'* → *vydavatel'-stvo*;

b) **slootovorné paradigmy**, t. j. usporiadaný súbor motivátov tvorených bezprostredne od jedného motivanta, pričom medzi motivátmi navzájom nie je motivačný vzťah:

škola → *škol-ák*
škol-ník
škôl-ka
škol-stvo
škol-ský atď.

Keďže motivačný vzťah je rekurzívny, každý motivát sa môže stať motivantom, čiže slovotvorné rady a paradigmy sa môžu navzájom kombinovať. Súbor slovotvorných paradigiem a radov vychádzajúcich od jedného spoločného nemotivovaného slova (východiskového motivanta) tvorí slovotvorné hniezdo. Všetky slová patriace do rovnakého slovotvorného hniezda majú spoločný koreň a medzi nimi sú reálne motivačné vzťahy živo pociťované príslušníkmi jazykového spoločenstva v súčasnom jazyku.

Nie je vždy jednoduché určiť smer motivácie, t. j. zistiť, ktoré z dvojice formálne a sémanticky súvzťažných slov je motivantom a ktoré motivátom. V zásade je motivujúce slovo morfeematicky aj sémanticky jednoduchšie, motivované zložitejšie. Napr. v motivačnej dvojici *ryb-a* → *ryb-ár-ø* je motivované slovo *rybár* bohatšie o derivačnú morfému *-ár* a zároveň parafráza jeho významu („ten, kto chytá ryby“) obsahuje motivujúce slovo. Ak z dvojice motivačne spätých slov ani jedno nie je morfeematicky zložitejšie, za motivované sa pokladá to, ktoré je komplikovanejšie sémanticky. Týka sa to najmä slov tvorených transflexiou: *skoč-it'* → *skok-ø* (parafráza „to, že niekto skočí“), ale *host'-ø* → *host-i-t'* (parafráza „prijímať niekoho ako host'a“). Pri rovnakej formálnej i sémantickej zložitosti dvoch súvzťažných slov možno hovoriť o vzájomnej motivácii: *jabl-ko* („plod jablone“) ↔ *jabl-oň* („strom, na ktorom rastú jablká“), *optimista* („ten, kto vyznáva optimizmus“) ↔ *optimizmus* („vlastnosť optimistu“).

Slovotvorná motivácia je dynamický, historicky premenlivý jav, jej funkcia je štruktúrna, sémantická aj komunikačná. Štruktúrna funkcia spočíva v integrácii slovnej zásoby do väčších alebo menších skupín a tried (slovotvorných typov, kategórií a hniezd) na základe morfeematicky vyjadrenej sémantickej súvzťažnosti. Podstatou sémantickej funkcie je morfeematicky signalizovaná „nápoved“ istých prvkov lexikálneho významu slova (sémantických príznakov), čím sa uľahčuje dekodovanie významu najmä pri menej frekventovaných slovách, neologizmoch a okazionalizmoch. Komunikačná funkcia slovotvornej motivácie sa prejavuje v zastúpení slovotvorne motivovaných slov v textoch rozličnej štýlovej príslušnosti (tzv. motivačná nasýtenosť textu) a vo výskyte slov z rovnakého slovotvorného hniezda v tematicky zjednotenom texte (napr. v próze Stanislava Rakúsa *Žobráci* sú ukazovateľmi tematickej jednoty motiváty zo slovotvorného hniezda slovesa *žobrať*: *žobrák*, *žobráčka*, *žobráčence*, *žobráčisko*, *žobrač*, *žobranie*, *žobrácky*, *nažobraný*, *vyžobrať* atď.).

Každé slovotvorne motivované slovo prechádza cyklickým procesom od motivovanosti k nemotivovanosti, tzv. demotivačným cyklom. Od nemotivovaných slov ako východísk slovotvorného systému i procesu sa odvodzujú slovotvorne motivované lexikálne jednotky; spočiatku je ich formálna

súvzťažnosť s fundujúcim slovom pravidelná a slovotvorný význam sa kryje s lexikálnym významom (*hodnotiť* – *hodnotiteľ* „ten, kto niečo hodnotí“, *opravovať* – *opravovňa* „kde sa niečo opravuje“, *žiarť* – *žiarivý* „taký, ktorý žiar“, *pohodlný* – *spohodlnieť* „stať sa pohodlným“). V procese kontextového využívania slova sa jeho význam obmieňa, lexikálny význam sa od slovotvorného významu odchyľuje a nadobúda nad ním prevahu; ide o tzv. lexikalizáciu (*obec* – *občan* nielen „obyvateľ obce“, ale „príslušník štátu, mesta“; *hlava* – *hlavný* „základný, najdôležitejší“; *srdce* – *srdečný* „milý, priateľský, úprimný“). V dlhšom časovom rozmedzí môžu nastať aj formálne odchýlky oproti fundujúcemu slovu (*nedeľa* – *pon(e)delok*), teda motivovanosť slova sa zoslabuje, ba môže celkom zaniknúť. Táto strata formálnej i sémantickej súvzťažnosti medzi fundujúcim a motivovaným slovom sa nazýva demotiváciou. Slová ako *dar*, *dedina*, *kopyto*, *motúz*, *oblok* atď. boli pôvodne (geneticky) motivované, v súčasnom jazyku (synchronne) sú však už nemotivované, len etymologický rozbor vie odhaliť ich pôvodnú motiváciu. Demotivácia je zvyčajne dôsledkom dlhodobého častého používania slova, jeho zvýšenej frekvencie, jeho postupného zaradenia do centra slovnej zásoby. V takom prípade slovotvorná motivácia stráca svoju opodstatnenosť: sprostredkovanie lexikálneho významu je už nadbytočné. Tým sa do slovnej zásoby zaraďuje ďalšie nemotivované slovo, ktoré sa však stáva východiskom pre vznik nových slovotvorne motivovaných slov. Tak sa napr. podst. meno *občan* stalo motivantom slov *občianka*, *občiansky*, *občianstvo*, *svetobčan*, *občianskoprávny* atď. Demotivácia takto postihuje jednotlivé slová, ale celkový stupeň slovotvornej motivovanosti slovnej zásoby zostáva približne konštantný.

Naša analýza princípu slovotvornej motivácie (ďalej SM) a jeho fungovania stavia na teoretických základoch súčasnej slovenskej, českej, slovanskej (najmä poľskej a ruskej) aj inej (nemeckej, maďarskej, v menšej miere francúzskej a anglickej) derivatológie. Základné derivatologické pojmy, súvisiace so slovotvornými prostriedkami, postupmi a útvarmi (slovotvorný základ, slovotvorný formant; derivácia, kompozícia, sufixácia, prefixácia, prefixálno-suffixálny postup; slovotvorný význam, slovotvorný typ, onomaziologická kategória, mutačné, modifikačné, transpozíčné onomaziologické kategórie, slovotvorné hniezdo), sa v našom výskume prijímajú ako východisko všetkých úvah. Postuluje sa jednota, resp. vzájomná spätosť všetkých jazykových rovín a ich synergická súčinnosť v komunikačnom procese. Z tohto postulátu vyplynula otázka, ako sa princíp slovotvornej motivácie vo svojej vzťahovej, procesuálnej a rezultatívnej podobe prejavuje v rámci jazykového systému (SM vz. fónika, SM vz. morfológia, SM vz. syntax, SM vz. lexika), v jed-

notlivých jazykových útvaroch (SM a jazykové štýly, SM v nárečí, SM v slangu), v komunikačnom procese (SM a text), v medzijazykových súvislostiach (kontrastivita, onomaziologické symetrie a asymetrie, štruktúrne ekvivalencie, SM a typologický charakter jazyka) i v jazykovom vývoji (demotivácia a remotivácia, funkcie SM v jazykovej dynamike). Princíp slovotvornej motivácie sa takto stáva svojho druhu archimedovským „pevným bodom“, z ktorého možno odhaliť nové, z iných hľadísk nezistiteľné alebo nie dosť výrazne vymedziteľné javy v celkom komplexe jazyka a jeho fungovania. Vychádzajúc z tohto pevného bodu, možno každú zo spomínaných dimenzií skúmať rozličnými konkrétnymi metodickými postupmi. Ich prostredníctvom možno zistiť zastúpenie slovotvorne motivovaných slov v slovnej zásobe ako celku i v jej jednotlivých frekvenčných vrstvách, produktivitu slovotvorných postupov, typov a kategórií, motivačný potenciál jednotlivých slovných druhov, podiel slovotvorne motivovaných slov v množine slov patriacich k jednotlivým skloňovacím a časovacím typom, využitie slovotvorne motivovaných slov v textoch rozličnej štýlovej príslušnosti a viaceré ďalšie numericky vyjadriteľné parametre slovotvorného systému a jeho textovej realizácie.

Zároveň sa pri výskume nemôže spúšťať zo zreteľa bilaterálny, sémanticko-formálny charakter SM. Tak ako v slovotvorbe existujú a fungujú špecifické výrazové prostriedky, založené na morfematickej štruktúre slova, ale nie identické s ňou (slovotvorný základ a formant), existuje a funguje v nej aj špecifická obsahová entita, založená na gramatickom i lexikálnom význame, ale ani s jedným nie identická – slovotvorný význam. Je daný súhrou sémantických prvkov, na ktoré odkazujú slovotvorne relevantné morfémy motivovaného slova. Jeho rámec tvorí onomaziologická štruktúra, t. j. onomaziologická báza (vyjadrená v deriváte spravidla slovotvorným formantom) a onomaziologický príznak (vyjadrený v deriváte spravidla slovotvorným základom). Tento rámec sa môže dopĺňať o sémantické prvky štruktúrnej i denotatívnej povahy. Z tohto hľadiska definujeme slovotvorne motivované slovo ako jednoslovné pomenovanie, v ktorom je fixovaná a morfematickou štruktúrou naznačená koncentrovaná výpoveď o poznanej skutočnosti.

Literatúra

- BELLMANN, G. 1988. *Motivation und Kommunikation*. In: Lexikologische Studien; Ludwig Erich Schmitt zum 80. Geburtstag von seinen Marburger Schülern. Ed. H. H. Munske. Berlin, de Gruyter 1988, s. 3 – 23.
- BERRÁR, J. 1974. *Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában*. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Red. Rácz, E., Szathmári, L. Budapest, Tankönyvkiadó 1974, s. 99 – 124.

- BLINOVA, O. I. 1984. *Javlenije motivacii slov (leksikologičeskij aspekt)*. 1. izd. Tomsk, Izdatel'stvo Tomskogo universiteta 1984. 192 s.
- BOSÁK, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. 1985. *Východiská morfémovej analýzy (morfematika, slootovorba)*. 1. vyd. Bratislava, Veda 1985. 134 s.
- BREKLE, H. E. – KASTOVSKY, D. 1977. *Wortbildungsforschung: Entwicklung und Positionen*. In: *Perspektiven der Wortbildungsforschung*. Ed. H. E. Brekle, D. Kastovsky. Bonn, Bouvier Verlag Herbert Grundmann 1977, s. 7 – 19.
- COSERIU, E. 1969. *L'arbitraire du signe. Zur Spätgeschichte eines aristotelischen Begriffes*. In: *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literatur*. Pod. 24. Braunschweig 1969, s. 81 – 112.
- COSERIU, E. 1988. *Sprachkompetenz*. Tübingen, Francke 1988. 300 s.
- DOKULIL, M. 1962. *Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov*. 1. vyd. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962. 264 s.
- DOLNÍK, J. 1990. *Lexikálna sémantika*. 1. vyd. Bratislava, Univerzita Komenského 1990. 304 s.
- DOROSZEWSKI, W. 1968. *O transformacji słowotwórczej wyrazów*. In: *Z polskich studiów slawistycznych. Seria 3. Językoznawstwo*. Red. W. Doroszewski et al. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1968, s. 5 – 7.
- DUCHÁČEK, O. 1969. *La tendance de motivation et la conscience étymologique*. In: *Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin, Ges. – Sprachw.* 1969, roč. 18, č. 4, s. 701 – 703.
- Encyklopédia jazykovedy*. Red. J. Mistrík. 1. vyd. Bratislava, Obzor 1993. 514 s.
- FLEISCHER, W. – BARZ, L. 1992. *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. 2. vyd. Tübingen, Max Niemeyer 1992. 382 s.
- FOUCAULT, M. 1987. *Slová a veci. Archeológia humanitných vied*. Prel. M. Marcelli a M. Marcelliová. Bratislava, Pravda 1987. 520 s.
- FURDÍK, J. 1994. *Pojem motivácie vo frazeológii a v derivatológii*. In: *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*. Ed. M. Basaj – D. Rytel(ová). Warszawa, Wydawnictwo PAN 1994, s. 7 – 14.
- GINZBURG, E. L. 1979. *Slovoobrazovanie i sintaksis*. 1. izd. Moskva, Nauka 1979. 264 s.
- GREWENDORF, G. – HAMM, F. – STERNEFELD, W. 1994. *Sprachliches Wissen. Eine Einführung in moderne Theorien der grammatischen Beschreibung*. 7. Aufl. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1994. 467 s.
- GRZEGORCZYKOWA, R. – PUZYNNINA, J. 1979. *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksálne rodzime*. Wyd. 1. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1979. 325 s.
- HEINZ, A. 1978. *Dzieje językoznawstwa w zarysie*. Wyd. 1. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1978. 518 s.
- HERINGER, H. J. 1988. *Wortbildung: Sinn aus dem Chaos*. Deutsche Sprache, 1984, s. 1 – 13.
- HONOWSKA, M. 1979. *Ewolucja metod polskiego słowotwórstwa synchronicznego (w dziesięcioleciu 1967 – 1977)*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, Ossolineum 1979. 74 s.

- HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol. 1989. *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Veda 1989. 436 s.
- IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M. – MANÍKOVA, Z. 1979. *Slovník cudzích slov*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 944 s.
- JERMAKOVA, O. P. – ZEMSKAJA, E. A. 1985. *Sopostaviteľnoje izučenie slovo-obrazovania i vnútrenňaja forma slova*. Izvestija Akademii Nauk SSSR, Serija literatury i jazyka, 44, 1985, s. 518 – 525.
- KASTOVSKÝ, D. 1982. *Wortbildung und Semantik*. Düsseldorf, Schwänn – Bagel, Bern – München, Francke 1982. 234 s.
- KUBRIAKOVA, J. S. 1981. *Tipy jazykových značení. Semantika proizvodnogo slova*. 1. izd. Moskva, Nauka 1981. 200 s.
- KUCHAŘ, J. 1963. *Základní rysy struktur pojmenování*. Slovo a slovesnost, 1963, roč. 24, č. 2, s. 105 – 114.
- Mluvnice češtiny. I.* Red. M. Dokulil et al. 1. vyd. Praha, Academia 1986. 568 s.
- ROZWADOWSKI, J. M. 1960. *Słowotwórstwo i znaczenie wyrazów. Studium nad ich podstawowymi prawami*. (Wortbildung und Wortbedeutung. Heidelberg 1904). In: Rozadowski, J. M.: Wybór pism. III. Językoznawstwo ogólne. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1960, s. 21 – 95.
- ŠPAŇÁR, J. – HRABOVSKÝ, J. 1987. *Latinsko-slovenský, slovensko-latinský slovník*. 4. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1987. 1222 s.
- ULUCHANOV, I. S. 1977. *Slovoobrazovatel'naja semantika v russkom jazyke*. Moskva, Nauka 1977. 256 s.
- WASZAKOWA, K. 1993. *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki z formantami paradygmatycznymi*. Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 1993. 127 s.
- WASZAKOWA, K. 1994. *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksálne obce*. Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 1994. 265 s.

Pôvodne publikované:

- FURDÍK, J.: *Jazykový status slovotvorne motivovaného slova*. In: *Studia Philologica. 3. Acta Facultatis Paedagogicae Universitatis Šafarikanae*. Red. Z. Stanislavová et al. Prešov, Univerzita P. J. Šafárika v Košiciach, Pedagogická fakulta v Prešove 1996, s. 48 – 56.

Motivačná intencia slova

Úvodná poznámka: Roky 1997 a 1998 sú rokmi významných výročí a jubileí viacerých popredných jazykovedcov, ktorým som vďačný za to, že formovali moju lingvistickú orientáciu a prispievali k tvorbe metodologických východísk mojich výskumov. Sú to: tvorca teórie slovesnej intencie Eugen Pauliny (1912 – 1982), tvorca modernej teórie tvorenia slov Miloš Dokulil (1912), dôsledný rozpracúvateľ teórie intencie Ján Kačala (1937) a osobitne Klára Buzássyová (1938), ktorá ako prvá úspešne overila nosnosť pojmu intencie vo výskume tvorenia slov. Dovoľujem si s vďačnosťou im venovať túto štúdiu.

Jedným zo závažných teoretických výdobytkov slovenskej jazykovedy za ostatných šesť desaťročí sa stala teória slovesnej intencie. Hoci korene tejto teórie siahajú ešte o storočie dozadu, k úvahám L. Štúra o „namerенosti činnosti“ (Štúr, 1846, s. 80; pozri o tom Ružička, 1968a), zásluha o jej prvé systematické rozpracovanie patrí E. Paulinymu (1943). Jeho koncepciu kriticky dotvárali F. Miko (1962), J. Ružička (1968b a i., najmä však v Morfológii slovenského jazyka, 1966), J. Oravec (1967), J. Kačala (1971, 1989), J. Horacký (1990), S. Ondrejovič (1989), M. Sokolová (1993, 1995). Pri všetkej rozdielnosti ich chápania intencie ako jazykového javu je pre ich prístup spoločné, že intenciu prisudzujú slovesu a chápu ju ako vlastnosť slovesného deja, ako jeho pohyb, smerovanie od východiska k cieľu, od agensa k paciensovi. Z toho vyplýva traktovanie tohto javu ako sémantického s priemetom do morfológie a syntaxe. Výskumy K. Buzássyovej (1974) však ukázali metodologickú plodnosť pojmu slovesnej intencie aj pre tvorenie slov. Autorka presvedčivo ukázala, že motivačný potenciál slovies je závislý od ich inténčnej hodnoty (najviac deverbatívnych derivátov je odvodených od slovies s najrozvinutejšou intenciou a naopak) a že slovotvorne sa realizujú tie sémantické pozície, ktoré sa dajú realizovať aj syntakticky opäť na základe inténčnej hodnoty slovesa.

Myšlienka K. Buzássyovej vychádzať zo slovesnej intencie ako organizujúceho princípu deverbatívneho odvodzovania je autorkiným trvalým prínosom do metodológie slovotvorného bádania. Pravda, už v recenzii jej citovanej monografie sme museli upozorniť: „Otázka je, či možno nájsť takýto vhodný organizujúci princíp aj pre skúmanie desubstantívneho a deadjektívneho odvodzovania“ (Furdík, 1975, s. 199). Táto otázka zostala dodnes nezodpovedaná. Náš neskorší návrat k tejto téme má taktiež iba podobu nadhodeného problému a nerozpracovanej hypotézy: „Bolo by potrebné takto preskúmať aj odvodzovacie možnosti iných slovotvorne aktívnych slovných

druhov. Pravda, tie sa nevyznačujú takou integrujúcou sémanticko-gramatickou kategóriou, ako je slovesná intencia...“ (Furdík, 1993, s. 71), ale „...bolo by možné uvažovať aj o tom, či intencia (alebo širšie vzaté: dejovosť v rozličných modifikáciách) nestojí latentne aj v týchto formách derivácie“ (Furdík, 1975, s. 199).

Prvý raz slovo intencia v súvislosti so slootovorbou použil vo svojej fundamentálnej práci M. Dokulil (1962, s. 30); odvoláva sa na to v už citovanom diele aj K. Buzássyová (1974, s. 53). Treba však upozorniť na závažný rozdiel v chápaní tohto pojmu. V Dokulilovom texte slovo intencia nefunguje ako termín pomenujúci konštitutívnu sémantickú vlastnosť slovies, ale ako označenie potenciálneho vzťahu k onomaziologickému motívu, a to nielen vzhľadom na slovesný dej, lež aj vzhľadom na vlastnosť, substanciu i okolnosť: „...substance charakterizovaná určitou vlastnosťou se vzhľadom k této vlastnosti jeví nositelem, substance charakterizovaná určitým dějem vzhľadom k tomuto ději buď rovněž jen nositelem, nebo agentem, prostředkem, patientem, výsledkem, místem aj., substance charakterizovaná určitým vztahem k jiné substancii se vzhľadom k této substancii jeví jako konatel (jde-li o vztah aktivní povahy), vlastník, příslušník atd.“ (Dokulil, 1962, s. 33). V tomto zmysle teda možno hovoriť o intencii ako o jednej z konštitutívnych črt celého slootovorného systému.

Čo je teda spoločné a čo odlišné medzi intenciou ako sémanticko-gramatickou vlastnosťou slovesa a intenciou ako relačnou vlastnosťou slootovorne motivovaného slova? Možno vôbec pomenovať tieto dva rozličné javy rovnakým termínom? Zdá sa nám, že áno. Dôvodov je viac:

a) Intencia je inherentnou vlastnosťou slovesa ako slovného druhu (teda niet slovesa bez intencie), ale je aj inherentnou vlastnosťou každého slova, ktoré vstupuje do vzťahu slootovornej motivácie.

b) Intencia je súčasťou lexikálneho významu slovesa, je však aj prvkom významu každého slova, prvkom, ktorý umožňuje, aby sa slovo stalo motivantom iného slova, resp. prvkom, ktorý v slootovornom význame motivovaného slova poukazuje na spätosť s významom motivanta.

c) Intencia je vektorovým javom, má svoje smerovanie. Pri slovese ide o smerovanie deja od východiskového bodu k cieľu, o jeho priestorovú dimenziu, o jeho orientovanosť (Kačala, 1989, s. 91 n.). Pri slootovorbě ide o smerovanie motivačného vzťahu od motivanta k motivátu.

Odlišnosť medzi intenciou slovesa a intenciou slova vstupujúceho do motivačného vzťahu je najmä v tom, že intencia slovesa funguje predovšetkým pri utváraní vety, intencia slova vstupujúceho do motivačného vzťahu zasa pri utváraní jednoslovného pomenovania. Pravdaže, intencia slovesa pôsobí aj na

jeho schopnosť byť motivantom (to presvedčivo dokázala K. Buzássyová, 1974). Zdá sa nám však, že táto stránka slovesnej intencie je skôr „nadstavbou“, pretože zmysel jej fungovania je predovšetkým v syntaxi, v utváraní jadrových vetných štruktúr. Do slovotvorby sa slovesná intencia premieta tým, že umožňuje tvoriť pomenovania účastníkov deja a spolupôsobí pri konštituovaní ich slovotvorného významu (porov. Buzássyová, 1970). Je teda všeobecným rámcom, ktorý vymedzuje odvodzovacie možnosti slovesa, tie sa však realizujú pri každom slovese osobitným spôsobom, neraz aj v zdanlivom nesúlade s týmto vymedzením.¹ Dovoľujeme si teda vysloviť tézu, že slovesná intencia a intencia pôsobiaca v slovotvorbe medzi členmi motivačnej dvojice (k termínu pozri Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989, s. 28; ďalej DSZ) sú dva síce navzájom súvisiace, ale odlišné javy. Preto pokladáme za nevyhnutné viesť do terminológie slovotvorby nový pojem/termín motivačná intencia.

Motivačná intencia je schopnosť lexémy tvoriť s inou lexémou motivačnú dvojicu či už ako slovo motivujúce (motivant), motivované (motivát) alebo oboje zároveň. Motivačná intencia určuje miesto slova v slovotvornom hniezde, resp. v slovotvornej paradigme ako súčasti slovotvorného hniezda (definície pojmov slovotvorné hniezdo, slovotvorná paradigma pozri v DSZ, s. 39 a 44; ich autorkou je K. Buzássyová). Do motivačnej intencie slova možno zahrnúť jednak jeho vlastný motivačný potenciál (t. j. schopnosť byť motivantom iných slov), jednak formálno-sémantické reflexy prechádzajúce na motivát z motivanta. Motivačná intencia má teda dve stránky: v smere od motivanta (zľava) a v smere k motivátu (napravo):

škola → *školák* → *školáčka*

Konfigurácie ľavej a pravej strany motivačnej intencie vytvárajú štyri základné typy (ďalej ich budeme nazývať typy motivačnej intencie, v skratke TMI):

1. typ *stôl* → *stolík*

Schematicky: L →

Lexéma L nie je slovotvorne motivovaná, je však motivantom aspoň jedného motivátu.

2. typ *písať* → *napísať* → *nápis*

Schematicky: → L →

Lexéma L je motivovaná inou lexémou a zároveň je sama motivantom aspoň jedného motivátu.

¹ Upozornili sme na to už v citovanej recenzii diela K. Buzássyovej na príklade slovesa *debniť* a jeho derivátu *debnič* (Furdík, 1975, s. 198).

3. typ *písať* → *písací*

Schematicky: →L

Lexéma L je motivovaná inou lexémou, sama však nie je schopná byť motivantom ďalšieho motivátu.

4. typ *pyré*

Schematicky: L

Lexéma L nie je slootovorne motivovaná inou lexémou, ani sama nie je motivantom ďalšieho motivátu.

Tieto základné typy motivačnej intencie sa prekvapujúco, ale vari nie celkom náhodne podobajú na štyri intenzné typy slovies, ako ich vydelil J. Kačala (1989, s. 29). Na pripomenutie: ide o typy ←V→ (subjektovo-objektový: *kosiť*), ←V (subjektový: *ísť*), V→ (objektový, resp. bezsubjektový: *smädiť*), V (bezsubstanciálny: *mrholiť*). Základné schémy si korešpondujú, rozdiel je v poradí, v akom štyri typy uvádzame v porovnaní s poradím ich uvádzania v prácach J. Kačalu i v ďalších, ktoré ho citujú (napr. Sokolová, 1993 a 1995). Poradie typov u J. Kačalu je dané mierou rozčlenenosti intenznej štruktúry slovies; poradie TMI je dané jednak ich frekvenciou, jednak stupňom zložitosti motivačných vzťahov. Medzi obidvoma súbormi intenzných typov je však vzťahová izomorfnosť. Samozrejme, izomorfnosť neznamená totožnosť, už aj preto nie, lebo každý zo súborov platí pre iné množiny jazykových jednotiek. Slovesná intencia je vlastnosťou slovies, kým motivačná intencia je vlastnosťou všetkých lexém patriacich do slootovorne aktívnych slovných druhov. V podstate všetky slovesá sa vyznačujú slovesnou i motivačnou intenciou, kým slová z ostatných slovných druhov majú len motivačnú intenciu. Ani pri slovesách sa však príslušnosť k typu slovesnej intencie nestotožňuje s príslušnosťou k typu motivačnej intencie. Aj pri vzťahovo izomorfných typoch ide o kvalitatívnu odlišnosť samotných vzťahov. Napr. sloveso *bozkávať* je z hľadiska slovesnej intencie subjektovo-objektové, vyhovuje teda schéme ←V→ (*chlapec bozkáva dievča*), z hľadiska motivačnej intencie je motivátom i motivantom, vyhovuje teda schéme →L→ (*bozkať* → *bozkávať* → *bozkávanie*). Ale napr. sloveso *písať* z hľadiska slovesnej intencie patrí do typu ←V→ (*žiak píše úlohu*), kým z hľadiska motivačnej intencie patrí do typu L→ (*písať* → *písateľ*). Sloveso *pršať* má slovesnú intenciu typu V (bezsubstanciálne), ale motivačnú intenciu typu L→ (*pršať* → *napršať*).² Slovies 4. TMI prakticky

² Do slootovorných vzťahov zaraďujeme aj prefixálne, sufixálne i transflexne utvorené deverbatívne slovesá, pri ktorých výsledkom derivácie je sloveso so zmeneným vidom, príp. spôsobom slovesného deja. Aj vidotvorbu pokladáme za slootovorbu. Neberieme však do úvahy „tvorenie“ predponou *ne-*, pretože slovesný zápor pokladáme

niet; ani tzv. neplnovýznamové slovesá nie sú slovotvorne inertné, porov. *byť* → *bytie*, *môcť* → *vymôcť*, *chcieť* → *chcenie* atď. Zriedkavé sú aj slovesá 3. TMI; možno k nim počítať azda len dokonavé slovesá z vyšších stupňov odvodzovania, obyčajne so zdvojeným prefixom, napr. *povyvolávať*, *vynachváliť*, *povynachádzať* (hoci teoreticky aj od takýchto slovík možno odvodzovať aspoň slovesné podstatné meno).

Substantíva – po slovesách druhý slovotvorne najaktívnejší slovný druh – sú z hľadiska motivačnej intencie najpestrejšie. Sú pri nich zastúpené všetky štyri základné TMI. Slovotvorne nemotivované substantíva domáceho pôvodu sú „prirodzenými“ prvotnými motívami ako východiská neraz bohatých, viacstupňových a mnohočlenných slovotvorných hniezd. Vytvárajú sa pri nich slovotvorné paradigmy, v ktorých sa najčastejšie realizujú deminutíva a vzťahové adjektíva: *stôl* → *stolík*, *pec* → *piecka*, *okno* → *okienko*, *stôl* → *stolový*, *ráno* → *ranný*, *mesto* → *mestský* a i. Sú to teda najvýraznejší predstavitelia 1. TMI so schémou L→. Slovotvorne motivované substantíva zväčša patria do 2. TMI so schémou →L→; majú síce v porovnaní s nemotivovanými obmedzenejší vlastný derivačný potenciál (o problematike pozri DSZ, s. 47), ale zároveň je v nich zachovaný vzťah k ich motívom, napr. valencia motivujúceho slovesa v deverbatívnom substantíve (porov. Novotný, 1980). Do 3. TMI (schéma →L) patria spomedzi substantív najmä slovesné podstatné mená; deriváty od nich sú výnimočné a periférne (vzťahové adjektíva *napätový*, novšie *hnuťový*, príp. konateľské substantívum *kúrenár* a pod. sú už utvorené od substantív s preneseným, konkretizovaným významom). Príslušnosť substantív do 4. TMI (schéma L) je zreteľným prejavom ich periférneho postavenia v slovnej zásobe vôbec. Napr. zo substantív zachytených v Krátkom slovníku slovenského jazyka (1997, ďalej KSSJ) medzi heslami z písmena M sú takýmito jednotkami slová *makramé*, *malvázia*, *mančaft*, *mandeľ*, *mangalica*, *manna*, *maras*, *marazmus* a i., všetko slová výrazne príznakové: prevzaté, expresívne, nesklonné, zastarané, úzko odborné atď. Pri väčšine z nich však existuje latentná možnosť „oživenia“ ich motivačného potenciálu prinajmenej pritvorením okazionalneho deminutíva alebo vzťahového adjektíva; porov. napr. deminutívum *exitík* k subst. *exitus* u A. Bednára alebo teoreticky možné deriváty #mančaftík, #mangalička, #malváziový od slov uvedených vyššie.

---

za vec vety, nie pomenovania (opačný názor pozri v Mluvnici češtiny 1, 1986, s. 388; v takom prípade by boli na konci slovotvorného radu práve záporové podoby slovík). Slovesné podstatné mená pokladáme za deriváty (pozri už Furdík, 1967), komparatívy a superlatívy adjektív však za tvary gradačnej paradigmy, teda nie za deriváty (porov. Oravec – Bajzíkova – Furdík, 1988, s. 85).

Prídavné mená sú z hľadiska motivačnej intencie špecifické. Čisto akostné adjektíva sú slovotvorne nemotivované, sú však motivantmi substantív v kategóriách spredmetnenia vlastnosti (*hlúpy* → *hlúpost'*) a nositeľa vlastnosti (*hlúpy* → *hlupák*, *krivý* → *krivka*), kauzatívnych a stavových slovík (*ohlúpiť*, *zhlúpnúť*), modifikačných adjektív (*hlúpučký*) a vlastnostných prísloviek (*hlúpo*). Sú teda typickými predstaviteľmi 1. TMI. Adjektíva, ktoré sú sémanticky na rozhraní akostných a vzťahových (podrobnejšiu klasifikáciu pozri v práci Oravec – Bajžíková – Furdík, 1988, s. 78 n.; Nábělková, 1993, s. 25 n.), patria zväčša do 2. TMI, porov. *čítať* → *čitateľný* → *čitateľnosť*. Čisto vzťahové prídavné mená sú napospol slovotvorne motivované, majú však svoj vlastný motivačný potenciál redukovaný (podrobnejšie Nábělková, 1993, s. 34), stoja zvyčajne na konci slovotvorného radu, patria teda do 3. TMI, napr. *vysielat'* → *vysielací*. Izolovaných adjektív typu L (teda 4. TMI) prakticky niet. Prevzaté vzťahové adjektíva ako *solárny*, *environmentálny* a i., morfológicky členiteľné, ale v slovenčine slovotvorne nemotivované, môžu byť aspoň potenciálnymi motivantmi substantívnych názvov spredmetnenej vlastnosti (*solárnosť*, *environmentálnosť*).

Motivačná intencia prísloviek (porov. Šikra, 1991) je v porovnaní so spomenutými slovnými druhmi zreteľne slabšia. Okolnostné príslovky môžu patriť do 1. TMI (*dnes* → *dodnes*, *veľmi* → *preveľmi*, *zajtra* → *zajtrajší*), vlastnostné motivované adjektívami väčšinou patria do 3. TMI, keďže samy motivantmi nebývajú (*zdĺhavý* → *zdĺhavo*, *štandardný* → *štandardne*, *ruský* → *po rusky*, *magický* → *magicky*). Zastúpenie prísloviek v 2. TMI je obmedzené; patria tam tie adverbá, od ktorých sa dajú tvoriť modifikačné prefixálne alebo suffixálne deriváty (*dlhý* → *dlho* → *predlho*, *tichý* → *ticho* → *tichučko*³). Značná časť synchronne nemotivovaných okolnostných a obsahových prísloviek patrí do 4. TMI: *hneď*, *dost'*, *celkom*, *neúrekom*, *náročky*, *treba*, *načím* a i.

Uvedené štyri typy motivačnej intencie možno pokladať za základné, zdá sa však, že sa pri nich dajú vyčleniť aj isté varianty. V prípadoch vzájomnej motivácie (*jablko* ↔ *jabloň*, *fatalizmus* ↔ *fatalista*, porov. Bosák – Buzássyová, 1985, s. 108) ide zrejme o kombináciu 1. a 3. TMI. Dôležitejšie je však zistenie, že ľavá i pravá strana motivačnej intencie jednotlivých lexém môže byť znásobená, t. j. slovo sa môže chápať ako motivované paralelne viac než jednou lexémou (subst. *výherca* sa dá vykladať ako motivované slovesom

³ Príslovky typu *tichučko* možno chápať ako paralelne motivované buď deminutívnym adjektívom (*tichučký* → *tichučko*, ide o transflexne tvorené adverbium transpozičného typu) alebo vlastnostnou príslovkou (*ticho* → *tichučko*, ide o suffixálne tvorené deminutívne adverbium modifikačného typu).

vyhrať i substantívom *výhra*, porov. Dokulil, 1962, s. 110) alebo – a to je oveľa častejšie – jedno slovo je motivantom viac než jednej lexémy. Napr. sloveso *písať* má aspoň 26 bezprostredných motivátov tvorených prefixálnym i sufixálnym odvodzovaním (opierame sa o doklady z KSSJ, 1997, s. 459 a z Retrográdneho slovníka slovenčiny – Mistrík, 1976, s. 448). V schéme by sa to dalo symbolizovať napr. uvedením číselného údaja po šípke: $L \rightarrow 26$. Takýto údaj by bolo možné považovať za približné kvantitatívne vyjadrenie motivačného potenciálu danej lexémy.

Z povedaného vyplýva, že ľavá a pravá strana motivačnej intencie sú si navzájom asymetrické. Ľavá strana môže pozostávať nanajvýš z dvoch pozícií (schematicky $2 \rightarrow L$), aj to len vo dvoch prípadoch: pri paralelnej motivovanosti (pozri vyššie) a pri zložených slovách (kompozitum je nevyhnutne motivované dvoma slovami, ktoré sú však ako motivačné východisko spojené do syntagmy: *zem sa trasie* $\rightarrow$ *zemetrasenie*, *výroba v malom* $\rightarrow$ *malovýroba*, *rúbať drevo* $\rightarrow$ *drevorubač*, *eko(logický) systém* $\rightarrow$ *ekosystém*; každá pozícia tu patrí inému členovi motivujúcej syntagmy, teda schéma by mala mať podobu $1+1 \rightarrow L$). Na pravej strane je však počet pozícií otvorený. Napr. nemotivované sloveso ako motivant môže mať na pravej strane pozície vyhradené pre deriváty tvorené všetkými členmi inventára slovesných predpôn (porov. Mistrík, 1985, s. 110) i pre sufixálne a transflexné deriváty z danej deverbatívnej slovotvornej paradigmy vymedzenej inventárom kategoriálnych slovotvorných príznakov (porov. Buzássyová, 1974, s. 56), pričom každé miesto v paradigme môže byť zastúpené aj niekoľkonásobne, ak sa deriváty tvoria synonymnými slovotvornými prostriedkami (porov. napr. názvy výsledku deja tvorené od slovesa *rezať*: *rez*, *rezanka*, *rezivo*, *rezanec/-ce*, *rezeň*, *rezba* – Buzássyová, 1974, s. 88). Touto asymetriou sa motivačná intencia zásadne líši od slovesnej intencie, ktorá je vo vzťahu ľavej a pravej strany oveľa vyváženejšia: na ľavej strane je možná iba jedna pozícia, na pravej strane sa dajú realizovať nanajvýš tri obligatórne pozície (*hovoríť niečo niekomu o niečom*, *vymeniť niečo s niekým za niečo* – porov. Kačala, 1989, s. 29; Sokolová, 1995, s. 61).

Asymetria motivačnej intencie sa pri jednotlivých motivovaných lexémach postupne vyvažuje podľa toho, na ktorom stupni motivovanosti sa daná lexéma nachádza, t. j. o koľko motivačných krokov je vzdialená od východiskového motivanta v slovotvornom rade. „Čím ďalej sa nachádza slovo od východiskového člena (slovotvorného – J. F.) hniezda, tým menší je jeho derivačný potenciál“ (DSZ, s. 47). Ak sme napr. uviedli pri nemotivovanom slovese *písať* 26 ním bezprostredne motivovaných derivátov, sloveso *zapisovať*, nachádzajúce sa na 3. mieste slovotvorného radu (*písať* $\rightarrow$ *zapisáť* $\rightarrow$ *zapisovať*), má len

4 motiváty (*pozapisovať*, *zapisovanie*, *zapisovateľ*, *zapisovateľ*), z nich len substantívum *zapisovateľ* je motivantom ďalších 3 motivátov (*zapisovateľka*, *zapisovateľstvo*, *zapisovateľský*) a z tých len dvom možno pripísať po jednom motiváte, pričom jeden z motivátov je daný paradigmatickou produktivitou daného slovotvorného typu (posesívne adjektívum *zapisovateľkin*), ďalší je skôr potenciálny (*#zapisovateľskosť*), kým subst. *zapisovateľstvo* je už na konci slovotvorného radu, patrí teda do 3. TMI so schémou $\rightarrow L$.

Podobne ako slovesná intencia je spätá s lexikálnym významom slovesa, aj motivačná intencia slova je podmienená jeho sémantickou štruktúrou. Nie sú zriedkavé prípady, keď jednotlivé lexie polysémickej lexémy sa navzájom odlišujú motivačnou intenciou. Napr. substantívum *pád* je v KSSJ (s. 438) spracované ako heslo s uvedením šiestich významov: 1. pohyb k zemi spôsobený vlastnou váhou (*pád z bicykla*); 2. strata moci, vplyvu... (*pád vlády*); 3. podľahnutie voj. útoku (*pád Berlína*); 4. mravný poklesok (*pád do morálneho bahna* – príklad J. F.); 5. lingv. gram. kategória (*zhoda v rode, čísle a páde* – príklad J. F.); 6. iba v zastar. spoj. *na každý pád*; *v tom páde*, že... V prvých štyroch významoch je subst. *pád* motivátom slovesa *padnúť*. Jano padol z bicykla, vláda padla, Berlín padol, nesmieš padnúť do morálneho bahna. V prvom význame je spolumotivantom kompozita *vodopád*, patrí teda do 2. ITM. V 2. – 4. význame nemá vlastné motiváty, tieto lexie teda patria do 3. ITM. V 5. význame synchronne nie je motivované, ale je motivantom vzťahového adjektíva *pádový* (pádová prípona $\leftarrow$ prípona pádu), patrí teda do 1. ITM. V 6. význame (podľa našej mienky tu nejde o osobitný význam, uvedené príklady sú zastaranými frazémami) nie je subst. *pád* synchronne motivované ani nie je motivantom iného slova, patrí teda do 4. TMI. Zásadná odlišnosť motivačnej intencie lexíí 5 a 6 od lexíí 1 – 4 oprávňuje hodnotiť ich ako motivačné homonymá⁴ (porov. v teórii slovesnej intencie pojem/termín *intenčné homonymá* u J. Kačalu, 1989, s. 104).

Pojem motivačnej intencie je v derivatológii nový. Impulz na úvahy o ňom nám poskytli temer pred tromi desaťročiami predovšetkým citované práce K. Buzássyovej. Jej myšlienky, podobne ako ich autorka, odvtedy nijako nezostarili. Nebude azda prismeľé predpokladať, že smer nášho uvažovania korešponduje s jej koncepciami a môže byť ich rozvíjaním?

⁴ Slovník slovenského jazyka (III, 1963, s. 6 – 7) na rozdiel od KSSJ uvádza tieto lexie ako osobitné heslá, teda ako lexikálne homonymá. Ich slovotvorné vlastnosti, paralelné so sémantickými osobitosťami, hovoria v prospech takéhoto riešenia.

Literatúra

- BOSÁK, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. 1985. *Východiská morfémovej analýzy. (Morfe-
matika, slovotvorba.)* 1. vyd. Bratislava, Veda 1985. 134 s.
- BUZÁSSYOVÁ, K. 1970. *Intencia slovesného deja a deverbatívna slovotvorná para-
digma.* Jazykovedný časopis, 1970, roč. 21, č. 2, s. 113 – 124.
- BUZÁSSYOVÁ, K. 1974. *Sémantická štruktúra slovenských deverbatív.* 1. vyd. Bra-
tislava, Veda 1974. 240 s.
- DOKULIL, M. 1962. *Tvoření slov v češtině. I. Teorie odvozování slov.* 1. vyd. Praha,
Nakladatelství ČSAV 1962. 264 s.
- FURDÍK, J. 1967. *O vide a väzbe pri slovesných podstatných menách.* Slovenská reč,
1967, roč. 32, č. 2, s. 65 – 74.
- FURDÍK, J. 1975. *Buzássyová, K.: Sémantická štruktúra slovenských deverbatív.*
1. vyd. Bratislava, Veda 1970. 240 s. In: Jazykovedný časopis, 1975, roč. 26, č. 2,
s. 196 – 199. (Rec.)
- FURDÍK, J. 1993. *Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie.* 1. vyd. Levoča, Modrý
Peter 1993. 200 s.
- HORECKÝ, J. 1990. *Intencia slovesného deja ako gramatická kategória.* Slovenská
reč, 1990, roč. 55, č. 6, s. 343 – 352.
- HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol. 1989. *Dynamika slovej
zásoby súčasnej slovenčiny.* 1. vyd. Bratislava, Veda 1989. 436 s.
- KAČALA, J. 1971. *Doplňok v slovenčine.* 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV
1971. 280 s.
- KAČALA, J. 1989. *Sloveso a sémantická štruktúra vety.* 1. vyd. Bratislava, Veda 1989.
256 s.
- Krátky slovník slovenského jazyka.* Red. J. Kačala, M. Pisárčiková, M. Považaj. 3. vyd.
Bratislava, Veda 1997. 944 s.
- Morfológia slovenského jazyka.* Red. J. Ružička. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo
SAV 1966. 896 s.
- MIKO, F. 1962. *Rod, číslo a pád podstatných mien.* 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo
SAV 1962. 254 s.
- MISTRÍK, J. 1976. *Retrográdny slovník slovenčiny.* 1. vyd. Bratislava, Univerzita
Komenského 1976. 736 s.
- MISTRÍK, J. 1985. *Štylistika.* 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické naklada-
teľstvo 1985. 584 s.
- Mluvnice češtiny. I.* Red. M. Dokulil et al. 1. vyd. Praha, Academia 1986. 568 s.
- NÁBĚLKOVÁ, M. 1993. *Vztahové adjektíva v slovenčine. (Funkčno-sémantická
analýza desubstantívnych derivátov.)* 1. vyd. Bratislava, Veda 1993. 204 s.
- NOVOTNÝ, J. 1980. *Valence dějových substantiv v češtině.* 1. vyd. Praha, Státní
pedagogické nakladatelství 1980. 132 s.
- ONDREJOVIČ, S. 1989. *Medzi slovesom a vetou. Problémy slovesnej konverzie.* 1.
vyd. Bratislava, Veda 1989. 128 s.
- ORAVEC, J. 1967. *Väzba sloviés v slovenčine.* 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV
1967. 392 s.

- ORAVEC, J. – BAJZÍKOVÁ, E. – FURDÍK, J. 1980. *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia*. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 232 s.
- PAULINY, E. 1943. *Štruktúra slovenského slovesa*. 1. vyd. Bratislava, Slovenská akadémia vied a umení 1943. 112 s.
- RUŽIČKA, J. 1968a. *Valencia sloves a intencia slovesného deja*. Jazykovedný časopis, 1968, roč. 19, č. 2, s. 50 – 56.
- RUŽIČKA, J. 1968b. *Základná sémantická črta sloves (k poznaniu štúrovej gramatickej teórie)*. In: Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae Prešovensis. Jazykovedný zborník venovaný VI. slavistickému kongresu. Red. J. Dzurenda. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968, s. 163 – 170.
- Slovník slovenského jazyka. III. P – R*. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963. 912 s.
- SOKOLOVÁ, M. 1993. *Sémantika slovesa a slovesný rod*. 1. vyd. Bratislava, Veda 1993. 110 s.
- SOKOLOVÁ, M. 1995. *Kapitolky zo slovenskej morfológie*. 1. vyd. Prešov, Slova-contact 1995. 180 s.
- ŠIKRA, J. 1991. *Sémantika slovenských prísloviek*. 1. vyd. Bratislava, Veda 1991. 212 s.
- ŠTÚR, E. 1846. *Nauka reči slovenskej*. 1. vyd. Bratislava, Nákladom Tatrina 1846. 214 + 12 s.

Pôvodne publikované:

FURDÍK, J.: *Motivačná intencia slova*. Slovenská reč, 1998, roč. 63, č. 6, s. 321 – 329.

K onomaziologickej štruktúre slovotvorne motivovaného slova

Jednou zo závažných funkcií slovotvornej motivácie je kondenzačná funkcia (porov. Furdík, 1993, s. 112). Slovotvorne motivované slovo je „informačnou skratkou“, „zovretou deskripciou“ (Judycka, 1970), ktorá umožňuje ekonomické a efektívne vyjadrovanie v pomenúvaní aj v usúvzťažňovaní (porov. Кубрякова 1981, s. 197 – 198). Na druhej strane «важнейшей чертой производного является *расчленённость его смысловой структуры*» (Кубрякова, 1980, s. 96). Otázne je, či si tieto dve charakteristiky navzájom neprotirečia. Ak napr. lexikálny význam slovenského derivátu *mečiarovec* možno sformulovať výkladom „prívrženec politického hnutia vedeného Vladimírom Mečiarom“, naskytajú sa hneď dve otázky: a) ako sa do formálne chudobného, iba dvojčlenného rámca „zmestí“ takáto obsažná informácia, b) čo z tejto informácie možno pripísať jednotlivým členom slovotvornej štruktúry a kde možno „umiestniť“ tie časti informácie, ktoré týmito členmi nie sú formálne vyjadrené. Inými slovami: problém vzájomného vzťahu kondenzačnej funkcie a rozčlenenosti zmyslovej štruktúry je vlastne staronovým, ba priam večným problémom vzájomného vzťahu slovotvorného a lexikálneho významu slovotvorne motivovaného slova.

Literatúra na túto tému je obrovská. Nečudo. V konečnom dôsledku ide o existenčný problém samotnej derivatologickej teórie v oblasti sémantiky, o „reálnosť“ pojmu slovotvorného významu. Ponúka sa viacero možných riešení. V slovenskej lingvistike ako prvá riešila túto problematiku K. Buzássyová s využitím metódy sémantických príznakov (Buzássyová, 1974). Vytýčuje kategoriálne slovotvorné významy, vychádzajúce z intencie slovesného deja (v práci sa skúma sémantika deverbatívnych substantívnych a sčasti adjektívnych derivátov), pričom za ich nositeľa pokladá formant, a deduktívne stanovuje sprievodné sémantické príznaky, ktorými sa deverbatívne deriváty diferencujú v rámci jedného kategoriálneho významu. Všetky sémantické rozdiely nevyjadriteľné kombináciou kategoriálnych a sprievodných príznakov pokladá za rozdiely v lexikálnych, a nie slovotvorných významoch derivátov. Z celého radu pokusov J. Horeckého treba vyzdvihnúť dva prístupy, ktoré sa v slovenskej lingvistike ukázali ako kľúčové. Autor sa pokúsil vytvoriť univerzálny sémantický model pomenovania s využitím metódy sémantických príznakov. Východiskom takéhoto modelu je slovotvorné pole, vymedzené typickým systémom deduktívne stanovených, hierarchicky usporiadaných sémantických príznakov (Horecký, 1978). Postupnosť príznakov sa znázorňuje

pomocou orientovaného grafu (stromu) a konfigurácia takto zoradených sémantických príznakov tvorí invariantný význam derivátu. Touto metódou Horecký postupne spracoval celý súbor slootovorných polí odvodených aj zložených slov v slovenčine; svoju koncepciu synteticky prezentoval v monografii *Semantics of Derived Words* (Horecký, 1994). Problémom v koncepciách obidvoch lingvistov sa nám zdá istý apriorizmus pri deduktívnom stanovení sémantických príznakov. V Horeckého koncepcii sa navyše ani neuvažuje o vzťahu slootovorného a lexikálneho významu; ním vymedzené sémantické príznaky sa môžu vzťahovať na oboje. Pre teóriu slootovorby sa zdá prínosnejšou jeho téza vyslovená pri skúmaní odbornej terminológie už r. 1956, podľa ktorej „pre terminologické bádanie je ... základným hľadisko onomaziologické“ (Horecký, 1956, s. 6). Túto tézu konkretizoval o vyše 30 rokov neskôr, keď uvažoval o onomaziologickej štruktúre pomenovania. Podľa neho „onomaziologická štruktúra je tvorená onomaziologickou bázou a onomaziologickým príznakom, resp. viacerými onomaziologickými príznakmi“. „Onomaziologická štruktúra sa člení na základ a formant, pričom základ korešponduje s onomaziologickým príznakom a formant s onomaziologickou bázou“.¹ Horeckého názory sa tak dostávajú do priamej korešpondencie so známou koncepciou onomaziologických kategórií M. Dokulila, rozvinutou ešte r. 1962. Podľa neho „štruktúra onomaziologických kategórií je v zásade dvojčlenná ... pojmová trieda vchádza do onomaziologickej štruktúry pojmu ako složka určovaná – *onomaziologická báza*, príznak pak jako složka určující – *onomaziologický příznak*“ (Dokulil, 1962, s. 29). Po detailnejšej analýze však prichádza ku konštatácii, ktorou vlastne tento binarizmus prekračuje:

„Onomaziologická štruktúra se nám jeví v četných případech jako štruktúra, jejímiž pevnými vyhraněnými póly jsou jednak onomaziologická báze, jednak poslední určující složka onomaziologického příznaku – mohli bychom ji nazvat *onomaziologický motiv*, mezi nimiž je více méně variabilní tranzitní člen, *onomaziologický spoj*“ (Dokulil, 1962, s. 31).

Autor sa tu akoby „zháčil“ pred týmto tvrdením: termín uvádza iba v úvodzovkách, tvrdí, že ho „užívame jen jako termínu pomocného...“ (Dokulil, 1962), a v ďalšom vysvetľuje, že

„tranzitní člen, onomaziologický spoj, který může být jednoduchý nebo složitý, je jen velmi neurčitě naznačen slootovorným typem a stanoví se, obrazně řečeno, jen interpolací báze a motivu, někdy dokonce i jen na základě významového a situačního kontextu“ (Dokulil, 1962, s. 32).

---

¹ Horecký et al., 1989, s. 21; autor s týmto chápaním stále pracuje, porov. Horecký, 2001, s. 154.

Napriek tomu si dovoľujeme odraziť sa od tejto opatrne naznačenej *ternarity* (trojitosti) onomaziologickej štruktúry, pretože v nej vidíme jednu z možností vysvetlenia statických i dynamických nezhôd medzi slovotvorným a lexikálnym významom motivovaných slov. Sám Dokulil sa k tejto otázke ešte vrátil, pričom sa sústredil na problém prediktability lexikálneho významu na základe významu slovotvorného (Dokulil, 1978). Podľa neho tento vzťah nie je náhodný, lež zákonitý. Prvoradú úlohu pri ňom hrá typ onomaziologickej kategórie (podľa neho „v podstate len v rámci mutačného typu môže dojsť k divergencii obojích významů“ – 1978, s. 250; neskoršie výskumy ruských a poľských derivatológov však túto tézu spochybnili). Termín *onomaziologický spoj* sa tu nespomína, autor však tvrdí, že

„čím konkrétnejší, bohatší na konstitutívni príznaky je pojmenovaný jav, tým väčší je napätie medzi relatívne chudým slovotvorným významom príslušného označení a relatívne bohatým významom lexikálnym“ (Dokulil, 1978, 250).

Toto napätie nazývajú viacerí lingvisti frazeologickosťou, resp. idiomatickosťou sémantiky odvodených slov (porov. Ермакова, 1975; Моисеев, 1987). Tento názor sa nám nezdá oprávneným. Aj frazémy, aj deriváty sa vyznačujú motivovanosťou, lenže každá jednotka svojím spôsobom. Niet príčin metaforicky prenášať charakteristiku frazém na deriváty (porov. o tom Furdík, 1994). Kým v morfematických komponentoch deriváty sa uplatňuje denotatívno-signifikatívna i štruktúrna zložka, teda motivácia derivátov je dvojdimenzionálna (denotát a vzťah k fundujúcemu slovu), frazeologická motivácia je trojdimenzionálna (denotačná situácia, vzťah k lexikálnym komponentom, pragmaticko-konotatívna zložka). Takéto stotožňovanie pojmov z dvoch odlišných jazykových rovín sa nám nevidí účelným.

Onomaziologický prístup českých a slovenských derivatológov viedol aj k rozhodnému odmietaniu syntaktického ponímania slovotvorby. Známa je v tejto súvislosti „kultová“ stať M. Dokulila (Dokulil, 1964) a v podobnom zmysle sa viackrát vyjadroval aj J. Horecký (napr. Horecký, 1971). V súvislosti s nástupom generatívnej a transformačnej syntaxe sa však aj v českej lingvistike vyslovil názor, že takýto postoj nie je odôvodnený, pretože slovotvorné postupy sú iba druhom operácií, ktorými sa hĺbkové štruktúry pretvárajú na povrchové (Zimek, 1973). Istú „strednú“ pozíciu sa pokúsil zaujať autor tejto štúdie (Furdík, 1993), najmä v súvislosti s využívaním slovotvorných parafráz ako explikačných prostriedkov na vystihnutie slovotvorného významu; riešenie problematiky prehľadali J. Horecký (Horecký, 1981) a najmä K. Buzássyová (Buzássyová, 1984). Tým sa aj slovenská derivatológia dostáva do metodologickej blízkosti k výskumom jednak ruských (najmä

Гинзбург, 1979; Кубрякова, 1981) a v iných súvislostiach aj poľských lingvistov (porov. o nich Nagórko, 1997).

Rozsiahle bádania, z ktorých tu nebolo možné spomenúť ani len tie najdôležitejšie práce, do detailov aj do náležitých hĺbok a z rozličných uhlov pohľadu osvetľujú zložitú problematiku vzájomného vzťahu lexikálneho a slootovorného významu, ako aj sémantickej stránky lexikalizácie a demotivácie odvodených a zložených slov. Ak sme sa predsa len pred fórom najuznávanejších predstaviteľov slovanskej derivatológie odvážili predstúpiť s príspevkom na túto tému, hoci aj s obavou, že „nosíme drevo do lesa“, je to preto, lebo sa nám vidí nedoriešeným problém, **kde** sa vlastne „skrývajú“ tie prvky lexikálneho významu derivatémy, ktoré nie sú explicitne vyjadrené v jej formálnej (podľa Horeckého onomatologickej) štruktúre. Ide o tie sémantické entity, ktoré podľa formulácie M. Honowskej tvoria *nadwyżkę semantyczną* (Brodowska-Honowska, 1967), resp. o «существовании в смысловой структуре производного *скрытых семъ*» (Кубрякова, 1980, s. 109; porov. aj Милославский, 1975). Dovoľujeme si tu predložiť myšlienku inšpirovanú jednak prácami, ktoré sme tu doteraz uviedli, jednak doteraz nepovšimnutými tézami popredného slovenského jazykovedca Ľudovíta Nováka (1908 – 1992) o semiologickej analýze lineárnych jazykových útvarov. Ľ. Novák sa nikdy nezaoberal slootovorbou; jeho doménou bola synchronná aj historická fonológia, teoretická a porovnávacia jazykoveda (slavistika, ugrofinistika, romanistika), štrukturalisticky interpretovaný vývin jazyka, jazyková kultúra a politika so silným sociolingvistickým akcentom. Svoju tézu o ternárnom charaktere lineárnych útvarov vyložil a rozvádzal vo viacerých štúdiách (o. i. Novák, 1964, 1969 a i.). Zhŕňa ju do trojice axiém:

1. Každý lineárny útvar má začiatok, stred a koniec.
2. Koniec je znakom začiatku.
3. Znakový vzťah konca k začiatku uskutočňuje sa prostredníctvom stredy, ktorý je funkciou tohto označenia (Novák, 1969, s. 19).

Platnosť týchto axiém dokazoval na príkladoch z fyziky aj z hudby, v rámci jazyka na príkladoch z fonológie, morfológie i syntaxe (tam však jeho úvahy vyústili do problematických záverov o existencii tzv. nulovej syntagmy). O možnosti využiť ich v slootovorbe nikdy neuvažoval. Autor týchto riadkov sa dlhý čas staval skepticky k celej koncepcii, tým menej pokladal za produktívne uvažovať o nej v súvislosti so slootovorbou. Návrat k spomenutému „nesmelému“ Dokulilovmu tvrdeniu o existencii onomaziologického spoja, ako aj k úvahám o idiomatickosti motivovaných slov u I. S. Uluchanova О типологии лексических дериватов (Улуханов, 1977, s. 96 n.) (prípady typu *лжец – лгун*,

зачинатель – зачинщик a i.) u E. L. Ginzburga (Гинзбург, 1979), ale najmä k tvrdeniu J. S. Kubriakovovej, podľa ktorej

«...формула словообразовательного значения строится ... как обычная трёхчленная синтаксическая конструкция экзистенциального или идентифицирующего типа «X имеет отношение к Y», где X соответствует описанному в терминах метаязыка результату акта номинации, слова «иметь отношение» заменяются конкретным предикатом из группы *atomic predicates*, а Y указывает на непосредственно мотивирующее слово» (Кубрякова, 1981, s. 198),

nám vnukol myšlienku, že:

a) onomaziologická formula slovotvorne motivovaného slova nemá binárny, lež ternárny charakter,

b) je v nej dialekticky protikladne zjednotené (podľa terminológie Ľ. Nováka) empirické a semiologické smerovanie vzťahu *začiatok – koniec*: empiricky ide o poradie *slovotvorný základ – slovotvorný formant*, semiologicky opačne o poradie *onomaziologická báza – onomaziologický príznak* (pri prefixálnych a vôbec modifikačných derivátoch ide o modifikáciu v opačnom smere, podstata sa však nemení);

c) stred formuly tvorí onomaziologický spoj (podľa Dokulila), resp. konkrétny predikát (podľa Kubriakovovej), ktorý však v slovotvornej forme derivátu nie je explicitne vyjadrený;

d) práve chýbajúca explicitnosť vyjadrenia stredy umožňuje vyplniť ho doplňujúcimi sémantickými príznakmi;

e) postupné navrstvovanie týchto doplňujúcich sémantických príznakov potenciálne môže viesť k prekrytiu slovotvorného významu lexikálno-sémantickými príznakmi, čoho výsledkom je „sémantická demotivácia“ pôvodne slovotvorne motivovaného slova.

Onomaziologickú štruktúru slovotvorne motivovaného slova teda pokladáme nie za dvoj-, ale za trojčlennú v zmysle onomaziologická báza (OB) – onomaziologický spoj (OS) – onomaziologický príznak (OP). Je všeobecne platná bez ohľadu na to, či ide o motiváty modifikačného, transpozíčného alebo mutačného typu. Práve odchýlky od „čistých“ typov, na ktoré upozorňovali viacerí derivatológovia² alebo rozlišovanie čistej transpozície a «транспозиции осложнённой изменением лексического значения» (Кубрякова, 1981, s. 121), sa dajú chápať ako ternárne štruktúry s „lexikálne obohateným“ onomaziologickým spojom, porov. slov. *masten-ica* „udalosť

² Porov. odlišnú klasifikáciu typov v diele Grzegorzcykova – Puzynina, 1979, s. 11 – 12.

(OB), keď sa viacerí chlapi (OS) mastia (= bijú) (OP)³. Aj pri zdanlivo totožnom slootovornom a lexikálnom význame, častom predovšetkým pri derivátoch „čistého“ modifikačného a transpozicičného typu, ktoré teda možno pokladať za „čisto“ dvojčlenné, napr. slov. *čítanie*, *rýchlosť*, *predavačka*, *kabátik* a i., treba predpokladať existenciu onomaziologického spoja, ktorý môže poskytnúť východisko na konštituovanie sémantického dodatku, vedúceho k novému lexikálnemu významu (porov.: zákon sa prerokúva v druhom *čítaní*, zaradiť tretiu *rýchlosť*, zaradili ju do funkcie *predavačky* v hypermarkete, kostýmový *kabátik*). Kompozitá sa pokladajú za explicitnejšie motiváty než odvodené slová. V úplnosti to však platí len pri derivačných kompozitách. V nich prvý slootovorný základ je formálnym vyjadrovateľom OP, derivačný formant (sufix alebo paradigmatický formant) vyjadrovateľom OB, kým OS je explicitne realizovaný druhým slootovorným základom kompozita: *del-o-strel-ec* „niekto, kto (OB) strieľa (z) (OS) dela (OP)“, *dlh-o-pis-ø* „doklad (OB) napísaný (OS) o dlhu (OP)“, *lahk-o-ver-ný* „taký, ktorý (OB) (niečo/všetko) uverí (OS) ľahko (OP)“. Ako však vidno, už aj tu sú formálne nevyjadrené elementy (pád, slovesný vid, rezultatívnosť, neurčitosť), ktoré popri explicitne vyjadrenej časti tiež možno zahrnúť do komplexu OS. V tzv. čistých kompozitách je OS implicitne obsiahnutý a vyjadriteľný: *mal-o-mesto* „malé (OP), (teda bezvýznamné – OS) mesto (OB)“, *Stredoslovák* „Slovák (OB) (zo) Stred-(OP)-(ného Slovenska) (OS)“. V novších kompozitách typu *tele(vízna)-technika*, *kozmo(ická)chémia*, *eko(logické)potraviny*, *disko(tékový)klub* a i. možno do OS zahrnúť „useknuté“ časti prvého člena pôvodne dvojslovného motiva. Takto by bolo možné zistiť aj trojčlennosť onomaziologickej štruktúry väčšiny slovesných a adjektívnych derivátov.⁴

Teda už aj v prípade motivačne priezračných slov, v ktorých sa dá slootovorný význam bezpečne „prečítať“ a v ktorých sú slootovorný a lexikálny význam zdanlivo totožné alebo je medzi nimi aspoň značný stupeň prieniku, možno zistiť isté sémantické prvky explicitne nevyjadrené vo formálnej slootovornej štruktúre derivátu či kompozita, ale implicitne prítomné v jeho lexikálnom význame. Z toho pravdaže vyplýva, že *lexikálny význam slova sa nikdy nevyčerpáva „čistým“ slootovorným významom*. Alebo ináč povedané: *nieť „čistého“ slootovorného významu, ten⁵ je vždy v službe komunikačne relevantného významu lexikálneho*. Faktorom, ktorý zaisťuje takúto súhrnu obidvoch významových typov, je onomaziologický spoj ako stred trojčlennej

³ Porov. pol. *bieganina*, *strzelanina* a i. (Grzegorzczkova – Puzynina, 1979, s. 238).

⁴ Blízke k takejto analýze sú podľa našej mienky výskumy v diele Улуханов (1977) a slovenskej bádateľky v oblasti derivácie adjektív M. Nábeľkovej (1993).

⁵ Ako sémantická orientácia – porov. Furdík, 1993, s. 50.

onomaziologickej štruktúry, ako (parafrazujúc tretiu axiómu L. Nováka) funkcia označenia znakového vzťahu medzi začiatkom a koncom derivátu/kompozita ako lineárneho útvaru.

V onomaziologickom spoji sa teda môžu:

- kondenzovať formálne nevyjadrené prvky (sémy) slovotvorného významu,
- „uchycovať“ a zhromažďovať vznikajúce a pribúdajúce „neslovotvorné“ sémy lexikálneho významu.

Predstavu takto chápanej onomaziologickej štruktúry s fungovaním onomaziologického spoja možno znázorniť takto:

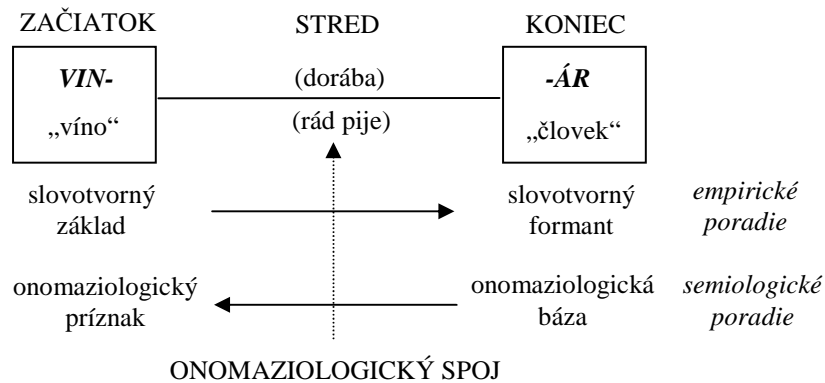

Schéma znázorňuje onomaziologickú štruktúru desubstantívneho sufixálneho derivátu mutačného typu; jeho onomaziologický spoj (OS) obsahuje formálne nevyjadrené potenciálne sémantické príznaky, bez ktorých by však slovotvorný ani lexikálny význam lexémy nebol úplný. Na úrovni slovotvorného významu by obsah OS bolo možné vyjadriť formulou (má dejový vzťah k), sémantické príznaky uvedené v schéme sú jej konkretizáciou na úrovni lexikálneho významu. Ďalších sémantických príznakov v tejto štruktúre už niet, teda medzi slovotvorným a lexikálnym významom je vysoká miera korešpondencie.

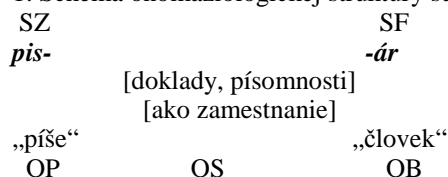
Zložitejšia je onomaziologická štruktúra derivátu, ktorého lexikálny význam sa už čiastočne odchyľil od slovotvorného významu. Ako príklad sme si zvolili trojicu slovenských deverbatívnych sufixálnych derivátov mutačného typu so slovotvorným významom „názov činiteľa deja“, odvodených od rovnakého motivanta – slovesa *písať*: *spisovateľ*, *pisateľ*, *pisár*. Napriek rovnakému slovotvornému významu všetkých troch lexém lexikálne nejde o synonymá.

Porov. lexikografické definície v Krátkom slovníku slovenského jazyka (Kačala, Pisárčiková, Považaj, 1997):

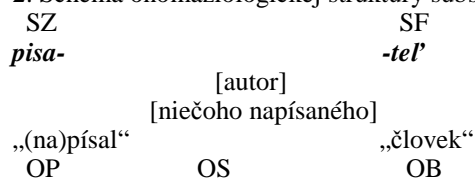
pisár „1. kto v minulosti ovládal písmo a zaoberal sa písaním, prepisovaním, odpisovaním; 2. V minulosti (nižší) správny úradník; 3. kto pripravuje písomnosti (na stroji); zamestnanec, ktorý píše na stroji“ (Kačala, Pisárčiková, Považaj, 1997, s. 459); *pisateľ* „pôvodca niečoho napísaného“ (s. 459); *spisovateľ* „kto píše literárne diela (obyč. prozaické)“ (s. 659).

Definície signalizujú, že v každom z derivátov sa lexikálny význam viac-menej odchyľil od slootovorného. Táto odchýlka je relatívne najväčšia v slove *spisovateľ*. Ak porovnáme toto slovo s jeho inoslovanskými sémantickými ekvivalentmi, zistíme, že aj ony majú rovnakú onomaziologickú štruktúru: češ. *spisovatel*, rus. *нужатель*, poľ. *pisarz*, chorv. a srb. *pisac*, *nucau*, bulh. *nucamel*. Kým však ruský, poľský, chorvátsky, srbský a bulharský derivát je motivovaný príslušnými podobami bezpredponového (teda vlastne slootovorné nemotivovaného) slovesa *písať*, slovenský a český derivát je motivovaný prefixálno-suffixálnym sekundárnym imperfektívom *spisovať* (slov.), resp. *spisovat* (češ.). V slovenčine a v češtine je teda určitá anomália: hoci formálne by malo ísť o motivačný vzťah *spisovať* → *spisovateľ*, sémanticky sa derivát vzťahuje k motívu *písať*. Ide teda o sprostredkovanú motiváciu (termín podľa Улуканов, 1977, s. 34): *písať* → (*spisovať) → *spisovateľ*. Ďalšie činiteľské deriváty bezprostredne motivované slovesom *písať*, teda substantíva *pisár* „kto sa zaoberal/zaoberá písaním“ a *pisateľ* „pôvodca niečoho napísaného“, sa navzájom i v porovnaní so subst. *spisovateľ* líšia lexikálnym významom lokalizovateľným v rámci onomaziologickej spoja.

1. Schéma onomaziologickej štruktúry substantíva *pisár*:

2. Schéma onomaziologickej štruktúry substantíva *pisateľ*:

3. Schéma onomaziologickej štruktúry substantíva *spisovateľ*:

SZ		SF
(s) <i>pis(ova)-</i>		<i>-teľ</i>
	[literárne diela]	
	[prozaické]	
	[ako profesionál]	
„píše“		„človek“
OP	OS	OB

Podobne by bolo možné uvažovať aj v iných slovanských jazykoch, v ktorých existujú paralelné deriváty s totožným motivantom, odvodené navzájom odlišnými formantmi, s rovnakým slovotvorným významom, ale s nerovnakými, odlišnou konfiguráciou sémantických príznakov sa vyznačujúcimi lexikálnymi významami; porov. napr. rus. *nucateľ* – *nucарь* – *nuceц* – *nucaкa* (Dorotjaková et al., 1989, s. 389); chorv. *pisac* – *pisár* (Babić, 1986, s. 62 a 102) a i.

Zdá sa nám teda, že pri riešení problematiky slovotvorného a lexikálneho významu a potenciálnej demotivácie derivátov a kompozít môže úspešne poslúžiť ternárna koncepcia Ľ. Nováka *začiatok* – *stred* – *koniec*, spojená s Dokuliovým pojmom *onomaziologický spoj* a s Kubriakovovej analýzou „vnútornej syntaxe“ slovotvorne motivovaných slov.

Literatúra

- ГИНЗБУРГ, Е. Л. 1979. *Словообразование и синтаксис*. 1. изд. Москва, Наука 1979. 264 с.
- ЕРМАКОВА, О. П. 1975. *Фразеологичность семантики производных слов различных словообразовательных структур*. В: Актуальные проблемы русского словообразования, 1. Ред. А. Н. Тихонов. Ташкент, Ташкентский государственный институт имени Низами 1975, с. 57 – 63.
- ЗИМЕК, Р. 1973. *Соотношение словообразования и синтаксиса с точки зрения трансформационной грамматики*. В: Československé přednášky pro VII. Mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě 1973. Lingvistika. Red. B. Havránek et al. Praha, Academia 1973, s. 311 – 318.
- КУБРЯКОВА, Е. С. 1980. *Семантика производного слова*. В: Аспекты семантических исследований. Ред. Н. Д. Арутюнова и А. А. Уфимцева. Москва, Наука 1980, с. 81 – 155.
- КУБРЯКОВА, Е. С. 1981. *Типы языковых значений. Семантика производного слова*. 1. изд. Москва, Наука 1981. 200 с.
- МИЛОСЛАВСКИЙ, И. Г. 1980. *Вопросы словообразовательного синтеза*. Москва, Издательство Московского университета 1980. 295 с.

- МОИСЕЕВ, А. И. 1987. *Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке*. Ленинград, Л. Изд-во ЛГУ 1987. 206 s.
- УЛУХАНОВ, И. С. 1977. *Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания*. Москва, Наука 1977. 256 s.
- BABIĆ, S. 1986. *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku. Nacrt za gramatiku*. 1. vyd. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za filologiju: Globus 1986. 551 s.
- BRODOWSKA-HONOWSKA, M. 1967. *Zarys klasyfikacji polskich derywatów*. Wyd. 1. Wrocław – Warszawa – Kraków, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich 1967. 100 s.
- BUZÁSSYOVÁ, K. 1974. *Sémantická štruktúra slovenských deverbatív*. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1974. 236 s.
- BUZÁSSYOVÁ, K. 1984. *Gnozeologický a ontologický aspekt lingvistických operácií (transformácie a parafrázy)*. Jazykovedný časopis, 1984, roč. 35, č. 2, s. 121 – 133.
- DOKULIL, M. 1962. *Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962. 264 s.
- DOKULIL, M. 1964. *Zum wechselseitigen Verhältnis zwischen Wortbildung und Syntax*. In: Travaux Linguistiques de Prague. 1. Ed. J. Vachek. Prague, Éditions de l'Académie Tchecoslovaque des Sciences 1964, s. 215 – 223.
- DOKULIL, M. 1978. *K otázce prediktability lexikálního významu slovotvorně motivovaného slova*. Slovo a slovesnost, 1978, roč. 39, č. 3, s. 244 – 251.
- DOROTJAKOVÁ, V. et al. 1989. *Rusko-slovenský slovník. – Русско-словацкий словарь*. Bratislava – Москва, Slovenské pedagogické nakladateľstvo – Изд. Русский язык 1989. 752 s.
- FURDÍK, J. 1993. *Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie*. 1. vyd. Levoča, Modrý Peter 1993. 200 s.
- FURDÍK, J. 1994. *Princíp motivácie vo frazeológii a v derivatológii*. In: Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej VI. Ed. M. Basaj – D. Rytel(ová). Warszawa, Wydawnictwo PAN 1994, s. 7 – 14.
- GRZEGORCZYKOWA, R. – PUZYNNINA, J. 1979. *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksálne rodzime*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1979. 325 s.
- HORECKÝ, J. 1956. *Základy slovenskej terminológie*. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956. 146 s.
- HORECKÝ, J. 1971. *Slovenská lexikológia 1. Tvorenie slov*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971a. 254 s.
- HORECKÝ, J. 1978. *Sémantické príznaky v slovotvornom hniezde*. In: Československé přednášky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů v Záhřebu. Lingvistika. Red. B. Havránek. Praha, Academia 1978, s. 125 – 129.
- HORECKÝ, J. 1981. *Slovotvorná parafráza*. Jazykovedný časopis, 1981, roč. 32, č. 1, s. 6 – 12.
- HORECKÝ, J. 1989. *Kvantita v prevzatých slovách*. Slovenská reč, 1989, roč. 66, č. 3, s. 153 – 156.

- HORECKÝ, J. 1994. *Semantics of Derived Words*. 1. vyd. Prešov, Philosophical Faculty, P. J. Šafárik University 1994. 72 s.
- HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol. 1989. *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava, Veda 1989. 436 s.
- JUDYCKA, I. 1970. *Syntaktyczna interpretacja struktur słowotwórczych (na przykładach formacji z kategorii nomen loci)*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1970. 111 s.
- KAČALA, J. – PISÁRČIKOVÁ, M. – POVAŽAJ, M. (Eds.). 1997. *Krátky slovník slovenského jazyka*. 3. vydanie. Bratislava, Veda 1997. 944 s.
- NÁBĚLKOVÁ, M. 1993. *Vztahové adjektiva v slovenčine (Funkčno-sémantická analýza desubstantívnych derivátov)*. 1. vyd. Bratislava, Veda 1993. 204 s.
- NAGÓRKO, A. 1997. *Miejsce słowotwórstwa w teorii języka*. In: Bulletin de la Société Polonaise de Linguistique, 1997, fasc. LIII, s. 49 – 61.
- NOVÁK, Ľ. 1968. *Dominante – subdominante en phonologie*. In: Travaux Linguistiques de Prague. 3. Etudes structurales dédiées au VIe Congrès des Slavistes. Red. A. V. Isačenko. Prague, Éditions de l'Académie Tchécoslovaque des Sciences 1968, s. 203 – 213.
- NOVÁK, Ľ. 1969. *Axiomatika semiológie lineárnych útvarov*. Slavica Slovaca, 1969, roč. 4, č. 1, s. 18 – 34.

Pôvodne publikované:

- FURDÍK, J.: *K onomaziologickej štruktúre slovotvorne motivovaného slova*. In: Slawische Wortbildung. Semantik und Kombinatorik. (Materialien der 5. Konferenz der Kommission für slawische Wortbildung beim Internationalen Slawistenkomitee. Lutherstadt, Wittenberg 20. – 25. september 2001). Ed. Swetlana Mengel(ová). Münster – Hamburg – London, LIT Verlag 2002, s. 113 – 123.

Synergická povaha slovotvornej motivácie

Objavenie princípu synergie (Haken, 1978), teda súčinnosti vo vzájomnom pôsobení, sa za posledné dve desaťročia stalo jedným z kľúčových výdobytkov nielen fyziky, ale aj iných vedných odborov, v ktorých sa skúmajú kvalitatívne zmeny v systémoch vyznačujúcich sa nelineárnou dynamikou (Krempaský a kol., 1988). Takéto systémy sú objektom nielen prírodných vied (astrofyzika a kozmológia, chémia, biochémia, biológia, medicína, ekológia), ale aj viacerých spoločenskovedných disciplín, napr. ekonómie, sociológie, pedagogiky a teórie manažmentu (Tuma, 1996). Ide o výskum v tých oblastiach, v ktorých vzájomným pôsobením viacerých na prvý pohľad inkompatibilných, ba protikladných síl dochádza paradoxne k novému rozvoju skúmaného objektu. Každý systém s vlastnou štruktúrou obsahuje prvky, ktoré ho od začiatku jeho existencie rozkladajú. Na druhej strane v chaotickom, neusporiadanom objekte existujú také prvky, ktoré prispievajú k jeho usporiadaniu, ku vzniku novej štruktúry. Synergetika ako vedná disciplína „študuje samovoľný vývoj systému, ktorý prebieha buď neriadene, alebo s riadením, ale len s veľmi nešpecifickými účinkami“ (Tuma, 1996, s. 255). Takýto samovývoj sa dá vysvetliť pôsobením synergického efektu, t. j. „zvýšenia účinku spolupôsobením alebo dosiahnutia účinku, ktorý prevyšuje sumu účinkov jednotlivých častí samých osebe“ (Páleš, 1994, s. 28). Synergický efekt sa dosahuje vďaka existencii tzv. **kooperačného činiteľa**: „Všetky deje spejúce ku kvalitatívnej zmene sa vyznačujú zrejým alebo v niektorých prípadoch nie vždy úplne objasneným činiteľom, ktorého pôsobením vzniká v systéme zloženom z veľkého počtu subsystémov určitá organizácia“ (Krempaský, 1982, s. 705). Za takýto kooperačný činiteľ sa napr. pri feromagnetizme pokladá molekulárne magnetické pole, v lasere svetelné (elektromagnetické) pole, v chemických systémoch koncentrácia molekúl, v rastlinnom svete hustota rastlín daného druhu, v spoločnosti zvierat hustota jedincov daného druhu a v sociologickom systéme počet jedincov vyznačujúcich sa určitou danou vlastnosťou, napr. príslušnosťou k politickej strane (Krempaský, 1982).

Naše súčasné poznanie jazyka azda dovoľuje pokladať aj jazyk za systém takého druhu, v ktorého dynamike sa uplatňujú princípy synergetiky. Jazyk je zložitý, otvorený a nerovnovážny systém pozostávajúci z veľkého počtu subsystémov. Funguje a vyvíja sa v interakcii týchto subsystémov a ich jednotiek. Ak by sme sa pokúsili vysvetľovať túto interakciu, potom vyvstáva pred nami úloha vymedziť kooperačné faktory, ktoré ju podmieňujú. Za jeden z takýchto

podľa našej mienky rozhodujúcich faktorov možno pokladať princíp slovotvornej motivácie.

Nejde tu zdanlivo o nič nového. Slovotvorná motivácia sa v jazykovede analyzovala už mnohokrát, neraz aj monograficky (z rozsiahlej literatúry pozri napr. Dokulil, 1962; Uluchanov, 1977; Blinova, 1984 a i.; je pozoruhodné, že v Slovníku slovanské lingvistické terminologie [1976] sa tento termín neuvádza). Zväčša sa slovotvorná motivácia chápe ako vzťah medzi dvoma slovami, ktoré 1. majú ten istý koreň, 2. význam jedného slova je v úplnosti zahrnutý vo význame druhého (*dom* – *domček*, *plávať* – *plavec*), alebo sú významy obidvoch slov totožné, ale buď sú odlišné ich syntaktické pozície (*bežať* – *beh*, *dlhý* – *dĺžka*, *múdry* – *múdro*) alebo sa navzájom odlišujú štylisticky (*otec* – *otecko*, *chlapec* – *chlapčisko*, *trolejbus* – *troleják*) (takto Uluchanov, 1977, s. 7). Vymedzenie slovotvornej motivácie iba ako vzťahu sa nám však vidí zjednodušujúcim. Podľa nášho názoru je to totiž nielen vzťah, ale zároveň aj proces a vlastnosť. Ako proces vystupuje pri utváraní slova, resp. pomenovania. Ako vzťah sa prejavuje medzi dvoma (resp. pri možnej viacnásobnej motivácii aj medzi viacerými) slovami (pomenovaniami): východiskovým (motivantom) a voči nemu sekundárnym (motivátom). Ako výsledok procesu a súčasť vzťahu je vlastnosťou motivátu (tu sa používa aj označenie motivovanosť). Sú to tri stránky jedného a toho istého javu, preto ho môžeme charakterizovať abstraktnejšie ako **princíp** štruktúrácie a dynamizácie jazykového systému.

Princíp slovotvornej motivácie je implicitne prítomný vo všetkých jazykoch, v ktorých jestvuje a funguje slovo ako samostatná jazyková jednotka. Je jánusovsky mnohotvárný a mnohorozmerný práve tak, ako je mnohotvárnou a mnohorozmernou jednotkou slovo. V pozitívnej, neutrálnej alebo negatívnej podobe je prítomný na každom slove ako jeho nevyhnutný atribút. Skoro každé plnovýznamové slovo (okrem absolútne izolovaných, ponajviac prevzatých, fónicky a morfeaticky exkluzívnych slov – inderivábilii typu *abbé*, *kakadu*, *kivi*, *makramé*, *marasmus* a pod.) je zapojené do motivačných vzťahov buď ako motivant (*škola* → *školník*), buď ako motivát (*škola* → *školník*, *školopovinný*) alebo ako oboje zároveň (*škola* → *školník* → *školníčka*). Princíp slovotvornej motivácie je takto vlastný prevažnej väčšine slov v slovnej zásobe ako jej významný systemizačný činiteľ. Je základom všetkých formálno-sémantických opozičných vzťahov a takto integruje takmer celú slovnú zásobu.

Lenže princíp slovotvornej motivácie funguje aj širšie, nielen na lexikálnej rovine. Ak je slovo nie iba lexikálnou, ale centrálnou jazykovou jednotkou, potom aj motivácia ako jeho atribút má takéto centrálné postavenie. Ťažisko jej problematiky je síce lexikologické (presnejšie onomaziologické – uplatňuje

sa pri pomenúvaní ako procesu a v pomenovaní ako výsledku tohto procesu), ale „vyžaruje“ aj do zvukovej, morfematickej i syntaktickej roviny. Ba čo viac, motivácia sa uplatňuje v slove ako komponente textu a má aj svoj štylistický dosah. Takto funguje v rozličných formách a útvaroch jazyka: v spisovnej forme, v dialektoch, sociolektoch a idiolektoch. Je dôležitým činiteľom podmieňujúcim dynamiku slovnej zásoby. A napokon – no nie v poslednom rade – prejavuje sa v rozličných jazykoch rozličnou mierou a v nerovnakých proporciách.

Závažnosť tohto princípu v jazykovom systéme, v jazykovom vývoji aj v procese komunikácie dovoľuje pripisovať mu úlohu spomínaného kooperačného činiteľa v jazyku ako synergeticky fungujúcom systéme. V podstate takto ho spontánne chápal už aj F. de Saussure, hoci v čase jeho pôsobenia bola synergetika ešte neznámym pojmom. Saussure hovorí o motivácii ako o „obmedzení arbitrárnosti“ (*limitation de l'arbitraire*), ako o „čiastočnej korektúre prirodzene chaotického systému“ (*une correction partielle d'un système naturellement chaotique*) (1916/1971, s. 182 – 183; zvýraznil J. F.). Saussurovo chápanie absolútnej arbitrárnosti jazykového znaku, obmedzenej relatívnou motivovanosťou, je vynikajúcim východiskom pre pochopenie zmyslu slovo-tvorby, formulovaného v titule štúdie H. J. Heringera (1984): *Wortbildung – Sinn aus dem Chaos*.

Ako prebieha toto vyrovnávanie arbitrárneho a motivovaného? Základným typom motivačného vzťahu je taký vzťah, v ktorom motivantom je nemotivované slovo (porov. Jadacka, 1992). Dá sa to vysvetliť tým, že nemotivované sú prevažne slová z centra slovnej zásoby, ktoré pozná a aktívne používa každý člen daného jazykového spoločenstva. Od nich sa tvoria odvodené a zložené slová, ktorých slovotvorná štruktúra je formálnou „nápovedou“ ich významu a uľahčuje ich porozumenie. A tak nemotivované slová v slovanských jazykoch (nie však iba v nich; je to podmienené typologickým charakterom toho-ktorého jazyka) sú v slovnej zásobe počtom v menšine (podľa údajov V. G. Gaka [1977] percentuálny pomer zastúpenia nemotivovaných a motivovaných slov v ruštine je 34:66, vo francúzštine 43:57), sú však jej formálno-sémantickým jadrom, okolo ktorého sa zoskupuje otvorený, ustavične sa rozširujúci a dopĺňajúci súbor nimi motivovaných odvodených a zložených slov. Motivačný vzťah je pritom opakovateľný (rekurzívny), takže motivát sa môže stať motivantom ďalšieho slova. Schopnosť slova zaradiť sa do motivačného vzťahu či už ako motivant, ako motivát alebo ako motivant i motivát zároveň možno nazvať jeho **motivač-**

nou intenciou.¹ Z hľadiska motivovanosti a vlastného motivačného potenciálu každé slovo patrí do niektorého zo štyroch možných typov motivačnej intencie:

1. typ $L \rightarrow stôl \rightarrow (stolík)$

Lexéma *L* nie je slovotvorne motivovaná, je však motivantom aspoň jedného motivátu.

2. typ $\rightarrow L \rightarrow (písať) \rightarrow prepísať \rightarrow (prepis)$

Lexéma *L* je motivovaná inou lexémou a zároveň je sama motivantom aspoň jedného motivátu.

3. typ $\rightarrow L (písať) \rightarrow písací$

Lexéma *L* je motivovaná inou lexémou, sama však nie je schopná byť motivantom ďalšieho motivátu.

4. typ *L pyrē*

Lexéma *L* nie je slovotvorne motivovaná inou lexémou, ani sama nie je motivantom iného motivátu.

V slovotvornom hniezde (porov. Tichonov, 1985; Jadacka, 1987) platí tendencia (nie však bezvýnimočná zákonitosť), že „čím ďalej sa nachádza slovo od východiskového člena hniezda, tým menší je jeho derivačný potenciál. Úmerne s mierou vzdialenosti od vrcholu hniezda sa používajú čoraz pravidelnejšie a produktívnejšie slovotvorné formácie“ (Buzássyová, 1989, s. 47). Aj tu sa teda prejavuje motivácia ako vyrovnávací činiteľ, ktorý v samopohybe systému zmiernuje možné krajnosti.

Slovotvorná motivácia je dynamický, historicky premenlivý jav. Podľa F. de Saussura vo vnútri jedného a toho istého jazyka sa všetok evolučný pohyb môže vyznačovať postupným prechodom od motivovaného k arbitrárnemu a od arbitrárneho k motivovanému.² Ešte presnejšia je formulácia C. Hagègea (1985, s. 126): „...ľudské jazyky prechádzajú nekonečnou sériou cyklov od konvenčného cez motivované opäť ku konvenčnému.“³ V čom je však zmysel tohto ustavičného pohybu? Existuje názor, že „...směr vývoje ke ztrátě motivace je vlastní lexikální soustavě jako celku“ (Straková, 1973, s. 20). Jazyková skutočnosť to nepotvrďuje; viaceré výskumy (pozri o nich Furdík, 1993, s. 28 a n.) ukazujú, že stupeň slovotvornej motivovanosti slovnej zásoby toho-ktorého jazyka zostáva v priebehu vývoja približne konštantný. Na jednej strane pôvodne

¹ Pojem *intencia* využili v českej a slovenskej teórii tvorenia slov Dokulil (1962) a Buzássyová (1974).

² „Dans l'intérieur d'une même langue, tout le mouvement de l'évolution peut être marqué par un passage continu du motivé à l'arbitraire et de l'arbitraire au motivé“ (Saussure, 1916/1971, s. 183).

³ „...du conventionnel au conventionnel, en passant par le motivé, les langues humaines parcourent indéfiniment une série des cycles“ (Hagège, 1985, s. 126).

motivované slová postupom času svoju genetickú motiváciu strácajú, demotivujú sa,⁴ tým sa rozširuje podiel nemotivovaných slov; preberaním slov z iných jazykov sa tento podiel ešte zvyšuje, keďže slovo sa preberá ako celok bez ohľadu na jeho motivovanosť vo východiskovom jazyku. Na druhej strane sa však stále pritvárajú nové deriváty a kompozitá, takže demotivácia sa vyrovnáva novou motiváciou. Motivačný princíp tu teda opäť vystupuje v úlohe kooperatívneho faktora.

Lenže tento cyklický pohyb nie je samoúčelný, ale je podmienený komunikačnými potrebami. Údaje z frekvenčných slovníkov (Mistrík, 1969; Sambor, 1975) svedčia o tom, že najfrekventovanejšie slová slovanských jazykov sú vo veľkej väčšine nemotivované, kým medzi slovami s nízkou frekvenciou sú v prevahe slová slovotvorne motivované, zaradené do živých, zväčša pravidelných slovotvorných typov, pričom si zachovávajú svoj slovotvorný význam v korešpondencii s lexikálnym významom. Pri najfrekventovanejších slovách, patriacich do jadra slovnej zásoby, nie je totiž potrebné naznačovať ich význam aj ich formálnou štruktúrou, pretože sú bežnou súčasťou individuálnej slovnej zásoby prakticky všetkých hovoriacich. Pri slovách s nižšou frekvenciou, teda menej používaných, vystupuje do popredia sprostredkovacia úloha ich slovotvornej formy: odkazom na motivujúce slovo sa naznačuje ich lexikálny význam, uľahčuje sa ich porozumenie a tým aj proces komunikácie. Takto nemotivované slová z jadra slovnej zásoby sú východiskami, „axiomatickými prvkami“ lexikálneho systému. Od nich sa odvodzujú slovotvorne motivované jednotky. Slovotvorná motivácia je v nich „nosnou informáciou“, ktorá sprostredkuje „hlavnú informáciu“ (o týchto termínoch pozri Král, 1974), kým je to potrebné, t. j. kým sa slovo svojou frekvenciou aj sémantickou štruktúrou nezaradí do centrálnej sféry, do jadra slovnej zásoby. Ak sa to uskutoční, potom „nosná informácia“ stráca opodstatnenie, zoslabne, resp. sa celkom stratí. Tak sa inventár „axiomatických prvkov“ rozšíri o novú jednotku, ktorá je potenciálnym východiskom pre tvorenie ďalších motivovaných jednotiek. Tento proces možno demonštrovať na príklade slovotvorného hniezda substantíva *obec*. Toto slovo je v súčasnej slovenčine slovotvorne nemotivované. Jedným z jeho bezprostredných motivátov je aj substantívum *občan*. Jeho slovotvorná štruktúra a príslušnosť do slovotvorného typu implikuje slovotvorný význam „obyvateľ obce“ (porov. *dedinčan* „obyvateľ dediny“, *mešťan* „obyvateľ mesta“, *Prešovčan* „obyvateľ Prešova“ atď.) Jeho lexikálny význam

⁴ Tradične sa v lingvistike na pomenovanie tohto procesu používa termín *de-etymologizácia* (porov. Jedlička red., 1976, tom 1, s. 184). Nepokladáme ho za výstižný: slovo si etymológiu vždy zachová, stratiť môže motivovanosť, preto navrhujeme termín *demotivácia*.

je však už v súčasnosti širší, podľa KSSJ (1997, s. 386) „príslušník štátu, mesta al. obce“. Pôvodná slovotvorná motivácia slova je teda sčasti oslabená, lexikálny význam sa odchyľuje od slovotvorného, zároveň sa frekvencia slova zvýšila a postupne sa okolo neho začína utvárať osobitné slovotvorné hniezdo, v ňom napr. deriváty *občianka*¹, *občiansky*, *občianskosť*, *občianstvo*, od združených pomenovaní *občianska legitimácia*, *občiansky preukaz* univerbizáciou hovorové *občianka*², subštandardné *občaňák*, kompozitum *svetoobčan* a jeho deriváty *svetoobčianka*, *svetoobčiansky*, *svetoobčianstvo*; vytvoril sa aj rad združených pomenovaní, v ktorých slovo *občan* a jeho deriváty sú buď v pozícii determinátu (*čestný občan*, *štátny občan*, *čestné občianstvo*, *štátne občianstvo*) alebo determinantu (*občiansky preukaz*, *občianske právo*, od neho adjektívne kompozitum *občianskoprávny*, *občianska spoločnosť*, *občianske združenie*, *občianska iniciatíva*, *občianska odvaha*, *občianska neposlušnosť* a i.). Oslabená slovotvorná motivovanosť slova je teda kompenzovaná zosilnením jeho vlastného motivačného potenciálu. V zhode s citovanými konštatáciami F. de Saussura a C. Hagègea môžeme tento proces nazvať **demotivačným cyklom**. Aj tu princíp slovotvornej motivácie funguje ako kooperačný faktor, udržiavajúci rovnováhu vo veľkom otvorenom systéme.

Pôsobenie motivačného princípu teda zasahuje nielen úzko vymedzenú oblasť aktívnej slovotvorby, ale celú lexikálnu zásobu a má dosah aj na ostatné subsystémy jazyka. Pozoruhodná je kooperácia fónickej, morfolologickej a lexikálnej roviny v **morfonológii**, zahŕňajúcej jednak zvukové zloženie morfému a morf., jednak javy morfotaktiky, teda zákonitostí kombinácie morfému, a v súvisi s tým javy alternácií, teda fónických zmien vyvolaných vplyvom morfémy na fonému (Kowalik, 1984; Sabol, 1989). Ako jeden príklad z mnohých môže slúžiť v slovenčine fungovanie tzv. rytmického zákona (najnovšie pozri Kačala, 1998). Vzájomná podmienenosť striedania dlhých a krátkych slabík v slovenskom slove zásadným spôsobom vplýva na zvukovú podobu morfému jednak v morfolologickej paradigme (napr. dat. pl. *žen-ám*, ale *krás-am*, nom. sg. adj. *pekn-ý*, ale *krásn-y*, 1. os. sg. prez. *vol-í-m*, ale *chvál-i-m*), jednak vo dvojiciach slov spätých vzťahom slovotvornej motivácie; tu sa prejavuje buď neutralizáciou kvantity v slovotvornom formante (*štvrtý* → *štvrt-ák*, ale *piat-y* → *piat-ak*; *čása* → *čas-ník*, ale *stráž* → *stráž-nik*; *výroba* → *výrob-ný*, ale *hodváb* → *hodváb-ny*), buď alternáciou dlhého a krátkeho nositeľa slabičnosti v slovotvornom základe (*písať* → *pis-ár*, *stól* → *stol-ík*, *reformácia* → *reformač-ný*). Slovotvorba bezprostredne ovplyvňuje **flektívny** (deklináčny i konjugačný) **systém** v slovanských jazykoch. V slovenčine sú najpočetnejšie tie deklináčne typy substantív, ktoré sa môžu dopĺňať o nové deriváty utvorené podľa produktívnych slovotvorných typov (typy *chlap*, *dub* v mužskom rode,

žena, *kosť* v ženskom rode, *mesto*, *vysvedčenie* v strednom rode), ba niektoré deklináčny typy sú v súčasnej slovenčine špecializované na skloňovanie substantív tvorených v jedinej onomaziologickej kategórii, ba podľa jediného slovotvorného typu (deklinačný typ *kosť* zahŕňa dnes takmer výlučne deadjektívne názvy spredmetnenej vlastnosti typu *rýchlosť*, *súvislosť*, *bezkonfliktovosť* a i., deklinačný typ *vysvedčenie* je špecializovaný na skloňovanie verbálnych substantív, deklinačný typ *dievča* na skloňovanie názvov mláďat).

Súvislosť medzi slovotvorbou a **syntaxou** (z rozsiahlej literatúry pozri aspoň Dokulil, 1964; Ginzburg, 1979; Josefsson, 1997) je mnohonásobná: týka sa vzájomného vzťahu komponentov slovotvorne motivovaného slova (determinatívny vzťah medzi slovotvorným základom a slovotvorným formantom v derivátoch, determinatívny aj koordinatívny vzťah medzi slovotvornými základmi v kompozitách – tzv. vnútorná syntax slovotvorne motivovaného slova), odrazu syntagmatických dispozícií motivanta v motiváte (zachovanie alebo zmena valencie motivanta v motiváte: *pomáhať rodičom* – *pomoc rodičom*, ale *poradiť matkám* – *poradňa pre matky*), paralelnosti medzi syntagmatickým stvárnením združeného pomenovania a slovotvornou štruktúrou jeho univerbizovaného pendantu (*cestovná kancelária* – *cestovka*, *mať teplotu* – *teplotovať*) i možnosti interpretácie slovotvorného významu pomocou paralelných syntaktických štruktúr (*Peter hrá futbal* – *Peter je futbalista*).

Rozsiahly je **štylistický potenciál** slovotvorne motivovaného slova. Štylistickú relevanciu môžu nadobudnúť doslova všetky parametre slovotvorby: slovotvorné prostriedky (základy aj formanty – inventár expresívnych formantov, kombinácia nocionálnych základov s expresívnymi formantmi a naopak), slovotvorné postupy (odvodené a zložené slová sú schopné kondenzovať bohaté obsahy, neraz vyjadriteľné iba rozsiahlym opisom, porov. *celokapotovaný minimonopost* – „malé jednomiestne pretekárske motorové vozidlo celé pokryté kapotou“), slovotvorné útvary (možnosti využitia členov jedného slovotvorného hniezda v texte – možno tým dosiahnuť štylistický účinok opakovacej figúry a zároveň sa vyhnúť hroziacemu stereotypu; možnosti využitia synonymných slovotvorných typov; možnosť dosahovať štylistickú homogenitu textu kumuláciou lexém z rovnakej onomaziologickej kategórie, napr. deverbatívnych a deadjektívnych abstrákt, deminutív, relačných adjektív, momentných slovies a i.); syntézou týchto postupov sa dosahuje tzv. motivačná nasýtenosť textu, t. j. stupeň využívania slovotvorne motivovaných slov podľa typu a štýlovej príslušnosti vytváraného textu.

Princíp slovotvornej motivácie je aktívnym činiteľom aj pri konštituovaní **jazykových útvarov**. V slangu a argote sa využívajú špecifické slovotvorné postupy, texty dialektov sa v porovnaní so štandardnou varietou vyznačujú

nižšou motivačnou nasýtenosťou, viac sa v nich využívajú deriváty z transpozičných a modifikačných onomaziologických kategórií, detská reč je presýtená deminutívami a upozorňuje na seba „detskými okazionalizmami“; okazionalizmy iného druhu sú príznačné pre spontánne ústne prejavy, uvedomelá tvorba okazionalizmov je doménou umeleckej prózy, poézie a esejistiky (z bohatej literatúry porov. napr. Lykov, 1976; Martinová, 1985; Buzássyová, 1990; Zemská, 1992; Liptáková, 1997).

O slovotvorbe možno uvažovať iba v súvislosti so slovotvornou motiváciou. Pravda, niekedy sa hovorí aj o „odvodených, ale nemotivovaných“ slovách („abgeleitet, aber nicht motiviert“ – porov. Raecke, 1999). Prípady, ktoré sa tu uvádzajú, sú však okrajové a je otázne, či aj pri nich nie je slovotvorná motivácia – hoci aj v paradoxnej forme – prítomná. Skôr za takéto – teda odvodené, ale nemotivované – by sa mohli pokladať slová „opatrené“ slovotvorným formantom, ktorým však buď motivant chýba, alebo aj keď zdanlivo existuje, podoba so slovotvorným formantom nepodáva nijakú novú „slovotvornú informáciu“. V prvom prípade sa slovotvorným formantom umožňuje morfológická adaptácia prevzatých slov do lexiky preberajúceho jazyka (*stabil-ný, flagrant-ný, trist-ný, banál-ny, sto-ický; absorb-ovať, fíng-ovať, fung-ovať, integr-ovať, defraud-ovať*), v druhom prípade sa táto adaptácia pomocou formantu uľahčuje, hoci slovo – prevzaté alebo skratkové – pôvodne existovalo v lexike aj bez neho (*taxi* → *tax-ík, SDL* → *SDL-ka, fajn* → *fajn-ový*; o týchto prípadoch v slovenčine porov. Furdík, 1967; Buffa, 1982). Dá sa však tvrdiť, že aj v pozadí týchto prípadov stojí slovotvorná motivácia. Väčšina lexém s „adaptačným“ formantom je východiskom slovotvorného hniezda, pričom ich motiváty sa tvoria od ich základov bez tohto formantu (*stabil-ita, banal-ita, sto-ik, absorp-cia, integr-ácia*), v prípade slov s „flekativizačným“ formantom sú lexémy bez formantu ich reálnymi východiskovými slovami, teda motivantmi. Preto si vari možno dovoliť tvrdenie, že **niet slovotvorby bez slovotvornej motivácie.**

Princíp slovotvornej motivácie sa takto stáva svojho druhu archimedovským „pevným bodom“ –, teda v synergetickej terminológii kooperačným faktorom – pomocou ktorého možno odhaliť nové, z iných hľadísk nezistiteľné alebo nie dosť výrazne vymedziteľné javy v celom komplexe jazyka a jeho fungovania. Vychádzajúc z tohto pevného bodu, možno každú zo spomínaných dimenzií skúmať rozličnými konkrétnymi metodickými postupmi. Ich prostredníctvom možno napr. zistiť zastúpenie slovotvorne motivovaných slov v slovnej zásobe ako celku i v jej jednotlivých onomaziologicko-sémantických paradigmatách, štýlových a frekvenčných vrstvách, produktivitu slovotvorných prostriedkov, postupov, typov a kategórií, motivačný potenciál jednotlivých

slov i celých slovných druhov, podiel slovotvorne motivovaných slov v množine lexém patriacich k jednotlivým skloňovacím a časovacím typom, využitie slovotvorne motivovaných slov v textoch rozličnej štýlovej príslušnosti a mnohé ďalšie numericky vyjadriteľné parametre slovotvorného systému a jeho textovej realizácie (o niektorých z nich pozri Furdík, 1993).

Literatúra

- BLINOVA, O. I. 1984. *Javlenije motivacii slov (leksikologičeskij aspekt)*. 1. izd. Tomsk, Izdatel'stvo Tomskogo universiteta 1984. 192 s.
- BUFFA, F. 1982. *O slovotvornej adaptácii prevzatých slov v slovenčine*. Slovenská reč, 1982, roč. 47, č. 6, s. 326 – 331.
- BUZÁSSYOVÁ, K. 1974. *Sémantická štruktúra slovenských deverbatív*. 1. vyd. Bratislava, Veda 1974. 240 s.
- BUZÁSSYOVÁ, K. 1990. *Okazionálna slovotvorba ako indikátor synchronnej a diachronickej dynamiky*. In: Metódy výskumu a opisu lexiky slovanských jazykov. Materiály zo sympózia konaného v rámci 7. zasadnutia Lexikologicko-lexikografickej komisie pri Medzinárodnom komitete slavistov (Nové Vozokany 24. – 26. apríla 1989). Red. V. Blanár et al. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra 1990, s. 63 – 73.
- DOKULIL, M. 1962. *Tvoření slov v češtině I. Teorie odvozování slov*. 1. vyd. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962. 264 s.
- DOKULIL, M. 1964. *Zum wechselseitigen Verhältnis zwischen Wortbildung und Syntax*. In: Travaux Linguistiques de Prague 1. Prague, Éditions de l'Académie Tchécoslovaque des Sciences 1964, s. 215 – 223.
- FURDÍK, J. 1967. *O slovotvorných príponách s gramatickou funkciou*. Slovenská reč, 1967, roč. 32, č. 6, s. 342 – 345.
- FURDÍK, J. 1993. *Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie*. 1. vyd. Levoča, Modrý Peter 1993. 200 s.
- GAK, V. G. 1977. *Sopostavitel'naja leksikologija. Na materiale francuzskogo i russkogo jazykov*. Moskva, Meždunarodnyje otnošenija 1977. 264 s.
- GINZBURG, E. L. 1979. *Slovoobrazovanie i sintaksis*. Moskva, Nauka 1979. 264 s.
- HAGÈGE, C. 1985. *L'homme de paroles. Contribution linguistique aux sciences humaines*. Paris, Fayard 1985. 314 s.
- HAKEN, N. 1977. *Synergetics – an introduction. Nonequilibrium phase transitions and self-organization in physics, chemistry and biology*. Berlin – Heidelberg – New York 1977. 325 s.
- HERINGER, H. J. 1984. *Wortbildung: Sinn aus dem Chaos*. In: Deutsche Sprache, 1984, 1, s. 1 – 13.
- HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol. 1989. *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava, Veda 1989. 436 s.

- JADACKA, H. 1987. *Zagadnienie motywacji słowotwórczej w opisie gniazdowym*. In: Poradnik językowy, 1987, 8, s. 576 – 584.
- JADACKA, H. 1992. *Aktywność słowotwórcza polskich rzeczowników niemotywowanych (na materiale gniazdowym)*. [Rozprawa habilitacyjna.] Warszawa. Uniwersytet Warszawski, Wydział Polonistyki 1992.
- JEDLIČKA, A. (Red.). 1977 – 1979. *Slovník slovanské lingvistické terminologie*. Praha, Academia 1977 (1. díl), 1979 (2. díl). 592 + 500 s.
- JOSEFSSON, G. 1997. *On the principles of word formation in Swedish*. Lund, Lund University Press 1997. 182 s.
- KAČALA, J. 1998. *Smerovanie rytmického zákona*. Slovenská reč, 1998, roč. 63, č. 4, s. 230 – 237.
- KOWALIK, K. 1984. *Morfologia*. In: Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia. Red. S. Urbańczyk. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1984, s. 59 – 95.
- KRÁL, Ā. 1974. *Model rečového mechanizmu*. 1. vyd. Bratislava, Veda 1974. 187 + 16 s.
- Krátky slovník slovenského jazyka*. 3. vyd. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. Bratislava, Veda 1997. 944 s.
- KREMPASKÝ, J. 1982. *Fyzika*. Bratislava – Praha, ALFA – SNTL 1982. 752 s.
- KREMPASKÝ, J. a kol. 1988. *Synergetika v astrofyzike, chémii, biológii, ekológii, medicíne, ekonómii a v sociológii*. Bratislava, Veda 1988. 261 s.
- LIPTÁKOVÁ, Ĺ. 1997. *Okazionalizmy v hovorenej komunikácii*. In: Varia. 6. Zborník zo VI. kolokvia mladých jazykovedcov (Modra-Piesok 27. – 29. 11. 1996). Red. M. Nábělková. Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1997, s. 63 – 69.
- LYKOV, A. G. 1976. *Sovremennaja russkaja leksikologia. (Russkoje okkazionalnoje slovo.)* Moskva, Vyššaja škola 1976. 120 s.
- MARTINCOVÁ, O. 1985. *Okazionální pojmenování a jejich tvoření v současné češtině*. In: Filologické studie Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy, Praha, Univerzita Karlova 1985, s. 19 – 31.
- MISTRÍK, J. 1969. *Frekvencia slov v slovenčine*. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1969. 726 s.
- PÁLEŠ, E. 1994. *SAPFO – parafrázovač slovenčiny, počítačový nástroj na modelovanie v jazykovede*. 1. vyd. Bratislava, Veda 1994. 307 s.
- RAECKE, J. 1999. *Abgeleitet, aber nicht motiviert – zur Wortbildungsparadoxie durch die Sprachlichen Joker*. In: Neue Wege der slavistischen Wortbildungsforschung / Novýje puti izučenijsa slovoobrazovanija slavjanskich jazykov. 2. Tagung der Internationalen Kommission für slawische Wortbildung. Magdeburg 9. – 11. 10. 1997. / Vtoroje zasedanije Meždunarodnoj komisii po slovianskomu slovoobrazovaniju. Ed. R. Belentschikow(ová). Frankfurt am Main, Peter Lang, Europäischer Verlag der Wissenschaften 1999.
- SABOL, J. 1980. *Syntetická fonologická teória*. 1. vyd. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1989. 253 s.

- SAMBOR, J. 1975. *O słownictwie statystycznie rzadkim (na materiale derywatów współczesnej publicystyce polskiej)*. Wyd. 1. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1975. 118 s.
- SAUSSURE, F. de. 1916/1971. *Cours de linguistique de générale*. Paris, Payot 1916/1971. 332 s.
- STRAKOVÁ, V. 1973. *Substantivní derivace (v ruštině a češtině)*. 1. vyd. Praha, Academia 1973. 132 s.
- TICHONOV, A. N. 1985. *Slovoobrazovatel'nyj slovar' russkogo jazyka 1. – 2.* Moskva, Russkij jazyk 1985. 855 + 887 s.
- TUMA, M. 1996. *Multidimenzionálna interdisciplinarita synergetiky v modernom manažmente*. In: *Výchova a vzdelávanie v procese spoločenských vied*. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Humanistický zborník. 1. Prešov, Filozofická fakulta Univerzity P. J. Šafárika 1996, s. 249 – 261.
- ULUCHANOV, I. S. 1977. *Slovoobrazovatel'naja semantika v russkom jazyke*. Moskva, Nauka 1977. 256 s.
- ZEMSKAJA, E. A. 1992. *Slovoobrazovanie kak dejatel'nost'*. Moskva, Nauka 1992. 220 s.

Pôvodne publikované:

- FURDÍK, J.: *Synergická povaha slovotvornej motivácie*. In: *Neue Wege der slavischen Wortbildungsforschung. / Novyje puti izučeniya slovoobrazovanija slavianskich jazykov*. 2. Tagung der Internationalen Kommission für slawische Wortbildung. Magdeburg 9. – 11. 10. 1997 / Vtoroje zasedanije Meždunarodnoj komisii po slovianskomu slovoobrazovaniju. Ed. Renate Belentschikow(ová). Frankfurt am Main, Peter Lang, Europäischer Verlag der Wissenschaften 1999, s. 73 – 82.

Slovenská slovo tvorba z hľadiska všeobecnej jazykovedy

Viacere príručky všeobecnej jazykovedy (na Slovensku pozri napr. Ondruš – Sabol, 1987; inde napr. Palek, 1989; Čermák, 1997; Lyons, 1970; Hagège, 1985; Grewendorf – Hamm – Sternefeld, 1994 a i.) svedčia o tom, že slovo tvorba tradične nepatrí medzi centrálnu všeobecnójazykovednú problematiku, ba skôr zaujíma medzi nimi okrajovú pozíciu. Paradoxne, vyplýva to práve z „centrálneho“, „medzirovinného“, synkretického postavenia celého komplexu slovo tvorných javov. V slovo tvorbe sa kríži morfológia (s morfematikou, morfonológiou a morfotaktikou), syntax i lexika, v jej výskume diachronia (resp. genetický, neraz až etymologický pohľad, v slovenskej jazykovede napr. ešte B. Letz, 1943, ale porov. aj Dokulil, 1956) a synchronia. Lenže pri opisoch jazyka vychádzajúcich z niektorej z uvedených rovín sa slovo tvorba traktuje ako niečo voči nim periférne, „vedľajšie“. Tak sa dlhý čas – v slovenskej jazykovede až do fundamentálnej *Slovo tvornej sústavy slovenčiny* (Horecký, 1959) – viac-menej inventarizačne uvádzali slovo tvorné prostriedky a postupy v rámci morfologického opisu jednotlivých slovných druhov – v slovenčine v piatich vydaniach *Slovenskej gramatiky* (Pauliny – Ružička – Štolc, 1953 – 1968). Ale aj v súčasnosti sa pevne udržuje chápanie slovo tvorby ako súčasti morfológie, hoci v rozsiahlych diskusiách sa prinášajú stále nové argumenty v prospech rozdielnosti oboch domén jazyka; porov. Dressler (1977 a 1987); Schwarzwald (1998). Syntaktická interpretácia slovo tvorby sa postulovala nezávisle od seba dvakrát: najprv v známej koncepcii W. Doroszewského a z neho vychádzajúcej poľskej slovo tvornej školy (pozri Doroszewski, 1946/1962; polemické stanovisko k tomu zaujal M. Dokulil, 1964), v „druhej vlne“ sa rozpracúvala a stále sa rozpracúva v generatívnej a transformačnej gramatike (porov. napr. Halle, 1973; Laskowski, 1973; Aronoff, 1976; Josefsson, 1997). Značným problémom tohto prístupu je chýbajúci hlbší zreteľ na špecifickosť sémantiky odvodených a zložených slov (porov. Temple, 1997), hoci slovo tvorná sémantika sa podrobne rozvinula v ruskej lingvistike už od 70. rokov (porov. Uluchanov, 1977).

Slovo tvorba sa mlčky pokladá za „necentrálnu“ oblasť lingvistiky aj preto, lebo na fungovanie slova v reči jeho odvodenosť či zloženosť zdanlivo nemá vplyv (porov. Martinet, 1969, ale aj Dolník, 1990, s. 155). Takýto postoj má svoje dôsledky aj pre chápanie miesta a dosahu derivatológie ako jazykovednej disciplíny: nepriznáva sa jej praktická hodnota pri synchronickom štúdiu jazykového systému, chápe sa nie ako súčasť praktickej, ale „systematickej“

gramatiky (Henzen, 1965), ako „jazykoveda l'art pour l'art“ (Károly, 1970) ap. Komunikačno-pragmatický obrat v lingvistike, rozvoj sociolingvistiky pri takomto chápaní akoby ďalej zužovali bádateľský priestor derivatológie. Opäť treba zdôrazniť, že práve výskumy v slovanských krajinách demonštrujú závažný podiel slovotvorby na mnohostrannom fungovaní jazykovej komunikácie (porov. Zemskaja, 1992; Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989; Martincová 1983; sem patrí aj rozsiahla problematika okazionalizmov – o ich pragmaticko-komunikačnej dimenzii v slovenčine porov. Liptáková, 1998).

Problémom, s ktorým sa lingvistika vo vzťahu k slovotvorbe nie vždy úspešne vyrovnáva, je vzťah diachronie a synchronie. Tzv. kmeňoslovie (Stammbildung), „predchodca“ derivatológie, bolo výrazne orientované historicky a nie vždy sa jasne diferencovalo od etymológie. Prekonávanie tejto prekážky je viditeľné napr. pri porovnaní metodológie niektorých ťažiskových opisov slovotvorby toho istého jazyka (porov. napr. pre nemčinu Henzen, 1965 a Fleischer – Barz, 1992, pre angličtinu Marchand, 1969 a Bauer, 1983). Synchronický pohľad na slovotvorbu prevládol v ruskej lingvistike, možno povedať, už od čias G. O. Vinokura (1946/1959), v slovenskej a českej sa naplno uplatnil v dielach J. Horeckého (1959) a M. Dokulila (1962).

Rozsah pozornosti venovanej slovotvorbe v lingvistike jednotlivých krajín však bol determinovaný aj štruktúrou východiskového jazyka bádateľov, presnejšie povedané, stupňom slovotvornej motivovanosti slovnej zásoby a z neho vyplývajúcou formálno-obsahovou spätosťou jej jednotiek. V jazykoch s veľkou mierou „idiomatickosti“ lexém, so značným rozsahom supletívnosti (porov. franc. *père* → *paternel*, *aveugle* → *cécité*, angl. *heart* → *cordial*, *hand* → *manual* a i.; v angličtine je osobitným problémom konverzia, porov. o nej najnovšie Štekauer, 1996), s rozsiahlymi vrstvami prevzatých lexém rozličného pôvodu („mots savants“ vo francúzštine, slová latinského a francúzskeho pôvodu v angličtine), teda s menej kompaktnou lexikou sa problematika slovotvorby dlho neobjavovala ako naliehavá. Ak sa tvrdí, že starogrécka filozofia sa mohla natoľko rozvinúť vďaka niektorým vlastnostiam klasickej gréčtiny, dovoľme si analogicky tvrdiť, že nie je náhodné, ak tézu o absolútnej arbitrárnosti a relatívnej motivovanosti jazykového znaku ako prvý vyslovil frankofónny lingvista. Naproti tomu v takých jazykoch ako sú jednak slovanské jazyky, jednak nemčina, majú pokusy o výklad javov dnes zahŕňaných do problematiky slovotvorby dlhú tradíciu (v češtine už od prvej gramatiky B. Optáta – P. Gzella – V. Philomatesa z r. 1553, porov. Šlosar, 1999; na Slovensku je prvým pokusom o zachytenie slovotvorby Bernolákova *Etymologia vocum slavicarum*, 1791).

Domáca lingvistická tradícia môže priaznivo alebo nepriaznivo vplývať na spracovanie istých partií pri pokuse o opis cudzích jazykov. Podľa našej mienky to sa stalo aj pri uvádzaní základných poznatkov o slootovvorbe jednotlivých slovanských jazykov v rozsiahlom prehľade slovanských jazykov *The Slavonic Languages* (Comrie – Corbett, 1993). Sme si vedomí, že štruktúra diela si vyžadovala značnú mieru unifikačie opisu, navyše autori boli závislí od rozsahu spracovania slootovvorby v dielach „autochtónnych“ lingvistov. Otázne však je, či je oprávnené dôsledne zaradiť slootovvorbu do morfológie a pod názvom „Derivational Morphology“ podať celý slootovvorný systém vo forme povrchovej inventarizácie najproduktívnejších slootovvorných postupov a prostriedkov (prefixov a sufixov). Tento výpočet je pri opise každého jednotlivého slovanského jazyka uvedený v rozsahu asi jednej šestiny (ruština, čeština) až jednej desatiny (bulharčina, slovenčina) kapitoly o morfológii. Snaha o maximálnu stručnosť vedie autorov občas aj k chybným výkladom: české sufixálne kompozitum *perlo-rod-ka* sa uvádza medzi „affixless derivation in combination with composition“ (s. 491), lužickosrbské *rozděel* je príkladom na „derivation by prefixation“ (s. 651). Hoci v kapitole o slovnej zásobe (*Lexis*) sa pri každom jazyku uvádzajú spôsoby adaptácie prevzatých slov (*Incorporation of borrowings*), len malá pozornosť sa venuje ich slootovvornej adaptácii. Podľa našej mienky v reprezentatívnom diele všestranne predstavujúcom slovanské jazyky doslova celému slavistickému svetu by si výklad takej typickej vlastnosti slovanských jazykov, ako je bohato rozvinutá a stále sa dynamicky rozvíjajúca slootovvorba, zaslúžil podstatne intenzívnejšiu a systematickejšiu pozornosť.

Doterajšie výsledky slovanskej derivatológie dávajú možnosť chápať slootovvorbu slovanských jazykov ako celistvý komplex sémanticko-formálnych prostriedkov, postupov a útvarov, ktoré slúžia:

- a) na generovanie jednoslovných pomenovacích štruktúr;
  - b) na kondenzovanie sémantických obsahov v jednoslovných pomenovaniach;
  - c) na sprostredkovanie lexikálneho významu utvorených pomenovaní;
  - d) na sémanticko-formálne začlenenie utvorených pomenovaní do lexikálnych mikrosystémov;
  - e) na udržanie, resp. posilnenie kompaktnosti, kohéznosti slovnej zásoby ako celku;
  - f) na integráciu prevzatých lexém do slovnej zásoby preberajúceho jazyka.
- Blízko k takémuto chápaniu je v rámci teórie prirodzenej morfológie W. U. Dressler (1987). Pri svojom operačnom, resp. procedurálnom a funkčnom prístupe k slootovvorbe hovorí iba o dvoch jej hlavných funkciách:

1. obohacovanie slovnej zásoby, teda tvorenie nových slov, čím plní kognitívnu funkciu jazyka;

2. morfotaktická a sémantická motivácia existujúcich slov, čím uľahčuje komunikatívnu funkciu jazyka, ako aj ukladanie (lexém – J. F.) do pamäti.

Naše body a) až c) sú v podstate rozvedením Dresslerovho 1. bodu, body d) až f) detailizujú jeho 2. bod. Na rozdiel od neho však nevidíme jeho dva body ako navzájom konfliktné. Slovanská slootovorná teória, ktorá formuluje problém ako vzťah tvorenia a utvorenosti, resp. „как делаются слова – как сделаны слова“, vidí v tejto dichotómii nie konflikt, lež komplementárnosť. Teória demotivačného cyklu (porov. Furdík, 1993) vnáša zasa do nej časovú dimenziu: v každej lexéme je možné zistiť, akú cestu prekonala v cykle od motivovanosti k nemotivovanosti. Napr. slovenské pomenovanie *pukance* „воздушная кукуруза“ si podobou slootovorného základu *pukan/ň-* zachováva vzťah motivovanosti deinterjekčným, resp. deonomatopoickým slovesom *pukať*, resp. pasívnym participiom s rezultatívnym významom *pukaný* (svedčí o tom výklad v *Krátkom slovníku slovenského jazyka* (1997, s. 577): „biele rozpukané zrná upečenej kukurice, *pukaná* kukurica“), sufix *-ec* s obligatórnou relačnou morférou skloňovacieho typu *stroj*, resp. podtypu *oheň* (skloňovací typ pre neživotné maskulína s tzv. „mäkkým“ zakončením tvarotovorného základu, pozri Sokolová, 1995, s. 101), s deklinačnou paradigmou síce úplnou, ale v reči s prevažujúcim výskytom v plurálovej forme, udržuje vedomie o príslušnosti daného substantíva v slootovornom type $Z_{v/pp}$ + *-ec/-ce* spolu so substantívami typu *opekance*, *šúľance*, *trhance*, *trepane*, *obárance*, *lievance*, *mrvance*, *rezance* a i., takmer napospol názvami jedál (cestovín) pripravených činnosťou, ktorú pomenúva slovesný motivant. Príslušnosť do tohto slootovorno-sémantického typu fixuje aj sémantiku sufixu, ktorý je ináč v slovenčine polyfunkčný a funguje v rozličných slootovorných typoch životných aj neživotných desubstantívnych, deverbatívnych aj deadjektívnych derivátov. Na druhej strane sa príslušnosť slova *pukance* do slootovorného typu, a tým aj jeho motivovanosť, do istej miery oslabuje jeho čiastočnou sémantickou odlišnosťou od ostatných uvedených pomenovaní: nejde totiž o názov cestoviny. (Inú osobitosť má subst. *obzerance*, žartovne pomenúvajúce nedostatok jedla, teda „jedlo, po ktorom sa možno len obzerať“; bolo by ho možné charakterizovať ako „aluzívny derivát“). Tým si azda možno vysvetliť, že v poslednom desaťročí sa postavenie tohto slova v slovenskej lexike pod vplyvom módného amerikanizmu *popcorn*, používaného zrejme aj s reklamným cieľom, oslabilo (zapôsobila tu vari aj fónická štruktúra prevzatého slova, obsahujúca napriek odlišnému onomaziologickému stvárneniu, ktoré, pravda, je pre Slováka nepoznajúceho angličtinu irelevantné, podobný zvukový efekt

ako domáce pomenovanie). *Habent sua fata verba*. Takéto analýzy vychádzajúce z teoretických základov všeobecnej i slovanskej derivatológie môžu pomerne presne určiť miesto danej slootovorne motivovanej lexémy v slovnej zásobe aj pragmatické podmienky jeho používania v danom čase.

Možno teda tvrdiť, že derivatológia má svoje rozhodne nie okrajové miesto v komplexe výskumných postupov všeobecnej jazykovedy a slovanská derivatológia už doteraz dosiahla veľa takých výskumných výsledkov, ktoré sa v iných lingvistických teóriách ešte len hľadajú (svedčí o tom úporné volanie po konštituovaní výskumu sémantiky „mots construits“ – Temple, 1996, s. 17).

Literatúra

- ARONOFF, M. 1976. *Word Formation in Generative Grammar*. Linguistic Inquiry Monograph 1. 1st ed. Cambridge (Mass.) – London, Massachusetts Institute of Technology Press 1976. 148 s.
- BAUER, L. 1983. *English Word-Formation*. Cambridge, Cambridge University Press 1983. 326 s.
- BERNOLÁK, A. 1791. *Etymologia vocum slavicarum sistens modum multiplicandi vocabula per derivationem et compositionem*. Tyrnaviae, Typis Wenceslai Jelinek 1791. 160 s.
- COMRIE, B. – CORBETT, G. G. (Eds.). 1993. *The Slavonic Languages*. London – New York, Routledge 1993. 1078 s.
- ČERMÁK, F. 1997. *Základy lingvistické metodologie. Nástin hlavních principů na pozadí obecné teorie vědy*. 1. vyd. Praha, Karolinum 1997. 98 s.
- DOKULIL, M. 1956. *Některé typy názvu osob podle činnosti v českém jazyce. (Činitelská jména tvořená příponami se základním -c-, -č-)*. Naše řeč, 1956, roč. 39, č. 3 – 4, s. 59 – 75, 123 – 146.
- DOKULIL, M. 1962. *Tvoření slov v češtině. I. Teorie odvozování slov*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962. 264 s.
- DOKULIL, M. 1964. *Zum wechselseitigen Verhältnis zwischen Wortbildung und Syntax*. In: *Travaux linguistiques de Prague* 1. Prague, Éditions de l'Académie Tchécoslovaque des Sciences 1964, s. 215 – 224.
- DOLNÍK, J. 1990. *Lexikální sémantika*. 1. vyd. Bratislava, Univerzita Komenského 1990. 304 s.
- DOROSZEWSKI, W. 1962. *Kategorie słowotwórcze*. In: W. Doroszewski: *Studia i szkice językoznawcze*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1962, s. 205 – 222.
- DRESSLER, W. U. 1978. *Elements of a Polycentristic Theory of Word Formation*. In: *Proceedings of the XIIth International Congress of Linguists*. Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 1978, s. 13 – 32.
- DRESSLER, W. U. 1987. *Word Formation as Part of Natural Morphology*. In: W. U. Dressler et al. (Eds.): *Leitmotifs in Natural Morphology*. Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins 1987, s. 99 – 126.

- FLEISCHER, W. – BARZ, L. 1992. *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. 2. vyd. Tübingen, Max Niemeyer Verlag 1992. 382 s.
- FURDÍK, J. 1993. *Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie*. 1. vyd. Levoča, Modrý Peter 1993. 200 s.
- GREWENDORF, G. – HAMM, F. – STERNEFELD, W. 1994. *Sprachliches Wissen. Eine Einführung in moderne Theorien der grammatischen Beschreibung*. 7. Aufl. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1994. 467 s.
- HAGÈGE, C. 1985. *L'homme de paroles. Contribution linguistique aux sciences humaines*. Paris, Fayard 1985. 314 s.
- HALLE, M. 1973. *Prolegomena to a Theory of Word Formation*. In: *Linguistic inquiry*, 1973, 4, č. 1, s. 3 – 16.
- HENZEN, W. 1965. *Deutsche Wortbildung: Sammlung kurzer Grammatiken Germanischer Dialekte*. 3. vyd. Tübingen, Max Niemeyer Verlag 1965. 314 s.
- HORECKÝ, J. 1959. *Slovotvorná sústava slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959. 218 s.
- HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol. 1989. *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Veda 1989. 436 s.
- JOSEFSSON, G. 1997. *On the principles of word formation in Swedish*. Lund, Lund University Press. 1997. 182 s.
- KÁRÓLY, S. 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest, Akadémiai Kiadó 1970. 414 s.
- Krátky slovník slovenského jazyka*. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. 3. vyd. Bratislava, Veda 1997. 944 s.
- LASKOWSKI, R. 1973. *Problematyka słowotwórcza w gramatyce transformacyjno-generatywnej*. In: *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego XXXI*. 1973, s. 15 – 34.
- LETZ, B. 1943. *Kmeňoslovné úvahy*. 1. vyd. Turčiansky Svätý Martin, Matica slovenská 1943. 256 s.
- LIPTÁKOVÁ, L. 1998. *Komunikačno-pragmatická dimenzia okazionalizmov v hovorených prejavoch*. Slovenská reč, 1998, roč. 63, č. 1, s. 30 – 38.
- LYONS, J. 1968. *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge (England), Cambridge University Press 1968. 519 s.
- MARCHAND, H. 1960. *The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation: A Synchronic-Diachronic Approach*. Wiesbaden, Otto Harrassowitz 1960. 379 s.
- MARTINCOVÁ, O. 1983. *Problematika neologismů v současné spisovné češtině*. Praha, Univerzita Karlova 1983. 160 s.
- MARTINET, A. 1969. *Langue et fonction*. Paris, Denoël 1969. 200 s.
- ONDRUŠ, Š. – SABOL, J. 1981. *Úvod do štúdia jazykov*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 320 s.
- PALEK, B. 1989. *Základy obecné jazykovědy*. 1. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1989. 288 s.

- PAULINY, E. – RUŽIČKA, J. – ŠTOLC, J. 1953¹, 1955², 1958³, 1963⁴, 1968⁵. *Slovenská gramatika*. Martin, Osveta (1. – 2. vyd.), Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo (3. – 5. vyd.).
- SOKOLOVÁ, M. 1995. *Kapitolky zo slovenskej morfológie*. 1. vyd. Prešov, Slovcontact 1995. 180 s.
- ŠLOSAR, D.: *Česká kompozita diachronně*. 1. vyd. Brno, Masarykova univerzita 1999. 124 s.
- ŠTEKAUER, P. 1996. *A Theory of Conversion in English*. 1. vyd. Frankfurt am Main, Peter Lang 1996. 155 s.
- TEMPLE, M. 1996. *Pour une sémantique des mots construits*. Villeneuve d'Ascq, Presses Universitaires du Septentrion 1996. 374 s.
- ВИНОКУР, Г. О. [VINOKUR, G. O.] 1946/1959. *Заметки по русскому языку*. In: Избранные работы по русскому языку. Москва, Изв. АН СССР 1946/1959, s. 419 – 442.
- ЗЕМСКАЯ, Е. А. [ZEMSKAJA, E. A.] 1992. *Словообразование как деятельность*. Москва, Наука 1992. 220 s.
- УЛУХАНОВ, И. С. [ULUCHANOV, I. S.] 1977. *Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания*. Москва, Наука 1977. 256 с.

Pôvodne publikované:

- FURDÍK, J.: *Slovenská slootovorba z hľadiska všeobecnej jazykovedy*. In: Wortbildung: interaktiv im Sprachsystem – interdisziplinär als Forschungsgegenstand / Slovoobrazovanie v jeho otnošenijach k drugim sferam jazyka. Materialien der 3. Konferenz der Kommission für slawische Wortbildung beim Internationalen Slawistenkomitee. Innsbruck 28. 9. – 1. 10. 1999. Igor' Stepanovič Uluchanov zum 65. Geburtstag. / Igoru Stepanoviču Uluchanovu k 65-letiju so dňa raždenija. Ed. Ingeborg Ohnheiser(ová). Innsbruck, Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck 2000, s. 7 – 10.

4. POČÍTAČOVÉ A LEXIKOGRAFICKÉ SPRACOVANIE SLOVOTVORBY

Pokus o komplexný kvantitatívny výskum slovtvorného systému pomocou počítača (Metodologické východiská a prvé výsledky)

Veľký pokrok slovtvorného bádania na jednej strane (porov. Bosák – Buzássyová, 1985; Straková, 1985), kvantitatívnych výskumov jazykových javov s využitím počítačovej techniky na druhej strane (porov. napr. Těšitelová a kol., 1987; Arapov, 1988) postupne umožňuje aj v derivatológii exaktnejšie overovať platnosť dosiahnutých teoretických poznatkov. Kvantitatívny výskum slovtvorných javov má už vyše 30-ročnú tradíciu (o jeho začiatkoch a prvých výsledkoch pozri napr. Furdík, 1969), využíva sa v synchronnom i diachronickom, intralingvistickom i konfrontačnom rozmere a upresnilo sa ním poznanie celého radu javov a vzťahov v slovtvornom systéme aj pri fungovaní slovtvorne motivovaných slov v texte (pre nedostatok miesta literatúru neuvádzame). Napriek tomu môžeme pokladať doterajšie výsledky takto orientovaných výskumov za skromné, a to aj absolútne, v rámci samotnej derivatológie, aj relatívne, v porovnaní s kvantitatívno-komputerovými výskumami v iných oblastiach jazykovedy. Súvisí to aj s pretrvávajúcou skepsou bádateľov voči možnostiam komplexného skúmania slovtvorby týmito metódami. Túto skepsu pomerne jednoznačne formuluje J. Bosák: „Súčasná slovtvorná bádania ešte neumožňujú, aby sa dosiahnuté výsledky mohli spracovať automaticky (veľká homonymia slovtvorných komponentov, ten istý slovtvorný komponent vystupuje vo viacerých slovných druhoch a pod.)“ (Bosák – Buzássyová, 1985, s. 81). Kritický pohľad na súčasný stav takto orientovaných výskumov nevyhnutne odhalí ich dva zásadné nedostatky: neúplnosť a jednostrannosť: „... doteraz sa pomocou matematických a logických metód nepodarilo komplexne opísať jazykový systém (analyzujú sa čiastkové oblasti, resp. podsystémy). Na druhej strane zasa empirické údaje lingvistov sú príliš zložité pre matematickologickú aplikáciu“ (Bosák – Buzássyová, 1985, s. 81).

Z toho vyplýva, že slovtvorná analýza v teoretickom zmysle, t. j. zistenie slovtvornej motivovanosti/nemotivovanosti konkrétnej lexikálnej jednotky, zistenie vzťahu fundácie medzi ňou a inou lexikálnou jednotkou, zistenie formálnej rozčlenenosti slovtvorne motivovaného slova na slovtvorný základ (resp. základy pri kompozitách), formulovanie slovtvorného významu, zaradenie do komplexne chápaného slovtvorného typu (v zmysle definície tohto pojmu napr. v Mluvnici češtiny, 1986, s. 221), do slovtvornej kategórie a napokon do štruktúrneho onomaziologického typu, sa nateraz sotva dá naprogramovať tak, aby ju bol schopný adekvátne realizovať počítač.

Z tohto hľadiska, zdá sa, treba zachovať do istej miery rezervovaný postoj aj voči stupňu slovotvornej relevancie údajov z retrográdnych slovníkov. Napr. v retrográdnych slovníkoch slovenčiny (Mistrík, 1976, s. 23 – ďalej RSS) aj češtiny (Těšitelová – Petr – Králík, 1986, s. VII) sa tvrdí, že sa v nich zachycujú slovotvorné modely príslušného jazyka. S tým možno súhlasiť len do určitej miery. Zoskupenie slov podľa zakončenia síce dáva určitú predstavu o produktivite sufixálnej derivácie, resp. jednotlivých sufixov, nemôže však zachytiť rad ďalších relevantných derivatologických parametrov. Neúplné je už samo tvrdenie o rovnakom sufixe. V retrográdnom slovníku sa vedľa seba môžu nájsť slová, v ktorých fónicky totožné zakončenia môžu mať veľmi disparátne postavenie. Môžeme to demonštrovať na príklade slov so zakončením na *-ník* v RSS, s. 299: *gránik* (zastarané, synchronne nemotivované slovo), *zánik-ø* (deverbatívne substantívum tvorené konverziou, sled foném *-ník* je koreňovou morféomou), *soprán-ik* (deminutívum tvorené príponou *-ik*), *váb-ník* (deverbatívum s príponou *-ník*), *hygien-ik* (desubstantívum tvorené prevzatou príponou *-ik*, ktorá je s deminutívnou príponou totožná iba fónicky, nie však funkčne), *eugenik-ø* (slovo fundované substantívom *eugenika*, derivát tvorený konverziou; sled foném *-ník* je súčasťou slovotvorného základu). Retrográdnym abecedným zaradením sa teda k sebe dostávajú slová slovotvorne od seba odlišné, môžu sa však oddeliť od slov, s ktorými sú z derivačného hľadiska totožné; napr. derivát *vábnik* patri k derivátom s príponou *-ník* (*zásobník*, *prevlečník*, *chodník* – RSS, s. 303), od ktorých ho však v RSS delí rozdiel v kvantite nositeľa slabičnosti, daný rytmickým krátením. Podobne deminutíva *džbánik*, *plánik*, *sopránik* atď. sú podľa princípov retrográdneho zaradenia oddelené napr. od deminutív *obedík*, *stolík*, *ohník*, patriacich do toho istého slovotvorného typu. Mechanické retrográdne zaradenie slov teda nielenže nemusí byť adekvátne ich slovotvornej analýze, ale naopak, môže derivatologický pohľad na slovnú zásobu značne skresliť. Navyše retrográdny slovník v podstate neposkytuje vhodné podklady na skúmanie tvorenia slov ostatnými slovotvornými postupmi (prefixáciou, konverziou, kompozíciou, kombinovanými postupmi), keďže tieto postupy sa na zakončení slova prejavujú len v malej miere. Možno teda povedať, že retrográdne spracovanie slovnej zásoby samo osebe má pre poznávanie slovotvorných zákonitostí len obmedzenú hodnotu.

Vo väčšej miere korešponduje s možnosťami automatického spracovania opis a zachytenie derivačného systému ako súboru slovotvorných hniezd (Tichonov, 1985; Jadacka – Nagórko, 1985). Samo zhromaždenie a usporiadanie rozsiahleho lexikálneho materiálu je nemožné bez strojovej pomoci; zároveň je tento materiál vynikajúcim východiskom na zisťovanie mnohých

závažných kvantitatívnych parametrov, charakterizujúcich slovtvorný systém jazyka (slovtvorný potenciál fundujúcich slov, „špecifická váha“ hniezdových slov i celých slovných druhov ako fundujúcich slov, vzťah medzi frekvenciou a slovtvorným potenciálom slov atď.; pozri Tichonov, 1985). Pravda, základný konštitutívny princíp slovtvorného systému – vzťah slovtvornej motivácie a rozsiahly diapazón jej konkrétnych prejavov sa aj pri týchto výskumoch nateraz vymyká možnosti formalizácie, aplikovateľnej pri slovtvornej analýze lexiky pomocou počítača (porov. Jadacka, 1987). Práve tu sa prejavuje doteraz neprekonaný rozpor medzi potrebou jednoznačne vymedziteľných kritérií a synkretickým charakterom jazykových javov. „Stanovenie jednoznačných a neprotirečivých procedúr (segmentácie, identifikácie, klasifikácie, motivácie a pod.) na členenie stotisícových súborov prvkov s odchodnou produktivitou, štylistickou platnosťou, pôvodom, stavbou atď. si vyžaduje pristupovať ku skúmaniu synchronnej štruktúry vydeľovaných segmentov komplexne, posudzovať jazyky vo viacerých rovinách a na rozličných úrovniach, adekvátne interpretovať ich vzájomné prechody“ (Bosák – Buzássyová, 1985, s. 81). Je to však ťažko dosiahnuteľné, keďže „vzťahovanie istého jazykového javu k tej alebo onej kategórii nemusí mať vždy podobu disjunkcie ‚alebo A, alebo B‘. Často môže mať podobu alternácie ‚A a/alebo B (≠A)‘, ‚viac A – menej B‘, ‚skôr A ako B‘, ‚primárne A, sekundárne B‘, ‚z jednej strany A, z druhej B (≠A)‘ alebo konjunkcií ‚aj A, aj B (≠A)‘“ (Dokulil, 1987, s. 33).

Tento základný ontologický status jazykových a špeciálne slovtvorných jednotiek zdanlivo a priori znemožňuje v plnej miere využiť možnosti, ktoré komplexnému formálno-obsahovému derivatologickému bádaniu môže ponúknuť moderná počítačová technika. Zároveň akoby sa takto spochybňovala výskumná hodnota „klasických“ synchronných opisov slovtvorného systému¹ na úrovni slovtvorných typov a kategórií, keďže ich analýzy sa nedajú exaktne overiť. Vzniká potom otázka, pre akú časť slovnej zásoby je takýto opis platný. Doterajšie štatistické údaje napr. o stupni slovtvornej motivovanosti slovnej zásoby, o produktívnosti jednotlivých slovtvorných spôsobov, postupov, kategórií, typov atď. sú preto veľmi približné, stanovené odhadom alebo analýzou obmedzených súborov lexikálnych jednotiek. Preto možno pokladať za aktuálnu výskumnú úlohu pokúsiť sa o zistenie týchto hodnôt a

¹ Ide buď o samostatné monografické opisy, nárokové si relatívnu úplnosť (napr. Horecký, 1971; Dokulil, 1962 a 1967; Grzegorzczkova – Puzynina, 1979), buď o opisy, ktoré tvoria súčasť systematických gramatík príslušných jazykov (napr. Russkaja grammatika I, 1980; Gramatyka współczesnego języka polskiego, 1984; Mluvnice češtiny I, 1986).

parametrov štatistickou analýzou relatívne uceleného súboru lexikálnych jednotiek, zachyteného v normatívnom slovníku slovenského jazyka. Pokúšame sa teda formulovať a aj prakticky overiť možné východiskové princípy takéhoto výskumu. Podnetom na to sú tri okolnosti:

a) úloha vytvoriť základnú bázu dát o systéme jazykových prostriedkov spisovnej slovenčiny (porov. Horecký, 1987, s. 48);

b) možnosť využiť počítač s dostatočnou kapacitou pamäte pre danú etapu výskumu;²

c) úsilie využiť pri tvorbe základných programov dosiahnutú úroveň súčasnej derivatológie a na nej založené klasifikácie; vychádzame z derivatologických teórií M. Dokulila (1962; porov. aj Mluvnice češtiny 1, 1986) a J. Horeckého (1971), podľa potreby modifikovaných na základe najnovších poznatkov slovenskej, českej, sovietskej a poľskej derivatológie (pre nedostatok miesta tu literatúru podrobnejšie neuvádzame).

Cieľom nášho výskumu je zistiť v rámci vymedzeného korpusu asi 50 000 lexikálnych jednotiek zachytených v Krátkom slovníku slovenského jazyka (1987 – ďalej KSSJ) tieto formálne a sémantické parametre a proporcie slovo-
tvorného systému slovenčiny:

– početnosť a percentuálne zastúpenie slovotvorne motivovaných a nemotivovaných slov v korpuse ako celku aj v rámci jednotlivých slovných druhov;

– vzájomný pomer derivátov a kompozít v súbore motivovaných slov;

– v rámci oboch základných slovo-
tvorných spôsobov využitie jednotlivých slovo-
tvorných postupov (sufixácia, prefixácia, asufixálne tvorenie, reflexivizácia, kombinované postupy; juxtapozícia, čistá kompozícia, kombinované postupy);

– zastúpenie jednotlivých slovných druhov ako fundujúcich jednotiek v derivátoch i v kompozitách, teda podiel deverbatívneho, desubstantívneho tvorenia atď.;

– inventár slovo-
tvorných formantov (sufixy, prefixy, gramatické morfémy so slovo-
tvornou funkciou, reflexivizačný formant, dvojité a trojité integrované formanty);

---

² Pri výskume sa vo výpočtovom stredisku Pedagogickej a Filozofickej fakulty UPJŠ v Prešove využíva počítač maďarskej výroby staršieho typu EC 1010, pracujúci v jazyku Pascal, s operačnou pamäťou 64 kB a s celkovým rozsahom vonkajšej pamäte 20 MB. Program analýzy na počítači vypracovali a realizujú Ing. P. Čisárik a E. Litavcová. Pri slovo-
tvornej analýze lexikálneho materiálu pracovali stážistka na Katedre slovenského jazyka a literatúry Filozofickej fakulty UPJŠ v Prešove PhDr. T. Ličáková-Petrová a v rámci diplomovej práce poslucháčka FF UPJŠ A. Tkáčová.

- zaradenosť motivátov (derivátov a kompozít) do slovtvorných kategórií a slovtvorných typov;
- absolútnu i relatívnu početnosť realizácie základných onomaziologických relačných typov (mutačné, transpozičné, modifikačné, reprodukčné a koor-dinačné kategórie) navzájom, slovtvorných kategórií v rámci týchto typov, slovtvorných typov v rámci kategórií;
- rozsah využitia a polyfunkčnosti formantov v jednotlivých slovtvorných kategóriách.

Nateraz nevenujeme pozornosť morfonologickej analýze motivátov a zis-ťovaniu dynamiky hláskových alternácií ako sprievodných formantov. Možno to odôvodniť komplikovanosťou alternačných pomerov najmä pri slovtvornej analýze prevzatých slov (porov. napr. motivačnú dvojicu *korigovať* – *korek-cia*). Nevydeľujeme striktné ani jednotlivé varianty sufixálnych formantov, naopak, usilujeme sa interpretovať množiny fónicky blízkych variantov (chá-paných podľa Horeckého, 1971, s. 50 – 51) ako realizácie formantového inva-riantu: *-ník/-ovník/-nik*, *-tel'/-atel'/-itel'*, *-ant/-ent/-ient*, *-ica/-nica/-vica/-ovica/-ovnica* atď.

V prvej etape výskumu sa vytýčili zásady slovtvornej analýzy lexikálneho materiálu a na ich základe sa vytvorila šablóna pre počítač. Postup pri slo-vtvornej analýze vychádzal z postupu vyloženého v Mluvnici češtiny I (1986, s. 229 – 230). Na jeho základe program obsahuje tieto položky:

1. analyzované slovo (v nom. sg.);
2. slovný druh analyzovaného slova;
3. odvodenosť (druh derivačného postupu);
4. zloženosť (druh kompozičného postupu);
5. slovný druh fundujúceho slova;
6. slovtvorné prostriedky (formanty);
7. slovtvorná kategória.

V porovnaní s postupom v MČ I rozkladá sa určenie slovtvorného spô-sobu do dvoch položiek (3. a 4.) v súvislosti s existenciou kombinovaného kompozično-derivačného postupu (*článk-o-nož-ec*, *d'alek-o-hľad-ø*). Naopak, ako osobitná položka sa nevyčleňuje onomaziologická štruktúra, keďže tá je implicitne obsiahnutá v kóde zaradenia do slovtvornej kategórie. Nebrala sa do úvahy ani lexikálno-sémantická povaha fundovaného slova.

Začínajúc č. 2 každej položke bol priradený súbor jedno- až trojmiestnych číselných kódov podľa rozsahu inventára príslušných jednotiek: pre položky 2. – 5. jednomiestne čísla, pre položku 6. trojmiestne a pre položku 7. dvoj-miestne číslo. Po zistení inventára bol každej jednotke priradený konkrétny

číselný kód. Pri slovotvornom rozbere sa teda každé slovo charakterizuje konfiguráciou 6 číselných kódov, napr.:

ALBUM	1	0	0	0	0	0
(substantívum slovotvorne nemotivované)						
BDIEŤ	5	0	0	0	0	0
(sloveso slovotvorne nemotivované)						
BANKÁR	1	1	0	1	129	13
(substantívum odvodené sufixáciou, nezložené, desubstantívum, prípona -ár, konateľské)						
BÁSNIEŤ	5	3	0	1	430	50
(sloveso odvodené asufixálnym postupom, nezložené, desubstantívum, tematická morféma vzoru <i>robiť</i> ako slovotvorný formant, slovotvorný význam „tvoriť, vytvárať (výsledok)“)						
ČASOPRIESTOR	1	0	1	11	0	25
(substantívum neodvodené, zložené čistou kompozíciou, desubstantívno-desubstantívne, sufix slovotvorne irelevantný, koordináčna kategória)						
CUDZOPASIEŤ	5	3	3	25	430	28
(sloveso tvorené kompozično-asufixálnym postupom, deadjektívno-deverbatívne, tematická morféma vzoru <i>robiť</i> ako slovotvorný formant, kategória okolnostného určenia)						

Takto analyzované slová sa zakódujú do pamäte počítača. Tým sa vytvára slovník, ktorého jednotky môže počítač ľubovoľne zoskupovať podľa ktoréhokoľvek jednotlivého kódu alebo skupiny kódov. Motiváty s totožnou konfiguráciou kódov patria do rovnakého slovotvorného typu, motiváty s totožným dvojmiestnym kódom v položke 6 patria do rovnakej slovotvornej kategórie. Poradové čísla kódov slovotvorných kategórií sú zároveň indikátormi príslušnosti danej kategórie do onomaziologického štruktúrneho typu. Napr. pri substantívach kategórie s kódmi 01 a 02 patria do transpozičného typu, s kódmi 03-07 do modifikačného a s kódmi 08-21 do mutačného typu. Osobitnými kódmi sú označené odvodené substantíva, v ktorých má slovotvorný formant nie slovotvornú, ale flektivizačnú funkciu (*taxi* – *taxík*), príp. je formant vydeliteľný, ale funkčne nadbytočný (*kahan* – *kahanec*). Pri slovesách patria kódy 31 – 42 modifikačným a 43 – 58 mutačným kategóriám, 59 transpozičnej a 60 reprodukčnej kategórii (konkrétne vymedzenie jednotlivých slovotvorných kategórií substantív pozri v našej štúdii: Furdík, 1978; slovotvorné kategórie sloves vymedzila A. Tkáčová v diplomovej práci z r. 1989).

Možnosť zoskupovať motiváty podľa kódov dovoľuje vykonať so získaným súborom celý rad rozmanitých štatistických operácií, ktoré prispievajú k exaktnejšiemu poznaniu vlastností a fungovania slovotvorného systému. Náš

príspevok je iba predbežnou informáciou o prvých krokoch v tomto výskume. V čase jeho prípravy sa vymedzil inventár slovo tvorných spôsobov, postupov, prostriedkov a kategórií substantív a slovies (nateraz je prístupný na Katedre slovenského jazyka a literatúry FF UPJŠ v Prešove) a po priradení kódov sa vykonala slovo tvorná analýza substantív a slovies zachytených v KSSJ v heslách písmen A – Dž, celkove 2 500 substantív a 1 250 slovies. Po ich zakódovaní do pamäte počítača sa už získali prvé štatistické údaje; nedostatok miesta a neúplnosť doteraz získaných údajov neumožňuje, aby sme ich na tomto mieste uviedli a podrobnejšie komentovali. Už teraz sa však ukazuje, že v priebehu takto orientovaného výskumu sa postupne môžu vynoriť problémy so závažným dosahom pre zdokonalenie slovo tvornej analýzy a možno aj pre derivatologickú teóriu. Výskum by mal zahrnúť bez zvyšku celú slovnú zásobu zachytenú v KSSJ (heslové slová aj slová prihniedzované k nim, ba aj verbálne substantíva uvedené iba v sémantizačných textoch) a vytvoriť na jej základe istý druh slovo tvorného slovníka, ktorý by bolo možné publikovať buď v knižnej forme, alebo vo forme magnetického média pre profesionálny personálny počítač.

Literatúra

- ARAPOV, M. V. 1988. *Kvantitativnaja lingvistika*. Moskva, Nauka 1988. 185 s.
- BOSÁK, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. 1985. *Východiská morfémovej analýzy. (Morfematika, slovo tvorba.)* Bratislava, Veda 1985. 136 s.
- DOKULIL, M. 1962. *Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov*. 1. vyd. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962. 264 s.
- DOKULIL, M. a i.: *Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen*. 1. vyd. Praha, Academia 1967. 780 s.
- DOKULIL, M. 1987. *Struktura postosnovnogo slovoobrazovatel'nogo formanta (k suffiksalnoj i bezaffiksalnoj derivacii v slavjanskich jazykach)*. In: *Sopostavitel'noje izučenie slovoobrazovanija slavjanskich jazykov*. Red. G. P. Neščimenko. Moskva, Nauka 1987, s. 26 – 33.
- FURDÍK, J. 1969. *O súčasných smeroch slovo tvorného výskumu*. Jazykovedný časopis, 1969, roč. 20, č. 1, s. 63 – 78.
- FURDÍK, J. 1983. *K syntakticko-sémantickej interpretácii slovo tvorných štruktúr*. Slavica Slovaca, 1978, roč. 13, č. 3, s. 274 – 287.
- Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia – Morfologia – Fonologia*. 3. zv. Red. S. Urbańczyk. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1984.
- GRZEGORCZYKOWA, R. – PUZYNNINA, J. 1979. *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksálne rodzime*. Wyd. 1. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1979. 325 s.

- HORECKÝ, J. 1971. Slovenská lexikológia 1. Tvorenie slov. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 254 s.
- HORECKÝ, J. 1987. *Výskum komunikačných procesov*. Jazykovedný časopis, 1987, roč. 38, č. 1, s. 47 – 51.
- JADACKA, H. 1987. *Zagadnienie motywacji słowotwórczej w opisie gniazdowym*. Poradnik Językowy, 1987, č. 8, s. 576 – 584.
- JADACKA, H. – NAGÓRKO, A. 1985. *O Słowniku gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*. Poradnik Językowy, 1985, č. 9/10, s. 555 – 580.
- Krátky slovník slovenského jazyka*. Red. J. Kačala. 1. vyd. Bratislava, Veda 1987. 592 s.
- MISTRÍK, J. 1976. *Retrográdny slovník slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Univerzita Komenského 1976. 736 s.
- Russkaja grammatika*. Red. N. J. Švedova. 1. vyd. Moskva, Nauka 1980. 783 s.
- STRAKOVÁ, V. 1985. *Morfematická strukturace sémantických obsahů. Nástin derivační typologie*. Praha – Třinec, Ústav pro jazyk český ČSAV 1985. 150 s.
- TĚŠITELOVÁ, M. a kol. 1987. *O češtině v číslech*. 1. vyd. Praha, Academia 1987. 205 s.
- TĚŠITELOVÁ, M. – PETR, J. – KRÁLÍK, J. 1986. *Retrográdní slovník současné češtiny*. 1. vyd. Praha, Academia 1986. 502 s.
- TICHONOV, A. N. 1985. *Slovoobrazovatel'nyj slovar' russkogo jazyka 1. – 2*. Moskva, Russkij jazyk 1985. 855 + 887 s.
- TKÁČOVÁ, A. 1989. *Pokus o slovotvornú analýzu slovies pomocou počítača*. [Diplo-
mová práca.] Prešov, Filozofická fakulta UPJŠ, Katedra slovenského jazyka
a literatúry 1989.

Pôvodne publikované:

- FURDÍK, J.: *Pokus o komplexný kvantitatívny výskum slovotvorného systému pomocou počítača. (Metodologické východiská a prvé výsledky.)* In: *Metódy výskumu a opisu lexiky slovanských jazykov. Materiály zo sympózia konaného v rámci 7. zasadnutia Lexikologicko-lexikografickej komisie pri Medzinárodnom komitáte slavistov* (Nové Vozokany 24. – 26. apríla 1989). Red. V. Blanár et al. Bratislava, Jazyko-
vedný ústav Ľudovíta Štúra 1990, s. 254 – 264.

Koncepcia slovotvorného slovníka slovenčiny [Fragment]

Slovotvorné systémy väčšiny slovanských jazykov v synchronnom pohľade sú väčša adekvátne zachytené a opísané, i keď v metodológii ich opisov sú isté odlišnosti. Vykryštalizovali sa tu dva spôsoby opisu: deskriptívny a lexikografický.

Za deskriptívne možno označiť tie opisy, ktoré v podstate enumerálne vo väčšom-menšom rozsahu charakterizujú jednotlivé spôsoby, prostriedky a typy tvorenia jednoslovných lexikálnych jednotiek. Deskriptívny opis sa mohol realizovať ako samostatný, monografický, t. j. v podobe niekoľkozväzkového syntetického prehľadu (Bajec, 1950 – 1959; Horecký, 1959, 1971; Dokulil, 1962; Dokulil a kol., 1967; Grzegorzczkova – Puzynina, 1979; Waszakowa, 1993, 1994; Babić, 1986; treba však poznamenať, že niektoré takéto syntetické projekty zostali torzami), alebo ako integrovaný, začlenený do súhrnného spracovania gramatického systému daného jazyka či už v rámci morfológie (Súčasná ukrajinská literatúrna mova – Morfolohija, 1969; Grzegorzczkova et al., 1984) alebo ako osobitný, so spracovaním iných jazykových subsystémov rovnocenný oddiel (Toporišič, 1976; Russkaja gramatika I., 1980; Mluvnick češtiny 1, 1986).

Lexikografické zachytenie slovotvorného systému je vo svete nateraz zriedkavosťou. Nemožno zaň pokladať retrográdne ani morfematické slovníky (porov. napr. Mater, 1970; Papp, 1969; Indeks a tergo..., 1973; Slavíčková, 1975; Bardovič – Šakun, 1975; Mistrík, 1976; Zalizňak, 1977; Těšitelová – Petr – Králík, 1986; Kuznecova – Jefremova, 1986; Hajnšek-Holz – Jakopin, 1996), a to ani vtedy, ak sa priamo nazývajú slovotvornými, resp. derivačnými (Worth – Kozak – Johnson, 1970; Augst, 1975). Rozdiel medzi derivačným a morfematickým slovníkom vyplýva z metodologického rozdielu medzi slovotvornou a morfematickou analýzou: kým prvá má za cieľ vymedziť formálno-sémantické motivačné vzťahy medzi slovami, cieľom druhej je vydeliť v slove (resp. tvare) postupnosť morfém, pričom „konkrétny význam morfémy ustupuje do pozadia, na druhý plán, lebo v tomto štádiu analýzy je dôležitá jeho prítomnosť, a nie špecifickosť“ (Bošák – Buzássyová, 1985, s. 47). Retrográdne slovníky síce zoskupením slov podľa zakončenia dávajú určitú predstavu o produktivite sufixálnej derivácie, resp. jednotlivých sufixov, nemôžu však zachytiť rad ďalších derivatologických parametrov (ďalšie slovotvorné postupy, okrem sufixálnej derivácie, slovotvorné typy v ich komplexnosti, slovotvorné kategórie), predovšetkým tie, ktoré spoluvytvárajú

sémantickú štruktúru motivovaného slova. Možno povedať, že retrográdne spracovanie slovnej zásoby samo osebe má pre poznávanie slovotvorných zákonitostí len obmedzenú hodnotu (kritiku retrográdnych slovníkov z derivatologického hľadiska pozri v našej práci: Furdík, 1990, s. 255 – 256).

A tak nateraz poznáme na svete iba jeden publikovaný slovotvorný slovník, ktorý možno takto nazvať. Je ním hniezdovaný slovotvorný slovník ruštiny A. N. Tichonova (1985). Základnou jednotkou takéhoto slovníka je slovotvorné hniezdo – usporiadaný súhrn slov s tým istým koreňom. Slovník predstavuje slovnú zásobu ako inventár slovotvorných hniezd s presne zachytenými a znázornenými motivačnými vzťahmi medzi ich členmi. Takto je miesto každého slova vymedzené počtom a postupnosťou derivačných krokov od východiskového slova (prvotného motivanta) daného hniezda. Z postavenia slova v slovotvornom hniezde možno teda „vyčítať“ jeho „derivačnú históriu“ (derivát prvého, druhého... stupňa) a na jej základe aj jeho slovotvornú štruktúru na úrovni formy a sčasti aj slovotvorného významu. Iba sčasti preto, lebo explicitný sémantický výklad slov je v rámci slovotvorného hniezda technicky neuskutočniteľný; slovotvorná sémantika je teda v slovotvornom hniezde prítomná iba implicitne, dá sa vyvodiť porovnávaním analyzovaného slova s jeho bezprostrednými i sprostredkovanými motivantmi a motivátmi. Významnou prednosťou hniezdových slovotvorných slovníkov je možnosť zachytiť, znázorniť a kvantitatívne vyjadriť motivačný potenciál, teda schopnosť byť východiskom tvorenia ďalších motivátov. Takto je zameraný pripravovaný hniezdový slovotvorný slovník poľštiny a z jeho materiálu vychádzajúca charakteristika slovotvornej aktivity slovotvorne nemotivovaných slov v poľštine (Jadacka, 1981; 1987; 1992; Jadacka – Nagórko, 1985; Vogelgesand, 1984).

Obidva uvedené prístupy majú svoje klady i zápory. Deskriptívny opis má výhodu v možnosti podrobnej charakteristiky každého slovotvorného typu z hľadiska formálnej štruktúry, slovotvorného významu, produktivity a vzťahu k iným slovotvorným typom. Problém je v tom, že opis podľa slovotvorných typov sa netýka celej lexiky, pretože s takto zachycujú iba motivované slová, t. j. deriváty a kompozítá, kým slovotvorne nemotivované slová sa z takéhoto opisu vymykajú. Lenže aj ony sú zväčša aktívnou súčasťou slovotvorného systému vo funkcii motivujúcich slov (motivantov). Deskriptívny opis je teda v pravom zmysle slova iba opisom motivovanej časti slovnej zásoby; v slovenčine teda zahŕňa iba asi dve tretiny slovnej zásoby, kým zostávajúca tretina, hoci aj ona je zapojená do štruktúry slovotvorného systému, zostáva mimo opisu. Hniezdový lexikografický opis je prekonaním práve tohto nedostatku. Východiskovými jednotkami jednotlivých slovotvorných hniezd sú temer naspoloč slovotvorne nemotivované slová (porov. Jadacka, 1992). Takto sa

predmetom slovotvorného opisu stáva vyše 96 % slovnej zásoby (Tichonov, op. cit.). Na druhej strane však hniezdový opis nemôže zahrnúť všetky formálno-sémantické charakteristiky jednotlivých motivátov, súvisiace s ich miestom v tom-ktorom slovotvornom type a onomaziologickej kategórii. Hniezdový slovotvorný slovník je potom skôr štrukturovaným zoznamom slov s presne znázornenými, ale bližšie nešpecifikovanými vzťahmi medzi motivantmi a motivátmi. Pri deskriptívnom prístupe je teda opis neúplný kvantitatívne, pri hniezdovanom lexikografickom prístupe kvalitatívne.

Pokusom o preklenutie týchto nedostatkov je predstava nového typu slovotvorného (adekvátnejším, hoci nanajvýš netradičným názvom by vari bolo: motivatologického) slovníka. Jeho cieľom by bolo podať čo najúplnejšiu pozitívnu aj negatívnu formálnu i slovotvorno-sémantickú charakteristiku každého jednotlivého slova, ktoré je v slovníku uvedené ako heslové. Takýto slovník by teda mal štruktúru tradičného slovníka s abecedným radením hesiel, ale tak, že tradičné lexikografické údaje, ktoré poskytuje napr. výkladový slovník, by tu mali byť nahradené systémovým, podľa presného a jednotného poradia uvedeným výkladom všetkých slovotvorne relevantných parametrov príslušného heslového slova. Slovník by vychádzal z vyhranenej derivatologickej koncepcie, ktorá sa pokúša syntetizovať najzávažnejšie teoretické výdobytky českej, slovenskej, ruskej a poľskej derivatologickej školy. Jeho východiskom by mal byť pojem slovotvornej motivácie. Práve jeho uplatnením [Koniec rukopisu, pozn. ed.]

Literatúra

- AUGST, G. 1975. *Lexikon zur Wortbildung. Morpheminventar*. Bd 1 A – G, Bd 2 H – R, Bd 3 S – Z. Mannheim, TBL Gunter Narr Tübingen 1975. 1306 s.
- BABIĆ, S. 1986. *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku. Nacrt za gramatiku*. 1. vyd. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za filologiju: Globus 1986. 551 s.
- BAJEC, A. 1950 – 1959. *Besedotvorje slovenskega jezika*. 1 – 4. Ljubljana, Slov. akad. znanosti i umjetnosti 1950 – 1959.
- BARDOVIČ, A. M. – ŠAKUN, L. M. 1975. *Marfemny slounik belaruskaj movy*. Minsk, Vyšejšaja škola 1975. 783 s.
- BOSÁK, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. 1985. *Východiská morfémovej analýzy. (Morfe-matika. Slovotvorba.)* Bratislava, Veda 1985. 134 s.
- DOKULIL, M. 1962. *Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov*. 1. vyd. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962. 264 s.
- DOKULIL, M. a kol. 1967. *Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen*. 1. vyd. Praha, Academia 1967. 780 s.

- FURDÍK, J.: *Pokus o komplexný kvantitatívny výskum slovotvorného systému pomocou počítača. (Metodologické východiská a prvé výsledky.)* In: *Metódy výskumu a opisu lexiky slovanských jazykov. Materiály zo sympózia konaného v rámci 7. zasadnutia Lexikologicko-lexikografickej komisie pri Medzinárodnom komitáte slavistov (Nové Vozokany 24. – 26. apríla 1989).* Red. V. Blanár et al. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra 1990, s. 254 – 264.
- GRZEGORCZYKOWA, R. – PUZYNNINA, J. 1979. *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne rodzime.* Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1979. 325 s.
- GRZEGORCZYKOWA, R. – LASKOWSKI, R. – WRÓBEL, H. et al. 1984. *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia.* Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1984. 556 s.
- HAJNŠEK-HOLZ, M. – JAKOPIN, P. 1996. *Odzadnji slovar slovenskega jezika po Slovarju slovenskega knjižnega jezika.* Ljubljana, ZRC SAZU – SAZU 1996. 851 s.
- HORECKÝ, J. 1959. *Slovotvorná sústava slovenčiny.* 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959. 218 s.
- HORECKÝ, J. 1971. *Slovenská lexikológia 1. Tvorenie slov.* 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 254 s.
- Indeks a tergo do Słownika języka polskiego pod red. Witolda Doroszewskiego.* Oprac. zespół pod kierunkiem R. Grzekorczykowa, J. Puzynina. 1. Wyd. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1973. 558 s.
- JADACKA, H. 1987. *Zagadnienie motywacji słowotwórczej w opisie gniazdowym.* Poradnik Językowy, 1987, č. 8, s. 576 – 584.
- JADACKA, H. 1992. *Aktywność słowotwórcza polskich rzeczowników niemotywowanych (na materiale gniazdowym).* [Rozprawa habilitacyjna.] Warszawa. Uniwersytet Warszawski, Wydział Polonistyki 1992.
- JADACKA, H. – NAGÓRKO, A. 1985. *O Słowniku gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego.* Poradnik Językowy, 1985, č. 9/10, s. 555 – 580.
- KUZNECOVA, A. I. – JEFREMOVA, T. F. 1986. *Slovar morfem russkogo jazyka.* Moskva, Russkij jazyk 1986. 1132 s.
- MATER, E. 1970. *Rückläufiges Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache.* Leipzig, VEB Bibliografisches Institut 1970. 696 s.
- MISTRÍK, J. 1976. *Retrográdný slovník slovenčiny.* Bratislava, Univerzita Komenského 1976. 736 s.
- Mluvnice češtiny.* 1. Red. J. Petr. Praha, Academia 1986. 536 s.
- Russkaja grammatika.* Red. N. J. Švedova. 1. vyd. Moskva, Nauka 1980. 783 s.
- PAPP, F. 1969. *A magyar nyelv szóvégmutató szótára.* Budapest, Akadémiai Kiadó 1969. 591 s.
- SLAVÍČKOVÁ, E. 1975. *Retrográdní morfematický slovník češtiny.* Praha, Academia 1975. 645 s.
- Sučasna ukrajins'ka literaturna mova. Morfolohija.* Red. I. K. Bilodid. Kyjiv, Naukova dumka 1969. 583 s.
- TĚŠITELOVÁ, M. – PETR, J. – KRÁLÍK, J. 1986. *Retrográdní slovník současné češtiny.* 1. vyd. Praha, Academia 1986. 502 s.

- TICHONOV, A. N. 1985. *Slovoobrazovatel'nyj slovar' russkogo jazyka 1. – 2.* Moskva, Russkij jazyk 1985. 855 + 887 s.
- TOPORIŠIČ, J. 1976. *Slovenska slovnica.* Maribor, Založba Obzorja 1976. 588 s.
- VOGELGESAND, T. 1984. *Budowa gniazd słowotwórczych przymiotników we współczesnym języku polskim.* Poradnik językowy, 1984, č. 4.
- WASZAKOWA, K. 1993. *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki z formantami paradygmatycznymi.* Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 1993. 127 s.
- WASZAKOWA, K. 1994. *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne obce.* Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 1994. 265 s.
- WORTH, D. – KOZAK, A. – JOHNSON, D.: *Russian Derivational Dictionary.* New York – London – Amsterdam, American Elsevier Publishing Company 1970. 747 s.
- ZALIZŇAK, A. A. 1977. *Grammatičeskij slovar' russkogo jazyka. Slovoizmenije.* Moskva, Russkij jazyk 1977. 879 s.

Rukopisný fragment z pozostalosti.

Zoznam literatúry doplnený editormi.

Metodologické problémy tvorby slovotvorného slovníka slovenčiny

V poslednom čase niektorí významní slovenskí jazykovedci vyjadrili mienku, že tvorenie slov patrí k najmenej spracovaným čiastkovým systémom súčasnej slovenčiny. I keď toto tvrdenie v takejto vyhrotenej podobe neobstojí, predsa len odráža potrebu mať naporúdzi také komplexné spracovania tejto oblasti, akými disponujú iné slovanské jazyky či už v špecializovaných, neraz aj niekoľkozväzkových monografických prácach (čeština, poľština, chorvátčina, slovinčina), prípadne v podobe rozsiahlych súčastí syntetických gramatík (k spomínaným jazykom možno pridať ruštinu, ukrajinčinu, bulharčinu), prípadne v podobe hniezdových slovotvorných slovníkov (nateraz ruština a poľština, nerátame sem morfematické slovníky, tie majú iné základné určenie a ich súvis so slovotvorbou je len nepriamy). Na druhej strane teoretické poznatky o tvorení slov dospeli v súčasnosti už na takú úroveň, že ich využitím možno spracovať slovotvorný systém na doteraz nerealizovanom stupni komplexnosti.

Predstava takéhoto komplexného spracovania by mala smerovať k tomu, aby sa slovotvorný systém vo svojej inventárovej i štruktúrnej zložke zachytil v relatívnej (hoci pochopiteľne vždy len približnej) úplnosti a aby sa pritom minimalizovali nedostatky doterajších dvoch základných metodických prístupov: deskriptívneho, založeného na opise slovotvorných typov a kategórií, a lexikografického, založeného na zachytení lexikálneho materiálu v podobe slovotvorných hniezd. Problém prvého prístupu je, že opis podľa slovotvorných typov a kategórií sa netýka celej lexiky, pretože slovotvorne nemotivované slová sa z takéhoto opisu vymykajú. Pritom aj ony sú zväčša aktívnou súčasťou slovotvorného systému vo funkcii motivujúcich slov (motivantov). Tento nedostatok sa prekonáva v hniezdových slovotvorných slovníkoch, keďže východiskovými jednotkami jednotlivých slovotvorných hniezd sú temer napospol slovotvorne nemotivované slová. Skúsenosti z jestvujúcich hniezdových slovníkov však ukazujú, že takéto zachytenie zasa nemôže v adekvátnej hĺbke znázorniť konkrétne formálno-sémantické vzťahy medzi motivačne spätými lexémami. Hniezdový slovotvorný slovník je potom skôr zoznamom slov s graficky znázornenými, ale bližšie nešpecifikovanými vzťahmi medzi motivantmi a motivátmi. Pri deskriptívnom prístupe je teda opis neúplný kvantitatívne, pri hniezdovanom lexikografickom prístupe kvalitatívne.

Pokusom o preklenutie týchto nedostatkov je predstava nového typu *slovotvorného* (adekvátnejším názvom by vari bolo *motivatologického*) *slovníka*, ktorý by rozsahovo vychádzal z Krátkeho slovníka slovenského jazyka. Jeho

cieľom by bolo podať čo najúplnejšiu pozitívnu aj negatívnu formálnu i slovo-
tvornosémantickú charakteristiku každého jednotlivého slova, ktoré je v slov-
níku uvedené ako heslové. Takýto slovník by teda mal štruktúru tradičného
slovníka s abecedným radením hesiel, pričom tradičné lexikografické údaje,
ktoré poskytuje napr. výkladový slovník, by tu mali byť nahradené systé-
movým, podľa presného a jednotného poradia uvedeným výkladom všetkých
slovotvorne relevantných parametrov príslušného heslového slova. Heslo
v slovotvornom slovníku by obsahovalo tieto údaje, resp. parametre:

HESLOVÉ SLOVO a jeho diagnostická parafráza:

1. slovný druh a jeho gramaticko-sémantická špecifikácia
- 1.1 štylistická charakteristika (ak súvisí so slovotvorbou)
2. motivovanosť – nemotivovanosť
3. motivant (-y)
- 3.1 slovný druh motivanta, jeho gramaticko-sémantická špecifikácia,
motivovanosť – nemotivovanosť
- 3.1.1 dopĺňajúca charakteristika (štylistická hodnota) motivanta
- 3.2 vzťah motivant – motivát
- 3.3 charakter motivátu vyplývajúci z 3.2
4. slovotvorný základ
- 4.1 morfonologické alternácie, trunkácie
- 4.2 spájacia morféma (pri kompozitách)
5. slovotvorný formant
- 5.1 druh formantu
- 5.2 prípadná variantnosť formantu
6. slovotvorný spôsob a postup; univerbizácia
7. slovotvorný vzorec
8. motivačný význam
9. slovotvorný význam
10. príslušnosť do onomaziologickej kategórie
11. typ onomaziologickej kategórie
12. príklady slov zo slovotvorného typu
13. motivačná intencia, miesto slova v slovotvornom hniezde
14. celková súhrnná charakteristika.

Nateraz sa plánuje rozsah slovníka približne v rozsahu *Krátkeho slovníka
slovenského jazyka*. Na túto lexikografickú časť by nadväzovala časť štruk-
túrno-štatistická, zhŕňajúca v kvantitatívnych ukazovateľoch všetky údaje,
ktoré tvoria explikačnú časť analyzovaných heslových slov. Išlo by o rozšírený

inventár tých údajov, ktoré sme uviedli v štúdií *Pokus o komplexný kvantitatívny výskum slovotvorného systému slovenčiny pomocou počítača* (1990).

Východiskové práce:

FURDÍK, J.: *Metodologické problémy tvorby slovotvorného slovníka slovenčiny*. In: Zápisník slovenského jazykovedca, 1995, roč. 14, s. 32 – 33 (tézy prednášky konanej dňa 25. 4. 1995 v pobočke Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV v Bratislave).

Slovotvorný slovník slovenčiny – softvérové riešenie

Východiská

Na Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity sa pripravuje lexikografický opis slovotvorného systému súčasnej slovenčiny. Jeho cieľom je sprostredkovať záujemcovi všetky slovotvorne relevantné parametre každej lexémy, ktorá v ňom bude zachytená. Zásady výberu a typológie týchto parametrov, ako aj teoretické východiská predstavil J. Furdík v tézach Metodologické východiská tvorby slovotvorného slovníka slovenčiny, Zapisník slovenského jazykovedca, 1997. Širšie bola táto koncepcia predstavená a ukázkami doložená v referáte J. Furdík a kol., Súčasný stav prác na slovotvornom slovníku slovenčiny na konferencii Lexicographica 28. – 29. 10. 1999 v Budmericiach.

Slovotvorný slovník slovenčiny má byť slovníkom nového typu, v ktorom sa heslové slová uvádzané v abecednom poriadku budú charakterizovať súborom formálnych i sémantických parametrov slovotvorného systému: odvodenosť, formálna slovotvorná štruktúra, slovotvorný význam, zaradenie do slovotvorného typu a slovotvornej (onomaziologickej) kategórie, vlastný derivačný potenciál. Slovník má za cieľ interpretovať slovnú zásobu súčasného slovenského jazyka na základe vyhranenej a podrobne prepracovanej teórie tvorenia slov.

Takto koncipované lexikografické dielo by malo štruktúru klasického slovníka s abecedným radením hesiel, lenže tradičné údaje, ktoré poskytuje napríklad výkladový slovník, sú nahradené systémovým, podľa presného a jednotného poradia uvedeným výkladom všeobecných slovotvorne relevantných parametrov príslušného heslového slova. Heslo v slovotvornom slovníku teda má obsahovať tieto údaje:

- Heslové slovo (lexéma) a jeho diagnostická parafráza
- 1. slovný druh a jeho gramaticko-sémantická špecifikácia
  - 1.1 štylistická charakteristika (ak súvisí so slovotvorbou)
- 2. motivovanosť – nemotivovanosť
- 3. motivant (-y)
  - 3.1 slovný druh motivanta, jeho gramaticko-sémantická špecifikácia, motivovanosť – nemotivovanosť
    - 3.1.1 dopĺňujúca charakteristika (štylistická hodnota) motivanta
  - 3.2 vzťah motivant – motivát
  - 3.3 charakter motivátu vyplývajúci z 3.2

4. slovotvorný základ (SZ)
  - 4.1 morfonologické alternácie (*Alt*), trunkácie
  - 4.2 spájacia morféma (pri kompozitách) (*Konekt*)
5. slovotvorný formant (*SF*)
  - 5.1 druh formantu
  - 5.2 prípadná variantnosť formantu
6. slovotvorný spôsob a postup; univerbizácia
7. slovotvorný vzorec
8. motivačný význam
9. slovotvorný význam
10. príslušnosť do onomaziologickej kategórie
11. typ onomaziologickej kategórie
12. príklady slov zo slovotvorného typu
13. motivačná intencia, miesto slova v slovotvornom hniezde
14. celková súhrnná charakteristika.

Zisťovať súhrn týchto parametrov pri každom heslovom slove je kvalitatívne i kvantitatívne veľmi náročné. Navyše, najmä pri rozšírenom variante je otázne, či je vôbec tento variant vhodný na vydanie v knižnej podobe, pretože možno predpokladať jeho veľmi veľký rozsah. Teda aj z hľadiska tvorby obsahu jednotlivých hesiel, aj z hľadiska plánovaného vydania je nevyhnutné využiť pri realizácii tohto projektu výpočtovú techniku.

Požiadavky na softvérové riešenie

Počítačové riešenie slovotvorného slovníka má byť nástrojom na tvorbu a napĺňanie slovníka údajmi. Zároveň má slúžiť ako nástroj na prezeranie slovníka, rýchle vyhľadávanie hesiel podľa rôznych kritérií, vyhodnocovanie štatistických údajov. Slovník má byť otvorený, čiže má byť možné dopĺňať nové a meniť už existujúce heslá a údaje. Zároveň však má byť zabezpečená potrebná kontrola pred chybami spôsobenými ľudským faktorom. Údaje, ktoré sa dajú vypočítať a automaticky doplniť, by sa mali takto aj dopĺňať a nemali by byť zadávané používateľom.

Počítačové riešenie slovníka by malo dovoliť zobrazit heslá a ich parametre v rôznych formách a formátoch. Slovník by mal byť otvorený aj v tom zmysle, aby údaje boli prístupné iným aplikáciám (napríklad systémom pre spracovanie jazyka – NLP, *Natural Language Processing Systems*) a zdrojom externých dát (napríklad iným slovníkom, korpusom textov, a podobne). Napĺňanie slovníka reálnymi údajmi je zdĺhavý a náročný proces, dnes už iba veľmi zriedka uskutočňovaný jednotlivcom. Preto by slovník mal podporovať tvorbu a napĺňanie údajov viacerými používateľmi zároveň. Konkretizáciou

týchto kritérií vznikol nasledujúci zoznam piatich požiadaviek kladených na softvérové riešenie:

- **Otvorenosť**, flexibilita riešenia – zahŕňa možnosť zmien
  - v slovníku lexém,
  - v pravidlách, definujúcich vzájomné vzťahy atribútov lexém.
- **Prenositel'nosť**, kompatibilita
  - voči iným slovníkom v elektronickej podobe,
  - voči systémom počítačového spracovania prirodzeného jazyka,
  - voči zdrojom údajov – korpusom textov, priestoru WWW dokumentov, a pod.
- **Konzistencia**, uzavretosť údajov:
  - maximálna kontrola správnosti údajov,
  - eliminácia chýb spôsobených ľudským faktorom,
  - zabránenie redundancii a neúplnosti.
- **Flexibilný výstup**
  - Predpokladané finálne verzie slovníka:
    - „papierová“, tlačaná podoba,
    - lokálna PC verzia – CD ROM,
    - WWW verzia.
- **Podpora tímovej práce**
  - systém viacnásobnej výstupnej kontroly,
  - úspora času pri naplňaní údajov,
  - zvýšenie kvality.

Na základe takto definovaných požiadaviek bolo vyvíjané riešenie, ktorého prvá, už plne funkčná verzia je v štádiu testovania. Popis riešenia, ako aj jednotlivých fáz vývoja aplikácie, je predmetom nasledujúcich častí.

Opis zvoleného riešenia

Vzhľadom na definované požiadavky bolo zvolené, analyzované a vyvinuté riešenie na platforme Microsoft © Component Object Model (COM). Riešenie sa vyvíjalo ako dvojúrovňová databázová klient-server aplikácia s definovanou časťou klienta a servera.

Popis časti servera:

- Databáza MS Access / MS SQL, prípadne iné využívajúce ODBC (*Open Database Connectivity*) rozhranie.
- Prístup k údajom z databázy cez ADO (*Active Database Object*) objekty.
- Možná podpora transakcií, zabezpečenie referenčnej integrity, chráneného prístupu k údajom a pod.

- Podmienka – transformácia parametrov heslových slov (lexém) do entit-norelačnej štruktúry databázových tabuliek, vzájomná nezávislosť parametrov (pozri v ďalšom časť *Riešenie vzájomnej závislosti parametrov heslového slova*).

Popis časti klienta:

- **Vývojové prostriedky:** Microsoft Visual Studio 6.0, najmä Visual Basic 6.0 a Visual C++ 6.0.
- **Predpokladaná forma:** inštalovateľný štandardný .EXE program, komponenty registrované v registračnej databáze každého klientského počítača.
- **Predpokladané minimálne požiadavky:** OS WinNT 4.0 (Server alebo Workstation), Win95, Win98, Win 2000; 32 MB RAM, cca 10 MB HD (pri lokálnej verzii rozšírené o veľkosť Access databázy samotného slovníka).

V nasledujúcich častiach budú stručne prezentované hlavné aspekty návrhu a tvorby počítačového riešenia slovníka. Pozornosť bude venovaná modifikácii navrhovaných parametrov heslového slova tak, aby bola splnená podmienka ich vzájomnej nezávislosti. Stručne budú naznačené základné princípy, možnosti a výhody sieťovej komunikácie ako predpokladu tímovej práce pri naplňovaní slovníka údajmi. Budú prezentované jednotlivé časti a stručný popis súčasnej verzie používateľského rozhrania klientskej časti aplikácie. V závere budú vymenované predpokladané výstupné formy finálnej verzie slovníka.

Riešenie vzájomnej závislosti parametrov heslového slova

Vzhľadom na požiadavky otvorenosti a zabezpečenia konzistencie údajov sa ukázalo nevyhnutným modifikovať, respektíve spresniť počet a kvalitu pôvodne navrhovaných parametrov heslového slova. Zvolená počítačová reprezentácia – relačná databázová štruktúra – totiž predpokladá vzájomnú nezávislosť týchto parametrov. Na druhej strane však je potrebné zabezpečiť, aby finálna, či už papierová, CD ROM, alebo WWW podoba slovníka mohla obsahovať všetky požadované parametre, samozrejme vrátane vzájomne závislých. Zvolené riešenie na platforme Microsoft © je dostatočne flexibilné a spĺňa aj túto požiadavku (prov. ďalej časť *Formáty výstupu*).

Modifikácia pôvodne navrhovaných parametrov sa uskutočňovala v niekoľkých krokoch:

- Vylúčenie parametrov, ktoré možno považovať za výstupné. Takéto parametre sa vypočítajú a zahrnú do výstupnej formy na základe celej štruktúry naplneného slovníka. Výstupný charakter majú parametre 5.1, 5.2, 7, 8, 9, 12, 13.

- Vylúčenie redundantných parametrov. Hodnoty takýchto parametrov je možné vypočítať podľa iných existujúcich parametrov, a vzhľadom na úspornosť a konzistenciu reprezentácie nie je potrebné pamätať si tieto parametre osobitne. Ako redundantné boli označené parametre 3.1, 3.3.
- Vylúčenie parametrov, ktoré nemajú priamy vzťah k slovotvorným kategóriám, respektíve ich formát ešte nie je definitívne určený. Toto sa týka parametrov 1.1 a 14.
- Rozšírenie hodnôt parametrov. Parameter 2, t. j. *motivovanosť*, sa pôvodne navrhoval ako dvojhodnotový. V navrhovanom riešení môže tento parameter nadobudnúť jednu z trojice hodnôt {*nemotivované*, *odvodené*, *zložené*}, čím sa zároveň určuje aj typ motivovanosti.
- Rozšírenie štruktúry parametra. Parameter 1, t. j. *Slovný druh a jeho (sémanticko-)gramatická špecifikácia*, nemal pôvodne určený žiadny špecifický formát. V navrhovanom riešení je tento parameter vlastne trojica vzájomne podmienených parametrov, kde zvolená hodnota slovného druhu určuje hodnotu ďalšej (sémanticko-)gramatickej špecifikácie. Pravidlá vzájomnej podmienenosti častí parametra 1 sú definované globálne, pomocou externej gramatiky.
- Riešenie vzájomnej podmienenosti, závislosti parametrov. Prípustné, ako aj skutočné, zvolené hodnoty parametrov 6, 10, 11 závisia od zvolenej hodnoty parametra 1, t. j. od slovného druhu lexémy. Pravidlá tejto podmienenosti sú opäť definované globálne, pomocou externej gramatiky.
- Riešenie kontroly hodnôt parametra. Hodnoty parametrov 4, 4.1, 4.2, 5 čiastočne závisia od tvaru lexémy, ako aj od parametra 3, t. j. od tvaru motivanta. Pravidlá tejto závislosti sú definované v kóde riešenia, a zodpovedajú vzorcom (1a), (1b), (2).

Vzorec pre výpočet SZ (parameter 4) a SF (parameter 5):

- a) pre odvodené lexémy:

$$\text{Lexéma} = \text{Alt}(\text{SZ}) + \text{SF} \quad (1a)$$

- b) pre zložené lexémy – kompozitá:

$$\text{Lexéma} = \text{Alt}_1(\text{SZ}_1) + \text{Konekt} + \text{Alt}_2(\text{SZ}_2) + \text{SF} \quad (1b)$$

Vzorec pre výpočet alternácie (parameter 4.1):

$$\text{Alt}_i(\text{SZ}_i) = \text{Motivant}_i ; \quad i \in \{1, 2\} \quad (2)$$

- Riešenie vzájomnej závislosti lexém. Hodnota motivantu (parametra 3) síce môže byť ľubovoľná, avšak podmienka konzistencie, uzavretosti údajov vyžaduje, aby pre všetky lexémy slovníka existovala lexéma referencovaná týmto parametrom. Čiže hodnota motivantu je buď prázdna (pre nemotivované lexémy), alebo je smerníkom na inú lexému existujúcu v slovníku. Nie je možné, aby lexéma bola motivovaná sama

sebou. Iné obmedzenia pre hodnotu motivantu nie sú. Parameter 3.2 sa rovná prvej časti parametra 1 motivujúcej lexémy. Kvôli vylúčeniu redundantných dát sa tento parameter nepamätá na úrovni lexémy (čiže parameter 3.2 je vlastne tiež vylúčený ako redundantný), ale iba na úrovni motivantu.

V tabuľkách 1 a 2 sú prezentované parametre heslového slova modifikované podľa vyššie uvedených krokov. Jednotlivé parametre, spolu so špecifikovaným formátom, zodpovedajú poliam používateľského rozhrania (pozri obrázky č. 3 – 5 v časti *Používateľské rozhranie, kontrola konzistencie údajov*).

Číslo a názov parametra	Formát	Význam, špecifikácia
Lexéma , Heslové slovo	Voľný reťazec	
Diagnostická parafráza	Voľný reťazec ¹	
1. Slovný druh a jeho sémanticko-gramatická špecifikácia	Preddefinované hodnoty	Kontextovo závislá trojica primárne gramatických kategórií, relevantných pre (niektoré) slovotvorné parametre, definovaná externou gramatikou.
2. Motivovanosť	Preddefinované hodnoty: - <i>nemotivované</i> - <i>odvodené</i> - <i>zložené</i>	Identifikátor typu motivovanosti. Ak je lexéma odvodená, potom musí pre ňu existovať práve jeden motivant. Ak je lexéma zložená, musia existovať práve dva vzájomne rôzne motivanty.

Tabuľka 1. Všeobecné parametre heslového slova.

Tabuľka 1 obsahuje parametre, ktoré sú povinné pre každé heslové slovo bez ohľadu na jeho motivovanosť. Parametre v tabuľke 2 charakterizujú slovotvorne relevantné kategórie pre odvodené alebo zložené lexémy.

¹ Vo finálnej verzii sa predpokladá formálny jazyk, pomocou ktorého sa budú diagnostické parafrázy definovať. Takto bude možné použiť parafrázu na kontrolu správnosti ostatných slovotvorne relevantných parametrov, prípadne na automatické generovanie niektorých z týchto parametrov (napríklad motivant, slovotvorný postup, a podobne).

Číslo a názov parametra	Formát	Význam, špecifikácia
3. Motivant		Implicitne sa kontroluje existencia motivanta ako lexémy v slovníku. Ak takáto lexéma neexistuje, vytvorí sa ako nová, nemotivovaná lexéma.
3.2 Slovný druh motivanta	Preddefinované hodnoty	Definovaný externou gramatikou. Túto hodnotu nemožno meniť priamo, iba ako parameter lexémy, ktorá je motivantom.
6. Slovotvorné postupy	Preddefinované hodnoty	Hodnoty závisia od typu motivovanosti.
4. Slovotvorný základ (SZ)	Voľný, čiastočne automatický text	Hodnota sa vypočíta a kontroluje podľa vzorca (1a), resp. (1b).
5. Slovotvorný formant (SF)	Voľný, čiastočne automatický text	Hodnota sa vypočíta a kontroluje podľa vzorca (1a), resp. (1b).
4.1 Morfonologické alternácie (Alt)	Automatický text	Výber z preddefinovaných hodnôt kódov slovenských alternácií (podľa: Horecký, 1971, s. 47 – 49). Hodnota sa vypočíta a kontroluje podľa vzorca (2).
4.2 Spájacia morféma (konekt) (iba pri kompozitách)	Voľný, čiastočne automatický text	Hodnota sa vypočíta a kontroluje podľa vzorca (1b).
10. Typ slovotvornej kategórie	Preddefinované hodnoty	Kontextovo závislé hodnoty, definované externou gramatikou.
11. Špecifikácia typu sltv. kategórie	Preddefinované hodnoty	Kontextovo závislé hodnoty, definované externou gramatikou.

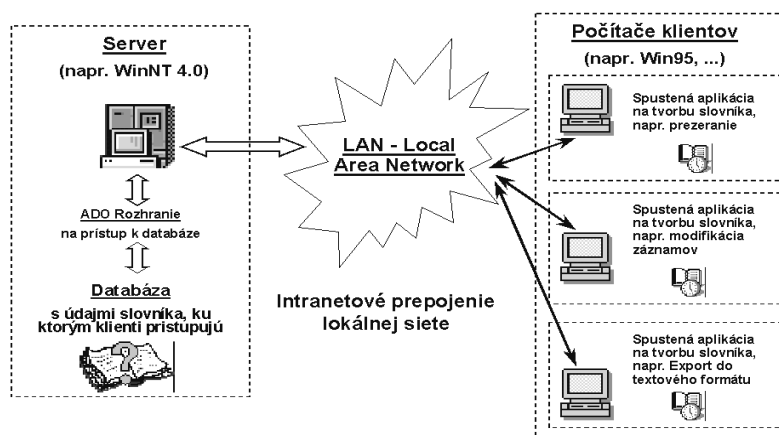
Tabuľka 2. Parametre pre motivované (zložené a odvodené) lexémy.

Riešenie sieťovej komunikácie pre podporu tímovej práce

Dôvodom pre návrh riešenia vo forme intranetovej databázovej klient-server aplikácie je jednak podpora tvorby a naplňovania slovníka paralelne viacerými používateľmi, a jednak požiadavka prenositeľnosti a kompatibility s inými systémami a zdrojmi dát. Nevýhodou takéhoto prístupu sú zvýšené nároky na technické prostriedky počas vývoja aplikácie, je to však vyvážené výrazným zvýšením efektivity pri práci so slovníkom.

Ústrednou myšlienkou klient-server aplikácie je zdieľanie spoločných údajov, uložených na strane servera v entitno-relačných databázových tabuľkách. Softvér spravujúci databázu sám zabezpečí rýchly prístup aj k pomerne veľkému množstvu údajov (predpokladaný rozsah slovníka v konečnej verzii je cca 50.000 heslových slov), ako aj kontrolu bezpečnosti, používateľských práv, referenčnej integrity, a podobne. Pri kvalitnom návrhu databázových štruktúr nie je potrebné napríklad chrániť prístup k údaju, ktorý je práve modifikovaný niektorým z klientov. Takéto a ďalšie operácie vyplývajúce z referenčnej integrity sú automaticky vykonávané softvérom spravujúcim databázu.

Na strane klienta nie sú z hľadiska používania takéhoto systému žiadne zvláštne požiadavky. Je potrebné zabezpečiť intranetové sieťové spojenie medzi klientskými stanicami a serverom. Ďalej sa nastaví vzdialený zdroj dát na danú databázu a definujú sa používateľské práva toho-ktorého klienta. Tieto operácie sú obyčajne vykonávané ako súčasť inštaláčného programu klientskej časti aplikácie, niekedy s možnosťou dodatočnej konfigurácie intranetového spojenia. Počet pripojených klientských staníc je obmedzený softvérom spravujúcim databázu. Všeobecná schéma spojenia databázového servera s viacerými klientskými je znázornená na obrázku 1.

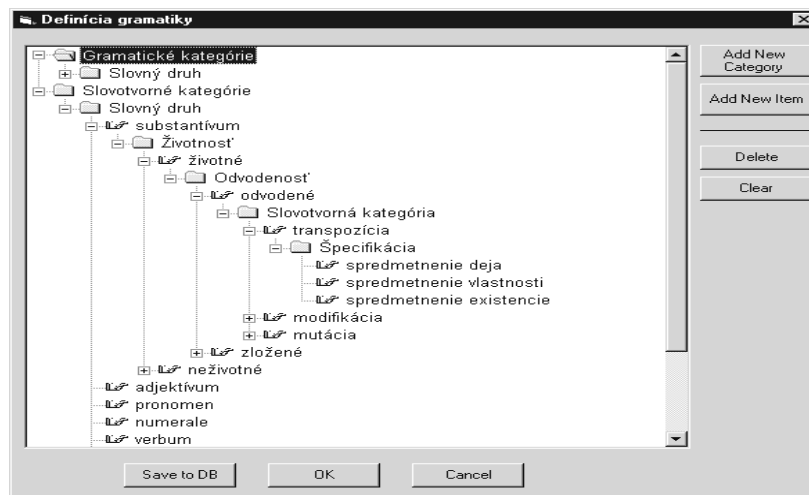
Obrázok 1. Všeobecný princíp činnosti sieťovej klient-server aplikácie.

Používateľské rozhranie, kontrola konzistencie údajov

Odstránenie logickej závislosti parametrov je riešené pomocou *externej gramatiky* – sústavy pravidiel, ktorá definuje vzájomnú podmienenosť jednotlivých parametrov a ich prípustných hodnôt.

Parametre sú viazané na polia vo vstupných formulároch používateľského rozhrania. Používateľ vyberá hodnotu toho-ktorého parametra z množiny prí-

prípustných hodnôt, ktorá je parametrom daného vstupného poľa. Množiny prípustných hodnôt, a niekedy aj samotné parametre (t. j. polia) sú niekedy závislé od hodnoty iného parametra (poľa) vo vstupnom formulári. Pravidlá, ktoré parametre podmieňujú prípustné hodnoty iných parametrov, sú reprezentované v stromovej štruktúre externej gramatiky. Rovnaká reprezentácia sa používa pre parametre s gramatickým, sémantickým aj slovotvorným charakterom. Formulár na definovanie externej gramatiky je zobrazený na obrázku 2.

Obrázok 2. Definovanie externej gramatiky.

Na obrázku 3 je zobrazená hlavná obrazovka aplikácie pre tvorbu slovníka. Pozostáva z časti povinných parametrov pre aktívne heslové slovo (na obrázku 3 to je tvar lexémy *naberačka*, určenie jej motivovanosti, diagnostickej parafrázy, slovného druhu a jeho špecifikácie²), a z časti, v ktorej je znázornený zoznam slov už zaradených do slovníka.

² Práve slovný druh a jeho špecifikácia sú príkladom vzájomne podmienených atribútov. Kvalita a prípustné hodnoty prvého parametra špecifikácie slovného druhu závisia od aktuálnej hodnoty slovného druhu. Pre substantíva je to rod, pre verbá vzor, a pre neohybné slovné druhy sa tento parameter neurčuje.

Slovotvorný slovník
Slovník Gramatika Pomoc

Lexéma : Motivovanosť :

Diagnostická parafráza :

Slovný druh : Rod : Vzor :

Lexéma	Motivovanosť	Diagnostická parafráza
generálka	odvodené	generálna skúška
generálka	odvodené	žena, ktorá je generálom
generálny	nemotivované	
guľa	nemotivované	
jadierko	odvodené	malé jadro
jadro	nemotivované	
naberačka	odvodené	niečo, čím sa naberá
naberať	odvodené	viackrát naberať
nabrat'	odvodené	brat' na niečo
v	nemotivované	
zem	nemotivované	
zemeguľa	zložené	guľa predstavujúca / zobrazujúca zem

Zmazanie záznamu Vyhľadávanie :

10 z 15

Obrázok 3. Všeobecné parametre heslového slova, hlavná obrazovka.

Súčasťou hlavnej obrazovky je hlavné menu. Používateľ má možnosť zmeniť definíciu externej gramatiky, prípadne vykonať globálne operácie so slovníkom – načítať aktuálny slovník z databázy, zapísať zmeny, vyhľadávať podľa rôznych kritérií, a podobne. Tiež je možné (pomocou hlavného menu alebo pomocou tlačidiel v spodnej časti obrazovky) pridať novú alebo zmazať existujúcu lexému. Ak je aktívnou motivovaná lexéma, potom sa stlačením klávesy Enter vyvolá príslušný formulár na zmenu slootovorných parametrov podľa typu motivovanosti aktívnej lexémy. Na obrázku 4 je zobrazený tento formulár pre odvodené, na obrázku 5 pre zložené lexémy.

Slovotvorné kategórie odvodených lexém

Lexéma :

Slovotvorné charakteristiky

Motivant : Slovný druh motivanta :

Slovotvorné postupy :

☒ sufixácia ☐ transflexia
☐ prefixácia ☐ reflexivizácia

Slovotvorný základ : Slovtvorný formant : Alternácia :

Typ slovotvornej kategórie :
Špecifikácia typu :

Obrázok 4. Parametre odvodenej lexémy *jadierko*.

Slovotvorné kategórie kompozit

Lexéma :

Slovotvorné charakteristiky

Prvý Motivant : Druhý motivant :

Slovný druh : Slovný druh :

Slovotvorné postupy :

Slovotvorný základ : Slovtvorný formant : Alternácia :

Konektív :

Typ slovotvornej kategórie :
Špecifikácia typu :

Obrázok 5. Parametre zloženej lexémy *zemeguľa*.

Formáty výstupu

Počítačové riešenie slovotvorného slovníka umožňuje viacnásobnú a rôznorodú použiteľnosť práce naplnených údajov. Publikovaná papierová verzia zďaleka nie je jediným možným výstupom zdĺhavej a zodpovednej práce pri návrhu a napĺňaní slovníka. Naopak, súčasné technológie dovoľujú definovať vlastne neobmedzené množstvo formátov výstupu z databázy slovotvorne

ohodnotených lexém, napríklad robiť výbery podmnožiny lexém podľa rôznych kritérií, tieto zoraďovať, meniť grafické zobrazenie, kontext, formát, špecifikovať formu prístupových práv, a podobne. Slovník v počítačovej forme je flexibilnou množinou dát, s ktorou je možné vykonávať rôzne výskumné úlohy (napríklad štatistické vyhodnocovania), ale napríklad aj prepájať tieto údaje s inými softvérovými systémami, inými slovníkmi, korpusmi textov, a podobne.

Súčasnú riešenie ráta s nasledujúcimi výstupnými formátmi slootovorného slovníka:

➤ **Samostatná aplikácia (CD ROM)**

Pre jedného používateľa. Používa sa lokálna databáza MS Access.

Takýto výstup nie je možné použiť na napĺňanie slovníka viacerými používateľmi naraz, ostatné funkcie však ostávajú zachované. Verziu možno konfigurovať iba ako prezerač hotového slovníka (s funkciami vyhľadávania a rýchleho prístupu k údajom), alebo ako plnohodnotný editor.

Sieťová klient-server aplikácia. Používa sa nejaký výkonnejší databázový server, napríklad MS SQL 7.0. Plnohodnotná sieťová aplikácia pre tvorbu, napĺňanie a prezeranie slovníka, s podporou tímovej práce a všetkých ostatných funkcií špecifikovaných v časti *Požiadavky na softvérové riešenie*.

- **Statické WWW stránky** – jedna alebo viacero statických HTML stránok, generovaných pomocou exportovacích funkcií MS Access. Tento výstup dovoľuje prezerat statické údaje v slovníku prostredníctvom WWW prehliadača. Výhodou je dosiahnuteľnosť údajov bez ohľadu na geografickú polohu používateľa. Nevýhodou je možná neaktuálnosť statických údajov.
- **Dynamické WWW stránky** – osobitná aplikácia, implementovaná napr. pomocou ASP (resp. CGI) skriptov s dynamickým prepojením na MS Access / MS SQL databázu. Vďaka prenositeľnosti MS COM platformy je možné využiť niektoré prvky rozhrania CD ROM verzie, prípadne kombinovať vývoj s použitím nástrojov MS Visual InterDev a MS FrontPage. Tento výstup dovoľuje prezerat (po zadaní prístupového hesla prípadne aj modifikovať) aktuálne údaje v slovníku iba prostredníctvom WWW prehliadača, bez nevyhnutnosti inštalovať akýkoľvek ďalší softvér. Výhodou je dosiahnuteľnosť údajov bez ohľadu na geografickú polohu používateľa.
- **Papierové formáty** – MS Word, MS Excel, formuláre MS Access, a pod. Platforma Microsoft © podporuje širokú paletu vzájomného prepojenia aplikácií balíka MS Office. Požadované výstupy možno vytvoriť buď ako dynamické s aktívnym prepojením na zdroj dát, alebo jednorazovo ako

statické dokumenty. Použiť možno buď funkcie exportu aplikácie MS Access, alebo naopak funkcie importu aplikácií balíka MS Office.

Zhrnutie, úlohy pre nasledujúcu verziu

V príspevku bol prezentovaný súčasný stav prác spojených s vývojom počítačového riešenia ako podporného prostriedku pre komplexný lexikografický opis slovotvorného systému slovenčiny – slovotvorný slovník. Existujúca prvá verzia je v štádiu testovania, a hoci je funkčná a spĺňa definované požiadavky, už možno definovať nasledujúce rozšírenia, ktoré by mali byť zahrnuté do budúcich verzií:

- Vyvinúť formálny jazyk, pomocou ktorého sa budú diagnostické parafrázy definovať (pozri aj časť *Riešenie vzájomnej závislosti parametrov heslového slova*).
- Zlepšiť, sprehľadniť definíciu externej gramatiky.
- Vyriešiť a implementovať inkrementálnu komunikáciu klientských aplikácií s databázou. V súčasnosti sa pri spustení klientskej aplikácie načítava zo vzdialenej databázy celý obsah slovníka. Toto môže, najmä pri zväčšení počtu lexém v slovníku, neúnosne spomaľovať celú činnosť klientskej aplikácie a spôsobiť neúmerne nároky na pamäť klientskeho počítača.
- Vytvoriť podporu (šablóny) pre niektoré z požadovaných výstupných formátov, napríklad pre MS Word, MS Excel a HTML.
- Navrhnuť a vytvoriť help, podrobnú používateľskú a programátorskú príručku.

Literatúra

- FURDÍK, J. 1995. *Metodologické problémy tvorby slovotvorného slovníka slovenčiny*. Zápisník slovenského jazykovedca, 1995, roč. 14, s. 32 – 33 (témy prednášky v pobočke Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV v Bratislave 25. 4. 1995).
- FURDÍK, J. a kol.: *Súčasný stav prác na slovotvornom slovníku slovenčiny*. Prednesené na vedeckej konferencii Lexicographica, ktorá sa konala 28. – 29. 10. 1999 v Budmericiach. Príspevok v zborníku Lexicographica '99 (Bratislava, 2001) nevyšiel.
- HORECKÝ, J. 1971. *Slovenská lexikológia 1. Tvorenie slov*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 254 s.

Pôvodne publikované:

- FURDÍK, J. – FURDÍK, K.: *Slovotvorný slovník slovenčiny – softvérové riešenie*. In: Varia. 9. Zborník materiálov z XI. kolokvia mladých jazykovedcov (Modrapiesok 1. – 3. december 1999). Ed. M. Nábělková – M. Šimková. Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 2002, s. 305 – 316.

II. LEXIKOLÓGIA A „MOTIVATOLÓGIA“

„Zákonitost' jednotlivého“ v slovanskej lexike

Lexikológia sa v posledných desaťročiach nepochybne stala jednou z najdynamickejších a svojimi výsledkami najefektívnejších jazykovedných disciplín. Napriek tomu sa bádatelia v tejto oblasti stále nemôžu zbaviť povedomia čohosi „nedopovedaného“, nedosiahnutého, medzerovitého. Syntetické diela celistvo zachytávajúce napr. fónickú, morfológickú či syntaktickú oblasť jazyka nemajú takýto pendant v úspešnom, aspoň relatívne úplnom empiricko-teoretickom sústavnom opise oblasti lexikálnej. Je to tak napriek dlhoročnému a v mnohom úspešnému úpornému úsiliu predstaviť a opísať lexiku ako vnútorne i navonok prepojený, súdržný a celistvý systém. Ten by mal byť založený na typoch, triedach a kategóriách. J. Horecký o tom už r. 1959 napísal: „Pri takomto skúmaní si treba uvedomiť, ... že ani v takých jazykových systémoch, ktoré sa doteraz uznávajú za uzavreté a pevné, nejde o priame vzťahy medzi ich jednotlivými členmi, ale o vzťahy medzi triedami javov. Táto vlastnosť je tým vypuklejšia, čím viac je prvkov tvoriacich daný systém a čím sú tieto prvky rôznorodejšie“ (Horecký, 1959, s. 24 – 25). Po vyše 25 rokoch sa v základnej teoretickej príručke českej lexikológie formuluje podobne: „Protože hlavní úkol každé empirické vědy je uvést rozmanitost jevů na konečný počet prvků na abstrakční úrovni, přihlíží sice lexikolog k ... exemplářům LJ (lexikálních jednotek), ale jeho hlavní pozornost patří jejich typům...“ (Filipec – Čermák, 1985, s. 20). Podobne formuloval ten istý autor na lexikologickom sympóziu v Nových Vozokanoch r. 1989: „Věda o lexikální zásobě je otevřená pro přijetí pragmaticko-komunikačních a textových podnětů a může těmto úsekům nabídnout potřebné předpoklady. Nemůže se však vzdát výzkumu kontextu, užití, konotace a tím méně orientace na *paradigmatiku a systém*“ (Filipec, 1990, s. 24; kurzíva J. F.). A tak jedným z hlavných smerovaní českej i slovenskej lexikológie v uplynulom období bolo zisťovať, rekonštruovať a neraz i konštruovať predovšetkým lexikálne súbory, polia, paradigmy, mikrosystémy na základe buď pozitívne vymedzených, alebo i deduktívne vytvorených sémantických, konotačných, pragmatických, slovo-tvorných, kolokačných, presupozíčných a iných parametrov. Individuálny pohľad na lexikálne jednotky je v týchto výskumoch často, v značnej miere priam programovo na začiatku výskumu; problém je však práve v tom, že len na jeho začiatku. Vzťahová interpretácia vedie k tomu, že sama jednotka prestáva byť dôležitá a na prvé miesto sa dostáva nejakým spôsobom štruktúrovaná skupina jednotiek. „Lexikální jednotky tvoří strukturu (systém) především v tom smyslu, že jsou na sobě navzájem závislé a každá z nich má své

vlastnosti dané vzťahy k jednotkám jiným. Lexikální jednotky tedy klasifikuje kvalita a kvantita jejich vztahů k jiným lexikálním jednotkám“ (Němec, 1968, s. 110). Samozrejme, individuálna lexikálna jednotka dostáva nevyhnutne viac miesta v lexikografickom spracovaní. Dnes sa takmer všeobecne prijíma téza, že slovníkové heslo (predovšetkým v jednojazyčnom výkladovom slovníku) je kondenzovaná štúdiou o heslovej lexikálnej jednotke. Pravda, smerovanie k štandardizácii výkladov, aplikácia metódy vnútrojazykovej konfrontácie súvzťažných heslových slov v čiastkových systémoch (porov. KSSJ, 1987, s. 20; SSC, 1978, s. 6) do istej miery aj tu oslabuje mieru individuálneho prístupu k lexikálnym jednotkám.

Sme si, pravdaže, vedomí, že takéto je objektívne smerovanie našej vednej disciplíny, i keď už spomínaný komunikačno-pragmatický obrat vo výskume lexiky vlastne toto smerovanie oslabil. Úsilie o celostný pohľad na skúmanú oblasť je ťažko spochybniteľné, tým skôr, ak ide o oblasť s takým veľkým a v nijakej chvíli existencie jazyka neuzavretým počtom jednotiek. Nemožno dnes hlásať nijaký návrat k mladogramatickej atomizácii a k chápaniu lexikálnych jednotiek ako navzájom izolovaných prvkov. Napriek tomu sa nám však zdá oprávneným zaujať sčasti kritické stanovisko k hľadaniu a neraz i dosť umelému vytváraniu rôznych typov lexikálnych paradigiem za každú cenu. Jazyk je ľudský výtvor a jeho slovná zásoba je súhrnom lexikálnych individualít, vyformovaným na obraz ľudskej spoločnosti ako mnohonásobne štruktúrovaného súhrnu ľudských individualít. V tomto súhrne (teda v ľudskej spoločnosti) je človek súčasťou mnohotvárných a ustavične menlivých štruktúr, tým však neprestáva byť individualitou a štruktúry ho nikdy celého nepohlujú, naopak, on sám neustále vedome i nevedome pôsobí na štruktúry, ktorých je členom, a prispieva k ich vývoju, ba aj k ich radikálnym zmenám. Téza redukujúca človeka na „súhrn spoločenských vzťahov“ sa práve v tomto historickom období ukázala ako neadekvátne a vývinovo neopodstatnená.

Nie je však takáto antropomorfizujúca paralela medzi ľudskou spoločnosťou a lexikálnou zásobou neprípustným zjednodušením a neadekvátnou analógiou? Dovoľujeme si ju urobiť z niekoľkých dôvodov. Odvolávame sa pritom jednak na istú časť slovenskej lingvistickej tradície, jednak na vlastné pedagogické skúsenosti z lexikálnych analýz na seminároch i skúškach z lexikológie a napokon aj na niektoré dôsledky vyplývajúce – trochu paradoxne – práve z lexikologických výskumov zameraných na zisťovanie či rekonštrukciu čiastkových lexikálnych systémov.

V slovenskej lingvistickej tradícii popri úctyhodných a úspešných výskumoch založených na paradigmaticko-typizačnom prístupe (J. Horecký, K. Buzássyová, E. Sekaninová, J. Dolník, E. Ružičková, E. Nemcová, J. Šikra,

A. Jarošová a i.) existujú mienky, ktoré zdôrazňujú nerovnomernosť a ohraničenosť medzilexikálnych vzťahov rôzneho druhu. Možno, pravda, namietnuť, že zväčša ide o mienky starších bádateľov a navyše nelexikológov. Známe je opatrné stanovisko E. Paulinyho k otázke systému v slovnej zásobe. E. Pauliny spočiatku popieral existenciu iného systémotvorného princípu v slovnej zásobe, ako je systém slovných druhov (porov. Pauliny, 1958). Neskôr v recenzii monografie V. Blanára *Zo slovenskej historickej lexikológie* (1961) síce oceňuje Blanárovo chápanie jazykového významu ako výslednice vzťahov, ale tvrdí, že „štruktúra v tom poňatí, ako ju podáva V. Blanár, je javom veľmi heterogénnym a nie je štruktúrou v tom zmysle, ako sa o štruktúre obvykle hovorí“ (Pauliny, 1962, s. 184). Práve preto podľa neho „vzťahy, ktorými sa utvára sémantické pole, nie sú homogénne“ a „je isté, že každé sémantické pole môže byť určené relatívne inými vzťahmi“ (tamže). V inej súvislosti, pri diskusii o Slovníku slovenského jazyka, napísal F. Miko v súvislosti s otázkou lexikálnej normy slov, ktoré sme si zvolili ako titul nášho príspevku: „Najmä v tej oblasti jazyka, kde platí zákon jednotlivého a nie zákon kategórií, totiž v lexikálnej oblasti, býva norma ‚mäkšia‘ a nevládze vždy čeliť neúnosnému charakteru a rozsahu vplyvov...“ (Miko, 1966, s. 83). Ale sem by – na prvý pohľad paradoxne – bolo možné v istom zmysle zaradiť aj priekopníka štruktúrneho výskumu lexiky v slovenskej lingvistike V. Blanára. Jeho rozsiahla teoretická výzbroj, vyúsťujúca v dielo *Lexikálno-sémantická rekonštrukcia* (1984) do komplexnej sémantickej analýzy, je zameraná na „problematiku významovej stránky najmenších a malých lexikálno-sémantických systémov“ (s. 5) a až cez analýzu prvkov týchto mikrosystémov naznačuje možné všeobecnejšie zákonitosti vývinu lexikálnych vzťahov. Pravda, obohatenie výskumu o komparatívno-konfrontačný rozmer viac orientuje bádateľa na porovnávanie štruktúrnych celkov, skupín a kategórií. Výrazne sa to prejavuje v Blanárovej monografii venovanej diachrónnemu porovnávaniu lexiky slovanských jazykov (Blanár, 1993). Autor tu v polemike s O. N. Trubačovom jednoznačne konštatuje, že „nevystačíme so sémantickou analýzou izolovaného slova, ale treba vychádzať z analýzy vzťahov v onomaziologickej a sémantickej paradigme“ (1993, s. 28). Preto „pri konfrontačnej analýze sa neskúmajú lexikálne prvky izolovane, ale v ich začlenení do homogénnejších, systémovo organizovaných útvarov (1993, s. 155). Princíp priority systémovej analýzy je v konfrontačnej lexikológii *conditio sine qua non* (porov. Dolník – Benkovičová – Jarošová, 1993, s. 16). Rovnako to platí aj pri konfrontačnom skúmaní slovotvorby (Furdík, 1993, s. 116 a 141). U Blanára však prioritou systémovej analýzy neznamena, že by strácal zo zreteľa individualitu lexém, ktoré sú členmi skúmaných lexikálnych mikrosystémov. V. Blanár postihuje

všeobecné cez individuálne, teda dôsledne zachováva rovnováhu systémového aj individualizačného prístupu k lexike. (V tomto zmysle teda treba Paulinyho príkru mienku korigovať, čo platí najmä o Blanárových prácach od 70. rokov.)

Vlastná pedagogická skúsenosť nás vedie k uplatneniu individualizačného pohľadu na lexiku najmä v tom zmysle, že študenti si nepomerne ľahšie osvojujú systémovo podmienený stereotyp analýzy jazykového materiálu z fonickej, morfolologickej alebo syntaktickej roviny než nevyhnutný individuálny, v každom konkrétnom prípade odlišný prístup pri analýze lexikálnych jednotiek (ak sa, pravdaže, žiada od nich viac než napr. povrchové určovanie syntaktickej štruktúry združených pomenovaní). Uvedomovanie si odlišnosti paradigmatických, syntagmatických i pragmatických vzťahov lexikálnej jednotky na úrovni výrazu i obsahu je pre priemernejších študentov niekedy až ťažko zdolatelným výkonom, pre vyspelejších intelektuálnym dobrodružstvom, na konci ktorého je poznanie, že „každé slovo je iné“, že konfigurácia týchto vzťahov je v každej konkrétnej lexikálnej jednotke osobitá a vo svojej celosti neopakovateľná. Napokon, predpokladáme, že táto skúsenosť nie je iba naša osobná (porov. v súvislosti s tým napr. Čermák – Holub, 1988; Čermák, 1990).

Štruktúrno-typizačné lexikologické výskumy vedú k dvom zisteniam, ktoré podporujú mienku o individuálnom charaktere lexikálnych jednotiek.

1. Niet v lexike dvoch substančne i vzťahovo identických jednotiek. Nemožno za také považovať ani tzv. absolútne synonymá ako napr. *okno* – *oblok*, hoci sú referenčne totožné, motivačnou históriou takmer rovnaké (ich genetická motivácia je ľahko rekonštruovateľná, ale synchronne sú obidve slovo tvorne nemotivované), ich pragmatické vlastnosti sú na jednej úrovni a prakticky totožná je aj ich motivačná potencia (rozsah ich slovo tvorného hniezda). Rozdielna je však ich teritoriálna rozšírenosť i frekvencia v textoch; to viedlo k odlišnostiam v sémantickej štruktúre slov aj ich derivátov, ako aj vo frazeologickom využití.

2. Väčšmi by sa mal rešpektovať fakt, že lexikálna jednotka je simultánne členom viacerých čiastkových štruktúr, „môže vstupovať do viacerých, nie hierarchicky usúvzťažnených lexikálnych skupín“ (Dolník, 1990). Tým sa potom modifikuje a navzájom odlišuje, resp. individualizuje aj vzťah lexikálnej jednotky k ostatným členom tejže lexikálnej mikroštruktúry. Napr. pri analýze lexikálnej skupiny vymedzenej archiséomou „umelecky tvoriaca osoba“ (*spisovateľ*, *básnik*, *dramatik*, *hudobník*, *herec*, *výtvarník*, *tanečník*, *filmár* a i.) možno pri každom člene zistiť osobitné vlastnosti a vzťahy sémantické (kombinácie synonymie, hyperonymie a hyponymie), slovo tvorné i konotačné, ktoré v konečnom dôsledku každú z uvedených jednotiek individualizujú. Substantívum *spisovateľ* je so substantívami *prozaik* a *básnik* vo vzťahu sčasti hyperonymickom (porov. *stretli sa spisovatelia*, *a to prozaici a básnici*), sčasti synonymickom (KSSJ: *spisovateľ* „človek, ktorý píše literárne diela (väčšinou

prozaické): tým sa dostáva do synonymického vzťahu so substantívom *prozaik*), sčasti pragmaticko-antonymickom (*spisovateľ* i *prozaik* vz. *básnik*). Substantíva tejto skupiny sú napospol slovotvorne motivované, patria však do rozličných slovotvorných typov, vymedzených odlišnými slovotvornými formami a ich variantmi (*-ník/-nik*, *-ár/-iar*, *-teľ*, *-ec*, *-ik*, *-ista* a i.) aj odlišnou slovnodruhovou príslušnosťou motivantov (desubstantíva *soch-ár*, *film-ár* oproti deverbatívu *mal-iar*). V substantíve *spisovateľ* sa odlišil lexikálny význam od slovotvorného, ten sa v sémantickej štruktúre slova prakticky neuplatňuje, tým sa slovotvorná motivovanosť slova v rámci slovotvorného typu $Z_v + -teľ$ „činiteľ deja“ oslabila, udržuje sa však v rámci slovotvorného hniezda (porov. vyššie v definícii KSSJ). Detailnejšia lexikálno-sémantická i slovotvorná analýza, na ktorú rozsah tejto štúdie neposkytuje dostatočný priestor, by nepochybne ukázala, že konfigurácia štruktúrnych parametrov vymedzuje každej lexikálnej jednotke špecifické postavenie v mikrosystéme, a tým potvrdzuje jej osobitosť, jej idiolexémický charakter. Možno teda plne súhlasiť s Blanárovým tvrdením: „Pri takejto zložitej štruktúrnej organizovanosti vstupuje každá lexikálna jednotka do viacnásobných lexikálno-sémantických vzťahov a v čiastkovom systéme má svoje postavenie (lexikálnu platnosť), ktoré je historicky menlivé...“ (Blanár, 1993, s. 22).

Teoretická lexikológia, kodifikácia, lexikografická i školská prax sa nie vždy úspešne vyrovnáva s protikladnými požiadavkami typizačného a individualizačného pohľadu na lexikálne jednotky. „Zákonitost' jednotlivého“ však objektívne platí: preto možno postulovať v komplementárnom vzťahu k typizačnému prístupu aj „individualizačnú lexikológiu“, ktorá by sa usilovala čo najúplnejšie rekonštruovať na synchronickom i diachronickom pláne špecifickosť „osudov“ a postavenia lexikálnych jednotiek chápaných ako idiolexémy. Protiklad celku a časti, analógie a anomálie, všeobecného a jednotlivého je v lexike večný. Lexikológia preto nikdy nebude „nezamestnaná“.

Literatúra

- BLANÁR, V. 1961. *Zo slovenskej historickej lexikológie. Slovníkový rozbor počtových kníh z baníckej osady Boce*. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1961. 335 s.
- BLANÁR, V. 1984. *Lexikálno-sémantická rekonštrukcia*. 1. vyd. Bratislava, Veda 1984. 216 s.
- BLANÁR, V. 1993. *Porovnávanie lexiky slovanských jazykov z diachrónneho hľadiska*. 1. vyd. Bratislava, Veda 1993. 192 s.
- ČERMÁK, F. – HOLUB, J. 1988. *Syntagmatika a paradigmatica českého slova*. 1. *Valence a kolokabilita*. (Skriptum.) 2. vyd. Praha, Univerzita Karlova 1988. 192 s.
- ČERMÁK, F. 1990. *Syntagmatika a paradigmatica českého slova. II. Morfológia a tvorenie slov*. (Skriptum.) 1. vyd. Praha, Univerzita Karlova 1990. 257 s.

- DOLNÍK, J. 1990. *Lexikálna sémantika*. 1. vyd. Bratislava, Univerzita Komenského 1990. 304 s.
- DOLNÍK, J. – BENKOVIČOVÁ, J. – JAROŠOVÁ, A. 1993. *Porovnávací opis lexikálnej zásoby*. 1. vyd. Bratislava, Veda 1993. 192 s.
- FILÍPEK, J. 1990. *Komunikační aspekty vědy o lexikální zásobě*. In: *Metódy výskumu a opisu lexiky slovanských jazykov. Materiály zo sympózia konaného v rámci 7. zasadnutia Lexikologicko-lexikografickej komisie pri Medzinárodnom komitete slavistov* (Nové Vozokany 24. – 26. apríla 1989). Red. V. Blanár et al. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1990, s. 17 – 27.
- FILÍPEK, J. – ČERMÁK, F.: *Česká lexikologie*. 1. vyd. Praha, Academia 1985. 284 s.
- FURDÍK, J. 1993. *Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie*. 1. vyd. Levoča, Modrý Peter 1993. 200 s.
- HORECKÝ, J. 1959. *Slovotvorná sústava slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959. 218 s.
- Krátky slovník slovenského jazyka*. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. 1. vyd. Bratislava, Veda 1987. 592 s. (KSSJ)
- MIKO, F. 1966. (*Diskusný príspevok*.) In: *Diskusia o Slovníku slovenského jazyka*. Slovenská reč, 1966, roč. 31, č. 2, s. 82 – 83.
- NĚMEC, I. 1968. *Vývojové postupy české slovní zásoby*. 1. vyd. Praha, Academia 1968. 194 s.
- PAULINY, E. 1958. *Systém v jazyku*. In: *O vědeckém poznání soudobých jazyků*. Red. B. Havránek. Praha, Nakladatelství ČSAV 1958, s. 18 – 28.
- PAULINY, E.: *Blanár, V.: Zo slovenskej historickej lexikológie. Bratislava 1961*. In: *Jazykovedný časopis*, 1962, roč. 13, č. 2, s. 183 – 185. (Rec.)
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Red. J. Filípek – F. Daneš. Praha, Academia 1978. 800 s. (SSČ)

Pôvodne publikované:

- FURDÍK, J.: „Zákonitost' jednotlivého“ v slovanskej lexike. *Slavica Slovaca*, 1995, roč. 30, č. 2, s. 122 – 127.

Onomaziologické symetrie a asymetrie v lexike slovanských jazykov

Práce zo slovanskej derivatológie, zamerané na celkovú charakteristiku slovo-tvorby v slovanských jazykoch, väčšinou konštatujú značný stupeň jednotnosti, totožnosti, paralelnosti slovotvorných systémov v týchto jazykoch, či už v ich synchrónnom stave alebo v hlavných vývojových tendenciách (Lekov, 1958; Zwoliński, 1968; Lopatin – Uluchanov, 1983). Pravda, slovotvorný systém je mnohodoménový (Dokulil, 1962) a práve vo vzájomných proporciách týchto formálnych aj sémantických dimenzií existuje aj medzi geneticky blízkymi jazykmi rad odlišností. Napriek tomu sa niekedy kategoricky tvrdí, že v slovotvorných systémoch takých príbuzných jazykov, ako sú slovanské jazyky, je nepomerne viac spoločných ako odlišných črt a odlišností sa týkajú viac či menej čiastkových a periférnych stránok týchto systémov; základný fond slovotvorných spôsobov, formantov a nimi vyjadrených slovotvorných významov, tvoriacich centrum systémov, je v slovanských jazykoch jednotný (Lopatin – Uluchanov, 1983, s. 169).

Problém sa nám vidí zložitejší. Tvorenie slov (a širšie: pomenovaní) v jednotlivých slovanských jazykoch funguje v dialektike systému a jeho realizácie, vnútrojazykových a mimojazykových činiteľov. Genetická príbuznosť má zásadný dosah pre paralelnosť základných zložiek slovotvorného systému (porov. Sławski, 1974; 1976). Táto paralelnosť je podopretá aj typologicky, t. j. v podstate rovnakým spôsobom morfematického stvárnenia sémantických obsahov (Straková, 1985). Vyplýva to z úzkej spätosti morfologického a derivačného systému, z ich interakcie a komplementárnosti (porov. Skalička, 1960). Práve z nich možno vyvodiť desať základných spoločných črt slovanskej slovo-tvorby, ako ich formulovali V. V. Lopatin a I. S. Uluchanov (1983, s. 170). Všetky sa týkajú morfematickej, morfonologickej a morfologickej, teda prevažne formálnej stránky tvorenia slov. Pravda, paralelný, ba v mnohom totožný inventár slovotvorných prostriedkov, postupov, typov a kategórií sa v rozličných jazykoch môže realizovať rozlične. Nemusí ísť pritom len o kvantitatívne rozdiely, napr. o rozdielnu produktivitu, frekvenciu alebo disponibilitu istých slovotvorných parametrov. Osobitosti vonkajšieho i vnútorného vývoja jednotlivých slovanských jazykov a ich nárečí, ich kontakty s inými jazykmi, spoločenské podmienky, za akých sa kodifikovali ich spisovné formy, intenzita preberania slov z iných jazykov a ich adaptácie v slovnej

zásobe prijímajúceho jazyka, slovtvorná aktivita kodifikátorov pri dotváraní slovnej zásoby moderného jazyka, to všetko môže viesť k tomu, že paralelné systémy fungujú s odlišnými výsledkami. Pri slovtvornej konfrontácii ktorýchkoľvek dvoch slovanských jazykov (aj takých blízkych ako slovenčina a čeština či ruština, ukrajinčina a bieloruština, ba aj srbská a chorvátska podoba srbochorvátčiny) možno zistiť rozličné druhy a stupne asymetrie jednak na úrovni slovtvornej motivácie, teda pri voľbe pomenovacieho východiska, jednak v onomaziologickom stvárnení pomenovaného obsahu, t. j. vo formálnej slovtvornej štruktúre sémanticky ekvivalentných lexikálnych jednotiek. Systém tu poskytuje široký diapazón možností na realizáciu a tým aj na diferenciáciu onomaziologickej štruktúry pomenovania (porov. Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989, s. 21 a n.). Zdá sa, že túto diferenciáciu možno zovšeobecniť na niekoľko typov onomaziologickej asymetrie. Niektoré z nich neprekračujú oblasť slovtvorby v užšom zmysle, teda morfematického tvorenia jednoslovných pomenovaní, iné sa však dotýkajú aj ďalších dimenzií lexikálnej nominácie, predovšetkým lexikálnej sémantiky a tvorenia viac-slovných (združených, resp. komplexných – porov. Straková, 1973, s. 10; Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989, s. 34) lexikálnych jednotiek. A tak oproti desiatim spoločným črtám slovanskej slovtvorby, ktoré vymedzili V. V. Lopatin a I. S. Uluchanov, možno rovnako zistiť desať základných typov onomaziologickej asymetrie v sémanticky ekvivalentných dvojiciach lexikálnych jednotiek v konfrontovaných slovanských jazykoch. Takéto dvojice možno uviesť pri porovnávaní ľubovoľných slovanských jazykov. Materiál, ktorý sme na to použili, obsahuje príklady takmer zo všetkých slovanských jazykov,¹ vychádza však predovšetkým zo slovenskej lexiky.

---

¹ V štúdií sa obmedzujeme na analýzu substantív ako najvlastnejších pomenovaní. Pre nerovnakú prístupnosť prameňov lexikálneho materiálu sme popri slovníkoch čerpali aj z dokladov uvádzaných v rozličných jazykových príručkách a derivatologických monografiách. Išlo o tieto pramene:

a) slovníky: pre slovenčinu a češtinu: Krátky slovník slovenského jazyka, 1987; Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost, 1978; Česko-slovenský slovník, 1979; pre ruštinu: Kollár – Dorotjaková – Filkusová – Vasilievová, 1979; pre ukrajinčinu: Bunganič, 1985; pre poľštinu: Stano – Buffa, 1975; Słownik języka polskiego I – III, 1978 – 1981; pre bulharčinu: Zemkova, 1977;

b) príručky, štúdie, monografie: pre bieloruštinu: Krivickij – Michnevič – Podlužnyj, 1978; pre srbochorvátčinu: Sedláček, 1989; pre slovinčinu: Jurančič, 1971; pre lužickú srbčinu: Schuster-Šewc, 1990; Lewaszkiewicz, 1988.

Pre neprístupnosť adekvátnych prameňov sme nemohli uviesť materiály z macedónčiny.

V slovtvorbe slovanských jazykov možno zistiť tieto typy onomaziologickej asymetrie:

1. Najbežnejší je protiklad slovtvorne nemotivovaného slova (NM) v jednom jazyku a jeho slovtvorne motivovaného (M) ekvivalentu (derivátu alebo kompozita) v druhom jazyku. Zdalo by sa, že ekvivalencia NM – M je náhodná. Z hľadiska jednotlivých ekvivalentných dvojíc tento náhľad môže byť oprávnený, ale podrobnejší výskum ekvivalencie tohto typu môže ukázať isté zákonitosti v štruktúre slovnej zásoby daného slovanského jazyka aj v jej vývoji. V slovanských jazykoch sú totiž zriedkavé také sémanticky ekvivalentné dvojice NM – M, v ktorých obidva členy sú domáceho (slovanského) pôvodu. Nemotivované sú zvyčajne také slová, ktoré patria do centra slovnej zásoby; rozdiel v motivovanosti by teda znamenal aj rozdiel v postavení ekvivalentov v slovných zásobách porovnávaných jazykov. Ak prijmeme teóriu demotivačného cyklu (Furdík, 1981), môžeme predpokladať, že sémanticky ekvivalentné synchronicky nemotivované slová s odlišnou zreteľnosťou genetickej motivácie (Dokulil, 1962, s. 105 – 107) sú v jednotlivých slovanských jazykoch na nerovnakom stupni tohto cyklu. Porov. napr. rozdiely v zreteľnosti genetickej motivácie medzi substantívami čes.² *ves*, poľ. *wieś*, slovin. *vas* – rus., bulh., srbch. *celo*, ukr. *сiно* – brus. *вёс-ка*, čes. *ves-nice* – slov. *ded-ina*, rus. *депес-ня* (o stupňoch motivácie porov. Cienkowski, 1973).

Oveľa častejšie sú prípady, keď v protiklade NM – M je nemotivovaným ekvivalentom slovo prevzaté z neslovanského jazyka a oproti nemu stojí v druhom jazyku slovo motivované domácim slovom. Môže tu ísť aj o dávne prevzatia úplne integrované do slovnej zásoby daného jazyka. Porov. napr. motivačnú asymetriu sémantických ekvivalentov NM *komín* (slov., čes.), *komín* (poľ.), *комин* (ukr., bulh.), *тpyба* (rus., ukr.) – M *дим-ап* (ukr.), *дым-о-ход* (rus.), *dim-njak* (srbch.), *dim-nik* (slovin.), kde neraz aj v jednom jazyku koexistujú nemotivované prevzatia s domácimi derivátmi alebo kompozitami (ukr. *комин*, *тpyба* – *дим-ап*, rus. *тpyба* – *дым-о-ход*). Podobný protiklad NM – M je aj vo dvojiciach čes. *páteř* – slov. *chrbtica*, slov. *cmar* – čes. *pod-másl-í*, rus. *вpач* – ukr. *лик-ап* a i. Zreteľnejší je rozdiel, ak je prevzaté pomenovanie v niektorom jazyku adaptované v menšej miere; porov. slov. *futbal* – čes. *kopa-ná*, srb. *фyтбoл* – chorv. *nog-o-met*, slov. *basketbal*, rus. *бaккeтбoл* – poľ. *koszyk-ówka*, srbch. *košar-ka*; poľ. *spacer* – slov. *prechádz-ka*; poľ. *aktor* – slov. *her-ec*; slov. *percento* – poľ. *od-set-ek*; rus. *akyuep* –

² Vysvetlenie skratiek: slov. – slovenské, čes. – české, luž. – lužickosrbské, poľ. – poľské, ukr. – ukrajinské, rus. – ruské, brus. – bieloruské, srb. – srbské, chorv. – chorvátske, srbch. – srbochorvátske, slovin. – slovinské, bulh. – bulharské.

slov. *pôrod-ník*; rus. *материн* – slov. *ná-mor-ník* (ale aj vnútoruské *материн* – *мор-як*) atď. Možno teda povedať, že motivačná asymetria typu NM – M je v slovanských jazykoch prevažne výsledkom rôzneho priebehu kontaktných procesov a lexikálnych prevzatí.

2. Ak v dvojici porovnávaných slovanských jazykov sú obidve sémanticky ekvivalentné slová slovotvorne motivované, môžu sa líšiť spôsobom utvorenosti. Ide tu teda o protiklad derivát – kompozitum (D – K). Rozdiel v týchto dvojiciach môže byť dvojstupňový:

a) Slovtvorný základ derivátu môže byť sémanticky ekvivalentný s niektorým (obyčajne prvým) základom kompozita: slov. *dážd-ník* – srbch. *kiš-o-bran*, slov. *pad-ák* – srbch. *pad'o-bran*, čes. *jídel-níček* – pol'. *jadł-o-spis*, slov. *dobytk-ár* – rus. *скот-о-вод* atď.

b) Všetky slovotvorné zložky ekvivalentov sú navzájom odlišné, t. j. ich motivačné východiská sú úplne asymetrické: čes. *střed-ník* – slov. *bodk-o-čiarka*, slov. *rol'-ník* – ukr. *хліб-о-поб*, slov. *nástup-ca* – ukr. *снадок-о-емец*, čes. *kopa-ná* – chorv. *nog-o-met*, srb. *стан-уца* – chorv. *kol-o-dvor* a pod.

3. Časté sú prípady, keď v jednom slovanskom jazyku jestvuje jednoslovné slovotvorne motivované pomenovanie (derivát alebo kompozitum) a jeho ekvivalentom v druhom slovanskom jazyku je syntakticky motivované, teda viac-slovné (združené, komplexné) pomenovanie (o termínoch porov. Kuchař, 1963; Straková, 1973; Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989): slov. *vreck-ovka* – rus. *носовой платок*, čes. *jídel-níček* – slov. *jedálňový lístok*, slov. *štát-ník* – pol'. *mąż stanu*, luž. *pěstow-arnja* – slov. *materská škola*; slov. *maloobchod* – ukr. *роздрібна торгівля*; rus. *легкоатлет* – slov. *ľahký atlét*, bulh. *сеумбо-обращение* – slov. *osevňový postup* atď.

Po prehľade rozdielov v realizácii spôsobov tvorenia pomenovaní obrátime pozornosť na rozdiely vo vnútornej štruktúre motivovaných slov. Ak máme na zreteli binárnu štruktúru derivátov, môžeme zistiť početné prípady asymetrie jednak pri slovotvornom základe, jednak pri slovotvornom formante. Keďže vlastným nositeľom motivačného vzťahu je slovotvorný základ, práve v jeho realizácii sa môžu ukázať pozoruhodné prípady asymetrie. Rozdiel tu môže byť dvojaký:

4. Sémanticky ekvivalentné deriváty môžu byť odvodené od motivantov patriacich v porovnávaných jazykoch do odlišných slovných druhov. To má zväčša za následok príslušnosť derivátov do vzájomne odlišných slovotvorných kategórií. Slov. deadjektívum *biel-izeň* patrí do kategórie názvov nositeľa vlastnosti, ekvivalentné čes. deverbatívum *prá-dlo* je názvom objektu deja. Slov. *hasi-č* je deverbatívne činiteľské substantívum, pol'. ekvivalent *straż-ak* „członek straży pożarnej“ je desubstantívnym názvom podľa príslušnosti,

pričom vzťah k činnosti pomenovanej osoby (*hasiť*) ani k objektu tejto činnosti (*ohreň, požiar*) nie je v slovotvornej štruktúre poľ. derivátu vyjadrený. Porov. aj čes. deverb. *odbíje-ná* – poľ. desubst. *siatk-ówka*, srb. deadj. *нов-ине* – slovin. desubst. *čas-nik* atď.

5. Iným druhom asymetrie je lexikálna odlišnosť slovnodruhovo totožného motivanta (a teda aj slovotvorného základu) pri totožnom slovotvornom formante.

Sémantické ekvivalenty patria v oboch jazykoch do paralelnej slovotvornej kategórie, a keďže majú rovnaký slovotvorný formant, aj do paralelného slovotvorného typu. Onomaziologickú asymetriu tu spôsobuje vyjadrenie nerovnakého (hoci často obsahovo blízkeho) motivačného príznaku. Porov. čes. *úhoz* (u klaviristu, motivant *uhodit*) – slov. *úder* (← *udrieť*; obidva deriváty sú utvorené transflexiou); slov. *stol-ár* – čes. *truhl-ár*, slov. *obyva-tel'* – rus. *жумель*; slov. *vzťah* – srbch. *odnos* (opäť transflexia); slov. *ráz-cest-ie* – srbch. *ras-kršč-e* (tvorené prefixálno-transflexným postupom); srbch. *voć-njak* (← *voće*) – slovin. *sadov-njak* (← *sad*); slov. *nemoc-nica* – srbch. *bol-nica*; slov. *spál-ňa* (← *spat'*) – luž. *lěhar-nja* (← *lěhać*) a pod.

6. Najbežnejším typom onomaziologickej asymetrie je ekvivalencia derivátov so slovnodruhovo aj sémanticky ekvivalentnými slovotvornými základmi, ale odlišnými formantmi. Ak neberieme do úvahy derivačné ekvivalenty paralelné vo všetkých zložkách, teda prípady ako slov. *rýchl-ost'*, čes. *rychl-ost*, poľ. *szybk-ość*, rus. *скор-ость*, potom práve pri tomto type je asymetria najmenšia a paralelnosť najzreteľnejšia. Vzťah medzi ekvivalentnými derivátmi tohto typu vo dvoch porovnávaných slovanských jazykoch je tu analogický ako vzťah medzi slovotvornými synonymami v rámci jedného jazyka (porov. Ohnheiser, 1979). Práve tento veľmi produktívny typ vyvoláva dojem vysokého stupňa slovotvornej homogenity medzi slovanskými jazykmi. Z bohatého materiálu uvádzame iba niekoľko vybraných príkladov: slov. *komin-ár* – čes. *komin-ík*, slov. *vreckov-ka* – čes. *kapesn-ík*; slov. *rýchl-ost'* – srbch. *brz-ina*; slov. *ist-ota* – srbch. a bulh. *sigurn-ost*; slov. *ná-mor-ník* – rus. *мор-як*; slov. *dlž-ka* – bulh. *долж-una*, slov. *prechádz-ka* – slovin. *sprehod-ø*; slov. *biel-izeň* – rus. *бель-ě*; slov. *menš-ina* – poľ. *mniejsz-ość*; slov. *obyva-tel'* – poľ. *mieszk-aniec* – srbch. *stanov-nik*; srbch. *prognan-ik* – slovin. *pregnan-ec* atď.

7. Rozdielna štruktúra slovotvorných hniezd sa prejavuje v prípadoch, keď sémanticky ekvivalentné slová patria do slovotvorných hniezd sémanticky ekvivalentných motivantov, ale zaujímajú v nich v každom jazyku odlišné miesto. Vo vzťahu slovenčiny a češtiny sú takýmto ekvivalentmi napr. slov. *nájazd*, *nadjazd* – čes. *nájezd*, *nadjezd*. V obidvoch jazykoch patria tieto deriváty do slovotvorných hniezd slovesa *jazdiť* (slov.) – *jezdit* (čes.).

V češtine sú však motivované prefixálnymi slovesami *najíždět*, *nadjíždět*, ktoré v slovenčine neexistujú. Spomenuté substantíva teda treba pokladať za motivované priamo východiskovým slovesom *jazdiť* (porov. Furdík, 1970). Podobne aj motivačné vzťahy rus. *ин-о-стран-ея* (tvorené kombinovaným kompozično-sufixálnym postupom) sú odlišné ako vzťahy jeho deriváciou utvorených sémantických ekvivalentov bulh. *стран-ник*, srbch. *стран-аc*, hoci v každom z týchto jazykov uvedené substantíva patria do slovotvorného hniezda substantíva *strana*. Na asymetriu v motivačných vzťahoch upozorňujú aj V. V. Lopatin a L. S. Uluchanov (1983, s. 183), keď konštatujú protichodný smer motivácie v rus. dvojici *победить* → *победу-мель* oproti čes. páru *vítěz* → *vítěz-iti*.

8. Závažný dôkaz spätosti slovotvorby a lexikálnej sémantiky poskytuje typ onomaziologickej asymetrie, pri ktorom sa vzťah sémantickej odvodenosti medzi dvoma významami jedného slova realizuje v druhom jazyku aj formálne v podobe slovotvornej odvodenosti. Máme tu do činenia s paralelnosťou sémantickej a slovotvornej motivácie (porov. Dolník, 1984). Napr. slov. synchronne nemotivované substantívum *sedlo* má významy „časť konského postroja“ (základný) a „horský terénny útvar“ (odvodený na základe podobnosti). V bulh. je ekvivalentom tohto slova v základnom význame rovnako nemotivované slovo *седло*, v sekundárnom význame však jeho derivát *седло-овина*. Podobne srbch. *време* má v slov. v základnom význame nemotivovaný ekvivalent *čas*, v odvodenom význame prefixálno-transflexný derivát *po-čas-ie*. Zaujímavý je prípad, keď sa istý sémantický príznak vyjadruje v jednom jazyku gramaticky (morfologickou kategóriou), v druhom slovotvorne: slovenský motivačný vzťah *hora* → *po-hor-ie* sa v ruštine realizuje protikladom singuláru a plurálu: *гора* – *горы* (popri združenom pomenovaní *горная цепь*).

9. Opačný vzťah ako v predchádzajúcom type možno vidieť v prípadoch, keď jednému polysémickému derivátu v jednom jazyku zodpovedajú ako sémantické ekvivalenty druhého jazyka dva deriváty motivované rovnakým motivantom. Od subst. *север* je v bulh. odvodené viacvýznamové slovo *север-няк* s významami 1. „severný vietor“, 2. „obyvateľ severu“. Tieto významy sa v slov. vyjadrujú derivátmi: 1. *sever-ák* (univerbizovaný derivát zo slovotvornej kategórie názvov podľa pôvodu), 2. *sever-an* (obyvateľské meno). Ide tu o nerovnaké využitie „sémantickej kapacity“ derivátu (porov. Honowska, 1979): jedna formálna slovotvorná štruktúra môže vyjadriť niekoľko slovotvorných významov, ktoré sa v inom jazyku vyjadrujú osobitnými formálnymi štruktúrami.

10. Doterajšie úvahy sa týkali odlišnej onomaziologickej realizácie rovnakých obsahov v rozličných slovanských jazykoch. Za onomaziologickú

asymetriu však môžeme pokladať aj opačný jav: rovnakú onomaziologickú realizáciu odlišných obsahov. Ide o známy jav medzislovanskej slovotvornej homonymie. Nie je úlohou tejto štúdie dopodrobna rozvádzať príčiny vzniku medzislovanských slovotvorných homoným. Upozorňujeme len na niektoré prípady, ktoré sú výrečnými dokladmi medzislovanskej onomaziologickej asymetrie. Známa je napr. homonymia transflexných deverbatív slov. *záchod*, srbch. *zahod* (oboje s významom „toaleta, WC“) voči poľ. *zachód*, slovin. *zahod* (oboje s významom „západ“). Príčinou je sémantický posun derivátov s touto štruktúrou v slov. a srbch. od primárneho dejového k lokálnemu významu, kým v poľ. a slovin. sa dejový význam zachoval. Opačný bol sémantický vývoj dvojice slov slov. *ústup* „ustúpenie“ – poľ. *ustęp* „klozet“: tu si slovenský derivát zachoval dejový význam a v poľskom sa vyvinul lokálny. Podstatou onomaziologickej asymetrie tohto typu je teda paralelnosť slovotvornej formy pri odlišnosti slovotvorného, resp. aj lexikálneho významu.

Uvedených desať typov onomaziologickej asymetrie sa môže kombinovať jednak navzájom medzi sebou (vertikálne), jednak v ekvivalentných dvojiciach medzi viacerými jazykmi (horizontálne). Takto sa v súhrne všetkých slovanských jazykov môžu vyskytovať najrozmanitejšie kombinácie onomaziologickej asymetrie. Uvádzame niekoľko ilustratívnych príkladov kombinácií medzitypovej a medzijazykovej onomaziologickej asymetrie:

a) slov. a čes. *nemocnica*:

- poľ. *szpital* (NM – M, 1. typ);
- srbch. a rus. *bolnica/больница* (v porovnaní s poľ. 1. typ, v porovnaní s čes. a slov. sémanticky odlišný motivant – 5. typ);
- ukr. *лікарня* (k poľ. 1. typ, k ostatným odlišný motivant aj odlišný formant – 6. typ, slovotvorná homonymia k slov. *lekárneň*, čes. *lékárna* – 10. typ);

b) slov. *vreckovka*:

- čes. *kapesník* (odlišný formant – 6. typ);
- poľ. *chusteczka* (lexikálne odlišný motivant – 5. typ; odlišný formant – 6. typ);
- rus. *носовой платок* (komplexné pomenovanie oproti derivátom – 3. typ; lexikálne odlišný motivant – 5. typ);
- bulh. *носна кърпа* (oproti slov., čes. a poľ. rovnaké typy ako rus., oproti rus. bez asymetrií);

c) slov., čes. *dáždnik/deštník*:

- slovin. *dežnik* (bez asymetrií);
- srbch. *kišobran* (kompozitum oproti derivátom – 2. typ);
- poľ. *parasol(ka)* (fakultatívny formant je redundantný, slovo možno pokladať za nemotivované oproti ostatným motivovaným – 1. typ);

- rus. *зонт(ук)* (parametre rovnaké ako pri poľ., teda oproti slov., čes., srbch. rovnaké typy, oproti poľ. bez asymetrií);
- d) čes., slov. *okamih*:
  - rus. *мгновение* (kompozitum oproti derivátu – 2. typ);
  - poľ. *moment* (nemotivované oproti motivovaným – 1. typ);
  - srbch. *trenutak* (oproti poľ. 1. typ, oproti čes. a slov. 2. typ, oproti rus. lexikálne odlišný základ i odlišný formant – 5. a 6. typ).

Konfigurácie týchto onomaziologických asymetrií môžu prispieť k zisteniu miery onomaziologickej blízkosti alebo odlišnosti v slovnej zásobe porovnávajúcich slovanských jazykov. Zdá sa, že takto spresnený obraz o vzájomnom vzťahu slovtvorby slovanských jazykov je o niečo reálnejší, než by bolo paušálne konštatovanie o principiálnej jednote ich slovtvorných systémov.

Literatúra

- BUNGANIČ, P. 1985. *Slovensko-ukrajinský slovník*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1985. 688 s.
- CIENKOWSKI, W. 1973. *Stopnie motywacji (Metodologia i terminologia lingwistyczna)*. Poradnik Językowy, 1973, s. 295 – 307.
- Česko-slovenský slovník. Red. G. Horák. Bratislava, Veda 1979. 792 s.
- DOKULIL, M. 1962. *Tvoření slov v češtině. I. Teorie odvozování slov*. 1. vyd. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962. 264 s.
- DOKULIL, M. 1963. *Ke koncepci porovnávací charakteristiky slovanských jazyků v oblasti „tvoření slov“*. Slovo a slovesnost, 1963, roč. 24, č. 2, s. 85 – 105.
- DOLNÍK, J. 1984. *Vztahy mezi významami v polysémických slovech*. Slovenská reč, 1984, roč. 49, č. 6, s. 329 – 337.
- FURDÍK, J. 1970. *Slovtvorná analógia a analogická slovtvorba*. Jazykovedný časopis, 1970, roč. 27, č. 1, s. 54 – 59.
- FURDÍK, J. 1981. *Slovtvorne motivované slovo ako jazykový znak*. In: Jazykovedné štúdie. 16. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1981, s. 145 – 149.
- HONOWSKA, M. 1979. *Ewolucja metod polskiego słowotwórstwa synchronicznego (w dziesięciolecie 1967 – 1977)*. Wrocław et al., Ossolineum 1979. 73 s.
- HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol. 1989. *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Veda 1989. 436 s.
- JURANČIČ, J. 1989. *Slovenački jezik. Gramatika slovenačkoga jezika za Hrvate i Srbe*. 2. vyd. Ljubljana, Državna založba Slovenije 1971. 290 s.
- KOLLÁR, D. – DOROTJAKOVÁ, V. – FILKUSOVÁ, M. – VASILIEVOVÁ, E. 1979. *Slovensko-ruský slovník*. Bratislava – Moskva, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 768 s.
- Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. 1. vyd. Bratislava, Veda 1987. 592 s.

- KRIVICKIJ, A. A. – MICHNEVIČ, A. E. – PODLUŽNYJ, A. L. 1978. *Beloruskij jazyk dľa nebelorusov*. 2. vyd. Minsk, Vyšejšaja škola 1978. 352 s.
- KUCHAŘ, J. 1963. *Základní rysy struktur pojmenování*. Slovo a slovesnost, 1963, roč. 24, č. 2, s. 105 – 114.
- LEKOV, L. 1958. *Slovoobrazovatelni sklonnosti na slavianskite ezici*. Sofija, Izdatelstvo na Bălgarskata akademija na naukite 1958. 78 s.
- LEWASZKIEWICZ, T. 1988. *Słowotwórstwo apelatywnych nazw miejsc w języku górnołużyckim*. Wrocław et al., Ossolineum, Wydawnictwo PAN 1988. 290 s.
- LOPATIN, V. V. – ULUCHANOV, I. S. 1983. *Schodstva i različija v slovoobrazovatel'nych sistemach slavianskich jazykov*. In: Slavianskoje jazykoznanije. IX meždunarodnyj sjezd slavistov. Doklady sovetskoj delegacii. Red. S. B. Bernštejn. Moskva, Nauka 1983, s. 169 – 184.
- OHNEISER, I. 1979. *Wortbildung und Synonymie*. Leipzig, VEB Verlag Enzyklopädie 1979. 246 s.
- SEDLÁČEK, J. 1989. *Stručná mluvnice srbochorvátštiny*. Praha, Academia 1989. 272 s.
- SCHUSTER-ŠEWC, H. 1990. *O lexikálnej nominácii v lužickej srbčine*. In: Metódy výskumu a opisu lexiky slovanských jazykov. Materiály zo sympózia konaného v rámci 7. zasadnutia Lexikologicko-lexikografickej komisie pri Medzinárodnom komitete slavistov (Nové Vozokany 24. – 26. apríla 1989). Red. V. Blanár et al. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1990, 74 – 87.
- SKALIČKA, V. 1960. *Vývoj jazyka*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1960. 110 s.
- SŁAWSKI, F. 1974 – 1976. *Zarys słowotwórstwa prastłowiańskiego*. In: Słownik prastłowiański, I. – 2. Wrocław et al., Ossolineum, Wydawnictwo PAN 1974 – 1976.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Red. J. Fílipec – F. Daneš. Praha, Academia 1978. 800 s.
- Słownik języka polskiego*. Red. M. Szymczak. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1978 – 1981. 3 zv.
- STANO, M. – BUFFA, F. 1975. *Polsko-slovenský a slovensko-poľský slovník*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1975. 864 s.
- STRAKOVÁ, V. 1973. *Substantivní derivace (v ruštině a češtině)*. 1. vyd. Praha, Academia 1973. 132 s.
- STRAKOVÁ, V. 1985. *Morfematická strukturace sémantických obsahů. Nástin derivační typologie*. Praha – Třinec, Ústav pro jazyk český ČSAV 1985. 150 s.
- ZEMKOVÁ, Ľ. 1977. *Bulharsko-slovenský slovník*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977. 923 s.
- ZWOLIŃSKI, P. 1968. *Wspólne tendencje słowotwórcze (derywacyjne) języków słowiańskich*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1968, s. 89 – 99.

Pôvodne publikované:

- FURDÍK, J.: *Onomaziologické symetrie a asymetrie v lexike slovanských jazykov*. Jazykovedný časopis, 1995, roč. 46, č. 2, s. 74 – 82.

Medzijazykové onomaziologické symetrie a asymetrie

Pomenúvanie je základný spôsob, akým sa poznávajúci človek intelektuálne zmocňuje jednotlivých javov sveta, či už keď ich poznáva, alebo keď ich vytvára. Pomenovanie je začiatkom („Čo je to?“) i zavŕšením („To je...“) poznania ako aktu i procesu. Ak poznávanie pokladáme za inherentnú vlastnosť ľudského intelektu, môžeme predpokladať, že spôsoby verbalizácie poznaného majú univerzálny charakter bez ohľadu na to, v akom konkrétnom jazyku sa realizujú. Podľa nášho názoru v každom jazyku existuje konečný súbor verbalizačných aktov a procesov, tradične nazývaných „spôsobmi tvorenia pomenovaní“. Bežne sa rozoznáva:

- *imitatívne* (školským príkladom sú pomenovania *kukučky* v rozličných jazykoch);
- *sémantické* (založené na metaforickom a metonymickom prenášaní významov, porov. napr. angl. *mouse*, slov. *myš* ako názov súčasti počítača);
- *morfologické* (slovotvorba v klasickom zmysle: derivácia, kompozícia, konverzia a všetky špecifické postupy založené na sémanticky relevantných zmenách morfematickej štruktúry slova);
- *syntakticko-frazeologické* (tvorenie viacslovných pomenovaní typu franc. *moulin a vent* „veterný mlyn“, *tomber malade* „ochoriet“, slov. *slepé črevo*, *dávať pozor*; podľa nášho názoru možno sem zaradiť aj celú oblasť frazém).

Zdá sa nám, že za „spôsob tvorenia pomenovaní“ možno považovať aj preberanie slov, keďže z hľadiska preberajúceho jazyka ide o utvorenie nového, v danom jazyku dovtedy neexistujúceho pomenovania. Osobitné je aj abreviačné tvorenie; má dlhú tradíciu – od *SPQR* po *AIDS*.

Pomenovania tvorené týmito postupmi sa zaraďujú do existujúceho inventára lexikálnych jednotiek daného jazyka, vytvárajú si štruktúrne vzťahy s týmito jednotkami a tým upevňujú aj inovujú štruktúru lexiky ako celku. Nerovnaké uplatnenie týchto pomenovacích princípov, ich navzájom odlišná produktivita, špecifické interakčné procesy podmienené vnútornými (systémovými) aj vonkajšími (kultúrnymi, historickými a sociolingvistickými) príčinami utvárajú individuálny „profil“ každého jazyka.

Tu sa naskytá otázka, aké spoločné a aké odlišné črty možno zistiť pri porovnávaní rôznajazyčných pomenovaní rovnakého denotátu, resp. aké pomenovacie princípy sa v jednotlivých jazykoch realizujú v sémanticky ekvivalentných lexémach (ďalej SEL). Pravdaže, túto otázku si možno klásť len tam, kde SEL majú explicitnú onomaziologickú štruktúru (ďalej EOŠ), t. j. možno v nich zistiť „vnútornú formu“, resp. slovotvornú, syntaktickú,

sémantickú alebo imitatívnu motiváciu. Pri nemotivovaných SEL (napr. nem. *Pferd* – angl. *horse* – franc. *cheval* – rus. *lošad'* – slov. *kôň* – maď. *ló*) táto otázka zo synchronného hľadiska nemá zmysel. Na druhej strane aj takéto prípady svedčia o istej onomaziologickej paralelnosti: možno z nich zistiť, že dané lexémy sú vo všetkých pozorovaných jazykoch prvkami lexikálneho centra (jadra slovnej zásoby) a EOŠ ako „sémantická orientácia“ (porov. Furdík, 1993) nie je pre ich porozumenie a efektívne používanie nevyhnutná.

Ak však možno SEL-am v porovnávaných jazykoch pripísať EOŠ, vznikajú ďalšie otázky:

- aké sémantické komponenty sa v ich „vnútornej forme“ uplatňujú;
- akými formálnymi prostriedkami sa vyjadrujú;
- do akej miery sa konfigurácie sémantických príznakov a ich vyjadrovacích prostriedkov v porovnávaných jazykoch zhodujú, do akej miery sú paralelné a nakoľko sa líšia.

Pri takomto uvažovaní je užitočným metodologickým východiskom koncepcia onomaziologickej štruktúry pomenovania a onomaziologických kategórií, vypracovaná v českej jazykovede M. Dokulilom (1962; Mluvnice češtiny, 1986, s. 212 n.; porov. aj Horecký a i., 1989 s. 21 n.). Onomaziologickú štruktúru pomenovaniam tvorí onomaziologická báza a onomaziologický príznak, medzi nimi reálne potenciálne existuje onomaziologický spoj. Kombináciou sémantických typov onomaziologických báz a príznakov sa konštituuju onomaziologické kategórie ako „typy strukturace obsahu vzhledem k jeho vyjádření v daném jazyce“ (Dokulil, 1962, s. 29). Tento štrukturačný princíp pokladáme s veľkou pravdepodobnosťou ak už nie za univerzálny, tak aspoň za dominantný pri tvorbe vo väčšine známych jazykov. Po dostatočne presnom vymedzení inventára onomaziologických kategórií by bolo možné preskúmať, do akej miery sa v jednom jazyku v porovnaní s inými realizuje daná onomaziologická kategória derivačne (a v rámci derivácie ktorými slovo- tvornými typmi), do akej miery kompozíciou, viacslovnými pomenovaniami, prípadne ktoré motivované slová patriace do danej onomaziologickej kategórie majú v iných jazykoch nemotivované ekvivalenty. Ako sme však už uviedli, rozdiely v štruktúre slovnej zásoby jazykov i rozdielnu sformovanosť sémanticky ekvivalentných lexikálnych jednotiek si možno vysvetliť nielen typologickými odlišnosťami, ale aj sociolingvistickými podmienkami, v ktorých sa ich lexika vyvíja. Osobitosti vonkajšieho i vnútorného vývoja, kontakty s inými jazykmi, spoločenské podmienky, za akých sa formovali, resp. kodifikovali ich štandardné (resp. spisovné) podoby, intenzita preberania z iných jazykov a ich adaptácia v lexike prijímajúceho jazyka, slovo- tvorná aktivita pri dotváraní slovnej zásoby moderného jazyka, to všetko prispieva k tomu, že

univerzálne platné pomenovacie princípy sa v každom jazyku uplatňujú špecifickým spôsobom. Ak sa v sémanticky ekvivalentných lexémach realizuje v porovnávaných jazykoch rovnaký pomenovací princíp, výsledkom sú onomaziologicky symetrické pomenovania; v opačnom prípade dochádza k onomaziologickej asymetrii. Skúmali sme niektoré prípady onomaziologických symetrií a asymetrií v slovanských jazykoch (Furdík, 1995); bolo by možné pokúsiť sa o takýto výskum aj pri porovnávaní geneticky a typologicky odlišných jazykov. Podávame tu niekoľko ilustratívnych príkladov, dokumentujúcich rozličné stupne a kombinácie onomaziologických symetrií a asymetrií. Napr. v rámci substantívnych pomenovaní možno očakávať značný stupeň onomaziologickej symetrie pri tvorení dejových substantív, aj keď inventár prostriedkov na ich tvorenie je v jednotlivých jazykoch nerovnaký, porov. slov. *letieť* – *let*, nem. *fliegen* – *Flug*, angl. *fly* – *flight*, franc. *voler* – *vol*, maď. *repül* – *repülés*, rus. *лететь* – *лёт* atď. Menej homogénne je tvorenie deadjektívnych názvov vlastnosti, porov. slov. *slepy* – *slepota*, rus. *slepoj* – *slepota*, ukr. *slipyj* – *slipota*, maď. *vak* – *vakság*, nem. *blind* – *Blindheit*, angl. *blind* – *blindness*, ale franc. *aveugle* – *cécité* (supletívny slovotvorný základ, ale sufix naznačuje príslušnosť do slovotvorného typu). Väčší je rozptyl pomenovacích štruktúr v tzv. modifikačných onomaziologických kategóriách. Deminutívnosť sa takmer paradigmaticky produktívne vyjadruje derivačnými prostriedkami (predovšetkým sufixáciou) v slovanských jazykoch, značne produktívna je deminutívna derivácia v ugrofínskych jazykoch i v nemčine a taliančine; sémantický komponent MALÝ sa vyjadruje častejšie explicitne vo francúzštine a v angličtine (*petit garçon*, *little boy*). Zložitejšia je situácia v kategórii feminatívnosti. Tu sú rozdiely v derivačnom vyjadrení aj medzi slovanskými jazykmi, hoci feminatívna derivácia je v nich v zásade produktívna. No napr. v slovenčine i v češtine je feminatívna derivácia paradigmaticky produktívna, kým v poľštine a v ruštine je jej produktivita obmedzenejšia, porov. slov. *letkyňa* – rus. *девушка-лётчик*, slov. *ministerka* – poľ. *minister* masc. i fem. V maďarčine je feminatívnosť fakultatívnou kategóriou, realizovanou v prípade komunikačnej nevyhnutnosti prostriedkami kompozičného slovotvorného postupu: slov. *predsedníčka* – maď. *elnök(asszony)*, slov. *plavkyňa* – *úszó(nő)* (porov. Furdík, 1978). Realizácia kategórie feminatívnosti vo fínčine je na pomedzí kompozičného a prefixálneho tvorenia, porov. *nais-lääkkäri* „lekárka“, *nais-opettaja* „učiteľka“ (ale aj *opettaja-tar*; tu ide o sufixáciu). Zložitá a z porovnávacieho hľadiska málo preskúmané sú kategórie augmentatívnosti (slov. *pes* – *ps-isko*), kolektívnosti (slov. *vták* – *vtác-tvo*) a názvov mláďat (slov. *pes* – *ps-íča*, nem. *Hund* – *Hündchen*, rus. *medved* – *medvež-onok*).

Tzv. mutačné onomaziologické kategórie, vlastná doména tvorenia pomenovaní, poskytujú z porovnávacieho hľadiska pestrejší obraz či už vo výbere motivačných sémantických komponentov alebo v ich formálnej realizácii. Ak sa pri ich tvorbe vychádza z deja ako onomaziologického príznaku, realizácia SEL je vo viacerých jazykoch pozoruhodne kompaktná. Značná paralelnosť sa dá pozorovať napr. v tvorení nomina agentis. Ich onomaziologická štruktúra je pomerne jednoduchá, dvojčlenná (dej – osoba), zväčša je taká aj jej derivačná realizácia: slov. *žobr-ák*, čes. *žebr-ák*, poľ., ukr. *žebr-ak*, srbch. *pros-jak* (od *prosiť*), maď. *koldu-s* (od *kuldul*), nem. *Bettl-er*, franc. *mend-ant*, angl. *begg-ar* (od *beg*), ale rus. *niščij* (synchronne nemotivované substantivizované adjektívum; v porovnaní s predchádzajúcimi príkladmi ide o výraznú onomaziologickú asymetriu). Ak je však možný aj výber iného onomaziologického príznaku, potom poskytuje formálna realizácia danej lexikálnej jednotky viac možností. Ako príklad možno uviesť pomenovanie, ktorého význam vykladá slovník *Dictionnaire du français contemporain* (1971): „homme appartenant a un corps organisé pour combattre les incendies et les sinistres“ (s. 887). V tomto výklade sú obsiahnuté sémantické komponenty, ktoré sa pri onomaziologickej realizácii v rozličných jazykoch uplatňujú v odlišnom výbere. V slovenčine aj v češtine existujú synonymné deriváty, z ktorých onomaziologickým príznakom jedného je dej (*hasiť* – *hasi-ť*), druhého objekt deja (*požiar* – *požiar-nik*, čes. *požár-ník*). Rovnaká je aj onomaziologická štruktúra SEL v ruštine (*пожар-ник*) a v ukrajinčine (*пожеж-ник*). V srbochorvátčine aj v maďarčine sa kompozitom vyjadrujú obidva tieto príznaky: *vatro-gas-ac*, *tűz-olt-ó* (srbch. *vatra*, maď. *tűz* „oheň“), srbch. *gasiti*, maď. *olt* „hasiť“). V poľštine sa nevyjadruje ani jeden z týchto príznakov, ale príznak „príslušník organizovaného telesa – požiarnej stráže“: *straż-ak*. Tým sa onomaziologická štruktúra pomenovania blíži k štruktúre SEL v nemčine, kde však je explicitne vyjadrený aj vzťah k objektu činnosti: *Feuerwehr-mann*. V tomto pomenovaní je navyše explicitne vyjadrený aj sémantický komponent MUŽ, ktorý je v predchádzajúcich prípadoch iba implicitne naznačený slovotvorným sufixom. Paralelnú štruktúru má aj fínske *palokuntalainen* (palo „oheň“, požiar“, palo-kunta „požiarna stráž“; komponent MUŽ je však vyjadrený opäť implicitne sufixom -lainen), kým synonymum *palosotilas*, tvorené kompozíciou, má jednoduchšiu štruktúru – vyjadruje len osobu (sotilas „vojak“) a objekt činnosti (palo „oheň“). Takúto štruktúru má aj anglické *fireman*. Osobitná je štruktúra francúzskeho pomenovania *pompier*, v ktorom sa sufixom naznačuje komponent MUŽ, slovotvorným základom zasa prostriedok jeho činnosti (pompe „pumpa“). Ako však ukazuje citovaný slovníkový výklad, v jazykovom povedomí sa chápanie tohto onomaziologického príznaku, ktorý nepatrí

k centrálnym sémantickým komponentom daného obsahu, oslabilo, takže v podstate ide o synchronne nemotivované slovo.

Totožnosti a rozdiely v onomaziologickej štruktúre SEL možno znázorniť aj graficky. Pripájame na ilustráciu schémy onomaziologických štruktúr niekoľkých SEL v rozličných európskych jazykoch. Takáto porovnávací analýza onomaziologických štruktúr môže prispieť k poznávaniu univerzálnych i špecifických črt pomenúvacieho procesu.

Literatúra

- DUBOIS, J. et al. 1971. *Dictionnaire du français contemporain*. 1ère ed. Paris, Larousse 1971. 1224 s.
- DOKULIL, M. 1962. *Tvoření slov v češtině. 1. Teorie odvozování slov*. 1. vyd. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962. 264 s.
- FURDÍK, J. 1977. *Gramatický rod a zhoda v slovenčine a maďarčine*. In: Z konfrontácie maďarčiny a slovenčiny. (Paralelný maď. názov.) Red. F. Šima, Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977, s. 21 – 59.
- FURDÍK, J. 1993. *Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie*. 1. vyd. Levoča, Modrý Peter 1993. 200 s.
- FURDÍK, J. 1995. *Onomaziologické symetrie a asymetrie v lexike slovanských jazykov*. Jazykovedný časopis, 1995, roč. 46, č. 2, s. 74 – 82.
- HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol. 1989. *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Veda 1989. 436 s.
- Mluvnice češtiny. 1.* Ed. M. Dokulil et al. 1. vyd. Praha, Academia 1986. 568 s.

Z rukopisu

Príspevok napísaný pravdepodobne v druhej polovici 90. rokov, keďže najčerstvejší citovaný údaj v rukopise pochádza z r. 1995.

Graf spomínaný v poslednom odseku sa nám, žiaľ, nepodarilo vypátrať.

Integračné procesy pri lexikálnych prevzatiach

Štúdium lexikálnych prevzatí je vďačným poľom nielen synchronnej a historickej lexikológie skúmajúcej spisovné, kodifikované i nie spisovné, nárečové útvary národných jazykov, ale stalo sa aj jednou z centrálnych oblastí výskumu jazykových kontaktov (porov. Filipović, 1986). Lexikálne prevzatia sú najvýraznejším, najbezprostrednejším prejavom jazykových kontaktov. Metodologické prístupy k ich skúmaniu sú mnohostranné: etymologické, historické, geografické, štruktúrne, konfrontačné, sociolingvistické atď. Každý z týchto prístupov má už v slovenskej jazykovede istú – jeden bohatšiu, iný menej rozvinutú – tradíciu a tvorí jednu zo zložiek všestranného poznávania jednak jazykového kontaktu ako procesu, jednak jeho výsledkov prejavujúcich sa v danej jazykovej situácii a poskytujúcich impulzy na jej ďalšie zmeny.

Hoci materiálový výskum lexikálnych prevzatí je nielen neukončenou, ale aj neukončiteľnou a permanentne aktuálnou úlohou (medzijazyková púť lexikálnych jednotiek je večná), ich prostá registrácia pri všetkej záslužnosti tejto práce nepostačuje. Každé prevzatie je v prijímajúcom jazykovom útvare osobitnou udalosťou. Uplatňujú sa v ňom nielen všeobecné zákonitosti, ale – ako to pre pohyb v slovnej zásobe formuloval F. Miko (1966) – aj „zákonitosť jednotlivého“. Integrácia prevzatého prvku do slovnej zásoby preberajúceho jazykového útvaru¹ je mnohostranný jav, ktorý má pri každej lexikálnej jednotke svoje osobitosti. Od efemérneho objavenia sa v jedinom texte po pevné začlenenie do lexikálneho systému vytvára sa rozsiahla a mnohočlenná stupnica vzťahov medzi lexémou a lexikou, respektíve – keďže hovoríme o prevzatiach z jazyka do jazyka – pohybu lexém medzi lexikami dvoch jazykov: východiskového² a prijímajúceho. Preto je nevyhnutné lexikálne

¹ Používame termín *jazykový útvar*, pretože máme na mysli práve tak spisovnú formu ako aj nekodifikované útvary národného jazyka (územné dialekty). Samozrejme, môže ísť aj o pohyb medzi dvoma útvarmi toho istého národného jazyka (dialekt – spisovná forma). Pri našich úvahách vychádzame zo stratifikácie národného jazyka u J. Horeckého (1988, s. 98 n.).

² Hoci termín *východiskový jazyk* sa používa skôr v lingvodidaktike a v teórii prekladu (ako súčasť terminologickej antonymnej dvojice *východiskový jazyk* – *cieľový jazyk*), používame ho aj v úvahách o lexikálnych prevzatiach. Ťažko totiž hovoriť o „odovzdávajúcom“ jazyku, keď ten v procese preberania nehrá aktívnu úlohu. Porov. o tom už u B. Havránka (1963, s. 343): „Zpravidla ne ten jazyk, z něhož určité přejímané jevy vycházejí, je při těchto vztazích činitelem aktivním; větší aktivnost je na straně jazyka, který určité jevy přijímá“. Za nedostatočne motivovanú pokladáme terminologickú dvojicu „prvý jazyk – druhý jazyk“ (*first-language* – *second-language*; porov. Ivir, 1988, s. 94).

prevzatia ako prejav i výsledok jazykových kontaktov nielen registrovať, ale aj z rozličných strán analyzovať, kvalifikovať i klasifikovať.

Sama problematika lexikálnych hungarizmov v slovnej zásobe slovenčiny je už značne rozpracovaná. V historickom vývine sledovali túto problematiku v posledných rokoch V. Blanár (1977), J. Doruľa (v rade štúdií, porov. najmä 1977, s. 61 – 74; tam aj ďalšia literatúra) a K. Habovštiaková (1979; 1987 – takisto s bohatou literatúrou), z geografického hľadiska A. Habovštiak (1979). Bohatý lexikálny materiál z nárečí prinášajú v dialektologických monografiách i štúdiách J. Matejčík (1972a; 1972b), F. Buffa (1977), L. Bartko (1980; 1987), Š. Lipták (1987), zo slovenských nárečí v Maďarsku napr. I. Sipos (1973), F. Gregor (1975) a i. Nie je úlohou nášho príspevku podať čo len relatívne úplný prehľad tejto historicky i metodologicky rozsiahlej literatúry. Pokúšame sa iba sledovať niektoré integračné procesy pri preberaní maďarských lexikálnych jednotiek do jazykových útvarov slovenčiny (spisovnej formy aj nárečí s osobitným zreteľom na východoslovenské nárečia) a objasniť adaptačné mechanizmy pôsobiace pri tejto integrácii; uvádzané diela nám poskytujú pri tomto pokuse predovšetkým materiálovú bázu.

Lexikálne prevzatia sú prejavom interferencie medzi dvoma jazykovými útvarmi na lexikálnej rovine. Ako sa už konštatovalo (porov. pozn. 2), aktívnu úlohu pri tomto procese zohráva preberajúci útvar; ten musí preberanú jednotku adaptovať do svojho systému. Tvrdí sa, že prevzatie vždy znamená zároveň adaptáciu (Katičič, 1988, s. 204). V tejto podobe sa nám toto tvrdenie zdá príliš kategorickým a zjednodušujúcim. Práve analýza lexikálnych hungarizmov v slovenčine ukazuje, že popri adaptovaných podobách sa v slovenských textoch v minulosti a miestami aj v súčasnosti nachádza celý rad neadaptovaných citátových prvkov. J. Doruľa (1977, s. 66; podč. J. F.) uvádza z historických textov veľa príkladov „na používanie neadaptovaných, citátových maďarských slov v slovenskom kontexte, vyplývajúce z aktuálnych podmienok slovensko-maďarského spolunažívania alebo podmienené tým, že príslušný pisateľ používal obidva jazyky, a preto použil občas i v slovenskom kontexte jemu dobre známe maďarské výrazy, najmä termíny. Tieto slová totiž v slovenčine nezmocnili, ich používanie neprekročilo rámec podmienok, za akých sa v slovenskom kontexte použili. Ale predsa nás poučajú o tom, akými cestami sa k nám mohli dostať i mnohé ďalšie slová z maďarčiny. *Takéto používanie maďarských slov znamená vlastne prvú fázu na ceste ich možného prenikania do slovenčiny.*“ Táto formulácia jednak vystihuje podmienky neadaptovaného použitia prevzatej lexikálnej jednotky v kontexte preberajúceho jazyka, jednak poukazuje na východisko potenciálneho zaradenia prevzatej jednotky do lexikálneho systému tohto jazyka.

Existuje však aj iná možnosť preberania bez adaptácie, pravda, za celkom iných sociolingvistických podmienok než v predchádzajúcom prípade. Hromadné používanie lexikálnych jednotiek východiskového jazykového útvaru bez akejkoľvek, dokonca aj bez základnej fonologickej adaptácie (transfonemizácie, t. j. náhrady foném neexistujúcich v prijímajúcom jazyku jeho fónicky najbližšími jednotkami), je typické pre rozkladajúci sa jazykový útvar, napr. pre izolovanú enklávu v dominantnom obkľúčení iného jazyka (o takom prípade porov. Németh, 1987). Teda použitie neadaptovanej lexikálnej jednotky východiskového jazyka v kontexte prijímajúceho jazyka je buď okazionizmom v rámci aktívneho bilingvizmu, alebo prejavom rozkladu jazykového povedomia pod vplyvom dominujúceho jazykového útvaru.

Ak odhliadneme od týchto dvoch krajných prípadov preberania lexikálnych jednotiek bez ich systémovej adaptácie, potom adaptáciu prevzatých jednotiek musíme pokladať za nevyhnutnú podmienku ich postupnej integrácie do lexiky prijímajúceho jazyka. Lexikálna jednotka sa adaptuje fónicky, morfológicky, slovotvorne, sémanticky, štylisticky a kolokačne. V preberajúcom útvare sa pritom vyvíjajú špecifické adaptačné mechanizmy, ktorými sa postupne preklenú prípadné ťažkosti a prekážky adaptácie. Tieto mechanizmy sa navzájom líšia podľa toho, aká je intenzita kontaktov preberajúceho jazyka s východiskovým jazykom a aké sú štruktúrne rozdiely medzi týmito jazykmi. Procesy transfonemizácie, transmorfemizácie, transmorfologizácie, transsémantizácie, transderivácie, transkolokácie, ba ak ide o kodifikované útvary aj transortografizácie³ majú samozrejme inú podobu napr. pri preberaní lexikálnych jednotiek z angličtiny do súčasnej spisovnej slovenčiny ako pri preberaní nemeckých prvkov do slovenčiny v minulých historických obdobiach alebo pri preberaní lexikálnych hungarizmov do východoslovenských nárečí.

Podat' sústavný a úplný prehľad všetkých adaptačných mechanizmov, ktoré fungovali pri preberaní maďarských lexikálnych prvkov do slovenčiny v rôznych obdobiach a v rôznych útvaroch (spisovná forma, nárečia, resp. skupiny nárečí), je náročná úloha, presahujúca našu štúdiu. Preto upozorňujeme len na niektoré osobitné prípady, najmä na také, v ktorých sa prejavujú určité, doteraz vari nie celkom docenené zákonitosti. Chceli by sme pritom zdôrazniť, že aj pri štúdiu lexikálnych prevzatí treba vo väčšej miere než doteraz využívať metodické postupy kontrastívnej (resp. konfrontačnej) analýzy (porov. Ivir, 1988, s. 95). Podstata adaptačného mechanizmu sa totiž v plnom rozsahu neodhalí, ak sa do náležitej hĺbky neanalyzuje systémová hodnota sledovaného

³ Termíny *transfonemizácia*, *transmorfemizácia* uviedol do teórie jazykových kontaktov R. Filipović (1980; 1981; uvádzame podľa štúdie A. Dančeva, 1988); o použití ostatných termínov nemáme informácie, utvorili sme ich analogicky.

javu vo východiskovom jazyku. Napr. na fónickej rovine sa bežne konštatujú podoby prevzatých hungarizmov *be'ah* z maď. *beteg*, *bi'ag* z *bélyeg*, *írek* z *örök*, *ileš* z *élés*, *jezer*, *jazor* z *ezer* (Blanár, 1977, s. 179 – 181). V maďarčine ide o slová s konsonantickým zakončením a s vokalicou štruktúrou budovanou podľa princípu vokalickej harmónie, ktorá sa tu prejavuje vo využití totožných, resp. timbrovo blízkych foném *e – é*, *é – é*, *é – e*, *ö – ö*. Pri prevzatí do slovenčiny sa táto vokalicá monotónnosť odstránila vokalicou disimiláciou; tým si možno vysvetliť, prečo sa pri prevzatí totožné fonémy v slove východiskového jazyka nenahrádzajú vždy totožnými fonémami v preberajúcom jazyku. Prípady zdanlivo protirečiace tomuto procesu (*t'archa* z pôvod. maď. *terhe*, *t'apša* z *tepsi*, výchsl. *labda* „lopta“, výchsl. *balta* „sekera“, *čalamada* „husto siata kukurica“ atď.) sa dajú vysvetliť vzájomným pôsobením fónickej a morfolologickej roviny: monolitná vokalicá štruktúra týchto slov – ktoré sa mimochodom vo východiskovom jazyku končia na rozdiel od predchádzajúcej skupiny na vokál – sa v preberajúcom jazyku vyvinula ich zaradením do ženského gramatického rodu, signalizovaného v nom. sg. rodovo silnou relačnou morfému *-a* (o pojme porov. Miko, 1962).

Morfológická adaptácia lexikálnych prevzatí z neflektívnych jazykov do jazyka flektívneho typu je komplexný a mnohostranný jav. Konštatuje sa to aj v súčasných prácach venovaných jazykovým kontaktom (Filipovič, 1986; Katičič, 1988). Vo vzťahu maďarčiny (jazyka s prevažujúcim aglutinačným typologickým princípom) a slovenčiny (jazyka s dominantnou flektívnou typologickou zložkou) sa to týka jednak formálneho rozlíšenia slovných druhov v preberajúcom jazyku oproti ich menej výraznej diferenciácii vo východiskovom jazyku (porov. charakteristiku tohto typologického protikladu u Skaličku, 1966, s. 158 – 160), jednak ich morfolologickej úpravy a zaradenia do skloňovacích a časovacích typov. V adaptačnom mechanizme vybudovanom na realizáciu týchto procesov sa intenzívne uplatňujú slovtvorné prostriedky (Filipovič, 1986). Nejde však o slovtvorbu v pravom zmysle slova, ale o využitie slovtvorných prípon ako flektivizačného prostriedku (porov. Furdík, 1967; Buffa, 1982) pri prevzatých substantívach (*bácsi* – *bačik*, *kifli* – *kiflík*, *tengeri* – *tengerica*), adjektívach (*hamis* – *hamišni*, *tarka* – *tarkasti*, *csámpás* – *čampavi*), slovesách (*bír* – *birovac*, *mulat* – *mulatovac*), ba ako prostriedku slovnodruhovej úpravy aj pri časticiach (*bizony* – *bizoiňe*; systémovým východiskom tejto úpravy je častý synkretizmus morfématickej štruktúry vlastnostných prísloviek a vytyčovacích častíc *samozrejme*, *vlastne*, *zaiste* a pod.). Pomerne zložitý je zaradovanie prevzatých substantív do jednotlivých gramatických rodov. Opäť tu nemožno ucelene vyložiť celú problematiku; upozorníme len na niektoré jej osobitosti (o rode v slovenčine a v maďarčine porov. Furdík,

1977). Rodovosť názvov osôb je daná sémanticky, podľa toho sa upravuje aj ich morfológická podoba: *juhász* – *juhas* „ovčiar“, *betyár* – *betár* „huncút“, *ács* – *jalč* „tesár“, *bitang* – *bitang* (nom. pl. *bitan*†) „lajdák, tulák“, (erdő) *kerülő* – *kerul* „hájnik“, *cimbora* – *cimbora* „kamarát“, *vajda* – *vajda* „cigánsky vodca“, *ángy* – *aňďa* „manželka staršieho brata, strýka a uja“, *kisasszony* – *kišasona*, *kišasonka* „slečna“, *néni* – *nená* „cudzía staršia žena“. Pri názvoch zvierat a vecí sa rodová príslušnosť sčasti riadi zakončením slova vo východiskovom jazyku, ak je v súlade so systémovým zakončením substantív v preberajúcom útvare: *bogár* – *bogar* m. „chrobák“, *farkas* – *farkaš* m. „vlk“, *potyka* – *potka* f. „kapor“, *gólya* – *goľa* f. „bocian“, *ürge* – *irga* f. „syseľ“, *csárdás* – *čardaš* m. „druh tanca“, *czatorna* – *čatorňa* f. „žľab“, *csiga* – *čiga* f. „kladka“.

Ak sa zakončenie slova v maďarčine odlišuje od systémového zakončenia v prijímajúcom útvare, slovo sa transmorfológizuje, pričom tento proces je podmienený rozličnými príčinami. Zaujímavý je adaptačný mechanizmus v slovenčine (v spisovnom jazyku i v nárečiach) pri preberaní takých substantív z maďarčiny, ktoré sa vo východiskovom jazyku končia na konsonantickú skupinu sonóra + (semiokluzíva) (*-mp*, *-lp*, *-nt*, *-jt* a i.). Konsonantické zakončenie takýchto slov by ľahko umožňovalo zaradiť ich do príslušného skloňovacieho typu maskulín. Neživotné maskulína v slovenčine sa však zvyčajne na takéto konsonantické skupiny nekončia. Preto sa v slovenčine slová tohto typu stávajú tvarotvornými základmi, ku ktorým sa pripájajú relačné morfémy skloňovacieho typu *žena*: maď. *bakancs* – slov. *baganča*, podobne *komp* – *kompá* „plavidlo“, *konty* – nár. *konťa* „druh ženského účesu“, *talp* – nár. *talpa* „podošva“, *lencse* – nár. *lenča* „šošovica“, *rojt* – nár. *rojta* „strapec“ atď. Oveľa zriedkavejšia je pri slovách tohto typu adaptácia pomocou flektivizačnej slovotvornej prípony zaraďujúcej prevzaté slovo medzi maskulína: *gomb* – *gombík*. Ak sa však vo východiskovom jazyku končí na takúto konsonantickú skupinu substantívum pomenúvajúce osobu mužského pohlavia, resp. osobu, pri ktorej je vyjadrenie pohlavnej príslušnosti irelevantné, v slovenčine sa takéto slovo ako prevzaté zaraďuje bez morfonologickej adaptácie do skloňovacieho typu *chlap*: *bitang*, *jalč*, *lelenc*, *najdúch*.

Pri preberaní slov, ktoré sú v maďarčine ako východiskovom jazyku slovo- tvorne motivované, sa v slovenčine slovotvorná motivovanosť spravidla stráca, a to aj vtedy, keď sa prebral značný počet slov s pôvodne zreteľnou slovotvornou štruktúrou, čo by pod vplyvom analógie mohlo teoreticky viesť k uvedomeniu si slovotvornej motivovanosti. Keďže sa však tieto lexikálne jednotky prebrali ako formálna i sémantická celosť, neuvedomuje sa ani dvojčlennosť ich pôvodnej slovotvornej štruktúry, ani rozčlenenie na onomaziologickú bázu

a onomaziologický príznak. Teda maďarské deriváty *kert-ész* „záhradník“, *juh-ász* „ovčiar“, *bér-es* „bíreš, nádenník“, *költ-ség* „výdavok“ a kompozitá *hátizsák* „plecniak“, *ezer-mester* „domáci majster“, *kis-bíró* „obecný sluha“, *kaptahúzó* „nástroj na vyťahovanie čižiem na kopyto“ sa prebrali do slovenčiny (spisovnej i nárečovej) ako nemotivované, formálne ani sémanticky nečleniteľné lexémy *kertis*, *bíreš*, *juhás*, *kelčík*, *hاتیžák*, *ezermešter*, *kižbiroú*, *kaptahuzoú* atď. Hoci medzi prevzatiami je pomerne mnoho slov zakončených vo východiskovom jazyku na -ó/-ő (sčasti je to deverbatívna slovotvorná prípona názvov činiteľa alebo prostriedku deja, sčasti však prosté zakončenie slov aj v maďarčine nemotivovaných), napr. *dug-ó* „zátko“, *gyújt-ó* „zapalovač“, *szakajt-ó* „korýtko“, *repül-ő* „lietadlo“, *temet-ő* „cintorín“, ale nemotivované *bagó* „močka“, *rigó* „drozd“, *korsó* „krčah“, *csákó*, *hintó*, *bölcso* ako prevzaté slová v slovenčine sú napospol nemotivované a ich zakončenie -oú sa nedá vyčleniť ako slovotvorná prípona: nár. *dugoú/d'ugoú*, *d'ujtoú*, *koršoú*, *sakajtoú*, *repiloú*, *temetoú*, *bagoú*, *rigoú*, celoslov. *čákov*, *hintov*, *belčov* atď. Slovotvorná motivovanosť sa ozrejní vtedy, keď sa preberie dvojica sémanticky súvzťažných slov s totožnou základovou morféomou; slovotvorná štruktúra derivátu je však v preberajúcom jazyku odlišná od štruktúry vo východiskovom jazyku; porov. maď. *csavarog* – *csavarg-ó*, ale výchsl. *čavargovac* – *čavargoš*. Podobne maď. *betlehem* – *betlehem-es* (s vokalicou harmóniou), ale v užských nárečiach *betlehem-oš* (Lipták, 1987, s. 109; tu sa chybné uvádza aj v maďarčine podoba *betlehemos*). Remotivácia prevzatých maď. kompozít je prakticky vylúčená; ak v preberajúcom útvare maďarskému kompozitu zodpovedá motivované slovo, je to derivát so slovotvornou príponou, ktorá má len štruktúrnú funkciu: maď. *mestergerenda* – výchsl. *mešterňica*, maď. *gombostü* – výchsl. *gomboška* (aj to je možné len vtedy, ak v preberajúcom útvare sa dá základ identifikovať s iným, v lexike už existujúcim prevzatým slovom). Za redundantné pseudoformanty možno pokladať zakončenia slov *gombovec* z *gombóc* „druh múčneho jedla“, *šaňec* zo *sánc* „priekopa“, *kočoňina/kočeňina* z *kocsonya* „huspenina“; nemajú totiž ani sémantickú, ani štruktúrnú funkciu.

Osobitným problémom je sémantická adaptácia prevzatého slova v preberajúcom jazyku. Sémantická odlišnosť slova v preberajúcom útvare od slova vo východiskovom útvare svedčí o jeho samostatnom vývoji, a teda o značnej integrovanosti do slovnej zásoby preberajúceho jazyka. Je to zvyčajne dôsledok dlhšieho vývoja a zvýšenej frekvencie prevzatej lexikálnej jednotky najmenej v istej etape jej používania. Polysémická lexikálna jednotka sa zvyčajne nepreberá v celom rozsahu svojej sémantickej štruktúry, ale iba v niektorom z významov, ktoré má vo východiskovom útvare. Napr. *bosušag* (maď. *bos-szuság*) sa v abovských nárečiach (porov. Bartko, 1987, s. 100) neuplatňuje

vo význame „zlost“, lež vo význame „starosť, trápenie“; maď. *szegény* funguje nie ako adjektívum s významom „chudobný“, lež ako hodnotiace substantívum *segiñ* vo význame „chudák“. V týchto a podobných prípadoch sa v preberajúcom jazyku reflektuje niektorý z významov slova vo východiskovom jazyku. Možno predpokladať, že čím menšia je sémantická odlišnosť medzi lexikálnou jednotkou vo východiskovom útvare a jej prevzatou podobou v prijímajúcom jazyku, tým menší je aj stupeň jej sémantickej integrovanosti do lexiky prijímajúceho jazyka. Naopak, sémantická odlišnosť oboch podôb signalizuje, že lexikálny systém prijímajúceho jazyka si danú jednotku aktívne prispôsobuje na komunikačnú funkciu v tomto útvare (porov. Blanár, 1977, s. 180 – 181). Môžu tu nastať dve alternatívy:

1. Prevzatá lexikálna jednotka funguje v prijímajúcom jazyku v odlišnom význame ako vo východiskovom, pričom však medzi oboma významami existuje zreteľná sémická súvislosť. Napr. vo výchsl. nárečiach subst. *vilañ* funguje vo význame „vrecková elektrická lampa, baterka“ (porov. Bartko, 1987; Lipták, 1987), kým maďarské *villany* má význam „elektrina“. Bolo by tu možné hovoriť o medzijazykovej metonymii.

2. Popri význame zhodnom s významom vo východiskovom jazyku nadobudla prevzatá lexikálna jednotka v preberajúcom jazyku ďalší význam, vo východiskovom jazyku neznámy. Napr. L. Bartko (1987, s. 100) i Š. Lipták (1987, s. 107) uvádzajú subst. *talpa* iba vo význame „podošva“; poznáme ho však aj ako nadávku s významom „neohrabaná žena“, ba stalo sa aj súčasťou frazémy – ustáleného prirovnania *glupi jak talpa*; ani jedno z týchto použití nie je v maďarčine známe (pozri Magyar Értelmező Kéziszótár, 1975, s. 1329).

V tejto súvislosti sa naskytá potreba sledovať aj spätosť prevzatého slova v porovnaní s jeho kontextovým využitím vo východiskovom jazyku. Osobitným problémom je výskyt prevzatého slova vo frazéme, ktorá vo východiskovom jazyku nie je známa, pričom v preberajúcom jazyku sa dané slovo mimo frazémy nepoužíva. Zo spisovnej formy slovenčiny možno uviesť už spomínané slovo *beťah*, ktoré sa v súčasnosti používa len vo frazémach *ký beťah*, *kýho beťaha* (Smiešková – Simová, 1981, s. 16); podobne subst. *forgo*/ *forgov* len vo frazéme *mať pod forgom* „byť podnapitý“ (Slovník slovenského jazyka, I, s. 408). Frazémy s podobnými vlastnosťami sa nájdu aj v nárečovej frazeológii (porov. napr. Ondrus, 1966). Môžeme upozorniť na substantíva *emberşik* (z maď. *emberség* „ľudskosť“), ktoré F. Buffa (1953, s. 147) uvádza len ako súčasť frazémy *ñimaž aňi kus emberšigu* s výkladom „si neogabanec“ (z vlastnej skúsenosti poznáme túto frazému vo význame „nemáš ohľad na nikoho“), resp. *rapšak* (1953, s. 208 – z maď. *rabság* „otroctvo“) s indexom iron., s výkladom „disciplína“ a s dokladom v podobe frazémy *vžala ho do rap-*

šagu (naša interpretácia významu: „vzala ho na poriadok, pritiahla mu uzdu“). V maďarčine sa tieto slová v podobných frazémach vôbec nevyskytujú podobne ako lexéma *dereš*, ináč v slovenčine ešte súčasť slovnej zásoby ako historizmus (Krátky slovník slovenského jazyka, 1987, s. 73), nie však vo frazéme *baba jak dereš* „pekne urastená“ (Buffa, 1953, s. 142). Z vlastnej skúsenosti poznáme zo Šariša aj frazému *dostac vilagoš* (doteraz nezačlenenú) s významom „dostať bitku“. V maďarčine takáto frazéma nie je známa; jej motivácia historickou udalosťou (porážka maďarských vojsk r. 1849 pri Világoši) je evidentná. Tieto prípady dokazujú možnosť integrácie prevzatých lexikálnych jednotiek aj do frazeológie preberajúceho útvaru a takmer úplného osamostatnenia od systémových vzťahov vo východiskovom jazyku.

Literatúra

- BARTKO, L. 1980. *Miesto slov cudzieho pôvodu v nárečovom slovníku*. In: Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Dialektologický zborník. 1. Red. L. Bartko a I. Ripka. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980, s. 89 – 93.
- BARTKO, L. 1987. *O pôvode a územnej diferenciácii slovnej zásoby abovských nárečí*. In: Jazykovedné štúdie. 21. Dialektológia. Red. I. Ripka. Bratislava, Veda 1987, s. 94 – 105.
- BLANÁR, V. 1977. *Lexikálne prevzatia v starej slovenčine*. In: Jazykovedné štúdie. 14. Stanislavov zborník. Red. M. Majtán. Bratislava, Veda 1977, s. 167 – 186.
- BUFFA, F. 1953. *Nárečie Dlhej Lúky v Bardejovskom okrese*. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1953. 248 s.
- BUFFA, F. 1977. *O slovnej zásobe šarišských nárečí z genetického hľadiska*. In: Nové obzory. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska. 19. Red. I. Michnovič. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1977, s. 273 – 283.
- BUFFA, F. 1982. *O slovotvornej adaptácii prevzatých slov v slovenčine*. Slovenská reč, 1982, roč. 47, č. 6, s. 326 – 331.
- DANCHEV (Dančev), A. 1988. *Language Contact and Language Change*. Folia Linguistica, 1988, roč. 22, č. 1 – 2, s. 37 – 53.
- DORUĽA, J. 1977. *Slováci v dejinách jazykových vzťahov*. 1. vyd. Bratislava, Veda 1977. 136 s.
- FILIPOVIĆ, R.: *Transphonemization: Substitution on the phonological level reinterpreted*. In: Europäische Mehrsprachigkeit. Festschrift zum 70. Geburtstag von Mario Wandruszka. Red. W. Pöckl. Tübingen, Max Niemeyer 1981, s. 125 – 133.
- FILIPOVIĆ, R. 1986. *Teorija jezika u kontaktu. Uvod u lingvistiku jezičnih dodira*. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti – Školska knjiga 1986. 322 s.
- FURDÍK, J. 1967. *O slovotvorných príponách s gramatickou funkciou*. Slovenská reč, 1967, roč. 32, č. 6, s. 342 – 345.

- FURDÍK, J. 1977. *Gramatický rod a zhoda v slovenčine a maďarčine*. In: Z konfrontácie maďarčiny a slovenčiny. (Paralelný maď. názov.) Red. F. Sima, Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977, s. 21 – 59.
- GREGOR, F. 1975. *Der slowakische Dialekt von Pilisszántó*. Budapest, Akadémiai Kiadó 1975. 296 s.
- HABOVŠTIAK, A. 1979. *Geografické rozšírenie hungarizmov v slovenských nárečiach*. In: *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1979, roč. 25, s. 161 – 167.
- HABOVŠTIAKOVÁ, K. 1979. *Slová maďarského pôvodu v slovenčine*. In: *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1979, roč. 25, s. 169 – 176.
- HABOVŠTIAKOVÁ, K. 1987. *Slovná zásoba spisovnej slovenčiny z vývinového hľadiska*. Nitra, Pedagogická fakulta 1987. 401 s.
- HAVRÁNEK, B. 1963. *Studie o spisovném jazyce*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1963. 372 s.
- HORECKÝ, J. 1988. *Slovenčina v našom živote*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 128 s.
- IVIR, V. 1988. *Lexicological and Translational Treatment of Internationalisms*. *Folia Linguistica*, 1988, roč. 22, č. 1 – 2, s. 93 – 102.
- KATIČIČ, R. 1988. *Sprachkontakt und Kontaktlinguistik. Zu einem Buch von Rudolf Filipović*. *Folia Linguistica*, 1988, roč. 22, č. 1 – 2, s. 203 – 209.
- Krátky slovník slovenského jazyka*. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková, 1. vyd. Bratislava, Veda 1987. 592 s.
- LIPTÁK, Š. 1987. *Zo slovensko-maďarských jazykových vzťahov (podľa lexikálneho materiálu zo zemplínskych a užských nárečí)*. In: *Jazykovedné štúdie*. 21. Dialektológia. Red. I. Ripka. Bratislava, Veda 1987, s. 106 – 111.
- Magyar Értelmező Kéziszótár*. Red. J. Juhász et al. 2. kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó 1975. 1550 s.
- MATEJČÍK, J. 1972a. *Slovník východonovohradského nárečia*. Banská Bystrica, Pedagogická fakulta 1972. 593 s.
- MATEJČÍK, J. 1972b. *Lexikálne fragmenty z Novohradu*. 1. vyd. Banská Bystrica, Pedagogická fakulta 1972. 162 s.
- MIKO, F. 1962. *Rod, číslo a pád podstatných mien*. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1962. 256 s.
- MIKO, F. 1966. *(Diskusný príspevok)*. In: *Diskusia o Slovníku slovenského jazyka*. Slovenská reč, 1966, roč. 31, č. 2, s. 82 – 83.
- NÉMETH, Z. 1987. *A mai tirpák-szlovák nyelvjárás magyar lexikális elemeiről*. In: *Acta Academiae Pedagogicae Nyiregyháziensis*. Tom. 11/E. Russzisztika. Red. G. Székely. Nyíregyháza 1987, s. 151 – 156.
- ONDRUS, P. 1966. *Z komparatívnej frazeológie Slovenského Komlóša*. In: *Jazykovedné štúdie*. 9. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966, s. 211 – 223.
- SIPOS, I. 1973. *Współczesne formy słowiańsko-węgierskich kontaktów językowych*. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1973, roč. 19, s. 269 – 278.

- SKALIČKA, V. 1966. *Ein „typologisches Konstrukt“*. In: Travaux Linguistiques de Prague. 2. Red. J. Vachek. Prague, Éditions de l'Académie Tchécoslovaque des Sciences 1966, s. 157 – 164.
- Slovník slovenského jazyka*. 6 zv. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968.
- SMIEŠKOVÁ, E. – SIMOVÁ, E. 1981. *Slovensko-maďarský frazeologický slovník*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 152 s.

Pôvodne publikované:

- FURDÍK, J.: *Integračné procesy pri lexikálnych prevzatíach*. Jazykovedný časopis, 1994, roč. 45, č. 2, s. 95 – 102.

Princíp motivácie vo frazeológii a v derivatológii

Oblasť frazém, podobne ako oblasť derivátov a kompozít, sa všeobecne pokladá za hraničnú oblasť medzi lexikou a inými subsystémami jazyka. Slovo- tvorba (teda derivácia a kompozícia) sa často označuje ako „morfológia pomenovania“ (Dokulil, 1962) alebo ako „morfosémantika“ (Straková, 1985). Frazémy zasa „fungujú, akoby boli pomenovaniami, to jest lexikálnymi jednotkami, no majú pritom syntaktickú formu usúvzt'ažnenia. Akoby sa v nich krížila rovina pomenovania s rovinou usúvzt'ažnenia“ (Miko, 1989, s. 14). [Frazéma] „z hľadiska funkcie sa zdá byť pomenovaním, no jej štruktúra je syntaktickej povahy“ (tamže). Teda v slovo- tvorbe sa synkretizuje morfológia a lexika, vo frazeológii syntax a lexika. Pritom morfológia a syntax sa aj navzájom prestupujú, sú aj voči sebe v ne- jednom smere synkretické.¹ Z toho možno vyvodiť, že aj medzi morfolexikálnou a frazeolexikálnou oblasťou sa dajú nájsť styčné body, a to jednak v kvantitatívnom zastúpení jednotiek oboch oblastí v lexike ako celku, jednak v štruktúre derivatém a frazém na úrovni výrazu i významu. Čo sa týka kvantitatívneho zastúpenia, je známe, že derivatémy tvoria všeobecne vyše polovice súboru jednoslovných lexikálnych jednotiek (podľa typu jazyka toto zastúpenie kolíše od 57 % do 80 %); konštatuje sa tiež, že „frazeológia v porovnaní s primárnou slovnou zásobou predstavuje rozsahom približne rovnocennú súčasť jazyka“ (Miko, 1989, s. 19).

Na úrovni výrazu je medzi frazémou a derivatémou (termín používame podľa Zenkova, 1969, a označujeme ním odvodené i zložené slová) paralela v tom, že jedna i druhá jazyková jednotka je utváraná „z jazykových jednotiek ... príslušných vždy do roviny nižší a tyto jednotky v ní vystupují jako její komponenty“ (tak o frazémach Čermák, 1985, s. 169). Podobne, ale explicitnejšie a navyše procesuálne chápe túto paralelu J. Mlacek:

[„Frazeologizáciu“] možno prirovnat' k lexikalizácii odvodzovaním, k odvodzovaniu slov. Podobne ako pri odvodzovaní slov aj tu z hotovej jazykovej jednotky (slovného spojenia) vzniká nová jazyková jednotka – frazeologická jednotka“, 1977, s. 21). V derivatémach sú týmito komponentmi morfémy, vo frazémach slová. Na úrovni významu je medzi derivatémou a frazémou paralelnosť vo vnútornej členitosti. Formálna slovo- tvorná štruktúra derivatémy je vyjadrova- teľom členitej onomaziologickej štruktúry pozostávajúcej z onomaziologickej bázy a onomaziologickeho príznaku; medzi nimi je viac alebo menej

¹ Z rastúceho uvedomovania si tohto mnohonásobného a mnohostranného synkretizmu vychádza čoraz silnejšia opozícia mnohých lingvistov voči tradičnému „rovinnému“, resp. stratifikačnému chápaniu jazykového systému; porov. napr. Pauliny, 1981, s. 6.

rozvinutý onomaziologický spoj (Dokulil, 1962; Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989, s. 23). Vzťah medzi formálnou a sémantickou štruktúrou frazémy je zložitejší. Odráža sa to aj v jeho neraz diametrálne odlišnom chápaní u rôznych lingvistov, od tvrdenia, že „prevažná väčšina (frazém – J. F.) má ... viac alebo menej zreteľnú medzislovnú sémantickú štruktúru“ (Miko, 1989, s. 16), až po „vyhranené pojetí významu idiomu jako významu integrálního, celistvého a nerozložitelného“, (Čermák, 1985, s. 190). Nemožno však poprieť, že frazéma i derivatéma sú pomenovaniami sekundárnymi, vychádzajúcimi z iných pomenovaní a na nich budovanými. Preto nie je neoprávnená otázka, ako sa v nich prejavuje „vnútorná forma“, teda synchronne zistiteľný kauzálny vzťah medzi ich formálnou (výrazovou, materiálnou, zvukovou) a významovou (ideálnou) zložkou – vzťah, ktorý sa od saussurovských čias nazýva motiváciou (Saussure, 1989, s. 160).

Pri motivovaných lexikálnych jednotkách existuje odpoveď na otázku „prečo sa x volá tak?“ (Furdík, 1981, s. 145). Inými slovami, „poznať motiváciu slova znamená vedieť odpovedať na otázku, aká vlastnosť slova umožňuje vyjadriť daný význam t. j. prečo práve táto forma vyjadruje daný význam“ (Dolník, 1990, s. 149). Tradične sa hovorí o existencii zvukovej (imitatívnej), sémantickej a slovotvornej motivácie (Dokulil, 1962, s. 103), pri tzv. združených pomenovaniach sa hovorí aj o syntaktickej motivácii (Kuchař, 1963). Novšie sa pojem motivácie rozširuje aj na slová nezaraditeľné do týchto typov motivácie, a to na základe ich zaradenosti do onomaziologickej lexikálnej paradigmy; hovorí sa teda pri nich o paradigmatickej motivácii (Dolník, 1990, s. 145 – 161).

Paradigmatická motivácia – na rozdiel od slovotvornej – je nepriama, elementárna, hovorí sa o nej ako o motivácii 1. stupňa; formálne sa prejavuje nie v jeho morfematickej, ale v syntagmatickej stránke (schopnosť – neschopnosť tvoriť syntagmu, resp. jeden jej typ, napr. koordinatívnu, konštrukčnú valencia atď.; porov. o tom aj Čermák, 1985, s. 172 n.).

Pri takomto rozšírení pojmu motivácie nie je možné vyhnúť sa mu ani v oblasti frazeológie. O frazeologickej motivácii ako osobitnom type motivácie sa zvyčajne nehovorí. Naopak, ak sa za základnú črtu frazém pokladá ich anomálnosť, potom hovoriť o akejkolvek motivovanosti je zdanlivo protizmyselné. „Anomální jsou poměry paradigmatické nebo syntagmatické (případně obojí), a to jak po stránce formální, tak sémantické“ (Čermák, 1985, s. 175). Pri takomto vymedzení padá dokonca aj možnosť hľadať pri frazémach aj už spomínanú elementárnu motiváciu. V takejto koncepcii sa celá oblasť frazeológie chápe ako paralelná a komplementárna „obvyklému, bežnému jazyku, z něhož i čerpá, od něhož sa však i řadou základních principů odlišuje“ (Čermák, 1985, s. 165). Keďže teda nejde o oblasť „pravidelného“ jazyka,

zrejme tu neplatia v danom zmysle ani princípy motivácie. Je zaujímavé, že nábehy na takýto pohľad sa vyskytujú aj v derivatológii. Nezriedka sa tu odchyľky medzi slovotvorným a lexikálnym významom (napr. v derivátoch a kompozitách *spisovateľ*, *bielizeň*, *stolár*, *plukovník*, *krátkozraký* a pod.) pripisujú „frazologizácii“ derivátov (Glovinskaja, 1972; Moisejev, 1987); teda frazeologizáciou sa tu nazýva istý stupeň demotivácie. Ak by sme to však domysleli do konca, potom úplne demotivované, teda značkové slová by boli z tohto hľadiska „anomálne“, hoci práve ony tvoria jadro slovnej zásoby. Ak teda v absolútnej frazeologizovanosti vidíme nemotivovanosť, potom by sme frazémy mali napospol pokladať za nemotivované. A naozaj, hovorí sa o „anomálnej a nemotivovanej povahe integrálneho významu frazémy“ (Čermák, 1985, s. 191), resp. sa pripúšťa, že jej motivovanosť, založená na vzťahu sémantiky vstupnej a výstupnej, „vždy je najvyššie čiastočná“ (1985, s. 191). Zisťuje sa síce, že „veľká väčšina komponentů frazém je motivovaná slovotvorně (t. j. je popisná), a neliší se tudíž ani ve svém úhrnu od situace v pravidelném jazyce“ (1985, s. 181). Na druhej strane však pri tzv. monokolokabilných komponentoch nie je ich opisná povaha dostatočne inštruktívna pre identifikáciu ich významu. Z toho teda vznikajú otázky:

1. Možno vôbec pokladať frazémy za motivované?
2. Má vôbec zmysel hľadať vo frazeológii paralelu k princípu motivácie v derivatológii?

Dovoľujeme si odpovedať na obidve tieto otázky kladne, a to vo vzájomnom spojení². Vyjdeme však z toho, že v slovotvornej motivácii vidíme dvojdimenzionálny jav: smerom od denotátu a smerom od motivujúceho slova. Istý druh vtáka sa nazýva *červienka*, pretože má na hrudi perie červenej farby (motivácia od denotátu). Jeho pomenovanie, substantívum *červienka*, je teda odvodené od prídavného mena *červený* (motivácia od fundujúceho slova). Pri podobnej úvahe o motivácii frazémy *zabiť čas* „stráviť čas neužitočne“ možno zistiť:

- a) komponent *čas* je bezprostredne spätý s denotátom „trvanie všetkého bytia“ (Krátky slovník slovenského jazyka, 1987, s. 62);
- b) komponent *zabiť* vo svojej sémantickej štruktúre obsahuje sémantické príznaky „zničiť“, „spôsobiť zánik“, „bezúčelne“ (Slovník slovenského jazyka, 5, 1965, s. 377);
- c) spojenie oboch komponentov vytvára novú sému „bezúčelne, nezmyselne premrhať istý časový úsek“. Princíp je teda analogický s tým, že kým v mor-

² Podobne chápe P. Guiraud frazému (vo francúzskej terminológii *la locution*) ako „znak zároveň arbitrárny aj motivovaný“, resp. polomotivovaný, najčastejšie paramotivovaný, ktorý sa môže stať aj pseudomotivovaným (Guiraud, 1967, s. 7 – 9).

fematických komponentoch derivatémy sa uplatňuje denotatívno-signifikatívna i štruktúrna zložka, v slovných komponentoch frazémy sa popri nich dostáva do popredia zložka konotatívna, porov. *manželský prístav* – motivačným prvkom, ktorý vnáša do frazémy komponent *prístav*, je konotačný prvok „miesto pokoja, stálosti“ (porov. u Kukučina *prístav večného pokoja* „smrť“ – SSJ, 4, 1963, s. 508). Ak je teda slovotvorná motivácia dvojdimenzionálna (denotát a vzťah k fundujúcemu slovu), frazeologická motivácia je trojdimenzionálna (denotát, vzťah k lexikálnym komponentom, pragmaticko-konotatívna zložka). Táto trojrozmernosť však nemusí byť nevyhnutne príznačná len pre frazému, i keď pre ich viacslovnosť je práve pri nich najfrekventovanejšia. Môže sa však vyskytnúť aj pri derivatémach typu *päťolízach* (tu je, pravdaže, trojdimenzionálnosť už vlastnosťou fundujúcej frazémy *lízať päty niekomu*), *chlebdarca*, *chleba-reň*, ako aj v celom súbore tzv. jednoslovných ustálených metafor typu *popáliť sa*, *vypadnúť*, *odtrúbiť* atď. – (pozri Miko, 1989, s. 25). Táto konotatívno-pragmatická zložka môže v motivácii frazémy až prekryť denotatívnu, porov. napr. *hladiť ako teľa na nové vráta* (teľa „pokladané za hlúpe, nepriateľské“, *nové vráta* – „niečo neočakávané“), *turecké hospodárstvo* (turecké „také ako za tureckého panstva – rozhadzovačné, koristnícke“). V takýchto prípadoch často práve len poznanie konotačnej zložky umožňuje „dekódovať“ význam frazémy. Z toho však vyplýva, že oslabenie denotačnej a štruktúrnej zložky motivačného komponentu frazémy je podstatným krokom k demotivácii celej frazémy³. Na rozdiel od toho východiskom demotivácie derivatémy je prekrytie štruktúrnej zložky denotatívnou, „obecná tendence po bezprostrednom sepeťí slova a označované veci, popř. druhom označované veci, resp. slova a jedinečného alebo zvláštného pojmu“ (Dokulil, 1962, s. 98). Pre túto rozdielnosť v hybných silách aj v priebehu demotivácie frazém a derivatém možno odmietnuť spomenutú tézu o „frazeologizácii“ derivátov ako neadekvátne stotožnenie dvoch kvalitatívne odlišných procesov.

A tak, zdá sa, možno hovoriť o motivovanosti aj pri derivatémach, aj pri frazémach, a teda popri už spomenutých typoch motivácie (imitatívna, paradigmatická, sémantická, slovotvorná, syntaktická) postulovať ako osobitný typ motiváciu frazeologickú. Z povahy vecí však vyplýva, že slovotvorná motivácia ako princíp týkajúci sa jednoslovného pomenovania a frazeologická motivácia ako atribút viacslovnej lexikálnej jednotky sa navzájom vo viacerých smeroch líšia. Za najvážnejší pokladáme spomenutý rozdiel medzi dvojdimenzionálnosťou slovotvornej a trojrozmernosťou frazeologickej motivácie. Na úrovni

³ Potvrdilo sa to kurióznym spôsobom na seminári z lexikológie v II. ročníku FF UPJŠ v Prešove asi r. 1987, keď nikto zo študentov kombinácie slovenský jazyk – dejepis (!) nepoznal význam frazémy *turecké hospodárstvo*.

výrazu je ďalej evidentný rozdiel v tom, že motivačnými zložkami derivátom sú morfémy, resp. morfematické komplexy (aj slovotvorný základ – ak ním nie je koreňová morféma – aj slovotvorný formant pozostáva zväčša z viac ako jednej morfémy), teda nesamostatné komponenty, kým motivačnými zložkami frazém sú slová, teda výrazovo samostatné komponenty, ktorých samostatnosť sa relativizuje až v dôsledku ich integrovanosti vo frazéme. Z toho vyplýva ďalší rozdiel: kým onomaziologická štruktúra derivatémy je vďaka „štandardizovanej“, modelovej kombinácii morfematických komplexov pomerne zreteľne rozčlenená, táto členitosť je vo frazémach oveľa menej zreteľná (dá sa chápať ako rozčlenená napr. v ustálených prirovnaniach typu *krásna ako obrázok*, *spať ako medveď*, resp. v spojeniach typu *obrátiť naruby*, *obísť nasucho*, *lahké dievča*, *zlatá mládež*);⁴ sémantika väčšiny frazém sa však napriek ich formálnej členitosti vníma globálne, vcelku: *vytriet' niekomu kocúra*, *vziať nohy na plecia*, *pozerať na niekoho/niečo cez prsty*, *ovisol mu nos* atď. Modelovosť derivátom tvorí ďalší rozdiel medzi slovotvornou a frazeologickou motiváciou. Motivovanosť derivatémy je typová, daná príslušnosťou do slovotvorného typu a slovotvornej kategórie, rozdiely môžu byť len v jej intenzite, podmienenej – metaforicky povedané – dĺžkou dráhy, ktorou prešiel derivát alebo kompozitum po „ekliptike“ demotivačného cyklu (o pojme pozri Ondrus – Horecký – Furdík, 1980, s. 138 – 139). Motivovanosť frazémy je prevažne individuálna, v každej frazéme realizovaná osobitne,⁵ pričom nezáleží na tom, či ide o frazému novovzniknutú alebo už dávnejšie existujúcu, porov. *zahrať niečo do autu*, *pretrhnúť cieľovú pásku*, *reklamný trik*, *bežať treťou kozmickou rýchlosťou* vz. *mať maslo na hlave*, *hádzat' perly sviniam*, *nech to parom berie* a i. Preto možno tvrdiť, že frazémy väčšmi podliehajú demotivácii ako derivatémy: zaradenosť do typu *viac* „drží“ jednotku ako individuálne postavenie.

Pri uvažovaní o vzťahu slovotvorby a frazeológie sa vynára ešte rad ďalších problémov. Možno napr. spomenúť výskum slovotvornej motivovanosti komponentov frazém a v súvislosti s tým aj jav, ktorý by sa dal nazvať vnútro-

⁴ Tu, pravda, ide o problematiku vzťahu syntaktickej a frazeologickej motivácie; bolo by ju treba osobitne spracovať, presahuje však tematiku tejto štúdie.

⁵ Sú však frazémy, pri ktorých určitá typovosť existuje. „Vedle individuálneho významu... lze uvažovat i o významu strukturním, resp. strukturně závislém, který je v obecné poloze přítomen vždy v celém typu idiomů téže struktury“ (Čermák, 1985, s. 196, tam pozri aj prehľad hlavných typov juxtaponovaných binominálnych frazém v češtine; treba však podotknúť, že aj tam sa popri štandardných predstaviteľoch daného typu vyčleňujú aj jednotky neštandardné, od typu *viac* či menej individuálne odchylné).

frazeologickou slovotvorbou (tvorenia typu *hlava-nehlava*, *škoda-preškoda*, *podobrotky-pozlotky*, *pravda pravdúca*, *ísť do spiša*, *do tretice všetkého dobrého* a i.), frazémy ako motivanty derivatém a rozsah defrazeologickej slovotvorby v jednolitých jazykoch (porov. Popov, 1972; popri už uvádzaných príkladoch zo slovenčiny možno uviesť napr. bohaté defrazeologické slovotvorné hniezda v maďarčine, napr. *kétségbe esni* – *kétségbeesett*, *kétségbeesés*, *kétségbeeső* atď., v nemčine tvorenie expresívnych činiteľských mien od frazém, napr. *Türklinken putzen* – *Klinkenputzer*, *in die Hose scheissen* – *Hosenscheisser* a i., pozri o tom Sisák, 1983) a rad ďalších námetov. Z množstva naskytajúcich sa otázok sa nám zdal kľúčovým práve problém motivácie z hľadiska obidvoch konfrontovaných hraničných oblastí lexiky. Naznačené otázky môžu dať impulz na ďalšiu takúto medzioblastnú konfrontáciu.

Literatúra

- ČERMÁK, F. 1985. *Frazeologie a idiomatika*. In: Filipec, J. – Čermák, F.: Česká lexikologie. 1. vyd. Praha, Académie 1985, s. 166 – 231.
- DOKULIL, M. 1962. *Tvoření slov v češtině. I. Teorie odvozování slov*. 1. vyd. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962. 264 s.
- DOLNÍK, J. 1990. *Lexikálna sémantika*. 1. vyd. Bratislava, Univerzita Komenského 1990. 304 s.
- FURDÍK, J. 1981. *Slovotvorne motivované slovo ako jazykový znak*. In: Jazykovedné štúdie. 16. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1981, s. 145 – 148.
- GLOVINSKAJA, M. J. 1972. *Morfemnaja členimost' slova v sviazi s jeho frazeologizaciej*. In: Aktualnyje problemy russkogo slovoobrazovanija. Red. A. N. Tichonov. 1. izd. Samarkand, Samarkandskij gosudarstvennyj universitet im. A. Navoi 1972, s. 88 – 94.
- GUIRAUD, P. 1967. *Les locutions françaises*. 3ème éd. Paris, Presses Universitaires de France 1967. 126 s.
- HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol. 1989. *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Veda 1989. 436 s.
- Krátky slovník slovenského jazyka*. Red. J. Kačala. 1. vyd. Bratislava, Veda 1987. 592 s.
- KUCHAŘ, J. 1963. *Základní typy struktur pojmenování*. Slovo a slovesnost, 1963, roč. 24, č. 2, s. 105 – 114.
- MIKO, F. a kol. 1989. *Frazeológia v škole*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 232 s.
- MLACEK, J. 1977. *Slovenská frazeológia*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977. 120 s.
- MOISEJEV, A. I. 1981. *Osnovnyje voprosy slovoobrazovanija v sovremennom russkom literaturnom jazyke*. 1. izd. Leningrad, Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta 1987. 280 s.

- ONDRUS, P. – HORECKÝ, J. – FURDÍK, J. 1980. *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 232 s.
- PAULINY, E. 1981. *Slovenská gramatika. Opis jazykového systému*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 232 s.
- POPOV, R. N. 1972. *Slovoobrazovanie na počve frazeologičeskich jediníc*. In: Aktual'nyje problemy russkogo slovoobrazovanija. Red. A. N. Tichonov. 1. izd. Samarkand, Samarkandskij gosudarstvennyj universitet im. A. Navoi 1972, s. 53 – 63.
- SAUSSURE, F. de. 1989. *Kurs obecné lingvistiky*. Přel. F. Čermák. Praha, Odeon 1989. 468 s.
- SISÁK, L. 1983. *Expresivita slova v súčasnej nemčine v porovnaní s ukrajinčinou (názvy osôb)*. Bratislava, Univerzita Komenského 1983. [Kandidátska dizertačná práca.]
- Slovník slovenského jazyka*. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968, 6 zv.
- STRAKOVÁ, V. 1985. *Morfematická strukturace sémantických obsahů. Nástin derivací typologie*. 1. vyd. Praha – Třinec, Ústav pro jazyk český 1985. 152 s.
- ZENKOV, G. S. 1969. *Voprosy teorii slovoobrazovanija*. 1. izd. Frunze, Kirgizskij gosudarstvennyj universitet 1969. 166 s.

Pôvodne publikované:

- FURDÍK, J.: *Princíp motivácie vo frazeológii a v derivatológii*. In: Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej. Red. M. Basaj – D. Rytel(ová). Warszawa, Slawistyczny ośrodek Wydawniczy 1994, s. 7 – 14.

Slovotvorná motivácia medzi ostatnými typmi lexikálnej motivácie

Saussurova téza o arbitrárnosti jazykového znaku sa dnes považuje za jednu z axiém modernej jazykovedy. Sám Saussure však, zrejme vedomý si fundamentálneho dosahu tejto tézy, postavil ako jej korektív tézu o relatívnej motivovanosti: „Pouze část znaků je arbitrární: u jiných dochází k jevu, který umožňuje v arbitrárnosti rozlišovat stupně, a nepotlačovat je přitom: *znak může být relativně motivovaný*“ (Saussure, 1916/1996, s. 160). Prečo je to tak? Pretože „vše, co souvisí s jazykem jakožto systémem, vyžaduje, aby bylo posuzováno z tohoto hlediska, lingvisty téměř nepovšimnutého: z omezení arbitrárnosti. Je to ten nejlepší základ. Celý systém jazyka spočívá vlastně na iracionálním principu arbitrárnosti znaku, a kdyby se uplatňoval bez omezení, vedl by ke krajním komplikacím. Naši myslí se však podařilo do jistých partií znakové masy zavést princip řádu a pravidelnosti, a právě to je úlohou relativní motivovanosti“ (1916/1996, s. 162).

Saussure jednoznačne postuluje absolútnosť arbitrárnosti a relatívnosť motivovanosti. Toto tvrdenie donedávna takmer nikto nespochybňoval. Súhlasil s ním aj autor týchto riadkov, keď napísal, že „slovotvorná motivovanosť je špecifickým prípadom arbitrárnosti slovných znakov“ (Furdík, 1993, s. 33). Pri tomto všeobecnom súhlase sa však nebrali do úvahy dve mimoriadne dôležité okolnosti. Na jednu z nich upozornil J. Dolník: „O absolútnej arbitrárnosti označujúceho vo vzťahu k označovanému môžeme hovoriť len v súvislosti s izolovaným jazykovým znakom, t. j. vtedy, keď abstrahujeme od súvzťažných znakov ... jazykový znak nevytrhnutý zo svojho elementárneho, prirodzeného vzťahu k iným znakom nemôže byť absolútne arbitrárny“ (Dolník, 1990, s. 148). Druhou okolnosťou, na ktorú sa – pokiaľ nám je známe – doteraz neupozornilo, je fakt, že Saussurov pohľad na jazykový znak je semaziologický (t. j. od formy k obsahu) a nie onomaziologický (t. j. od obsahu k forme). Zo semaziologického hľadiska naozaj možno tvrdiť, že napr. zvukový rad K-R-A-V-A nie je v nijakej príčinnej súvislosti so zvieraťom, na označenie ktorého sa používa. Na otázku „Čo je to KRAVA?“ samotný zvukový rad nijakú odpoveď nedáva. (To je mimochodom aj pádna záporná odpoveď na unilateralistické chápanie jazykového znaku; zvukový rad sám nemôže byť znakom, stáva sa ním až v spojení so psychickým obsahom, ktorý je výsledkom „spracovania“ denotátu v ľudskom vedomí.) Z tohto hľadiska je teda každý jazykový znak nepochybne arbitrárny. Je taký aj vtedy, keď ním je napr. odvodené alebo zložené slovo. Na otázku „Čo je to LEKVÁROVNÍK?“ sa zo slovotvornej

štruktúry slova možno dozvedieť nie *odpoveď*, iba *nápoveď* informácie o de-notáte („niečo lekvárové“), aj to len vtedy, keď komunikant už pozná význam základového slova. Lenže tým už dané slovo prestáva byť izolované – tým sa potvrdzuje správnosť citovaného Dolníkovho tvrdenia. Aj keď je to teda zdanlivo paradoxné, jazykový znak sa nekonštituuje postupom od formy k obsahu. Známe latinské „Forma dat esse rei“ neplatí v tom zmysle, že by forma vytvárala vec. Naopak, vec musí existovať, aby poznatok o nej bolo možné sformovať. Teda téza o arbitrárnosti má svoje oprávnenie pri postupe od formy k obsahu, stráca však platnosť pri postupe od obsahu k forme, ktorý je však adekvátny procesu semiózy (názorne o tom svedčí napr. priebeh onomaziologického reťazca znázornený v diele Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny – Horecký a i., 1989, s. 20). Onomaziologický prístup však vedie k presne opačnému výsledku ako je Saussurovo tvrdenie: **nie arbitrárnosť, ale motivovanosť jazykového znaku je absolútna**. Arbitrárnosť platí len pre izolovanú jednotku, aj to len z pohľadu od formy k obsahu.

Jazykoveda sa od tézy (nebolo by príliehavejšie povedať: od dogmy?) o arbitrárnosti odpútava len postupne. Zisťuje sa čoraz viac typov pomenovaní, v ktorých je arbitrárnosť obmedzená a ktoré teda možno zaradiť medzi motivované. Za „klasické“ možno považovať vymedzenie troch typov motivácie: zvukovej (imitatívnej), morfolologickej (slovotvornej) a sémantickej (transpozickej) (porov. Dokulil, 1962, s. 103; Furdík, 1993, s. 19). Uplatnenie onomaziologického pohľadu na viacslovné („združené“) pomenovania viedlo k názoru o existencii syntaktickej motivácie (Kuchař, 1963). Za osobitný typ motivácie možno pokladať frazeologickú motiváciu (Furdík, 1994). Veľmi dôležité je formulovanie elementárneho typu motivácie lexém, nazvaného paradigmatickou motiváciou (Dolník, 1990). V tomto chápaní sa motivácia definuje takto: „Motiváciou slova sa rozumie nepriamy alebo priamy kauzálny vzťah medzi jeho formálnou (výrazovou, materiálou, zvukovou) a významovou (ideálnou) zložkou, ktorý je podmienený vzťahom slova k paradigmaticky súvzťažným slovám daného jazyka“ (1990, s. 149).

Túto koncepciu považujeme za rozhodujúci obrat v histórii úvah o protikladných, ale zároveň komplementárnych princípoch arbitrárnosti a motivovanosti lexikálnych znakových jednotiek. Odtiaľto je už len krôčik k dôslednému výkladu lexikálneho subsystému ako organizovanému súboru lexém mnohonásobne vzájomne spätých sieťou základných i nadstavbových lexikálnych motivácií. Vychádza sa pritom zo spomenutých dvoch zásad:

- a) neizolovanosť lexémy,
- b) onomaziologický prístup k lexéme.

„Poznať motiváciu slova znamená vedieť odpovedať na otázku, aká vlastnosť slova umožňuje vyjadriť daný význam, t. j. prečo práve táto forma vyjadruje daný význam“ (Dolník, 1990). Základnou otázkou smerovanou na lexému teda nie je otázka „Čo je X?“, lež „Prečo sa X volá tak?“ A odpoveď na takto položenú otázku existuje takmer pre každú lexikálnu jednotku príslušného jazyka. O lexikálnej motivácii možno navyše uvažovať ako o inherentnej vlastnosti všetkých lexém, ktoré sú súčasťou systému lexikálnej zásoby. Pod lexikálnou motiváciou chápeme:

- a) Možnosť odpovedať na otázku „Prečo sa X volá tak?“
- b) Vlastnosť ako sieť vzťahov medzi lexikálnymi jednotkami.

Takýmto spôsobom vymedzená lexikálna motivácia je vnútorne diferencovaná. Ak sa pokúsime zostaviť typológiu lexikálnej motivácie, môžeme uvažovať o nasledujúcich typoch:

- 1. Základné typy motivácie:
  - 1.1. elementárna – paradigmatická
  - 1.2. špecifikované:
    - 1.2.1. fónická (imitatívna)
    - 1.2.2. morfológická
    - 1.2.3. sémantická
    - 1.2.4. **slovotvorná**
    - 1.2.5. syntaktická
    - 1.2.6. frazeologická
    - 1.2.7. onymická.
- 2. Nadstavbové typy:
  - 2.1. pragmatické:
    - 2.1.1. expresívna
    - 2.1.2. štylisticko-stratifikačná
    - 2.1.3. sociolektická
    - 2.1.4. teritoriálna
    - 2.1.5. temporálna
    - 2.1.6. individualizačná
  - 2.2. vonkajšie:
    - 2.2.1. kontaktovej
    - 2.2.2. abreviačná.

Príklady uvedené v tabuľke na s. 396 ukazujú prítomnosť a interakciu jednotlivých typov lexikálnej motivácie v daných lexémach. Vidíme, že najmenej typov sa nachádza v lexémach patriacich do centra lexiky. Na druhej strane je

zrejme ústredná funkcia slovtvornej motivácie. Tá spolupracuje s fónickou motiváciou v slovách patriacich do reprodukčného typu onomaziologickej kategórie (termín pozri u M. Dokulila, 1982): porov. slov. *kuku-čka*, *krá-kať*, *haj-ať*, *haj-uš-kať*, *mrm-lať*; s morfológickou motiváciou (feminatíva, kategórie vidu a stupňovania, flektivizačné formanty pri skratkách a prevzatých slovách), s motiváciou sémantickou (tu možno spomenúť deriváty, ktoré sa v poľskej lingvistike nazývajú asociačnými derivátmi; porov. Nagórko, 1998, s. 173 n.), syntaktickou (späťosť viacslovných pomenovaní a univerbizácie, ale aj fakt, že komponenty viacslovných pomenovaní sú v absolútnej prevahe slovtvorne motivované – v slovenčine sa to týka 80 % adjektívnych a 56 % substantívnych komponentov; porov. Horecký et al., 1989, s. 34), frazeologickou (otázka tzv. intrafrazeologickej a defrazeologickej derivácie; porov. Furdík, 1994), onymickou (dištingtívna funkcia formantov: slov. *Petr-ík* – *Petr-ovič* – *Petrik-ovič*, poľ. *Now-ak* – *Nowak-owski*, rus. *Иван-ов* – *Иван-ков*, patronymické formanty ap.), aj so všetkými typmi nadstavbových motivácií. Z toho vyplýva, že slovtvornú motiváciu možno pokladať za najuniverzálnejší typ lexikálnej motivácie.

Navyše, lexikálna motivácia je dynamický jav: trvá, mení sa, zaniká. **Dynamiku lexikálnej motivácie** charakterizujeme termínmi: *etymologická* (*genetická*) a *synchronná motivácia*, *demotivácia*, *remotivácia* a *transmotivácia*. Lexikálna motivácia sa prejavuje rôznou silou – lexikálna jednotka môže byť motivovaná jednoducho alebo viacnásobne (porov. tabuľku na s. 396).

Literatúra

- DOKULIL, M. 1982. *Dva příspěvky k odvozování sloves*. Naše řeč, 1982, roč. 65, č. 1, s. 1 – 11.
- DOLNÍK, J. 1990. *Lexikálna sémantika*. 1. vyd. Bratislava, Univerzita Komenského 1990. 304 s.
- FURDÍK, J. 1993. *Slovtvorná motivácia a jej jazykové funkcie*. 1. vyd. Levoča, Modrý Peter 1993. 200 s.
- FURDÍK, J. 1994. *Princíp motivácie vo frazeológii a v derivatológii*. In: *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*. Red. M. Basaj – D. Rytel(ová). Warszawa, Slawistyczny ośrodek Wydawniczy 1994, s. 7 – 14.
- HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol. 1989. *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Veda 1989. 436 s.

- KUCHAŘ, J. 1963. *Základní rysy struktur pojmenování*. Slovo a slovesnost, 1963, roč. 24, č. 2, s. 105 – 114.
- NAGÓRKO, A. 1998. *Zarys gramatyki polskiej (ze słowotwórstwem)*. Wyd. 3. Warszawa, PWN 1998. 318 s.
- SAUSSURE, F. de. 1989. *Kurs obecné lingvistiky*. Přel. F. Čermák. Praha, Odeon 1989. 468 s.
-

Východiskové práce:

- FURDÍK, J.: *Motywacja słowotwórcza między innymi typami motywacji leksykalnej*. In: *Słowotwórstwo a inne sposoby nominacji*. Materiały z 4 konferencji Komisji Słowotwórstwa przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów (Katowice 27 – 29 września 2000 r.). Eds. K. Kleszczowa – L. Selimski. Katowice, Wydawnictwo Gnome 2000, s. 59 – 62.
- FURDÍK, J.: *Typy lexikálnej motivácie*. In: *Jazykovedný zborník*, 1997/1998, roč. 17/18, s. 24 – 27.

Posledný odsek je mierne upravený.

Lexikálna jednotka	Typ motivácie													
	Par.	Fón.	Morf.	Sém.	Slovotvor.	Synt.	Fraz.	Onym.	Expr.	Soc-strat.	Teritor.	Temp.	Indiv.	Kontakt.
dub „strom“	+													
dub „drevo“	+			+										
dubček	+				+									
Dub	+			(+)				+						
Dubček	+			(+)	(+)			+						
Dubčeková	+		+		+			+						
dub letný	+				+	+				+				
chlap ako dub	+					+	+		+					
zadubený „hlúpy“	+			+	+				+					
dupať	+	+			+									
trolejbus	+				+									+
troleják	+				+					+				
do tretice všetkého dobrého	+				+	+	+		+					
švábka „zemiaky“	+				+						+			
Strana demokratickej ľavice	+				+	+		+						
SDĽ	+							+						+
SDĽ-ka	+		+		+			+						+
antiglobalizačný	+				+							+		+
odkabátovať	+				+								+	
helfpapier „ťahák“	+			+	+				+	+				+
lučba „chémia“	+				+							+		
kukučka	+	+			+									
krákať	+	+			+									
konsenzus	+									+				+
konsenzuálny	+				+					+				+
hajať	+	+			+				+	+				
písať	+													
napísať	+		+											
prepísať	+		+		+									

III. O ŠTYROCH OSOBNOSTIACH SLOVENSKEJ JAZYKOVEDY

Tvorenie slov v diele Martina Hattalu

Na prvý pohľad by sa zdalo zbytočným želať si, aby sa raz aspoň v náčrte zachytili dejiny náuky o tvorení slov, ako sa to už urobilo v poľskej jazykovede (pozri Puzynina, 1964; Grzerorczykowa, 1964; Kawyn-Kurzowa, 1964). Veď staršia slovenská jazykovedná produkcia i ako celok je nebohatá; ak by sa z nej vybrali práce a pasáže venované takejto pomerne špeciálnej a čiastkovej problematike, výsledok by bol azda ešte skromnejší. Myslíme však, že takáto zmienka by bola iba povrchným zdaním. Od prvých pokusov o kodifikáciu spisovnej slovenčiny stála v popredí otázka konštituovania a kompletizovania jej slovnej zásoby; to nevyhnutne muselo vyvolať záujem o slovotvorné problémy. A tak slovotvornej problematiky ani nie je v staršej slovenskej jazykovednej literatúre tak málo, ako by sa na prvý pohľad mohlo usudzovať. Od Bernoláka cez Štúra, Hodžu Hattalu, Ct. Zocha, Godru i gramatikov matičného obdobia až po Czambla a jeho súčasníkov je v starších dielach o slovenčine dostatok pasáží a zmienok o problémoch tvorenia slov, i keď tieto problémy sa podávali často pod inými názvami, ba dokonca sa podávali v celkom iných súvislostiach. Pritom, ako sa ukázalo už vo výskumoch a hodnoteniach práce A. Bernoláka, Ľ. Štúra alebo M. Hattalu (pozri Habovštiaková, 1964; Blanár, 1956; Jóna, 1953; Horecký, 1971; zb. Martin Hattala, 1971; Blanár – Jóna – Ružička, 1974; Kondrašov, 1974), niektoré z týchto postrehov a pozorovaní majú svoju poznávaciu, ba vedeckú hodnotu a obstáli by aj v kritike dnešnej náuky o tvorení slov.

1. Nie všetky zložky jazykovedného odkazu M. Hattalu majú rovnakú hodnotu. Právom vysoko oceňujeme jeho syntax, ale v morfológii, vrátane tvorenia slov, je jeho dielo rozpornejšie. Aj v tejto oblasti však dospel Hattala k niektorým záverom, ktoré majú trvalú hodnotu a korešpondujú i s poznatkami dnešnej jazykovedy. Možno to zistiť aj pri analýze tých častí jeho diela, ktoré sa týkajú tvorenia slov.

Hattala najsústavnejšie vyložil svoje pojmávanie tvorenia slov v Srovnávací mluvnici jazyka českého a slovenského (Praha 1857 – ďalej SM). V Mluvnici jazyka slovenského (I, Budapešť 1864 – ďalej MJS) vynechal všetky podrobnejšie rozborov slovotvorných problémov a v časti Nauka o tvaroch uvádza iba niekoľko základných téz, ktoré potreboval pri bližšom osvetlení tvaroslovných poznatkov.¹ Ale aj v SM tvorí slovotvorná problematika len relatívne

¹ Hattala plánoval venovať tvoreniu slov osobitnú prácu, ako to vysvitá z jeho poznámky: „Majúc tvorenie slov *inou príležitosťou* (zvýraznil J. F.) osobitne vyložiť, vezmeme ho tu len natoľko do úvahy, nakoľko by ináčej ohýbanie slov zostalo temným alebo ináč nedostatočným“ (MJS, s. 56). Pokiaľ nám je známe, k podrobnejšiemu spracovaniu slovotvornej problematiky sa už Hattala nedostal.

malú časť diela, asi osminu jeho celkového rozsahu. Sú to však významné partie, dotýkajúce sa niektorých základných lingvistických pojmov i základných pojmov samotnej Hattalovej jazykovednej teórie, preto ich nemožno obísť bez povšimnutia.

Hattalove názory na tvorenie slov sa dosiaľ podrobnejšie neskúmali. Krátko ich charakterizuje J. Horecký na začiatku svojej práce Slovo tvorná sústava slovenčiny v prehľade staršieho slovenského slovo tvorného bádania (Horecký, 1959, s. 15 – 16). Zisťuje, že Hattala pri vyčleňovaní slovo tvorných prípon pracoval – podobne ako Štúr – na hláskoslovnom základe; rozoznával napr. samohláskové slovo tvorné prípony v slovách *sláv-a*, *slov-o* a pod. a ne-odôvodnene hľadal v radoch odvodenín slovesných tvarov – neurčitku, supína (*s-mr-t'*, *bi-tva*), trpného prídavia (*sta-n*, *sy-n*) alebo prídavia minulého činného (*sí-la*). Táto stručná charakteristika postačuje pre účely Horeckého práce; slovo tvorná problematika v Hattalovom jazykovednom diele je však bohatšia a jej vývinové súvislosti mnohostranejšie. Otázky tvorenia slov tvoria závažnú súčasť Hattalových individuálnych jazykovedných koncepcií; sú determinované jeho chápaním iných stránok jazyka, ale ich aj spätne ovplyvňujú. Zároveň Hattala zaujíma svoje miesto vo vývine náuky o tvorení slov v slovenskej i českej jazykovede; kriticky nadväzuje na dovtedajšie tradície, snaží sa uplatňovať metodologické východiská súvekeho jazykovedného myslenia a v niektorých črtách anticipuje i ďalší vývin tejto jazykovednej oblasti. Náš príspevok sa pokúša interpretovať Hattalove názory na otázky slovo tvorby z dvoch hľadísk: z hľadiska ich miesta v sústave Hattalových jazykovedných koncepcií a z hľadiska ich miesta vo vývine náuky o tvorení slov.

2. **Hattalove teoretické východiská.** V nadväznosti na domácu tradíciu v oblasti tvorenia slov mohol Hattala vychádzať predovšetkým zo závažných prác J. Dobrovského (porov. Dostál, 1953; Hauser, 1959); pre slovenčinu existovali dva úctyhodné pokusy o opis jej slovo tvorných prostriedkov – Bernolákova Etymologia (porov. o nej Habovštiaková, 1968, s. 206 – 218) a obširná slovo tvorná časť Štúrovej Nauky reči slovenskej, vychádzajúca z Dobrovského (porov. Blanár, 1956; Jóna, 1966). Hattala, zdá sa, využil Bernolákove a Štúrove podnety iba v malej miere. Jeho vzťah k Dobrovskému je protirečivý. V úvode k SM sa veľmi kriticky vyslovuje o Dobrovského koncepciách v náuke o tvorení slov; vyčíta mu jednak závislosť na mechanistických názoroch nemeckej „empirickej“ školy, reprezentovanej J. Ch. Adelungom,² jednak neadekvátne vymedzenie hraníc medzi koreňom, kmeňom

---

² O pomere Dobrovského slovo tvornej teórie k Adelungovým koncepciám i k domácej slovo tvornej tradícii (o. i. k Bernolákovi) porov. v cit. prácach A. Dostála a P. Hausera.

a príponami pri slovotvornej analýze.³ No v niektorých bodoch, napr. pri výklade tvorenia slov kompozíciou a i., sa Hattala nemohol vyhnúť konfrontácii s Dobrovského závermi a často i preberaniu niektorých jeho myšlienok (pozri o tom ďalej).

Za východiská svojich výkladov o tvorení slov označuje Hattala práce P. J. Šafárika (SM, s. XIX), ale nepriamo aj F. Miklosicha a A. Schleichera (SM, s. XVI). Osobitosťou Hattalových výkladov o tvorení slov je sústreďenie sa prevažne na formálnu, a to predovšetkým hláskoslovnú stránku; najmä pri tvorení podstatných mien necháva bokom fakt, že slovotvorba je javom formálno-obsahovým, že spájanie slovotvorných prostriedkov má svoju sémantickú stránku, že výsledkom slovotvorných procesov sú lexikálne jednotky s istou sémantickou stavbou a že utvorené slová s rovnakou formálnou štruktúrou majú aj isté spoločné významové prvky. Práve v tom, zdá sa, je jadro Hattalových odchýlok od Dobrovského, ale aj od Bernoláka a Štúra. Aj im sa síce dnes vyčíta, že zoskupujú slovotvorné prostriedky (najmä odvodzovacie prípony) mechanicky podľa hláskoslovných hľadísk, ba dokonca podľa abecedy (porov. Hauser, 1959, s. 45 – 46; Horecký, 1959, s. 15; Letz, 1943, s. 196; Habovštiaková, 1968); všetci však vo väčšej alebo menšej miere prizerajú na význam, ktorý utvoreným slovám dodávajú slovotvorné prostriedky, predovšetkým prípony. Hláskoslovný pohľad, hľadanie hláskoslovných responzií medzi príbuznými slovami so silným dôrazom na historické súvislosti je charakteristickou črtou tejto etapy vývoja historicko-porovnávacej jazykovedy, ktorý bol v jeho období moderný.⁴ No z hľadiska vývoja náuky o tvorení slov bola takáto orientácia v porovnaní s výsledkami dovtedajších bádání objektívne krokom späť.

3. Miesto tvorenia slov. V. Blanár konštatuje, že Hattala „má väčší zmysel pre dôkladné triedenie jazykových faktov ako Ľudovít Štúr“ (Blanár, 1963, s. 104). Snaha o dôsledné členenie a klasifikáciu analyzovaných javov je jednou zo základných metodologických predností Hattalových základných jazykovedných prác, i keď jeho klasifikačné kritériá boli často iba vonkajšie a nepostihovali skutočné systémové vzťahy v jazyku. Hattalovo zaradenie tvorenia slov je príkladom takejto snahy o klasifikáciu jazykovedných disciplín. Keďže

³ „(Dobrovský) ... v nauce své o tvoření slov na př. měl velmi často kořenem, co je pouze kmenem; kořenovým anebo kmenovým živlem, co příponě náleží, a naopak“ (SM, XV).

⁴ Je charakteristické, že Hattala sa pri kritike Dobrovského názorov na tvorenie slov odvoláva na „pokroky jazykozpytu nášeho času“, keď mu vyčíta, že „o povaze a rozmanitých proměnách hlásek ... proti těm, kteří na jeho stanovisku neuvázli, jmenovitě proti p. Šafaříkovi a Miklošičovi, přirozeně velmi málo znal“ (SM, XV).

podľa neho „cíllem jazyka je přede vším věta, všechno ostatní ale jen prostředkem k dosažení cíle tohoto“ (SM, s. V), za základnú jazykovednú disciplínu pokladá náuku o vetách. Do náuky o slove zahŕňa hláskoslovie (chápe ho však osobitne: vymedzenie predmetu je blízke vymedzeniu predmetu morfológie⁵) a tvaroslovie. „Nauka o tvaroch slov ... zanáša sa hlavne odvodzovaním, skladaním a ohýbaním slov, vykladajúc spôsoby, ktorými sa vôbec korene a pne na slova menia“ (MJS, s. 56). Aj z tejto klasifikácie vidno, že Hattala nemal na mysli lexikologickú, resp. sémantickú stránku tvorenia slov. Podľa neho pôvod a podstata všetkých troch procesov – odvodzovania, skladania i ohýbania – sú rovnaké: všetky „záležia vlastne vo spojovaní dvú lebo i viacej živlov v jeden celok“ (MJS, s. 56). Skladanie sa od ostatných postupov líši tým, že sa pri ňom spájajú „živly“, „z ktorých každý i mimo složenia čili o sebe podnes niečo znamená“ (MJS, s. 57), kým pri ohýbaní aj pri odvodzovaní ide o spojenia prípon „o sebe nič neznamajúcich“ (MJS, s. 57) s koreňmi alebo pňami. Je pritom zaujímavé, že Hattala zaraďuje prechýľovanie substantív (práve tak ako stupňovanie adjektív) k ohýbaniu. „Prechýľovať znamená meniť pne slov dľa rodu. Skloňovanie zase je menenie dľa čísla a pádu“ (MJS, s. 59). Je to originálna myšlienka, zjednocujúca formálne postupy, ktorými sa menia gramatické kategórie podstatných mien. Pravda, Hattala nepobadal, že prechýľovanie nemá takú všeobecnú kategoriálnu platnosť ako skloňovanie.

Vo výklade rozdielu medzi ohýbaním a odvodzovaním je medzi SM a MJS istá odlišnosť. Hoci výklad v SM je obširnejší a zdanlivo aj teoreticky prehľbenejší, vymedzenie v MJS je bližšie k dnešnému chápaniu a adekvátnejšie jazykovým faktom. Podľa formulácie v SM odvodzovaním je „také proměňování kořenů a nebo i pňů, kterým základné tvary slov, a sice: u jmen a zámen nominativ, u sloves infinitiv povstávají“ (SM, s. 109), kým „všecky ostatní proměny, které tyto a podobné stálé tvary slov co členy vět podstupují, ... jmenujeme vůbec ohýbáním“ (Tamže). Tu teda Hattala nechápe nominatív a infinitív ako jeden z tvarov lexémy, hoci „reprezentatívny“, ale ako základný a ostatné tvary ako sekundárne. Morfémy nominatívu a infinitívu nie sú teda preňho gramatickými, ale odvodzovacími príponami. Odtiaľ teda vyviera Hattalova myšlienka o samohláskových príponách v slovách ako sláv-a, slov-o, kuř-e atď., kritizovaná J. Horeckým (pozri vyššie).

---

⁵ „Jak v odvozování, tak i v ohýbání hlásky slov rozmanitě se mění ... Zákony, podle kterých se tyto a podobné proměny u spojování přípon s kořeny anebo kmeny, zhusta i v kořenech samých dějí, jsou předmětem hláskosloví čili nauky o hláskách“ (SM, s. 109). Porov. s tým vymedzenie predmetu morfológie v Morfológii slovenského jazyka (1966, s. 26).

Názor o sekundárnosti tvarov slovesa a substantíva voči infinitívu a nominatívu bol však aj v tom čase prekonaný. Prekonáva ho i sám Hattala. V SM je ešte jeho stanovisko rozporné: hovorí o základných tvaroch, ale zároveň cituje so súhlasom tézu F. Boppa, že nominatív je roveň iným pádom (SM, s. VIII). V MJS však už rieši celú problematiku inak a jeho riešenie je v zhode s dnešným chápaním. Odvodzovanie i skladanie tu chápe ako prípravu, predstupeň ohýbania. Podľa definície v MJS „odvodzovaním menujeme tvorení (sic) pňov ohýbania schopných“ (s. 56), pripájaním prípon ku koreňom alebo pňom (s. 56), kým „ohýbaním menujeme spojovanie prípon ohýbacích s pňami odvedenými a složenými alebo kratšej: menenie pňov odvedením a složením vzniklých čo čiastok viet“ (s. 57). Tu sa teda už nominatív a infinitív ako základné tvary nespomínajú, ba v ďalšom Hattala jednoznačne hovorí, že „všetky pády pochádzajú od pňa a ne od nominatívu, jakomsa v doterajších mluvniciach našich zväčša učí“ (MJS, s. 59 – 60). Tým sa aj Hattala dopracoval k mienke, ktorú vyslovil už L. Štúr (1846, s. 46) a ktorá sa aj dnes všeobecne prijíma. Možno oprávnenne predpokladať, že Štúr priamo ovplyvnil vývin Hattalových názorov na túto otázku.

4. **Slovotvorné zložky slova.** Bolo by zaiste anachronizmom hľadať u Hattalu binaristický pohľad na slovotvornú stavbu slova. Jeho analýza zložiek slova skôr pripomína dnešnú morfematickú analýzu. Hattala pri svojom postupe berie do úvahy významové i formálne kritériá, takže jeho metóda až prekvapujúco pripomína dnes prijímanú metodológiu morfematického rozboru. Zreteľne to vidno pri jeho vymedzení koreňa: východiskom je rozbor „několika podobná ponětí vyražejících slov“, pri ktorých možno zistiť, že v nich „jistá částka co jádro a základ, na kterém hlavně ponětí spočívá ... vystupuje na jevo, kdežto ostatní částky jejich jen k rozlišování základného ponětí slouží“ (SM, s. 108). Veľmi cenný a aj dnes platný je Hattalov postreh, že koreň i „peň“ sú výsledkami analýzy, teda abstrakciami a nie samostatnými jednotkami. Podľa Hattalu k základnej čiastke slova (teda ku koreňu) sa dostaneme, „vyluštíme-li ji myslí co jádro ze slova“; pritom „pamatovati ... sluší, že kořen a peň nejsou nic skutečného, než i ten i onen samé odtáženiny ze slov co částek vět, kde pně vždy jistým způsobem skloněnými anebo časovanými spatřujeme“ (SM, s. 108, zvýraznil J. F.). Porovnajme s tým konštatáciu J. Ružičku, súhlasne citovanú J. Horeckým, že „morféma nie je samostatná jednotka v systéme jazyka, ale je iba výsledkom rozboru gramatických tvarov, ktoré majú svoju samostatnosť v jazykovom systéme ako nositelia syntaktických funkcií“ (Ružička, 1950, cit. podľa J. Horeckého, 1964, s. 9).

Korene delí Hattala na materiálne (slovesné) a formálne (zámenné). Je príznačné, že slovesné korene pokladá za základ, z ktorého vznikajú všetky

„materiálne“ slová, t. j. substantíva, adjektíva i slovesá. To logicky vyplýva z jeho koncepcie: ak centrom, „jádrom, podstatou celej vety“ je sloveso, aj jadrom „materiálneho“ slova ako čiastky vety je slovesný koreň, z ktorého vznikajú substantíva a adjektíva prostredníctvom menných tvarov slovesa (MJS, s. 57). A tu sme pri vysvetlení druhej Hattalovej osobitosti v náuke o tvorení slov: hľadania infinitívnych, supínových a participiálnych prípon v slovách ako *sy-n*, *by-t*, *stre-la*. „Tvary týchto slovesa ustavične do oboru jmen zabíhají a nejedna z nich stávají se znova slovesy“ (SM, s. 163). Táto myšlienka je logickou súčasťou Hattalových úvah o slovese ako centrálnom slovnom druhu, ale nebola v súlade so živými, objektívne jestvujúcimi slovotvornými vzťahmi.

Odvodzovacie prípony podľa Hattalu sú len formálnymi prostriedkami na tvorenie „přov ohýbania schopných“, pričom samy osebe nič neznamenujú, hoci pôvodne aj ony boli autosémantickými slovami. Sémantickú stránku odvodzovania si Hattala vo väčšine prípadov – najmä pri podstatných menách – nevšímá. Ešte aj pri analýze takých sémanticky priezračných odvodenín, ako sú substantíva s príponami *-tel'* a *-dlo*, všíma si nie ich význam, ale ich etymológiu a iba z nej vyvodzuje činiteľský, resp. nástrojový význam derivátov (SM, s. 157). Viac si všíma sémantiku derivátov pri rozbere tvorenia prídavných mien; aj v ich odvodzovacích príponách hľadá predovšetkým prípony príchastí (*vis-u-tý*, *kamení-tý*, ba dokonca i pri zjavnom desubstantíve *mědě-ný*), ale pokúša sa vymedziť aj spoločné významové črty odvodenín: *kamení-tý* „kamením hojně opatřený“, pod. *bahnitý*, *bradatý*, *lidnatý*, *bahnistý* atď. Niektoré definície skoro pripomínajú vymedzenie slovotvorného typu: „Dle obdoby *měděný* tvořená přídavná jména slují hmotnými, na př. *dřevěný*, *hliněný*...“ (SM, s. 212). Podobne sa pokúša vymedziť aj významové skupiny adjektív tvorených inými príponami (*-ný*, *-ový*, *-ní*); tieto charakteristiky zväčša obstoja aj dnes. Zdá sa, že tam, kde Hattala samostatne pracoval so živým jazykovým materiálom a nebol zaťažený historizujúcim pohľadom prevzatým zo súvekej odbornej literatúry, prichádzal k postrehom, ktoré vcelku adekvátne postihovali základné vlastnosti skúmaného jazykového materiálu.

Predponu vymedzil Hattala pomerne úzko: „Ku předponám počítáme nerozlučitelné čili o sobě neužívané předložky: ob, pa, pra, pře, roz, slov. i raz a pro, proti, pre; su proti s, vz, a vy“ (SM, s. 162). Zdá sa, že ho ovplyvnilo porovnanie s nemčinou; z ďalšieho textu totiž vysvitá, že Hattala robí analógiu s nemeckými odlučiteľnými a neodlučiteľnými predponami. takéto chápanie, pravda, má svoje dôsledky aj pri vymedzení základných slovotvorných postupov: za predponové odvodzovanie pokladá len tvorenie „nerozlučiteľnými“ predponami, kým ostatné prípady prefixácie priraduje ku kompozícii.

5. Slovo tvorné postupy. Už sa tu spomenulo, ako Hattala odlíšil odvodzovanie a skladanie. Samo odvodzovanie však člení ďalej. Podľa neho možno hovoriť o troch spôsoboch, „ako sa koreň pňom a peň slovom môže stať“.

a) vnútorne – púhou zmenou korenej samohlásky, napr. *plet* od *plet* v *plet-u*, *mor* od *mr* v *mŕ-íti*;

b) zovnútorne – spojením predpôň a prípon s koreňom alebo pňom, napr. *vid* – *zá-vis-t'* – *zá-vist-ný*;

c) vnútorne a zovnútorne spolu: *po-tok* – *tek* v *tek-u*.

Prvý druh tohto tvorenia nazýva i stupňovaním a tvrdí, že nemecký ablaut je mu podstatou podobný; pravda, historická orientácia mu znemožňuje poznať, že alternácie v slovo tvornom základe sú iba druhotným, sprievodným javom pri odvodzovaní.

Pri rozbere tvorenia slov skladaním je Hattala relatívne najviac spätý s domácou tradíciou, konkrétne s Dobrovským; možno však vystopovať i jeho vlastný prínos k tejto problematike. Týka sa to najmä troch charakteristických čŕt: vymedzenia vzájomného vzťahu členov zloženiny, porovnania produktívnosti tvorenia slov kompozíciou v slovenčine (resp. češtine) a nemčine a zaradovania predponových derivátov medzi zloženiny.

a) Hattala v zhode s tradíciou hovorí o prvej časti kompozita ako o určovacom, o druhej časti ako o základnom slove (*časopis*, *rybolovec*, *blahoslaviť*). Nerozvádza však otázku slovnodruhovej povahy častí kompozít, ako to robí napr. Bernolák alebo Dobrovský (porov. Hauser, 1959, s. 49 – 50; Bernolák, 1964, s. 480 n.).

b) Hattala upozorňuje na to, že v našom jazyku sa kompozitá využívajú menej ako v nemčine, a uvádza i základné spôsoby tvorenia pomenovaní, ekvivalentných nemeckým kompozitám (*knihař* – *Buchbinder*, *hlavní město* – *Hauptstadt*). Oboje možno nájsť už u P. Doležala a J. Dobrovského (Hattalovu závislosť na Dobrovskom dokumentujú dokonca rovnaké príklady – porov. Hauser, c. m.; SM, s. 70), ale Hattalovou osobitosťou je jednak upozornenie na možnosť ekvivalentu proti nemeckému kompozitu v podobe adnominálneho pádu (*masť na vlasy* – *Haar-salbe*), ale najmä zoskupenie jednoslovných derivátov ako ekvivalentov za nemecké kompozitá podľa najčastejších prípon (*knihař* – *Buchbinder*, *řezbář* – *Bildhauer*; podobne uvádza i substantíva s príponami *-árna*, *-írna*, *-ovna*, *-ec*, *-inec*, *-ník*, *-ice*, *-ina*, *-isko/-iště* atď.) To je opäť dôkaz o tom, že Hattala poznal živé vzťahy v slovo tvornom systéme; pravda, apriórny metodologický prístup mu miestami prekážal v ich adekvátnom výklade.

c) Hattalov postoj k predponovým odvodeninám bol ovplyvnený práve takýmto apriórnym postojom. Vychádzal, pravda, z tradičného zaradovania derivátov (najmä predponových slovies) medzi kompozitá; tak postupoval pred ním už Bernolák i Dobrovský (tamže; porov. i Bernolák, 1964, s. 484). Obidvaja

však tam zarad'ovali len predponové slovesá a z podstatných mien iba deriváty typu *nadkachlí* (Bern.), *nádvoří* (Dobr.), dnes hodnotené ako prefixálno-sufixálne odvodeniny; pri substantívach typu *návod*, *přepis* (Dobr.), *násip*, *nápis*, *préřah* (Bern.) obaja upozorňujú na ich odvodenosť od slovies.⁶ Hattala však pokladá aj substantíva typu *důkaz*, *příchod*, *úraz* atď. za kompozitá (SM, s. 19).

6. **Vplyv na jazykovú teóriu a prax.** Hattalove slovotvorné výklady sú zväčša teoretické, bez priameho zreteľa na jazykovú prax a kodifikáciu spisovnej normy. Tvorenie slov v jeho chápaní nie je súčasťou praktickej, ale systematickej gramatiky.⁷ Pravdepodobne preto nezaradil túto problematiku ani do MJS; avizované širšie spracovanie tvorenia slov v slovenčine nerealizoval (pozri pozn. 1). Bola to pre kodifikáciu lexikálnej normy spisovnej slovenčiny závažná medzera, pretože pri prudkom rozvoji jej slovnej zásoby v matičných rokoch chýbali usmerňujúce kritériá. V Hattalových prácach napriek teoretickému a historizujúcemu zacieleniu slovotvorných partií bolo možno nájsť niekoľko závažných poznatkov s dosahom pre praktickú slovo tvorbu. Boli to napr. jeho upozornenia o obmedzenej produktivite tvorenia slov kompozíciou, jeho odmietavé stanovisko k tvoreniu adjektív príponou *-ní* (*dnešní*, *denní*, *noční* atď., porov. SM, s. 214 – 216), jeho vymedzenie slovotvorných typov adjektív a i. V jazykovej praxi matičného obdobia sa tieto Hattalove názory neuplatnili pravdepodobne preto, lebo ich publikoval iba v SM a nezahrnul ich do MJS. Túto medzeru sa snažili vyplniť autori dvoch praktických gramatík, ktoré sa v matičnom období popri Hattalovej používali na Slovensku najčastejšie: J. Viktorin (1862, s. 11 – 12, 25 – 27, 67 – 69) a F. Mráz (1864, s. 6 – 8, 49 – 50, 67). Vychádzali síce zo zásad obsiahnutých v SM, ale zväčša ich nepochopili a podávajú ich skreslene. Tak napr. z tézy, že všetky korene sú jednoslabičné, vyvodzujú obidvaja autori nesprávny záver, že stavba slova je záležitosťou slabiky. Viktorin dokonca prináša základné poznatky o stavbe slova (koreň, kmeň, predpona, prípona) v paragrafe Von der Aussprache der Sylben und Wörter. Mráz, hoci uvádza tézu o jednoslabičnosti koreňov, vzápätí spomína korene *br*, *dch*, *mr*, *tk*, teda bez nositeľa slabičnosti. U Mráza sú zvlášť badateľné rozpaky v tom, ako historizujúce Hattalove výklady pedagogicky únosne spracovať. Prínosom oboch gramatík je však uvádzanie spôsobov tvorenia deminutív a augmentatív; v spomínaných Hattalových gramatikách sa im nevenovala pozornosť.

---

⁶ Bernolák (1964, s. 462) chápe takéto substantíva ako deriváty od foriem imperatívu.

⁷ Bol to zrejme v tom čase rozšírený náhľad (podobné konštatovanie o Dobrovskom pozri u A. Dostála, 1953, s. 143 – 144); jeho korene sú pravdepodobne v nemeckej jazykovede, v ktorej sa takéto chápanie sčasti udržalo dodnes (porov. Henzen, 1957, s. 3).

Nedostatok teoretickej opory pri tvorení nových lexikálnych jednotiek nepriaznivo ovplyvnil rozvoj slovnej zásoby slovenčiny v maticných rokoch. V niektorých oblastiach (najmä v umeleckom a odbornom štýle) sa totiž pri tvorení nových pomenovaní precenili slovotvorné možnosti slovenčiny; prejavilo sa to v hromadnom neologizovaní a vo vzniku celých radov sémanticky a štylisticky nediferencovaných slovotvorných synonym pre jeden designát (porov. Blanár, c. d., s. 113 – 116). Pokúsili sme sa ukázať, že Hattalovo dielo bolo mohlo mať v mnohom pozitívny a usmerňujúci vplyv. Možno len ľutovať, že sa podnety obsiahnuté v jeho prácach dostatočne nevyužili.

7. **Záver.** Hattalu teda možno hodnotiť aj v oblasti slovotvorby ako jazykovedca, ktorý poznal súvekú jazykovednú teóriu a metodológiu a pri jej aplikácii sa usiloval vybudovať si sústavný, logicky súvisiaci, ucelený pohľad na jazykové fakty. Je paradoxné, že práve snaha o dôsledné uplatnenie vtedajších „moderných“ teoretických postulátov mu niekde bránila vidieť reálne proporcie v živom jazykovom systéme. Trvalú hodnotu majú Hattalove poznatky tam, kde vychádzal nie z historizujúcej schémy a apriórnych myšlienkových konštrukcií, ale zo živého jazykového materiálu (tvorenie prídavných mien a slovies, vymedzenie a utriedenie ekvivalentov za kompozitá). Pri všetkej kritickosti teda možno Hattalov prínos aj v náuke o tvorení slov oceniť pozitívne.

Literatúra

- BERNOLÁK, A. 1964. *Etymologia vocum slavicarum*. In: Gramatické dielo A. Bernoláka. Na vydanie pripravil a preložil J. Pavelek. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1964, s. 426 – 530.
- BLANÁR, V. 1956. *Ludovít Štúr ako jazykovedec*. Slovenská reč, 1956, roč. 21, č. 3, s. 146 – 168.
- BLANÁR, V. 1963. *Vývin spisovnej slovenčiny v maticných rokoch*. In: Matica slovenská v našich dejinách. Red. J. Mésároš – J. Kropilák. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963, s. 94 – 116.
- BLANÁR, V. – JÓNA, E. – RUŽIČKA, J. 1974. *Dejiny spisovnej slovenčiny*. 2. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974. 256 s.
- DOSTÁL, A.: *Práce Josefa Dobrovského o tvoření slov*. In: Josef Dobrovský 1753 – 1953. Sborník studií k dvoustému výročí narození. Ed. B. Havránek – J. Dolanský. Praha, ČSAV 1953, s. 130 – 155.
- GRZERORCZYKOWA, R. 1964. *Słowotwórstwo w językoznawstwie polskim XIX wieku*. Prace filologiczne, 1964, 18, cz. 3, s. 203 – 222.
- HABOVŠTIÁKOVÁ, K. 1963. *Bernolákovo jazykovedné dielo*. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968. 443 s.
- HAUSER, P. 1959. *Dobrovského práce o tvoření slov a domácí mluvnická tradice*. In: Sborník VŠP v Praze. Jazyk – literatura I. Praha, Slovenské pedagogické nakladatelství 1959, s. 25 – 54.

- HENZEN, W. 1957. *Deutsche Wortbildung: Sammlung kurzer Grammatiken Germanischer Dialekte*. 2. vyd. Tübingen, Max Niemeyer Verlag 1957. 306 s.
- HORECKÝ, J. 1959. *Slovotvorná sústava slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959. 218 s.
- HORECKÝ, J. 1964. *Morfematická štruktúra slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1964. 194 s.
- HORECKÝ, J. 1971. *Slovenská lexikológia 1. Tvorenie slov*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 254 s.
- JÓNA, E. 1966. *Štúrovské základy slovenského slovníka*. Slovenská reč, 1966, roč. 31, č. 2, s. 69 – 75.
- KAWYN-KURZOWA, Z. 1964. *Kształtowanie się metod analizy słowotwórczej w językoznawstwie polskim XX wieku*. *Prace filologiczne*, 18, cz. 3, 1964, s. 223 – 241.
- KONDRAŠOV, N. A. 1974. *Vznik a začiatky spisovnej slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Veda 1974. 284 s.
- LETZ, B. 1943. *Kmeňoslovné úvahy*. 1. vyd. Turčiansky Svätý Martin, Matica slovenská 1943. 256 s.
- Martin Hattala. 1821 – 1903*. Materiál z konferencie konanej v Trstenej dňa 21. a 22. októbra 1970. Red. J. Ružička. Trstená, Prípravný výbor osláv 600 rokov mesta Trstenej a 100 rokov Gymnázia v Trstenej 1971. 96 s.
- Morfológia slovenského jazyka*. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.
- MRÁZ, F. 1864. *Slovenská mluvnica pre gymnázia, reálky, praeparandie a vyššie oddelenia hlavných škôl*. Viedeň 1864. 185 s.
- PUZYNNINA, J. 1964. *Słowotwórstwo w gramatykach staropolskich*. *Prace filologiczne*, 1964, 18, cz. 3, s. 180 – 202.
- RUŽIČKA, J. 1950. *Rozbor a triedenie gramatických tvarov*. Jazykovedný sborník Slovenskej akadémie vied a umení, 1950, roč. 4, s. 100 – 112.
- ŠTÚR, L. 1846. *Nauka reči slovenskej*. 1. vyd. Prešporok, Nákladom Tatrína 1846. 214 + XII s.
- VIKTORIN, J. 1862. *Grammatik der slovakischen Sprache*. 2. vyd. Pest, Lauffer und Stolp 1862. 269 + XII s.

Východiskový materiál:

- FURDÍK, J.: *Tvorenie slov v diele Martina Hattalu*. In: Martin Hattala. 1821 – 1903. Materiál z konferencie konanej v Trstenej dňa 21. a 22. októbra 1970. Red. J. Ružička. Trstená, Prípravný výbor osláv 600 rokov mesta Trstenej a 100 rokov Gymnázia v Trstenej 1971, s. 67 – 73.

Doplnené údajmi z:

- FURDÍK, J.: *Tvorenie slov v diele Martina Hattalu*. In: Furdík, J.: *Z teórie tvorenia slov a konfrontačnej gramatiky*. [Habilitačná práca.] Prešov, Filozofická fakulta Univerzity P. J. Šafárika, Katedra slovenského jazyka 1975, s. 28 – 46.

Oporný pilier slovenskej jazykovedy (O nedožitej osemdesiatke prof. Eugena Paulinyho)

„V štruktúre teda nechápeme jednotlivé časti osihotene, ale vždy iba vzhľadom na vzťahy, ktoré má daná časť k ostatným častiam a k celku. Napr. úlohu, funkciu a vlastnosti oporného piliera gotickej katedrály nepoznávame z neho samého, ale iba v súvislosti s ostatnými časťami katedrály. Len v porovnaní so stenami, oblokmi, klenbou a s celkom konštrukcie zistíme zmysel a funkciu oporného piliera. Len tak sa nám stane jasným, že len vďaka sústave oporných pilierov môže byť hmotnosť stien gotickej katedrály odľahčená, môžu tam byť vysoké obloky, celá stavba vytiahnutá do výšky, môže tam byť veľa svetla, vzduchu a priestoru, krížová klenba...“ Touto pasážou zo *Slovenskej fonológie* (1979, s. 63 – 64) nám poskytol dnes už takmer desať rokov medzi nami fyzicky (ale iba fyzicky!) neprítomný prof. E. Pauliny titul aj východisko spomienkovej úvahy pri jeho nedožitom okrúhlom výročí (nar. 13. 12. 1912). Ak sa kritickému pozorovateľovi zdá paralela slovenskej jazykovedy s gotickou katedrálou neúmerne nadnesená, treba mu pripomenúť, že mnohé z týchto architektonických skvostov sa stavali dlhé desaťročia, formovali sa postupne, ich štruktúra sa dotvárala i obmieňala pri premáhaní prekážok kladených pri stavbe nepravosťou čias, nevhodnosťou miesta, nedokonalosťou tvorcov, materiálu i realizátorov. Takouto stavbou v procese sa nám zdá aj slovenská jazykoveda. Vo všetkom je nehotová, nedotiahnutá, neraz vinou nepravíkov i nekompetentných pseudoodborníkov aj neštruktúrne roztrieštená. Veľké zjavy od Bernoláka cez Štúra, Hattalu po Czambala však vytvorili jej solídne základy, na ktorých mohli vyrásť diela jej ozajstných oporných pilierov. Azda nebude veľmi diskutabilné, ak za takéto piliere slovenskej jazykovedy 20. storočia označíme dovŕšiteľa mladogramatizmu J. Stanislava, priekopníka štrukturalizmu J. Nováka a rozvíjateľa i syntetika štruktúrneho výskumu slovenčiny v jej vývine i súčasnosti E. Paulinyho.

Prof. Pauliny sa pri svojej šesťdesiatke vtipne i hlboko „vyspovedal“ o svojich jazykovedných koreňoch a začiatkoch (Kedy som sa rozhodol stať sa lingvistom. Slovenský jazyk a literatúra v škole, 1972/1973, s. 122 – 124). Podľa vlastného vyjadrenia ho už ako gymnazistu uchvátila pravidelnosť, logická stavba a priehľadnosť latinčiny. „Vtedy som svojím kvintánskym rozumčekom pochopil, že jazyk je vnútorne vyvážená stavba, že je to štruktúra“ (s. 123). Pri prekladaní latinských klasikov „som sa zamiloval v septime do slovenčiny“ (tamže). Na univerzite ho takto „chytila“ staroslovienčina

svojou prísnu zákonitosťou, pripomínajúcou v niečom latinčinu, i blízkosťou „nášmu starému slovenskému jazyku“ (tamže). Dialektologický výskum, do ktorého sa na filozofickej fakulte zapojil pod vedením V. Vážneho, prinášal mu zážitky objaviteľských úspechov i hlboké poznanie spôsobu života, mentality aj sociálneho položenía slovenských dedinských ľudí. V tomto spoločenskom kontexte on, študent „československého jazyka“, pochopil aj vykonštruovanosť a principiálnu nepravdivosť čechoslovakistických teórií. „Tu som sa stretal napospol s ľuďmi, ktorí to učene nerozoberali, ale ktorým bolo celkom jasné, že sú Slováci, tak jasné, ako to slnko, čo nad nimi svietilo“ (tamže). Priam do nadšenia ho doviedol výrok jednoduchého gazdu z hriňovských lazov: „Toto, ten náš jazyk, to by si mau národ brániť“ (s. 124). Zároveň sa zoznamuje s teoretickými východiskami štrukturalizmu pražskej školy: „Tvrdo ma chytila štrukturálna metóda jazyka (sic – J. F.) a nové názory na spisovný jazyk a jeho kultúru a pestovanie“ (tamže). O týchto názoroch, ale aj o sociologických problémoch jazyka, o jeho logickej stránke, o štrukturálnej psychológii atď. vedel so svojimi kolegami neúnavne diskutovať, „škriepiť sa“, ako to sám charakterizuje. Nepriznáva sa jednoznačne ku konkrétnej osobnosti ako k svojmu učiteľovi, i keď spomína na gymnáziu M. Knapa, na univerzite najmä V. Vážneho a v teórii B. Havránka. Končí však pochybovačne: „Učiteľov som v skutočnosti mal. Ale kto ozaj bol mojím učiteľom?“

Táto autocharakteristika vari dosť jednoznačne vymedzuje hlavné črty Paulinyho vedeckej osobnosti, ako sa v jeho diele ukázali naplno rozvinuté. Chápanie jazyka ako vnútorne vyváženej (alebo skôr k vnútornej vyváženosti asymptoticky smerujúcej) štruktúry, obdiv k národnému jazyku vo všetkých jeho útvaroch a z toho vyvierajúce úsilie o jeho všestranné uchopenie, celoživotná zviazanosť s výskumom slovenských nárečí, v ktorých „keď sa chápu ako organicky zviazané časti rozčlenenej celosti slovenského jazyka, sa odráža vývin slovenského jazyka v úplnosti“ (Fonologický vývin slovenčiny, 1963, s. 5), záujem o jazyk a literatúru predkov Slovákov, najmä o tradície veľkomoravského staroslovienskeho písomníctva, intenzívny výskum vnútorného i vonkajšieho vývinu slovenčiny, hľadanie princípov štruktúrnej organizácie zvukového, morfológického i syntaktického systému súčasného jazyka, priekopnícky pokus o vymedzenie štýlovej diferenciácie spisovnej slovenčiny, „esteticky jemné cítenie umeleckého textu“ a „spájanie odborných hľadísk lingvistiky s estetickým záujmom o literárne dielo tak, že jedno neprekrýva druhé“ (J. Števec, 1983), anticipácia sociolingvistického výskumu slovenčiny a iniciácia jej výučby ako cudzieho jazyka – to všetko a ešte oveľa viac tvorí obsah a náplň Paulinyho mohutného a v slovakistických reláciách univerzálneho diela. E. Pauliny bol doteraz vari posledným slovakistickým lingvistickým polyhis-

torom. Takmer niet v jazykovednej slovakistike oblasti, do ktorej by nebol prenikavo zasiahol. Relatívne najmenej sa venoval výskumu lexiky v širokom zmysle (vrátane slovotvorby, frazeológie, etymológie a onomastiky), azda preto, lebo štruktúrnosť tejto oblasti, ako to sám *expressis verbis* formuloval, „je javom veľmi heterogénnym a nie je štruktúrou v tom zmysle, ako sa o štruktúre obvykle hovorí“ (1962). Ale aj lexike, sémantike a miestami aj niektorým otázkam slovotvorby venoval ne jeden závažný príspevok, napr. Vývin a dnešný stav slovnej zásoby spisovnej slovenčiny (Jazykovedné štúdie, 7, 1963) alebo zásadný referát v diskusii o Slovníku slovenského jazyka (1965). Bola to skrátka osobnosť, ktorá pozitívne poznamenala slovenskú jazykovedu v celom jej panoramatickom rozsahu.

A práve tu sa plasticky ukazuje Paulinyho postavenie oporného piliera. Na čo slovenský alebo slovakistikou sa zaoberajúci lingvista siahne, tam musí – súhlasne alebo polemicky – citovať Paulinyho. Pri sledovaní výskumom vývinu slovenčiny môžeme byť svedkami priam dobrodružných „veľmajstrovských partii“ J. Stanislav – Ľ. Novák – E. Pauliny – R. Krajčovič (len kto v tom bude na takej úrovni pokračovať?). Dnes už takmer legendárna Paulinyho monografia Štruktúra slovenského slovesa (1943) so svojím centrálnym pojmom slovesnej intencie sa stala východiskom rozsiahleho výskumu vyznačeného menami J. Ružičku, F. Mika, J. Kačalu, K. Buzássyovej, J. Horeckého – výskumu, v súvislosti s ktorým sa dnes píše, že „slovenská jazykoveda je intelektuálne pripravená na to, aby vniesla špecifický slovenský vklad do súčasného lingvistického myslenia“ (J. Dolník, Slovenská reč, 57, 1992, s. 186). S členitou a dynamicky menlivou paulinyovskou fonologickou koncepciou sa vyrovnávali a vyrovnávajú J. Ružička, J. Horecký, Á. Král, J. Sabol – väčšinou polemicky, ale práve tvorivá negácia podnecovala v ich vedeckom súperení vznik nových, progresívnych metodologických prístupov. Moderne koncipované Paulinyho dialektologické práce a najmä Dotazník pre výskum slovenských nárečí (1947 – spolu s J. Štolcom) inšpirovali intenzívny dialektologický výskum, ktorého vyvrcholením sa stal monumentálny Atlas slovenského jazyka; ten sa však spätne stal jedným z materiálových východísk posledného, už posmrtné vydaného diela E. Paulinyho Vývin slovenskej deklinácie (1990; o morfológickom zväzku Atlasu ako materiálovom východisku porov. s. 11). Vo výskume dejín spisovného jazyka sa od diela z r. 1948 cez vysokoškolskú učebnicu z r. 1966 až po syntetické Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť (1983) vykryštalizovala koncepcia, ktorá sa dá metodicky porovnávať so špičkovými prácami tohto typu (porov. o tom A. Jedlička, Jazykovedný časopis, 36, 1985, s. 52 – 58), inšpirovala rad historických a materiálových prác slovenských lingvistov (V. Blanár, E. Jóna,

R. Krajčovič, K. Habovštiaková, J. Doruľa a i.) a je zároveň príspevkom i korektívom pri pokusoch o inováciu teórie spisovného jazyka (J. Ružička, J. Horrecký). Tu sa všade prejavuje vplyv oporného piliera na odľahčenie hmotnosti stien, svetlo, vzduch, priestor, klenby...

Témou osobitnej úvahy, ba aj štúdie by mohla byť recepcia a reflexia Paulinyho diel i jeho osobnosti medzi slovenskými lingvistami a v kultúrnej verejnosti vôbec. Nebolo možné neuzať dimenzie i myšlienkovú váhu jeho práce. „Eugen Pauliny je doteraz najvýznamnejším slovakistom a súčasne aj veľmi významným moderným československým vedcom“, napísal o ňom už po jeho fyzickom odchode jeho generačný druh J. Ružička (1985). Zaiste právom. So začudovaním možno čítať od tohože autora o dve strany ďalej karhavú poznámku o tom, že „Eugen Pauliny bol vyhranený a neobvyčajne silný individualista“ a „jeho pracovitý, zložitý a šťavnatý život sa odvíjal na inom brehu“ (tamže, s. 266). Nedá sa pritom nespomenúť na to, čo sa v jubilejných článkoch pri jeho okrúhlych výročiach smelo iba cudne a zátvorkách spomenúť: prof. Pauliny pôsobil na Filozofickej fakulte UK od r. 1946 do r. 1979 „s restávkou v rokoch 1950 – 1953“. Bol predsa presvedčeným štrukturalistom, teda nositeľom „buržoáznej ideológie“... Čo však bolo podstatou paulinyovského štrukturalizmu, to oveľa lepšie vystihol literárny vedec: „Paulinymu sa celok, viac či menej nerozlíšený, mení na systém, na paradigmatickú rozboru, do ktorej sa dosadzuje syntagmatika detailného postrehu. Pauliny je predovšetkým syntetik, schopný vidieť detaily v priemetni zvoleného a nájdeného systému“ (J. Števček, 1983). Systém, detail, tvar, syntéza – sú to kľúčové zložky paulinyovského oporného piliera. Platia preňho tie slávne klasické maximy: nielen „non omnis moriar“, ale aj „exegi monumentum aere perennius“.

Pôvodne publikované:

FURDÍK, J.: *Oporný pilier slovenskej jazykovedy. (O nedožitej osemdesiatke prof. Eugena Paulinyho)*. Slovenská reč, 1992, roč. 57, č. 6, s. 321 – 324.

O ternaristickej koncepcii Ľudovíta Nováka

Jednou z najvzrušujúcejších a možno aj najzáhadnejších, pretože teraz už nedoriešiteľných stránok teoretického myslenia Ľudovíta Nováka je jeho koncepcia ternárnych vzťahov v jazyku, ale nielen v ňom. Je nepochybné, že Novák sám prikladal tejto teórii mimoriadnu závažnosť. Venoval jej do dvoch desiatok štúdií, prednášal o nej na domácich i zahraničných fórach a vracal sa k nej až do posledných rokov svojej publikačnej činnosti. Napriek tomu sa zdá, že jeho teória sa nestretla s patričným ohlasom, ba možno ani s dostatočným porozumením. Je to tým paradoxnejšie, že veľká väčšina teoretických koncepcií Ľ. Nováka (predovšetkým jeho doslova epochálne výklady o konštituovaní slovenčiny ako osobitného jazyka, zhrnuté do diela K najstarším dejinám slovenského jazyka – peripetie s jej publikovaním nemôžu byť súčasťou týchto úvah) bola buď prijatá ako trvalý vedecký prínos, buď uznaná ako plodné východisko ďalšieho rozvíjania alebo síce kritizovaná, ale chápaná ako organická súčasť vývoja vedeckého myslenia. Iba Novákova teória ternarizmu zostala prakticky bez ozveny. Prečo? Vari jeho okolie na ňu nedorástlo? Bola priabstraktná? Bola primálo „lingvistická“? Nemala dostatočnú explikačnú silu a nebola dost' aplikabilná? Bola za súčasného stavu teoretickej lingvistiky neaktuálna? Alebo nebodaj bola iba scestným fantazírovaním? Naozaj zostal jej autor hlasom volajúcim na púšti, bez predchodcu i bez nasledovníka? Potreba odpovedať na tieto otázky je veľmi naliehavá. Ak si akad. Novák pri deväťdesiatom výročí jeho narodenia a osem rokov od jeho odchodu sprítomňujeme ako integrálnu vedeckú osobnosť, nemôžeme túto časť jeho myšlienkového odkazu obísť ako bezvýznamnú epizódu. Treba sa s ňou náročne vyrovnáť, zaujať k nej stanovisko ako k jednej zo závažných teoreticko-metodologických iniciatív slovenského jazykovedného myslenia.

Úvahy o ternárnej koncepcii by sa mali začať niekoľkými otázkami:

1. Kedy Ľ. Novák začal svoju koncepciu vytvárať?
2. Odkiaľ čerpal podnety na jej vytvorenie?
3. V čom je jej podstata?
4. Aké sú jej základné pojmy?
5. Aké sú jej filozofické a metodologické východiská?
6. V akých doménach jazykovedného výskumu ju využíval?
7. Aké výsledky jej uplatňovaním dosiahol?
8. S akými lingvistickými a inovednými výskumnými smerovaniami korešponduje?
9. Čo jej možno vyčítať?
10. Dá sa na ňu v súčasnosti nadväzovať? Ak áno, v akom smere?

Na každú z týchto otázok by bolo možné odpovedať osobitnou štúdiou. Vymedzený čas i priestor dovoľujú iba relatívne stručné, nie detailné a vyčerpávajúce odpovede. Pokus o ne však môže byť východiskom ďalších úvah, ktoré by raz túto takmer detektívnu záhadu uspokojivo vyriešili.

Ad 1. „Prehistóriu“ svojej koncepcie podal sám Ľ. Novák najúplnejšie vo svojej štúdii *K fonologickej štruktúre vokalizmov slovanských spisovných jazykov* (1968b). Podľa jeho údajov po prvý raz s ňou oboznámil lingvistickú verejnosť na syntaktickej konferencii r. 1957 v príspevku *K otázke nulovej syntagmy*; v zborníku z tejto konferencie (Jazykovedný zborník, 4, 1959) však jeho práca nevyšla, podľa jeho vlastného vyjadrenia pre „eufemistický zákaz“ Š. Peciara (Novák, 1969, s. 19). Štúdiu publikoval v zborníku Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave venovanom J. Stanislavovi pri jeho 60. narodeninách (Zborník FF UK, XVI, Philologica, 1964 – v skutočnosti vyšiel r. 1966). V tom čase predniesol podstatu svojej koncepcie aj v Jazykoviednom sdružení v Prahe; tézy tejto prednášky boli uverejnené v bulletinu Jazykovedné aktuality (1965). Zdalo by sa teda, že Ľ. Novák si koncepciu vypracúval niekedy v polovici päťdesiatych rokov. Lenže v štúdii *Axiomatika semiológie lineárnych útvarov* (1969) uvádza: „... kým nevyjde v novej verzii naša knižná štúdia o tejto veci, ktorá vznikla v pôvodnej verzii ešte r. 1947 a mala vyjsť r. 1948, ale potom pre reorganizáciu nakladateľstiev, neskôr z falošnej obavy pred formalizmom, schematizmom atď. nevyšla“ (1969, s. 19 – zvýraznil. J. F.). A pripája poznámku pod čiarou: „Doteraz nevydaná knižná štúdia má nadpis *Úvod do štylistiky* (!! – J. F.) s podnadpisom *Základy náuky o znaku (semiológie)*“ (1969, pozn. 12, kurzíva Ľ. Nováka). Tento rukopis si autor cenil veľmi vysoko. Svedčí o tom v tej istej štúdii ďalšia poznámka pod čiarou, v ktorej sa uvádza: „Sme síce ďaleko od myšlienky, že by náš pokus bol sústavným vybudovaním semiológie ako relatívne samostatnej poddisciplíny sociológie; ale v každom prípade pri všetkej bádateľskej skromnosti po uplynutí dvadsiatich rokov po napísaní doteraz neuverejnenej knižnej štúdie spomenutej tu v pozn. 12 môžeme právom konštatovať, že v porovnaní s inými pokusmi podarilo sa nám pevne stanoviť aspoň axiomatiku semiológie lineárnych útvarov...“ (1969, s. 21, pozn. 22). Pokiaľ nám je známe, táto kniha nikdy nevyšla, autor tohto príspevku osobne nikdy nevidel ani jej rukopis.¹ Ak však pokladáme citované tvrdenia za hodnoverné, vyplývalo by z toho, že

---

¹ Ďakujem doc. PhDr. Františkovi Ruščákovi, CSc., ktorý v diskusii na tomto seminári ako očitý svedok potvrdil existenciu tohto rukopisu. Podľa jeho vyjadrenia je rukopis t. č. v Literárnom archíve Matice slovenskej v Martine. Autor tohto príspevku sa v čase tvorby jeho definitívnej verzie ešte k rukopisu nedostal.

Ľ. Novák zásadne a intenzívne uvažoval o tejto problematike prinajmenej už počas vojnových štyridsiatych rokov, teda uprostred svojej organizačnej zajatosti pri zakladaní Slovenskej akadémie vied a umení a potom vo funkcii posledného predfrontového dekana Filozofickej fakulty Slovenskej univerzity. Po prechode frontu, po skončení vojny a počas prevratných, maximálne kontroverzných udalostí vyúsťujúcich do katastrofy z februára 1948 by podľa týchto indícií bol mal pracovať na príprave tejto „knížnej štúdie“ do tlače. Ak je takáto rekonštrukcia adekvátne, potom idea ternárnosti ako základného princípu semiológie lineárnych (ale či naozaj **len** lineárnych? – J. F.) útvarov zamestnávala myseľ Ľudovíta Nováka od polovice štyridsiatych do polovice osemdesiatych rokov (posledné takto metodologicky založené štúdie mu vyšli r. 1983, pozri Dvonč, 1997, s. 396), teda plných štyridsať rokov!

Ad 2. Za lingvistické východisko svojej koncepcie Novák niekoľkokrát označil dielo F. de Saussura, pričom sa konkrétne odvoláva najmä na pasáž o lineárnej povahe označujúceho (v najnovšie vydanom českom preklade pozri Saussure, 1997, s. 100). Formulačne je Novák blízky Saussurovi (porov. Novák, 1969, s. 19 a Saussure, 1997, s. 100), lenže Saussure myšlienku o trojitosti lineárnych jazykových útvarov nikde ani len nenadhadzuje. Tvrdí, že princíp linearitity „je základní a jeho důsledky jsou nedožrnné ... Závisí na něm veškerý mechanismus jazyka... Proti vizuálním označujícím (například námořním signálům apod.), která mohou vést ke komplikacím hned v několika dimenzích současně, mají akustická označující k dispozici pouze linii časovou, jejich prvky se představují jeden po druhém, tvoří řetěz“ (Saussure, 1997, s. 100). Zároveň však, a to práve pri slabike, na ktorej Novák demonštruje adekvátnosť svojej ternárnej predstavy, Saussure túto vnútornú členiteľnosť sčasti popiera: „... slabika a její přízvuk tvoří jediný fonační akt a *uvnitř něho neexistuje žádná dualita*, pouze různé protiklady k jeho okolí“ (1997, s. 100 – zvýrazil J. F.). Teda Novák prevzal od Saussura iba ideu lineárnosti, kým myšlienka o vnútornej členitosti lineárneho útvaru sa ani u Saussura, ani u predstaviteľov štrukturalizmu v jeho ďalšom vývine nevyskytuje (pravdaže, odhliadnuc od spomínaného zreťazenia sledu fón v súvislom zvukovom jazykovom prejave). Lenže kde Saussure končil, Novák začína: prichádza s úvahou o takom štruktúrnom členení každého lineárneho útvaru, ktoré je tomuto útvaru inherentné a neodňateľne v ňom prítomné. Toto členenie sa podľa neho zakladá na princípe trojitosti.

Ako sa však k tomuto princípu dostal v čase, keď v rozvíjajúcom sa štrukturalizme slávil triumfy „boom“ binarity? Ved' aj lineárny útvar sa dá chápať na princípe binarity, ako vymedzený začiatkom a koncom. Novák však pridal k týmto dvom pojmom tretí – stred. Tým nastáva kvalitatívny zlom. Útvar sa

neuchopuje len zvonku, ale siaha sa do jeho vnútra. Tým sa symetrizuje a dynamizuje. Tri prvky navzájom spolupracujú, navzájom na seba odkazujú, formujú svoj útvar, ba môžu ho zásadne meniť. Trojitosť v dynamickej interakcii, jeden prvok bez druhého nefunguje, navzájom tvoria jednotu. A sme pri tom: inšpiračný zdroj je zrejímavý. Akad. Novák ho nikde explicitne nevyslovil. Hovoril o ňom iba potajomky, pred ľuďmi, o ktorých predpokladal, že im môže dôverovať. V písomnej podobe (*littera scripta manet!*) ho aluzívne naznačil vo dvoch zo svojich mnohých štúdií venovaných tejto problematike (po francúzsky v *Travaux linguistiques de Prague*, 3, 1968a, s. 204, po slovensky v *Jazykovednom zborníku FF UPJŠ v Prešove*, 1968b, s. 25). Keď interpretoval základnú hudobnú stupnicu C dur z hľadiska členenia začiatok – stred – koniec, charakterizoval vzťah začiatočného *c* a koncového *c*¹ takto: „Aby sme použili výraznú obdobu: **je to akoby syn ponášajúci sa na otca**“ (1968 d, s. 25). Hoci o treťom člene sme nenašli ani takéto „inotajné“ vyjadrenie, dovolíme si vysloviť tvrdenie, ktoré je oveľa viac než pravdepodobnou hypotézou: **Novákova ternaristická koncepcia je inšpirovaná teologickým učením o Svätej Trojici.**²

Ternárna koncepcia L. Nováka však má aj druhé východisko. Je ním – **hudba**. O tom akad. Novák aj explicitne hovorí (porov. 1968a, 1968b). S ternárnou koncepciou totiž súvisí aj využitie muzikologických termínov *dominanta* – *subdominanta* (porov. o tom ďalej). Zdá sa nám však, že Novák pri tvorbe jeho koncepcie inšpirovala nielen táto dvojica pojmov z oblasti hudobnej akustiky. Možno predpokladať, že inšpiráciu čerpal aj z oblasti hudobnej formy. Mladý Ľudovít Novák, ktorý sa rozhodoval medzi životnou dráhou jazykovedca a hudobníka, zrejme dobre poznal veľké diela hudobného klasicizmu a vari aj baroka. Diela takých velikánov ako Bach, Mozart a Beethoven (o ktorom, ako je známe, napísal svoju prvú knižne vydanú prácu) sú takmer napospol stavané na ternárnom princípe. Na Bachovej Omši h mol sa osobitne vyzdvihuje vnútorné trojčlenenie jednotlivých častí (Kyrie, Gloria, Credo, Sanctus, Benedictus, Agnus Dei). V dielach Mozarta a Beethovena sa vykryštalizovala klasická sonátová forma, pôvodne troj-, neskôr štvordielna, ale na tú zasa možno aplikovať princíp dominanty a subdominanty. Hudba teda nepochybne poskytla Novákovi myšlienkové východisko pri tvorbe jeho koncepcie až z dvoch prameňov: z hudobnej akustiky a z teórie hudobných foriem. Možno teda zovšeobecniť. Novákova ternárna teória mala tri (!)

---

² Otvorene sa Ľudovít Novák k tomuto inšpiračnému zdroju prihlásil v rozhovore s J. Sabolom a F. Ruščákom v Ľubochni dňa [údaj chýba, pozn. ed.] (videozáznam rozhovoru je v archíve Katedry slovenského jazyka a literatúry Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity).

pramene: 1. Saussurove tézy o linearite jazykových útvarov, 2. teologické učenie o Svätej Trojici, 3. princíp ternarity uplatňujúci sa v hudbe jednak v rámci hudobnej akustiky, jednak v štruktúre klasických hudobných foriem.

Ad 3. Novákova teória vychádza z troch axiomatických tvrdení:

1. *Každý lineárny útvar má začiatok, stred a koniec.*
2. *Koniec je znakom začiatku.*
3. *Znakový vzťah konca k začiatku uskutočňuje sa prostredníctvom stredy, ktorý je funkciou tohto označenia.* (1968b, s. 23).

Hneď na začiatku treba poznamenať, že táto trojaxióma sa do povedomia verejnosti dostala v okyptenej, a preto z vulgarizovanej podobe. Takmer každý, kto sa s ňou dostal do kontaktu, si z nej zachová len prvý výrok. Ten je totiž empiricky najuchopiteľnejší, teda aj najpochopteľnejší. Toto tvrdenie, resp. len jeho časť o začiatku, strede a konci, sa u prijímateľov Novákových textov (písomných alebo ústnych) stalo okrádleným výrazom, neraz iba štylistickou okrasou až frázou bez hlbšie uvedomovaného obsahu.³

Ďalšie dva výroky, nepochybne oveľa abstraktnejšie než prvý, sa akosi vo vedomí percipientov hlbšie neuchytili, hoci tvoria s prvým výrokom nerozlučný celok. Produktívne a tvorivé použitie tejto teórie je možné len pri zohľadnení myšlienkového obsahu všetkých troch teorém vo vzájomnej súvislosti. Nebezpečné je najmä odtŕhať prvý výrok od ďalších dvoch; sám osebe je naozaj len triviálnou konštatáciou, ktorú je takmer nemožné efektívne vedecky rozvíjať. Sám autor si to pravdepodobne dobre uvedomoval. Svoju trojicu (ktorá je vlastne výrazom a stelesnením seba samej) nielen sústavne, priam zaťato opakoval (porov. rad štúdií s takmer rovnakým názvom: Novák, 1969, 1981, 1982a, ale aj v ďalších prácach, v ktorých ju aplikuje na konkrétne jazykové javy), ale ju viackrát aj veľmi názorne graficky predstavil a objasňoval ju aj inštruktívnymi podobenstvami z oblasti hudby, fyziky atď. Bohužiaľ, sám si uvedomoval, že „ani tie nezaručujú s úplnou istotou, že sa nášmu ponímaniu,

³ Na druhej strane však poslúžilo ako pôsobivá básnická pointa v sonete Ladislava Šimona *Venovanie profesorovi Ľudovítovi Novákovi*, publikovanom v jeho básnickej zbierke *Za čo môžeme* (1984, s. 59):

Pamäť tá družka často vrtošivá
nech sa ťa drží nech ťa nepustí
nech sa ti líška nech sa ti aj sníva
pozri sa trochu času na prsty
a na začiatok na stred na koniec
veď ľudský život plynie ako reč

hodne abstraktnému, náležite porozumie“ (1969, s. 19). Rozhodne je však absolútnym nezmyslom tvrdiť o ňom, že „... nikde nevymedzuje svoje východiskové pojmy. Málo vysvetľuje, viac tvrdí“ (Peciar, 1967, s. 308).

Ad 4. Aké sú teda tie východiskové pojmy, ktoré vraj L. Novák „nikde nevymedzuje“?

Pojmy uvedené v prvej axióme (*začiatok, stred, koniec*) je vari zbytočné vysvetľovať, nielen preto, že sú to pojmy každému empiricky známe, ale i preto, lebo sú súčasťou axiomatického tvrdenia, prijímaného bez definície. Závažný problém sa vynára pri druhom výroku: v akom zmysle možno tvrdiť, že koniec je *znakom* začiatku? Nezdá sa nám totiž, že by išlo o znak v saussurovskom poňatí. Mohlo by ísť o ikonický znak v chápaní Ch. S. Peircea (tomu by nasvedčoval už citovaný výrok o „synovi ponášajúcom sa na otca“, porov. vyššie), skôr by sa však dalo uvažovať o spätnej, anaforickej deixii (sám Novák pri hudobnej exemplifikácii priamo hovorí o „spätnej tónovej deixii“, tamže, s. 25). Na inom mieste L. Novák túto spätosť podčiarkuje ešte intenzívnejšie, keď o radení slov v prehovore tvrdí, že „druhé slovo je znakom pre prvé, tretie pre druhé, ale zároveň pre prvé skrze druhé (prostredníctvom druhého), štvrté pre tretie, ale zároveň pre druhé skrze tretie i pre prvé skrze tretie a druhé atď.“ (1969, s. 20). Ak samo slovo je (v saussurovskom poňatí) znakom istého javu mimojazykovej reality, môže byť v prehovore nasledujúce slovo (=znak) znakom tohto znaku? Bohužiaľ, veľmi tu chýba autorovo autentické vysvetlenie, ako treba v jeho teoretickej koncepcii chápať termín *znak*. Aby sa teda dalo s týmto výrokom efektívne pracovať, bolo by ho možné chápať tak, že koniec spätne odkazuje na začiatok, a tým ho vlastne potvrdzuje a upevňuje.

Tretí výrok je z analyzovanej trojice „najzáhadnejší“. Náš pokus o jeho interpretáciu je iba jedným z možných. Vidíme v ňom vlastne tri tvrdenia: 1. medzi začiatkom a koncom existuje vzťah „byť znakom“, 2. tento vzťah sa realizuje prostredníctvom stredy, 3. funkciou stredy je teda „byť realizátorom“. Máme do činenia s typickým prípadom jedno-mnohoznačnej relácie, ako sa vymedzuje v matematickej logike (porov. napr. Tarski, 1966, s. 105). Symbolicky sa takáto relácia zachycuje formulou xRy , alebo aj $x = f(y)$. Ak by sme do tejto formuly dosadili Novákove symboly I = Initium, C = Centrum, F = Finis, potom formula by mala podobu $I = (C)F$. Takýto výklad by bol potvrdením korektnosti Novákovej formulácie. Znejasňuje ho štylizácia, ktorá síce zodpovedá pravidlám štylistiky (neopakovať sa!), ale implicitne predpokladá, že percipient pochopí obsahovú totožnosť vyjadrení „*znakový vzťah*“ a „...*tohto označenia*“. Podľa našej mienky by bolo bývalo vhodnejšie (hoci nepochybne menej elegantné) štylizovať tvrdenie č. 3 takto: *Znakový vzťah konca*

k začiatku sa uskutočňuje prostredníctvom stredy; stred je teda funkciou znakového vzťahu.

K týmto pojmom sa ďalej pridružujú pojmy, ktorými sa vystihuje smerovanie vzťahu vymedzeného spomenutou trojicou tvrdení: poradie empirické (skúsenostné) $I - C - F$, hierarchické (hodnotiace) $I - F - C$, semiologické (znakové) $F - C - I$ a napokon centrálne (stredové, rovnovážne) $C - F - I$ (poradie $C - I - F$ sa odmieta ako nerovnovážne).

Pojmovú sústavu Novákovej koncepcie spoluutvára trojica pojmov z hudobnej teórie, konkrétne zo štruktúry základnej stupnice C dur: *tonika* – *dominanta* – *subdominanta*. Dôležité sú najmä posledné dva pojmy, pretože práve ich prostredníctvom možno vysvetliť dynamiku funkcie stredy (porov. v ďalšom bod 8).

Ad 5. Už z doteraz povedaného možno vyvodiť, že filozoficko-metodologické základy Novákovej koncepcie sú neobyčajne rozmanité. Vychádza sa z jazykovednej teórie, ale tá sa prepája s teológiou, s hudobnou teóriou, s formálnou logikou i s fyzikou (porov. v najrozsiahlejšom výklade – Novák, 1969 – ilustráciu problému na príklade železnej tyče a jej molekulovej skladby, tamže, s. 23 – 24). Pritom má ambície vybudovať na tejto koncepcii novú semiologickú teóriu. Mohla by vzniknúť otázka, či je spojenie týchto východísk dostatočne odôvodnené, či nejde o svojvoľnú a neorganickú miešatinu nesúrodých, navzájom nespojitelných prvkov z „abecedy“ arbitrárne zvolených vedných disciplín. Odpoveď na takúto otázku nevyhnutne musí byť záporná. Nielen preto, lebo takáto metóda uvažovania – presvedčenie o jednote sveta (chápaného v kozmických rozmeroch) danej organizujúcou mocou vyššej bytosti – bola Ľudovítovi Novákovi bytostne vlastná; aj preto, lebo súčasné trendy integrovaných výskumov v najrozličnejších oblastiach vedy (stačí spomenúť kybernetiku, problematiku umelého intelektu, teóriu systémov, synergetiku, teóriu disipatívnych štruktúr, v lingvistike glottochronológiu alebo objav korelácie medzi distribúciou génov a distribúciou jazykov – pozri Krupa, 1995) sú potvrdením takéhoto objektívneho smerovania vedeckých bádání v XX. storočí.

Ad 6. Ľ. Novák sa pokúsil overiť si platnosť svojej koncepcie vo viacerých oblastiach jazykovedy. Keďže východiskom a trvalým ťažiskom jeho lingvistických záujmov bola fonológia v diachrónnom i synchrónnom rozmere, najviac úsilia venoval práve výkladu fónického systému jazyka *sub specie* ternarizmu. Trvalú pozornosť z tohto hľadiska venoval najmä problematike slabiky a vokálov ako centrálnym nositeľom slabičnosti (porov. Novák, 1966; 1968b; 1968c; 1970; 1978a). V tejto problematike sa jeho koncepcia ukázala

ako najefektívnejšia, najpresvedčivejšia a zrejme aj najpriateľnejšia. Treba však upozorniť, že už aj v tejto oblasti zostalo v jeho koncepcii niečo nedopovedané. Kým totiž pri slabike ako nepochybne lineárnom útvere možno trojxiómu aplikovať bez problémov, už pri analýze takých nepochybne paradigmatických čiastkových systémov, ako je vokálny alebo konsonantický systém, sa prechádza z linearitu do priestorovosti. Na tú sa však v axiomatike nepamätalo. Aplikácia tejto koncepcie by teda predpokladala istú transformáciu priestorovosti do lineárnosti. Nie je to nemožné, stačí napr. uviesť u J. Horeckého rozvinutie sémantického trojuholníka do onomaziologického reťazca (porov. Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989, s. 20; mimochodom tento reťazec môže byť pekným príkladom uplatnenia ternárneho princípu na úrovni pomenovania). Problém je skôr teoretický: vyvstáva totiž otázka, do akej miery platí ternárny princíp v paradigmatickej a do akej miery v syntagmatickej. Vzťah medzi paradigmatickou a syntagmatickou zostáva v tejto koncepcii nevyriešený a tie oblasti v Novákových analýzach, kde sa autor dotýka tejto citlivej hranice, sa v priebehu času ukázali ako najspornejšie. Je to dobre viditeľné tam, kde sa Ľ. Novák pokúša o ternárnu interpretáciu morfológických javov (Novák, 1967a, 1967b, 1967c, 1968a, 1975, 1978b). Sporné je v nich najmä široké chápanie „nulovosti“ (porov. 1983); výklad tzv. príznakových a nepríznakových nulových morfém (1975) alebo počiatkových nulových morfém (1978) nie je podľa nášho názoru konzistentný s teóriou ako celkom. Takto sa dá pochopiť aj pomerne jednoznačné odmietnutie Novákovho názoru o existencii tzv. nulovej syntagmy (Novák, 1964, 1967b, 1982; porov. k tomu kritické postoje J. Kačalu a F. Kočiša, 1982, aj u S. Ondrejoviča, 1989).

Ad 7. Výsledky dosiahnuté Novákovou aplikáciou vlastnej koncepcie sú torzovité a nejednoznačné. Najpresvedčivejšie sú výsledky výskumov fónickej roviny. Ternaristickým výkladom sa nepochybne spresnil pohľad na podstatu slabiky z fonologického hľadiska. Presnejšia je aj formulácia o mieste prízvuku vo východoslovenských nárečiach a v poľštine (1979). Pojmy *apokopa* a *synkopa* dobre poslúžili pri vysvetlení podoby slovesných tvarov, najmä imperatívu v slovenčine (1967c). Zásadný je poznatok o sémantizácii kvantít v slovenskom skloňovaní (1968a) a vôbec o schopnosti dĺžky (fyzickej i fonologickej) „spoluvyjadrovať už sama v sebe isté kategoriálne významy alebo i lexikálne významy, prípadne aspoň ich významové odtienky štylisticky využiteľné“ (1980, s. 244). Bohužiaľ, tieto Novákovy zistenia zostali doteraz takmer nepovšimnuté, hoci by sa dali úspešne a produktívne sledovať napr. pri skúmaní alternácií v morfológii a vari ešte vo väčšej miere v slovtvorbe (pozri tu ďalej). Hoci sám Ľ. Novák viaceré ním samým takto

nadhodené otázky nechal otvorené a ďalej ich nesledoval, prípadne ich zasadil do nie celkom adekvátnych a subjektivisticky podávaných súvislostí (jeho pojmy *monumentalizácie* a *monumentálnosti* v cit. diele sú dosť impresionistické a ťažko exaktne overiteľné), predsa rad originálne formulovaných poznatkov o vzťahu výrazu a významu dostáva túto kardinálnu otázku do nového osvetlenia.

Ad 8. Poukázali sme už na pramene Novákovej koncepcie; tie sa dajú pomerne dobre doložiť (pozri bod 3). Nevyhnutne sa však naskytá otázka, či, a ak, tak do akej miery korešponduje táto koncepcia s najsúčasnejšími trendmi v danej vednej disciplíne (teda či má svoju platnosť aj v lingvistiky na samom prelome dvoch tisícročí) aj v inovatívnych súvislostiach. Odpoveď na túto otázku nemôže byť jednoznačná. Zdá sa nám, že Ľudovít Novák v úpornej snahe dostať svoju teóriu do všeobecného vedomia ustavičným opakovaním jej základných téz „prepásol“ optimálny okamih jej rozšírenia demonštrovaním jej aplikability v rozličných konkrétnych oblastiach lingvistiky. S poľutovaním treba konštatovať, že na tých niekoľkých príkladoch, na ktorých sa to pokúsil uskutočniť, lingvistickú komunitu nepresvedčil (porov. v predchádzajúcom bode). Takto sa v súčasnosti pri prehľade súčasného stavu lingvistickej metodológie len okrajovo konštatuje, že popri vytyčovaní binárnych opozícií „uvažovalo sa ale i o multilaterálnych“ (Čermák, 1997, s. 65). Čo sa však týka Novákových ambícií budovať na tejto koncepcii nový semiologickú teóriu, zdá sa, že sa s nedávnym smerovaním semiológie minul doslova „o vlások“. Potvrdzujú to napr. úvahy takého význačného predstaviteľa svetovej semiotiky, akým nepochybne bol R. Barthes. Vo svojom diele *Základy semiológie* (1964, čes. prekl. 1997) sa síce najprv jednoznačne vyslovuje za binarizmus, ba dokonca kladie otázku, „zda binárnosť není univerzální jev a jestliže je univerzální, zda nemá základ v přírodě“ (1997, s. 161), o pár riadkov ďalej však tvrdí: „Opustíme-li oblast ‚logotechnik‘ a vrátíme-li se k oblasti nikoliv umělých systémů, jež nás zde zajímá, *univerzální charakter binárnosti se nám zdá mnohem nejistější*“ (1997 – podč. J. F.) A ďalej: „Binárnost, o které bylo diskutováno ve fonologii a která nebyla neprozkoumána (?? – J. F.) v sémantice, *je velkou neznámou v semiologii*, v níž ještě nebyly zjištěny typy protikladů“ (1997, s. 162 – zvýraznil J. F.). Predpokladá síce existenciu nie troj-, lež štvorčlenných protikladov (*to – to a ono – ani to, ani ono – ono*), tie sa však dajú vysvetliť v rámci Novákovho konceptu *dominanty – subdominanty* (pozri vyššie, bod 4).

Ešte závažnejším svedectvom o aktuálnosti Novákovho ternarizmu je práca iného popredného (hoci u nás bohužiaľ prakticky neznámeho) francúzskeho lingvistu, lexikológa, v 70. rokoch riaditeľa lexikologického centra pri univerzite v Nancy (Centre de lexicologie de l'Université de Nancy) a vedúceho

veľkého lexikografického projektu *Trésor de la langue française* Paula Imbsa. Takmer súbežne s konštituovaním ternárnej koncepcie Ľudovíta Nováka Imbs vypracoval a publikoval hypotézu, podľa ktorej empirická (imanentná) štruktúra lexikálnej zásoby francúzštiny je budovaná *na ternárnom princípe*, vychádzajúcom z časopriestorových univerzálií (Imbs, 1971). Hoci nepracuje s termínmi *začiatok – stred – koniec*, pri každom type vzťahu (priestor, čas, porovnávanie, príčinnno-dôsledkové vzťahy, pronominalita, valencia sloviess, vnútorná a vonkajšia derivácia) predpokladá východisko (*devant-avant*), paralelnosť (*concomitant-simultané*) a zacielenosť (*placé derriere-ultérieur*). „Je tu veľké pokúšenie skúmať, či táto ternárna štruktúra nie je štruktúrou univerzálnou, aplikovateľnou na celú slovnú zásobu, ba aj na gramatické prvky jazyka... Ak by sa táto hypotéza potvrdila faktami, stala by sa vynikajúcim princípom metodologickej analýzy jazyka v tom, čo je v ňom najživšie a zároveň najsystematickejšie“ (tamže, s. 89). Pravda, autor pritom nabáda k opatrnosti: „Odpoveď predpokladá množstvo analýz lexikálneho inventára; jediná výnimka z ternárneho štrukturačného princípu by ho urobila neplatným“ (s. 92). V závere však vyslovuje presvedčenie, že „jazyk sa zásadne a na všetkých rovinách usiluje zasadiť svoje sémantické súbory do ternárnych štruktúr“ (s. 98). Nemôžeme sa tu púšťať do podrobnejšej porovnávacej analýzy Imbovej hypotézy a Novákovej teórie. Tolko však možno poznamenať, že kým Novák vypracúval a rozvíjal svoju teóriu skôr v oblasti „vonkajšej formy“, teda designátora, a z fonickej roviny sa dostával na morfológickú rovinu („exkurz“ na syntaktickú rovinu v podobe tézy o nulovej syntagme musíme považovať za nevydarený), Imbs budoval svoju hypotézu v opačnom, resp. komplementárnom smere: vychádzal z lexikálnej sémantiky a smeroval k slovtvorbe a morfológii. Obidvaja bádatelia však majú spoločné to, že pokladali ternárny princíp za univerzálny, platný pre celý jazykový systém, ba priam za princíp štrukturácie skutočnosti vôbec. Treba pritom povedať, že obidvaja sa k svojim teóriám dopracovali navzájom nezávisle, nepoznali sa ani osobne, ani publikačne. Autor týchto riadkov sa dozvedel o Imbovej hypotéze počas svojho študijného pobytu vo Francúzsku (na univerzite v Besançone) v akademickom roku 1970/1971. Informoval prof. Nováka o nej listom (pravda, písaným na adresu katedry, nie prof. Novákovi osobne) a po návrate aj osobne. Nadviazať osobný kontakt s prof. Imbsom sa mu bohužiaľ nepodarilo a niet správy ani o tom, či sa obaja bádatelia navzájom kontaktovali (pravdepodobne nie). Nateraz nie je známe ani to, aký bol vo francúzskej lingvistike ďalší osud Imbovej hypotézy, či sa na ňu vôbec reagovalo a či ju ďalej rozvíjal buď sám autor alebo iný bádateľ. Tak či onak, ukazuje sa, že problematika ternarizmu bola v šesťdesiatych a sedemdesiatych rokoch v lingvistike aktuálna, ba Ľudovít

Novák túto aktuálnosť už anticipoval. Odvažujeme sa teda tvrdiť, že nebyť izolovanosti slovenských bádateľov a nemožnosti ich osobných kontaktov so zahraničnými vedcami v totalitnom období tzv. socializmu, bola by sa Novákova ternaristická koncepcia dôstojne a rovnocenne zaradila medzi najprogressívnejšie prúdy svetovej lingvistiky a semiológie.

Ad 9. Kritiku Novákovej koncepcie sme v podstate už podali v predchádzajúcich bodoch tejto práce. Vyčítali sme jej nie dostatočný zreteľ na rozlíšenie paradigmatickej a syntagmatickej osi v jazykovom systéme, miestami subjektívny výklad vzťahov a súvislostí medzi javmi, problematické zdôvodnenie tzv. nulovosti z hľadiska danej teórie, nedotiahnutosť niektorých argumentácií aj pričasté opakovanie základných téz namiesto sústavnejšej snahy dokázať silu teórie jej efektívnou aplikáciou. Dovoľujeme si však upozorniť na jedno z kardinálnych nebezpečenstiev takto apodikticky stavaných teoretických koncepcií, pretendujúcich na univerzálnu platnosť: nepokladáme za vhodné zvädzať všetky výskumom zistené systémové vzťahy medzi javmi skutočnosti na jediný všeobjímajúci princíp, ktorý by vylučoval pôsobenie mnohých (aj nateraz ešte nezistených) iných štrukturačných princípov. Dynamika jazyka je výsledkom synergetickej interakcie viacerých, neraz na prvý pohľad aj navzájom protirečivých princípov (porov. Furdík, 1999). Už Archimedes márne hľadal „pevný bod, z ktorého by pohol Zem z miesta“. Zistenie platnosti toho-ktorého štrukturačného princípu by získalo na hodnote zistením hraníc a obmedzení jeho pôsobenia (z toho samozrejme vyplýva aj náš nesúhlas s citovaným tvrdením P. Imbsa o neplatnosti princípu pri jedinej výnimke z neho, pozri vyššie). Ternárny princíp možno pokladať za jeden z dôležitých princípov vnútornej organizácie jazyka predovšetkým na syntagmatickej osi; bolo by vhodné preskúmať, aké je jeho uplatnenie na paradigmatickej osi.

Ad 10. Z povedaného vyplýva aj úvaha o možnej vedeckej produktivnosti Novákovho ternarizmu. Je v ňom nepochybné racionálne jadro: trojčlennosť, pohyb od východiska k cieľu (s potenciálnou možnosťou obráteného smerovania), fixujúce a vyrovnávajúce fungovanie centra, to všetko sa dá odhaliť v mnohých obmenách v najrozličnejších jazykových jednotkách a útvaroch od fonémy až po text, ba až po základné komunikačné situácie (porov. štruktúru komunikačnej siete, napr. Ondruš – Sabol, 1987, s. 31). Ľudovít Novák položil základy takejto interpretácie jazykových javov, ale v jej konkrétnej realizácii zostal vlastne na začiatku. Nie je pritom povinnosťou nadväzovateľov epigónsky (ba nebodaj násilne, prokrustovsky) hľadať a „objavovať“ ternárnu štruktúru v akomkoľvek jazykovom jave; skôr by malo ísť o to, aby sa ternárny

princíp dal využiť pri analýzach takých javov, ktorých podstata a fungovanie sa nedá inými postupmi dosť uspokojivo vysvetliť. Dovoľujeme si uviesť príklad z výskumnej domény autora týchto riadkov – z derivatológie. Dávno sa už ukázalo, že fundamentálny poznatok J. Rozwadowského o binár-nosti slovotvorných štruktúr (Rozwadowski, 1903/1961) v pôvodnej podobe nie vždy zodpovedá jazykovej realite (porov. Furdík, 1969); onomaziologická štruktúra slovotvorne motivovaného slova je aj zo statického, aj z dynamického hľadiska komplikovanejšia. Slovotvorný formant odvodeného slova je formálnym vyjadrovateľom jeho onomaziologickej bázy, slovotvorným základom je vyjadrený jeho onomaziologický príznak. Lenže slovotvorný význam väčšiny derivátov (najmä mutačného typu, ale nielen toho) je úplný až za súčinnosti onomaziologického spoja (porov. Dokulil, 1962), ktorý ako centrálny prvok integruje obidva krajné prvky. Zdá sa nám teda, že binárny výklad je adekvátny pre slovotvornú formu derivátov, slovotvorný význam však má skôr ternárnu štruktúru. Pravda, vec si vyžaduje ďalšie úvahy a analýzy; Novákova teória však môže byť pri nich užitočným podnetom.

Záver. Ternaristická koncepcia Ľudovíta Nováka je dôležitou a doteraz nie celkom docenenou súčasťou jeho lingvistického odkazu. Celý rad objektívnych aj subjektívnych činiteľov spôsobil, že lingvistická verejnosť ju prijímala s rozpakmi, ba miestami („kauza“ nulovej syntagmy) až odmietavo. Pokúsili sme sa ukázať, že napriek všetkému táto teória v čase svojho vzniku korešpondovala so súvekým svetovým lingvistickým myslením. Sme presvedčení, že aj v súčasnosti môže vo viacerých oblastiach lingvistického bádania poskytovať síce náročné, ale plodné a efektívne výskumné podnety.

Literatúra

A. Práce Ľudovíta Nováka citované v texte:

- NOVÁK, Ľ. 1964. *K otázke nulovej syntagmy*. In: Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. 16. Philologica. Bratislava, Univerzita Komenského 1964, s. 99 – 104.
- NOVÁK, Ľ. 1963. *Semiologický rozbor lineárních jazykových útvarů*. Jazykovédné aktuality, 1965, č. 2 – 3, s. 28 – 29.
- NOVÁK, Ľ. 1966. *Caractere périphérique des consonnes dans le systeme phonologique et dans la structure syllabique*. In: Travaux linguistiques de Prague. 2. Les problèmes du centre et de la périphérie du système de la langue. Red. J. Vachek. Prague, Academia 1966, s. 127 – 132.

- NOVÁK, Ľ. 1967a. *Ku gramatickej kategórii osoby*. Jazykovedný časopis, 1967, roč. 18, č. 1, s. 58 – 61.
- NOVÁK, Ľ. 1967b. *O tretej osobe pri impersonáliách*. Jazykovedný časopis, 1967, roč. 18, č. 1, s. 67 – 68.
- NOVÁK, Ľ. 1967c. *Tvorenie imperatívu a kondicionálu*. Jazykovedný časopis, 1967, roč. 18, č. 2, s. 95 – 97.
- NOVÁK, Ľ. 1968a. *Dominante – subdominante en phonologie*. In: Travaux linguistiques de Prague. 3. Etudes structurales dédiées au VIe congrès des slavistes. Red. A. V. Isačenko. Prague, Academia 1968, s. 203 – 213.
- NOVÁK, Ľ. 1968b. *K fonologickej štruktúre vokalizmov slovanských spisovných jazykov*. In: Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae Prešovensis. Jazykovedný zborník. Red. J. Dzurenda. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968, s. 19 – 33.
- NOVÁK, Ľ. 1968c. *La quantité sémantisée, l'accourcissement syllabique et les morphemes zéro dans la morphologie du slovaque et du tchèque*. In: Recueil linguistique de Bratislava. 2. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968, s. 40 – 54.
- NOVÁK, Ľ. 1969. *Axiomatika semiológie lineárnych útvarov*. Slavica Slovaca, 1969, roč. 4, č. 1, s. 18 – 34.
- NOVÁK, Ľ. 1970. *Définition de la syllabe et de ses composants (voyelle, diphtongue, sonore, consonnes)*. In: Proceedings of the Sixth International Congress of Phonetic Sciences, Prague 1967. Red. M. Romportl. Prague, Academia 1970, s. 679.
- NOVÁK, Ľ. 1975. *Príznakové a nepríznakové nulové morfémy v morfológii slovanských jazykov*. In: Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae Prešovensis. Jazykovedný zborník. 4. Red. Ľ. Novák. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1975, s. 53 – 64.
- NOVÁK, Ľ. 1978a. *Definícia slabiky a jej častí*. Slovo a slovesnosť, 1978, roč. 39, č. 3 – 4, s. 230 – 233.
- NOVÁK, Ľ. 1978b. *Morphemes zéro initiaux en allemand*. In: Recueil linguistique de Bratislava. 5. Red. J. Horecký. Bratislava, Veda 1978, s. 71 – 77.
- NOVÁK, Ľ. 1979. *Šprávna formula väčšinového východoslovenského a obdobného inoslovanského prízvuku*. In: Nové obzory. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska. 21. Red. I. Michnovič. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1979, s. 241 – 245.
- NOVÁK, Ľ. 1981. *Výraz monumentalizácie v slovenčine*. In: Studia Academica Slovaca. 9. Prednášky XVI. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1980, s. 241 – 251.
- NOVÁK, Ľ. 1981. *Ešte raz: axiomatika semiológie lineárnych útvarov*. In: Jazykovedné štúdie. 16. Materiály z vedeckej konferencie o sémantike (Smolenice, 14. – 17. januára 1980). Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1981, s. 17 – 22.
- NOVÁK, Ľ. 1982a. *Axiomatics of Semiology of Linear Structures*. In: Recueil linguistique de Bratislava. 6. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1982, s. 185 – 196.

- NOVÁK, E. 1982b. *Nulová syntagma – jazyková realita*. In: Syntax a jej vyučovanie. Zborník referátov z konferencie. Red. J. Oravec. Nitra, Pedagogická fakulta [1982], s. 107 – 110.
- NOVÁK, E. 1983. *Špecifickosť morfológických nulovostí v slovanských jazykoch*. In: Studia Academica Slovaca. 12. Prednášky XIX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1983, s. 373 – 386.

B. Ďalšia citovaná literatúra:

- BARTHES, R. 1997. *Základy sémiologie*. In: Barthes, R.: Kritika a pravda. Přel. J. Čermák, J. Dubský, J. Štěpánková. Praha, DAUPHIN 1997, s. 81 – 181.
- ČERMÁK, F. 1997. *Základy lingvistické metodologie. Nástin hlavních principů na pozadí obecné teorie vědy*. 1. vyd. Praha, Karolinum 1997. 98 s.
- DOKULIL, M. 1962. *Tvoření slov v češtině. I. Teorie odvozování slov*. 1. vyd. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962. 264 s.
- DVONČ, L. 1997. *Slovenskí jazykovedci. Súborná personálna bibliografia slovenských slovákistov a slavistov (1976 – 1985)*. 1. vyd. Bratislava, Veda 1997. 698 s.
- FURDÍK, J. 1969. *O súčasných smeroch slovotvorného výskumu*. Jazykovedný časopis, 1969, roč. 20, č. 1, s. 63 – 78.
- FURDÍK, J. 1999. *Synergická povaha slovotvornej motivácie*. In: Neue Wege der slavistischen Wortbildungsforschung / Novýje puti izučenija slovoobrazovanija slavjanskich jazykov. 2. Tagung der Internationalen Kommission für slawische Wortbildung. Magdeburg 9. – 11. 10. 1997 / Vtoroje zasedanije Meždunarodnoj komisii po slovianskomu slovoobrazovaniju. Ed. Renate Belentschikow(ová). Frankfurt am Main, Peter Lang, Europäischer Verlag der Wissenschaften 1999, s. 73 – 82.
- HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol. 1989. *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Veda 1989. 436 s.
- IMBS, P. 1971. *Note sur la structure lexicale empirique (immanente) du français*. Le français moderne, 1971, roč. 39, N° 1, s. 81 – 100.
- KAČALA, J. 1982. *(Diskusný príspevok)*. In: Syntax a jej vyučovanie. Zborník referátov z konferencie. Red. J. Oravec. Nitra, Pedagogická fakulta v Nitre [1982], s. 161 – 162.
- KOČIŠ, F. 1982. *(Diskusný príspevok)*. In: Syntax a jej vyučovanie. Zborník referátov z konferencie. Red. J. Oravec. Nitra, Pedagogická fakulta v Nitre [1982], s. 163 – 165.
- KRUPA, V. 1995. *Genetika a lingvistika*. Jazykovedný časopis, 1995, roč. 46, č. 2, s. 65 – 73.
- ONDREJOVIČ, S. 1989. *Jednočlenné vety slovesné a slovesno-menné v spisovnej slovenčine*. In: Studia Academica Slovaca. 18. Prednášky XXV. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1989, s. 363 – 388.
- ONDRUŠ, Š. – SABOL, J. 1987. *Úvod do štúdia jazykov*. 3. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1987. 344 s.
- PECIAR, Š. 1967. *Travaux linguistiques de Prague. 2. Les problemes du centre et de la périphérie du systeme de la langue. (Problémy centra a periférie jazykového systému.)* Praha 1966. – In: Slovenská reč, 1967, roč. 32, č. 6, s. 306 – 309. (Rec.)

- ROZWADOWSKI, J. M. 1960. *Słowotwórstwo i znaczenie wyrazów. Studium nad ich podstawowymi prawami*. In: J. M. Rozwadowski: Wybór pism. 3. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1960, s. 21 – 95.
- SAUSSURE, F. de. 1996. *Kurs obecné lingvistiky*. Přel. F. Čermák. 2. vyd. Praha, Academia 1996. 468 s.
- ŠIMON, L. 1984. *Za čo môžeme*. 1. vyd. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1984. 96 s.
- TARSKI, A. 1966. *Úvod do logiky a metodologie deduktivních věd*. Přel. P. Materna. 1. vyd. Praha, Academia 1966. 248 s.

Východiskový materiál:

- FURDÍK, J.: *O ternaristickej koncepcii Ľudovíta Nováka*. Z rukopisu. Prednesené na vedeckom seminári konanom pri príležitosti 90. výročia narodenia akademika Ľudovít Novák. Prešov 15. 1. 1999. 19 rkp. s. Zborník z tohto podujatia doteraz nevyšiel.

O vývine názorov Jána Horeckého na slovotvorbu

Rozsah lingvistických bádateľských záujmov Jána Horeckého je mimoriadne široký. V synchronnej jazykovede prakticky niet oblasti, do ktorej by nebol významne zasiahol a ktorú by nebol obohatil o zásadné prínosy. Sotva však možno pochybovať o tom, že k jeho ťažiskovým celoživotným záujmom patrí tvorenie slov. Za vyše pol storočia od jeho prvých publikácií na slovotvornú tému (Horecký, 1946 – 1948) po nateraz posledné (Horecký, 1999) možno narátať stovky knižne, časopisecky aj v zborníkoch doma i v zahraničí publikovaných prác venovaných slovotvorbe. A bez zveličovania možno povedať, že takmer každá z tohto množstva kníh a štúdií prináša o slovotvorbe nové, predtým neznáme alebo nepovšimnuté poznatky. Vďaka tomu sa Ján Horecký stal tvorcom a stále je najvýznamnejším predstaviteľom slovenskej derivatológie.

Zdanlivo nemusel začínať na zelenej lúke. Slováci píšuci o jazyku objavovali, chválili a pokúšali sa opísať i v praxi realizovať slovotvorné danosti a možnosti slovenčiny už tristo rokov pred ním. Galéria mien siaha od P. Doležala cez A. Bernoláka, L. Štúra, M. Hattalu, slovníkárov Š. Jančoviča a J. Loosa, terminologického pokusníka M. Godru a úspešnejšieho I. B. Zocha, cez S. Cambľa a poloamatérskych záujemcov o jazyk z jeho obdobia až po B. Letza, teda od roku 1642 až do r. 1950 (porov. o tom v našich prácach: Furdík, 1968, 1969, 1971, 1999). Lenže každý z nich popri čiastkových prijateľných porovnaniach a poznatkoch podával o tvorení slov v slovenčine nepresný, materiálovo neúplný, teoreticky nedomyslený a metodologicky neadekvátne uchopený obraz (pravdaže, sme si vedomí historickej determinovanosti a dobovej hodnoty všetkých týchto pokusov). Jednou vetou: čo o slovenskej slovotvorbe bolo napísané pred Horeckým, to možno nazvať predvedeckým.

Uvažovanie o metodologických východiskách horeckovskej derivatológie uľahčil on sám. V príspevku k významnému jubileu inej veľkej osobnosti derivatologického bádania – Miloša Dokulila (Horecký, 1997) podal pregnantnú autocharakteristiku svojich slovotvorných výskumov. Ako sám vraví, bol determinovaný „postrehmi a praktickými skúsenosťami získanými pri konkrétnej práci v terminologických komisiách, a teda založenými i v praxi neprestajne overovanými poznatkami o vzťahu pomenovania k objektívnej realite a o možnostiach i nemožnostiach jazykového vyjadrenia tohto vzťahu“ (Horecký, 1997, s. 98). Preto „... som hľadal jazykovedné odôvodnenie pre sémantické príznaky, ktorými sa mali odrážať či vyjadrovať podstatné znaky (predikáty) logického spektra tak ako motivačné príznaky“ (Horecký, 1997, s. 98). Takmer by sa dalo povedať: niet k tomu čo dodať. Lenže to by znamenalo, že sa

J. Horecký za tých šesťdesiat rokov svojho bádania o slovotvorbe nevyvíjal. To samozrejme neplatí. Máme uňho do činenia s pozoruhodnou jednotou metodologickej stálosti a inovačného vývinu, teoretickej hĺbky a trvalého zreteľa na jazykovú prax.

Základné prvky osobnostného pohľadu J. Horeckého na slovotvorbu možno nájsť už v jeho prvej významnej práci z tejto oblasti – v štúdií K charakteristike štúrovského lexika (Horecký, 1946 – 1948). Hoci termín *tvorenie slov* sa v tomto texte ani raz nevyskytuje, možno túto prácu pokladať za programovú stať postulujúcu zásady výskumu tvorenia jednoslovných i viacslovných pomenovaní v slovenčine. Už tu si autor kladie otázku, „či pomenovacia, lexikálna oblasť jazyka skutočne predstavuje nejakú štruktúru“ (1946 – 1948, s. 279), a hľadá kritériá „čisto jazykové, na základe ktorých by sa pomenovania dali aspoň vhodne roztriediť do určitých charakteristických typov“ (1946 – 1948, s. 280). Vychádza zo známej Mathesiovej dichotómie značkových a opisných pomenovaní; opisné klasifikuje „podľa druhu morfému, z ktorých sa skladajú, a podľa vzťahu, ktorý je medzi nimi“ (1946 – 1948, s. 281). Jeho analýza opisných pomenovaní je v podstate binaristickou slovotvornou analýzou, hoci ešte nepoužíva ani jeden z termínov, ktoré o desať rokov neskôr sám udomácnil v slovenskej derivatológii (*slovotvorná štruktúra*, *slovotvorný základ*, *slovotvorná prípona*, *slovotvorná predpona* a i.). Pozoruhodné je aj to, že do sústavy opisných pomenovaní začleňuje aj viacslovné pomenovania (pomenúva ich termínom *združeniny*, s. 281) ako skupinu dvojčlenných pomenovaní rovnocenných so *zloženinami* (tamže). Schéma, ku ktorej takto dospieva, je podľa jeho názoru „v hlavných črtách spoločná pre lexikon temer všetkých európskych jazykov“ (tamže) a stala sa trvalým, v podstate dodnes využívaným východiskom jeho pohľadu na onomaziologicky členiteľnú časť slovej zásoby.

Už spomenutá Horeckého práca na tvorbe, dotváraní a ustáľovaní slovenskej odbornej terminológie (jeho rozhodujúci podiel v tejto oblasti je nepochybny, tu ho však spomíname iba do tej miery, v akej sa týka témy našich úvah) ho privádza k formulovaniu ďalších pojmov a metodologických prístupov, ktoré sa stali trvalou súčasťou jeho derivatologickej koncepcie. Sú zhrnuté v dnes už klasickom diele Základy slovenskej terminológie (Horecký, 1956a – ďalej ZST). Možno tu nájsť postulát, podľa ktorého „pre terminologické bádanie je ... základným hľadiskom onomaziologické“ (tamže, s. 6), ďalej požiadavku motivovanosti termínu („termín má byť motivovaný tak, ako sú motivované ostatné slová, ba ešte i určitý stupeň viac“ – s. 45), opätovné zdôraznenie potreby integrovať do výskumu aj združené pomenovania (s. 107 – 127) i jemné výklady o úlohe slovotvorných zložiek slova (prípon a predpon)

pri formálnom vyjadrovaní vzťahu k pomenúvanej skutočnosti v termíne (s. 93). Po prvý raz sa tu hovorí, že týmito prvkami sa v termínoch „naznačuje určitý všeobecný, generalizovaný význam“ (tamže – možno to pokladať za prvý náznak neskorších úvah o onomaziologickej štruktúre odvodených slov), ba dokonca sa tu viackrát operuje s termínom *slovotvorný typ* („v odbornej terminológii sa vcelku využívajú všetky slovotvorné typy s príponami a predponami, ako to vyplýva z požiadavky zhody terminológie so zákonitosťami slovnej zásoby spisovného jazyka...” – s. 93). Horecký sa v tomto diele dostáva na samý prah systematickej slovotvornej teórie. Pravdaže, v čase prípravy ZST už túto problematiku spracúval; svedčí o tom aj odkaz na štúdiu *Sústava substantívnych slovotvorných prípon*, pripravenú v tom čase do tlače v zborníku *Jazykovedné štúdie I* (Horecký, 1956b; odkaz v ZST je na s. 93).

O tri roky po publikovaní ZST vychádza Horeckého dielo, ktoré zohralo o podnes zohráva v slovenskej derivatológii kľúčovú úlohu: jeho *Slovotvorná sústava slovenčiny* (1959 – ďalej SSS). Bez akéhokoľvek apriorizmu možno tvrdiť, že na pozadí súvekej situácie v slovenskej, českej, slovanskej (najmä poľskej, ruskej a ukrajinskej – posledné dve sa vtedy zahŕňali do sovietskej) aj inonárodnej derivatológii (autor samozrejme tento stav podrobne poznal a pozitívne i kriticky hodnotil) znamenala táto práca zásadné teoretické i metodologické novum. Za jej najdôležitejšie prínosy možno pokladať:

- chápanie tvorenia slov ako súčasti lexikológie;
- chápanie odvodeného a zloženého slova ako jednotky s binárnou štruktúrou na úrovni výrazu i obsahu, v súvislosti s tým odlíšenie slovotvornej štruktúry slova od jeho morfematickej štruktúry;
- hierarchické vymedzenie slovotvorných parametrov, rozlíšenie slovotvorných prostriedkov, slovotvorných postupov a slovotvorných útvarov, vydelenie slovotvorného typu (v prvej verzii autor trvá na názve *slovotvorný model*, vyzdvihujúc jeho povahu ako „vzoru, podľa ktorého sa v prípade potreby tvoria nové slová“ – tamže, s. 22; až vo verzii z r. 1971 a dôsledne používa termín *slovotvorný typ* – tamže, s. 76 n.) ako základného slovotvorného útvaru;
- chápanie slovotvorného typu ako formálno-sémantického útvaru, zjednoteného spoločným významom i spoločnou formálnou štruktúrou a predstavujúceho istú hodnotu;
- uplatnenie princípu dynamickej synchronie pri opise slovotvorného systému; opis tým získal nevyhnutnú časovú perspektívu, naznačujúcu vývoj od kodifikácie spisovnej podoby slovenčiny po súčasnosť s potenciálnou perspektívou do budúcnosti;

– relatívnu úplnosť opisu tvorenia slov z troch slovotvorne najaktívnejších slovných druhov – podstatných mien, prídavných mien a slovies.

Horeckého opis zostáva aj po vyše štyridsiatich rokoch jediným syntetickým obrazom slovenskej slovotvorby. Sám ho v ďalších verziách zásadne nemenil. Vo verzii vydanej ako časť dvojzväzkovej vysokoškolskej učebnice pod názvom *Slovenská lexikológia I – Tvorenie slov* (Horecký, 1971a; ďalej SL – TS) sa v teoretickej časti vyrovnával s inováciami derivatologickej teórie M. Dokulila, najmä s onomaziologickým pohľadom, resp. s teóriou onomaziologických kategórií (porov. Dokulil, 1962, s. 29 n. a Horecký, 1971a, s. 22 – 24), zachoval však pôvodnú metodológiu i systém opisu a doslovne ponechal (pravda, v podstatne prehľadnejšej grafickej úprave) prevažnú väčšinu textu. Skrátená verzia sa stala súčasťou kolektívnej učebnice slovenskej lexikológie (Ondrus – Horecký – Furdík, 1980, s. 85 – 36; ďalej OHF). Konceptne sa od SSS neodchyľuje, miestami však spresňuje definície a termíny (jasnejšie rozlišuje *základové slovo* a *slovotvorný základ*; v SSS [s. 39] napr. tvrdí, že slovotvorným základom „môže byť každé neodvodené slovo..., aj odvodené slovo..., aj zložené slovo“ – všade tu ide o základové slovo, ako sa to správne uvádza v OHF, s. 86), zavádza i niektoré nové termíny (po prvý raz termín *slovotvorný formant*, OHF, s. 88, nie však ako nadradený termín pre všetky druhy derivačných prostriedkov, lež iba ako synonymum termínu *slovotvorná prípona*) a po opise tvorenia substantív, adjektív a slovies načrtáva v krátkych kapitolkách aj tvorenie prísloviek, čísloviek a zámen. Vo všetkých troch verziách sa opis realizuje na sémantickom základe, Dokulilov onomaziologický prístup sa neuplatnil, a to ani vo verziách publikovaných po vyjdení obidvoch zväzkov *Tvoření slov v češtině* (Dokulil, 1962; Dokulil et al., 1967).

Keďže slovotvorba sa z formálnej stránky zakladá na operáciách s morfe-
matickou štruktúrou slova, možno pokladať za prirodzené, že J. Horecký sa po opise slovenskej slovotvorby naplno venoval práve výskumu morfematickej štruktúry slovenského slova. Monografia *Morfematická štruktúra slovenčiny* (Horecký, 1964; ďalej MŠS) je netradičným, na matematicko-logických metódach založeným pokusom o vymedzenie typológie morfém, o zachytenie ich inventára, o odhalenie zákonitostí ich distribúcie, o typológiu morfematických štruktúr aj o zistenie zásad kombinácie morfém v slove a slovnom tvare. Pravda, výklad vzájomného vzťahu morfematickej a slovotvornej štruktúry (a principiálne aj morfematickej a slovotvornej analýzy) sa nám zdá u J. Horeckého nedoriešeným. Na jednej strane sa konštatuje, že „J. Horecký k analýze morfém pristupoval cez slovotvorbu“ (Bosák – Buzássyová, 1985, s. 21; obohatenie morfematickej analýzy využitím mnohých slovotvorných pojmov sa ukázalo veľmi plodným pri tvorbe morfematického slovníka slovenčiny,

pozri Sokolová et al., 1999, s. 30 n.), na druhej strane aj sám autor po krátkom zhrnutí pojmov z MŠS tvrdí, že „pre teóriu tvorenia slov takáto morfematická analýza nemá taký význam, ako by sa na prvý pohľad zdalo“ (SL – TS, s. 42). V OHF sa morfematická a slootovrná štruktúra spracúvajú v osobitných, navzájom nezávislých kapitolách; jediným „spojovacím článkom“ medzi nimi je upozornenie, že „obsahová stránka derivačných procesov sa opisuje v kapitole o slootovrnej štruktúre slova; v kapitole o morfematickej štruktúre slova sa venuje pozornosť formálnej štruktúre derivačných morférov a opisu ich vzťahov k iným morférom v jestvujúcich štruktúrach“ (OHF, s. 55).

Od šesťdesiatych rokov sa J. Horecký aktívne vyrovnával s progresívnymi svetovými trendmi budovania lingvistiky ako exaktnej vedy. V derivatológii sa to prejavilo jednak sledovaním štatistických parametrov slootovrného systému (Horecký, 1963), jednak uplatňovaním generatívnej metódy v oblasti tvorenia pomenovacích štruktúr (Horecký, 1968a, 1968b). Kým štúdia *K štatistickej štruktúre slootovrného modelu* (1963) sa stala vzorom pre ďalšie výskumy kvantitatívnych pomerov v slootovrbe, a to aj v diachronickom priereze (porov. Furdík, 1971), dve generatívne štúdie z r. 1968 majú osobitný význam v autorovom osobnom vedeckom vývine. Horecký na nimi bezprostredne napája na dva najvýznamnejšie generatívne prístupy tých čias – Chomského generatívny a Šaumianov aplikatívny model (porov. Furdík, 1969), ale od oboch sa zreteľne odlišuje. Nenasleduje ani Chomského syntaktický, ani Šaumianov v podstate morfematický prístup: ako v celej dovtedajšej práci, aj tu zostáva v oblasti pomenovania, neopúšťa teda lexikologické východisko. Odmieta tézu o syntactickej štruktúre ako hĺbkovej voči štruktúre slootovrnej a hovorí o paralelnosti oboch štruktúr. To mu dovoľuje formulovať generatívny model pomenovacích štruktúr nie v termínoch chomskovskej syntaxe, lež s využitím klasických pojmov morfematiky, morfológie a derivatológie. Takto konštruovaný generatívny model umožňuje generovať všetky typy lexikálnych štruktúr od slootovrne nemotivovaných cez deriváty a kompozítá až po viacslovné pomenovania. Nie je ťažké v tomto modeli spoznať „zmodernizovanú“ schému z práce z r. 1946 – 1948.

Horecký sa však neuspokojil s formálnou interpretáciou takto získaných slootovrných (resp. pomenovacích) štruktúr. Od sedemdesiatych rokov sa sústavne hľadaniu adekvátnej interpretácie slootovrnej sémantiky. Sprvu sa pokúšal o sémantickú interpretáciu slootovrných formantov (napr. Horecký, 1971b, 1973), skoro sa mu však ukázalo, že sémantika motivovaných pomenovaní je výsledkom interakcie základu a formantu ako vyjadrovateľov onomaziologickej bázy a onomaziologického príznaku. Nastáva vyše dvadsaťročné obdobie vytvárania univerzálneho sémantického modelu pomenovania

s využitím metódy sémantických príznakov. Východiskom takéhoto modelu je *slovotvorné pole* ako „myslený objekt daný slovotvornou povahou slovného základu a slovnodruhovou povahou produktu odvodzovania“ (Horecký, 1978, s. 126). Každé slovotvorné pole sa vymedzuje typickým systémom hierarchicky usporiadaných sémantických príznakov. Autor ich stanovuje deduktívne, ich postupnosť znázorňuje pomocou grafu (stromu), pričom „práve pevné miesto v hierarchii daného stromu je dostatočným kritériom pre uznanie daného sémantického príznaku“ (Horecký, 1981, s. 10). Konfigurácia takto zoradených sémantických príznakov tvorí invariantný význam derivátu. Touto metódou Horecký postupne spracoval celý súbor slovotvorných polí odvodených aj zložených slov a testoval jej efektívnosť aj pri vymedzovaní slovotvorných hniezd (Horecký, 1978) a pri konštituovaní slovotvorných parafráz (Horecký, 1981). Svoju koncepciu synteticky prezentoval v monografii *Semantics of Derived Words* (Horecký, 1994). Zdá sa nám, že doteraz nebola dostatočne ocenená. Jej abstraktnosť a istý apriorizmus pri stanovovaní sémantických príznakov môže byť istou prekážkou pri jej aplikácii; vďaka metodologickej dôslednosti a konzistentnosti sa však môže chápať ako veľmi efektívny základ sústavného opisu nielen slovotvorného, ale vôbec nominačného systému slovenčiny, ba vari aj iných jazykov.

Tým sa vlastne naplnili Horeckého vedecké vízie prezentované už v jeho citovanej stati z r. 1946 – 1948. Jeho uvažovanie o princípoch ľudskej pomenúvacej aktivity však naďalej pokračuje. Názorne a na bohatom materiáli demonštroval ľudskú nominačnú inovatívnosť a kreativitu ako jeden z hlavných tvorcov významného diela *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* (Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989). Analýza vzájomného prepojenia sémantických a derivačných polí, ako to prezentuje v štúdií *Sémantické a derivačné pole slovies ísť a chodiť* (Horecký, 1999), ukazuje na nevyčerpatel'né možnosti pri ďalšom skúmaní rozsiahlych dimenzií lexikálnej zložky systému verbálneho správania.

Literatúra

Citované práce J. Horeckého:

Samostatné:

HORECKÝ, J. 1946 – 1948. *K charakteristike štúrovskeho lexika*. *Linguistica Slovaca*, 1946 – 1948, roč. 4 – 6, s. 279 – 298.

HORECKÝ, J. 1956a. *Základy slovenskej terminológie*. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956. 146 s.

- HORECKÝ, J. 1956b. *Sústava substantívnych slootovorných prípon*. In: Jazykovedné štúdie. I. Spisovný jazyk. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956, s. 41 – 48.
- HORECKÝ, J. 1959. *Slootovorná sústava slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959. 218 s.
- HORECKÝ, J. 1963. *K štatistickej štruktúre slootovorného modelu*. In: Československé prednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii. Red. B. Havránek. Praha, Academia 1963, s. 125 – 134.
- HORECKÝ, J. 1964. *Morfematická štruktúra slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1964. 194 s.
- HORECKÝ, J. 1968a. A Generative Model of the Naming Structures. In: Recueil Linguistique de Bratislava. II. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968, s. 55 – 63.
- HORECKÝ, J. 1968b. *Generatívny opis slovnej zásoby v slovanských jazykoch*. In: Československé prednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze. Red. M. Drozda – E. Pauliny. Praha, Academia 1968b, s. 89 – 94.
- HORECKÝ, J. 1971a. *Slovenská lexikológia I. Tvorenie slov*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 254 s.
- HORECKÝ, J. 1971b. *Slová s príponou -osť v slovenčine*. In: Jazykovedné štúdie. XI. Jónov zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971, s. 84 – 92.
- HORECKÝ, J. 1973. *Slootovorný význam slov a kontrastívna lexikológia*. In: Slovo a slovník. Red. J. Ružička – I. Poldauf. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1973, s. 79 – 82.
- HORECKÝ, J. 1978. *Sémantické príznaky v slootovornom hniezde*. In: Československé prednášky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů v Záhřebu. Lingvistika. Red. B. Havránek. Praha, Academia 1978, s. 125 – 129.
- HORECKÝ, J. 1981. *Slootovorná parafráza*. Jazykovedný časopis, 1981, roč. 32, č. 1, s. 6 – 12.
- HORECKÝ, J. 1994. *Semantics of Derived Words*. 1. vyd. Prešov, Philosophical Faculty, P. J. Šafárik University 1994. 72 s.
- HORECKÝ, J. 1997. *Stretnutia s onomaziológiou*. In: Obsah – výraz – význam. II. Miloši Dokulilovi k 85. narodeninám. Red. J. Panevová – Z. Skoumalová. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 1997, s. 98 – 99.
- HORECKÝ, J. 1999. *Sémantické a derivačné pole slovies ísť a chodiť*. Slovenská reč, 1999, roč. 64, č. 4, s. 202 – 208.

V spoluautorstve:

- HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol. 1989. *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Veda 1989. 436 s.
- ONDRUS, P. – HORECKÝ, J. – FURDÍK, J. 1980. *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980. 232 s.

Práce iných autorov:

- BOSÁK, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. 1985. *Východiská morfémovej analýzy. (Morfematika. Slootovorba.)* Bratislava, Veda 1985. 134 s.

- DOKULIL, M. 1962. *Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov*. 1. vyd. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962. 264 s.
- DOKULIL, M. a kol. 1967. *Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen*. 1. vyd. Praha, Academia 1967. 780 s.
- FURDÍK, J. 1968. *O tvorení názvov deja a výsledku deja v štúrovskom období*. In: Jazykovedný zborník venovaný VI. slavistickému kongresu. Red. J. Dzurenda et al. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968, s. 89 – 106.
- FURDÍK, J. 1969. *O tvorení niektorých deverbatív v matičnom období*. In: Jazykovedný zborník venovaný prof. PhDr. Štefanovi Tóvikovi, CSc., k šesťdesiatym narodeninám. Red. P. Bungarič et al. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1969, s. 85 – 101.
- FURDÍK, J. 1971. *Zo slovotvorného vývoja slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 81 + 2 s.
- FURDÍK, J. 1999. *Zur Entwicklung der slowakischen Wortbildung in den Jahren 1780 – 1914*. Wiener Slawistisches Jahrbuch, 1999, roč. 45, s. 29 – 40.
- SOKOLOVÁ, M. a kol. 1999. *Morfematický slovník slovenčiny*. 1. vyd. Prešov, Náuka 1999. 530 s.

Pôvodne publikované:

- FURDÍK, J.: *O vývine názorov Jána Horeckého na slovotvorbu*. In: Človek a jeho jazyk. 1. Jazyk ako fenomén kultúry. Na počesť profesora Jána Horeckého. Ed. K. Buzássyová. Bratislava, Veda 2000, s. 331 – 338.

IV. Z RUKOPISNÝCH FRAGMENTOV

Medzi výrazom a obsahom – k štatútu slovotvorných alternácií

V prácach J. Sabola, predovšetkým v jeho ťažiskových knižných publikáciách (Sabol, 1989, s. 168 – 180; Král' – Sabol, 1989, s. 336 – 344) sa venuje mimoriadna pozornosť problematike alternácií. V Sabolovej definícii alternácie sa vystihujú štyri jej podstatné vlastnosti:

- a) je to fonologický (morfonologický) jav;
- b) ide pri nej o vplyv morfémy na fonému (prozodému);
- c) je to zámena fonémy v rámci morfémy inou fonémou, fonematickou nulou alebo spojením foném;
- d) na rozdiel od neutralizácie je vynútená nie zvukovým, ale významovým okolím (porov. Král' – Sabol, op. cit., s. 336).

Z tejto definície sa dá usudzovať o alternácii ako o „medzirovinnom“ jave. Body a) a c) ju umiestňujú na fónickú, teda výrazovú rovinu, kým body b) a d) hovoria o jej spätosti s morfémy (teda bilaterálnou, formálno-obsahovou jednotkou), resp. o jej podmienenosti významovým okolím. Ide teda o „premostenie“ fónickej, morfolologickej a lexikálno-sémantickej roviny. V tom je – podľa našej mienky – zásadný rozdiel medzi neutralizáciou a alternáciou: neutralizácia je javom, ktorý funguje v rámci dištinkčných príznakov *fonémy*, teda zostáva na úrovni unilaterálnych, nie významonosných jednotiek, kým alternácie spolupôsobia pri kombinácii aj pri identifikácii *morfém*, teda bilaterálnych jednotiek, a tým sa už prinajmenej dotýkajú sémantiky. Dovoľujeme si to tvrdiť aj napriek tomu, že sa všeobecne uznáva, že neutralizácie a alternácie sú si blízke diachronicky („z hľadiska historickej gramatiky ide aj pri alternácii pôvodne vždy o neutralizáciu“ – Pauliny, 1979, s. 160) aj synchronicky (detailnejšie Sabol, op. cit., s. 169 – 170). Sabolovým prínosom zostáva poznanie, že neutralizácie zostávajú na úrovni fóny a fonémy, kým alternácie sa odohrávajú na úrovni morfofonémy (Sabol, ibid.).

Ak teraz zotrváme pri úvahách o alternáciách, vynára sa nám ďalší problém. Alternácie fungujú na úrovni flektívnej morfológie (skloňovania a časovania, teda tvorenia gramatických tvarov, patriacich do paradigmy jednej lexémy) aj na úrovni „derivačnej morfológie“ (odvodzovania a skladania, teda tvorenia, resp. utvorenosti celých lexém). Aj v súčasnosti bežné stotožňovanie morfológie a slovotvorby, aj zdanlivá totožnosť alternačných procesov a ich výsledkov vo flexii a v derivácii dovádza k častej, ba takmer nepodvratnej mienke, podľa ktorej flektívne a derivačné alternácie sú v podstate jedným

a tým istým procesom (implicitne sa to takto vykladá napr. v českej „akademickej“ Mluvnici češtiny, 1986, s. 182). Opäť treba s uznaním a súhlasom konštatovať, že J. Sabol na viacerých miestach svojich prác smeruje k prekonaniu tohto názoru. Zistil v spisovnej slovenčine tendenciu k diferenciacii typov fónických zmien v oblasti vokalizmu (vo flexii prevaha neutralizácií kvantity a obmedzovanie kvantitatívnej alternácie, naopak v slovotvorbe prevaha kvantitatívnych alternácií a narúšanie neutralizácie kvantity) aj konsonantizmu (v tvarosloví „oblúba“ alternácií korelovaných konsonantov a ústup alternácií nekorelovaných spluhlások, naopak v slovotvorbe prevaha alternácií nekorelovaných konsonantov). „Je to ďalší zvukový signál na rozlíšenie tvarotvorného a slovotvorného procesu v spisovnej slovenčine“ (Sabol, 1989, s. 179).

Práve v tomto bode by sme chceli nadviazať na Sabolove výsledky vo výskume alternácií. Zdá sa nám totiž, že rozdiel medzi morfológickými a slovotvornými alternáciami nie je iba v distribučných tendenciách, ale priamo v ich funkcii. Morfológické alternácie [Koniec rukopisu, pozn. ed.]

Rukopisný fragment z pozostalosti.

Dátum poslednej elektronickej úpravy rukopisu: 15. 9. 1999.

Prednesené na vedeckej konferencii *Výraz a význam v jazyku*, organizovanej pri príležitosti životného jubilea prof. PhDr. Jána Sabola, DrSc. Prešov 16. – 17. septembra 1999.

Zborník z tohto podujatia (bez príspevku J. Furdíka) je pripravený do tlače.

Slovotvorba v náboženskej komunikácii

Pokiaľ nám je známe, o tejto téme sa ešte v lingvistike neuvažovalo. Pritom problém takpovediac „leží na ulici“. Ak sa napr. hovorí o kalkoch a kalkovaní (porov. napr. Ondrus – Horecký – Furdík, 1980, s. 151; Mistrík, 1993, s. 54), zvyčajne sa daný jav dokladá slovami tvorenými napodobnením morfematickej štruktúry latinských alebo gréckych pomenovaní z biblických textov, napr. *milosrdenstvo*, *všemohúci*, *dobrorečič* z latinského *miser cordia*, *omnipotens*, *benedictere* a i. Lenže toto je par excellence problémom slovotvorby. Uvedené slová sú v latinčine aj v slovenčine utvorené **skladaním (kompozíciou)**, čo je, ako je známe, jeden zo základných slovotvorných postupov (porov. Horecký, 1971, s. 76). Druhým základným slovotvorným postupom je **odvodzovanie (derivácia)**. Typickými odvodenými slovami sú napr. slová *spasiteľ* (od základového slova *spasiť*), *spoved'* (od slovesa *spovedať sa*), *posvätný* (základové slovo *svätý*), *ukrižovať* (od substantíva *križ*) a mnohé iné. Biblické, vieroučné, homiletické, modlitebné i náboženské piesňové texty obsahujú stovky, možno tisíce takýchto slov. Z toho vyplýva, že na konštituovaní náboženskej lexiky mala a sčasti stále má slovotvorba značný, miestami až rozhodujúci podiel. Nie je teda možné pri uvažovaní o náboženskej komunikácii prejsť tento problém bez povšimnutia. Celá problematika má pritom viacero dimenzií:

1. Ak jazyk náboženskej komunikácie chápeme ako jeden z registrov v rámci istého jazyka (o pojme register pozri Slančová, 1999, s. 56 – 62), naskytá sa otázka o vzťahu lexiky tohto registra k lexike tohto jazyka všeobecne. Z hľadiska slovotvorby ide o to, či sa tvorba lexém náboženskej komunikácie zakladá na špecifických, v istom zmysle exkluzívnych slovotvorných parametroch (slovotvorných prostriedkoch, postupoch a útvaroch – typoch, kategóriách), alebo sa v nej využívajú tie isté parametre ako v danom celospoločenskom kóde.
2. Do akej miery sa princíp slovotvornej motivácie – základný princíp existencie a fungovania slovotvorby v jazyku (podrobne pozri Furdík, 1993) – uplatňuje pri konštituovaní a vývoji náboženskej lexiky?
3. Aká je miera využívania slovotvorne motivovaných slov v rozličných žánroch náboženskej komunikácie? Aká je teda motivačná nasýtenosť jednotlivých typov náboženských textov?
4. Keďže väčšina svetových náboženstiev smeruje k internacionalite, ba až k univerzalite, je tu mimoriadne dôležitý problém, ako zachovať a adekvátne

vyjadriť univerzálne pojmy v konkrétnej jazykovej podobe v súlade so systémom a normami toho-ktorého jazyka. Aká je teda v jazyku **X** zodpovedajúca podoba náboženskej lexémy vychádzajúcej z jazyka **Y**? Ako sa teda realizuje „presadenie“ lexémy **L** z jazyka **Y** do jazyka **X**: jednoduchým prevzatím, kalkovaním alebo utvorením na základe autochtónnych slovotvorných parametrov jazyka **X**?

Každý z týchto problémových okruhov by si zaslužil osobitnú úvahu pri najmenej v rozsahu štúdie, možno aj monografie. Pri ich riešení by sa bádateľ nevyhnutne stretol s problémami diachronie a synchronie, jazykovej typológie, teórie pomenovania, kontaktovej lingvistiky atď., nevraťiac ani o filozofických a teologických rozmeroch spätých s posudzovaním adekvátnosti, primeranosti, komplexnosti, výstižnosti, účinnosti tých-ktorých pomenovaní. Náš príspevok si takéto úlohy *hic et nunc* nemôže klásť. Chápeme ho ako istý impulz, ako upozornenie na podľa nás mimoriadne závažnú, ale doteraz neprávnym zanedbávanú problematiku sémantického ťažiska náboženskej komunikácie – koncentrovaného pomenovania javov v oblasti pozemského i nadpozemského, racionálneho i nadracionálneho, ľudského i nadľudského. Preto sa tu obmedzujeme na stručné aproximatívne odpovede na vyššie položené otázky.

Ad 1. Odpoveď na prvú otázku nemôže byť jednoznačná. Závisí totiž od toho, aký jazyk (resp. aké jazyky) je (sú) v danom náboženstve východiskový (-é). Ak zostávame v kresťanskej kultúrnej sfére, treba si pripomenúť, že základ kresťanského učenia, Sväté písmo, má pôvodný jazykový základ hebrejský (resp. i aramejský), grécky a latinský (porov. Bible, 1991, Starý zákon, s. 17, Nový zákon, s. 12). Tieto jazyky sa pôvodne uznávali ako jediné predurčené na uctievanie Najvyššieho. Stačí sa odvolať na ťažký boj prvých slovanských apoštolov o uznanie slovanského jazyka za plnoprávny bohoslužobný jazyk (porov. Pauliny, 1983, s. 27 – 29). Pri postupne sa rozvíjajúcich snahách komunikovať s vyššou bytosťou vo vlastnom jazyku daného jazykového spoločenstva a vytvoriť primeranú jazykovú formu pre túto komunikáciu sa nevyhnutne vychádzalo práve z týchto, mohli by sme povedať, „prototypových“ jazykov. Práve pri tvorbe pomenovaní sa väčšinou vychádzalo z pomenovacích modelov gréčtiny a latinčiny. Kanonizované formy modlitieb v „prototypových“ jazykoch vyžadovali dodržiavanie týchto foriem aj v jazykoch, v ktorých sa prostriedky náboženskej komunikácie postupne vytvárali. Systémové, najmä typologické odlišnosti však nedovoľovali tieto formy do detailov zachovať. Preto na jednej strane inventár slovotvorne motivovaných slov „následníckych“ jazykov obsahuje celý rad pomenovaní tvorených odchylne od autochtónnych slovotvorných modelov (odtiaľ je napr. v slovenčine množstvo kalkov v podobe zložených slov, hoci tvorenie slov kompozíciou

z typologických dôvodov nie je a ani nebolo natoľko produktívne ako tvorenie odvodzovaním), na druhej strane sa už od začiatku využívali tie prvky slovotvorného systému „následníckeho“ jazyka, ktorými sa dal daný sémantický obsah vyjadriť rovnocenne s vyjadrením v „prototypovom“ jazyku. Ako príklad môže slúžiť porovnanie textov základnej modlitby – Otčenáša vo viacerých jazykoch v porovnaní s jej latinským znením.

Rukopisný fragment z pozostalosti.

Dátum poslednej elektronickej úpravy rukopisu: 30. 5. 2000.

Prednesené na vedeckej konferencii *Text a kontext v náboženskej komunikácii*. Prešov 4. – 5. novembra 1999.

Zborník bez príspevku J. Furdíka vyšiel v r. 2001.

Slovotvorné procesy v slovenčine v druhej polovici 20. storočia

1. Uplynulých päťdesiat rokov vo vývoji slovenského jazyka je odzrkadlením neľahkého, protirečivého, mnohými peripetiami poznačeného vývoja slovenskej spoločnosti ako celku. Štyridsať z týchto päťdesiatich rokov pod nadvládou jediného, zvonku nanúteného mocenského, politického, ekonomického, kultúrneho i celkového spoločenského modelu hlboko poznačilo celý profil slovenského etnického, občianskeho (ak v tomto období o občianskom vôbec možno hovoriť) a samozrejme aj jazykového spoločenstva. Desať posledných rokov po odstránení tejto nadvlády nemohlo stačiť na odstránenie následkov hlboko deformovaného vývoja predchádzajúcich štyroch desaťročí. Preto možno tvrdiť, že záverečné decénium dvadsiateho storočia síce vnieslo do spoločensko-hospodársko-kultúrneho (a v jeho rámci aj jazykového) vývoja slovenskej spoločnosti značné zmeny a inovácie, nestačilo však na jej zásadné kvalitatívne pretvorenie. Progresívne, konzervatívne i regresívne, konštruktívne a deštruktívne prvky a tendencie sa navzájom zrážajú, štruktúra samej society nie je ustálená, jej spontánne synergické dotváranie je na samom začiatku, vyrovnávanie sa s dominantnými svetovými trendmi je protirečivé, neraz bolestné. V uplynulom polstoročí teda po štyridsiatich rokoch totalitnej manipulácie nasledovalo desať rokov tápania, ktoré dodnes nie je ukončené.

1.1. V jazyku (a pochopiteľne predovšetkým v lexike) sa tento komplikovaný vývoj nemohol neodraziť. Schéma 40 + 10 sa pri pokuse aspoň zhruba zachytiť jeho základné komponenty a hybné sily môže použiť ako istá pomôcka. Obdobie „40“ (teda približne roky 1950 – 1990) sa dá charakterizovať ako obdobie manipulácie a reglementácie spoločnosti aj prostredníctvom jazyka, ale aj manipulácie a reglementácie jazyka samého. Obdobie „10“ (roky 1990 – 2000) je zasa obdobím doteraz neukončeného zápasu medzi pokračovaním reglementačných tendencií a spontánnym, teoreticky ešte neúplne a nejednoznačne reflektovaným uvoľňovaním komunikačných dimenzií modernej slovenčiny.

1.1.1. Táto charakteristika platí aj pre slovenskú slovotvorbu ako jednu zo základných hybných síl nominačnej kreativity jazykového spoločenstva. V období „40“ sa tvorenie lexikálnych jednotiek aktivizovalo v zúžených komunikačných sférach tzv. ľudovodemokratickej, neskôr tzv. socialistickej spoločnosti. Doterajšie práce síce s pozitívnym ocenením hovoria o „kvantitatívnom raste, rozmnožení lexiky o desaťtisíce nových slov a spojení“ (Ružička, 1970, s. 113),

o zásadnom rozšírení a prehĺbení funkčnej diferenciácie slovenčiny (najmä v súvislosti s rozvojom odbornej terminológie); tá však bola pripravená už vývojom v rokoch 1918 – 1945 (porov. Pauliny, 1983, s. 238) a v sledovanom období sa týkala predovšetkým tých komunikačných sfér, ktoré forsírovala dominantná politická sila. Keďže išlo predovšetkým o tzv. industrializáciu Slovenska, lexika sa obohacovala najmä v tých oblastiach vedy a techniky, ktoré súviseli s kvantitatívne chápaným rozvojom priemyslu (najmä ťažkého), stavebníctva, družstevného poľnohospodárstva a príslušných vedeckotechnických odvetví. Samozrejme, „rozvíjala sa“ aj lexika spätá s politikou vládnucej strany, s tzv. politickou ekonómiou a monopolnou ideológiou prezentovanou pod názvom „marxisticko-leninská filozofia“. Typickými derivátmi z tohto obdobia sú napr. substantíva *družstev-ník*, *kombajn-ista*, *agit-átor*, *stran-ík*, *úder-ník*, *agronóm-ø*, *zlepšova-tel'*, *oprav-ár*, *pomed'ova-č*, *čerpádl-ár*, *závlah-ár*, *vývoj-ár*, *požiar-ník*, *ná-čel-ník*, *nepodar-ok*, *zá-humien-ok*, *traktor-ista*, *tmár-stvo*, *združstevňova-nie*, adjektíva *tried-ny* (*boj*, *nepriateľ*), *straníc-ky* (*s-a disciplína*), *robotníc-ky* (*r-a trieda*), *družstev-ný* (*lán*), *reakč-ný* (*r-á ideológia*), *proletár-sky* (*p-y internacionalizmus*) *uvedome-lý* (*u-á disciplína*), slovesá *z-národn-it'*, *z-družstevn-it'*, *social-izovať*, *kolektív-izovať* a mn. i. Pravda, tie tisíce slov, ktoré sa v danom vývojovom období utvorili a stali sa súčasťou lexikálnej zásoby slovenčiny v jej štandardných i mimoštandardných varietách, boli vlastne len dokladom fungovania pevného slovotvorného systému, sformovaného v priebehu predchádzajúcich historických období. Synteticky sa toto fungovanie, zasadené do širšieho rámca pohybov v slovnej zásobe slovenčiny ako celku v období „40“, najmä v jeho poslednom dvadsaťročí, zachytilo v diele širokého tímu slovenských jazykovedcov vydanom r. 1989 pod názvom *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* (Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989).

Rukopisný fragment z pozostalosti.

Dátum poslednej elektronickej úpravy rukopisu: 7. 8. 2000.

J. Furdík referát na túto tému prezentoval 9. augusta počas 36. ročníka letných prednášok Studia Academica Slovaca (r. 2000) v rámci cyklu prednášok o vývinových premenách slovenčiny v 2. polovici a na konci 20. storočia.

Kompletný príspevok do zborníka J. Furdík nedopísal.

Jeden z možných celkových pohľadov na lexikálnu zásobu

*Bůh stvořil člověka, aby byl jeho obrazem,
stvořil ho, aby byl obrazem Božím.*

(Genesis, 1, 27)

Když vytvořil Hospodin Bůh ze země všechnu polní zvěř a všechno nebeské ptactvo, přivedl je k člověku, aby viděl, jak je nazve. Každý živý tvor se měl jmenovat podle toho, jak jej nazve. Člověk tedy pojmenoval všechna zvířata a nebeské ptactvo i všechnu polní zvěř.

(Genesis, 2, 19-20)

Ak sa hovorí, že Boh stvoril človeka na svoj obraz, analogicky je možné povedať, že človek stvoril jazyk na svoj obraz. Bežné je vyjadrenie o antropo-**centrickom** princípe (porov. napr. Krupa, 1981), t. j. o konštrukcii jazykového systému „kolektívnym hovoriacim, nevedomým tvorcom zmien počas dlhých období“ (Hagège, 1985, s. 341; autor tu hovorí o „sociooperatívnom princípe“). Možno však ísť ďalej: prinajmenej pri lexikálnej zásobe by sa dalo uvažovať o antropo**morfnom** princípe, t. j. o pripodobnení lexikálnej jednotky k človeku-indivíduu a celej lexikálnej zásoby k ľudskej spoločnosti. Lexikálna zásoba daného jazyka pozostáva zo státisícov lexém, pričom ich presný počet sa prakticky nedá zistiť. Ľudských indivíduí je na Zemi t. č. vyše 6 miliárd, pričom ich počet k danému okamihu je nateraz taktiež nezistiteľný. Každý z týchto ľudských jedincov je svojským, neopakovateľným indivíduom. Je „bilaterálny“, teda má svoju fyzickú a mentálnu konštitúciu, ale obidve stránky pozostávajú z mnohých a mnohonásobne prepojených konštituentov. Lexéma ako samostatný jedinec lexikálnej zásoby je taktiež bilaterálna, ale jej *signifiant* aj *signifié* sú ďalej rozličným spôsobom členené a štrukturované. Ľudské indivídium je mnohonásobne začlenené do najrozličnejších biologických aj sociálnych mikro- i makroštruktúr ako reálny aj potenciálny nositeľ i vykonávateľ väčších-menších súborov biologických a sociálnych rolí. Lexéma je podobne súčasťou množstva paradigmatických aj syntagmatických štruktúr ako potenciálny (in abstracto) aj reálny (v konkrétnej komunikačnej situácii) nositeľ i sprostredkovateľ signifikantných rolí v komunikácii. Ľudské indivídium existuje v čase, podlieha biologickému, fyzickému i mentálnemu vývoju; podobne (i keď azda v rozsiahlejších časových dimenziách) je objektom vývojovej dynamiky lexikálna jednotka. Ľudský jedinec sa od každého iného jedinca odlišuje svojimi individuálnymi fyzickými i mentálnymi vlastnosťami; medzi tými šiestimi miliardami je výskyt čo len dvoch fyzicky aj

mentálne totožných ľudí nanajvýš nepravdepodobný (možnosť klonovania ako násilného zásahu do prírody neberieme do úvahy). Ak by sa takí aj našli, určite sa navzájom líšia svojou zaradenosťou do odlišných spoločenských štruktúr, resp. aspoň niektorými vzťahmi tejto zaradenosti; aj pri predpokladanej úplnej totožnosti (fyzicky a mentálne zdanlivo totožné jednovaječné dvojčatá s rovnakými vzťahmi k najbližším členom vlastnej rodiny) sa tieto vzťahy vývojom menia (návšteva iných škôl, príslušnosť do odlišných okruhov priateľov, výber rôznych povolání, vznik odlišných partnerských vzťahov atď.). Podobne v lexikálnej zásobe niet dvoch substančne i vzťahovo identických jednotiek (porov. k tomu našu štúdiu publikovanú pri príležitosti 75. narodenín V. Blanára: Furdík, 1995). Tu dokonca je už aj predpoklad absolútnej substančnej totožnosti v podstate vylúčený. Homonymá sú síce totožné „fyzicky“, teda vonkajšou formou (fónickým ustrojením), ale sú zásadne odlišné „mentálne“, teda onomaziologicko-sémantickou štruktúrou. Z druhej strany tzv. absolútne synonymá, napr. *okno* – *oblok*, hoci sú referenčne totožné, motivačnou históriou takmer rovnaké (ich genetická motivácia je ľahko rekonštruovateľná, ale synchronne sú obidve slovo tvorne nemotivované), ich pragmatické vlastnosti sú na jednej úrovni a prakticky totožný je aj ich motivačný potenciál (rozsah ich slovo tvorného hniezda), vyznačujú sa napr. rozdielnou teritoriálnou rozšírenosťou (porov. Habovštiak, 1984) i frekvenciou v textoch (porov. Mistrík, 1969); to vedie k odlišnostiam v sémantickej štruktúre samotných slov aj ich derivátov, ako aj vo frazeologickom využití (v tomto prípade porov. po pijatike mal *okno* – mal **oblok*; učiteľ medzi dvoma vyučovacími hodinami má *okienko* – má **oblôčik*; tieto frazémy vychádzajú zo zdôraznenia a abstrakčnej transformácie sémantického príznaku [prázdny priestor]). Ale sotva sa dá uvažovať aj o vzťahovej totožnosti jednotlivých lexém, ba dokonca aj ich lexií. Lexikálna jednotka je simultánne členom viacerých čiastkových štruktúr, „môže vstupovať do viacerých, nie hierarchicky usúvzťažnených lexikálnych skupín“ (Dolník, 1990). Táto príslušnosť sa, pravdaže, časom môže meniť, podobne ako sa môže meniť príslušnosť ľudského jedinca do spoločenských štruktúr.

Analógia medzi človekom a lexémou, ľudskou spoločnosťou a lexikálnou zásobou môže byť východiskom špecifického pohľadu na lexikálnu zásobu.

Rukopisný fragment z pozostalosti.

Dátum poslednej elektronickej úpravy rukopisu: 10. 12. 2000.

Prednesené na vedeckej konferencii *Lexikálna sémantika a derivatológia*, konanej pri príležitosti životného jubilea prof. PhDr. Juraja Furdíka, CSc. Prešov 5. decembra 2000. Zborník z tohto podujatia doteraz nevyšiel.

Typy lexikálnej motivácie v epištolárnom texte

Hoci jubilatova výskumná a publikačná činnosť sa tematicky vyznačuje jednotou v rozmanitosti (či skôr naopak, rozmanitosťou v jednote?), predsa do slovenskej jazykovedy sa najvýraznejšie zapísal vymedzením, analýzou a všestrannou charakteristikou epištolárneho štýlu (v jubilejnom článku pred desiatimi rokmi sa nám v tejto súvislosti sama ponúkla možnosť označiť ho paronymicky *apoštol epištol*; porov. Furdík, 1991, s. 329). Ak neberieme do úvahy jeho dizertačnú prácu, ktorá bohužiaľ ako celok zostala nepublikovaná (Ruščák, 1983), najpodrobnejšie vyložil problematiku epištolárneho štýlu v pomerne rozsiahlom referáte na konferencii o štylistických otázkach textu (Ruščák, 1984). Na pripomenutie: autor presvedčivo zdôvodnil autonómnosť epištolárneho štýlu, dovtedy pokladaného len za odnož štýlu hovorového, vyčlenil tri jeho subsystemy (súkromné listy najpočetnejších používateľov slovenského jazyka, súkromné listy známych osobností, slovesné epištolárne diela), vymedzil jeho najdôležitejšie funkcie, jeho dištinkatívne vlastnosti, jeho konštitutívne jednotky (špecifické štýlémy epištolárnych textov – autor pre ne vytvoril výstižný a systémový termín *epištolémy*), podal prehľad a komunikačnú typológiu epištolárnych útvarov. Dôležité sú jeho zistenia o vzájomnom vzťahu informém a pragém v epištolárnom texte: „Aj keď súkromné listy majú *prevažne informatívnu funkciu* (podč. J. F.), nemožno ich pokladať iba za čisto informatívnu komunikačnú sústavu“ (Ruščák, 1984, s.138). Osobitne vyzdvihuje *lexikálnu variabilnosť* (podč. J. F.) a syntaktickú expresiu najmä v textoch z prvého a druhého subsystemu (ibid., s. 139). Súkromnosť je činiteľom, ktorý zreteľne ovplyvňuje lexiku epištolárnych textov (ďalej ET) (ibid.). V porovnaní s primárne ústnym hovorovým štýlom autor upozorňuje na prevahu substantív v ET oproti pronomínálnosti textov hovorového štýlu (ibid.). To je významný činiteľ lexikálnej organizácie ET. Autor v ďalšom zdôrazňuje, že „expedient súkromného listu primárne komunikuje na báze bezpríznakovej lexiky“ (ibid., s. 144). S tým podľa nášho názoru nie je celkom v súlade systematika štýlém podaná v cit. diele na s. 151, v ktorej sa ako lexikálne štýlémy na úrovni informém uvádzajú *lexémy*, *synonymia*, *homonymia* (? – zdá sa nám, že úloha homonymie sa v jazyku, akým je slovenčina, mierne preceňuje, porov. Pauliny, 1980, s. 209 – 211), *štýlové vrstvy*, všetko ako *informémy* (aj expresíva, subštandardné slová, slangové slová či sociolektizmy sa dajú chápať ako informémy? – J. F.), kým epištolémy sa ako pragmalingvistické prvky priradujú k *pragémam*, resp. k *infopragémam*.

Zdá sa teda, že práve analýza lexikálnej zložky ET si vyžaduje ešte ďalšie úvahy, a to aj napriek tomu, že sa v tomto smere už istý pokus vykonal pri analýze jazykovo-štylistických prostriedkov súkromnej korešpondencie básnika L. Novomeského (Valeková, 1988).

Rukopisný fragment z pozostalosti.

Dátum poslednej elektronickej úpravy rukopisu: 12. 11. 2001.

Prednesené na vedeckej konferencii *Komunikácia a text*, konanej pri príležitosti životného jubilea doc. PhDr. Františka Ruščáka, CSc. Prešov 15. – 16. novembra 2001.

Zborník z tejto konferencie vyšiel v roku 2003 vo vydavateľstve Náuka bez príspevku J. Furdíka.

BIBLIOGRAFICKÉ POZNÁMKY

Zo slovotvorného vývoja slovenčiny

FURDÍK, J.: *Zo slovotvorného vývoja slovenčiny*. [Kandidátska dizertačná práca.] Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave 1970. 272 s.

Jednotlivé časti boli pôvodne publikované takto:

Kapitola I:

FURDÍK, J.: *O súčasných smeroch slovotvorného výskumu*. Jazykovedný časopis, 1969, roč. 20, č. 1, s. 63 – 78.

Kapitoly II, III, VI, VII:

FURDÍK, J.: *Zo slovotvorného vývoja slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 81 + 2 s.

Kapitola IV:

FURDÍK, J.: *O tvorení názvov deja a výsledku deja v štúrovskom období*. In: Jazykovedný zborník venovaný VI. slavistickému kongresu. Red. J. Dzurenka et al. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968, s. 89 – 106.

Kapitola V:

FURDÍK, J.: *O tvorení niektorých deverbatív v matičnom období*. In: Jazykovedný zborník venovaný prof. PhDr. Štefanovi Tóvikovi, CSC., k šesťdesiatym narodeninám. Red. P. Bungarič et al. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1969, s. 85 – 101.

Slovotvorný vývin slovenčiny v rokoch 1780 – 1918

FURDÍK, J.: *Slovotvorný vývin slovenčiny v rokoch 1780 – 1918*. 12 rkp. s.

FURDÍK, J.: *Zur Entwicklung der slowakischen Wortbildung in den Jahren 1780 – 1914*. Wiener Slawistisches Jahrbuch, 1999, roč. 45, s. 29 – 40.

Slovotvorné procesy v súčasnej spisovnej slovenčine

FURDÍK, J.: *Zmeny v jazykových podsystemoch (čiastkových normách). Slovo- tvorné zmeny*. In: Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Slovenský jazyk. Red. J. Bosák. 1. vyd. Opole, Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej 1998, s. 52 – 68.

O vide a väzbe pri slovesných podstatných menách

FURDÍK, J.: *O vide a väzbe pri slovesných podstatných menách*. Slovenská reč, 1967, roč. 32, č. 2, s. 65 – 74.

FURDÍK, J.: *O vide a väzbe pri slovesných podstatných menách*. In: Furdík, J.: Štúdie z tvorenia slov a morfológie spisovnej slovenčiny. [Dizertačná práca.] Prešov, Filozofická fakulta Univerzity P. J. Šafárika, Katedra slovenského jazyka [1969], s. 74 – 85, pozn. na s. 108 – 113.

O slovotvorných príponách s gramatickou funkciou

FURDÍK, J.: *O slovotvorných príponách s gramatickou funkciou*. Slovenská reč, 1967, roč. 32, č. 6, s. 342 – 345.

FURDÍK, J.: *O slovotvorných príponách s gramatickou funkciou*. In: Furdík, J.: Štúdie z tvorenia slov a morfológie spisovnej slovenčiny. [Dizertačná práca.] Prešov, Filozofická fakulta Univerzity P. J. Šafárika, Katedra slovenského jazyka [1969], s. 69 – 73, pozn. na s. 106 – 107.

O vzájomnom vzťahu slovotvorného a skloňovacieho systému (na príklade skloňovacích typov dlaň a kosť)

FURDÍK, J.: *O vzájomnom vzťahu slovotvorného a skloňovacieho systému (na príklade skloňovacích typov dlaň a kosť)*. Slovenská reč, 1981, roč. 46, č. 6, s. 353 – 359.

FURDÍK, J.: *O vzájomnom vzťahu slovotvorného a skloňovacieho systému (na príklade skloňovacích typov dlaň a kosť)*. – In: Furdík, J.: Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie. 1. vyd. Levoča, Modrý Peter 1993, s. 60 – 68.

Pojem produktivity v slovotvorbe a v morfológii

FURDÍK, J.: *Pojem produktivity v slovotvorbe a v morfológii*. In: Jazykoveda v bibliografii. Bibliografia v jazykovede. Na počesť Ladislava Dvonča. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 2002, s. 22 – 29.

Jazykový status slovotvorne motivovaného slova

FURDÍK, J.: *Jazykový status slovotvorne motivovaného slova*. In: Studia Philologica. 3. Acta Facultatis Paedagogicae Universitatis Šafarikanae. Red. Z. Stanislavová et al. Prešov, Univerzita P. J. Šafárika v Košiciach, Pedagogická fakulta v Prešove 1996, s. 48 – 56.

Motivačná intencia slova

FURDÍK, J.: *Motivačná intencia slova*. Slovenská reč, 1998, roč. 63, č. 6, s. 321 – 329.

K onomaziologickej štruktúre slovotvorne motivovaného slova

FURDÍK, J.: *K onomaziologickej štruktúre slovotvorne motivovaného slova*. In: Slawische Wortbildung. Semantik und Kombinatorik. (Materialien der 5. Konferenz der Kommission für slawische Wortbildung beim Internationalen Slawistenkomitee. Lutherstadt, Wittenberg 20. – 25. september 2001). Ed. Swetlana Mengel(ová). Münster – Hamburg – London, LIT Verlag 2002, s. 113 – 123.

Synergická povaha slovotvornej motivácie

FURDÍK, J.: *Synergická povaha slovotvornej motivácie*. In: Neue Wege der slavistischen Wortbildungsforschung / Novyje puti izučeniya slovoobrazovanija slavjanskich jazykov. 2. Tagung der Internationalen Kommission für slawische Wortbildung. Magdeburg 9. – 11. 10. 1997 / Vtoroje zasedanije Meždunarodnoj komisii po slovianskomu slovoobrazovaniju. Ed. Renate Belentschikow(ová). Frankfurt am Main, Peter Lang, Europäischer Verlag der Wissenschaften 1999, s. 73 – 82.

Slovenská slovotvorba z hľadiska všeobecnej jazykovedy

FURDÍK, J.: *Slovenská slovotvorba z hľadiska všeobecnej jazykovedy*. In: Wortbildung: interaktiv im Sprachsystem – interdisziplinär als Forschungsgegenstand / Slovoobrazovanie v jeho otnošenijach k drugim sferam jazyka. Materialien der 3. Konferenz der Kommission für slawische Wortbildung beim Internationalen Slawistenkomitee. Innsbruck 28. 9. – 1. 10. 1999. Igor' Stepanovič Uluchanov zum 65. Geburtstag. / Igoru Stepanoviču Uluchanovu k 65-letiju so dňa raždenija. Ed. Ingeborg Ohnheiser(ová). Innsbruck, Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck 2000, s. 7 – 10.

Pokus o komplexný kvantitatívny výskum slovotvorného systému pomocou počítača (Metodologické východiská a prvé výsledky)

FURDÍK, J.: *Pokus o komplexný kvantitatívny výskum slovotvorného systému pomocou počítača. (Metodologické východiská a prvé výsledky.)* In: Metódy výskumu a opisu lexiky slovanských jazykov. Materiály zo sympózia konaného v rámci 7. zasadnutia Lexikologicko-lexikografickej komisie pri Medzinárodnom komitete slavistov (Nové Vozokany 24. – 26. apríla 1989). Red. V. Blanár et al. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra 1990, s. 254 – 264.

Koncepcia slovotvorného slovníka slovenčiny

Z rukopisu.

Metodologické problémy tvorby slovotvorného slovníka slovenčiny

FURDÍK, J.: *Metodologické problémy tvorby slovotvorného slovníka slovenčiny*. Zápisník slovenského jazykovedca, 1995, roč. 14, s. 32 – 33 (tézy prednášky konanej dňa 25. 4. 1995 v pobočke Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV v Bratislave).

Slovotvorný slovník slovenčiny – softvérové riešenie

FURDÍK, J. – FURDÍK, K.: *Slovotvorný slovník slovenčiny – softvérové riešenie*. In: Varia. 9. Zborník materiálov z XI. kolokvia mladých jazykovedcov (Modra-Piesok 1. – 3. december 1999). Ed. M. Nábělková – M. Šimková. Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 2002, s. 305 – 316.

„Zákonitosť jednotlivého“ v slovanskej lexike

FURDÍK, J.: *„Zákonitosť jednotlivého“ v slovanskej lexike*. Slavica Slovaca, 1995, roč. 30, č. 2, s. 122 – 127.

Onomaziologické symetrie a asymetrie v lexike slovanských jazykov

FURDÍK, J.: *Onomaziologické symetrie a asymetrie v lexike slovanských jazykov*. Jazykovedný časopis, 1995, roč. 46, č. 2, s. 74 – 82.

Medzijazykové onomaziologické symetrie a asymetrie

Z rukopisu.

Integračné procesy pri lexikálnych prevzatiach

FURDÍK, J.: *Integračné procesy pri lexikálnych prevzatiach*. Jazykovedný časopis, 1994, roč. 45, č. 2, s. 95 – 102.

Princíp motivácie vo frazeológii a v derivatológii

FURDÍK, J.: *Princíp motivácie vo frazeológii a v derivatológii*. In: Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej. Red. M. Basaj – D. Rytel(ová). Warszawa, Slawistyczny ośrodek Wydawniczy 1994, s. 7 – 14.

Slovotvorná motivácia medzi ostatnými typmi lexikálnej motivácie

FURDÍK, J.: *Motywacja słowotwórcza między innymi typami motywacji leksykalnej*. In: Słowotwórstwo a inne sposoby nominacji. Materiały z 4 konferencji Komisji Słowotwórstwa przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów (Katowice 27 – 29 września 2000 r.). Eds. K. Kleszczowa – L. Selimski. Katowice, Wydawnictwo Gnome 2000, s. 59 – 62.

FURDÍK, J.: *Typy lexikálnej motivácie*. In: Jazykovedný zápisník, 1998/1999, roč. 17/18, s. 24 – 27.

Tvorenie slov v diele Martina Hattalu

FURDÍK, J.: *Tvorenie slov v diele Martina Hattalu*. In: Martin Hattala. 1821 – 1903. materiál z konferencie konanej v Trstenej dňa 21. a 22. októbra 1970. Red. J. Ružička. Trstená, Prípravný výbor osláv 600 rokov mesta Trstenej a 100 rokov Gymnázia v Trstenej 1971, s. 67 – 73.

FURDÍK, J.: *Tvorenie slov v diele Martina Hattalu*. In: Furdík, J.: Z teórie tvorenia slov a konfrontačnej gramatiky. [Habilitačná práca.] Prešov, Filozofická fakulta Univerzity P. J. Šafárika, Katedra slovenského jazyka 1975, s. 28 – 46.

Oporný pilier slovenskej jazykovedy (O nedožitej osemdesiatke prof. Eugena Paulinyho)

FURDÍK, J.: *Oporný pilier slovenskej jazykovedy. (O nedožitej osemdesiatke prof. Eugena Paulinyho)*. Slovenská reč, 1992, roč. 57, č. 6, s. 321 – 324.

O ternaristickej koncepcii Ľudovíta Nováka

FURDÍK, J.: *O ternaristickej koncepcii Ľudovíta Nováka*. Z rukopisu. Prednesené na vedeckom seminári k nedožitém 90. narodeninám prof. PhDr. Ľudovíta Nováka, DrSc. Prešov 1999. Zborník z tohto podujatia doteraz nevyšiel.

O vývine názorov Jána Horeckého na slovotvorbu

FURDÍK, J.: *O vývine názorov Jána Horeckého na slovotvorbu*. In: Človek a jeho jazyk. 1. Jazyk ako fenomén kultúry. Na počesť profesora Jána Horeckého. Ed. K. Buzássyová. Bratislava, Veda 2000, s. 331 – 338.

Medzi výrazom a obsahom – k štatútu slovotvorných alternácií

Rukopisný fragment z pozostalosti.

Dátum poslednej elektronickej úpravy rukopisu: 15. 9. 1999.

Prednesené na vedeckej konferencii *Výraz a význam v jazyku*, organizovanej pri príležitosti životného jubilea prof. PhDr. Jána Sabola, DrSc. Prešov 16. – 17. septembra 1999.

Zborník z tohto podujatia je pripravený do tlače bez príspevku J. Furdíka.

Slovotvorba v náboženskej komunikácii

Rukopisný fragment z pozostalosti.

Dátum poslednej elektronickej úpravy rukopisu: 30. 5. 2000.

Prednesené na vedeckej konferencii *Text a kontext v náboženskej komunikácii*.

Prešov 4. – 5. novembra 1999.

Zborník z tohto podujatia vyšiel v r. 2001 bez príspevku J. Furdíka.

Slovotvorné procesy v slovenčine v druhej polovici 20. storočia

Rukopisný fragment z pozostalosti.

Dátum poslednej elektronickej úpravy rukopisu: 7. 8. 2000.

J. Furdík referát na túto tému prezentoval 9. augusta počas 36. ročníka letných prednášok Studia Academica Slovaca (r. 2000) v rámci cyklu prednášok o vývinových premenách slovenčiny v 2. polovici a na konci 20. storočia.

Zborník z tohto podujatia vyšiel v r. 2000 bez príspevku J. Furdíka.

Jeden z možných celkových pohľadov na lexikálnu zásobu

Rukopisný fragment z pozostalosti.

Dátum poslednej elektronickej úpravy rukopisu: 10. 12. 2000.

Prednesené na vedeckej konferencii *Lexikálna sémantika a derivatológia*, konanej pri príležitosti životného jubilea prof. PhDr. Juraja Furdíka, CSc.

Prešov 5. decembra 2000.

Zborník z tohto podujatia doteraz nevyšiel.

Typy lexikálnej motivácie v epištolárnom texte

Rukopisný fragment z pozostalosti.

Dátum poslednej elektronickej úpravy rukopisu: 12. 11. 2001.

Prednesené na vedeckej konferencii *Komunikácia a text*, konanej pri príležitosti životného jubilea doc. PhDr. Františka Ruščáka, CSc. Prešov 15. – 16. novembra 2001.

Zborník z tejto konferencie vyšiel v roku 2003 bez príspevku J. Furdíka.

BIBLIOGRAFIA PRÁC JURAJA FURDÍKA ZA ROKY 1957 – 2004

1957

1. *O literatúre, na ktorú zabúdame.* – In: Mladá tvorba, 1957, roč. 2, č. 12, s. 24 – 25.

1958

2. *Hovoríme o preklade.* – In: Mladá tvorba, 1958, roč. 3, č. 10, s. 26 – 28.
3. *J. Horecký: Kultúra slovenského slova. 2. vyd. Martin, Osveta 1958.* – In: Nová literatúra, 1958, roč. 2, č. 13, s. 13 (recenzia).
4. *Hodnoty pravé a nepravé.* – In: Mladá tvorba, 1958, roč. 3, č. 10, s. 29 – 31.
5. *Pekný koncert, ale – študenti, kde ste boli?* – In: Prešovský vysokoškólák, 1958/59, roč. 4, s. 7.

1960

6. *Sviatky prešovskej hudobnej kultúry.* – In: Prešovský vysokoškólák, 1960/61, roč. 6, s. 17.

1961

7. *O jazykovej kultúre. Úspechy učiteľov.* – In: Prešovský vysokoškólák, 1960/61, roč. 6, s. 29.
8. *Zo šafárikovských osláv.* – In: Prešovský vysokoškólák, 1960/61, roč. 6, s. 79 (správa o vedeckej konferencii o živote a diele P. J. Šafárika, konanej v dňoch 29. 5. – 3. 6. 1961 v Prahe, Bratislave, v Košiciach a v Kobeliarove s osobitným zreteľom na časť v Košiciach v dňoch 2. – 3. 6. 1961).
9. *Študentská vedecká konferencia.* – In: Prešovský vysokoškólák, 1960/61, roč. 6, s. 46 (správa o vedeckej konferencii poslucháčok Filozofickej fakulty Univerzity P. J. Šafárika, konanej dňa 10. 3. 1961).
10. *Literárne rovnostárstvo.* – In: Slovenské pohľady, 1961, roč. 77, č. 12, s. 52 – 53 (recenzia antológie poviedok maďarských autorov žijúcich na Slovensku).

1962

11. *Jazykoveda na vedeckých štvrtkoch.* – In: Prešovský vysokoškólák, 1962/63, roč. 8, s. 33 (správa o niektorých prednáškach v pobočke Združenia slovenských jazykovedcov pri SAV v Prešove v r. 1962).

12. *Osožná spolupráca.* – In: Prešovský vysokoškolač, 1962/63, roč. 8, s. 33 (správa o prednáške J. Ružičku na Filozofickej fakulte Univerzity P. J. Šafárika v Prešove 23. 11. 1962).
13. *Skromnosť, poézia – a úspech.* – In: Prešovský vysokoškolač, 1962/63, roč. 8, s. 69.

1963

14. *Jazykovedné novinky v FF.* – In: Prešovský vysokoškolač, 1962/63, roč. 8, s. 58, 60 (správa o niektorých prednáškach v pobočke Združenia slovenských jazykovedcov pri SAV v Prešove v r. 1963).
15. *Od recitácie k prednesu (list vedúcemu Divadielka poézie a hudby pri FF UPJŠ Imrichovi Vaškovi).* – In: Prešovský vysokoškolač, 1962/63, roč. 8, s. 71.
16. *Jazykovedný import na FF.* – In: Prešovský vysokoškolač, 1963/64, roč. 9, č. 1 – 4, s. 12 (správa o niektorých prednáškach v pobočke Združenia slovenských jazykovedcov pri SAV v Prešove v r. 1963)
17. *Z čias vojny.* – In: Slovenské pohľady, 1963, roč. 79, č. 11, s. 49 – 50 (recenzia románu O. Rácza Megtudtam hogy élsz).

1964

18. *Seriózne aj o pravopise.* – In: Práca, 17. 10. 1964, s. 3.
19. *Vedecké štvrťky na Filozofickej fakulte UPJŠ v Prešove.* – In: Nové obzory. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska. 6. Red. I. Sedlák. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1964, s. 341 – 342 (prehľad jazykovedných prednášok v období 1. 11. 1962 – 12. 12. 1963 v pobočke Združenia slovenských jazykovedcov pri SAV v Prešove v r. 1963).

1966

20. *Odborná terminológia a odborný slang.* – In: Jazyk a umelecké dielo. Red. J. Ružička et al. Bratislava, Mladé letá 1966, s. 157 – 160.
21. [Doslov k románu.] Rácz, O.: Dozvedela som sa, že žiješ. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1966, s. 507 – 516.
22. *Skúšanie síl.* – In: Krok 66, zborník pre literatúru a umenie, 1966, č. 2, s. 55 – 56.

1967

23. *O vide a väzbe pri slovesných podstatných menách.* – In: Slovenská reč, 1967, roč. 32, č. 2, s. 65 – 74.
24. *O slovotvorných príponách s gramatickou funkciou.* – In: Slovenská reč, 1967, roč. 32, č. 6, s. 342 – 345.

1968

25. *O tvorení názvov deja a výsledku deja v štúrovskom období.* – In: Jazykovedný zborník venovaný VI. slavistickému kongresu. Red. J. Dzurenda et al. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968, s. 89 – 106.
26. *O východoslovenskom variante hovorenej podoby spisovnej slovenčiny.* – In: Nové obzory. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska. 10. Red. Š. Pažur. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1968, s. 339 – 344.

1969

27. *O súčasných smeroch slovotvorného výskumu.* – In: Jazykovedný časopis, 1969, roč. 20, č. 1, s. 63 – 78.
28. *O tvorení niektorých deverbatív v matičnom období.* – In: Jazykovedný zborník venovaný prof. PhDr. Štefanovi Tóvikovi, CSc., k šesťdesiatym narodeninám. Red. P. Bungarič et al. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1969, s. 85 – 101.
29. *Úvodom.* – In: Jazykovedný zborník venovaný prof. PhDr. Štefanovi Tóvikovi, CSc., k šesťdesiatym narodeninám. Red. P. Bungarič et al. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1969, s. 3 – 4 (spoluautor J. Sabol).

1970

30. *Slovotvorná analógia a analogická slovotvorba.* – In: Jazykovedný časopis, 1970, roč. 21, č. 1, s. 54 – 59.
31. *O potrebe vydania osobitného súpisu najfrekvencovanejších slov a väzieb.* – In: Kultúra slova, 1970, roč. 4, č. 3, s. 95 – 96.
32. *Doc. Jozef Vavro šesťdesiatročný.* – In: Slovenská reč, 1970, roč. 35, č. 3, s. 185 – 186.

1971

33. *Zo slovotvorného vývoja slovenčiny.* 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 81 + 2 s.
34. *Sur quelques points de départ méthodologiques de la recherche de l'évolution récente du système dérivatif.* – In: Prešov studies in Linguistics. Red. L. Novák. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971, s. 87 – 104.

35. *Jazyk Napredu na pozadí súvekej spisovnej normy.* – In: Východné Slovensko v dejinách slovenskej literatúry. Red. M. Eliáš. Martin, Matica slovenská 1971, s. 188 – 206.
36. *Tvorenie slov v diele Martina Hattala.* – In: Martin Hattala. 1821 – 1903. materiál z konferencie konanej v Trstenej dňa 21. a 22. októbra 1970. Red. J. Ružička. Trstená, Prípravný výbor osláv 600 rokov mesta Trstenej a 100 rokov Gymnázia v Trstenej 1971, s. 67 – 73.

1972

37. *O slovotvorných výskumoch v súčasnej francúzskej jazykovede.* – In: Jazykovedný časopis, 1972, roč. 23, č. 1, s. 57 – 65.
38. *Výskum v troch východoslovenských mestách.* – In: Hovorená podoba spisovnej slovenčiny. Referáty a diskusné príspevky z konferencie dňa 6. – 9. októbra 1965. Red. J. Horecký. Bratislava, Združenie slovenských jazykovedcov pri SAV 1972, s. 143 – 147.
39. *[Diskusný príspevok.]* – In: Hovorená podoba spisovnej slovenčiny. Referáty a diskusné príspevky z konferencie dňa 6. – 9. októbra 1965. Red. J. Horecký. Bratislava, Združenie slovenských jazykovedcov pri SAV 1972, s. 150 – 153.

1973

40. *O súvekých názoroch na niektoré slovotvorné problémy.* – In: Universitas Comeniana. Facultas Paedagogica Tyrnaviensis. Spoločenské vedy. Philologia. 3. Slovenčina na rozhraní 19. a 20. storočia. (Materiály z vedeckej konferencie o Samuelovi Czambelovi.) Red. L. Horečný et al. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1973, s. 83 – 88, rus. res. s. 232, nem res. s. 236.
41. *Desať rokov prešovskej pobočky SJS pri SAV.* – In: Slovenská reč, 1973, roč. 38, č. 1, s. 57 – 59.

1974

42. *VII Mižnarodnyj konhres slavistiv.* – In: Dukľa, 1974, roč. 22, č. 1, s. 64 (správa o zjazde konanom v dňoch 21. – 27. 8. 1973 vo Varšave) (spoluautori P. Petrus, T. Bajcurová).
43. *Petöfi, S.: Básne. Bratislava, Tatran 1973; Petöfi, S.: Apoštol. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1973.* – In: Revue svetovej literatúry, 1974, roč. 10, č. 5, s. 183 – 184.

1975

44. *Nové podnety zo sovietskej derivatológie.* – In: Jazykovedný časopis, 1975, roč. 26, č. 1, s. 51 – 72 (spoluautori K. Buzássyová, J. Bosák).

45. *Slovenské ekvivalenty niektorých typov kompozít v maďarčine.* – In: Jazykovedný zborník. Z príležitosti VII. slavistického kongresu vo Varšave. (Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Jazykovedný zborník. 4.) Red. Ľ. Novák. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1975, s. 169 – 186.
46. K. Buzássyová: *Sémantická štruktúra slovenských deverbatív.* Bratislava, Veda 1974. 240 s. – In: Jazykovedný časopis, 1975, roč. 26, č. 2, s. 196 – 199 (recenzia).
47. *Spisovná norma a ľudová reč.* – In: Prešovské noviny, 1975, roč. 18, č. 33, s. 2. – Tamže: [Nastupujte cez zadné dvere!] (č. 37, s. 3). – *Žatva a jazyk* (č. 41, s. 3). – *Čo víťame a čo nie* (č. 65, s. 2). – *Historické pamiatky a slovenčina* (č. 69, s. 3).
48. *Správa o jazykovednej vedeckovýskumnej činnosti katedrií slovenského jazyka na filozofických a pedagogických fakultách na Slovensku za rok 1974.* – In: Slovenská reč, 1975, roč. 40, č. 4, s. 241 – 245 (spoluautori Š. Krištof, P. Kušnír, P. Ondrus, R. Schnek).

1976

49. *Čo dáva slovo tvorba lexikológie.* – Slavica Slovaca, 1976, roč. 11, č. 1, s. 55 – 62.
50. *O porovnávacom výskume slovenčiny a maďarčiny.* – In: Studia Academica Slovaca. 5. Prednášky XII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1976, s. 81 – 97.
51. *O vzťahu terminológie lexikálnej a derivatívnej sémantiky.* – In: Aktuálne problémy lingvistickej terminológie. Smolenice 28. januára – 1. februára 1974. Zborník materiálov zo zasadnutia Komisie pre lingvistickú terminológiu pri Medzinárodnom komitáte slavistov. Red. I. Masár. Bratislava, Veda 1976, s. 131 – 132.
52. *Čas a jeho príbuzenstvo.* – Prešovské noviny, 1976, roč. 19, č. 12, s. 7.
53. Németh, L.: *Smútok.* Bratislava, Slovenský spisovateľ 1974. – In: Revue svetovej literatúry, 1976, roč. 12, č. 1, s. 180 – 181 (recenzia).

1977

54. *Gramatický rod a zhoda v slovenčine a maďarčine.* – In: Z konfrontácie maďarčiny a slovenčiny. (Paralelný maď. názov.) Red. F. Sima, Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977, s. 21 – 59, maď. res. s. 267, angl. res. s. 270.
55. *Metodológia, slovo tvorná motivácia a teória poznania.* – In: Jazykovedný časopis, 1977, roč. 28, č. 1, s. 3 – 9.

56. *Slovenské národné povstanie a vymedzenie súčasného obdobia vo vývine našich spisovných jazykov.* – In: Slavica Pragensia. 18. Věnováno 30. výročí Slovenského národního povstání. (Acta Universitatis Carolinae. 1975. Philologica. 3 – 4.) Red. V. Ržounek. Praha, Univerzita Karlova 1977, s. 215 – 216.

1978

57. *Analogie dérivative et dérivation analogique.* – In: Recueil linguistique de Bratislava. 5. Red. J. Horecký. Bratislava, Veda 1978, s. 99 – 105.
58. *K sémantickej a komunikačnej funkcii slootovornej motivácie.* – In: Příspevky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů Záhřeb 1978. Red. Š. Ondruš, S. Wollmann. Praha, Ústav pro českou a světovou literaturu ČSAV 1978, s. 77 – 87.
59. *K syntakticko-sémantickej interpretácii slootovorných štruktúr.* – In: Slavica Slovaca, 1978, roč. 13, č. 3, s. 274 – 287.
60. *Slootovorná motivovanost' slovnej zásoby v slovenčine.* – In: Studia Academica Slovaca. 7. Prednášky XIV. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1978, s. 103 – 115.
61. *Sur la fonction sémantique et communicative de la motivation „morphologique“.* – Knjiga referata sažeci. 1. A – K. (VII međunarodni slavistički kongres Zagreb 3 – 9 IX 1978. Ljubljana.) Red. I. Frangeš et al. Zagreb, Međunarodni slavistički centar SR Hrvatske 1978, s. 241.
62. *Rozvoj marxisticko-leninskej metodológie v jazykovedných disciplínach po Veľkej októbrovej socialistickej revolúcii.* – In: Veľká októbrová socialistická revolúcia a rozvoj spoločenských vied. Red. P. Petrus. Košice, Rektorát Univerzity P. J. Šafárika 1978, s. 145 – 149.

1979

63. *O vzťahu nositeľov jazyka k jazyku.* – In: Z teórie spisovného jazyka. Zborník referátov a diskusných príspevkov. Red. J. Kačala. Bratislava, Veda 1979, s. 66 – 68.

1980

64. *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia.* 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980. 232 s. (spoluautori P. Ondruš, J. Horecký). Autorský text: s. 7 – 49, 136 – 145, 218 – 225.
65. *Slootovorná motivácia v spisovnom jazyku a v nárečí.* – In: Dialektologický zborník. 1. Materiály z I. slovenskej dialektologickej konferencie konanej v Prešove 17. – 19. apríla 1975. (Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Jazykovedný zborník. 5. 1979.) Red. L. Bartko et al. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980, s. 33 – 47.

1981

66. *Slovotvorne motivované slovo ako jazykový znak.* – In: Jazykovedné štúdie. 16. Materiály z vedeckej konferencie o sémantike (Smolenice 14. – 17. januára 1980). Red. J. Ružička, Bratislava, Veda 1981, s. 145 – 149.
67. *O vzájomnom vzťahu slovotvorného a skloňovacieho systému (na príklade skloňovacích typov dlaň a kosť).* – In: Slovenská reč, 1981, roč. 46, č. 6, s. 353 – 359.

1982

68. *Príspevok k vymedzeniu a klasifikácii zámen z konfrontačného hľadiska. (Na materiáli angličtiny a slovenčiny.)* – In: Jazykovedný časopis, 1982, roč. 33, č. 2, s. 132 – 143 (spoluautor J. Šikra).
69. *Syntax slovotvorne motivovaných slov.* – In: Syntax a jej vyučovanie. Zborník referátov z konferencie. Red. J. Oravec. Nitra, Pedagogická fakulta 1982, s. 75 – 84.

1983

70. *Bádatel'ské dimenzie sovietskej derivatológie.* – In: Zápisník slovenského jazykovedca, 1983, roč. 2, č. 2, s. 1 – 4 (tézy prednášky konanej dňa 16. 12. 1982 v pobočke Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV v Prešove).

1984

71. *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia.* 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 323 s. (spoluautori J. Oravec, E. Bajzíkova). Autorský text: s. 75 – 95, 167 – 177.
72. *Slovotvorba – hybná sila lexikálnej dynamiky.* – In: Obsah a forma v slovnej zásobe. Materiály z vedeckej konferencie o výskume a opise slovnej zásoby slovenčiny (Smolenice 1. – 4. marca 1984). Red. J. Kačala. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta SAV Štúra 1984, s. 144 – 150.
73. *Nekotoryje statističeskije, strukturnyje i tipologičeskije predposilki sopostavitel'nogo izučeniija slovoobrazovanija (na materiale slovackogo i vengerskogo jazykov).* – In: Sopostavitel'noje izučeniije slovoobrazovanija slavjanskych jazykov. Tezisy meždunarodnogo simpoziuma (dekabr' 1984 g.). Red. G. P. Neščimenko – Z. M. Volockaja. Moskva, Nauka 1984, s. 146 – 147.
74. *Ku konfrontačnému výskumu slovotvorných systémov.* – In: Zápisník slovenského jazykovedca, 1984, roč. 3, č. 4, s. 15 – 18 (tézy prednášky konanej dňa 17. 5. 1984 v pobočke Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV v Prešove).

1985

75. *Jazyk v čase (diachrónia, synchrónia, prognostické aspekty)*. – In: K princípom marxistickej jazykovedy. Materiály z konferencie o marxistickej jazykovede (Smolenice 21. – 23. novembra 1983). Red. S. Ondrejovič. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1985, s. 72 – 75.
76. *Medzinárodné sympóziu o porovnávacom výskume tvorenia slov v slovanských jazykoch*. – In: Jazykovedný časopis, 1985, roč. 36, č. 2, s. 172 – 174.
77. *Blanár, V.: Lexikálno-sémantická rekonštrukcia*. Bratislava, Veda 1984. 216 s. – In: Jazykovedný časopis, 1985, roč. 36, č. 2, s. 181 – 182 (recenzia).
78. *Poznatky z moskovskej konferencie o konfrontačnom výskume slovanskej slootovorby*. – In: Zápisník slovenského jazykovedca, 1985, roč. 4, č. 3, s. 17 – 20 (tézy prednášky konanej dňa 20. 12. 1984 v pobočke Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV v Prešove).
79. *Slootovorná motivácia ako systémiotvorný princíp v slovnej zásobe*. – In: Zápisník slovenského jazykovedca, 1985, roč. 4, č. 4, s. 29 – 31.

1986

80. *Zum Vergleich von Wortbildungssystemen in slawischen und nicht-slawischen Sprachen (am Material des Deutschen und Slowakischen)*. – In: Zeitschrift für Slawistik, 1986, roč. 31, č. 1, s. 80 – 86.
81. *Motivačná nasýtenosť textu v slovenčine a nemčine*. – In: Zápisník slovenského jazykovedca, 1986, roč. 5, č. 1, s. 1 – 3 (tézy prednášky konanej dňa 8. 10. 1985 v pobočke Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV v Bratislave).

1987

82. *Štylistické dimenzie slootovorne motivovaného slova*. – In: Jazykovedný časopis, 1987, roč. 38, č. 1, s. 25 – 31.
83. *Súčasnosc' a 70-ročný vývoj sovietskej jazykovedy*. – In: Ruský jazyk, 1987/1988, roč. 38, č. 4, s. 145 – 151 (spoluautor M. Mikluš).

1988

84. *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia*. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 323 s. (spoluautori J. Oravec, E. Bajžíková). Autorský text: s. 75 – 95, 167 – 177.
85. *Vítazný február a jeho odraz v dynamike spoločnosti, jazyka a jazykovedy*. – In: Slovenská reč, 1988, roč. 53, č. 2, s. 65 – 71.
86. *O jazykovednej práci na vysokých školách*. – In: Jazykovedný časopis, 1988, roč. 39, č. 1, s. 63 – 68 (spoluautor J. Sabol).

87. *Slovotvorný slovník a problémy slovotvornej motivácie v sovietskej jazykovede.* – In: Zápisník slovenského jazykovedca, 1988, roč. 7, č. 1, s. 6 – 7 (tézy prednášky konanej dňa 11. 11. 1987 v pobočke Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV v Prešove).
88. *Vzácne životné jubileum prof. Ludovíta Nováka.* – In: Slovenská reč, 1988, roč. 53, č. 6, s. 369 – 371 (k 80. narodeninám).
89. *Životné jubileum Kláry Buzássyovej.* – In: Slovenská reč, 1988, roč. 53, č. 6, s. 371 – 373.

1989

90. *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny.* 1. vyd. Bratislava, Veda 1989. 440 s. (člen autorského kolektívu). Autorská časť: *Úloha slovotvornej motivácie v lexikálnej dynamike. Osobitné typy motivácií,* s. 28 – 38.
91. *Gramatická syntéza súčasnej češtiny.* – In: Jazykovedný časopis, 1989, roč. 40, č. 2, s. 134 – 164 (recenzia; spoluautori J. Sabol, S. Ondrejovič, M. Darovec).
92. *Z lexiky a syntaxe slovenskej povstaleckej tlače.* – In: Slovenská reč, 1989, roč. 54, č. 4, s. 193 – 206 (spoluautorka J. Nižníková).
93. *Metodologické východiská a prvé výsledky spracovania slovotvorného systému slovenčiny na počítači.* – In: Zápisník slovenského jazykovedca, 1989, roč. 8, č. 1, s. 9 – 12 (tézy prednášky konanej dňa 16. 11. 1988 v pobočke Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV v Nitre).
94. *Kamiš, K.: Lokál a jeho problematika v súčasnej spisovnej češtině a slovenštině. Praha, Univerzita Karlova 1986. 209 s.* – In: Slovenská reč, 1989, roč. 54, č. 6, s. 369 – 372 (recenzia).
95. *Ján Sabol päťdesiatročný.* – In: Slovenská reč, 1989, roč. 54, č. 1, s. 51 – 54. Ďalší autorov článok pri tej istej príležitosti: *Pri životnom jubileu Doc. PhDr. Jána Sabola, CSc.* – In: Spravodajca Univerzity P. J. Šafárika, 1989, roč. 20, č. 3 – 4, s. 11 – 12.

1990

96. *Pokus o komplexný kvantitatívny výskum slovotvorného systému pomocou počítača. (Metodologické východiská a prvé výsledky.)* – In: Metódy výskumu a opisu lexiky slovanských jazykov. Materiály zo sympózia konaného v rámci 7. zasadnutia Lexikologicko-lexikografickej komisie pri Medzinárodnom komitáte slavistov (Nové Vozokany 24. – 26. apríla 1989). Red. V. Blanár et al. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra 1990, s. 254 – 264.
97. *Anti – Matica (Prečo vystupujem z Matice slovenskej).* – In: Kultúrny život. 14. novembra 1990, roč. 24, č. 31, s. 16.

1991

98. *Motivačná nasýtenosť textu v slovenčine a nemčine.* – In: Konfrontačný a komparatívny výskum jazykovej a literárnej komunikácie. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Jazykovedný zborník 8. / Literárnovedný zborník 8. red. P. Petrus. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1991, s. 65 – 76.
99. *Onomaziologické symetrie a asymetrie v lexike slovanských jazykov.* – In: Zápisník slovenského jazykovedca, 1991, roč. 10, č. 1 – 2, s. 21 – 23 (tézy prednášky konanej dňa 15. 11. 1990 v pobočke Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV v Prešove).
100. *Jubileum doc. dr. Františka Ruščáka, CSc.* – In: Slovenská reč, 1991, roč. 56, č. 5 – 6, s. 328 – 330 (k 50. narodeninám F. Ruščáka).

1992

101. *Kompozičná funkcia osobných mien v próze Emila Džvoníka.* – In: Onomastika a škola. Materiály zo IV. celoštátnej onomastickej konferencie konanej v Prešove 12. – 13. septembra 1990. (Zborník Acta Facultatis Paedagogicae Universitatis Šafarikanae. Roč. 28. Zv. 3. Slavistika.) Red. M. Blich a kol. Prešov, Pedagogická fakulta Univerzity P. J. Šafárika v Prešove 1992, s. 62 – 71 (spoluautorka V. Žemberová).
102. *Oporný pilier slovenskej jazykovedy (o nedožitej osemdesiatke prof. Eugena Paulinyho).* – In: Slovenská reč, 1992, roč. 57, č. 6, s. 321 – 324.

1993

103. *Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie.* 1. vyd. Levoča, Modrý Peter 1993. 200 s.
104. *Encyklopédia jazykovedy.* Sprac. J. Mistrík s kolektívom autorov. 1. vyd. Bratislava, Obzor 1993. 520 s. (člen autorského kolektívu). Autorské heslá: analogické tvorenie slov (s. 65), demotivácia (s. 110 – 111), falošná motivácia (s. 136), motivácia (s. 286), motivované slovo (s. 286), nemotivované slovo (s. 293), produktívnosť slovotvorných protrieďkov (s. 355), remotivácia (s. 365), slovotvorný formant (s. 411), slovotvorný základ (s. 411), základové slovo (s. 488).
105. *Žáner a text – balada v umeleckom texte (o dvoch prózach Jána Jahanidesa).* – In: Text a kontext. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie. Text v priestore jazykovej komunikácie. Text v priestore literárnej komunikácie. Text v priestore didaktickej komunikácie. Pre-

- šov 18. – 19. novembra 1993. Red. F. Ruščák. Prešov, Pedagogická fakulta v Prešove Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach 1993, s. 170 – 182 (spoluautorka V. Žemberová)
106. *Onomasiologičeskiye simmetrii a asimmetrii v lexike slavianskikh jazykov.* – In: XI. medzinárodný zjazd slavistov. Zborník resumé. Red. S. Mislovičová. Bratislava, Veda 1993, s. 413 – 414.

1994

107. *Integračné procesy pri lexikálnych prevzatiach.* – In: Jazykovedný časopis, 1994, roč. 45, č. 2, s. 95 – 102.
108. *Princíp motivácie vo frazeológii a v derivatológii.* – In: Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej. Red. M. Basaj – D. Rytel(ová). Warszawa, Slawistyczny ośrodek Wydawniczy 1994, s. 7 – 14.
109. *Na obranu z – alebo Koľko nôh má osol?* – In: Rozhovor, 1994, roč. 1, č. 1, s. 7 – 10 (o pravopise slova *filozofia*).
110. *Metodologické problémy tvorby slovotvorného slovníka slovenčiny.* – In: Zápisník slovenského jazykovedca, 1994, roč. 13, s. 16 – 17.
111. *Blanár, V.: Porovnávanie lexiky slovanských jazykov z diachrónneho hľadiska. Bratislava, Veda 1993. 192 s.* – In: Jazykovedný časopis, 1994, roč. 45, č. 1, s. 49 – 52 (recenzia).

1995

112. *Onomaziologické symetrie a asymetrie v lexike slovanských jazykov.* – In: Jazykovedný časopis, 1995, roč. 46, č. 2, s. 74 – 82.
113. *„Zákonitosť jednotlivého“ v slovanskej lexike.* – In: Slavica Slovaca, 1995, roč. 30, č. 2, s. 122 – 127.
114. *Žáner a text – balada v umeleckom texte (o dvoch prózach Jána Johanidesa).* – In: Romboid, 1995, roč. 30, č. 3, s. 58 – 65 (spoluautorka V. Žemberová).
115. *Slovo v próze Petra Karvaša.* – In: Slovenská literatúra, 1995, roč. 42, č. 4, s. 260 – 266 (spoluautorka V. Žemberová). – Znovu publikované: In: Osobnosť a dielo Petra Karvaša. Red. M. Jurčo. Banská Bystrica, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela – mesto Banská Bystrica 1996, s. 29 – 34.
116. *Metodologické problémy tvorby slovotvorného slovníka slovenčiny.* – In: Zápisník slovenského jazykovedca, 1995, roč. 14, s. 32 – 33 (tézy prednášky konanej dňa 25. 4. 1995 v pobočke Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV v Bratislave).

1996

117. *Jazykový status slootovorne motivovaného slova*. – In: *Studia Philologica*. 3. *Acta Facultatis Paedagogicae Universitatis Šafarikanae*. Red. Z. Stanislavová et al. Prešov, Univerzita P. J. Šafárika v Košiciach, Pedagogická fakulta v Prešove 1996, s. 48 – 56.
118. *Interlanguage onomasiological symmetries and asymmetries*. – In: *Societas Linguistica Europaea. Universals versus Preferences*. 29th Annual Meeting. University of Klagenfurt. September 4 – 8 1996, s. 12 (abstrakt).

1997

119. *Náčrt vývinu slootovorby za posledných 50 rokov*. – In: *Jazykovedný zápisník*, roč. 16, 1997, s. 31 – 32 (tézy prednášky konanej dňa 27. 11. 1997 v pobočke Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV v Banskej Bystrici). Znovu publikované: *Jazykovedný zápisník*, 1998/1999, roč. 17/18, s. 23 – 24.
120. *Hruntovna leksykohrafična pracia*. [Taranenko, O. O.: *Novyj slovnyk ukrajinskoji movy (konceptija i pryncypy ukladaňňa slovnyka)*. Kyjiv – Kamianec-Podil'skyj 1996. 170 s.] – In: *Dukľa*, 1997, roč. 45, č. 3, s. 63 – 65 (recenzia, spoluautor M. Štec).

1998

121. *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Slovenský jazyk*. Red. J. Bosák. 1. vyd. Opole, Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej 1998. 172 s. (spoluautori J. Bosák, K. Buzássyová, J. Dolník, J. Mlacek, S. Ondrejovič, I. Ripka, J. Sabol, D. Slančová, E. Tibenská). Autorský text: Zmeny v jazykových podsystemoch (čiasťkových normách). Slootovorné zmeny, s. 52 – 68.
122. *Motivačná intencia slova*. – In: *Slovenská reč*, 1998, roč. 63, č. 6, s. 321 – 329.
123. *K slootovornému vývinu slovenčiny v rokoch 1780 – 1918*. – In: *Jazykovedný zápisník*, 1998/1999, roč. 17/18, s. 20 – 23.
124. *Typy lexikálnej motivácie*. – In: *Jazykovedný zápisník*, 1998/1999, roč. 17/18, s. 24 – 27.
125. *O slootovorných výskumoch na fakultách PU* (1. časť). – In: *Prešovská univerzita – periodikum akademickej obce Prešovskej univerzity*, 1998, roč. 2, č. 5 – 6, s. 9; (2. časť): č. 7, s. 11.
126. *Slawische Wortbildung vom Aspekt der allgemeinen Sprachwissenschaft*. – In: XII Międzynarodowy kongres Slawistów Kraków 27. VIII – 2. IX 1998. Strzeszczenia referatów i komunikatów. Językoznawstwo. Red.

J. Rusek – J. Siatkowski – Z. Rusek. Warszawa, Wydawnictwo Energeia 1998, s. 238.

1999

127. *Synergická povaha slovotvornej motivácie.* – In: Neue Wege der slavistischen Wortbildungsforschung. / Novyje puti izučenija slovoobrazovanija slavjanskich jazykov. 2. Tagung der Internationalen Kommission für slawische Wortbildung. Magdeburg 9. – 11. 10. 1997 / Vtoroje zasedanije Meždunarodnoj komisii po slovianskomu slovoobrazovaniju. Ed. R. Belentschikow(ová). Frankfurt am Main, Peter Lang, Europäischer Verlag der Wissenschaften 1999, s. 73 – 82.
128. *Zur Entwicklung der slowakischen Wortbildung in den Jahren 1780 – 1914.* – In: Wiener Slawistisches Jahrbuch, 1999, roč. 45, č. 1, s. 29 – 40.
129. *V znamení oslobodenej empatie. Profesor Ján Sabol šesťdesiatročný.* – In: Jazykovedný časopis, 1999, roč. 50, č. 1, s. 53 – 56. – Ďalšie autorove články pri tej istej príležitosti: *Výraz a význam v ľudskom živote. (K životnému jubileu prof. PhDr. Jána Sabola, DrSc.)* – In: Prešovská univerzita – periodikum akademickej obce Prešovskej univerzity, 1999, roč. 3, č. 1 – 2, s. 14. – *Jazyk, výraz, význam, duch (Prof. PhDr. Ján Sabol, DrSc., šesťdesiatročný).* – In: Verbum, 1999, roč. 10, č. 1, s. 109 – 111.

2000

130. *Slovanská slovotvorba z hľadiska všeobecnej jazykovedy.* – In: Wortbildung: interaktiv im Sprachsystem – interdisziplinär als Forschungsgegenstand / Slovoobrazovanie v jeho otnošenijach k drugim sferam jazyka. Materialien der 3. Konferenz der Kommission für slawische Wortbildung beim Internationalen Slawistenkomitee. Innsbruck 28. 9. – 1. 10. 1999. Igor' Stepanovič Uluchanov zum 65. Geburtstag. / Igoru Stepanoviču Uluchanovu k 65-letiju so dňa raždenija. Ed. I. Ohnheiser(ová). Innsbruck, Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck 2000, s. 7 – 10.
131. *Motywacja słowotwórcza między innymi typami motywacji leksykalnej.* – In: Słowotwórstwo a inne sposoby nominacji. Materiały z 4 konferencji Komisji Słowotwórstwa przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów (Katowice 27 – 29 września 2000 r.). Eds. K. Kleszczowa – L. Selimski. Katowice, Wydawnictwo Gnome 2000, s. 59 – 62.
132. *O vývine názorov Jána Horeckého na slovotvorbu.* – In: Človek a jeho jazyk. 1. Jazyk ako fenomén kultúry. Na počesť profesora Jána Horeckého. Ed. K. Buzássyová. Bratislava, Veda 2000, s. 331 – 338.

133. *Z posudkov recenzentov*. – In: Horecký, J.: O jazyku a štýle kriticky aj prakticky. Prešov, Náuka 2000, obálka s. 2.
134. *Z posudkov recenzentov*. – In: Liptáková, Ľ.: Okazionalizmy v hovorenej slovenčine. Prešov, Náuka 2000, obálka s. 2.

2001

135. *Aus dem onomasiologischen Vergleich des Wortschatzes im Bereich Tourismus in der slowakischen and deutschen Sprache*. – In: Nemecký jazyk, literatúra a kultúra z pohľadu zahraničnej germanistiky. (Paralelný nemecký názov: Deutsche Sprache, Literatur und kultur aus auslandsgermanistischer Sicht.) Ed. L. Sisák. Zborník referátov z medzinárodnej germanistickej konferencie 21. – 23. septembra 2000 v Prešove. Prešov, Filozofická fakulta PU Prešov – Fakulta humanitných a prírodných vied PU Prešov – Germanistické ústavy Univerzity Friedricha Schillera Jena 2001, s. 145 – 152 (spoluautorka M. Pažuchová).
136. *Súčasný stav výskumu slovenskej slovtvorby*. – In: Slovenská reč, 2001, roč. 66, č. 1, s. 52 – 56.

2002

137. *Pojem produktivity v slovtvorbe a v morfológii*. – In: Jazykoveda v bibliografii. Bibliografia v jazykovede. Na počesť Ladislava Dvonča. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 2002, s. 22 – 29.
138. *Konomaziologickej štruktúre slovtvorne motivovaného slova*. – In: Slawische Wortbildung. Semantik und Kombinatorik. (Materialien der 5. Konferenz der Kommission für slawische Wortbildung beim Internationalen Slawistenkomitee. Lutherstadt, Wittenberg 20. – 25. september 2001). Ed. S. Mengel(ová). Münster – Hamburg – London, LIT Verlag 2002, s. 113 – 123.
139. *Slovtvorný slovník slovenčiny – softvérové riešenie*. – In: Varia. 9. Zborník materiálov z XI. kolokvia mladých jazykovedcov (Modra-Piesok 1. – 3. december 1999). Ed. M. Nábělková – M. Šimková. Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 2002, s. 305 – 316 (spoluautor K. Furdík).
140. *Z posudkov recenzentov*. – In: Kesselová, J.: Lingvistické štúdie o komunikácii detí. Prešov, Náuka 2002, obálka s. 2.

2003

141. *O existujúcich a možných morfológiách*. – In: Tradícia a perspektívy gramatického výskumu na Slovensku. Ed. M. Šimková. Bratislava, Veda 2003, s. 42 – 48.

142. *Záverečné slovo k morfolologickej problematike.* – In: *Tradícia a perspektívy gramatického výskumu na Slovensku.* Ed. M. Šimková. Bratislava, Veda 2003, s. 240 – 241.

2004

143. *Slovenská slovtvorba. (Teória, opis, cvičenia.)* 1. vyd. Ed. M. Ološtiak. Prešov, Náuka 2004. 200 s.

Preklad

- Szirákyová, J.: *Ranné vtáča.* Zostavil J. Furdík. Preložili J. Furdík a K. Králová. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1978. 320 s.

Kvalifikačné práce

Štúdie z tvorenia slov a morfológie spisovnej slovenčiny. [Dizertačná práca.] Filozofická fakulta Univerzity P. J. Šafárika v Prešove 1968. 128 s.

Zo slovtvorného vývoja slovenčiny. [Kandidátska dizertačná práca.] Školiteľ: prof. PhDr. Eugen Pauliny, DrSc. Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave 1970. 272 s.

Z teórie tvorenia slov a konfrontačnej gramatiky. [Habilitačná práca.] Prešov, FF UPJŠ 1975. 253 s.

Jubilejné a spomienkové články o J. Furdíkovi

BUZÁSSYOVÁ, K.: *Na päťdesiatku Juraja Furdíka.* In: *Slovenská reč*, 1985, roč. 50, č. 4, s. 234 – 236.

BUZÁSSYOVÁ, K.: *Životné jubileum Juraja Furdíka.* In: *Jazykovedný časopis*, 1995, roč. 46, č. 2, s. 150 – 152 (k 60. narodeninám).

BUZÁSSYOVÁ, K.: *Zavŕšené dielo významného jazykovedca. (Za Jurajom Furdíkom 17. 8. 1935 – 7. 8. 2002.)* In: *Slovenská reč*, 2002, roč. 67, č. 6, s. 365 – 371. (nekrológ)

BUZÁSSYOVÁ, K.: *Juraj Furdík ako derivatológ (Namiesto doslovu).* In: *Slovenská slovtvorba (teória, opis, cvičenia).* Ed. M. Ološtiak. Prešov, Náuka 2004, s. 180 – 187.

LIPTÁKOVÁ, Ľ.: *Zomrel profesor PhDr. Juraj Furdík, CSc.* In: *Slovo o slove*. 8. Zborník prác Katedry slovenského jazyka a literatúry Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity. Red. Ľ. Sičáková. Prešov, Náuka 2002, s. 116 – 117.

SABOL, J.: *Životné jubileum docenta Juraja Furdíka.* In: *Jazykovedný časopis*, 1985, roč. 36, č. 2, s. 174 – 175 (k 50. narodeninám).

SABOL, J.: *Životné jubileum doc. PhDr. Juraja Furdíka, CSc.* In: *Spravodaj Univerzity P. J. Šafárika*, 1986, roč. 17, č. 7 – 8, s. 12 – 13 (k 50. narodeninám).

- SABOL, J.: *Životné jubileum doc. PhDr. Juraja Furdíka, CSc.* In: Slovenská reč, 1995, roč. 60, č. 4, s. 241 – 243 (k 60. narodeninám).
- SABOL, J.: *Za profesorom Jurajom Furdíkom.* In: Kultúra slova, 2003, roč. 37, č. 3, s. 158 – 160 (nekrológ).

Encyklopedické heslá o J. Furdíkovi

- MISTRÍK, J. a kol.: *Encyklopédia jazykovedy.* Bratislava, Obzor 1993, s. 151 – 152 (heslo: *Juraj Furdík*).
- Encyclopaedia Beliana. 4. zv. Eh – Gala. Ved. red. A. Prociková. Bratislava, Encyklopedický ústav SAV – Veda 2005, s. 648 (heslo: *Juraj Furdík*).
- A cseh-szlovákiai magyar irodalom lexikona 1918 – 2004.* [Encyklopédia maďarskej literatúry v Česko-Slovensku 1918 – 2004] 2. vyd. Ed. Z. Fonód. Bratislava, Madách – Posonium 2004, s. 121 – 122.

Literatúra

- DVONČ, L.: Furdík Juraj. In: *Slovenskí jazykovedci. Súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov (1925 – 1975).* Martin, Matica slovenská 1987, s. 219 – 222, opravy a doplnky (príl.), s. 7 (súpis prác J. Furdíka za roky 1958 – 1975).
- DVONČ, L.: Juraj Furdík. In: *Slovenskí jazykovedci. Súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov (1976 – 1985).* Bratislava, Veda 1997, s. 152 – 155 (súpis prác J. Furdíka za roky 1976 – 1985).
- DVONČ, L.: Juraj Furdík. In: *Slovenskí jazykovedci. Súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov (1986 – 1995).* Bratislava, Veda 1998, s. 159 – 162 (súpis prác J. Furdíka za roky 1986 – 1995).
- DVONČ, L.: Juraj Furdík. In: *Slovenskí jazykovedci. Súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov (1996 – 2001).* Bratislava, Veda 2003, s. 116 – 117 (súpis prác J. Furdíka za roky 1996 – 2001).
- DVONČ, L.: *Súpis prác profesora Juraja Furdíka za roky 1995 – 2002.* In: Slovenská reč, 2002, roč. 67, č. 6, s. 371 – 374.
- Personálna bibliografia doc. PhDr. Juraja Furdíka, CSc.* Prešov, Filozofická fakulta UPJŠ 1994. 54 s.

Zostavil Martin Ološtiak

Ďakujeme všetkým, ktorí finančne podporili vydanie tejto knihy:

rodina Accipiterová, Katarína Andrezálová, rodina Buzássyová, Peter Čačko,
Karol Furdík s rodinou, Peter Furdík s rodinou, Valéria Furdíková, rodina
Gavalcová, Ľudmila Liptáková, rodina Žilková.